

OSIRIS
Mikrotörténelém

Für Lajos

A BERCELI
ZENEBOVA,
1784

Osiris

OSIRIS
Mikrotörténelmi

1784-ben köznemesi családok kisebb-nagyobb összetűzéseinek sora, hatalmaskodások és verekedések, majd a rájuk következő hosszú hivatalos vizsgálat tartotta forrongásban Tiszabercelt. Az egyik fél a nemes Bessenyei család volt, soraiban a Bécsből hazatért testőr-íróval, mögöttük az évszázados hagyományok erejével, velük szemben pedig egy feltörekvő, rámenős, vagyonszerző nemes állt. A konfliktus hagyomány és újítás, bevett szokás és szükséges változás ellentétét példázza, egyúttal plasztikus képét adja a 18. század végi köznemesi létnek, egy falu társadalmának, nemesek és parasztok, földesurak és jobbágok kapcsolatainak, a Tisza ártere és ingoványai alig ismert agrárvilágának is. A mikrotörténelmi vizsgálat sokrétű forrásanyag, de elsősorban a vizsgálati jegyzőkönyvek alapján fejtí fel a „zenebona” szárait, s kísérel meg rekonstruálni egy történelmi pillanatot, ahogy azt szereplői megélték.

O *siris*

Für Lajos

A BERCELI ZENEBOVA, 1784

[Erdélyi Magyar Adatbank]

OSIRIS

Mikrotörténelem

SOROZATSZERKESZTŐK

Benda Gyula

Klanciczay Gábor

Szijártó M. István

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Für Lajos

A BERCELI ZENEBOVA, 1784

Kísérlet a történelmi pillanat megragadására

Osiris Kiadó • Budapest, 2000

Minden jog fenntartva.
Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben
való tárolás a kiadó előzetes írásbeli
hozzájárulásához van kötve.

© FÜR LAJOS, 2000
© OSIRIS KIADÓ, 2000

Osiris Kiadó, Budapest
A kiadásért felel
az Osiris Kiadó igazgatója
Szöveggyondozó Komlósi Éva
A sorozatot tervezte Szigligeti Mária
A szedés és a tördelés
az Osiris Kft. munkája
Tördelő Sörfőző Zsuzsa
Nyomta és kötötte az Eto-Print Kft.
Felelős vezető Balogh Mihály

ISBN 963 379 675 x
ISSN 1419-8916

A SZÍNJÁTÉK SZÍNTERE ÉS SZEREPLŐI

A ZENEBONA ÉS FORRÁSAI*

A zenebona 1784 májusának utolsó harmadában kezdődött. Valóságos beháború hozta izgalomba a Szabolcs megyei Rétköz egyik Tisza-parti faluját.

Két köznemesi család torzsalkodása, kacskaringós pörlekedése, föl-fölizzó haragvásaik, mozgalmas és fordultatos dulakodásaik az idő tájt nem tartoztak éppen a ritka példák közé. Megegett ez máskor és másutt is. A berceli fejlemények azonban két oknál fogva érdemelnek megkülönböztetett figyelmet. Egyrészt azért, mert a zenebonázó két köznemesi család egyike a Bessenyei névre hallgatott. Főszereplői a Bessenyei testvérek, kitéüntetetten is György és Boldizsár voltak. Másrészt pedig azért, mert – s ez a fontosabb – a többszöri összezapások után több „menetben” végrehajtott tanúkihallgatások roppant gazdag, terjedelmes és színes forrásanyagot hagyományoztak az utókorra.¹ Belőlük nem csupán a fölcsapó

* Itt kell, mintegy kiemelten, köszönetet mondanom két kollégának is. Elsőként a nyíregyházi levéltár egykori igazgatójának, *Balogh Istvánnak*, aki az 1980-as évek közepén felhívta a figyelmemet a könyv alapjául szolgáló és a feldolgozást inspiráló gazdag jegyzőkönyvi anyagra; aki elősegítette, hogy a forrásokról akkor fénymásolat készülhetett. Őszinte köszönetet kell mondanom egykori tanítványomnak, *Szijártó M. Istvánnak*, is, aki mint a sorozat egyik szerkesztője és mint a tárgykörben járatos kolléga alapos lektori véleményével számos esetben segítette jobbra, pontosabbá, árnyaltabbá tenni a tanulmány szövegét, kiküszöbölni az esetleges hibákat és téves konzekvenciákat. Egy esetben még a munka szerkezetére vonatkozó módosító indítványát is méltán és köszönettel hasznosítottam. Róla szólva fontos azt is kiemelni, hogy éppen az ő átfogó – és Magyarországon az első – historiográfiai tanulmánya (Szijártó M. István: *Mi a mikrotörténelem? Aetas*, 1996. 4. sz. 157–185. p.) hangoztatja: a mikrotörténelem a történettudomány egyik legfrissebb és erősödő hajtása, amit hovatovább a történetírás jellegzetes és önálló(sodó) műfajként is kezelnek, annak tekintenek. Tanulmánya és a hozzá mellékelt bibliográfia, továbbá az utána közölt folyóiratbeli szemelvények jó áttekintést nyújtanak mind a külföldi (olasz, francia, angol, amerikai), mind a hazai ún. mikro-történetírás tartalmi és módszertani eredményeiről. Arról a friss tudományterületről tehát, ahová a szerző – és a szerkesztők – szándéka ezt a könyvet is sorolná, illeszkedni gondolná.

hatalmaskodások – szó szerinti – lezajlása rajzolódik elénk. Igazán azért is méltóak az alapos elemzésre, mert bepillantást, mi több: többoldalú betekintést engednek az egyik jellegzetes rétközi falu (néhány vonatkozásban: valamennyi falu) XVIII. századi viszonyaiba. Ilyen módon szinte tapintható közelségbe hozzák a történelmi idő tágabb pillanatát: a József kori Magyarországot is.

Az említett esztendőben, egymást gyorsan követve, három-négy nagyobb „hatalmaskodás” jelezte a mérhetetlen feszültséget, ami a két köznemesi család, a nagy tekintélyű és régóta berceli Bessenyeiek és a néhány éve „honos” Olasz Lajos között fölhalmozódott. Előbb május vége táján (22-én és 23-án) a dinnyeföld holléte körül (pontosabban szólva, hogy hol is legyen az évben a dinnyevetés) kirobbant vitában teperte le és verte meg kint a határban Bessenyei Boldizsár Olasz Lajost. Egy-két héttel később Bessenyei György, a neves író, és testvéröccse, István gázoltatta le a falubeli csordával és kondákkal Olasz Lajos és jobbágyai földjén a zsenge kukoricásokat s ugyanott a majorsági kaszálókat. Az őszi közeledtével és a tél beálltával pedig a tölgyerdőkből zavartatták ki Olasz Lajos kondáját, majd pediglen fadöntőgető embereit űzték ki az erdőből, elvetetvén tőlük a fejszéket. Legalábbis így szólnak a vádak. S a tényeket illetően aligha lehetnek kétségeink. Nemigen tagadta azokat a Bessenyei-tábor sem. Jóllehet a „cselekmények” kiváltó okairól merőben másként vélekedtek, mint az úgynevezett sérelmezett fél. A magyarázatok tehát gyökeresen különböztek; egyezően a két köznemesi családdal, azok is szemben álltak egymással.²

Történetünk azzal kezdődött, hogy Tiszabercelen a korábbi évek gyakorlatától eltérően nem a Lápos-Lapos-szögben³, hanem az ún. fekete földeken osztatott dinnyeföldet Olasz Lajos. Ezt követően a kiosztott földek szántásába fogtak nemesek és jobbágyok ekéi. Ám a békés, talán verőfényesen szép, bukolikus hangulatú kép hirtelen megváltozott, a fölcsapó zenebona valósággal felforgatta a mezők nyugalalmát. A „vihár” kirobbantója – a tanúvallomások egyik verziója szerint – Bessenyei Boldizsár volt. A neves, hajdanában igen tehetős köznemesi család leszármazottja a faluban „fellázasztván néhány embert”, maga mellé vette őket, s elindultak a határba. Ő maga puskával, „a többi pedig ásókkal, kapákkal és dorongokkal” felfegyverkezve, a dinnyeföldet „csendesesen szántó emberekre hatalmasul reá menvén, ötven pácza büntetése alatt kényszerítette

őket szántásoknak félbe hagyására”. Egyúttal „keményen megparancsolván” nekik, hogy a Lapos-szögben általa kiosztandó dinnye-földekre menjenek át.

A szigorú fellépés hatásosnak mutatkozott: engedelmessé váltak s a szántást abbahagyták, „kifogdosván marháikat, ott legeltették”, de nemigen akartak volna átmenni a megjelölt határrészre. A parancsolatnak nemes Márky Mihály megpróbált kifejezetten ellene szegülni: tovább akarván szántani, Bessenyei uram „néhányad magával hatalmasul rajta menvén, legelőször is Márky Uramnak megfogását és levonását parancsolta”. Csakhogy az önérzetes Márky „fejszére kapván, azzal holtig való védelmezésére magát kiadta”, ezért a nemesurat békén hagyták. Viszont a szolgáját Bessenyei uram „levonatta, megverette és az ekéjét a földből kiverette”.

Az igazán megcélzottak persze nem a parasztok és nem a kisnemesek voltak.

Miközben a „hatalmasul” támadó Bessenyei Boldizsár mindenkit kiparancsolt a szántásból, azalatt Olasz uram jobbágyekéi békésen hasogathatták a földet a saját magának is kiosztatott dinnyeparcellákon. Mindaddig, amíg köznemesünk a faluból hozott dinnyevetőmaggal meg nem érkezett. Látva a dühödten fel-alá járkáló Bessenyei Boldizsárt és a fenyegetően marcona embereit, ahogy ezt a tanúvallomások egyik csoportjában megszólalók állították, megpróbálta őket „csendes szóval” megbékíteni. Megmagyarázván, hogy miért lenne jobb a dinnyének, a lakosoknak és a marháknak ez a fekete föld, mint a hagyományos dinnyés: a Lapos-szög. Mindhiába. A tagbaszakadt Boldizsár előbb a meginogni látszó, elbizonytalanodott falubeliekre támadott: „Ti is, úgymond, Lélek kurvazannya háládatlan emberei, kik még eddig az én és eleim oltalma alatt nyugottatok, ezzel hálállyátok-e most meg, hogy nem az én tettésemet követnétek, hanem ezen bitang embernek, aki a portiót minden esztendőben reátok hozza, a Papotokat elüldözi, és mindenekben károtokat kívánnya, jobban hisztek, mint nékem.”

Ezen közben Olasz uram „Ormósné Asszonyom dinnye fölgye megnézésére méne”, mialatt a hatalmaskodó Boldizsár „sok paraszt és nemes embereket magához hódítván”, akik „kapákkal, ásókkal, botokkal és egyéb vérengző fegyverekkel” fölszerelve, „mintegy harmincad magával, nagy tumultussal avagy támadással... Olasz uram ott szántó ekéire nagy hatalommal reá ment”. Olasz Lajos,

így a tanúvallomások, újra ki akart térni a megütközés, az „öszve veszés” elől, mivel az „nemhogy emberséges emberek közt, de a Czigányok közt is rút szokott lenni”. Bessenyei fölbőszült csapatát azonban semmi sem állíthatta meg, s „nagy tumultuosítással reá rohantak, az ekéknek behajtását és tizenkét forintig való büntetését kiabálták, és tovább szántani” őket nem engedték, „vetvén kifelé a földből” ekéiket.

Így közelgett el a zenebona drámai csúcspontja. Most már Olasz Lajosnak támadt Bessenyei Boldizsár: „ilyen becstelen szókra fakadott: Hát hogy mersz itt szántani te disznó, bitang ember, Lélek kurva az Anyád, mikor már megmondtam”, hogy behajtatom és megbüntetem, aki itt szántani merészel. Olasz uram azonban mintha mit sem hallott volna, „ezen szókat kiáltotta cselédinek: csak ti száncsatok, úgymond, ne tellyen az idő hijjába”. Nem csoda, ha e fölényes nyugalomtól még jobban felgerjedvén Bessenyei Boldizsár Uram, szeme szöktébe néki szalatt Olasz Uramnak, mondván: Lélek kurvaazannya bitang embere, mindgyárt magadon is ötvenet váगतok. Azonban valamint erejéből kitelhetett, kezébe lévő dorong forma bottyával keményen váll közben ütven Olasz Uramat, midőn eő kegyelme azt visszaütni igyekezett volna.”

A visszavágás azonban nem sikerült. Egyrészt azért, mert a „környül álló Parasztok, megragadván Olasz Uramat, ki haját, ki mijét kaphatta, levonták a földre, Bessenyei Uramnak szüntelen való kiabálására: húzzátok le, húzzátok le”. Akik pedig Olasz Lajos segítségére siettek volna, azokat „halállal fenyegették”. A földre tepert ellenfélnek azután a felbőszült parasztok „kezét lábát megnyomván, maga Bessenyei Boldizsár uram mindaddig kínozta Olasz Uramat, míg nálla lévő dorong forma veress gyűrű bottyát rajta öszve nem törte”. Nem csoda, ha Olasz uram „teste két hét múlva is olyan volt, mint a fekete posztó és fekütt is belé eő kegyelme”. Másrészt pedig azért sem tudhatott Olasz uram visszaütni, mert Bessenyei Boldizsár „olly nagy termetű és erejű ember, hogyha a Parasztok eő kegyelmének segicségére nem lettek volna is, nem hogy magát Olasz Uramat, de olyat négyet is leverhetett s öszve törhetett volna”.

Minekutána alaposan helybenhagyta köznemesi társát Bessenyei uram, mint aki jól végezte dolgát, otthagya a mezőn mindenkit, visszaigyekezett Ibrányba. Amikor megérkezett a szomszédos falu-

ba, „azzal dicsekedett, hogy 49-et csapott Olasz Uramon, és elcsudálkozik, hogy meg nem holt belé, mert olyan ütésekett tett, hogy az agya veleje is megrendült belé, és nem is reméllette soha, hogy megláballya, és meg ne hallyon azon verésben”⁴.

De hát úgy látszik, a hatalmaskodóhoz képest Olasz uram amilyen apró természetű lehetett, ugyanolyan szívósnak is bizonyult. Az ütések bármekkorák voltak is, túlélte a verést.

Noha a dinnye kedvelt csemegéje lehetett már akkor is a falusiaknak, jelentősége mégis másodlagos, alárendelt volt a korabeli agrártermelésben, de a szűkebben vett növénytermesztésben is. Nemigen lehetett ez másként Tiszabercelen sem. Nem volt meghatározó szerepe a megélhetésben, sem a mindennapi táplálkozásban. Így hát aligha a dinnye ügye maga vagy a dinnyevetés holléte feszíthette az ellentéteket és hajtotta-üzte az érintett feleket egymás ellenében. Az indulatos leszámolás okai másutt kereshetők. Erről árulkodik az egyik tanúvallomás is. Eszerint ugyanis már a dulakodás „előtt való napokban azt beszéltette Bessenyei Boldizsár Uram Ibránban, hogy mihelyest megkaphattya Olasz Uramat, mindjárt felvágattya, és ha egyébkor véghez nem viheti is, de dinnyeföld osztáskor bizonyosan véghez viszi”. A verekedés napján reggel még Ibrányban volt, ahol is őt „semmiképpen meg nem tarthatták”, mondván: Bercelre kell mennie, „nékie ott dolga vagyon”⁵. Vagyis a dinnyeföld ügye inkább ürügye, alkalmas pillanata, semmint valóságos oka lehetett a május végi dulakodásnak. Úgy tűnik, nem a gyorsan támadható harag fordult a másik ellen. Sokkal inkább a várva várt pillanat volt ez, amikor az ellenszenv vagy éppen a halmozódó-fortyogó harag utat és alkalmat találhatott, „térnyitó szabadságra lelt”.

Amint ezt forrásaink tanúsítják: nem az első és semmiképpen sem az utolsó alkalommal támadt egymásra a két köznemesi család, s foglalkoztatta a köztük kiobbant belháború a falubelieket és a megyei (vagy még magasabb) hatóságok illetékeseit. Számos más mellett a megyei deputáció egyik kérdése 1785 tavaszán⁶ azt firtatta, hogy emlékszik-e a tanú a „mintegy két esztendővel” azelőtti, vagyis valamikor 1783-ban esett Bessenyei-támadásra. Eszerint egy évvel a dinnyeföldi „tumultuosítások” előtt ugyancsak „Bessenyei Boldizsár Uram, az Olasz Uram Residentionalis Curiájára sokad magával hatalmasul reá ment”. Arról sajnos nem szólnak sem a

kérdezők, sem a válaszoló tanúk, hogy a csapatos támadásnak akkor mi volt a kiváltó oka vagy éppen az ürügye. Talán azért, mert a pereskedést nem ez, hanem a dinnyeföldi verekedés indította el, s azért sem, mert 1783-ban a dolgok nem fajultak a tettelegességig. Mi is történt, hogyan történt? – a szűkszavú forrásokból annyit tudhatunk csupán: amikor a fenyegető gyülekezést Olasz Lajos látta, kúriája kapuját „előttök bé csukta, mindazáltal Bessenyei Boldizsár Uram, a véle lévő néppel a kerítés tetején bé ugrott”. Ha a kapun betörni nem lehetett, akkor jó katona módjára más megoldást választott a támadó gyülekezet. Berontottak hát a kúriába (vagy csak az udvarába?). A „megsemmisítő csapás” akkor mégis elmaradt. Forrásaink szerint éppen a megrohmozott félnek, Olasz Lajosnak köszönhetően, aki ha „nem szépen beszélt volna (ti. a berontókkal), Isten tudja, mi követhette volna” a csapatos támadást.⁷ A szép beszéd, így a tanúvallomások, elegendő volt tehát a fölbőszült Bessenyei Boldizsár megfélemezésére, lecsillapítására – nem így a dinnyeföldi események során.

A Bessenyei contra Olasz viaskodásoknak azonban nemcsak a negyvenes éveiben járó Boldizsár, de annak öccse, az országos nevű nagy író, György is aktív szereplője lett. Amikor 1783-ban a Boldizsár vezette Olasz-ellenes csapat a kerítésen át rátört az ellenlábás rezidenciájára, György már Bercelen tartózkodott. Semmi nyoma nincs azonban annak, hogy az akcióban személyesen részt vett volna. Azt viszont tudjuk, hogy a dinnyeföldi dulakodáson nem volt jelen, meglehet, csak azért, mert akkor éppen az Alföldön tartózkodott. Föltehetően Bihar megyében töltötte ezeket a napokat, ahol is Mihály bátyja korábbi halála után a család rendezetlen birtokügyeit intézhette (s ahová ő maga, talán már ekkor, véglegesen távozni készülődött). Csak azt tudjuk bizonyosan, hogy a dinnyeföldi zenebonát követő „harmad vagy negyed nap múlva, haza érkezvén Bessenyei György uram az Alföldről, Boldizsárral edgyütt már a népet is öszve gyűjtötték és Olasz Uramnak házára akartak menni, hogy ott kezét, lábát öszve törjék”. Szerencsére azonban – így a jegyzőkönyvek – ezt nem tették meg. Szándékukat illetően ugyan igen eltökéltek voltak, s azt bizonyosan „véghez is vitték volna, ha az öreg Attyok, Bessenyei Sigmond Úr erővel ellenek nem szegezte volna magát”.⁸ Vagyis az újabb elszánt leszámolást az apai bölcsesség és szigor akadályozta meg.

Hallomásból szereztek ugyan tudomást róla, de többen állították, miszerint Bessenyei György az ún. tengeriföldek 1784 nyarán történt legázoltatása alkalmával azt mondotta volna: „vagy eö Nékie vagy Olasz Uramnak meg kell halni, de edgyütt meg nem lakják Berczelt, és őrizze is magát Olasz Uram, mert mihelyt megkaphattya, kezét, lábát öszve töreti”. Drótos György, Olasz Lajos helybeli szabadmenetelű negyedtelkes jobbágya azzal toldotta meg György úr szavait: „vagy eö kigyelmét, vagy Olasz Uramat megüti a ménykö”. És ha „elkaphattya, nem úgy veri meg, mint Boldizsár, hanem (úgy, hogy) egy holnapig sem kél fel a maga erejével az ágybul, és addig vereti, hogy a gatyáján, nadrágán fog folyni a vér”.⁹ Meglehet, csak pillanatnyi fölindultságában, de ha igaz, hogy Bessenyei György valóban mondta, amit mondott, akkor a szembenállás, a gyűlölködés csakugyan szikrázott, igen magas hőfokon izzott már, mondhatni, oldhatatlan feszültségről beszélhetünk. S ezt látszanak alátámasztani épp a tengeriföldek legázoltatása s az erdők használata körül nyáron és őszön-télen kiobbant újabb torzsalkodások.

Az indulat, amit az apai bölcsesség május végén még meg tudott fékezni, egy-két héttel, néhány nappal később (sajnos a napot nem ismerjük), 1784 nyarán – egy másik határhasználati ügyben – alkalmas utat talált magának.¹⁰ Az esetet a legilletékesebb, a marhacsordát őrző-terelgető pásztor szemléltető szavaival próbáljuk összefoglalni. Vallomását azzal kezdte, hogy a legázoltatást a két testvér, György és István vezette ugyan, ám az események fő irányítója „György Uram” volt. Az akcióban részt vettek még a helybeli kisnemesek közül a három Bakó testvér (úgy mint: András, Ferenc és György) és Dombrády László. A gázoltatást megelőző napon este Bessenyei György magához hívatta a pásztorot. Megparancsolta neki, hogy „másnap jóreggel a Körtvélyes-szeg torkába a falusi csordát hajtsa ki” és ott várja meg őket. A parancsolat nem érte váratlanul a csordapásztor, hiszen már ezt megelőzően hallotta „közhírbül”, hogy a Bessenyei testvérek a szóban forgó tengerit „el akarják gázoltatni”.

Most mégis félelem szállta meg a szerencsétlen csordást. Föltehetően nyugtalanul aludt. Ezért másnap kora reggel elment Olasz Lajos házához, ahol is a Palkó nevű hajdúval közölte „Bessenyei Uram szándékát”. Aztán kihajtván a csordát, várt. Hamarosan

megérkeztek kocsin a Bessenyei testvérek, György és István. Gyalogosan jöttek mellettük az említett nemesek. Bessenyei György a kocsiról megparancsolta a csordásnak („segítségére adván Nagy Ferencz nevezetű emberét”), hogy az állatokat tereljék a Körtvélyes-szeg felé. Amikor a pásztor már a berceli „nagy töltésen” hajtotta a csordát, utolérte az előrekocsikázó „Bessenyei Uramékat”. És akkor a csordás, aki „a törvénytelen cselekedetnek kimenetelétül méltán félhetett, melléje erezkedett Bessenyei György Uramnak, ekképpen szólván: ugyan Édes Uram, hogy kíván engemet bajba ejteni?” Amire a megszólított így válaszolt: „kivévén a sebjébül” egy papirost, s azt „nemcsak mutatta”, de mondotta is: „ne félyen semmit, mivel ezen levél most érkezett kezemhez a vármegyétül”, s benne írva vagyon, „hogy a Körtvélyes-szegben lévő tengerit szabadossan elgázoltathatom”.

Közben ballagtak a marhák, s „mihelyest” észrevették, hogy a „tilalmashoz közel” vannak, „azonnal sebesebben, hajtás nélkül is ment a marha”, s ellepték a tengeriföldeket. Csakhamar újabb parancsot adott Bessenyei György: a „két nyáj sertést is oda hajtassák”. Így esett meg, hogy egész álló napon át „mind a csordát, mind a sertéseket rajta legeltették” (ti. a körtvélyes-szegi zsenge kukoricáson). Azt is vallotta még a csordás, hogy Bakó András a nála lévő kapójával, noha „piszkálta ugyan a földet”, de hogy „vagdalta-e kifelé a tengerit”, azt „észre nem vehette”.¹¹

Oláh István, a sértett „ökonómusa” a „tethelytől” nem messze akkor éppen ugart szántatott a robotoló jobbágyokkal. Így aztán átment a „gázoltatás” színhelyére, s a két szemével láthatta, hogy milyen pusztítást végzett a marha- és a két sertésnyáj. Amikor azt kérte, hagynák abba a rombolást, akkor Bessenyei György „a zsebjébül kivévén egy levelet, ekképpen felelt: nem lehet, úgy mond barátom; mert ládd-é, ezen levél most érkezett a kezemhez”, s benne az van írva, „hogy ezen Körtvélyes-szegben lévő tengerit szabadossan megetethetem és elgázoltathatom”. Az állatokat, miután elborították a kukoricásokat s a mellettük fekvő kaszálókat, „Bessenyei Uramék”, a helybeli bírós és az említett nemesek „sok ideig ott őrizvén, nagy sokára haza mentek”. És hogy a pásztorok „bátorságosabban legeltethessék marhájakat”, ezért „ottan hagyták egynehány emberüket”. Velük együtt a pásztorok azután a marhákat és sertéseket „egész setét estvéig ott legeltették”. Nem csoda,

folytatta Olasz Lajos „ökonómusa”, ha az egész napos legeltetés után az állatok „úgy öszve vágatták és pocsékoltatták az ott lévő szegény embereknek tengeriéket, hogy azt egész földig leevén a marha, csak egy szál épet sem lehetett találni”. Ugyanerre a sorsra jutott a mellette lévő, zömmel Olasz Lajos, kisebb részben a jászói prépostság majorsági kaszálója is.¹²

A legázoltatáshoz okot vagy ürügyet valójában az szolgáltatott, hogy a Körtvélyes-szegben lévő földeket Olasz Lajos, úgymond, „erőszakosan” csatolta öt-hat évvel ezelőtt a Csekesere nevű nyomásbeli fordulóhoz. Ebből osztott ki azután a mostani tavaszon kukoricavetésnek valót saját magának és az „embereinek”, azaz a jobbágyainak-zselléreinek. Ezzel szemben a fölvonultatott tanúk egy része azt állította, hogy az öt-hat évvel ezelőtti „elcsatolás” a falubeli tanács tudtával és a szolgabíró jelenlétében, hitelesítésével történt. Vagyis Olasz Lajos jogszerűen, szabályszerűen járt el.¹³ Az elgázoltatók azonban igazán azt nehezményezték, hogy a Körtvélyes-szeg korábban marhalegelő volt, s a földek elvonásával Olasz Lajos a falubeli heverő- és igásmarhát fosztotta meg egyik igen fontos létalapjától, legelőjétől. Ahogy nem egy Bessenyei-párti tanú állította: „Olasz Lajos Uram a maga embereinek kemény pálcza beli büntetés alatt megparancsolta, hogy a Körtvélyes-szeget kukoricának, a fekete földet pedig dinnyének szánásuk meg, melyek marha legelő mezők lettek volna.”¹⁴ Vagyis az elcsatolásnak nem annyira a jogi oldalát sérelmezték, sokkal inkább a gazdálkodásbeli következményeit kifogásolták a Bessenyei-tábor emberei. (A kérdés termeléstörténeti összefüggéseit a maga helyén elemezzük majd.)

Közeledvén az ősz és a tél, a következő konfliktusok színhelye, érthetően s igen stílusosan, az ártéri tölgyerdő lett. Nemes Márky Mihály, aki ekkor a Bessenyei családot láthatóan nem kedvelte, mások mellett ugyancsak hangoztatta: „az Olasz Uramon végben vitt rettenetes Cásus után” (ti. a dinnyeföldi verekedés után) a Bessenyei testvérek a „Vármegye által Magistratualiter minden erőszakosságtul eltiltottak légyen is, de legalább addig, míg ezen kérdésben forgó dolog investigáltatik, semmit hatalommal ne cselekedjenek” – mindhiába. Hiszen „a puszta nyomás erdőről is azolta Olasz Uram nyáj sertéseit hatalmasul bé zavartatták és ott tovább legelni meg sem engedték”. Nagyon határozottan állította,

hogy „a közönséges Berczeli Erdő közepén lévő Tallóka nevezetű” területről („plága”), ahonnan „Olasz Uram sertéseit bé hajtották”, kizárólag önös érdekekből tiltották ki Bessenyei uramék az állatokat (vették „tilalmas” alá). Tették pedig mindezt valamennyi nemes és paraszt nagy kárára, merthogy így „azon közönséges erdőn marhá-jokat nem legeltethetik”. Valójában tehát mindezekből kitetszik, vonja le az általános konklúziót Márky Mihály, hogy „Bessenyei Uramék ki keresett okokból vexa képpen cselekszik mind ezeket Olasz Uramon”.¹⁵

A pusztá tény magát, hogy Olasz Lajos sertéseit, valamikor nyár végén vagy kora őszön, a Tallóka nevű erdőbeli „plágáról” elzavarták és behajtották, megerősítette Kóti Péter helybeli kisnemes is. Csakhogy ezt a földdarabkát, a „Tallóka nevezetű lapost” a Besse-nyei család már a megelőző években kaszálónak fogta fel. Így az „közönséges föld légyen, melly lapos, ha tilalmasban tartatik, sem marhát, sem sertést az egész közönséges erdőn legeltetni nem lehet” – mondta Kóti Péter tényként és vádképpen egyszerre.¹⁶ Újra és újra fölmerül a sarkalatos kérdés: kinek volt hát joga a tilalmazást elrendelni? Különösen ott, ahol egyszerre több földes-uraság gyakorolhatta feudális jogait? És az elrendelt tilalmazást kinek kellett betartania? Csak a jobbágyoknak – vagy a nemeseknek is? Netán a földesuraságon osztozkodó társaknak: a köznemeseknek és a „nagyobb” földesuraságnak is?

A kérdések nem szónoki fordulatok. Hiszen itt kereshető a következő konfliktus kulcsa is. Színhelyük ugyancsak a „közönsé- ges Berczeli Erdők” voltak, valamikor 1785 januárjában vagy éppen február legelején.¹⁷ Ismételten Márky Mihály vallomásával kell kezdenünk. Szerinte az említett erdőn „fáért járó Olasz Uram emberire hatalmasul reá ment Bessenyei Boldizsár Uram... s azok- nak fejszejecket el vévén, a Csapszéken bé itatta”. Világosabban szólva: az erőszakosan elvett fejszéket eladván a kocsmárosnak, azok árából ittak be Boldizsár hatalmaskodásra fölbuzdított embe- rei. Ahogy Nagy István tanú fogalmazott: Boldizsár az elvétellett fejszéket „a Korcsmán a maga embereivel bé itatta”.¹⁸ Ormos János 28 esztendő helybeli nemes, jelen lévén éppen az erdőn (mint- hogy ő maga is fát vágott), azt tapasztalta, hogy az Olasz Lajos embereit megtámadók „fel s alá járkálván” az erdőn, amikor „reá akadtak, azt beszéllették, hogy azon fejszéket, kik még akkor is

nállók voltak, az Olasz Uram embereitől szedték el”. Innen tudja, hogy azok valamennyien Bessenyei Boldizsár emberei, helybeli parasztok voltak. Az ökonómus Oláh István azt is elmondta, hogy Bessenyei Boldizsár és csapata „csolnakon mentek fel” az erdőre, s amíg a fejszeakció lebonyolódott, Boldizsár uram „a Tiszán a csolnakban maradt”. Albert János szerint összesen kilenc fejszét koboztak el, s ennek az árát ütötték csapra a kocsmában. Olyannyira „felrészegedvén, egymással annyira megverekedtek, hogy Albert Istvánt majd csak nem öszve törték”.¹⁹

Az erdőbeli „roham” célja aligha az lehetett, hogy kilenc derék berceli paraszt (egyébiránt akkor valamennyien a Bessenyei család jobbágysai) kilenc fejszét zsákmányoljon, s annak árán kirúgván a hámból, egyik zsákmányoló társuk, Albert István oldalbordáját összetörhessék. Mivel indokolta akkor az akció szervezője s láthatóan bonyolítója, ahogy ő mondotta: az erdőbeli elzálogosítást? Mitől, mi módon gondolhatta magát feljogosítottnak Bessenyei Boldizsár, hogy nyers erőt alkalmazzon?

Ahogy a nyomás- vagy mezőbeli földek esetében a különböző ügyek, a nyomásbeli forduló, használatuk, a legeltetés rendje etc. és a vitás esetek intézésére, rendezésére mezőbíró, ugyanúgy az erdőségek felügyeletére, az erdőbeli javak élésének rendjére vigyázó erdőbíró választottak az arra illetékes földesurak. Ez történt Tiszabercelen is. Amikor „most közelebb – vallotta többek mellett Bakó Mihály –, amidőn itt Berczelen erdő bíró tettek a földes urak, a transzaktiót Olasz Uramnak is elküldötték, hogy azt subscribálja, de nem cselekedte”. Magyarán szólva, nem fogadta el a földesúri-nemesi társak ama döntését, hogy az erdőbírói posztra (miként ugyanekkor a mezőbíróira is) Bessenyei Boldizsárt választották meg. Ellenkezése oly mértékű volt, hogy nem csupán az aláírást tagadta meg, de a megállapodás szövegét sem küldte vissza, aláíratlanul magánál tartotta. A tranzakció azonban az erdőbíró személyén túl arról is szólt, hogy a közönséges berceli erdőben tilalmaztatik a száraz és a nyers tölgyfák kivágása, kivágatása. Ezzel szemben Olasz Lajos, így a tanúvallomások egy része, „az ólta mind a száraz, mind a nyers tölgyfát felettébb pusztítja a felséges Consilium parancsolattya és a Földes Uraknak akarattyok ellen”.²⁰

Az Olasz-oldalon álló tanúk viszont arról beszéltek, hogy ezen az erdőn – az állítólagos tilalom ellenére – annyi fát termeltek ki,

„hogy majdnem egymást éri csak amit télen levagdaltak”. Bár az út a zord tél miatt igen rossz volt, mégis „a legkisebb Berczeli paraszt is, aki akart, mindég tölgyfákat hordott tüzi fául is”. Jóllehet éppen „Olasz Uram számára a rossz út miatt... igen keveset hoztak”. Megint más azt állította, hogy a sértett köznemes nem azért küldte embereit az erdőre, hogy „azt pusztítsák vagy kárt tegyenek” benne. Az akció kimondottan Olasz-ellenessége abból is kiviláglik, hogy a berczeli erdőn „egyszer-egyszer több tölgyfa le nem vágódott, mint a télen, mégis Bessenyei Uramék senkit sem meg nem zálogoltak, sem meg nem büntettek. De mihelyt az Olasz Uram embereit az erdőre menni meghallotta”, tüstént zálogoltatott. És ami a legfurcsább, állította Márky Mihály, hogy a zálogoltatást követő másnapon neki magának (ti. Bessenyei Boldizsárnak) is „két szekerei ugyanazon Erdőrül tölgyfát hoztak a Fatensnek szeme láttára”.²¹

Dúlt hát a falubeli belháború. Miközben fortyogtak az indulatok a Bessenyei testvérek között is.²² A kavargó zenebona egyik szálán sajátos módon a református egyház, annak is a helybeli lelkésze ugyancsak érintettnek mondható. Mi több: vannak jelek, miszerint az Olasz Lajos ellen halmozódó indulatokat éppen a református prédikátor és a frissen beköltözött (oda nőült) köznemes közt támadt ellentétek kezdtek gerjeszteni vagy láthatóvá tenni. A helybeli lelkész, Molnár István, „aki nemes Bakó András lányát vette feleségül”, és ily módon „majdnem az egész berczeli nemességnek atyaffia lett”, nem tudni pontosan, miért, mi okból, összeütközésbe került Olasz Lajossal. A harag igen gyorsan olyan fordulatot vett, hogy Molnár Istvánt „sok excessussaiért” Olasz Lajos uram, a debreceni szuperintendencia aktív támogatását is megnyerve, el akarta volna kergettetni, üzetni a faluból. Ám az egyházközség és annak hangadó vezetői a lelkész mellé álltak, s a távozásra felszólító egyházi utasítás ellenére Molnár István ekkor még a helyén maradt. Kóti Péter tanúvallomása szerint egyenesen a lelkész és Olasz Lajos között támadt összekülönbözések adtak „okot arra, hogy a berczeli nemességekkel, de legfőképpen Bakóékkal (ti. Olasz uram) haragba jövéen, másképpen Olasz Lajos Uramon bosszójokat nem tölthették, hanem ezen alkalmatossággal Bessenyei Boldizsár Uramat ösztönözték ellene s innen esett leginkább megverettetése Olasz Uramnak”.²³ Meglehet, ez is egyik oka volt éppen annak, hogy a Bessenyei-tábor falubeli hangadói a nemes Bakó család, a lelkész

rokonai közül kerültek ki. Az ügy Bessenyei György katolizálása révén távolabbi szálakon is kapcsolódni látszik a református egyház korabeli történetéhez, ezért azzal külön is kell foglalkoznunk majd.

Bár az atrocitásorozat a megyei vizsgálatok szerint a dinnyeföldi eseményekkel indult, ám azoknak „melegágya” elképzelhető: a lelkész körül fölzaklatott indulatokban is kereshető. S mintegy ennek folytatásaként kerülhetett sor a dinnyeföldi verekedést megelőző első „meggyomroztatásra” is. Az egyik tanú szerint – aki jelen ugyan nem volt, de „bizonyossan hallotta” –: Bessenyei Boldizsár már egyszer a dinnyeföldi esethez „hasonlóképpen Olasz Uram ellen fellázasztván a Berczeli népet, marháját minden igaz ok nélkül Gávára zavartatta, Tóth András és Oláh István nevezetű embereit leverette, magát is Olasz Uramat akkor is a paraszttal, levonattván, meggyomroztatta”.²⁴

A küzdelem a két család, személy szerint Bessenyei Boldizsár és György, illetve Olasz Lajos között, láthatóan egyenlőtlen erők küzdelme volt. S ebben nemcsak a fizikai-testi adottságok minden kétséget kizáró fölényes különbsége játszott szerepet. Az ún. hatalmaskodásokat fölidéző vallomások valamennyi esetben arról tanúskodtak, hogy a tagbaszakadt, nagy termetű (egymaga háromnegy olyan emberrel tudott volna elbánni, mint Olasz Lajos) Bessenyei Boldizsár mögött pillanatok alatt összetoborozható csapat sorakozott fel. Az ún. atrocitások tehát ott helyben tulajdonképpen mintegy széles körű, mondhatni társadalmi méretű megmozdulásoknak, vállalkozásoknak is tekinthetők. Ezzel szemben a kritikus pillanatokban Olasz Lajos mindig magára maradt. Akár a megfélemlítések, akár más okok miatt, de az emberei sorra cserbenhagyták. Félték? Netán titokban örültek, hogy csépelik a gazdájukat?

Tudták ezt a helybeliek, s bizonyára tudták ezt a megyénél is. Ezért firtatták a „hatósági” kérdések, s ezért tartották fontosnak a válaszoló tanúk közül többen is, hogy a Bessenyei testvérek e különleges „varázshatásáról”, mondhatni „népszerűségéről” szóljanak. A törvénytelen ségek elkövetéséhez, válaszolták a tanúk, rendszerint a népet is „fel szokták lázzasztani”. Mindezt pedig azzal tudták elérni, hogy „ökigyelmeket (mármint a Bessenyei testvéreket) Berczelen és Gáván mézesmázás beszédjükért úgy hallgattyák, mint az Oráculumot”. A mézesmázás beszédhez azonban erőt is társítottak. Valójában „azzal szokták leginkább a népet magokhoz

kecsegtetni, hogy eö kigyelmek Juris gladius (pallosjoggal rendelkező) emberek lévén, kit meg akarnak ölni, megölkhetik, akit pedig meg akarnak menteni, megmenthetik, és sem Király, sem Vármege az eö kigyelmek kezéből ki nem veheti, ha mindjárt embert ölnék is”. Eszerint tehát az erőfitogatás és a mézesmázás beszéd együttes alkalmazásának köszönheték volna látható népszerűségüket?²⁵

Az 1784-ben vehemensen fölcsapó Olasz-ellenes indulatok, s a nyomukban fölviharzó támadások részint a köznyugalmat, de már-már a közrendet is fenyegetni látszottak a Rétköz említett körzetében. A megye mégis késedelmeskedett: 1784 nyarán a különböző beadványok hatására csupán az erőszak alkalmazásától való tartózkodásra intette a feleket, legfőképpen is a Bessenyei testvéreket.

Csupán találgatásokba bocsátkozhatnánk a késedelmeskedés, a hatósági bizonytalankodás háttérben meghúzódó okokat illetően. Amit bizonyosan állíthatunk, nem több, mint amit Olasz Lajos gyors beadványára Bessenyei Boldizsár és György június 19-én írt válasza tartalmazott. Ebből is tudjuk, hogy Olasz Lajos a dinnyeföldi megvertetés után panaszával a megyéhez fordult, kérve Bessenyei Boldizsár és tettestársai méltó megbüntetését. Beadványában a deputációk azonnali kiküldését s az ügy sürgős kivizsgálását kérte. Tudta persze, hogy a fennálló jogrend szerint ha nemesember okozott nemestársának kárt vagy sérelmet, annak orvoslását a nemesi törvényszék előtt indított magánperben (privata actio), a vonatkozó eljárási szabályok betartásával kezdeményezheti. Ezzel szemben a megyei deputációk azonnali kiküldését, vagyis a törvényes út megkerülését most arra hivatkozva kérte, mivel — írták válaszukban Boldizsár és György — „minékünk” Olasz Lajos szerint „semmi jószágunk nem volna és ha velünk törvényesen perelne, pro executione fundust nem találhatna”.²⁶

Ami meglepő lehet: Olasz Lajos kérelmének helyt adott a megye. Erre és ezért reagáltak gyorsan Bessenyei Boldizsár és György. A vagyontalanságra vonatkozó érv azonban (ami egyben vád is), írták a Bessenyei testvérek, alaptalan, vagyis merő rágalom. A válaszukban mellékelt följegyzéssel kívánták igazolni, hogy ők tekintélyes jószágokkal rendelkeznek. És nem csak Szabolcs vármegyében. Mert miként azt „az egész tekintetes Nemes Vármege tугya, nekünk... más Nemes Vármegekben is sok örökségeink vágyanak”. Van tehát „annyi jószág a birodalmunk alatt”, hogy amennyi-

ben Olasz Lajos rendes útra terelt pere esetlegesen sikerre vezetne, „az executiora elegendő fundust találna” a bíróság. Ám amennyiben a megye nem fogadná el hitelesnek az általuk készített mellékelt följegyzést, akkor „respiriumot engedni méltóztassék, hogy a következő Gyűlésig (ti. a megyei közgyűlésig) authentice azt megpróbálhassuk”.

Haladékokat kértek tehát. És nem fukarkodtak a viszontvádakkal sem. Mert ha már az adósságokról esik szó, akkor „tudtára vagyons lehet a Tekintetes Nemes Vármegyének, hogy inkább eö Kegyelmének semmije sints, mert valamije vans lehet, mind az Egri Püspök eö Excellentiájának kötötte le” (ti. Olasz Lajos). Ami pedig az excessusokat, a rendbontó kihágásokat illeti, az egész vármegye tudja, írták, „hogy mi pacificus emberek vagyunk. Senkivel ujat nem húzunk, szegényt, boldogot illendően megbetsüllünk. Egész életünkben ez a két Casus (ti. a dinnyeföldi dulakodás és a kukorica elgázoltatása) történt rajtunk...” Bessenyei Boldizsár itt is elismeri: „méltó okom lévén, Olasz Uramon egynéhányat ütöttem, de ezek mind privata actiora valók, s jól esett-é a cselekedet vagy sem, a törvény fogja megítélni.” Amíg a két Bessenyei magamagát pacifikus emberként jellemezte, addig Olasz Lajos „eö Kegyelmét” nagyon is „excessusos embernek” gondolták. A beadványhoz külön mellékletet csatolva, rendre felsorolták azokat a közbotránkozató hatalmaskodásokat, „melyeket a midőn meg próbálni szükséges lészen, hiteles tanúbizonyosságokkal mind ki fognak sülni” – állította a két testvér.

Végül a mélyen megsértett köznemesi önérzet is megszólalt. Mert ha a törvény szerint – írták – az eljáró igazságosztók csakugyan „semmi fundust” sem találnának a kezükön és „személyüket a kezébe adná” is a sors, akkor is „mint Nemes Embert Nemes Ember ellen az Haza Törvénye mégis privata Actiora igazít”. Semmi ok nincs arra, és rájuk nézve mélyen megalázó, hogy „a Nemes Vármegye – hangoztatták külön és nyomatékosan – velünk Characterisatus Emberekkel úgy bánjon mint Rebellisekkel”.

Igen hatásosan, érvelésük legvégére hagyták a nemes vármegyét bizonyára leginkább elgondolkoztató lehetőséget. Ha ugyanis a tekintetes vármegye „elégtelennek ítélné” okaikat, hogy az ügyet „a privata actiora igazítsa”, akkor – szölt a nyomatékos érv — „méltóztasson ezen dolgot kevés ideig Suspendálni (felfüggeszteni), míg

Eö Felségéhez küldendő Representationkban mind a magunk, mind az eö Kegyelme Casusit gemine feltévén, Onnét mihez tartsa magát a tekintetes Vármegye, megküldetik”. Magyarán szólva: ha ti nem tudátok teljesíteni jogos kérelmünket, akkor majd az uralkodó segedelmét leszünk kénytelenek igénybe venni törvényes ügyünk pártfogása érdekében. Írta mindezt az a két testvér, akik korábban és nem is olyan régen magyar testőrökként a bécsi udvarban az uralkodó közvetlen környezetében forogtak, s közülük az egyik, a nemrég (alig két évvel ezelőtt) hazatért György, neves magyar íróként is köztudottan szorosabb kapcsolatban állt II. József édesanyjával, Mária Teréziával.

Érvelésük, benne a fenyegető „végszó”, úgy tűnik, hatásos lehetett, hiszen a deputációk kirendeléséről szóló megyei határozatot Szabolcs vármegye felfüggesztette. Kiküldésükre csupán hónapok eltelté után szánta el magát újra. Föltehetően és nem utolsósorban az újabb Olasz-ellenes akciók (a sertéskonda kitiltása, fadöntögető embereinek a „megzálogoltatása”) hatására, illetve a pesti királyi tábla ismételt döntése nyomán 1785. február 17-én fogtak munkához a megyei deputációk Tiszabercelen. A kiszálló küldöttségek – most már viszont szoros időhatárokon belül – februárban, márciusban és májusban keresték a választ: vajon mi lehet a kiváltó oka, van-e mélyebben fekvő magyarázata a berceli zenebonának? A beadványok és a helyi tapasztalatok alapján megszerkesztett kérdések, kérdéscsoportok nyomán széles körű tanúkihallgatásokba fogtak a faluban s a környező településeken. Ezzel szemben Ugocsa, Bereg és Bihar vármegyékben a Bessenyei család valóságos vagyoni állapota és a testvérek viselt dolgai után kutatva, a királyi tábla döntése nyomán Tajkli Miklós, a tábla kiküldött nótáriusa már 1784 júliusában, augusztusában elvégezte a szükséges tanúkihallgatásokat.²⁷

Így jött létre az a kivételesen értékes forráscsoport, amire elemzésünk elsősorban támaszkodhat. A több menetben bonyolódó s évekre elnyúló pereskedések²⁸ kacskaringós útjait, különböző fórumait, fordulatait nehéz lenne nyomon követni. Részint a források esetleges föllelhetősége, szétszórtsága, részint pedig eleve hiányos volta sem igazán kecsegtetne azzal, hogy a pertörténet kibontását célzó vállalkozás sikeres lehetne. Célunk tehát nem a jogküzdelem megrajzolása, nem egy utólagos „perújrafelvétel”, valamiféle

megkésett igazságszítás mozgatja a tollunkat. Hiszen ahogyan ez ilyenkor lenni szokott: a hosszúra nyúlt pereskedés alatt, de csupán az 1784-es kavargó indulatok nyomán lecsapódott tanúvallomásokban is igaz és valótlan vádak tömkelegét zúdítták egymásra a szemben álló felek. Felfakadtak a családok régi sebei... Nem csupán a szóban forgó „cselekmények”, az említett „esetek” körül dült a jogi háború, s szikráztak, pattogtak az érvek és az ellenérvek, hanem időben ide-oda szökdelve, megannyi hatalmaskodásról, törvényteleniségről, emberi és jellembeli gyarlóságról, fogyatékos-ságról, más-más minőségű, egymással semmiféle kapcsolatba nem hozható „hibákról”, „bűnökről”, „visszaélésekről” szóltak a gyakran hosszadalmas lajstromokba szedett – igaz és hamis, leleplező és gyalázkodó, valós és rágalmazó – vádak.²⁹ Áradt a panasz szinte parttalanul.

Feladatunk, ismételten hangsúlyozzuk tehát, nem a bonyolult, tudatosan bonyolított per szálainak módszeres fölfejtése. Vállalkozásunk kizárólag arra összpontosít, hogy az említett, 1784–1785-ben végrehajtott és rögzített tanúkihallgatási jegyzőkönyvek anyagát feldolgozza. Még pontosabban, hogy e pillanatfelvétel alapján mintegy állóképet, ún. falusi korrajzot készítsen.

A vizsgálódás körébe persze be kellett vonni más forrásokat is. Így támaszkodhattunk az említett jegyzőkönyvekhez csatlakozó egyidejű, illetve valamivel korábban vagy később rögzített különféle iratokra, feljegyzésekre, a perben használt ún. mellékletekre; a zenebona tájékán készített urbáriumokra, inventáriumokra, összeírásokra, az első hazai népszámlálás (és katonai térképfelvétel) idevágó adataira. Hasznosítottuk a református egyház tiszántúli és dunamelléki kerületeinek vonatkozó levéltári anyagát, és átkutattuk a tiszaberceli egyházközség helyben, a parókián őrzött anyakönyveinek egykorú köteteit. Mi sem természetesebb, mint hogy hasznosítanunk kellett a történettudomány és a néprajz kapcsolódó eredményeit. Nyilvánvaló, hogy ha ezek a munkák akár helyi, táji, megyei vagy éppen országos, de tárgykörünkbe vágó kérdéseket taglaltak, akkor vonatkozó adataik, következtetéseik igen sokszor segítettek kitégítani vagy éppen értelmezni a helyi jelenségeket, összekapcsolni egymással a helyi és a szélesebb körű fejleményeket. Minthogy a magyar irodalom egyik kimagasló alakja ugyancsak szereplője volt a zenebonának, magától értetődő, hogy a kívánt

mértékben merítenünk kellett a vele foglalkozó irodalomtörténeti monográfiákból, tanulmányokból is.³⁰

A feldolgozás törzsanyaga természetsszerűleg – amint ezt említettük már – a tanúkihallgatások több mint háromezred fólíóra rúgó gazdag irategyüttese. Örömrünk azonban nem lehet felhőtlen, mivel – egyetlen esettől eltekintve – nem a helyszínen készített jegyzőkönyvek eredeti példányait vehettük a kezünkbe. A ránk maradt jegyzőkönyveket ugyanis valamikor a pereskedés során – láthatóan később – egyetlen kéz (azonos az írásmód!) átmásolta. Így került a jegyzőkönyvek közé több más, a pert érintő beadvány másolata, határozatok és ítéletek – többnyire magyar, de esetenként latin nyelven, a szokásos mód szerint sorszámozott rendben egymás mellé, folytatólagosan.³¹ Föltételezhető, hogy a hatalmas anyagot valamelyik magasabb döntéshozó fórum (valamelyik tábla? a Helytartótanács?) számára – talán az ítélethozatalhoz szükséges előzetes peranyagként – másoltatta át a megye. Mi lett az eredeti példányokkal, elkallódtak-e s ha igen, hová tűntek – nem tudjuk.

A tanúkihallgatások anyaga hat nagyobb egységre tagolódik. Külön, mondhatni mintegy hetedikként illeszkedik az irategyüttesbe az a kérdéscsokor, ami igen nagy részletességgel, szinte százlaira szedve a megtudakolnivalókat, adott eligazítást a Bercelre kiszállt deputációnak. (E kérdéseggyüttesre visszatérünk még.) Mint minden ilyen esetben, fontos rögzíteni a tanúkihallgatások időpontjait is. Láthattuk, a két legnagyobb sérelem (a dinnyeföldi dulakodás és a kukoricások legázoltatása) 1784. május végén és júniusban érte a panaszt tevő Olasz Lajost. Ám a megye éppen a két súlyos „hatalmaskodás” körülményeinek felkutatásához, a Bessenyei testvérek (Boldizsár és György) hatásos közbelépése folytán, majdnem egy évvel később, 1785. február 17-én, majd március 17. és 19-én s harmadjára május 12-én tudott hozzáfogni: ekkor vették fel Tisza-bercelen a tanúkihallgatási jegyzőkönyveket. Ami a zajos események, a „dúlások” lefolyását illeti, a közben eltelt nyolc-kilenc, illetve tizenkét hónap alatt a tett színhelyén jelenlévők és a perpatvarban közvetlenül résztvevők emlékezetében is több minden elhomályosulhatott. Más emlékek a könnyen torzító memóriából egyenesen kihullottak, s a képzelet megtörte, átrendezte őket. A friss élmények nagyon is megfakultak már. Visszatekintve meglepőnek tűnhet, hogy az eseményekhez nagyon közel eső időpon-

tokban – 1784. július 28-án és augusztus 8-án – Bihar, illetve Bereg és Ugocsa megyékben végezték el a Bessenyei-birtokok ottani jellegére-eredetére és a birtokló testvérek „viselt” dolgaira vonatkozó tanúkihallgatásokat. Vagyis a tárgykörhöz szorosan és közvetlenül alig kapcsolódott jegyzőkönyvek készültek el késedelem nélkül, az égetően aktuális ügyben pedig Szabolcs megye nagyon is késedelmesen járt el.

Tudjuk, hogy a Szabolcs megyén kívül megejtett tanúkihallgatások lebonyolításával Tajkli Miklóst bízta meg a pesti királyi ítélőtábla. Kiléteiről szinte semmit nem tudunk. Csupán annyit, amit a vonatkozó megbízatást elrendelő okirat a neve mellé illesztett, hogy ti. jurátusa volt a szóban forgó bíróságnak. Működése minősítésére visszatérünk még.³² Szabolcs vármegye közgyűlése háromtagú deputációt bízott meg a berceli zenebona kivizsgálásával. Két tagja: Komjáti (Komjáthy) Mihály és Kisdobronyi Isák (Izsák) István, vezetője Ormos Miklós volt. Valójában ő irányította a helyszíni tanúkihallgatásokat, és ő fogadtathatta el az elkészített jegyzőkönyveket.³³ A deputáció két tagja – a Mária Terézia-féle úrbérrendezés Szabolcs megyei adatai szerint – a kisebb jobbágytartó köznemesek közé tartozott,³⁴ Ormos Miklós ellenben az egyik legkiterjedtebb, egyben igen jómódúnak mondható köznemesi família-nemzetség tagja volt. A Jármly, Jósa, Kállay, Lónyay, Patay, Szunyogh, Vay és Zoltán családok mellett az Ormos nemzetség is azok közé tartozott, amelyek a megye ún. „bene possessionatus” nemességét alkották.³⁵ Ahogy Szabó István találóan írta róluk: „Ők a rendi korszak utolsó századában az ún. táblabíró-világ alakjai... A megyék tisztségeit... ők tartották kezükben, ők voltak tehát egy-egy megye igazi urai, politikai és szellemi világának formálói... A nemesi öntudat forrásait bennük kell keresni s a megyei politikában ők a vezetői... a kisnemességnek.”³⁶

Ormos Miklósnak magának 1773-ban öt faluban 26 telkes jobbágya és 8 zsellére volt. A família ugyanakkor Bercelhez is kötődött: a deputációt vezető atyafinál jóval kevesebb jobbágycsalád felett birtokló Ormos Györgynek ugyanis Bercelen (ahol lakott is) két tört telkes jobbágyát és két házatlan zsellérét írták össze az urbárium helybeli tabellájában.³⁷ Ormos működésével kapcsolatosan mindenképpen meg kell említeni, hogy a Bessenyei család ellen vallott tanúk között szerepelt a huszonnyolc esztendőes berceli Ormos

János, aki föltehetően György fia és a tanúkihallgatásokat végző Miklós rokona lehetett. A berceli Ormos család és Olasz Lajos jó (vagy éppen szoros?) kapcsolatáról más is árulkodik. A felvett jegyzőkönyv egyik „elejtett” megjegyzése szerint a határbeli verekedés előtt közvetlenül, miután „Olasz uram a maga Ekéjét megtekintette, onnan az Ormosné Asszonyom dinnye fölgye megnézésére méne”.³⁸ Mint aki szívügyének érezte, mint aki patronálást vállalt volna, hogy jól haladnak-e „Ormosné Asszonyom” (ekkor már, 1784-ben föltehetően György özvegye és János édesanyja) dinnyeparcelláján a vetési előkészületek.

A jegyzőkönyvek hat, illetve hét nagyobb egysége nem éppen pártatlanul, semmiképpen sem arányosan tagolódik. Az irategyüttes gerincét, akár terjedelmi, akár tartalmi súlyát nézzük is, nem kétséges, a Tiszabercelen és első alkalommal (1785. febr. 17.) felvett tanúkihallgatások anyaga alkotja. A közel száz főlíó terjedelmű följegyzés 18 nagy kérdés köré tömörítve faggatta azt a kilenc tanút, akik kisebb-nagyobb mértékben részesei és szemtanúi voltak a zenebonás eseményeknek. A szóban forgó kérdések kétharmada, az első 12 a dinnyeföldi dulakodás körülményeit, lefolyását tudakolta, az utolsó egyharmada pedig a „Bessenyei Ház”, de különösképpen is Boldizsár és György törvénytelen cselekedetei, erőszakoskodásai, vagyoni állapota után érdeklődött. A félreérthetetlenül Olasz-párti, szinte izzóan Bessenyei-ellenes szemléletből fogant kérdéseket mintegy megkoronázta a nagyon is célirányosnak mondható utolsó. Mert legvégül a vérfertőzés gyanújába keverve a két testvért, a 18. kérdés így hangzott: „Minémü híreket hallott (ti. a tanú) Bessenyei Boldizsár és György Uramék felől, hogy testvér attyokfia, Bessenyei Sigmond Úr Leányával vétkenesen élneek?”³⁹

A hatból még három kérdéskör próbálta – a most említett szellemenben – összegyűjteni azokat a megbélyegző, gonosz tulajdonságokat, amelyeket a kérdezők alig titkolt felfogása szerint a Bessenyei testvérek eredendően magukon viselnek, s azokat a múltbeli és jelenkori vétkeket, amiket rendre elkövettek. Közülük az egyik kérdéscsokor a berceli parasztok, a másik az ottani kuriális nemesek lázadó hajlamait firtatta. Nem titkoltan összefüggést keresve-gondolva a megzabolázhatatlan, féktelen jellemű Bessenyei legények összeférhetetlen természetete, illetve a kismemesek és parasztok hasonló hajlamai között.⁴⁰ Látni fogjuk mindjárt: ilyen természetű

indulatok fűtötték Tajkli Miklós említett, Bereg és Ugocsa, illetve Bihar vármegyékben eszközölt tanúkihallgatásait is.⁴¹

Az a kérdéseggyüttes, amit az előbb mintegy „hetedik” irategységként említettünk, valójában annak a kérdéscsoportnak volt az elővagy alapanyaga, amelyre támaszkodva 1785. február 17-én a bercei tanúkihallgatásokat lebonyolították. 18 fő kérdésre tagolódott ez is, ám a 7. kérdés, ami a „nagy jelenet”: a dinnyeföldi verekedés közvetlen lefolyását firtatta, írd és mondd: 20 (!) alkérdésre tagolódva, közel ötfóliónyi terjedelemben adta elő, amit a tanúktól megtudni, pontosabban szólva: hallani akartak. A felvett és elkészült jegyzőkönyvbe azután ezt a 20 alkérdést már egyetlen rövid kérdésbe tömörítették, így: „Végezván a földek osztását, másnap, midőn az Ekék szántáshoz fogtak, mi történt közöttök, miképpen ment rajtok hatalmasul fegyveresen Tekintetes Olasz Lajos Úrra, voltaképpen és circumstantialiter beszéllye el a Tanú?”⁴²

A szóban forgó kérdéseggyüttesre nem annyira annak terjengőssége, sokkal inkább a kérdések leplezetlen célzatossága, a „kérdésekbe” eleve belefoglalt, jó előre „betáplált” szó szerinti válaszok miatt kellett figyelmet fordítani. Terjedelmessége ellenére ezért látszik fontosnak az egyiket hosszasabban idéznünk. A verekedés kirobbanását közvetlenül megelőző feszült percek, a „fojtott csend” pillanatai után érdeklődve, a 7. fő kérdés 20 alkérdése közül a 6. így szólt: „Igaz-é azonban, hogy Olasz Uram mindjárt csitította Bessenyei Boldizsár Uramat, s csendesen igyekezcván velle beszélni; azt mondotta: hogy nem illik emberséges emberekhez a veszekeedés, szépen is meg lehet, amit akar, mondani, s eleibe terjesztette mindgyárt, hogy eő kigyelme nem oka az ott való Dinnye föld szántásnak, mert senkit sem kényszerített reá, hanem önként mindnyájan ott választották, és az okokat is elő beszéllette, hogy miért volna ott legalkalmasabb a Dinnyének: sőt azt is hozzá tette, hogy ha Bessenyei Boldizsár Uram meg győzi abban, hogy a Lápós Szegben, ahol eő kigyelme kívánnya, a közönséges jóra nézve mind jobb, mind hasznosabb lenne a Dinnye vetés, mint a kiosztott helyen, ámbár egy darabb Dinnye fölgyét Ekéi már kiszántották is; ott hadgya mindazáltal vetetlen és ott szántat, ahol eő kigyelme akarja. De továbbá igaz é az is, hogy Olasz Uram, a beszédekre melléjek gyült népet is meg szólította; hogy hol itélnék legalkalmasabbnak a Dinnyének való szántást? Akkor is azt felelték,

hogy: a fel osztott helyen leg alkalmasabb lenne. Akkor Olasz Uram ezzel bocsátotta el Bessenyei Uramat magától: Ha már ennyire ment a dolog, ne kényszerítsen senkit, egy vagy más helyen a Dinnye föld szántására, hanem engedgyen kit kit a maga akaratyára, eő kigyelme is száncon ott a maga embereivel, a hol tettzik, s jövendőbe terjesszék a Ttes Ns Vgye eleibe a dolgot, a melly Dinnye földet a Nemes Vgye helybe hágy, az maradgyon meg, a kit pedig nem, gázoltassék el.”⁴³ A „kérdés”, miként a tárgyalás menetében a megfelelő helyen látni fogjuk majd, sokkal részletesebben „beszéli el” mindazt, mint amit a tanúk válaszai külön-külön, de összességükben is tartalmaznak a drámai pillanatokról. Ami igazán meglepő s a minősítés szempontjából figyelemre méltó lehet: részletesebben és célzatosabban annál is, mint amit a panaszos vonatkozó beadványa tartalmazhatott. Az elfogult fantázia lendült volna működésbe, vagy éppen a beleérző képesség „szabadult” volna el? A színező szándék így vélte volna megtalálni a szükséges jogi fogódzókat, meglegelni az ítékezés egyes pilléreit?

Úgy látszik, hasonló célokkal vállalkozott a nagy utazásra Tajkli Miklós is. Elmenvén Beregbe, Ugocsába és Biharba, alig két hét leforgása alatt hasonló kérdésekre gyűjtögette össze a kívánatos válaszokat. Az Ugocsa megyei Rákóczon a többi között azt kérdezte: „Igaz-é, hogy az egész Bessenyei Família eleitől fogva mindenkor erőszakos és Törvénytelen cselekedetű lett légyen, és olyan emberek, a kik a törvénnyel soha sem éltek, hanem amire reá feküdtek, azt mint hatalmas emberek erőszakossan véghez vitték...?” Pusztakovácsiban, Bihar vármegyében a kérdező Tajkli úr szinte szóról szóra ismételte ugyanezt, azzal a különbséggel mégis, hogy a kérdésbe foglalt vádak személyhez kötöttebbek voltak. „Igaz-é” – szölt a kérdés ott is –, hogy a „most múlt őszön” elhalálozott „néhai Bessenyei Mihály (György és Boldizsár testvérbátyja) életében felette erőszakos és törvénytelen ember volt, úgy hogy Földes Urakat, Nemes embereket, minden igaz ok és személy válogatás nélkül megverni és Jóságokat el foglalni mérészelt...?”⁴⁴ Elképzelhető, hogy a „hatalmas emberekre” való utalásban az erőszakosságokat a vádak szerint gátlástalanul elkövető familia tagjainak mind a testi erejére, mind pedig a társadalmi-közéleti súlyára egyformán gondoltak a jegyzőkönyvírók. Ám a tanúfaggatók szándéka nagyon is egyértelmű: jellemrajzuk szerint a

Bessenyei család minden tagja olyan volt, mint a megtestesült ördög. Bárkivel kényük-kedvük szerint elbánhattak, mindent megtehettek, amit akartak.

Magát a pusztá tényt, hogy 1784. május végén, kint a határban, a dinnyeföldosztáskor Olasz Lajost alaposan helybenhagyták, sem Bessenyei Boldizsár, sem a mellette tanúskodó helybeliek soha, egyetlen pillanatig nem tagadták. Említettük már, hogy Boldizsár még aznap (vagy esetleg másnap) szinte dicsekedve, kérkedve mondogatta Ibrányban, miként bánt el Olasz Lajossal. Azt is tudta persze a tagbaszakadt köznemes, hogy a siker lehet ugyan népszerű, a virtus ébreszthet bármekkora ámulatot, ám aligha lehet elégséges jogi érv az igazságosztás mérlegén. Amint a másik oldalon a sértett fél is jól tudta, hogy az igazság megnyeréséhez nem elegendő a fájdalommal járó „sebek” mutogatása, a körülmények kiszínezése. Nyilván tudta mindkét fél, hogy – azonos jogállású és társadalmi állapotú személyek esetében – perdöntőek végül is a jogi érvek lehetnek, sikerre az okok és az indokok kellő prezentálása, tálalása vezethet. Ennek érdekében mozgatót meg mindent és mozgósított mindenkit a sérelmet elkövető és a sérelmet elszenvedő egyaránt.

Ezt tette, mint láhattuk, Olasz Lajos, s ezt tette, mint mindjárt látni fogjuk, a két Bessenyei testvér is. Beadványaik és a hozzájuk csatolt mellékletek tartalmukat illetően semmivel sem kíméletebbek, mint voltak a másik oldal vádaskodásai. Viselik a mindenkori peres eljárások és az adott korszellem (mondhatni: „pereskedő kultúra”) mindmegannyi jellegzetes jegyét.

Két ponton azonban fontos különbségek tapasztalhatók az Olasz- és a Bessenyei-oldal szempontjait, érdekeit érvényesítő jegyzőkönyvek anyagában. Önmagában véve azt még természetesnek kell tartanunk, hogy az első berceli kiszállás alkalmával, február 17-én felvett, igen terjedelmes jegyzőkönyv kizárólag a sértett fél szempontjait mérlegelő tanúkihallgatási anyagot tartalmazza. Hiszen a pert ő indította. Érthető, hogy a sérelmet elkövető fél szempontjait a kihallgatásoknak csak a második és harmadik menetében (márciusban és májusban) kívánta – úgy-ahogy – érvényesíteni a megyei deputáció. Ugyanakkor az már kevésbé mondható természetesnek, hogy a jegyzőkönyvi anyagnak mindössze egynegyede⁴⁵ foglalkozott az Olasz Lajosra összehordott vádak valós vagy valótlan voltával, a Bessenyei-féle érvelésekkel. A hatból mind-

össze két kérdéseggyüttes, két jegyzőkönyvi anyag rögzíti a szóban forgó vádak és válaszokat. A szembeszökő aránytalanság mégis attól lesz igazán feltűnő, hogy a két jegyzőkönyvi anyagból az egyik, a március 17-én felvett irategyüttes nem Olasz Lajos ellen, sokkal inkább mellette látszik tanúskodni. Sajátos módon a föltett kérdések – mint mindjárt látni fogjuk majd – Olasz-ellenes vádak tartalmaztak ugyan, ám a meghallgatott tanúk válaszai szinte minden egyes esetben azok cáfolatáról szóltak, láthatóan szépitették vagy bagatellizálták az Olasz uram ellen összehordott „hatalmaskodási” eseteket. Ilyen módon a nagyon értékes jegyzőkönyvi anyagnak végső fokon mindössze egynolcada foglalkozott az Olasz-ellenes vádakkal, hétnolcada pedig közvetlenül vagy közvetetten bár, de a Bessenyei testvérekre zúdított vádakot foglalta írásba.⁴⁶

Amennyire – láthatóan – elszántak és kíméletlenek voltak a Bessenyei testvérek a hatalmaskodások véghezvitelében, ugyanolyan kíméletlenek voltak – ök is! – a vádaskodásokban. Noha kísérletük, amint az előbb említettük, részben visszájára fordult ugyan, mégis a vádak sokaságát hordták össze a mindösszesen öt-hat éve Bercelel élő fiatal köznemes ellen. „Látta-e a Tanú”, hogy Olasz Lajos „Szűcs Györgyöt meg verette”; Nagy Istvánt „miért verette meg”; „nem különben Ifjú Hegedűs Mihályt hol, mikor és mi okon ütötte meg”; látta-e, hogy Oláh Pétert, a saját jobbágyát „úgy meg kínoztatta, hogy el nyomorodott bele”, Oláh Mihálynét pedig „addig kínoztta, míg az nehézség ki nem ütötte”; „Görömbei Istvánon, mint Birón, mi végre csapatott Olasz Uram egy néhányat”... és így tovább.⁴⁷ Éppen huszonnégy néven nevezett hatalmaskodást, durva erőszakosságot tanúsító esetet adott elő a két Bessenyei testvér annak igazolására, hogy mennyire megérdemelten kapott vissza – s éppen tőlük – valamennyit az összeférhetetlen, folyton kegyetlenkedő, mindenkin átgázoló (amolyan Döbrögi-féle) földesúr. Jóllehet a meghallgatott tanúk rendre azt állították, hogy a vádak valótlanok, vagy merőben másként és éppenséggel jogosan büntette meg egyik-másik parasztot Olasz uram.

Nemkülönben éles és mérgezett a hegye a két hónappal később, májusban készített jegyzőkönyv megannyi kérdésének. Vádol valamennyi. Olasz Lajos személyében maga a rendbontás, a csendháborítás költözött be a békés, nyugalmas Tisza-parti faluba –

állították. Vallja meg a tanú – így a vádaskodó kérdések egyike „hogya miolta Olasz Uram közinkben jött lakni, azólta közönséges csendes élett közöttünk nincsen. Sőt a békességes életnek hol egymás törvénytelen cselekedeteivel mindenkor meg háborítója volt, nevezetesen verekedéseivel, húzásával vonásával, Disznó milliom Samfuter teremtette káromkodásaival és egyéb iszonyú mocskaival?”⁴⁸ S a jegyzőkönyv most idézett egységében nemcsak a kérdések, de a válaszok is ugyanilyen élesen ítéelkeztek Olasz Lajos felett. Érthetően, hiszen a kérdezők ezúttal a Bessenyei-párt tanúit juttatták szóhoz.

A nagyon is céltudatos, éles és sarkított, hihetetlen módon elfogult, esetenként valósággal burjánzó vádaskodások ellenére az ilyen tanúvallomások mégis roppant becses és igen értékes forrásai a letúnt századoknak. Annak kell tekintenünk a berceli zenebona irategyüttesét is. Forráskritikai áttekintésünk ezért is fordított ekora figyelmet tanulmányunk legfőbb forrásbázisára, ezért is törekedtünk az anyagot tagolni, „osztályozni” és minősíteni a kívánatos nézőpontok szerint.

Tudjuk, hiszen a szakma művelői számtalanszor hangoztatták, hogy a törvények és rendeletek, az oklevelek, a vélelmézések és döntések, a tárgyalási jegyzőkönyvek s az újabb kori összeírások mellett a tanúvallomások alkotják a közép- és kora újkori idők egyik legfontosabb forráscsoportját. Azt is tudjuk, hogy a tanúkihallgatásoknak minden peres eljárásban mennyire fontos a szerepük. Am amíg a polgári perrendtartásban a bizonyítási eljárásnak csupán egyik eszközeként használatosak, addig az előbb említett kor századaiban döntő, mondhatni perdöntő szerepük volt a tanúvallomásoknak. Részint az írásbeliség korlátozott voltának, részint – és éppen ebből eredően – a kialakult szokásoknak, az egykorú közgondolkodásnak köszönhetően juthattak sorsdöntő szerepkörhöz, írásbeli feljegyzések hiányában – írta egyik tanulmányában Fügedi Erik – a nemesembernek ismernie kellett saját leszármazási vonalát, rokonait, a rokonság fokát. Ezzel együtt tudnia, észben tartania kellett mindazokat a jogszerű és más jellegű – családi, birtokjogi, örökösödési, határhasználati etc. – kapcsolódásokat, változásokat, amelyek ebben a rokonsági és szomszédsági, családi és településbeli rendszerben akár több nemzedékre visszamenőleg is lezajlottak. Ahogy találóan megjegyezte: az egymással esetenként igen bonyo-

lultan összeszövődött „szociológiai” csoportoknak „kollektív memóriájuk volt”. Az újkori – polgári – viszonyokhoz képest akkor a perek – birtok- és nem birtokperek – legnagyobb hányadát „a tanúvallatás döntötte el, a tanúk... igenlő vagy tagadó válaszukkal a per kimenetelét határozták meg”. Ilyen módon a tanúk akár a nemesi státust is megvonhatták, elvételhetették bárkitől. Szó szerint: „lét és nemlét felett határozhattak”.⁴⁹ Iratelyüttesünk már csak emiatt is megkülönböztetett figyelmet érdemel.

Bennünket azonban igazán és ezúttal nem annyira a jegyzőkönyvek jogi-bírói értelemben vett igazságtartalma foglalkoztat – noha egyes állítások megítélésében ez sem lehet számunkra közömbös. Ha a kölcsönös vádaskodásokban a fölített kérdések célra irányozottak voltak is, a tanúk által „elbeszél”, ki-kimondott, föl-fölfedett valóság mégis áttöri a perlekedés kívánalma által felállított falakat, bennük rendre megcsillan, még szebben szólva: föl-földereng a korabeli falu tarka világa, a szűkös mezők, a tágas árterek állapota s az annyi mindent előntő és teremtő szeszélyes Tisza. Tárgyszerűben szólva, e tanúvallomások segítségével nem csupán a dulakodás-verekezés „kriminális” esete látszik kibonthatónak, hanem egy jellegzetes falu életének néhány fontos eleme, egyik-másik tartománya is a XVIII. század alkonyán. E parányi „mikrovilágban” olyan fontos viszonyok és viszonylatok tárulhatnak fel, mint a köz- és kismesek, nemesek és parasztok-jobbágyok világa, az eddig elgondoltnál színesebbnek mutakozó társadalma; a családok küzdelme; a faluhatárt átszabdalo mezei, ártéri és ősi foglalatoskodások, a gazdálkodás ágas-bogas rendje, kapcsolatrendszere; a földtulajdon- és a földbirtokviszonyok – a polgári földmagántulajdon szemszögéből nézve – teljességgel képlékeny világa. Egyszóval miközben feldolgozásunk kibontani kívánja a dulakodások szinte filmszerűen mozgalmas és „kriminálisan” izgalmas eseményeit, e köznemesi dráma körülményeit, egyben kísérletet tesz a történelmi pillanat megragadására, de legalábbis szempontokat nyújt a pillanatra koncentrálo vázlatos korrajz kimunkálásához.

FALUKÉP ÉS TÁRSADALOM

Dinnyét vetni Bercelen történetünk idején, miként másutt is, akkor lehetett, ha előbb a természetésre szánt földterület helyét kijelölték. Vagyis évről évre dönteni kellett arról, hogy nemesek és parasztok a határ melyik részén, melyik dülőben vagy dülőrészen természetthetik meg a saját fogyasztásra, esetleg némi eladásra szánt kedvelt csemegéjüket. A kijelölés joga, mint annyi minden más, természetsszerűleg a falu földesurát illette. Ám az egyszerűnek látszó ügy itt Bercelen attól vált mindjárt körülményesebbé, hogy a kijelölésre jogot formáltak a mindenkori mezőbírók, de kérelmezési és egyetértési jog illette a helybeli ún. paraszttanácsot is.

A falu jellegzetes adottságai folytán azonban e „fórumokon” belül, épp a döntéshozás szempontjából, komoly gondok adódtak. S ahol gondok vannak, ott a viszálykodás lángja is könnyen föllobbantható. Magán a földesuraságon is, mint igen sok falu esetében, több család osztozott. Ilyen módon a falu határának földjein az egyetlen jogi személy (a jászói prépostság) mellett több jobbágytartó köznemes, sőt rajtuk kívül jó néhány jobbágytalan kisnemes is gazdálkodott. Ennek következtében a jobbágytartó földesurak a majorkodás révén, a kisnemesek pedig nemességük jogán a határbeli szántók és rétek bizonyos hányada felett sokkal közvetlenebbül is rendelkeztek, mint a jobbágyaik által művelt, a jobbágytelek rendszerébe tagolódó földek felett. Minthogy azonban a földesurak egyúttal a falu jobbágyait-zselléreit is hatalmuk alatt tartották, ezért közvetettebben bár, de velük és az általuk művelt földek felett is jellegzetes jogokat gyakorolhattak.

Nyilvánvaló, hogy a kiváltságosok között mind a majorkodó-nemesi gazdálkodás nagyságában, mind a kötelékükbe sorolt jobbágyok számát illetően jelentős különbségek mutatkoztak. Mindjárt hangsúlyoznunk kell azonban a berceli viszonyok egyik szembeeszkő tanulságát. Azt ti., hogy a kettő között (a jobbágyszám és a használt majorsági föld között) szoros összefüggés nem mindig

mutatható ki. Szemben azzal, ahogyan ezt általánosságban eddig gondoltuk, vagy logikusan képzelhetnénk. Vagyis az „erősorrend” nem szükségképpen úgy alakult, hogy akinek több volt a jobbágya, az nagyobb földön majorkodott, és fordítva. Esetünkben ennél is fontosabbnak látszik, hogy a hagyományok néha alig tetten érhetően, de mindenképpen jelen voltak, azaz a múltbeli – és a jelenkori – közhatalmi pozíciókból eredő tekintély is igen nagy mértékben befolyásolta a helyi közügyekbe való beleszólás mértékét, a társadalmi rang helybeli súlyát. Távolról sem automatikusan, de egy-egy falun belül ezt a köztekintélyt megnövelhették – a helyben birtokolt földek nagyságán és a jobbágyok számán túlmenően – a másutt, közelebbi-távolabbi tájakon birtokolt földek s a hozzájuk kapcsolódó jobbágyok. (Emiatt is fontosnak minősíthető az a szóhasználat, hogy a korabeli gyakorlatban rendszeresen megkülönböztették az ún. „belső földesurakat” a „külső földesuraktól”.)

Hogyan is ítélnél meg e tekintetben a Tisza-parti falu közviszonyai, mindenekelőtt: társadalmi szerkezete? Távolról sem egyedülállóan, de a tiszaberceli „társadalomszerkezet” is – úgy látjuk – egyik jellegzetes alakját alkotta a korabeli ún. feudális struktúrának. A nagy összeírásokból (a Mária Terézia-féle úrbérrendezés, nemesi összeírások és a József kori népszámlálás), másfelől a sokat emlegetett jegyzőkönyvek-tanúkihallgatások elszórt adataiból és egyéb korabeli forrásokból e jellegzetes szerkezet néhány sajátos vonása mindenképpen fölvázolható. Adataink szerint a 105 házzal, 139 családdal és 662 lélekszámmal rendelkező Tiszabercelnek – a jellegzetes szempontú összeírás szerint – közel egyharmadát nemesek és fiaik, egyharmadát a parasztok (telkes jobbágy, illetve azok örökösei) és egyharmadát a zsellérek tették ki. Számokban kifejezve: 60 nemest, 38 parasztot és 30 parasztörököst, 63 zsellért számoltak össze a József kori felméréők. Ez a társadalmi tagolódás korabeli szempontokból nézve mintegy kiegyenlített arányosnak, egyben összetettnek is mondható. A Tisza-parti falu arculatának jellegzetes jegyei azonban akkor rajzolhatók fel igazán, ha a vele szomszédos települések idevágó adatait összevetjük egymással. A Bercellel szomszédos, ugyancsak a Tiszához közel fekvő három falura vonatkozóan a számszerű adatok a következő képet mutatták.¹

Falu	Ház	Család	Népes- ség	Neme- sek	Parasz- tok	Parasz- örök- sök	Zsellé- rek	Egyéb
Bercel	105	139	662	60	38	30	63	8
Gáva	121	180	809	98	29	23	108	13
Ibrány	124	161	847	26	77	68	104	8
Paszab	50	61	303	14	8	8	48	4

Noha tudjuk, hogy az egyes társadalmi-jogi kategóriák a népszámlálás során más-más „minőséget” takartak, különböző népelemeket foglaltak magukba (amint erről a jegyzetben szólunk is), ám adataink alapján aligha lehet kétséges, hogy a hasonló természetföldrajzi adottságú és szomszédos települések társadalomszerkezete – a József kori felmérések szerint – igen sok hasonlóságot és egyúttal meglehetősen eltérő változatokat mutat fel. Azonos méretű volt az első három falu, ugyanakkor jelentős különbség mutatkozott közöttük és a negyedik falu nagyságát illetően. Pontosan igazolják ezt mind a falvak térbeli kiterjedésére (a házak számára), mind pedig a népesség (család- és lélekszám) nagyságára vonatkozó számszerű adatok. Eszerint Paszab aprófalunak, míg a másik három település – korabeli mértékkel mérve – inkább átlagos kisfalunak nevezhető. Mint ezer meg ezer társuk a korabeli Magyarországon.

Nincs semmi figyelemre méltó abban, hogy a családok átlagos lélekszáma 4,5 és 5,2 fő között mozgott falvainkban, hiszen ez a szám megegyezik az országos nagy átlaggal. Tudjuk, hogy a statisztikában csak azonos természetű jelenségek, mennyiségek vehetők össze, ám a nemes férfinépesség részaránya (mármint a nem nemes népességhez képest) és a családok átlagos nagysága között – a négy falu adatai alapján – mégis mintha volna valamelyes korreláció.

Falu	Nemesek részaránya %-ban	Családok nagysága fő	Házal rendelkező családok részaránya %-ban
Bercel	31	4,7	75
Gáva	37	4,5	67
Ibrány	9	5,2	76
Paszab	18	4,9	82

Elnagyoltan és némileg sarkítottan bár, de azt mondhatjuk, hogy ahol a nemesség részaránya a nem nemes népességhez képest nagyobb, a családok átlagos lélekszáma ott kisebb (Gáva) és fordítva: ahol kevesebb a nemes, ott több az egy családra esők száma (Ibrány). Amint erre nézve a történeti demográfiában már folytak kutatások s megfogalmazódtak bizonyos konzekvenciák is.² Társadalmi szempontból az sem látszik elhanyagolhatónak, hogy falvainkban, mint a korabeli Magyarországon másutt is, a családoknak közel egyharmada, egynegyede nem a saját házában, nem a maga portáján élte az életét – amint ezt táblázatunk elkülönített rovata mutatja. Közöttük, a számok mögött persze távolról sem csupán a szolganépeket, cselédeket és az ún. házatlan zselléreket kell keresnünk-gyanítanunk. Adatunkban föltételezhetően ott bujkál, ott lappang a nagycsaládi szervezet maradványa vagy éppen egynéhány frissen házasodott s önálló létre (házra, telekre) szert tenni még nem tudó jobbágy-, esetleg nemesifjú.

A Rétköz hajdani településeit, benne a mi falvainkat is, a táj kutatója legutóbb az utcás (soros) szalagtelkes falvak típusába sorolta, megkülönböztetve azokat az ún. halmaz típusú településektől.³ Ám ha magunk elé terítjük az első katonai térképfelvétel vonatkozó lapjait, akkor nyomban szembeötlik a különbség, ami Bercel, Gáva és Paszab, illetve a negyedik falu, Ibrány belterülete között mutatkozott. Amíg ugyanis az előbbi három falu, bár nem egyutcás, de mégis egységes, szervesen egybefüggő, zárt települést alkotott, addig Ibrány több, de legalább három-négy, egymástól világosan elváló településrészből tevődött össze az 1780-as években.⁴ Bizonyosan ezért vélte úgy a táj másik kutatója, hogy Ibrány inkább a halmazfalvak típusába lenne sorolható.⁵ A vizsgált négy falu közül Bercel, Gáva és Paszab településrendje éppen úgy, mint társadalmi struktúrája (mindháromban nagyszámú nemesség lakott) egymáshoz nagyon is hasonlóknak mondható. Elképzelhető, hogy falvaink eredetileg egyutcás és szalagtelkes települések lehettek, a népesség lassú növekedésével azonban – s előttünk az 1780-as évekből már ez a falukép áll – többutcás falvakká alakultak-bővültek. Különösen Gáva és Bercel korabeli elrendeződése szinte a tipikusan orsós települések formáját mutatta. A Tisza-kanyarra merőlegesen ráfekvő Bercel az 1780-as térkép kimondottan szabályos „orsónak” ábrázolta.⁶ Ez a térkép a mai helyismeret nélkül

is meggyőzően példázza, hogy a Tiszát hajdanában újabb kanyarulatra készítő, ellipszis alakú dombocskát körbefogva, annak magasabb oldalperemére települt a falu, s ebből a magból terjeszkedett-ágazott azután tovább aXIX–XX. században.⁷

Tudjuk, hogy a nagyszámú hazai nemesség településbelileg háromféle módon illeszkedett a magyar falurendszerbe. Volt, ahol önálló – többnyire kisebb lélekszámú – falvakat, falubokrokat hoztak létre, másutt egy-egy falun belül elkülönülten, a település egyik részében ők, a másokban a nem kiváltságosok laktak, s megint másutt vegyesen, a jobbágyokkal-zsellérekkel elegyesen ülték meg a településeket.⁸ Az 1780-as évekbeli ábrázolások szerint ugyan nem, de néhány évtizeddel később, az úrbéres viszonyok felszámolása idején készített részletes és pontos beltelki térkép alapján már megállapítható, hogy a falu legvédehetőbb pontján, a délről észak felé kinyíló „orsó” első és belső harmadában inkább a nemesek, a Tisza felé haladó folytatásban pedig inkább a nem nemesek portái, házai állhattak. Szinte bizonyosan utalnak erre a településbeli alaprajzok: a falu első harmadában kuszán elhelyezkedő és különböző nagyságú beltelkek s a rájuk rakott épületalaprajzok a nemesi falurészt, míg a tőlük északabbra a falu nagyobbik hányadát uraló szalagtelkek, szinte szabályos rendben követve egymást az utak mentén, a paraszti falurészt tükrözték. Ám kisebb „kusza tér” az orsó Tisza felé eső részén, az utolsó faluharmad bal oldalán is látható, ami ugyancsak nemesi eredetű településfoltra utalhat. E két halmazállapotú nemesi falutér középpontjában egy-egy nagyobb telken egy-egy nagyobb kúria emelkedett. A délibb és a régebbi térben a Bessenyei családé, az északibb és újabb falumagban pedig az Olasz-féle kúria: a két nagy ellenlábás telke és rezidenciája.⁹

Tudjuk, hogy a József kori népszámlálás során összeírtak minden „közönséges épületeket, melyekben Emberek lagnak vagy lakhatnának” (így a lakatlan, a leégett és a romos épületeket is).¹⁰ Az ország egyes részein, pl. Zalában, nagyobb lett a lakóházak száma, mint a családoké, az itt vizsgált falvakban viszont, mint utaltunk már erre, a helyzet éppen fordított volt. Ez készített benünket arra, hogy a népszámlálás vonatkozó adatait összemérjük az egykori térképek településábrázolásain látható házak-építmények számával.¹¹

Falu	Házak száma		
	1780-as térkép	1784-es katonai térkép	Népszámláláskori adat
Bercel	55	88	105
Gáva	–	116	121
Ibrány	–	130	124
Paszab	–	72	50

A négy település közül sajnos csak Bercel esetében áll a kutatás rendelkezésére az a sajátosan helyi célokból fölfektetett egyedi térkép, ami a nagy felmérésekkel közel egyidejűleg készült. A másik három falu esetében be kell érünk az általános felmérések adataival. Így is meglepőnek mondható azonban, hogy egyik adat sem egyezik a másikkal. Igen közel esnek egymáshoz Gáva és Ibrány vonatkozó hákszámai, viszont igen eltérők Bercel és Paszab falvak esetében. Amíg a Gáva és Ibrány falvaknál mutatkozó számbeli különbségre az összeszámlálás eltérő értelmezése vagy valamely pontatlanság talán elégséges magyarázatul szolgálhat, addig a két utóbbi falunál aligha lehetne az összeszámlálás eltérő felfogására vagy éppen az összeíró és ábrázoló pontatlanságára visszavezetni a különbségeket. Szerfölött meglepő a Bercelt és határát ábrázoló 1780-as térkép és a népszámláláskori adat közti eltérés. Éppen ezért a térképen feltüntetett település- és ház-alapábrázolás inkább csak szemiatikus rajzként és nem a valóság pontos másaként értelmezhető. A négyből két falu esetében tapasztalható nagyfokú eltérés arra utal, hogy a József kori adatok sem mondhatók minden tekintetben elfogadhatók, a való világot híven tükröző forrásoknak. Tegyük hozzá: még az olyan kézenfekvő és egyszerűnek látszó, a rendi jogállástól szinte teljesen független viszonylatok esetében sem, mint amit a házak, a lakóépületek összeszámlálása jelenthetett.¹²

A falusi ház- és lakáskultúra korabeli állapota, főként a néprajzi kutatások jóvoltából, mondhatni közismert. Tudjuk, hogy a Felső-Tisza-vidéken s a vele határos Bodroghözben, tágabban Szabolcs vármegyében¹³ (és a kör még tovább tágítható lenne) a házak falazata leginkább patics volt. Falvaink nádas-mocsaras, ártéri tájakon lévén, építményeiket érthetően náddal fedték. A házak java része ekkor már téglalap alakú, s a háromszatú elrendezést: (szoba-konyha[pitvar]-kamra) követte. Ezt látszanak alátámasztani

a korabeli térképrajzok is. A házak – amint ezt a térképek jól mutatják – többféle módon épültek a portákra: közvetlenül az utcafrontra, attól beljebb, az utcára merőlegesen vagy azzal párhuzamosan. A lakóházak berendezése a következő század utolsó harmadához képest igen szegényesnek, az ún. bútorzat „bárdolatlan-nak”, fakónak és egyszerűnek mondható; a berendezés ülő-, fekvő- és tároló-, főző- és tüzelőalkalmatosságokból állt.

A lakó- és gazdasági épületek udvara után a beltelkekhez kertek csatlakoztak, helyet biztosítva a kevéske takarmány tárolásához s teret nyitva a konyhakertészkedéshez, és az igen tarka képet mutató, vegyes, mondhatni „egyenetlen” gyümölcsösökhöz. Az utcákat esőzések idején a sár, szárazságban a por lepte el. Az ártéri falvak lakóinak mindennapjait, így Tiszabercelen is a természet kedvező és kedvezőtlen világa fogta körül, táplálta áldó kezével, vagy gyötörte pusztító bajaival.¹⁴ Megannyi leselkedő, lappangó ártalommal kellett nap mint nap szembenézniük. És különbség e tekintetben a maga telkén gazdálkodó-éldegelő nemes és a jobbágy-paraszt között akkor – sem itt, sem másutt – szinte alig akadt.¹⁵ Csupán a kálvinista templom és a két tehetősebb jobbágytartó köznemes – a Bessenyei és Olasz család – udvarháza magasodott, tűnt ki az ártéri faluképből s üthetett el berendezésével a többitől – amint erről szó lesz még.

Visszatérve a József kori népszámlálás – táblázatba foglalt – „foglalkozási”-rendi, vagyis kimondottan társadalomtörténeti adataira, a számok a nemes-paraszt-zsellér tagolódást illetően arra utalnak, hogy az „arányosnak”, „kiegyenlítettnek” mondott Bercellel közel azonos lélekszámú Gáván a nemesség és a zsellérség, Ibrányban a jobbágyok és zsellérek túlsúlya, a jóval kisebb Paszabon viszont a zsellérek nagy száma dominált. Elhibázott dolog lenne, ha a közel azonos fekvésű települések most említett adatai alapján messzemenő konzekvenciákat fogalmaznánk meg. Hiszen, mint látni fogjuk mindjárt, a vonatkozó adatok valóságos „társadalmi” értéke, hitelessége számos kétséget támaszthat bennünk. Ám annyi talán mégis leszűrhető belőlük, hogy a társadalom „háromosztatú” berceli építménye mellett, ahol a falusi lakosság lélekszámán belül egy bizonyos pontnál magasabb lesz a nemesek száma, részaránya, ott szükségképpen megnő a zselléreké – amint ezt a gávai példa tanúsíthatja. És fordítva: ahol sokkal alacsonyabb a nemesek rész-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Falu	Földesúr	Jobbágyok						Zsellérek		Jobbágyok	Zsellérek
		$\frac{8}{8}$	$\frac{5}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{1}{8}$	házas	háztalan		
Bercel	Jászói prépostság	1	–	8	–	–	–	4	–	9	4
	Gyulai László	–	–	–	–	1	2	7	–	3	7
	Bessenyei Zsigmond	–	–	–	–	2	–	6	1	2	7
	Ormos György	–	–	1	–	–	1	–	2	2	2
	Komáromi Barbara	–	–	2	–	–	–	3	–	2	3
	Potóczky Imre	–	–	1	–	–	3	2	1	4	3
	Erdődi István	–	–	–	2	–	–	–	–	2	–
	Patay Sámuel	–	–	–	1	–	–	1	1	1	2
	Gondoly István	–	–	–	1	–	–	–	1	1	1
	Balogh Zsigmond	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–
	Kereki Ferenc	–	–	–	–	–	1	–	–	1	–
	Szücs Mihály	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1
Összesen:		1	–	12	5	2	7	24	6	29	30
Gáva	Jászói prépostság	–	–	6	–	–	–	2	2	6	4
	Szlávy Pál	–	–	8	–	–	–	3	1	8	4
	Vida István	–	–	1	1	2	–	–	3	4	3
	Bessenyei László	–	2	–	–	–	–	2	1	2	3
	Petőné Dobozy Katerina	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Falu	Földesúr	Jobbágycok						Zsellérek		Jobbágycok	Zsellérek
		$\frac{8}{8}$	$\frac{5}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{1}{8}$	házas	háztalan		
	Mikecz Sámuel	–	–	–	–	–	–	1	1	–	2
	Erdődy István, Marecz Pál, Ormos György	–	–	–	–	1	–	–	–	1	–
	Összesen:	–	2	15	1	3	–	9	8	21	17
Ibrány	Ibrányi Miklós és Károly	14	–	8	–	–	–	1	1	22	2
Paszab	Niczky József	–	–	–	–	–	2	2	–	2	2
	Vay László	–	–	–	–	–	2	5	–	2	5
	Ibrányi Károly és Miklós	–	–	–	–	–	1	3	–	1	3
	Pribék Ádámné	–	–	–	–	–	2	2	–	2	2
	Szalay Pál	–	–	–	–	–	1	1	–	1	1
	Jászói prépostság	–	–	–	–	–	1	2	–	1	2
	Kereky Ferenc	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1
	Laskay örökösök	–	–	–	–	–	–	2	–	–	2
	Csoma József	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1
	Összesen:	–	–	–	–	–	9	19	–	9	19

aránya, ott – a matematika szabályai szerint is – magasabb lesz a jobbágyok és zsellérek száma, ahogyan ezt Ibrány esetében tapasztalhattuk. Valójában mintha ezt látszana támogatni a paszabi példa is, ahol a zsellérek száma, úgy tűnik, viszonylagosan ugyancsak magasabb. Tudjuk persze, hogy ezek a számok (mármint a nemes-, paraszt- és zsellérszám) nem azonos, hanem nagyon is eltérő és igen nehezen értelmezhető szempontok figyelembevételére alapján kerültek az összeírók jegyzékébe.¹⁶ Éppen ezért egy-egy településen belül a társadalom tényleges tagolódását, a csoportok megoszlási viszonyait, egymás közti arányát ezek az adatok nemigen vagy csupán igen elnagyoltan tükrözik. Ám amíg a falun belüli állapotok fölméréséhez kevésbé nyújthatnak támpontokat, addig a települések egymás közti összehasonlításához – a hibák és hiányok azonos mértékével számolva – talán elégségesek.

Merőben más képet mutatott az alávetett és a jobbágytartó-nemesi csoportok megoszlási aránya, a társadalom tagoltsága a több mint tíz évvel korábban végrehajtott Mária Terézia-féle úrbérrendezés során. Az urbárium tabelláiban a 40–41. oldalon látható adatokat rögzítették.¹⁷

Mielőtt táblázatunk számoszlopait megpróbálnánk a szokásos módon értelmezni, szükségesnek látszik a két felmérés, az úrbérrendezés és a népszámlálás egymással egybevethetőnek látszó s a parasztszámokra vonatkozó adatait összevontan egymás mellé állítani.

Falu	Év	Jobbágyok- parasztsok	Paraszt- örökösök	Zsellérek
Bercel	1772	27	–	30
	1784	38	30	63
Gáva	1772	21	–	17
	1784	29	23	108
Ibrány	1772	22	–	2
	1784	77	68	104
Paszab	1772	9	–	19
	1784	8	8	48

Adataink igen-igen nagy eltérésekről, szinte szakadékszerűen áthidalhatatlan különbségekről tanúskodnak. Paszab kivételével sajátos módon eltérés mutatkozik a népszámlálás során összeírt parasztsok és a parasztörökösök száma között, holott a számoknak egymással

ez esetben megfelelniük illene. Az előírás szerint ugyanis az összeíróknak egyetlen örököst (valamelyik fiúgyermeket vagy a vőt) kellett volna feltüntetniük a népszámlálás vonatkozó rovatában. A két szám azonban csupán Paszabon azonos (8 – 8), a másik három faluban – szinte érthetetlenül – 10–20%-kal kevesebb az örökösök száma, mint a parasztoké.¹⁸ Hihetetlen, hogy ennyi lett volna a gyermektelen-magtalan jobbágy-parasztok száma.

Társadalmi szempontból azonban sokkal fontosabb és jóval tanulságosabb az úrbérrendezés és a népszámlálás adatai közötti különbség. Tudjuk, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során telkes jobbágnak az $\frac{1}{8}$ -os vagy annál nagyobb telekkel rendelkező parasztokat tekintették, s az $\frac{1}{8}$ -nál kevesebbet birtoklókat a házas zsellérek csoportjába sorolták. Ezzel szemben a tizenkét évvel később végrehajtott József kori népszámlálás idején – érthetetlenül és logikátlanul – telkes parasztnak csak az $\frac{1}{4}$ és annál nagyobb telken gazdálkodókat minősítették, s a kevesebbet használó paraszt a zsellérek csoportjába került. Minthogy a két összeírás időben szinte egybeesett, az előírások szigorú betartása esetén egy-egy faluban több telkes jobbágnak kellett volna lennie 1772-ben, mint 1784-ben. Ezzel szemben a számok, megint csak Paszab kivételével, ennek épp a fordítottjáról tanúskodnak: Bercelen és Gáván mintegy 40%-kal több, Ibrányban pedig, szinte elképesztő módon, három és félszer annyi jobbágyot találtak a József kori összeírók, mint tizenkét évvel korábban. Ha a számok mögé nézünk, akkor a megbízhatóbbnak tűnő paszabi példa is meginogni látszik. Hiszen az úrbérrendezés során itt, mutatja az előbbi táblázatunk, kilenc $\frac{1}{8}$ telkes jobbágyot vettek fel a tabellákba, ha tehát a népszámláláskori összeírók ehhez és a kapott utasításokhoz tartották volna magukat, akkor 1784-ben Paszabon egyetlen paraszt sem kerülhetett volna a telkesek rovatába, vagyis itt kizárólag csak zselléreket kellett volna találniuk az összeszámlálóknak. A berceli és gávai növekedés kisebb része talán magyarázható lenne azzal, hogy a lakosság száma egy évtized alatt valamelyest növekedett (hiszen Bercelen 1772-ben $\frac{1}{8}$ telkes parasztot mindössze kettőt, Gáván pedig egyet sem írtak össze), a növekedés nagyobb része azonban, aligha lehet kétséges, az úrbérrendezés egyik súlyos vagy éppen a legsúlyosabb fogyatékoságát fedi fel. Ám ennek is egyik

igen szélsőséges példája lehetett az ibrányi parasztok esete, akiknek alig egynegyede minősült telkes úrbéresnek 1772-ben.

Igazán meglepőnek mégis a zsellérek száma közti különbségek mondhatók. Tudjuk, hogy a József kori népszámlálás alkalmával a „zsellér”-ek rovatába más-más helyzetű és jogállású emberek kerültek. Ide kellett sorolni, mint említettük, az $\frac{1}{4}$ teleknél kevesebbet birtokló parasztokat és a napszámosokat (vincelléreket, „kertilakókat”), ide a földesurak „szolgálatyában lévő minden tisztet, szolgálakat” (a nőtleneket is). Kimondottan agrárjellegű falvokról lévén szó, fontos lehetett még, hogy a „zsellérek” rovatába sorolták a katonai szolgálatra alkalmatlan kicsiny termetű, nyomorék és testi hibás férfiakat s végül a protestáns és görög vallású papok fiúgyermekkeit is.¹⁹ Kideríthetetlen, hogy valójában mennyi is lehetett falvainkban (és másutt is) a két utóbbi, nem társadalmi jellegű minősítéssel ellátott csoportba sorolódók száma. Csupán föltételezni tudjuk, hogy a testi fogyatékoságaik miatt katonai szolgálatra alkalmatlan férfiak és az említett papfiak száma együttesen sem igen haladhatta meg a „zsellérek” alatt feltüntetett népesség 10%-át. De ha kétszer ennyit lehetne is számolni ezekre, a felmérések zsellérekre vonatkozó adatai között az eltérés akkor is hihetetlenül nagy maradna. Különösen Gáván és Ibrányban, ahol többszörös (sőt sokszoros) növekedést mutatna a zselléreknél minősített parasztok száma 1772-től 1784-ig. Teljességgel értékelhetetlen a két zsellérkimutatás Ibrány falu esetében, hiszen elképzelhetetlen, hogy 1772-ben mindössze 2, majd tizenkét év múlva 104 zsellér lakott volna, illetve lett volna annak minősíthető ezen a településen. Roppant nagy, négy-ötszörös a különbség Gáván, de kétszer annyit számláltak össze 1784-ben Bercelen és Paszabon is, mint 1772-ben.

Településeink és a publikált dunántúli falvak adatai²⁰ alapján talán megkockáztatható lenne az a konklúzió is, miszerint a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során – nyugatról mintegy kelet felé haladva – a települések jelentős hányadában kevesebb és kevesebb telkes jobbágyot vettek fel a tabellákba, mint amennyi akkor telkes jobbágyként élhette az életét, és mint amennyit akkor annak lehetett volna minősíteni. A zselléreket illetően pedig kimondható: a tabellák adatai tájainkon egyszerűen használhatatlanok, a valóságnak még csak a torzított tükörképe sem rajzolódik ki belőlük.

További következtetéseink megerősítéséhez szükségesnek látszik az alábbi kombinált adatsorral megterhelni fejtegetéseinket; nevezetesen a társadalmi kategóriák és a családok számára vonatkozó egykorú adatok egybevetésével.²¹

Falu	Bentlakó nemes családok	Jobbágyok és zsellérek	Családok száma	Jobbágyok és zsellérek	Családok száma	Az 1772/74. és az 1784. évi családszám közti különbség
	1772	1772	1772/1774	1784	1784	
Bercel	17	57	74	101	139	+ 65
Gáva	28	38	66	137	180	+ 114
Ibrány	2	24	26	181	161	+ 135
Paszab	7	28	35	56	61	+26

Az 1772. évi úrbérrendezés s a vele szinte egyidejűleg, 1774-ben végrehajtott nemesi összeírások során a nemesek-jobbágyok-zsellérek, vagyis az egyes rendi kategóriákba tartozó családfők együttes száma és az 1784-es családszám közötti különbség a négy faluban igen-igen magas: összesen 340 családdal szerepelt több az 1784-es felmérésben, mint az 1772/74-es összeírásokban. Ami azt is jelentheti, hogy a korábbi (1772/74-es) felvételekben a családoknak csupán alig egyharmada került nyilvántartásba.²² Némi különbség tapasztalható azonban az egyidejű – és kiegészített – fölvételek adataiban is, hiszen ha az 1784. évi jobbágy- és zsellércsaládok számához hozzáadjuk az 1774-es nemesi összeírásból ismert bentlakó nemes családok számát, akkor Ibrányban és Paszabon viszonylagosan több, Gáván és Bercelen pedig kevesebb lenne a családok száma, mint amennyit 1784-ben kimutattak.

Az összeírások alapján kapott és egymással összevetett adataink rendre azt bizonyították: a legkevésbé látszanak felfedni a valóságot a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során fölfektetett úrbéri tabellák adatai. Mielőtt e súlyos fogyatékoságok jellegét és okait tovább boncolnánk, szükséges, hogy az úrbérrendezés során bejegyzett adatokat, pusztán mintegy önmagukban, vizsgálatnak vessük alá. Jellegzetes kép tárulhat elénk így is. Ha ugyanis az úrbérrendezés során a tabellákban rögzített telkek együttes nagysága

alapján vizsgáljuk a jobbágyok úrbéres földdel való ellátottságát, akkor az előbb még legrosszabbnak látszó ibrányi viszonyok már távolról sem tűnének annyira nyomorúságosnak. Ellenkezőleg: a tabella adatai szerint itt sokkal kedvezőbb, mondhatni „bősége-sebb” lett volna a parasztok használatában lévő telki föld, mint a szomszédos falvak bármelyikében. Ibrányban az urbárium szerint 18, ellenben Bercelen csak 9, Gáván $9\frac{4}{8}$ és Paszabon mindösszesen $1\frac{1}{8}$ telek állt a telkes jobbágyok rendelkezésére – holott a telkesek száma a három nagyobb faluban közel azonosnak mondható. A tört telkek megosztási aránya igen közel eső képet mutat a nagyszámú nemességgel bíró Gáván és Bercelen (fél- és annál kisebb telkesek a parasztok), s igen szélsőséges viszonyok uralkodtak a másik két településen: kedvezőek Ibrányban, kedvezőtlenek Paszabon. Az előbbi esetben az urbárium szerinti 22 jobbágy közül 14 egész és 8 féltelkes volt, Paszabon viszont mind a 9 telkes jobbágy egyenként a telekérték alsó határán álló $\frac{1}{8}$ -os telket, mindössze egy-két holdnyi szántót és rétföldet mondhatott magáénak.

Ibrány és a másik három falu között az egyik szembeszökő különbség kétségkívül abból adódott, hogy itt az „átlagos” teleknagyság magas volta miatt, magas volt az egy telekre eső szántó- és rétföld területe is: amíg az urbárium szerint Bercelen és Gáván mintegy 15–18 hold, addig Ibrányban közel kétszer ennyi, 32 hold, ezzel szemben Paszabon alig több mint 4 hold jutott.²³ Az első pillanatban arra gondolhatnánk, hogy a nagyfokú eltérések abból adódhattak, hogy amíg Ibráynak egyetlen földesura az Ibrányi család volt, addig a másik három település felett mintegy 10–12 földesuraság, a közbirtokosság gyakorolta rendi kiváltságait. A jobbágyok és a falu közviszonyait jelentős mértékben befolyásolta ugyan, hogy egy vagy több földesura volt-e a falunak, s hogy azok helyben laktak-e vagy sem – itt azonban nem vagy nem csupán ebből fakadtak a látható különbségek. A bonyolult viszonyok kibontása érdekében, mintegy visszanyúlóan, szólni kell az úrbérrendezés előtt uralkodó jobbágyi közviszonyokról, majd az úrbérrendezés során keletkezett újabb gondokról.

A MáriaTerézia-féle úrbérrendezés lebonyolításáig, de azt követően is nagymértékben befolyásolta a jobbágyok életét, hogy szabadmenetelű vagy röghöz kötött volt-e a parasztember. A vizsgált négy faluban számuk igen eltérő volt: Gáván és Ibrányban 1772-

ben a 21, illetve 22 telkes jobbágyból 8-8 minősült szabadmenetelűnek, míg Bercelen a 27-ből csupán 3, Paszabon pedig a 9-ből mindössze 1. Együttesen tehát a négy faluban az úrbéresnek minősített telkes parasztok közül összesen 20 jobbágy került az örökösnek mondott társaikhoz képest kedvezőbb helyzetbe: mozgásuk, ebből eredően társadalmi állapotuk lényegesen „szabadabb”, földesúri szolgáltatásaik pedig sokkal enyhébbek, elviselhetőbbek voltak amazokénál. A 79 telkes parasztnépnek valójában épp az egy-negyede sorolódott ide, ami közel eső hányada az országosan becsült átlagnak.²⁴

A helyzetet azonban nem ez tette igazán bonyolulttá. Valamennyi jobbágy szempontjából – itt és országszerte – fontosabb volt ennél, hogy írásban rögzített kívánalmak szerint vagy csupán a szokások, mondhatni a szokásjog alapján teljesítették-e uraiknak földesúri kötelezettségeiket. Szorosan kapcsolódott ehhez, hogy pontosan mennyi szántó és rét tartozott a beltelekhez, mi módon részesült a falubeli paraszt a nyomásos gazdálkodás rendszerében a szántókból és rétföldekből, milyen volt a határhasználat rendje. Ismeretes, hogy az úrbérrendezés előtti évtizedekben a jobbágyok jelentős része országszerte valódi és alapos kontraktusok nélkül, a részletekben távolról sem szabályozott, számtalan sok helyi körülménytől függő „usus”, szokásrend alapján teljesítette a szolgáltatásait, részesült a megművelt földekből és folytatta a gazdálkodását. „Szinte alig van két falu – írta Csapodi Csaba – még egy uradalmon belül is, amelyben ugyanazokra a szolgáltatásokra vannak kötelezve a parasztok.”²⁵ Legalább azt lenne jó ismerni, hogy a tarka sokszínűségben mégis milyen különbségek lehettek a sík, domb- és hegyvidékek, a hódoltsági részek, a királyi Magyarország, Erdély és a Partium területei, a nagyobb és a kisebb földesurak, az uradalmas térségek és a közbirtokossági települések, a mezővárosok és a falvak között. Egyáltalán: mit jelentett a telekrendszer szilárdsága vagy képlékenysége? Mire terjedt ki a viszonylagos állandóság: csak a településbeli fundusra, vagy az ún. külső tartozékokra is? A használatos térmértékek (mérő, köböl, lánc etc.) szerint szabályozott volt-e a teleknagyság után járó szántó- és rétföld arányos nagysága, vagy csupán a jobbágy vonóerő-képességéhez igazították a váltakozó vagy sablonos mértékű földterületet?²⁶

Az országos viszonyoknál azonban számunkra most fontosabb a szűkebb régió helyzete. Mind a szolgáltatások, mind pedig a földhasználat rendjében szinte már a tarkaságon túlmutató kuszáltság uralkodott Szabolcs megyében. „A XVIII. század utolsó harmadára – írta Takács Péter – a jobbágyi terhek és a szolgáltatások körében olyan káosz uralkodik Szabolcs megyében, hogy abban rendet tenni vagy a jellemzőket kiemelni lehetetlen.” Nemcsak falvanként és földesuranként, de igen gyakran egyazon földesúr más-más faluban birtokolt jobbágyságai között is lényeges különbségek mutatkoztak a jobbágyi szolgáltatásokat illetően. Sem a szolgáltatások jellege és mértéke, sem az ún. teleknagyság, sem a földhasználat rendje között nem mutatható ki közvetlen és szoros kapcsolat. A földhasználat mértékét, a jobbágyok-zsellérek által használt szántó- és rétföldek nagyságát, hangoztatta Takács, nem a paraszt „telkes” vagy „zselléri” minősége, és nem az ún. teleknagyság, „hanem az igaerejükkel összefüggő tehetőségük” szabta meg,²⁷ hogy ki-ki mennyi földön gazdálkodott Szabolcsban. A rét terjedelmét is „a hagyományok arányosították a szántóföldhöz”, ami azt is bizonyította, „hogy maga a telekrendszer a hajdani facultasszal, a jobbágyok tehetőségével szorosan összefügg. Ezért nem tudtak egyetlen községben sem határozott feleletet adni „arra a kérdésre, hogy milyen telki hányadot is használnak”. Az 1750–60-as években szórva-nyosan keletkezett kontraktusok nem telkesekről, hanem „6 marhás, 4 marhás, 2 marhás és gyalogszeres jobbágyokról tesznek említést és a szerződésre lépő jobbágyok igavonó erejük arányában használhattak szántóföldet, kaphattak rétet is”.²⁸

A rendezetlen határokból akkor még sem a földesúri-nemesi, sem a jobbágyi-úrbéres szántók és rétek nem voltak egymástól elválasztva, a regulációk, segregációk és commassatiók az úrbérendezést követő évtizedekben járták és rendezték át a falvak jelentős hányadában a földek használati és birtoklási rendjét, „feudális” viszonyait.²⁹ Szabolcsban és a Rétközben is – írta Takács Péter – rendszerint az történt, hogy a szántások megkezdése előtt „a falu földesurai felfogták a maguknak szükséges területeket az egyes nyomásokon, majd ezt követően nyílhúzás szerint kiosztották kinek-kinek az őszi és tavaszi vetések alá való földeket, és az osztásnál többnyire a legfontosabb szempont az volt: kinek hány járomolható barma van”. Az évenkénti újraosztás a községek többségében ugyan

„nem divatozott már, de a szántással-vetéssel hasznosított föld stabil állandóságáról sem beszélhetünk”.³⁰ Ám a települések kisebb hányadában – mint látni fogjuk majd a Rétközben szinte mindenütt – az évenkénti újraosztás rendje divatozott, a földek művelésre való felfogási módja azonban ugyanaz volt ezekben a falvakban is, mint másutt.

Érthető, hogy szinte minden tekintetben hasonló állapotok uralkodtak falvainkban, akárcsak a megyében. Igaz, hogy az ibrányi parasztok, amint ezt az Investigatiók tanúsítják, már a XVII. század közepétől „bizonyos írott könyv” szerint (ami „az tekintetes uraságnál vagyon”) fizettek és robotoltak. Eszerint kezdetben csak két szabad napon (pénteken és szombaton) dolgozhattak maguknak, de idővel „az úr dolgozásban az uraságnak engedelmével oly változás” esett, hogy „már mostanság az örökös jobbágyok csak minden második hetet szolgállyák gyalog szerben”. Szántás idején viszont „az uraság marhájával ugyan, de minden gazda egy-egy ekéhez elegendő személyt köteleztetik küldeni”. Jóval enyhébb a szabadmenetelű jobbágyok kötelezettsége, akik „csak 12 napocskát szolgálnak... hol gyalog, hol magok marháikkal és kész pénzüln két máriást fizetnek”.³¹ Mindezekon kívül azonban a jobbágyok semminemű „dézrát nem adnak”, csupán a sertésállományból és a kifogott halakból kötelesek adni az uraságnak valamennyit.

Amíg az ibrányi parasztok szolgáltatásait az uraságnál őrzött „írott könyv” szabályozta, addig a földhasználat rendjét a pusztaszokás alakította úgy, hogy a „határban az uraság rendelkezéséből az földek és rétek telkek után egyiránt lévén fel osztva, egy-egy gazdának négy-négy szekér szénát termő kaszállója vagyon. De mivel a szántó földeknek nagyobb része a vizeknek árja miatt alkalmatlanná változtak, egy-egy gazdának egész mezőre csak hat posonyi mérő vetés alá való szántó földjei találkoznak.”³² Magyarán szólva az ibrányi földes parasztoknak egységesen 4 kaszás réjtük és 6 pozsonyi mérős, azaz mintegy 3, legfeljebb 4 holdnyi szántóföldjük lehetett az egyébként háromnyomásos rendszerben művelt határban (vagyis nyomásonként 2-2 pozsonyi mérős föld jutott kinek-kinek). Eszerint Ibrányban a telkes-földes parasztok – differenciálatlanul – egységesen mintegy 7–8 hold határbeli földön gazdálkodhattak.

A jelentős számú nemességgel rendelkező másik három falunak viszont addig „sem urbárium, sem contractusa nem volt”. El-

sősorban éppen azért, „mivel több földes úr bírja a helységet – szólt például a berceli följegyzés 1772-ben –, tecése szerint mindenik úr dolgásztatya maga emberit”, úgy és olyan módon, ahogy „az idő kívánta, és az dolognak mivolta hozta magával”. Amikor azután s épp a robotteljesítés okán egyenként sorolták elő a földesurakat, akkor az örökös jobbágyság esetében többnyire „mintegy” heti két vagy három robotnapról szóltak a följegyzések, viszont lényegesen kevesebbet – és némi pénzfizetést – teljesítettek a szabadmenetelű parasztok. Nem említik viszont a robotnapok számát éppen Besenyey Zsigmond esetében, akinek berceli „örökös jobbágysága, az mikor magoknak tecik, akkor tellyesítik jobbágysági kötelességeket kézi munkájokkal” – vagyis a földesúri igény és szükséglet szerint. Ugyanakkor fiának, a Gáván földesuraskodó Besenyey Lászlónak „örökös jobbágysági, magok erejekkel, minden héten két-két napot” szolgáltak.³³ Hasonló módon szolgáltak Komáromy Barbara „leány asszony örökös jobbágysága, hol marhával, de többnyire gyalog szerben”, s heti két-két gyalognapot voltak kötelesek teljesíteni Potoczky Imre parasztjai is. Nagyon is jellemzőnek mondható, hogy a Komáromy-Potoczky földesuraságok „jogutóda”, Olasz Lajos jobbágysági-zsellerei még az 1830-as években, a jobbágyság felszabadítás küszöbén is – amint ezt Olasz Rozália vagyonkimutatása bizonyíthatja – nem a teleknagyság, hanem az igaerő megléte vagy nemléte alapján fizettek: „15 marhás taxás” és „18 gyalogszeres” parasztot különböztettek meg a földesúri robotszolgáltatás szempontjából.³⁴ Sajátos, hogy a berceli jobbágyság nagy része a roboton kívül sem dézsmát, sem pénzt nem adott, csupán a jászói prépostság és Potoczky Imre „emberei adnak tizedet mindenféle földi veteményekből. Az többi földesuraságnak pedig semmi effélét nem adnak emberei. Egyéb adózás fejében pedig semmi névvel nevezendő adót nem fizettek az uraságnak”. Ezzel szemben Gáván „minden földi veteményekből tizedet fizetnek”, bár „egyéb adózásuk” ott sincs. A bercelihez hasonló a helyzet Paszabon is, ahol „semminemű jobbágyságok kilencedet nem adnak, hanem esztendőben edj-edj tyúkot”. Ezenkívül sem pénzfizetés, sem más ajándék nem terheli a paraszti parasztokat.³⁵

A szabályozatlan, „laza” viszonyokat mintegy betetőzték a jobbágysági földhasználat rendjében akárcsak megyszerte, itt is föllelhető tarka szokások. A Gávára és Bercelre vonatkozó szövegek

szinte szóról szóra ezt írták: „ezen helységben – szólt a berceli – a teleknek minémiségéhez képest nem voltak ez ideig ki szabva az szántó földek, hanem kinek többet, kinek kevesebbet szokot az földes ura adni minden esztendőben.” Gáva földesurai esztendőről esztendőre felosztván a földet, „ki-ki maga emberének annyit adott, az mennyit akart és telhetett”. Éppen ezért a „megesketett személyek” nem tudják megmondani, hogy egy-egy „gazdának hány hold szántó fölgye és rétye légyen”. Hasonló a helyzet Paszabon is, ahol „igen kevésből állván szántó földek, és az is telkek után nem edj eránt lévén fel osztva, nem tudják megmondani edj-edj ház hejes gazdának mikor mennyi juthat belőle”, ti.: azon kevéske szántóból és rétből, ami a falu mocsaras, árvíz járta határából művelésre alkalmas lehetett.³⁶

Ilyen kuszáltan sokszínű és ki tudná megmondani, hányféle alakzatot öltő jogi, szolgáltatási, birtoklási, földhasznosítási jobbágyrengetegben” próbált meg azután rendet teremteni – milliók sorsába avatkozva, ezreket és ezreket mozgósítva – a Mária Terézia által kibocsátott úrbéri rendelet. Tudjuk, hogy az úrbéresnek minősített földek egyetlen korabeli és az egész országra kiterjedő első összeírása – és nem felmérése – az ún. Mária Terézia-féle úrbérendezés során keletkezett.³⁷ A fölfektetett úrbéri tabellák azonban csak az úrbéres földekre: a falubeli beltelkekre és a hozzájuk csatlakozó határbeli szántó- és rétföldekre – esetenként az irtásokra – terjeszkedtek ki. Nem estek tehát az összeírás hatálya alá az úrbéres parasztek által sok-sok helyen használt-művelt különféle jellegű szántóföldek, a nem úrbéres (annak mondott-állított) parasztek valamennyi földje, a földesurak majorsági szántó- és rétbirtokai, de kiestek a korabeli ország hatalmas felületét – talán kétharmadát? háromötödét? – borító erdők, legelők, nádasok-mocsarak, árterek és árvíz járta területek és a szőlők, a szőlőskertek, szőlőhegyek is. A tabellákba beírt földek így hát az ország földterületének valójában igen csekély hányadát tették ki.³⁸ Nagyobb gondot okoz azonban, és térségünkben mindenképpen, hogy a tabellákban megjelölt parasztek neve után föltüntetett ún. úrbéres szántó- és rétföldek nem az általuk akkor ténylegesen használt földjeik nagyságát, területét foglalták magukban. A tabellákban megadott és különböző számításokon nyugvó földmennyiség ugyanis az ún. úrbéri telkeknek a megyékre kiszabott-előírt, majd az egyes településekre lebontott

teleknagyságát, illetve annak a megfelelő részarányát tükrözte. Másként szólva: a teleknagyság (egész, fél, negyed etc.) és a tabellába hozzá beírt szántó- és rétföld aránya nem a megnevezett jobbágy valóságosan használt határbeli földvagyonát, hanem a számítások alapján felülről megadott teleknagyságnak egy-egy jobbágyra rávetített szántó- és rétbeli földterületét, mondhatni a vonatkozó és előírt teleknagyság arányos egységét „mutatta ki”.

Tudjuk, hogy az úrbérrendezés során nem minden jobbágy nyerte el, kapta meg az „úrbéres minőséget”, ilyen módon sem ő, sem a földje nem kerülhetett be a „sorsdöntő” úrbéri tabellákba. Aligha kerülhető meg a kérdés: az úrbérrendezés során vajon milyen megfontolások, miféle szempontok alapján soroltak be egyes jobbágyokat s maradtak ki a tabellákból mások; a bekerültek közül miként lettek egyesek telkesek, azon belül is egész vagy tört telkesek, mások pedig zsellérek. Még pontosabban szólva: milyen megfontolások alapján írták be a tabellába kinek-kinek a neve után – mondjuk Tiszabercelen – egész telki illetőségének megfelelően a 2 pozsonyi mérős beltelket, a 28 hold szántót és 10 vagy 12 hold rétet és a tört telkeseknek az arányosan megfelelő járandóságokat.

Magyaráztatul rendszerint az állami adóalapok – egyszerre mindkét felet, földesurat és jobbágyot azonos érdekkörbe vonó – szűkítési szándékát szokás a szakirodalomban általános okként megemlíteni.³⁹ Ám a besorolást egyenként eldöntő megfontolás „ügye” továbbra is kérdés marad: miért kerülhetett X. Y. jobbágy a szerencsésebb és miért került Z. Y. jobbágy a kevésbé szerencsés parasztnak társaságába. Nincs tudomásunk arról, hogy a rendelet általános szabályain kívül lett volna olyan fogható „zsinórmérték”, ami az osztályozás alapjául szolgálhatott volna. Netán ott helyben a pillanatnyi ötletek vagy éppen a földesúri rokon- és ellenszenvék döntötték el, hogy ki kerülhet ide és kicsoda oda?

Egy-egy ilyen döntés az egyes családok szempontjából bizvást nevezhető az úrbérrendezés egyik kulcskérdésének. A későbbiek során valóban „sorsdöntő” úrbéri minőség⁴⁰ odaítélése vagy megvonása konkrét körülményeit azonban nem ismerjük, hiányoznak a megfelelő források, ezért a körülmények részletes feltárása nehezen remélhető. A kulcsfontosságú kérdést érezte a szabolcsi viszonyokat elemző Takács Péter is, aki azt írta, hogy az igen-igen elszórtan, itt-ott fellelhető korabeli dokumentumok egyes utalásai

csupán csak „sugallják”, mintegy sejteni engedik, hogy a kérdés helybeli eldöntésénél „egy-egy négyökrös gazdának fél telket, egy-egy kétökrös gazdának negyed telket... s akinek csak 1 ökre volt, annak $\frac{1}{8}$ telket »utaltak ki« számszerűen” az összeíró birtokosok. Ugyanakkor az egész telkes gazdának „többnyire 8, de legalább 6 ökre kellett legyen, vagy ezeknek megfelelő mennyiségű lova”.⁴¹

Jellegzetes eljárásokat kellett alkalmazni a Rétközben, ahol a táj természeti viszonyai folytán kevesebb vagy sokkal kevesebb volt a megművelhető föld, s ennek megfelelően gyengébb volt a jobbágygazdaságok „igaereje” is, mint másutt. Talán ezért is folyamodtak jellegzetes megoldási módszerhez az ibrányi telkes parasztek esetében. Említettük már, hogy a telkeseknek itt az úrbérrendezés előtt differenciálatlanul 4 kaszás rétet és 6 pozsonyi mérős (3–4 hold) szántót osztottak ki évről évre. A József kori népszámlálás adataiból megállapítható az is, hogy itt 77 telkes parasztek (és 68 paraszttörököst) írtak össze,⁴² vagyis közel ennyi telkes parasztek kaptak évről évre mintegy 7–8 holdat megművelésre a vízzel fölösen elborított ibrányi határban. Jött az úrbérrendezés, és az addigi gyakorlattól eltérően az urbáriumba 14 egész és 8 féltelkes parasztek vettek fel, akik egyenként a sematikus előírásoknak megfelelően 28 hold szántót és 10 embervágó, kaszás rétet, illetve a féltelkesek ennek épp a felét, 14+5 holdat kaptak a tabella illetékes adatai szerint. Mindösszesen tehát 514 hold szántót és 180 hold rétet, összesen és kerekítve 700 hold művelés alá tartozó földterületet írtak a telkes parasztek javára. A számok akkor gondolkodtatnak el bennünket igazán, ha az előbb említett, hagyományos ibrányi gyakorlatot és az első népszámláláskori telkes parasztek számát (77) egymással, illetve a 700 holdas urbáriumbeli jobbágyi földterülettel összevetjük. A számok összevillantásából nyomban kiderül, hogy a családonként addig használt 7–8 holdas földterület s a népszámláláskor talált 77 parasztes család szorzata ($7-8 \times 77$) hozzávetőlegesen mintegy 600 holdat tenne ki. Eszerint a telkes parasztek által használt földek nagysága változatlan maradt ugyan, viszont a teleknagyságra vonatkozó előírás normáit követve a mintegy 70 körül mozgó telkesek helyett csak 22 parasztek vettek fel a tabellába. A bejegyzések során vajon miért nem osztották szét 70 parasztek között ezt a földterületet? Talán azért, mert akkor 22 egész és féltelkes jobbágy helyett közel 70 $\frac{1}{8}$ telkes parasztek kellett volna felvenni

az urbáriumba? Netán az adózók száma miatt? Szinte megoldhatatlan a nagy talány: hogyan történhetett meg, hogy 66–70 paraszt helyett mindössze 22 neve került be aXIX. században azután, s épp a jobbágyfelszabadítás pillanatában, olyannyira sorsdöntővé lett urbárium tabellájába? Milyen érdeket követve járt el így a földesúr s jártak el az összeírók? Milyen megfontolások alapján választották ki azt a 22 parasztot és hagyták ki a nagy többséget, közel 50 családot az úrbéres telekjárandóság áldásaiból? Hogyan, mivel tudták rávenni az ibrányi parasztok kétharmadát, hogy nekik a nevük se kerüljön a tabellába? Egyáltalán: vajon tudták-e a parasztok, hogy mi történik, hogy mi történt velük? Hiszen Ibrányban, szemben megannyi más esettel, 1772-ben nem a jobbágyi földhasználat kiterjedésében, nagyságában, hanem a benne részesülő parasztok, a gazdálkodók (állami adófizetők?) számában eszközöltek az összeírás alkalmával igen durva mértékű csonkítást.

Ami a telkesek számát illeti, az ibrányinál sokkal kisebb különbségek mutatkoztak az urbárium tabellájába írt telkesek és a népszámlálás vonatkozó adatai között Bercelen és Gáván, s alig volt különbség Paszabon. Sorrendben Bercelen 11 (27, illetve 38), Gáván 8 (21, illetve 29) és Paszabon mindössze 1 (9, illetve 10) telkes paraszttal található kevesebb a tabellákban, mint a József kori összeírásban.⁴³ A nagyszámú nemességgel bíró Bercelen és Gáván a telkes jobbágyoknak azonban így is közel egyharmada nem kaphatta meg az „úrbéres” minőséget. Mindenképpen utalunk kell újra a mostoha természeti adottságokra is. Tiszabercelen például a parasztok „határjoknak (mármint a szántóföldeknek) szűk volta miatt” kénytelenek voltak „vidékre szorulni”, már csak amiatt is, mert a „kevés szántó” némely részét igen gyakran az „ár víz vesztegeti”. Ezért a berceliek a szomszédos falvak, föltehetően Buj és Gáva határában voltak kénytelenek esetenként valamennyi szántóföldet szerezni, bérelni. Ilyen körülmények között aligha lett volna lehetséges, hogy Tiszabercelen ki-ki annyi szántót-rétet művelhetett volna, mint amennyit az urbárium rovata mutatott.

Valójában ezt látszanak igazolni a tabellában szereplő adatok, amelyek szerint településeinken a következőképpen tagolódtak a telkesek.⁴⁴

Falu	Teleknagyság					
	$\frac{8}{8}$	$\frac{5}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{1}{8}$
Bercel	–	2	12	5	8	2
Gáva	–	2	15	1	3	–
Paszab	–	–	–	–	–	9

Nehezen képzelhető el, hogy a táblázatban bemutatott, fél telek körül birtokló jobbágyok, akik Bercelen és Gáván a telkesek nagy többségét alkották, közel 20 hold szántó- és rétföldet használhattak volna a szántókban nagyon is szűkölködő határookban. Sajátos módon azonban ugyanezt a normarendszert, a tabellák telekértékeit követték abban a vagyonszeírásban is, amit Olasz Lajos birtokálományáról és jobbágyairól készítettek 1780-ban.⁴⁵

	Jobbágyszám	Egy-egy család	
		szántója	rétje
		holdban	
Egész telkes	2	29	12
Féltelkes	10	14,5	6
Negyedtelkes	2	7	3
Zsellér	9	–	–

A leginkább kirívónak az ún. két egész telkes jobbágy (ti. az 1772-es urbárium szerint egyetlen egész telkes jobbágy sem volt a faluban) esete mondható, akiknek 40–40 holdas szántó- és rétföldje, de a féltelkesek 20–20 holdas földvagyona is alighanem inkább az említett „eszmei” teleknagyságot és nem a tényleges jobbágyi birtoknagyságot tükrözhetette. A féltelkesek közül egyedül Oláh Péterről tudjuk, hogy „részezes, korhely ember légyen”, aki „többnyire csak a Sidókat szolgálja pájinkáért”, s akin az sem segített, hogy Olasz Lajos „egy időben ökröt is adott neki” a boldogulására.⁴⁶ Ha hinni lehet a jegyzőkönyv idézett állításának, akkor nehezen elképzelhető, hogy ugyanez a parasztember mint Olasz Lajos féltelkes jobbágya 14,5 hold szántón és 6 hold réten gazdálkodhatott volna. Úgy tűnik tehát, hogy az urbáriumból kimaradt telkesek földjeit föltehetően Bercelen és Gáván is hozzáírhatták a bejegyzett parasztok telki állományához, akárcsak Ibrányban, a „méretek”, a kima-

radtak és a bekerültek számában persze nagyon nagy különbségek voltak Bercel és Gáva, illetve Ibrány falu között.

Kuszább állapotok uralkodhattak Paszab falu esetében. Az úrbéri tabellába bejegyzett 19 család közül 10-et zsellérnek és 9-et $\frac{1}{8}$ telkes jobbágnak minősítettek. Tudjuk, hogy a falu a megyebeli 3. osztályba soroltatott, így egy-egy egész telek után 32 hold szántó és 12 hold rét volt a megadott normajárandóság. Ezzel szemben, amikor a tabellákat kitöltötték, a nyolcadtelkes jobbágyok neve után a szántóföld rovatába mindössze 1–1,5 holdat, míg a rétföld esetében 4–4,5 holdat írtak be.⁴⁷ A kettő együtt ugyan pontosan annyi volt, mint az $\frac{1}{8}$ telekre előírt eszmei földjárandóság: együttesen 5,5 hold, ám az adatok fordított arányban követték az előírás rendjét, hiszen a szántójárandóság a rétnak, a rétéjárandóság pedig a hivatalosan megkívánt szántónak felelt meg.

A telkesek mellett a falvak másik nagy alávetett társadalmi csoportja a zsellérek „rendjébe” tartozott, oda soroltatott. Ritkán szoktuk hangoztatni, hogy a rendi jogszemlélet szerint tagolódó társadalom egyik legnehezebben megragadható, értelmezhető csoportja volt ez. A fogalom jellegzetes ismérveit képlékennyé, a társadalmi csoportot pedig táguló-szűkülő, rugalmas képződménnyé az tette, hogy századról századra, a zajló idő hullámszerűségében többnyire más és más tartalmakat, társadalmi helyzeteket és viszonylatokat értettek a zsellér fogalom alatt. Állapotuk jellegzetes jegyeit tovább bonyolította, hogy a „zsellér minőség” és minősítés térbelileg is megannyi eltérő, sokszor igen sokféle variánst, ennél fogva tarka összképet hozott létre. Azt is mondhatnánk talán, hogy egyetlen helyen és egyetlen pillanatban sem lehetett a fogalom alá vont csoportot illetően valamely egységes, közös és azonos társadalmi állapotról beszélni.

Más összefüggésben szó volt már arról, hogy milyen nagy mértékű különbségek mutatkoztak a két korabeli összeírás zsellérekre vonatkozó adatai között. Hiszen Bercelen és Paszabon kétszer, két és félszer annyi zsellért számláltak össze 1784-ben, mint tizenkét évvel korábban, de Gáván 17-tel szemben 108-at, Ibrányban pedig 2-vel szemben 104 zsellér találatot. Figyelemmel a fogalom nagyon is eltérő értelmezésére, Bercel és Paszab esetében az adatok talán még úgy-ahogy érzékeltethetnék a fennálló viszonyokat, ám a másik két falu esetében az említett számok értékelhetetlenek.

Másként szólva az úrbérrendezés során rögzített telkesek és zsellérek egymás közti szám- és részaránya Bercelen és Paszabon föltehetően hasonló lehetett, Gáván azonban roppant nagy hányaduk, Ibrányban pedig szinte valamennyien kimaradtak az urbárium tabellájából. Szinte érthetetlen, miként fordulhatott elő, hogy ebben a két faluban külön-külön mintegy 60–80, együttesen mintegy 120–160 zsellércsalád, vagyis a lakosoknak legalább a fele kirekesztődött az „úrbéres” minősítés sorsdöntő fogalmából, az adóalap állami jogvédelme alól. Az utóbbi két falu felduzzadt, nagyszámú zsellérségére szinte egészében, a másik két faluban pedig jelentős hányadukra (felére?) ugyanaz a sors várt, mint a tőlük délre, délnyugatra fekvő számos Tisza-parti és szabolcsi falu zsellérségére: az úrbérrendezést követő évtizedekben őket nem úrbéres, vagyis a földesúrral magánjellelű viszonyban álló majorsági parasztnak, földjeiket pedig majorsági földeknek tekintették.⁴⁸ Ha az urbáriumokba fölvett zsellérek számát (összesen 68) és a népszámlálás vonatkozó adatait (összesen 323) egymással összevetjük, akkor kiderül: e négy faluban a hatalmas tömegű zsellérségnek alig egynegyede minősült úrbéresnek, és közel háromnegyede egyik pillanatról a másikra a majorsági zsellérek „jogrendjébe” soroltatott át.

A történeti kutatások kiderítették már, hogy országosan, de kiváltképpen Szabolcs (és Szatmár) vármegyékben a XVIII. és a XIX. század első felében milyen nagy mértékben felduzzadt az ún. majorsági zsellérek száma (akiket az egykori szóhasználat nevezett még allodiális, kuriális, udvartelki, kontraktuális, taxális, ipariális etc. zselléreknek is). Családok tíz- és tízezrei kerültek át – egy részük ún. jogbiztosító földesúri manőverek révén, más részük meg épp azáltal, hogy az úrbérrendezés során nem vették fel őket az urbáriumokba – azoknak a táborába, akikre azután az 1848. évi jobbágyfelszabadító törvények nem terjesztették ki jótékony hatásukat. A majorsági zsellérsorba átsorolt vagy oda taszított szegények döntő nagy hányada csupán 1848-ban döbbsen rá arra, hogy valójában mi is történhetett derék elődeikkel az 1770-es évek táján. Aligha lehet kétséges: a tudatlan és tájékozatlan zsellér ősök minden bizonnyal sem nem sejtették, sem nem tudhatták, hogy a királynői-állami előírások végrehajtása milyen végzetes következményekkel jár majd unokáikra és dédunokáikra nézve. Égető és

feszítő gondjaik rendezését a jogszakértő az 1850-es években okkal tekintette Szabolcs megye egyik legfontosabb teendőjének.⁴⁹ De nem tudhatták felmérni ennek majdani következményeit a korabeli földesurak sem. Valójában itt nem a jobbágyi földhasználat mértékének megkurtítását, csupán az állami adóalapok csökkentési szándékát lehet a földesurak rovására írni. Vagyis nem a földesúri mohóság, hanem sajátos módon a jobbágyok telki állományát álmamilag is garantálni akaró doktriner állami szabályozás rendezte vagy csoportosította át úgy a jobbágytelkek, s ezekkel együtt a bennük élő parasztok függőségi és földviszonyait, hogy az urbáriumok kötelező fölfektetésével a bennük rögzített mesterséges normák adatai idők múltával egyes parasztok javára, míg más parasztok nagy kárára válhattak.

Hetven évvel később a megye egyes tájain valóságos zendüléstől tartottak a kortársak. A kiküldött császári biztos egyik jelentése a szentmihályi majorsági parasztok megmozdulását ecsetelve, azt írta 1850-ben, hogy „a szentmihályihoz hasonló helyzet van a Tiszavidék községeinek legalább $\frac{2}{3}$ -ában”.⁵⁰ Sanyarú helyzetük fölismerése bőszítette földesuraik ellen – hangoztatta a jelentés – Bogdán, Napkor, Buj, s ami számunkra igazán nem lehet meglepő: Gáva község majorságának nevezett parasztjait-zselléreit is.⁵¹ Mint ahogy hasonló panaszokra fakadtak a szabadságharc utolsó heteiben a kisémmizett és alávetett zselléreként kezelt parasztok Tiszabercelen is, akik éppen egyik főhősünk, Olasz Lajos leszármazottja, Kömmerling János ellen emelték fel a szavukat.⁵² A berceli parasztok egy része 1849 áprilisában a Honvédelmi Bizottmányhoz fordult, két dolgot is sérelmezve egyszerre: 1. ők magukat úrbéres zselléreknek tekintik, vagyis az „új törvények” értelmében felszabadítottak, ezért nem tartoznak többé robotolni földesuruknak; 2. belső telkeiken kívül fölszabadult az a néhány köblös határbeli úrbéres föld is, amit eddig műveltek, s ami ettől kezdve szabad tulajdonuk. A telek – mondta a többi között Varga János –, „melyen lakom, úrbéri zsellér telek”, s ehhez 14 köblös határbeli föld is tartozott. „Most az új törvények kihirdetésével magam is azon hiedelemben lévén, hogy telkem az úrdolga alól felmentetett.” Ennek tudatában nem robotolt többé urának, ám a „földes uram e miatt fölgyeimet el szedte”.⁵³ A földesúr tehát a parasztok „hiedelmeivel” ellentétben e külső földeket nem úrbéresnek, vagyis azokat

is korlátlan majorsági tulajdonának tekintette, belső telkeik után pedig robotot követelt tőlük.

A József kori népszámlálás adatai minden kétséget kizáróan tanúsítják, hogy falvainkban a feudális jogállású társadalom nagyobb csoportját, a családoknak mintegy a felét a zsellérek alkották, ám ezeknek is nagy hányada nem az „úrbéres”-nek minősített, államilag valamelyest mégis „védelmezett” szegények, hanem a majorsági zsellérek táborát gyarapította. Közéjük: az úrbéres és majorsági minőség közé nem a földdel való ellátottság mértéke vagy éppen a földtelenség, hanem a jogállapot eltérő jellege, a kiszolgáltatottság foka, de legfőképpen – a most idézett – majdani következmények voltak később igen éles határvonalakat. Bizonyára közülük, a különféle minőségű zsellérek közül került ki a házatlan falusiak jó része. Nagy hányaduk nem rendelkezve a szükséges igaerővel, a falvainkban igen „lazán” kezelt gazdálkodási rend ellenére sem tudott annyi földet művelésre felvállalni, hogy a nagyon-nagyon szűkös mindennapi kenyerét magának és családjának megtermelje – noha határbeli földje az újraosztásos nyomásos rendszer mellett – zsellér állapota ellenére – neki is lehetett (volna) több-kevesebb.

Az idő, szűkebben a vizsgált pillanat arculatát azonban nem a jobbágyok és nem a zsellérek formálták. Az események mozgatója akkor sem a „tömegező” volt.

Meghatározó és messze ható szerep, tudjuk, a nemességnek jutott. Különösen így volt ez Bercelen, Gáván és Paszabon. E három falu közül jellegzetesnek, a térségben – és talán még tágabban is – szinte jellegadóan Tiszabercel kiváltságos rendje, nemessége mondható. Bizonyára található összefüggés a nemesi világ karakteres mivolta és aközött, hogy a népboldogító császár uralmának idején éppen itt játszódott le a már-már zendülésbe hajló falusi zenebona. Azért is kell kiemelten foglalkozni a nemesség viszonyaival, mert a részletekbe menő elemzések vezethetnek el, segíthetnek hozzá bennünket a dinnyeföldi verekedés főbb társadalmi-személyi okainak, mögöttes hátterének élesebb megvilágításához.

Említettük már, hogy a berceli zenebona idején végrehajtott népszámlálás 60 nemeset talált a faluban. Tudjuk, hogy az összeírás nem csupán a családfőkre vagy a birtokosokra terjedt ki, hanem a nemesség férfi tagjaira is.⁵⁴ Vagyis a nemesség összlélekszáma annál

jóval nagyobb, a birtokosok (családok, háztartások) száma pedig ennél lényegesen kevesebb lehetett. A különböző társadalmi-nemesi minőségek elkülönítése azonban – noha többféle forrás áll rendelkezésünkre – ez esetben is alig leküzdhető akadályokba ütközik. Mert: „háztartás”, „család” és „birtokos” a nemesség társadalmában sem fedték egymást, a fogalmak és a mögöttes tartalmak egyetlen településen belül is összekuszálódtak. Nemcsak az összeírások eltérő fogalomhasználata és értelmezésük a végrehajtásban, de maga az éppen megragadni szándékolt való világ is annyira szövevényes volt, hogy a most említett társadalmi „kiscsoportok” és a birtokosok száma, de még – mondjuk a berceli nemesség – lélekszáma sem állapítható meg elfogadható pontossággal. Azt ugyan tudjuk, hogy az összeírt nemes férfiak száma mennyi volt, de azt már nem, hogy a falu 662 lakosából mennyi lehetett a nemes lélek (a népesség egynegyede?). Az első gond tehát, egyetlen település esetében is, az összlakosságon belüli lélekszamarányuk, „népesedési súlyuk” megállapíthatósága (noha tudjuk, hogy a népesedési súly és a társadalmi-közéleti súly távról sem egyezöek, azonosak). Annyi bizonyos, hogy ez a „súly” a megyei átlagot mindenképpen meghaladó mértékű volt, jóllehet Szabolcs – amint ez köztudott – a „nemesebb” megyék közé tartozott.⁵⁵

Ismeretes, hogy alapos kutatások és korszerű módszerek segítségével valójában Szabó István folytatott első ízben beható elemzéseket a feudális kor egyik-egyik rendi alakzatának a keletkezéséről, társadalmi mozgásáról, változatos átrendeződéséről. A jobbágyvilág mellett kellő figyelmet fordított a nemesség társadalmi tagozódására is. Hangoztatta, hogy a kúpszerűen felépülő és rendileg tagolódó feudális társadalomban valójában a nemesség maga – tükrözve az egész képződményt – ugyancsak kúpszerű társadalmi építményt hozott létre. Mintha leképezte, újratemtette volna mindazt, amiben kivételezett szerepe lehetett. Tudvalévő, hogy társadalmi-anyagi-közéleti állapota, gazdag erezete roppant széles mezőket fogott át. A kúp alján a teljesen nincstelenek és szegények szorongtak, csúcán pedig az országnagyok, a várurak, majd fényesedő kastélyok mindenható lakói, az országpolitika csinálói álltak. Mégis három nagyobb csoportba sorolható az igen tág, végleteket egybefogó képződmény: főurak vagy arisztokraták, aztán a zömmel

jobbágytartó köznemesség, a kúp vagy piramis legnagyobb, szélesen szétterülő alsó zónájában pedig a nemesség birtokkal rendelkező és birtoktalan, mondhatni jobbágytalan (egytelkes, kuriális, armális, taxás, hétszilvafás etc.) csoportja helyezkedett el, és ezek együtt alkották az „egy és ugyanazon” társadalmi rendet.⁵⁶

Köztudott, hogy a királyi Magyarországon – Európát tekintve – a nemesség számaránya kiugróan magas volt.⁵⁷ Különösen sok nemes lakta Nyugat- és Délnyugat-Dunántúlt, illetve annak átel- lenes oldalán a hajdani Partiumot és környezetét. Ide esett Szabolcs megye is. Az úrbérrendezés viszonyait vizsgálva, ugyancsak három nagyobb csoportba sorolta a megyei nemességet Takács Péter is. Ezek: 1. úrbéres népességet bíró földesurak; 2. jobbágyokkal nem, de saját birtokkal rendelkező nemesek; 3. a taxások népessége. Az előbbi két csoport tagjainak, bár alapvető módon különböztek egymástól, abban mégis közös volt a sorsuk, hogy mindannyian birtokos nemeseknek tudhatták magukat. Míg a taxások tábora földtelen, nincstelen, esetleg jobbágytelken vagy más telkén ülő nemesekből állt. Róluk, a szóban forgó „harmadik rendről” tudunk azonban a legkevesebbet; nemigen szólnak róluk az egykorú források sem, s bizonyára ebből eredően velük nemigen foglalkozott a múltak tudománya sem.⁵⁸

Szabolcsban az 1774-es nemesi összeírás alkalmával egyesek szerint a népességnek majdnem 13%-a tartozott a kiváltságosok rendjébe, s több mint 13% volt az arányuk a Rétközben. Ennél lényegesen magasabb értékekhez jutott Lácza Magdolna: számításai szerint a megyében 16, a Rétközben 19% volt a nemesség részaránya.⁵⁹ Nem lehet kétséges, hogy jelenlétük még magasabb volt Bercelen (Paszabon és Gáván is). Mielőtt a vonatkozó összeírások vizsgálatát elvégeznénk, utalnunk kell forrásaink némely fogyatékoságára. A nemességkutatások legutóbb szerveződött történészcsoportja megállapításait Pálmány Béla úgy summázta, hogy a XVIII. és XIX. század fordulóján lebonyolított megyei összeírások – akár lustrák, akár az adó kivetése ügyében készültek – „nem teszik lehetővé a kiváltságosok pontos lélekszámának, növekedésének a megállapítását”. Részint azért, mert nem tartalmazzák az összes nemes személyt (a nőket csupán özvegyi jogú családfőként, a kiskorú férfiakat pedig csak mint „árvékat”, „örökösöket” írták össze), részint pedig azért, mert nem csupán a nemes rendű (annak

született, nemességet szerzett) háztartásfőket vették fel a jegyzékekbe, hanem egyes nem nemesek (honoratiorok, nemesi birtokon ülők, regálébérlők) is odakerültek.⁶⁰

Szolgáltathat ehhez adalékot az 1774-es szabolcsi összeírás berceli esete is. Két évvel az úrbérrendezés után a faluban 17 helyben lakó nemeset találtak.⁶¹ Valamennyi jobbágytartó vagy földdel rendelkező kurialista volt (vagyis más telkén ülő taxás, pénzt fizető bérlő tehát sem itt, sem Gáván és Paszabon ekkor nem akadt). Valójában akkor tudnánk megmondani – gondolhatnánk logikusan hogy a 17 nemes közül ki volt a jobbágytartó és ki a jobbágytalan-földbirtokos nemes, ha az 1774-es lista névsorát egybevetjük az urbárium tabellájában rögzített földesurak nevével. Így tett Takács Péter is, amikor ezt a kérdést településenként külön-külön és megyei arányokban megvizsgálta.⁶² Bercel esetében mindösszesen három olyan család fordul elő (Bessenyei Zsigmond, Gyulai László, Ormos György), amelyek mindkét összeírásban szerepeltek. Eszerint tehát a 17 helyben lakó nemesből 3 lett volna a jobbágytartó, és 14 a jobbágytalan-földdel bíró, másként nézve ugyanezt: a 12 berceli földesúrból mindössze 3 lakott volna helyben és 9-en lettek volna extraneusok, bebíró földesurak. Ám a nevek mögé nézve kiderül, hogy az urbáriumban és a nemesi összeírásban szerepelt egy-egy olyan név (Komáromy Barbara ott és Bodó Ignác neve itt), ami látszólag más-más családot mutat ugyan, de valójában egyetlen „nemességiséget”, egyetlen berceli „háztartást” takart. Ugyanis az 1772-es urbáriumban szereplő Komáromy Barbara jobbágytartó nemes hölgy volt ugyan, de akkor még kiskorú árva, ezért az 1774-es nemesi jegyzékbe fölvevtt Bodó Ignác – mivel ott Komáromy Barbara neve nem szerepelhetett – e kiskorú árva gondviselője volt.⁶³ Vagyis ő sem nem helyben lakó, sem jobbágytartó földesura, sem semmiféle nemesi földtulajdonosa nem volt a falunak. Így tehát Komáromy Barbarát helyben lakó földesúrként, Bodó Ignácot pedig távol lakó rokonként lehet és kell számon tartanunk. A kimutatás abban pontos, hogy Bercelen valóban 17 nemes család lakott, de közülük az egyik nem Bodó Ignác, hanem Komáromy Barbara volt. A földesurak teljes számát (12) tehát nem kell módosítani, viszont a helyben lakó földesurak száma ilyen módon 3-ról Barbara leánykával 4-re nő, a távol lakóké pedig 9-ről 8-ra csökken. Az indokolt korrekciók elvégzésén túl-

menően az „ügyet” azért kellett szóvá tenni, mert az akkor még kiskorú Barbara Olasz Lajos „pályafutásában” döntő szerepet kapott.⁶⁴

Az összeírások körül azonban nemcsak ilyen aprócska hibák figyelhetők meg, de akadnak a Komáromy Barbara eseténél nyomosabb gondok is. Közülük az egyiket a pusztá véletlen hozta a felszínre. Amikor ugyanis az 1784-es villongások után a tanúk rendre elősorolták, hogy ott a dinnyeföldön kik is segédkeztek a parasztok közül Bessenyei Boldizsárnak, egyúttal felsorolták az illetők földesurait is. A verekedésben részt vevő jobbágyok-zselérék jó része ugyan a Bessenyei család alattvalója volt, de akadt köztük néhány olyan is, akinek földesura más volt ugyan, ám a Bessenyei família akkor éppen „árendálta” őket. A más célokat szolgáló, ezért véletlenszerű felsorolásból kiderül, hogy a négy földesúri név közül, akiknek jobbágyait a Bessenyeiek árendálták, három (!) sem az 1772-es urbáriumban, sem az 1774-es nemesi összeírásban nem szerepelt s ezek: Ugrai, Kövér, Ungvári.⁶⁵ A váratlanul előbukkanó ismeretlen, föltehetően extraneus földesurakról nehéz elképzelni, hogy tíz év alatt ennyivel szaporodott volna a jobbágytartó családok száma Tiszabercelen. Elképzelhető lenne tehát, hogy az urbárium e tekintetben sem mondható pontosnak?

Az 1772-es urbáriummal és az 1774-es nemesi névjegyzékkel kapcsolatos kétségeinket tovább növelik a húsz évvel később, 1793-ban végrehajtott nemesi összeírások. Tudjuk, hogy 1797-ben is készült nemesi összeírás,⁶⁶ ám amíg az előbbi az adómentes népesség számának pontos felmérése céljából, vagyis inkább a nemesi érdekekkel egybeeső szándékkal készült, addig az utóbbi – a Napóleon-ellenes hadjáratok idején – a subsidium kirovására irányult, vagyis a nemesi érdekekkel ellentétes szándékokból került végrehajtásra.⁶⁷ Annak eltérő céljai és érdekei miatt igazán megbízhatónak, egyben roppant részletezőnek az 1793-as felmérés mondható. És mert az általunk kutatott időponthoz is ez esett közelebb, ezért itt az 1793-as összeírás adatait kívánjuk megvizsgálni. Bercelen a következő adatokat rögzítették:⁶⁸

[Erdélyi Magyar Adatbank]

	3. Szabad telken lakó nemesek	4. Nemesi jószágot bérlő nemesek	5. Taxás nemesek	6. Agilisek	7. Nemesi jószágot bíró parasztok	8. Hivatalt viselő nemes és nemtelen
nc	Kóty Lajos	Márky Salamon	ifj. Márky János	id. Szűcs Mihály	Pap István	Márky Gáspár (nótárius)
rgy	Balog Mihály	Össz.: 1	Osváth Dávid	ifj.Szűcs Mihály	Görömbei György	Nánai Benjamin (rector)
ály	Ormós János		Össz.: 2	Szűcs János	Össz.: 2	Gönczi György (nótárius)

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Miklós
ariát

Minthogy az emberi csoportosulások alapsejtje mindig is a család és a háztartás volt, ezért a korabeli felmérésekben is a nevek egy-egy családot, háztartást, birtokost jelölnek. Ha az 1793-as összeírásban szigorúan a jobbágytartó, a jobbágytalan, de birtokos, végül a birtoktalan nemesek számát nézzük, akkor ide valójában a földesurakat, a kurialistákat, a nemesi jószágot bérlő nemeseket, a taxásokot és a hivatalt viselő nemeseket sorolhatjuk (a három hivatalt viselő családfő közül kettő bizonyosan nemes).⁶⁹ Eszerint a szóban forgó csoportokba esők száma együttesen (17 + 8 + 6 + 1 + 2 + 2) 36 családot tett ki. A nagyszámú nemes családnak mintegy a fele (17) a jobb módú, jobbágytartó, de zömében nem helyben lakó, míg a másik fele (19) a jobbágytalan, de kivétel nélkül helyben lakó nemesség csoportjába tartozott.

Külön gondot okoz, hogy az utóbbi, látszólag közös társadalmi jegyek viselőit az összeírók további öt alcsoportra bontották. A gond ezen belül a két legnagyobb családszámot tartalmazó „kiscsoport”, a 2. és 3. rovatba soroltak megkülönböztetéséből adódik. A 2. fejezet szó szerinti címe – ahová 8 családot soroltak – így szólt: „Egy Curiát magok Jussával Lakó Nemesek nevei”,⁷⁰ míg a 3. rovat a „szabad telken lakó” nemesek nevét tartalmazta. Az bizonyos: mindkét „fajta” nemes földdel-telekkel rendelkezett, azaz telkes nemes volt. Ma már nagyon nehéz azonban az egykori jog vagy szokás, netán a szokásjog hagyományos értelmezése alapján különbséget tenni a kúriát maguk jussával bíró és a szabad telken ugyancsak a maguk jussával lakó nemesek között. Hiszen a „curia”, mint említettük már, a korabeli szóhasználatban jelenthette a lakóházat, beltelket vagy éppen a részarányos („portiós”) nemesi ösztelket (külső és belső telket), vagy esetleg mind a hármat egyszerre. Nem értjük, miért kellett megkülönböztetni egymástól a „curiát” és a „szabad telket”, hiszen az utóbbi is bizonyosan nemestelek lehetett a rajta álló építménnyel együtt. Mindkét rovatba valójában „tösgyökeres” berceli kuriális nemes családok nevei kerültek, zömmel a Bakó és a Márky nemzetség tagjai. Itt, a „szabad telkesek” csoportjában található az a Balog Mihály is, akinek édesapja (?) – föltételezésünk szerint – talán az a Balog Zsigmond lehetett, akit az urbárium tabellája még mint egyetlen jobbágyot és egy házatlan zsellért birtokló földesurat tüntetett fel. Bizonyosan állítható, hogy vagyoni helyzetét, jószágát illetően aligha volt szá-

motteví különbség a kétféle nemesség között. Föltételezhető, hogy talán épp a nemesi közvagyonból való arányos részesedés mértékében, pontosabban: az osztozkodáshoz való – régi-ősi – jog minevéségében mutatkozott különbség, és ezért kellett határvonalat húzni a kétféle jogállapot között.

A nemesség szegényebb rétegéhez tartoztak a taxások, akiknek éppúgy nem volt „semmi fekvő jószágok”, akárcsak a „nemesi jószágot árendában” birtokló vagy a „tisztességes hivatalt viselő” társaiknak. Ők azonban Bercelen kevesen voltak, az ide sorolható öt család alig több mint egytizedét tette ki a helybeli nemességnek.

Az 1793. évi összeírás azonban nem ok nélkül terjeszkedett ki az ún. agilisekre, ahogy a fejrovtaban írták: „anyai vagy feleségi nemesi jószágot bíró parasztoakra” és a bármí „címen nemesi jószágot bíró parasztoakra”. Hiszen az általuk használt föld és az épület (részben vagy egészében), valamint a bérelt haszonvételi jog nemesi természeténél fogva éppúgy adómentes volt, mint a nemesek által birtokolt valamennyi jószág. Ebből eredően bizonyos fokig vagyoni és társadalmi helyzetük, rendi rangjuk minősége is más lett, mint az alávetett jobbágyoké-zselléréké. Társadalmi helyzetük-állapotuk mivolta sokkal inkább kötődött a kiváltságosok, mint az alávetett falubeli társaik világához. A kiemeltebb státusúak rendjébe tartozott a hat agilis, a két paraszti⁷¹ és a nyolc révet és kocsmákat árendáló zsidó család⁷². A rendi állapot ilyenfajta előnyeit élvező (és föltehetően jobb módú) családok száma nem volt kevés, hiszen 16 familiát érintett a kivételezett jogállású vagyontestek használata-birtoklása révén a nemesi lét minden előnye.

Ha mármost a valóságosan nemes és a nemesi javakkal rendelkező („félíg” nemes vagy nem nemes) családok számát összeadjuk, a József kori népszámlálás együttes falubeli családszámában (139) a kivételezett jogállásúak és a nemesi jószág révén előnyökhöz jutók csoportja (52 család) igen tekintélyes hányadot képviselt. Még akkor is, ha tudjuk, hogy a 17 földesúr közül – akárcsak 1774-ben – a nagy többség nem helyben lakó társa volt a falu közbirtokos közösségének. Minthogy a szóban forgó két évtized alatt az úrbérrendezéshez hasonló fölmérés nem készült, így pontosan nem tudhatjuk, hogy 1793-ban a 17 földesúr közül kik voltak a helyben és kik a távol lakók. A rendelkezésünkre álló korábbi, részint helyi, részint a szomszédos falubeli adatok alapján csupán

föltételezni tudjuk, hogy közülük bizonyosan helyben lakó ekkor is négy jobbágytartó (Olasz Lajos, Bessenyei Boldizsár, Ormos György és Márky Ferenc), illetve a helybeli Bessenyei-örökségen időközben láthatóan megosztozott, korábban a tőzsomszédos Paszabon lakó Bessenyei Zsigmond, illetve Csoma Józsefné (szül. Bessenyei Mária) családja (leszármazottja?) lehetett. Ha a földesurak közül tehát csupán négy, illetve hat helyben lakó családdal-birtokossal számolunk, s a 11 távol lakót kivesszük a nemesek csoportjából, még mindig 41 család lakott-élt Bercelen, amelyek mintegy kivételezett helyzetűnek mondhatóak. Az 1784-ben 662 lelket (1816-ban pedig 778-at) és 139 (illetve 146) családot számláló berceli népességnek igen magas hányada, több mint egynegyede, közel egyharmada sorolható ide.⁷³

Milyen is volt hát a falu társadalma, hogyan tagolódott a zenebona egyetlen pillanatában, mi az, ami megragadható és megrajzolható a korabeli Bercel rendi világából? Röviden válaszolva: meglepően sokszínű és jogilag igen-igen tagolt ez a kép. Hiszen a kivált-ságos és a kivételes helyzetű családok távolabbról egysíkúnak látszó világát kilenc különböző csoportba sorolta a korabeli jogszemlélet – mert oda sorolta őket a rendi jogállapotuk is. Őket követték az alávetett úrbéres-telkes jobbágyok, akik az úrbérrendezés után törtelkeik nagysága szerint ugyancsak tovább tagozódtak (egész, fél-, negyedtelkes etc.). Mellettük és alattuk sorolódtak rendi csoportokba a szegényebb parasztok: a zsellérek, és még lejjebb: a szolga állapotú emberek. Ismert, hogy Tiszabercelen csakúgy, mint országosan, a késő középkori jogszemlélet szerint a zsellérség gyűjtőmedencéjében három nagyobb csoport különült el egymástól: a házas és némi földdel rendelkező zsellérek, a házatlanok-nincstelenek és az úrbérrendezés során nem úrbéreseknek minősült-minősített ún. majorsági (allodiális, kuriális etc.) zsellérek. Az összeírások róluk ugyan nem szóltak, létezésük azonban Tiszabercelen is aligha vonható kétségbe. Mint ahogy kétségbevonhatatlan a különböző szolga állapotú családok-magánosok (szolgák, hajdúk, cselédek, pásztorok) jelenléte is. Az alávetett úrbéres parasztvilág azonban aszerint is két csoportra bontódott, hogy a jobbágy állapota „örökös”-nek vagy „szabadmenetelű”-nek minősített-e. Mint láthattuk, ez a minősítés nem csupán a „szabadság”, a szabad mozgás más-más fokozatát jelölte, de lényeges eltérés mutatkozott

közöttük a szabadmenetelűek javára a földesúri terhek – itt főként a robot – nagyságát, jellegét illetően is.

Az általánosság síkjain mozogva ugyan, de valójában ugyanezt hangoztatta Csapodi Csaba már idézett tanulmánya is. A falusi népesség a XVIII. században semmiképpen sem mondható egységesnek. Társadalmában – írta – „a legtarkább változatossággal állunk szemben. A parasztság a szegényebb nemesi rétegektől a zsellérekig, béresekig és pásztorokig csodálatosan vegyes sokféleséget mutat. Hiába szabályozzák századok óta törvények a jobbágyok jogait és kötelezéseit, ezeket a világosan kijelölt vonalakat az életben hasztalan keressük.” Hiszen „ugyanabban a faluban is igen különböző jogállású népelemek laknak.” Az árnyalatok, színek teljes föltárása és a valóságos viszonyok megragadhatósága érdekében „faluról falura kellene végigkutatni minden feltalálható adatot... s akkor talán tudnánk bizonyos tradíció alapján kialakult egységeket megállapítani... A falu képét maga az élet, hagyomány és helyi adottságok alakították ki és őrizték meg századokon keresztül.”⁷⁴

A valóságban persze, és ezt nagyon is hangsúlyoznunk kell, a falu társadalma távolról sem szakadt szét ennyire, családok és családok között a hétköznapiak rendjében nem húzódtak olyan éles határ- és törésvonalak, mint amit a jogi minősítés kigondolt, fenntartott és buzgón rögzített. S ami ennél is fontosabb: a jogi-rendi falak ellenére átjárható világ volt ez, a mobilitás csatornáit folytonosan működtek – amint ezt a hat agilis, a nemesi jószágot bíró két paraszt és a haszonvételeket bérlő több zsidó család kézzelfoghatóan tanúsíthatják. A roppant dinamikus mozgás jobban megragadható a rendi világ élén állók csoportjában. Az 1793-as nemesi összeírás és a húsz évvel korábban fölfektetett urbárium alapján ugyanis szinte pontosan követhető a jobbágytartó családok nagymértékű „mobilizációja”: egyrészt a családokon belül zajló természetes nemzedékváltás, másrészt – s itt ez a fontosabb – a jobbágytartó családok kicserélődése tekintetében.⁷⁵ Az 1772. évi 12 jobbágytartó család közül mindössze 4 maradt földesura Bercelnek 1793-ban is, közülük is háromban generációváltásra került sor. Vagyis 8 család tűnt el a közben eltelt két évtized alatt, ami azt jelentette, hogy az 1793-ban számba vett 17 jobbágytartóból 12 új földesúr került a falu magasabb társadalmi rendjébe. Osztokodások-öröklések (mint

például a Bessenyei családban) és házasságok (mint például Olasz Lajos esetében), vásárlások és elzálogosítások egyként okozói-tényezői lehettek e roppant dinamikus mozgásnak.

Összességében, a „látkép” egészét illetően a társadalomról végül is az mondható: a helyben lakó két köznemesi családot (főhőseinket: a Bessenyeit és az Olaszt) nem tekintve, az elválasztóárkok, a különféle rendi kapaszkodók megléte mellett az életrendnek megannyi hasonló eleme, az ún. parasztvilág számos szállal fonta össze vagy járta át a falut. A hagyományoknak és a hitvilágnak olyan szokásrendje, amelyik az előbb bemutatott társadalmi csoportok színes tagoltsága mellett a nyugalmas XVIII. század alkonyán a falvak döntő hányadában mindenütt föllelhető lehetett. Az a fajta parasztvilág, amelyet a néprajztudomány – a következő század megrázkódtatóan nagy, omlásszerű változásainak leleteiből, rajzolataiból és elemzéseiből visszafelé tekintve – többé-kevésbé rekonstruált már.⁷⁶

A zenebona miatt szükségesnek látszik végül a földesúri „erősorrend”-ről is szólni. Az urbárium adatai alapján tudjuk, hogy 1772-ben 12, húsz évvel később 17 jobbágytartó földesura volt a falunak. A falu jobbágyvilágát uralók száma Bercelen magasnak mondható, Szabolcs megyében azonban ez nem tartozott a ritka példák közé. Az úrbérrendezés megyei anyagát publikáló Takács Péter adataiból kideríthető, hogy a jobbágytartó földesurak közül hatnak csak itt volt egy-két jobbágya, míg a másik hat Bercelen kívül egy-egy vagy éppen több megyebeli településen is rendelkezett jobbágyokkal-zsellérekkel. Lehettek azonban olyan földesurak, akiknek a falun kívül – nem Szabolcsban, de – más megyékben is voltak birtokaik-jobbágyaik (mint pl. éppen a Bessenyei családnak). Az 1774-es nemesi összeírás szerint a 12 jobbágytartó berceli birtokosból, mint kiderítettük, 4 volt helyben lakó nemes, 8-at pedig az extraneusok közé kellett sorolni. A bentlakók a következők voltak: Bessenyei Zsigmond és családja (noha László fiát már a szomszédos Gáván jegyezték be az ottani földesurak közé), Komáromy Barbara, Gyulay László és Ormos György. Így a Szabolcs megyében Bercelen kívül több helyen is birtokló-jobbágytartó hat nemes kivétel nélkül extraneus volt.

Bentlakó – távol lakó, jobbágytartó – nem jobbágytartó (de birtokos), egyetlen helységben jobbágytartó – több helységben

jobbágytartó: megannyi, valóságos viszonyokat felölelő-takaró fogalompár, amelyek valamilyen módon feltétlenül befolyásolták a földesúri-nemesi erőssrend helybeli alakulását. Hiszen a távol lakóval szemben bizonyosan előnyökkel rendelkezett, kedvezőbb helyzetben lehetett a helyben lakó, a nem jobbágytartó birtokossal szemben a jobbágytartó (még ha annak esetleg egy-két zsellére vagy éppen, mint településünkön Szűcs Mihály „földesúrnak”, mindössze egyetlen házas zsellére volt is), és az egyetlen helyen jobbágybíró földesúrral szemben a másutt és több településen földesúri hatalommal és szolgáló parasztokkal rendelkező módos nemes vagy éppen nagy hatalmú főúr.

A hagyományos – történetkutatói – szemlélet azonban nem a most említett jegyek és állapotok, hanem főként a birtokolt jobbágyok száma szerint szokott különbséget tenni földesúr és földesúr között, s vélte fölrajzolhatónak a kiváltságosok rendjébe tartozók „társadalmi csoportjegyeit”, megvonhatónak a társadalmi olló és a szóródás mértékét. Noha távolról sem gondoljuk, hogy a birtokolt jobbágyszám egyedüli jellemzője lett volna a földesuraság egy-egy településen belüli vagyoni-közéleti-hatalmi súlyának, bemutatásától mégsem tekinthetünk el.⁷⁷

Sor- szám	Földesúr neve	Telepü- lés-szám	Összesen		Bercelen	
			telkes	zsellér	telkes	zsellér
1.	Patay Sámuel	10	114	67	1	2
2.	Jászói konvnt	4	16	10	8	4
3.	Erdődy István	4	3	4	2	–
4.	Ormos György	4	3	3	2	2
5.	Kereky Ferenc	4	2	4	1	–
6.	Balogh Zsigmond	2	1	2	1	–
7.	Gyulay László	1	3	7	3	7
8.	Bessenyei Zsigmond	1	2	7	2	7
9.	Potoczky Imre	1	4	3	4	3
10.	Komáromy Barbara	1	2	3	2	3
11.	Gondoly István	1	1	1	1	1
12.	Szűcs Mihály	1	–	1	–	1

Megismételnénk: táblázatunk csak azt mutatja, hogy a berceli földesurak Szabolcs megyén belül hány településen mennyi jobbágyot-zsellért tudhattak a maguk hatalma alá tartozónak (vagyis nem tartalmazza a más megyékben birtokolt földjeiket és alattvalóikat). A táblázatot kizárólag témánk szempontjából szemlélve, abból két fontos következtetés látszik leszűrhetőnek. Egyrészt az, hogy a települések száma és a teljes jobbágy- és zsellérszám, illetve az egy-egy településen belüli földesúri súly között nem mindig lehet közvetlen összefüggést találni. Egyszerűbben szólva: egyáltalán nem biztos, hogy a leghatalmasabb földesúr a leghatalmasabb – mondjuk – Tiszabercelen is. Patay Sámuelnek közvetlenül még a neve sem igen hangzott el az 1784-es villongások idején, holott a helybeli földesurak közül ő lett volna a „leghatalmasabb”, ha a megyére kiterjedő vagyonát nézzük. Ám az egyetlen telkes és az a két zsellér, akik fölött Bercelen rendelkezett, aligha jogosíthatták fel arra, hogy a falubeli „közélet”, „közviszonyok” meghatározó, kimagasló szereplője lehessen. Nem egészen így álltak a dolgok a jászói konvent vagy prépostság esetében. Az egész megyét figyelembe véve Bercelen a második, a helyi vagyoni-hatalmi ranglétrán pedig az első számú földesurasága lett volna a falunak. Súlya, látni fogjuk majd, lényegesen nagyobb volt, mint Patay Sámuelnek, szerepkörét azonban nagymértékben korlátozta, hogy a földesuraság nem tartózkodott helyben (Bercelen rendszerint a gávai inspektor képviselte az uraságot). Végül az sem alábecsülendő, hogy maga a földesuraság nem természetes, hanem jogi személy volt. Táblázatunk másfelől tanúskodni látszik arról is, hogy a földesuraság helyi súlyát nem mindig a több faluban birtokolt jobbágynépség, a földesuraságnak mintegy a térbeli kiterjedtsége adta, hanem ez a „hatalom” sokkal inkább – miként Bercelen is – a szóban forgó település belső rendjéből, a helybeli és a helyben lévő birtoklás nagyságából fakadt. Többek között ezért is maradhatott a falu főszereplője a Bessenyei család.

Jellemzőnek s egyben talán érthetőnek gondoljuk, hogy az 1772/74-es felmérések szerint helyben lakó és jobbágytartó négy nemes közül miért a két legerősebb család között tört ki a többmenetes belháború. Úgy véljük, egyrészt éppen azért, mert a falu meghatározó tényezői, földesuraságai ők voltak, pontosabban szólva: ők lettek. Azt is tudjuk, hogy a bentlakók között mindig jóval

nagyobb a súrlódási felület, a haragvásra ösztönző indulatoskodás, mint mondjuk a bebíró földesurak és a helybeliek között. De ahhoz sem kell nagyobb beleérző képesség vagy képzeletdús látásmód, hogy tudjuk: a szembenállás számos más látható forrásból és ma már szinte alig fölfedhető emberi sérelmekből, ilyen-olyan versengésből, gyarló hiúságból, féltékenységből, mi több: a különböző utakon és áttételeken ide-oda hullámzó köztörténeti, akár nagy-politikai átrezgésekből, azoknak megyei és falubeli lecsapódásaiból is táplálkozhatott.

A BESSENYEI CSALÁD ÉS A KÖZNEMESI „MINŐSÉG”

Bárhonnan nézzük is, Bercel falu világát egyetlen család uralta. A dinnyeföldi dulakodás idején éppen úgy, mint a megelőző századok, évtizedek során.

Az okleveles adatok arra utalnak, hogy a XIII. századi Szalók nemzetségből kiváló egyik ősi ág 1322-ben szerezte meg a Heves megyei Bessenýt. A vonatkozó monográfia írója úgy véli, hogy ez a Márk nevű comes itteni birtokáról vette fel az állandósult családnevet. A rá következő században létszámában és vagyonában egyaránt gyarapodó köznemesi família egyes tagjai – Zsigmond, V. László és Mátyás király alatt – az országos nagypolitika színpadán is jelentős szerepekhez, magas (pl. alnádori) tisztségekhez jutottak. Ekkor szereztek a hatalmasság egyik fontos eszközét, a pallosjogot (*ius gladium*) is. Amint ez a család is, egyezően annyi mással, több ágra hasadozott, birtokaik annak megfelelően hol gyarapodtak, tömbösödtek, hol pedig osztódtak.¹ Mohács után, miként az országra, a többfelé ágazó köznemesi családunkra is igen-igen zaklattott, nehéz évtizedek köszöntöttek.

A família ősi fészke (Nagy)Bessený volt, és sokáig az is maradt. Heves megye határain azonban csakhamar „túlcsordult” a család és a família alá tartozó feudális juss; ágazata-erezete több megyére áterjedt, mondhatni: szétfutott. Dél és nyugat után keletre-északkeletre nyúltak ki a família rokonsági-nemzetségi és tulajdonjogi-tulajdonosi kapcsolatai, fő- és mellékágai – a szokásos házasodásoknak, pörlekedéseknek és részint az adományozásoknak, birtokszerezéseknek köszönhetően. Házasodás révén jutottak a Felső-Tisza vidékére, kitüntetetten is Bercelre – a mind komorabb időket, vészterhes jövőndőt sejtető XV–XVI. század fordulóján. Mit sem tudva persze minderről az a – sajátosan éppen – Bessenyei György, aki feleségül vette Berczeli Helénát (1502).

A feleség a családnevét egyik településünktől kapta. A Szabolcs vármegyei Tisza-parti falu nevét valamikor a XIV. század vége táján

vette fel a megelőző évtizedekben bonyolult osztozkodások-egyezségek-pörlekedések² révén Berczel, Egyházas-Berczel (ahol akkor kőtemplom állt már) birtokába jutott boldogkői várnagy fia. Ez a boldogkői várnagy s egy ideig még a fia, Jakab is – milyen kiszámíthatatlan, szinte ámulatot keltő játéka a történelmi időnek! – „Olasz”-nak mondatott, az Olasz nevet viselte. Igaz, írja a monográfus Széll Farkas, a Zemplén megyei Boldogkő várnagyának „a vezeték neve nem volt Olasz, hanem részint »dictus Olasz«, részint »Johannes gallicus« megjelöléssel jön elő, ami olasz (Gallia, felső Itália) származását tanúsítja”.³ A hajdanában Olasznak mondott várnagy egyenes ági leszármazottai most már „Berczeli” néven folytatták családtörténeti pályafutásukat. Több mint száz év múlva a várnagy ükunokájának a leánya, Berczeli Heléna ment nőül az említett századfordulón Bessenyei Györgyhez, s vitte magával az egykoron családjának nevet adó berceli birtokát. Így hát Heléna asszony – egy Olasz-leszármazott! – révén vetette meg lábát a Bessenyei család (Egyházas-, majd sokkal később Tisza-) Bercezen. Heléna egyetlen testvérének, aki a János névre hallgatott, két leánygyermeké született, s ezzel a Berczeli nevet viselő családnak magva szakadt, a családi pályafutás véget ért. Szemben tanulmányunk egyik főszereplőjével, a Bessenyei családdal, s a szomszédos Ibrány település ugyancsak e korai időkből datálódó neves köznemesi családjával, az Ibrányiakkal. E nagynevű családok bizonyosan „génjeik” szerencsés párosodása, a fiakban rejlő életerő, egyszóval az isteni elrendelés folytán nemzedékről nemzedékre, még a XX. században is fönntartották az ún. primer családi „vérvonalat”, éltették a családfát.⁴

Azt azonban, bármennyire fontos lenne, nem tudjuk, hogy hírneves famíliánk mikor helyezte át rezidenciáját Bercele. Nem tudjuk tehát, mikor ragadt meg Heléna asszony örökségén, mikortól lett törzshelye a falu. Annyit tudunk csupán, hogy újjólag egy György (immáron a III.) a XVI. század végén, Eger eleste (1596) után „szabolcsmegyei birtokára vonult s a vén vitéz ott élte le agg napjait”.⁵ Ezt megelőzően a „vén vitéz” az országos méretű viaskodások, ama rettenetes század második felében, a törökverő világban küzdötte végig az életét: hol itt, hol ott katonáskodott-verekedett. A berceli agg napokat azután valóban rövidre fogta a sors: Szabolcs megye alispánja már 1600-ban haláláról tudósított. Úgy gondoljuk,

hogy a berceli „családvonalat” ez a III. György indította el, s ettől kezdve kötődött a család helyileg is szorosabban Bercelhez. Az ő fia, II. Mihály és annak leszármazottai (III. Mihály, II. Boldizsár, V. Mihály) az akkor megszokott, csakugyan hányatott, ide-oda vetődő sorsuk ellenére is sikeresen és méltó módon vitték tovább a rájuk testált örökséget. Át a XVII. század magyar vérzivatarán.

Hosszan lehetne sorolni, hogy a nemzetség különféle ágai a kor számtalan főúri és köznemesi, erdélyi és nem erdélyi családjával – a házasságok és osztozkodások során – miként és hányszor kerültek vérségi, hivatali, katonai kapcsolatokba. A korszak szinte valamennyi nagynevű családjához (Wesselényi, Rákóczi, Bocskai, Báthori etc.) rokonsági vagy más jellegű szálak fűzték őket. Részint ebből fakadóan csak a berceli ág kezén is igen kiterjedt birtoktestek halmozódtak fel. Nem számítva az alföldi, vagyis hódoltságí javakat, amikor az egri „vén vitéz” unokája, Boldizsár 1652-ben meghalt, a következő településeken voltak részbirtokai: Recsk, Dobfenék, Derecske, Péterfalu, Belesér, Kökényes, Sáros, Domaháza, Budamér, Besenyő, Tepély, Süly, Terpes, Kér (Abaúj), Nagykágya, Zombor, Szegi, Kisfalud (Zemplén), Paszab, Gáva, Kenézlő, Bercel (Szabolcs). Ráadásul azt is tudjuk, hogy ugyanez a Boldizsár nehéz élete során elvesztette Timárt, Vencsellőt, még korábban Rakamazt, akár azt is mondhatnánk, hogy a Felső-Tisza menti „birodalmának” fontos részbirtokait. Róla szólva érdemes följegyezni még – utalva a reformációnak mélyen elkötelezett család hitbéli buzgólkodására is –, ami a berceli református templom falán 1944-ig látható volt: „In laudem Dei viventis renovatu est per Generaru Dominum Balthasaru. Besseney de Nagy Besseneo die 24. apr. Anno 1634.”⁶

Történetünk két szereplője, Boldizsár és György dédapja Mihály volt, sorrendben az V. A XVII. század második felében élt és viselte Szabolcsban az alispáni tisztséget, részt vett a Wesselényi-féle összeesküvésben. Életét úgy tudta megmenteni, hogy a könyörtelen leszámolás elől bujdosásba menekült. Nem jelenvén meg 1671-ben a húsvét vasárnapját követő megidéztetésen, távollétében fej- és jószágvesztésre ítélték. Mint nagynevű és fontos személyiség, követi megbízatásban megjárta a török portát is. Erdélyben bujdosott, bolyongott, tett-vett haláláig, haza, azaz

Bercelre csak nagy ritkán és lopva juthatott. Senki nem tudja, hol hantolták el.

Mihály fia, Zsigmond a század második felében született. Része se volt a kor minden fontos mozgalmának. Ott küzdött Thököly seregében, megjárta Caraffa eperjesi rabságát. Kiszabadult. Aztán Rákóczi sereglése következett, az elsők között csatlakozott hozzá. Előbb a vezérlő fejedelem egyik udvarmestere, majd hajlott kora ellenére vitéz katonája lett. Idősebbik fia gyermekemberként a trencsényi ütközetben (1708. augusztus 8.) vesztette életét. A családi tragédia (és ki tudja még, mi minden más) megrázta és megrendítette Zsigmondot. A kuruc ezredes-kapitány mindinkább visszavonult. Károlyi Sándornak írta ekkor: „Én udvarhoz (mármint Rákóczi fejedelem udvarához) nem mentem szegény édes fiam elestin való megkeserítettésem miatt.” Magába zárkózottan, nem sokkal a nagy küzdelem után, 1714-ben ő maga is meghalt.

Kisebbik fia, ki az új század küszöbén született⁷ (anyja Lövey Klára, a munkácsi kapitány leánya volt), vitte tovább a Zsigmond nevet. És vitte tovább azt az örökséget is, amit a megelőző század, apja és nagyapja kora, a „sarkaiból kifordult világ” hagyományozott, adott át neki. A zaklatott évtizedek, a föl-fölgyúló s nagygyá növelt illúziók, a kétségbeesett erőfeszítések és a súlyos kudarcok, az irgalmatlanul pusztító seregjárások, párosulva más tényezőkkel, végül is nemcsak a reményt temették el, nemcsak a magyarságot, az országot, de – érthetően – példátlanul megtépázták, fölforgatták a közösség alapsejtjeit, a családokat is. Benne a szűkebben vett társadalmi vezetőcsoport (az „elit”) kisközösségeit, tagjait is. „A magyar történelem – írta Szabó István – mindig elég viharos volt s e viharok a politikai és vagyoni erők folytonosságát sokszor törték meg.” Ilyen törés, váltás történt a főnemességben már a XV. században, de különösen átforgatta rendjüket a XVI. és XVII. század. Szinte teljes volt a családok kicserélődése, s nemcsak az ő köreikben, de a köznemesség rendjében is. És nemcsak a hódolt-sági tájakon, de a kívül maradt országrészeken is. Ugocsa megyében például, írta, 1567-ben 16 olyan birtokos élt, „akinek legalább 5–50 jobbágya vagy zsellére volt”, ám alig két évszázad múlva az ilyen tehetős nemesek száma 56-ra növekedett, közöttük azonban „a korábbi 16 birtokos közül csupán egynek a családja szerepel”.⁸

Az elsüllyedést vagy ami ugyanazt jelentette: a magszakadást ha elkerülte is a berceli Bessenyei ház, lehetőségében mégis erősen megtépázva vészeltte át a zord időket. A nagypapa, Zsigmond, „a hosszú szabadságharc alatt – írta a család monográfusa – gazdasági ügyeit teljesen elhanyagolta”.⁹ Még inkább így lehetett ez (mert nem lehetett másként) az otthonából hosszú-hosszú évekre elűzött dédapa idején. A „viharos idők – írta Gálos Rezső – megnehezítették a gazdálkodást, kivált a távolból való gazdálkodást.” Oda lett, elzalogosított a Bessenyei család ősi törzshelyének szinte valamennyi birtokrésze. Így Boldizsár és György édesapja, a tizenhárom éves korában árván maradt Zsigmond és édesanyja elszakadva-szakítva az ősi, Heves megyei birtokoktól, „végeképpen átszármaztak Szabolcsba, ahol a Tisza partja... lett az ő világuk”. Maradt persze valamelyes birtokrészük (itt-ott töredéknyi csupán) Zemplénben, Beregben, Szatmárban és Biharban is. Ám ezekből csupán a bihari birtok bizonyult tartósnak, a többiek – nem tudni, hogyan és mi módon – a század során nyomtalanul elenyésztek. Helyettük Bessenyei Zsigmond, az apa Ilosvay Máriával történt házassága révén Beregben (és Ugocsában?) jutott újabb, nem igazán nagy kiterjedésű és – mint látni fogjuk majd – az Ilosvay fiútestvérek által jogilag is erősen vitatott birtokrészekhez. A hajdanában Sáros vármegyétől Békésig, Pozsonytól és Pest megyétől Beregig szétterülő Bessenyei-„birodalom” bizony erősen megcsappant, összeszűkült, már-már összezsugorodott. Alighanem akad némi túlzás abban, hogy az író monográfusa Bessenyei Zsigmondot – történetünk főszereplőjének édesapját – „igen jómódú középnemes”-nek tartja, aki „sok és sokfelé elterülő birtokain gazdálkodott”.¹⁰ Valójában ő volt az, aki véglegesen lemondani kényszerült a Heves megyei ősi jussról is. Előbb, 1750-ben terepesi birtokára Orczy Lőrincsel, majd a következő évben, 1751-ben Besenyő s a határában lévő Tepély-pusztá földjeire nézve Szabó András utódaival kötött végleges birtokátadási szerződést – újabb jelentős pénzüsszegek átvétele fejében.¹¹ (Ezt a perbeli egyezséget próbálta meg később megtámadni fia, Bessenyei György, visszaszerezni akarván a család ősi birtokait.)

A megelőző, fürgeteges és kockázatos időkért s a nyomasztó veszteségekért a sors most, a nyugalmas század évtizedeiben mint-ha más módon akarta volna kárpótolni a Bessenyei családot. Az

évszázados törzs megmaradt, tovább élő ágára példátlan gyermekáldást rakott. Bessenyei Zsigmond és Ilosvay Mária tíz gyermeke érte meg a felnőttkort. Mind a megelőző családtörténetben, mind pedig a XVIII. század közviszonyai közepette ez a nagyszámú életerős gyermekereglet a ritka példák közé tartozott.¹² Bár sem a születésük, sem az elhalálozásuk pontos időpontját több esetben nem ismerjük ma sem, a születési sorrend azonban bizonyosan a következő volt: László (1728?–1782), Julianna (?–1789), Mihály (?–1783), Zsigmond (?–1781?), István (?–?), Boldizsár (1740–1797), Sándor (1743–1809), Mária (?–1808?), György (1747?–1811), Pál (1749?–?).¹³

A nyolc fiú és két lány szinte egyetlen nagy „lendületben”, kb. 1730–1750 között látta meg a napvilágot. A legidősebb és a legfiatalabb között mintegy 20 év volt a korkülönbség. A nyolc fiú közül négy: László, Zsigmond, István és Pál megnősült, az előbbi sorrendben Dombrády Annát, Csoma Klárát, Lövey Zsófiát és Lövey Charitast vették feleségül (apai nagyanyjuk, mint említettük, szintén Lövey lány volt). A másik négy fiú, úgymint Mihály, Boldizsár, Sándor és György agglagények maradtak. A két leány közül az idősebb Julianna (róla szó lesz még) Rakovszky (vagy Rákoczký) Sámuel debreceni prédikátor, a fiatalabb Mária pedig Csoma Józsefhez, a környéken honos kisebb köznemesi család egyik tagjához ment feleségül (így a két család oda-vissza sógorságba került).¹⁴

„A fiúk mind magas termetűek és rendkívüli testi erejűek voltak.” Bercelen még ma is – írta 1890-ben a család monográfusa – „Vas-Bessenyeieknek emlegetik őket és roppant erejükről egész kis mondakör keletkezett”.¹⁵ A legendák körébe tartozik az is, amit éppen tanulmányunk egyik főszereplőjéről, Boldizsárról jegyzett fel Laczka János, aki annak idején Bécsben Bessenyei Györgynél lakván, közelebbről ismerte a testőrré lett ifjakat. Boldizsár – írta Laczka – mint testőr „nem soká szolgálhatott, mivel ötlet roppant nagysága és szinte három mázsát nyomó nehézsége (bécsi mázsáról van szó, tehát testsúlya 100 kg fölött járt) miatt nem lehetett lóval győzni, különben is az igen nagy test hamar ráunt a lovaglásra”, ezért elkéredzkedvén, hazament Bercelre, „még most is fent lévén emlékezete Bécsben az ő rendkívül való nagy testére nézve”.¹⁶

Az 1784-es zenebona szempontjából azonban sokkal fontosabb, hogy a négy agglagény közül három az 1760-as évek közepén,

széleseben egymás után, a bécsi testőrségbe került. A Mária Terézia által, ismert indíttatásokból felállított udvari vagy királyi magyar testőrség előbb a huszonegy éves Sándort Szabolcs vármegye delegáltjaként fogadta soraiba (1764), még abban az évben a huszonegy éves Boldizsár Bereg megye (ti. édesanyjuk, Ilosvay Mária révén tudták megszerezni a megyei testőrhelyet) küldöttként, s kereken egy évvel később – újabb üresedés folytán –, 1765 júniusában a tizennyolc éves György ugyancsak Szabolcs megye bizalmából mehetett testőri szolgálatba.¹⁷ György nekrológiájában azt írták, hogy „mint szép és deli természetű ifjú” került a testőrségbe.¹⁸ Láthattuk azonban, hogy rendkívüli természetűnek mondták Boldizsárt, s nemigen írhattak volna mást Sándorról sem. Igen erősnek és szálfamagasnak mondják a negyedik agglégényt, Mihályt, aki sem bátorságban és természetben, sem a belső energiákban nem maradt el a testőrök mögött. Mi több, a családi hagyomány egyenesen őt tartotta a legdelibbnek és a legerősebbnek.¹⁹ Az otthontól elszakadva, ő is távolabbi tájakra sodródott. A bihari birtokokra került, s felnőttkorát haláláig ott élte le. A birtokos és gazdálkodó köznemes egyszerre mind a református egyház egyik igen aktív közszereplője is volt (mindkét „minőségéről” szó lesz még).²⁰ Sajátos, hogy éppen az ősi fészekből kirepült, az otthoni tájakról legmesszebbre szakadt négy fiú választotta a magányos agglégényt.

A testőrség történetében alighanem párját ritkító volt, hogy három testvér szolgálhatott egyszerre, egyidejűleg Bécsben. A délceg, tagbaszakadt, szép szál legények ugyanabban a testördandárban szolgáltak, mi több: az egymáshoz lelkileg is közelebb álló két testvér, Sándor és György hosszabb időn át közös szobában is „lakott”.

De hát: hogyan lehetett, mitől lett annyira vonzó, lelkesítő a magyar vármegye, a magyar köznemes szemében ez a bécsi testőrség? Hogyan kaphatott kiemelt figyelmet a Habsburg-ház védelmét ellátó, udvari kötelemeket teljesítő félkatonai szolgálat? Netán azért, mert – a királynő alig burkolt szándéka szerint – a nem is olyan régen még kuruckodó, lázadó, robbanékony vérű rebelleket, a faragatlan parlagi (ázsiai) dúvadakat megzabolázni, civilizálni akarta? Kiművelni, viselkedni tanítani, udvarhű szelídségre nemesíteni kívánta?

Okkal merülnek fel bennünk ilyen és ehhez hasonló kérdések. S ezek nem retorikai fordulatok. Akkor sem, ha tudjuk, hogy nemcsak a Bessenyei fivérek korszakában, de őket jóval megelőzően is „pálfordulós” idők jártak az országra. Nem először és nem utoljára. Éppen ezért nem hathat igazán sem meghökkentőnek, sem közbotránkoztatónak, hogy a nem is olyan régen még ízig-vérig Habsburg-ellenes család egyszerre három fiút küldött Bécsbe – az uralkodónő és a főhercegek testi őrzésére. Némi iróniával azt is mondhatnánk: magyar tollbokrétának a „nemzetek feletti” uralkodóház tarka kalapjára. Mégis elgondolkoztató: mi mindennek kellett megtörténnie, lejátszódnia a látható világ színpadán, és még inkább: a lélek (a lelkek) belső rejtekében, mai fogalmat használva: a magyarságtudatban (alig fél évszázad alatt!) ahhoz, hogy a kurucos ügyekben igencsak elkötelezett elődök fia-unokája ilyen buzgó igyekezettel küldje gyermekeit a bécsi testőrségbe. A Bessenyei családban éppen úgy, mint a kortársak százaiban, ezreiben. Mi minden húzódohatott meg a „vitam et sanguinem” és megannyi hangzatos fordulat mögött!²¹

Csak hát: királyi (fejedelmi) udvar, vagyis hatalmi és szellemi centrum a korabeli országban más és másutt nem volt. S akkor még halvány jelei sem mutatkoztak annak, hogy valami, valahol, valamikor megképződhet majd.²² Ám ha dolgainkat a sors így alakította, akkor vajon küldhette volna máshová a törekvő vagy éppenséggel nagyon is megszorult család a tehetséges, a világra nyitott és fogékony gyermekeit? Hiszen a társadalmi „elit” alsóbb köreiben a kiemelkedésnek, a többre jutásnak ez volt, ez maradt az egyik, szinte egyetlen lehetséges útja-módja. Furcsa fintora az időnek, hogy – amint ez köztudott – ennek az egyetlen útnak-módnak köszönhetjük a nemzeti újjászületés első magános hírnökét, „mindenesét”: Bessenyei Györgyöt.²³ Így hát a testőrség felállításával – nagyobb távlatokra tekintve – a királynői szándék mintha visszájára fordult volna: akaratlanul is azt hívta elő, azt növelte naggyá, amit – érthető, birodalmi érdekekből – kigyomlálni, megszüntetni, amit végképp száműzni akart: a korszerű nemzeti gondolatot.

Munkásságában mindez persze bonyolultan, esetenként igen áttételes módon: hol csak sugalmazóan, hol világosan kifejtett gondolatokban, más-más műfajokban, más-más „hőfokon izzó” írásokban érvényesülhetett. Bessenyei György író volt, és nem

politikus. Annak megítélése, hogy a szigorúan vett és általa is művelt irodalmi műfajokban – drámában, regényben, versben – vajon eredeti alkotó volt-e vagy sem, az irodalomtudományra tartozik. Tudjuk: a vita e tekintetben Kazinczy óta tart, s nem tudni, nyugvópontra jut-e valaha is. Ám abban – ugyancsak Kazinczy óta – mélységesen egyetért mindenki, hogy a nemzeti újjászületés, a magyar felvilágosodás első nagy, robusztus (darabos), mondhatni a semmiből valósággal föllobbanó egyénisége volt.²⁴ Műveiben a nehézkes, esetenként rusztikus, de mégis „betört”, folyton pallérozott nyelvezet és a bölcselkedő gondolat, a kifejtett és vállalt nagy nemzeti ügyek szellemi bátorságról és eredendő tehetségről tanúskodnak, az egyéniség kirobbanó erejéről vallanak.

A távoli testőrszolgálatba leghamarabb Boldizsár unt bele. Gálos Rezső szerint, hogy Bécsbe került, az Sándor öccse ötlete volt, s a kezdetektől úgy látszott: „kedve ellenére volt”. Magánosan tette dolgát, külön utakon járt Bécsben is. Kötelességét azonban pontosan teljesítette: ötéves szolgálata alatt semmiféle fenyítést nem kapott. Nem lehetett hát mértéktelenül duhaj, zabolátlan a természete. Környezete azonban nyomaszthatta, rossz közérzetére utal, hogy amikor csak tehetette, haza-hazament, gyakran több hónapos szabadságokkal szakította meg bécsi tartózkodását. Szemben két öccsével, Sándorral és Györggyel benne nem támadt föl, őt nem kapta el s nem fűtötte csillapíthatatlan tudásszomj, nem támadt könyvéhsége. Nem tudni: a testőri szolgálat, az udvari pompa és a nyüzsgő zaj, a kimódolt és megannyiszor álnok környezet volt-e terhére, vagy a valóság másik pólusa: a vidéki táj és a falusi csend, a nyers és faragatlan, esetenként hallgatag modor, a gazdálkodás és a mezők világa vonzotta-e inkább. Annyi bizonyos: nem találta helyét Bécsben. Mihelyt letelt a kötelező ötesztendő szolgálat, a huszonkilenc éves ifjú 1769-ben nyomban beadta leszerelési kérelmét (miközben két testvére éppen Itáliát járta testőri szolgálatban). Folyamodványában azt kérte csupán, hogy ötéves hűséges szolgálatának jutalmául hazavihesse díszegyenruháját, hogy öreg édesapja őt abban még láthassa. Ettől kezdve haláláig Bercelen maradt. A helybeli egyház patrónusa volt, amikor 1797 februárjában eltemette Pásztor Dániel prédikátor.²⁵

Az ugyancsak irodalombarát és később Milont fordító Sándor egy idő után átlépett a birodalom egyik regimentjébe (1773), és csak

élete utolsó szakaszában, az 1790-es években tért vissza ősei földjére.²⁶ Boldizsár mellett történetünk másik szereplője így hát ő nem lehetett. Nem úgy a harmadik testőr, György, aki akkor már (1784-ben) Tiszabercelen tartózkodott, lakott. Szemben Boldizsárral kedvelte a testörködést s a vele együtt járó, pezsdítő környezetet, a művelődés páratlan lehetőségeit. Szabadságon otthon a közel kilenc éven át tartó testőri szolgálata alatt egyetlenegyszer sem járt. A testőrségtől 1773 decemberében vált meg, akkor, amikor már neves íróként ünnepelték. Az *Agis tragédiája* megjelenését (1772), irodalmi berobbanását követő esztendőben, miközben újabb négy műve látott napvilágot, királynői engedéllyel lépett ki a testőrségtől, s nyomban sajátos egyházi megbízatást kapott: a magyar református egyház Bécsbe, az udvarhoz „akkreditált” követé-ágense lett (évi 2000 forintos díjazás fejében). Éveken át töltötte be egyházi megbízatását. Ám a Ratio Educationis megjelenése (1777) után heves viták lángoltak föl a református egyházban (az elfogadók és az ellenzők, a mérsékelték és a radikálisok között).²⁷ Részint ennek következtében, részint egyéb okok folytán ágensi szerepköre igen meghökkentő módon, protestáns közbotránkozások közepette azzal ért véget, hogy 1779 augusztusában – Mária Terézia buzgó helyeslése mellett – katolizált, áttért a katolikus hitre.²⁸ (A tárgyunkhoz is kapcsolható kérdéskörrel a maga helyén külön is foglalkozunk majd.)

A megdöbbenő lépést követően, s láthatóan mintegy jutalmazásképpen a királynő sietve (1780. január) kinevezte címzetes könyvtárőrnek, úgyszintén évi 2000 forintos díjazással a Kollár Ádám által vezetett Hofbibliothekhez. Bessenyeire nézve aligha szerencsés módon. Hiszen a hitbéli pálfordulás nagy jelenetében az önös (anyagi-előmeneteli) érdekek póresége – a korábbival megegyező évdíj – látszott elővillanni, látványosan és igen hihetően. Ráadásul a „megoldás” csupán lélegzetvételnyi időre lett eleget. Mária Terézia ugyanis még az év novemberében meghalt. Fia, II. József követte a trónon, aki Bessenyei György évdíját valamikor 1782-ben (a pontos időt nem ismerjük) megszüntette. És nemcsak ő, de kegyvesztettek lettek azok is, akik korábban az uralkodónő közvetlen környezetéből segítették, pártfogolták őt (pl. Kollár Ádám is). Nem csoda, ha Orczy Lőrinc, az atyai jó barát most ezt tanácsolta neki:²⁹

Hadd el ködös füstjét ama nagyvárosnak,
Melyben becse nincsen a magyar okosnak:
Jöjj le a sík földre, tanul majorkodást,
Henyé tudósokra hagyd az okoskodást.

Üsd fel sátorodat a Tisza partjára,
Ott emelkedj, ott írj hazádnak javára.

Hasonló tanáccsal noszogatta még az áttérése előtt a református egyház egyik korabeli kimagasló politikusa, a Pest megyei Beleznai Miklós, egykori generális; valamelyes pénzt küldve neki, ezt írta: „Bizodalmas öcsémuram... azt tanácsolom, hogy jó volna a Tiszahátra lejönni s Bécsset odahagyni.”³⁰

Aligha tehetett mást: az idősebb írótlár, Orczy Lőrinc tanácsát most meg kellett fogadnia. A pénztelenség mellett más körülmények is erre ösztönözték. Éppen az idő tájt gyors egymásutánban halt meg két fiútestvére: Zsigmond és László, és hazatérése után nem sokkal eltávozott az általa leginkább szeretett Mihály bátyja is. Így hát a mostohává lett bécsi-udvari környezet kítaszította (ejtette? kivetette?), az elhalálózások s a nyomukban szükségképpen fölta-
madó birtokügyek, osztozkodások és öröklések, a Bessenyei házat nyomasztó adósságok pedig valósággal vonzották, szinte hazaszólították a szelleml-irodalmi közélet kimagasló alakját.

Elindult hát a nagyváros „ködös füstjéből” a verőfényesebbnek látszó sík földre, a Tisza-parti falucskába. Bécsből sok könyvet és más egyebet hozott magával, ezért katonai társzekérrel ment eléje Pestre Boldizsár. És 1782 őszén, tizenhét évi távollét után Bercelen a szülői ház, a fölnevelő otthon fogadta. Az út oda futott vissza, ahonnan a magasröptű pálya elindult. A korábban befolyásos és nagynevű testvér visszakerült hát ősei honába.

És a visszahullás ezzel még nem ért véget. Minden jel arra utal: nyugtot Bercelen se nagyon lelhetett. Hazatérte után alig másfél évvel robbant ki a dinnyeföldi meg a többi, részint általa is gerjesztett „vihar”, s amikor a megyei deputációk nagyarányú tanúkihallgatása 1785 februárjától megindult, ezzel közel egy időben – lehet, hogy néhány nappal előbb vagy néhány héttel később – a nemrég elhunyt Mihály testvére birtokára, Bihar megyébe távozott. Életrajzírói szerint 1785 elején, de legkésőbb ugyanaz év nyarán „visz-

szavonult bihari birtokaira”. Előbb a Fekete-Körös partján fekvő feketetóti kúriába, majd két évvel később, 1787-ben elfoglalta végleges és utolsó lakhelyét, a Berettyó partján fekvő Bakonszeg melletti Pusztá-Kovácsin épült udvarházat s majorbeli épületeit. Itt élt, gazdálkodott mintegy negyedszázadon át.³¹

Majd írt és írt – rendületlenül, szüntelenül, nap mint nap.³² A megszállottak makacsságával, alkati adottságából fakadó íraskényszerével, kiapadhatatlan, elpusztíthatatlan közlésvágyával. Szinte mindenkitől elhagyatva, szívfacsaró magány, a remetélet néma csöndje vette körül – de mégis írt és írt. Annak reménye nélkül, hogy írásai akkor és frissiben megjelenhetnének. „Írok én unalmamban, kínomban – fogalmazott 1804-ben –, nem tudván mi vonz, csak érzek a bennem élő természetben oly ellenállhatatlan ösztönt, mely magát halandó társaival közölni kívánja.” Született író ő – ahogy Ballagi Aladár találóan megjegyezte. Hiszen „rest embert – írta Bessenyei ugyanakkor önmagáról –, olyat mint én vagyok, nehéz gondolni. Ellenben elmét nyughatatlanabbat, írást fáradhatatlanabbat nem látni.” A testi restség mellett vagy éppen annak ellenében „valami lélek üldöz, mely csak akkor hágy nyugodni, ha írással fáradok és gondolkozva a fejem elszédül. Ilyen a nyugodalmam” – írta „Az értelemnek keresése...” című, ugyancsak kéziratban maradt önéletrajzszerű elmélkedésében.³³

A „bihari remete” nyughelye életében és halála után is az a kétholdas házi kert („beltelek”) lett, amelyen a szerény kúria állt s ahová magát eltemette.³⁴

*

Írtuk már, a zenebona egyik földidézője a Bessenyei család, közelebbről pedig a két testőr testvér volt. A felizzott indulatok hátterében, aligha lehet kétséges, ott munkált-hevített a család valóban tiszteletre méltó múltja is. Az évszázadok során legendákkal és valós érdemekkel átszőtt örökség csakugyan erős önérzetet sugallhatott. Ezért kellett a családi múltról, az „önérzetes” örökségről szólni. Sokkal természetesebb, ma is nyilvánvalóbb a kapcsolat a zenebona és a benne szerepet játszó személyiségjegyei között. Azt is mondhatnánk, hogy közöttük a kapcsolódás, a kölcsönhatás közvetlen, egyenes és szoros. Ezért kellett Boldizsár és György személyes sorsával, pályafutásával néhány fontos fordulatával töb-

bet foglalkozunk. Személyes helyzetük, emberi és lelki állapotuk, egyéniségük valamelyes ismerete nélkül nehéz lenne érteni és értelmezni mindazt, ami abban az elröppenő pillanatban ott Tisza-bercelen megtörtént, akkor megeshetett.

Vizsgálódásunk körét azonban tovább kell szélesíteni. S ebben kiemelt figyelem illeti a család korabeli – József kori – külső-belső viszonyait, el kell hát készíteni, ha mégoly vázlatosan is, a Bessenyei ház állapotrajzát.

A hagyományos szemlélet alapján ez a család vagy ez a „ház”, József kori állapota szerint, talán a „jobb” módú köznemesek közé lenne sorolható. A „jobb” jelző ezúttal azt kívánná érzékeltetni, hogy a Bessenyei család társadalmi helyzete a „legjobb” módú köznemesekénél, egykorú fogalommal az ún. „bene possessionatus” elit anyagi-hatalmi erejéhez, súlyához képest valamivel gyengébb, rosszabb lehetett. Mindez persze akkor érvényes, ha a társadalmi állapoton, „helyzetén” a birtokolt földvagyon, annak térbeli-értékbeli erejét, tartozékait, nagyságát értjük. Nem tagadható, hogy a társadalmi állapot minemiségében mennyire fontos a vagyonosság mértéke, ám aligha lehet kétséges, hogy annak messze nem az egyetlen és esetenként nem is a legdöntőbb elemét alkotta a pusztá vagyoni erő. (Sem a feudális, sem a másféle jelzőkkel felruházott társadalmak, közviszonyok közepette.) A kérdés tehát az: mi volt a vagyon, az anyagi-társadalmi erő legfőbb mutatója, jellemző jegye vagy bázisa. Minthogy falun élő társadalomról beszélünk, a válasz természetes módon az lehet: a birtokolt föld s a hozzá szorosan kapcsolódó népesség, azaz a jobbágyok és a jobbágytelkek száma.

A bökkenő azonban mindjárt az, hogy a különféle összeírások a XVIII. század közepétől – a megelőző korszakokhoz mérten – egyre inkább megszorodtak ugyan, s készültek a szinte szüntelenül zajló pörlekedések kapcsán is ilyen-olyan kimutatások, ám egy-egy család, még ha az a kiemelkedőbb köznemesek közé tartozott is, adott időpontban birtokolt vagyonát ezekből kihámozni, bemutatni, számba venni alig-alig lehet. Megnyugtató módon semmiképpen nem. S így vagyunk ezzel a Bessenyei család esetében is.

A század közepétől elrendelt összeírásokat Szabolcsban ugyanúgy végrehajtották, akárcsak másutt (nemesi összeírások, úrbérrendezés, népszámlálás), ezekből azonban legfeljebb a családok meg-

közelítő „társadalmi állását” lehet megtudni. Igen kézenfekvő, hogy a dinnyeföldi dulakodást követő pörlekedés során – tudjuk – készült a Bessenyei család vagyonából származó bevételeiről részletesnek mondható kimutatás. Sajnos ennek eredeti példányát azonban gondos kutatások után sem sikerült föllelni. Megbízhatóságát ugyan némileg csökkentei, hogy e számunkra most hallatlanul fontos dokumentumot György és Boldizsár kimondottan azzal a céllal készítette vagy készíttette el 1784 júniusában, hogy az Olasz Lajos által ellenük felhozott, a vagyontalanságukat állító vádakat megcáfolják. Mégis ez a dokumentum mind a Szabolcs megyei, mind az anyai örökségből származó Bereg (és Ugocsa) megyei, illetve a közelmúltban elhunyt Mihály bátyjuk vagyonát képező Bihar megyei birtokok és bevételek számbavételét tartalmazta. Pontosán tudjuk, hogy a kimutatás az 1784. június 19-én Nagykállóban keltezett, Boldizsár és György által szignált beadvány egyik mellékleteként került a Nemes Vármegye elé. „A mint itten az A. betű alatt annectált jegyzésből meg tetzik – írták Boldizsár és György a beadványukban –, nekünk annyi jószág van birodalmunk alatt, hogy ha eő kigyelme ellenünk törvényesen procedálna s mi Succumbálnánk, az Executiora elegendő fundust találna.”³⁵

Minthogy az „A. betű alatt” becsatolt kimutatást nem sikerült földeríteni,³⁶ ezért helyette kénytelenek vagyunk beérni az első Bessenyei-monográfia vonatkozó, láthatóan kivonatos, fontos adatokat nélkülöző, talán nem is mindig pontos, itt-ott nehezen értelmezhető adatközlésével. Széll Farkas említett könyvének idevágó jegyzetét szó szerint idézzük:³⁷ „Boldizsár és György osztályrészéről hiteles kimutatás maradt fent 1784. év jún. 19-ről, melyet Szabolcsmegye jegyzője, Strankay János állított ki, valószínű azonban, hogy ez csak tervezet volt. E szerint 1. Fekete-Tót, Kávásd, Gyarak, Dalom és Györös jövedelme. Erdőbér 600 frt. Hamuhuta 400 frt. Dézmabuza, kukoricza 100 frt. 2. Kovácsi pusztának jövedelme, melynek substratuma áll 300 köből alá való gyep földből és 200 szekér szénát termő kaszálóból. Vetésből jövő termés 800 köből 1000 frt. Kétszáz szekér széna 400 frt. Hatvan fejős juhnak a haszna 20 frt. 3. Berczeli jószág jövedelme. Esztendeig való major-ság ideértvén a jobbágyok taxáit és dézmáit 300 frt. A malom hoz be 300 köblöt: 300 frt. Korcsma-árenda 160 frt. 4. Ilosvai jószág jövedelme 33 jobbágy és egy curia appertinentiával 200 frt. 5. Ingó

jószág: marha 40 db, sertés 300 db, juh 80 db, ló 10 db. 6. Jobbágy és taxás Szabolcs, Bihar és Bereg vármegyékben vagynak in summa 134. E kimutatás azt is kitünteti, hogy Bessenyei Györgynek ez időben évi 586 ft. nyugdíja volt.”

Nem az a gond, hogy a kimutatás eredeti rendeltetését a monográfus félreértette. Hiszen az okirat nem a két testvér osztályrészének rögzítése (még csak nem is afféle tervezet) céljából keletkezett. Nem tudjuk, hogy Széll Farkas az eredeti aktát látta-e, vagy – mint egyik jegyzetében említi – több más fontos dokumentummal együtt ennek is csupán valamiféle kivonata került a kezébe.³⁸ Annyi bizonyos, hogy nem az eredeti irat szöveghű másolatával, hanem annak több helyen, láthatóan és némileg önkényesen összevont summázatával, szó szerint: kivonatával van dolgunk. S az is bizonyos, hogy e foghíjas-hézagos kimutatás – noha az eredeti okirat is ezt szerette volna sugalmazni – nem a két testvér, Boldizsár és György, hanem az egész Bessenyei család (szülők és gyermekek) együttes vagyonát, bevételi forrásait tartalmazta. Föltételezve, hogy a monográfus által közölt főbb adatok megegyeznek a Bessenyei testvérek által csakugyan említett napon (1784. jún. 19.) keltezett beadványuk mellékletében szereplő adatokkal, a pénzre átszámított, illetve a készpénzbeli jövedelmek teljes összege 3480 forintot tett ki. Ha Bessenyei György évi nyugdíját is beszámítjuk, akkor ez a kimutatás több mint 4000 ft-os évi bevételről tanúskodott. Az összeg György nyugdíja nélkül is jóval meghaladta azt a felső jövedelemhatárt, amit egy jóval későbbi, 1809-es és gazdaságilag messze kedvezőbb, a háborús konjunktúra idején lebonyolított nemesi összeírás alapján állított össze Rugonfalvi Kiss István,³⁹ illetve az adatait tovább elemző-módosító Vörös Károly⁴⁰. A két szerző felfogása között ugyan lényeges különbség mutatkozik az egyes jövedelemkategóriákba (3000 Ft felett, 2000–3000 Ft, 1000–2000 Ft és 500 Ft) sorolható köznemesek-nemesek számát illetően, ám a kategóriák felállításának határesetei ügyében egyező a véleményük.⁴¹ Vagyis: az a köznemes, aki évi 3000 forint feletti jövedelemmel rendelkezett – ismételten hangsúlyozzuk: az agrárkonjunktúra, jó piaci viszonyok idején –, az vagyoni helyzete alapján a legjobbak, a közéletben döntő szerepet játszó társadalmi elit tagjai közé sorolódott. Még inkább így lehetett ez a berceli események idején, éppen egy negyedszázaddal korábban. A királyi Magyaror-

szágon ez a réteg mindössze egy-két ezer családot-háztartást számlált a XVIII–XIX. század fordulóján. A kisbirtokos nemes és a tehetősebb köznemes között Wellmann Imre az általuk birtokolt jobbágytelkek számát és területi kiterjedését vette alapul. Hangsúlyozta azonban, hogy a nemesúrnak szolgáló jobbágy telki földje (belsősege, használt szántója és rétje) mennyire csak egyetlen, és távolról sem mindent meghatározó mutatója volt a jobbágytartó nemes vagyoni állapotának, társadalmi és közéleti rangjának. Szerzőnk a 100 hold alatt birtoklókat a kisbirtokos nemesek, míg a 100–1000 között birtoklókat a közép- vagy köznemesek csoportjába sorolta.⁴² Hasonló célú, ám az eredeti forrásokra támaszkodó vizsgálatokat végzett egyetlen megye esetében Pálmány Béla. Adatai alapján árnyaltabb képet tudott rajzolni a nógrádi nemesség rétegződéséről, előbb egy nagyobb korszakra, majd szorosan a XVIII. századra koncentrálva. A földesurakat szintén a birtokolt jobbágyföldek, pontosabban szólva az úrbéres házhelyek száma alapján osztotta csoportokba, másfelől a nemesi hozzájárulások nagysága szerint sorolta a kiváltságosokat különböző kategóriákba.⁴³ Mércének akár ezt, akár azt tekintjük is, a Szabolcs megyei Bessenyei család mindenképpen a jobb módú köznemesek igen szűk világába tartozott.

Újabban a birtokolt telkek száma és a birtokbeli jövedelmek nagysága alapján vizsgálták egy-egy megyében a nemesség társadalmi tagolódását. Erdmann Gyula a zempléni kiváltságos rendet a XIX. század első felének összeírásai nyomán részint az úrbéres telkek száma, részint a jövedelemforrások jellege, minemősége alapján (úrbéres, majorsági, regálébérletek etc.) törekedett különböző csoportokba osztani. Eszerint középbirtokosnak a 20–100 telek, kimondottan jómódú középbirtokosnak pedig a 100–300 telek között birtoklókat tekintette. Megállapította, hogy a bevételi források tekintetében a kisebb birtokosoknál az úrbéres eredetű jövedelmeknek, míg a jobb módúaknál a majorsági és a haszonvételekből (zömmel regálékból) származó bevételeknek volt nagyobb szerepük.⁴⁴ Hasonló, ám a részletekben igen árnyalt, s nemegyszer ezzel ellentétes eredményekre jutó elemzéseket végzett Barta János. Szerzőnk az 1790–1800-as évekbeli zempléni nemesség birtok- és jövedelmi állapotában tapasztalható módosulásokat, a bevételi források megoszlását taglalta.⁴⁵ Szerinte a bevételi arányok

éppen fordított módon alakultak: a majorsági bevételek részesedése a jövedelemben a jobbágytelkek számának növekedésével csökkent, ellenkező esetben pedig növekedett.⁴⁶ Nem lehet kétséges, hogy a Bessenyei család a mégoly árnyalt vizsgálati szempontok figyelembevételével is a legszűkebb köznemesi, a 20–100, esetleg 100–300 jobbágytelket, illetve a 100–1000 kat. hold földet birtokló, az össznemesség 0,5–2%-át kitevő csoportba volt besorolható – Szabolcs megyében éppúgy, mint országos viszonylatban.⁴⁷

Széll Farkas idézett kimutatása alapján roppant nehéz, alig megoldható feladat, hogy a jövedelmi források három fő ágát: a majorsági, jobbágyi és az egyéb haszonvételekből származó bevételeket egymástól pontosan el lehessen különíteni. Külön gondot okoz a kimutatásbeli fogyatékoságok egyik igen szembeszökő esete. Az nevezetesen, hogy a kimutatásban keverednek egymással a valóságos (bérleti) pénzbevételek és a terményekből, állati termékekből (dézsmából és majorsági termelésből vegyesen), azok várható hozamából és eladásából származó „jövedelmek”. Hiszen a bérleti díj majdnem bizonyos, míg ellenben az átszámított, láthatóan becsült ún. bevételi pénzértékek több mindentől függő, tehát bizonytalan bevételnek tekinthetők. Mégsem tehetünk mást, vállalkoznunk kell a kísérletre – számot vetve megannyi bizonytalansági tényezővel (amelyekről később, más összefüggésben szó lesz még). Nemigen járhatunk messze a valóságtól, ha a berceli majorsági és jobbágyi, a kimutatásban egybevonat jövedelem felét majorságinak (150 Ft) s a felét jobbágyi (150 Ft) eredetűnek véljük. Ugyanakkor az „ilosvai jószág” esetében $\frac{1}{4}$ -es és $\frac{3}{4}$ -es megoszlási arányt tételezünk fel a regálémajorsági (50 Ft) és a jobbágyi (150 Ft) bevételek tekintetében. Bercelen ugyanis, mint látni fogjuk majd, volt valamennyi majorsága a családnak, míg az ilosvai jószágon az $\frac{1}{4}$ -es – 50 Ft-os – bevétel feltételezésünk szerint inkább a helyi regálék bérletéből származhatott. A Fekete-Tóthiban és környékén feltüntetett 100 Ft-os jövedelmet pedig a kukorica esetében is a jobbágyok által dézsmaként szolgáltatott bevételi forrásnak vettük. Mellőzve a szóban forgó számértékekkel kapcsolatos többi kételyünket, az 1784-es kimutatás alapján a Bessenyei ház jövedelme – eredetük szerint – a következő főbb tételekre tagolható:

Jobbágyi szolgáltatásokból	400 Ft	11,5%
Majorsági bevételekből	1620 Ft	46,5%
Haszonvételi bérletekből	1460 Ft	42,0%
Összesen:	3480 Ft	100,0%

Ha gazdasági-háztartási-családi szempontból egyetlen egységnek, „agrárkomplexum”-nak vesszük a Bessenyei ház „birodalmát” (ami, mint látni fogjuk majd, az elkészült kimutatás, a történelem ama egyetlen pillanatában sem volt így), akkor a jövedelmek összetételét igen jellegzetesnek kell mondanunk. Jellegzetesnek még akkor is, ha az egykorú köznemesség pénzügyi-vagyoni helyzetéről, életmódjáról és mentalitásáról – szemben a politikai és szellemi közéletben játszott kimagasló szerepével – vajmi keveset tudunk. R. Várkonyi Ágnes,⁴⁸ Wellmann Imre⁴⁹ és Benda Gyula⁵⁰ egyedi kísérletein kívül az újabb – általunk többször is idézett –, dicséretes módon meglendült ún. nemességkutatók⁵¹ ugyan jelentős eredményeket hoztak. Sokat tudunk a nemesség társadalmi csoportjait egymástól elválasztó kategóriák egyes jegyeiről (és éppen a jobbágy-felszabadítást megelőző másfél évszázadot illetően). Ám az általunk említett általános állapotrajz elkészíthetőségéhez sok mindent kell még feltárniuk a történeti kutatásoknak. Az eddigiek közül leginkább átfogó elemzésnek Glósz József monográfiája látszik, aki munkájában a XIX. század első felének Tolna megyei köznemességéről rajzolt sokoldalú képet.⁵²

Történetírásunk kiemelten is a köznemesi jövedelmek kérdésével alighanem a szükséges adatok hiánya miatt sem tudott kellő módon foglalkozni. A korszakunkhoz közel lévő időszakokat vizsgálva, mindössze négy esetben terjedt ki a figyelem a szóban forgó tárgykörre. Elsőként R. Várkonyi Ágnes a Zemplén megyei Szirmai András saját gazdasági naplója alapján rajzolt átfogó képet a XVII. és XVIII. század fordulóján élt, igen aktív, vállalkozó szellemű, tudatos vagyongyarapító köznemes gazdasági-pénzügyi és jellegzetes mentalitást hordozó helyzetéről. Kérdésünket illetően hangsúlyozta: „A jövedelemstruktúrában, a különböző cikkek kereskedelméből származó bevételben is a boreladás vezet, a pénzkölcsönzés és pénzváltás jövedelmi hozama ugyancsak elenyésző a bor nyeresége mellett.” Gazdasága azt mutatja, hogy „a jövedelem zöme nem a jobbágyi munka közvetlen kisajátításából származik,

elsősorban nem robotra épül”.⁵³ Vagyis: egy tipikusan zempléni-hegyaljai szőlő- és borgazdaságra, borkereskedelemre koncentráló „üzemmód” volt az, ami Szirmay András köznemesi gazdaságát jellemezte. Hasonlóan egyedi eset elemzésére vállalkozott Benda Gyula, aki a Zala megyei, ugyancsak szőlőtermelő vidéken gazdálkodó köznemes, Parraghy László hagyatéki leltára (és más források) alapján kívánta föltárni a gazdaság és a család korabeli viszonyait. Parraghy László és örökösei, akárcsak az előbb említett Szirmay András, a Bessenyei családnál ugyan kisebb jobbágytelki állományral és földvagyonnal rendelkeztek (9 faluban mindössze 20 árendás jobbágyuk volt), ám így is a tehetősebb köznemesi famíliák közé tartoztak. Igen jellemzően földvagyonuk (a „közös” erdőket és legelőket nem számítva) „négyötöde nem úrbéres, hanem alodiális földekből állt”. A majorsági szántó és rét mintegy 400 holdat tett ki, a 20 árendás jobbágy telki állományában tehát alig 100 hold szántó és rét lehetett.⁵⁴ A szerző sajátos jövedelemszámítási metódust alkalmazva,⁵⁵ arra a következtetésre jutott, hogy Parraghy László életében (aki főszolgabíró lévén, évi 150 Ft-os hivatali fizetést is kapott) a család jövedelme mintegy 800–1000 Ft-ot, halála után az örökös árváké pedig némileg csökkenve 670–870 Ft-ot tett ki.⁵⁶ A szóban forgó számadatokból sajnálatos módon nem tudjuk szétválasztani az általunk követett három fő jövedelmi forrás szerint a zalai köznemes bevételeit, ám annyi bizonyosnak látszik, hogy a pénzügyi mérleg két fő pillérét a majorsági gazdálkodásból (állattenyésztés, gabonaeladás és borértékesítés) és az ún. járadékokból eredő bevételek alkották – az apa életében éppen úgy, mint az árvák gyámgondnoki korszakában.

Egy-egy megye köznemesi viszonyait tekintette át – többek között a jövedelmi szempontokat is vizsgálva – két másik szerző. A közelmúltban publikált tanulmányok közül – mint említettük már – Glósz József Tolna, Barta János pedig Zemplén megye nemesiségének helyzetét vizsgálta. Glósz a XIX. század első felében, Barta pedig a XVIII. század végén lévő viszonyokat különböző nézőpontok szerint elemezte, érthető, ha különböző eredményekre jutottak. A majorsági és az úrbéres jövedelmek tekintetében Glósz József a köznemességen belül három típust-modellt különböztet meg: 1. kizárólag az úrbéres jobbágyoktól származó; 2. csaknem kizárólag a majorsági termelésből fakadó; 3. vegyesen, mintegy

fele-fele arányban majorsági termelésből és jobbágyi adózásokból eredő jövedelmű középbirtoktípusokról beszél. Hangoztatja azonban, hogy a vizsgált Tolna megyei adatok arról tanúskodnak: „a három modell közül a gazdálkodásukban feudális és tőkés elemeket ötvöző Döryek testesítették meg a tipikusát, amely a birtokos nemesség zömét jellemezte”. A haszonvételekből, ezen belül is a regálékból származó jövedelem viszont, amint ez néhány eset alapján föltételezhető, lényegesen elmaradt (5–10%-ot tett ki) az említett majorsági és jobbágyi bevételek mögött – állapítja meg a szerző.⁵⁷ Ezzel szemben Zemplén megyében a XVIII. század végén a 10–100 jobbágytelek felett rendelkező középbirtokos nemesség jövedelmi struktúrája ettől eltérő arculatot mutatott. Barta János statisztikája szerint a mintegy 150 családot számláló jobb módú köznemesek összjövedelmének 44–48%-a jobbágyoktól, 24–28%-a majorságokból és mintegy 18–22%-a a haszonvételekből származott.

„Annak eldöntésére”, írta ugyanitt Barta, hogy ezek a „jövedelmek tükrözhetik-e a valós helyzetet, egyáltalán hihetőek-e adataik, a kutatás mai állása mellett legfeljebb szórványos részadatokkal rendelkezünk”.⁵⁸ Valójában ugyanezt erősítette meg, emelte ki joggal az idézett kiadványban Pálmány Béla tanulmánya is. A szerző, aki hosszú éveken át forgatta-kutatta a vonatkozó levéltári aktákat, okkal húzta alá: „további mélyfúrásokat igényel, hogy végre pontosan megismerjük, vajon a középbirtokos földesurak jövedelmeinek lehetséges forrásai – a jobbágyok szolgáltatásai, a majorsági gazdaság, a regálék haszonvételei és végül az esetleg viselt állami hivatalok, megyei, uradalmi tisztségek tiszteletdíjai – közül melyik volt a legfőbb a vizsgált közel másfél század (1686–1815) folyamán.”⁵⁹

Visszatérve esetünkhöz, a csoportosított adatok igen szembetűnő jellegzetessége, hogy a Bessenyei családban akkor a jobbágyi szolgáltatásokból származó jövedelmek jócskán eltörpültek a majorsági és az ún. haszonvételek bérbeadásából eredő bevételek mellett. Ha valószínűnek vesszük, hogy a Feketetótin és környékén beszedett erdőbér szorosan kapcsolódott a hamuzsírfozáshez, azaz a „bér” fizetői ugyanazok voltak, akik a hamuhutát bérelték és működtették, akkor az ún. hagyományos vagy szűkebben vett regáléjöveldelmi források (korcsma-, mészárszék-, malomtartás etc.) a kisebb hányadot (mindösszesen 460 Ft-ot) foglalták el a haszon-

vételi jövedelmekben. Másként fogalmazva, a bevételek-jövedelmek döntő nagy hányada, éppen háromnegyede (2600 Ft) a nagyon is korszerűnek látszó majorsági és manufaktúrális-ipari jellegű gazdálkodás hasznából eredt. Akár a Szirmay és a Parraghy család helyzetét, akár a Zemplén és Tolna megyei köznemesség viszonyait nézzük is, a Bessenyei ház jövedelmi struktúrája kiugrónak, már-már elismerésre méltóan jónak, a korabeli viszonyok keretei között korszerűnek, „élenjárónak” mutatkozott. A struktúra szinte megegyezni látszik Szirmay András és a pusztákon majorkodó Tolna megyei köznemeselek jövedelmi helyzetével. Vagyis: a Bessenyei család „gazdasági üzeme” a maga korában igen korszerű, mondhatni szokatlanul „fejlett” agrárüzem benyomását keltheti.

Oka van annak, hogy a fontos summázatnak látszó előbbi mondatunkban kétszeres a föltételezés. Hiszen a család anyagi-vagyoni állapotáról akkor lehetne megnyugtató képet rajzolni, mérleget készíteni, ha ismernénk – a közgazdaság mai fogalmai szerint – a termelési költség és a termelési érték, a tényleges haszon pontos adatait, a valóságos vagy az ún. tiszta jövedelmet.⁶⁰ Legalább azt lenne jó tudni, hogy a pénzre átszámított bevételekkel, ahogy írták: jövedelmekkel szemben mennyi volt a család kiadása. Mennyit kellett költeni az ingó és ingatlan vagyponra, jószágra, annak karbantartására, a beruházásokra. Különösen fontos lenne tudni, hogy a család összbevételének csaknem felét (1420 Ft-ot) „kitermelő” Pusztá-Kovácsiban mennyi lehetett a termelési költség. S ezt nem csupán a bevételek nagysága, de az ottani gazdálkodás jellege miatt is ismernünk kellene ahhoz, hogy a birtokegység valóságos jövedelmét, annak tényleges értékeit föl tudjuk becsülni. Hiszen, mint látni fogjuk mindjárt, ez esetben is egy tipikusan pusztai és köznemesei gazdaságról⁶¹ lévén szó, helybeli-jobbági robotmunkát itt nemigen volt módjuk alkalmazni a feudális uraknak, a Bessenyeieknek sem. Tudnunk illene azt is, hogy mennyit költött a család a szabolcsi, beregi és bihari birtokokon külön-külön működő háztartásokra, a konyhákra, ruházatra, a pusztá létfenntartásra. Netán a luxusra, a vendéglátásra, s ha volt ilyen: a szórakozásra. Fontos lenne tudni az adósságállomány méreteit, a hitelek „pozitív” és „negatív” oldalát, a „kintlévőségeket”, a törlesztések és a kamatok nagyságát.⁶² Ezt a fajta „könyvelést” azonban akkor alig-alig ismerték, érthető, ha igen-igen ritkán alkalmazták. Még a

nagyobb uradalmakban sem, a megfelelő személyzetet nélkülöző jobb módú köznemesek körében pedig szinte sehol sem.

Sokkal fontosabb azonban ennél (s erre már itt szeretnénk utalni): a kor embere nem is így gondolkozott. Merőben más mértékkel mérte a pillantásával, a lelkületével és értelmével befogható világot; a „természetes” földet-tájat, a gazdálkodást-gazdaságot, a munkát-szorgalmat, a társas viszonylatok tarka és szövevényes hálózatát. Semmiképpen sem szeretnénk összemenni a minősíthető emberi-társadalmi különbségeket, a mérhető távolságokat, az elválasztó árkokat-szakadékokat, ám mégis azt kell mondanunk: a kor emberének – bárhová tartozott is – merőben más volt a világképe, maibb fogalmat használva: az érték- és az érdekrendje. Nem lehet – és talán nem is lenne szabad – a mi képzeteink-fogalmaink és a tegnapi-mai viszonylatok alapján közelíteni hozzá. A közöttünk álló (magasodó?) kétszáz esztendő ún. tudáshalmazából, mai „fókuszából” aligha lehetne hitelesen visszaadni, magyarázni és megragadni a XVIII. század, a korabeli falu s a benne élő társadalom akár csak egyetlen elfutó pillanatát is. A vonatkozó céltudatos kutatások nélkül is bizonyosan állíthatjuk: sem Besenyei Zsigmond, az apa, sem a fiaivői nem végeztek-vezettek efféle „könyvelést”. A birodalmi fővárosból Bercelre, majd Pusztá-Kovácsiba visszavonult Besenyei György sem.

Az 1784-es vagyoni-jövedelmi számvetés, említettük már, a pusztá véletlennek, a zenebona nyomán kirobbant pereskedésnek köszönhette létrejöttét. A kimutatás, amelynek rendeltetését, mint utaltunk is erre, előbb Széll Farkas, majd az ő nyomában Gálos Rezső is alaposan félreértette, alighanem éppen többet, nagyobb jövedelmet akart volna mutatni, mint ami a valóságban lehetett. Ezzel szemben épp a rosszul értelmezett rendeltetésből (hogy ti. ez a kimutatás Boldizsár és György „osztzkodása” céljából készült, nekik mintegy az „osztálytervezetük” lett volna) fakadóan Gálos Rezső azt állította, hogy „az ilyen osztálytervezetben leszorított, in pejus árakat szoktak fölvenni”. Ebből eredően, írja tovább ugyanő, „egy-együkre több mint 2000 forintot számolhatunk”, vagyis Györgynek és Boldizsárnak külön-külön évi 2000 forint lett volna – a nekik jutó birtokrészek után – az évi jövedelme.⁶³

Mit mondjunk az ilyen jóakarátú, ám a tényeket igen-igen tévesen értelmező magyarázatokról? Hiszen a meglendült képzelet

már-már a költői fantázia világában próbálta színesen gazdagra rajzolni a két Bessenyei testvér vagyoni-jövedelmi állapotát. Mert a valóság bizony sokkal komorabb, szinte szorongatóan keserve-sebb volt annál, mint amit a monográfusok gondoltak, tudni véltek.

Tartogatnak meglepetést adataink akkor is, ha a jövedelem me-gyéenkénti eloszlását vesszük szemügyre. Hiszen a Bihar megyei birtokok adták a jövedelem nagyon nagy hányadát, csaknem há-romnegyedét (2560 Ft-ot, pontosan 73,5%-át), s a másik két bir-toktest, a beregi és a szabolcsi jóval kisebb arányban járult hozzá a Bessenyei ház bevételeihez. A jövedelem egészét tekintve valóság-gal eltörpült a beregi birtokok szerepe, de meglepően alacsonynak mondható a család törzshelyén, a szabolcsi Bercel falu neve alatt feltüntetett évi 700 Ft-os jövedelmi részarány is. Nem tudjuk, hogy a bihari birtokokon haláláig tartózkodó Mihály adott-e, s mennyit adott át – jószántából vagy valamely családi kötelezvény révén – 2560 Ft-osnak állított évi jövedelméből a berceli háznak, ám a szabolcsi (és a beregi) bevételek aligha tudták volna fedezni a közismerten költekező kedvű család kiadásait, talán még a puszta létfenntartás költségeit sem.

A három megyére széttagolódo Bessenyei-vagyon valójában há-rom nagyobb birtok- és üzemegységet alkotott. Hangsúlyoznunk kell, hogy jellegzetesen feudális szerkezetű üzem- és birtokegység volt mind a három, ahol sem a birtokrészek, sem az üzemágak nem alkottak szerves és összefüggő egységet. Mai mértékkel mérve igen laza és bizonytalan halmazatú volt ez is, az is. A legnagyobb jöve-delműnek, láthattuk, a bihari birtokok mutatkoztak. Ezért is kell elsőként ezzel a birtokrésszel foglalkoznunk. A rendelkezésünkre álló források, amiből elsősorban meríthetünk, a szóban forgó tanú-vallomások egyenesen bizonytalan, mi több: jogtalan eredetűnek állítják a Bessenyeiek bihari birtokait.

Mielőtt a szűkszavú és gyanúsán egybecsengően valló tanúkat szóhoz juttatnánk, szólni kell a jegyzőkönyv „keletkezésének” a körülményeiről. A bevezető fejezetben írtunk már arról, hogy a pesti királyi ítélőtábla a Szabolcs megyén kívül eső birtokok ügyei-vel kapcsolatos vizsgálatokat Tajkli Miklósrá bízta. Az elfogulatlan-nak cseppet sem nevezhető „nótárius” a Bihar megyei vagyona-ra vonatkozó tanúkihallgatásokat 1784. július 28-án rögzítette Puszt-Kovácsiban. Kétségtelen, hogy a Bessenyei-féle bihari birtokok

egyik fontos részegysége feküdt a pusztán, Bakonszeg tószomszédságában, ám akkor a családból éppen senki sem tartózkodott sem a Berettyó-parti, sem a Fekete-Körös-parti birtokokon. Mihály már a megelőző évben meghalt, György pedig egy évvel később költözött át Biharba. Ami ennél sokkal fontosabb: a meghallgatott, mindösszesen négy tanú közül három az ellentábor tekintélyes szereplője, mondhatni: érintettje volt. Sorrendben a következők: Ercsey Gábor, 28 éves, ügyvéd; Nadányi Sándor, 51 éves, táblabíró-birtokos; Gulyás István, 38 éves, ökonómus; Silip János, 15 éves, bojtár.⁶⁴

Az első két tanút igen tiszteletreméltó titulus övezte: „Perillustri ac Generosus Dominus”, vagyis a rangos jobbágytartó köznemesnek kijáró megszólítás illette.⁶⁵ A jegyzőkönyvből pontosan megtudható, hogy az ügyvédet igen szoros érdekkötélekek fűzték a Nadányi és a Pálóczi Horváth családokhoz. Ő maga hangoztatta, hogy a „fiscalissa” ennek is, annak is, azaz: állításait nem a kósza hírekre, innen-onnan fölszedegedett hallomásokra, hanem a dolgok valóságos „ismeretére” alapozza. Nadányi Sándor pedig, mint látni fogjuk majd, az egyik „tettlegesen” is érintett, helybeli ellenlábás közbirtokos család tagja volt. Míg a harmadik tanút a Besenyei Mihállyal ugyancsak pörlekedő birtokostárs, Pálóczi Horváth Ádám alkalmazta ökonómusként Pusztá-Kovácsiban. S végül a negyedik tanú, a szerencsétlen gyermekember bojtár az elmúlt évben még Pusztá-Kovácsiban, a kihallgatás időpontjában viszont már odébbállva, a sárréti Szakál faluban Beleznai György köznemes (?) juhászbojtára lehetett.⁶⁶

A Tajkli által fölített hat kérdés közül valójában három azt firtatta, hogy a Besenyeiek mi módon jutottak hozzá bihari birtokaikhoz. A kérdések már-már azt is kétségbe vonták, hogy birtokuk-e a birtokuk. Vagyis: e földek legnagyobb részét – szólt a kérdés – nem jogos tulajdonként, hanem árendában, illetőleg erőszakos foglalások útján birtokolta már Besenyei Mihály, majd miután ő „most múlt ősszel meghalálozott”, azt követően „pedig az öttse, Besenyei György”. „Igaz-e – fogalmaz nyersen és célratorően a kérdés –, hogy mely jószágot Nemes Bihar Vármegyében Besenyei Mihály bírt, azon jószágot, Tekintetes Bónis Ferencz Úr bírta, és néhai Besenyei Mihály Uramnak csak árendában az rajta fekvő pénzének Interestének fizetésiben engedte légyen által, a Besenyei

György Úr is csak az szerént vette birodalmában?” A tulajdonjogot más módon is kétségessé akarta volna tenni Tajkli Miklós, amikor szinte kérdve állította: igaz-e, hogy „a Bónis Ferencz Úrtól árendába biratott jószág nem is Bessenyei, hanem Nadányi Jószág légyen és azon Nadányi Jussból is csak valami rész illetné Bessenyei Urakat, de azt sem bírták addig, miglen fent titulált Bónis Ferencz Úrtól árendában ki nem vették?” És ha még ez sem lenne elegendő a két Bessenyei testvér bihari vagyontalanságát kellő módon felmutatni, akkor a harmadik kérdés minden kétséget kizáróan kívánta igazolni ezt. Eszerint: „igaz-e, hogy... a mit ezen Nemes Bihar Vármegyében ezen Bónis Úr Jószágán kívül bírt említett Néhai Bessenyei Mihály Úr, azt is Nemes Pálóczi Horváth Ádám Úrtól erőszakosan vette el, és ahoz semmi igazságok nincsen Bessenyei Uraiméknak?”⁶⁷

A válaszok aligha tartogatnak számunkra meglepetést. Hiszen a kérdések nem csak sugalmazták, de igen nyíltan, kendőzetlenül meg is fogalmazták az elvárandó válaszokat. Nyoma sincs bennük a prókatori furfangnak, ravaszkodásoknak. A nagy igyekezetből legfeljebb a logikai képtelenségek ötlenek a szemünkbe, okozhatnak az utókornak némi fejtörést. De nézzük előbb a tanúvallomásokot. Ercsey Gábor, az ifjú ügyvéd „jól tudja”, hogy a szóban forgó birtokokat, nevezetesen: a „Kávásdon, Fekete Tótiban, Pusztá Kovácsiban és Györösön” lévő jószágot „az előtt Tekintetes Bónis Ferencz úr bírta, és hogy az említett Jószágott csak Contractus mellett eresztette Néhai Bessenyei Mihály Úrnak által, mintegy árendában, mivelhogy az Investiált summáját Bónis Ferencz Úrnak” sem Mihály, sem György „mind addig le nem fizették”. Azt is „hallotta” Ercsey, hogy ez ügyben „most recenter” is írt Bónis úr Bessenyei Györgynek. Jelezve ezzel: „ha az említett jószágot akarja bírni (ti. Bessenyei György) tovább, (akkor) tehát vele végezzen eránta”. Ugyanilyen bizonyosan tudja a tanú azt is, „hogy a melly Jószágot bírnak Bessenyei Urak ezen Nemes Bihar Vármegyében, az a Nadányi familiát illető Jószág légyen, mellyből Jure materno illeti valamely kevés rész a Bessenyei Urakat”. Amennyire „bizonyosan” tudta, hogy a jószág a Nadányi családé, ahhoz képest igen meglepő fordulattal így folytatta: de hogy „mennyit tenne azon rész (ti. ami abból anyai jogon a Bessenyei testvéreket illetné), azt bizonyosan nem tudhattya most”. Hogy miért éppen „most” nem

tudja? Azért – hangzik a gyanúsán áttetsző magyarázat mivel „az Genalogiae deductio, melly ugyan Fatens Uramnál is meg vagyon, mint egynéhány Nadányianus successoroknak Fiscalissánál, most kezénél nincsen”. A genealógia ugyan nincsen kéznél, viszont „bizonyosan tudja, hogy azt sem (ti. az anyajogon járó részt) bírták mind addig, miglen titulált Bónis Ferencz Úr a fent említett Contractus mellett Néhai Bessenyei Mihálynak által nem eresztette”. Furcsa helyzet lehet, amikor az embernek a saját javait valaki egyszer csak árendába (!) „áteszti”.

Annak rendje-módja szerint állította az ügyvéd azt is (amit azért tud jól, mivel „Nemes Pálóczi Horváth Ádám Úrnak fiscalissa”), hogy Bessenyei Mihály „az Erdőháti Jószágaiban, úgymint Fekete Tótiban, Kávásdon, Győrösön titulált Horváth Ádám Úrtól vi et potentia mediante foglalt el egynéhány Telkeket és egy Curiát, mellyben életében Bessenyei Mihály Úr lakott, most pedig György Úr birodalmában vagyon”. Az erővel és hatalommal elvett földterület nagyságáról, a telkek számáról s a Curia tartozékairól azonban sem ő, sem a másik két tanú nem beszélt. Azt viszont elmondta még Ercsey Gábor, hogy amidőn a vármegye egyik szolgabírája (név és időpont nincs!) visszahelyezni akarta volna birtokaiba Pálóczi Horváth Ádámot, „a repositiot Bessenyei Mihály mint erőszakos és törvénytelen ember meg nem engedte”. Állítása szerint azt üzente volna a szolgabírónak, „hogy oda ne mennyen, mert mindjárt meg eszi”. Gullyás István az esetről ezt mondotta: ha a szolgabíró és Horváth úr „oda mennek, ötett úgy segéllye, Körtvélly fára akasztattya” – üzente volna Bessenyei Mihály. Ezért nem lett „semmi a Repositioból”. Amit tehát az Erdőháton előbb Mihály, most pedig György birtokol, „azon kevés Portion kívül, mellyet titulált Bónis Ferencz Úr nékiek által bocsátott, az mind Horváth Ádám urat illeti”.⁶⁸

Vallomását néhány ponton tovább magyarázta, itt-ott módosította, zömmel azonban Ercsey Gábor állításait újraismételte a másik két tanú. Nadányi Sándor elbeszélésének egyik félmondata miközben homályt oszlat, egyben teremt is újabb homályt. Állítása ugyan lehet valós és lehet valótlan, de mindenképpen magyarázatul szolgálhat arra nézve, hogy Bónis Ferenc miként is jutott a szóban forgó jóságokba. A tanú szerint Bónis uram ugyanis „idegentül váltotta ki” ezt a birtokot, amit Gullyás István azzal toldott meg,

hogy a birtokkiváltás „2500 Rhenes forintokon” történt. Ám újabb homály keletkezett azzal, hogy ki lehetett az a bizonyos „idegen”, miként került ez a jószág, a most már sűrű köddel borított tulajdon idegen kezére, ki és miért adta oda. És végül mi célból és kinek az érdekében vagy éppen ellenében váltotta ki drága pénzen a kusza halmazállapotú vagy annak látszó vagyont Bónis Ferenc? Mint ahogy arra sem derül világosság a tanúskodásokból, hogy miért is kellett ezt a drága árat fizetnie: netán a jószágokra korábban felvett kölcsönt-adósságot fizette-e ki vagy a jószágokba előzőleg fektetett beruházásokat kellett megváltania?

Noha számokat mond s arányokról beszél Nadányi Sándor tanúvallomása egyik helyén, ismereteink ezzel sem gyarapodtak sokat. Bessenyei Mihálynak az anyaági jog szerint „által eresztett” jószág – mondja a Nadányi família egyik tagja! – „igen csekélység és csak egy fél ötöd résznek tizenegyedik része illeti Bessenyei Uramékat”. Mindezt pedig „ex Litteralibus Instrumentis tudja Fatens Úr, mivel hogy azok kezénél vágnak”.⁶⁹

A hiteles okiratokkal igazolható nemesi vagyონrészarány (portio) számszerű adatai – ha igazak – azt ugyan sejtetni engedik, hogy az anyaági-leányági juss csakugyan tört része lehetett az egykori Nadányi-vagyonnak, hiszen az egyötöd rész felének a tizenegyed része az egészhez képest valóban csekélység. Ám igazán akkor volna lehetőség ezt a tört részecskét minősíteni, ha ismernénk az *egész* valódi nagyságát, értékét. Minthogy ennek a pusztá jelzéséről sem szóltott a tanú, ismeretek hiányában lehetetlen fölbecsülni, hogy mekkora is lehetett az a tört részecske, ami a tanúk szerint is jogos tulajdonként lett „áteresztve” — árendába! – valamikor Bessenyei Mihálynak.

Nyilvánvaló, hogy a berceli zenebonához kapcsolódik a nótárius másik, ugyancsak a tulajdonlás ügyét firtató kérdése is. Nevezetesen: „igaz-e, hogy Bessenyei Boldizsár Úrnak sem ezen Jószágban, a kit Mihály halála után György Úr bír itten Árendában, sem pedig másutt sehhol ezen Tekintetes Nemes Bihar Vármegyében semmimű Józága és Gazdálkodása nincsen?” Valamennyi válasz határozott és egyértelmű: soha nem volt és ma sincs sem józága, sem gazdasága Bessenyei Boldizsárnak a megyében, „mert amit Mihály Úr életében bírt, az mind György Úrra szállott, de az is csak Árendában vala – ismétli meg Gullyás István félreértések elkerülése

végett a jól ismert szöveget – mint hogy Mihály is az szerént bírta mindenkor”.⁷⁰

Mindezekkel szemben mit is mondanak e birtokrészekről Besenyei György jóhiszemű monográfusai? A bihari jószágokkal, a pusztá megemlítésen kívül (az ún. „osztályegyezségről” szólván), Széll Farkas egyáltalán nem foglalkozott. Györgyről írta: „miután testvéreivel megosztozott és miután agg szülei sorsát biztosította akképpen, hogy gávai és berceli részbirtokát bátyjának, Istvánnak átadta (aki ezért gondoskodni tartozott szüleiről) ... elvonult Pusztakovácsiban lévő kis jószágára” (mármint 1785-ben).⁷¹ Sokkal részletesebb – egyben alaposabb is – Gálos Rezső monográfiája. Időpont megjelölése nélkül bár, de mint valamely általános osztozkodást emlegetve írta, hogy a Györgynél közel húsz évvel idősebb, elsőszülött László vette át „apjától a gazdálkodást: szülei Bercelen maradtak, ő maga Gáván élt... Bercelen gazdálkodott Zsigmond és István, Pálnak Bereg-, Mihálynak a biharmegyei birtokrészek jutottak”.⁷² Minthogy a három testőr fiú Gálos Rezső osztozkodással kapcsolatos felfogásában nem szerepel, föltételezhető, hogy a jelzett osztozkodás – ha egyáltalán volt annak egyetlen aktusa – akkor történhetett, amikor Sándor, Boldizsár és György, vagyis mind a hárman még a testörségnél szolgáltak. Közelebről tehát valamikor az 1760-as évek második felében, amikor apjuk már a hetvenedik éve felé közeledett, a három nőtlen fiú pedig más pályán látszott érvényesülni.

A Gálos-féle monográfiában a bihari birtok akkor kerül ismét előtérbe, amikor Besenyei György kilépve a testörségből a református egyház szolgálatába állt, amikor 1773 végétől annak mintegy a bécsi udvari ágense lett. Megbízatását ugyanis a református egyház ügyeiben ugyancsak elkötelezett, szüntelenül utazgató, ropant mozgékony Mihály szorgoskodásának is köszönhette (aki maga is a nagyszalontai reformátusok ágense, „utazó nagykövete” volt). Valójában a két, hosszabb időn át távol élő testvér, Sándor és György nem legidősebb bátyjukat, Lászlót, hanem a „másodszülött fiút”, Mihályt tekintették gondviselőjüknek – hangoztatta Gálos Rezső. „Az ő birtokrészeinek magja – írja ugyanő – Bihar déli részén, a Feketekörös mentén... volt, a szomszédjában atyafiságáé, Pálóczi Horváth Ádámkéé, amelyre (ti. Mihály) szintén igényt tartott, sőt foglalt is belőle.”⁷³ Gálosnál később, más összefüggésben

újra előkerült a bihari birtokok és a feketetői kúria ügye. A földeket s a kúriát – írja Gálos – „egy darabig (mikor? mettől-meddig?) a felesége révén rokon Pálóczi Horváth Ádám elbirtokolta, de már Mihály exequálta, visszafoglalta tőle”. Az egyik, 1786 februárjában felvett tanúvallomás szerint a szóban forgó földek és épületek Mihály „halála után mind Bessenyei György úr kezében maradtak s most is bírja minden elmaradott (mármint Mihálytól rámaradott) jószágát”. Ezzel szemben ugyanaz év októberében egy másik tanú azt állította, hogy „azon kúria, melyben mostan Feketetőn Bessenyei György Úr lakik, Horváth Ádámé volt”.⁷⁴ A monográfus szerint Bessenyei Mihály „Feketetőn berendezkedett, udvarházat és gazdasági épületeket emelt”. Eszerint tehát a kúriát nem elfoglalta, elvette a Pálóczi családtól, hanem maga építtette. A sok utazgatás azonban, az „ide-odajárása nem vált hasznára gazdálkodásának”. A nyughatatlan természetű szervező és ügyintéző egyre többet maradt távol, 1772-től mind gyakrabban tartózkodott Pesten és Bécsben. Ahogy maga Mihály írta: „Esztenőnként egyszerűen hazavetődvén, ami kevés jövedelem volt, azt magamhoz vévén, ismét visszautaztam véle Bécsnek és Pestnek.” A „kevés” jövedelem nyilván egyre kevesebb lett, ezért a sűrű utazgatásoknak „már a második évében (talán 1773-ban?) örömmel vette – írja Gálos – atyjafiának, Bónis Ferencnek »keresztényi indulattal tett ajánlatát, hogy adósságát kifizeti, birtokait pedig felesben kezelésbe veszi”. A két atyafi egymással még akkor (Gálos 1773-at, másutt 1776-ot ír) megállapodott, a kezelésről pedig szerződést kötött.⁷⁵ Eszerint nem Bónis Ferenc adta árendába bihari birtokait Bessenyei Mihálynak, hanem éppen fordítva: az adósságok letörlesztése vagyis kiváltása (2500 forint!) fejében Mihály adta feles árendába a birtokát Bónis Ferencnek. Akkor viszont mit követelt most, Mihály halála után Bónis Ferenc az örökös Györgytől?

Tágasabb, az egész Bessenyei-vagyont illető újabb, 1782–1784-es osztozkodás kapcsán válik majd igazán érthetőbbé, hogy miként is került Mihály halála után György, majd az 1790-es évek elején rövid időre bár, de Sándor is a bihari birtokokba, birtokokra. Adhat persze némi útbaigazítást az a szoros, bizonyára érzelmekben sem szűkölködő kapcsolat, ami Györgyöt és Sándort Mihályhoz, Mihályt pedig öhozzájuk fűzte. Elképzelhető: a bihari örökséget illetően Mihály életének utolsó szakaszában kialakulhattak már azok

a belső-családi „közmegegyezések”, hogy a birtok Györgyre és az akkor még katonáskodó Sándorra testálódik majd.⁷⁶ Föltételezésünket megerősíteni látszik a monográfus vonatkozó közlése, aki azt írja: Bónis Ferenc már 1782. január 20-án – holott, mint írtuk is, Mihály csak 1783 őszén távozott az élők sorából – minden nehézség nélkül átadta a bihari birtokokat „a Györgynek törvényes fölhatalmazásával és képviselőtében megjelent Bessenyei Sándornak”. Tőlük „csupán” 3000 forintot kért Mihály tartozásai és hatéves beruházásai fejében. A fizetési határidőt hat hónapban szabta meg, amit a két testvér, Sándor és György nem csak megígért, hanem arra nézve „fizetésüket is lekötik, »melyért az, illendő helyeken jelentést tévén, minden perpatvar nélkül Creditor kedves urunkbátyánknak fizettetik«”.⁷⁷ A visszafizetések körül azonban gondok adódtak. A nagyvonalú ígéretek, úgy tűnik, beváltatlan ígéretek maradtak két év múlva, a zenebona idején is.

Visszatérve a tanúvallomásokra s a tágasabb korabeli föld- és tulajdonviszonyokra, amikor is homályból homályba bukdácsolhattunk, alighanem joggal merülhetett fel bennünk néhány megkockáztatható kérdés. Mert – az ügyvédi fordulattal élve – „föltéve, de meg nem engedve”: mondjuk Bihar vármegyében valamennyi jószág, amit Bessenyei Mihály és utána öccse, György (és Sándor) bírt, az valójában nem az övék, hanem Bónis Ferenc tulajdona volt. Ha ez így lenne igaz, akkor miként lett volna lehetséges, hogy a Bónis úr tulajdonában lévő birtok egy részéről (mondjuk a nagyobb részéről) csak akkor derült ki, hogy az sem nem Bónisé, sem nem Bessenyei Mihályé, hanem a Nadányiak jószágá, amikor a most titulált Bónis Ferenc árendába adta a birtokot Bessenyei Mihálynak? És mikor adta árendába? Netán 1782-ben? És vajon mikor derült világosság arra, hogy a Nadányi-jószágból, ha „csekély részecske” is bár, de – „jure materno” – a Bessenyei famíliát illeti? De hát kiét, kinek a földjét adta akkor árendába Bónis úr, az atyafi? A sajátját? A Nadányiak jószágát? Vagy éppenséggel Bessenyei Mihály saját részirtokát, azaz: a sajátját neki saját magának – árendába? Netán egyiként mindahányat? És miért csak az árendába adáskor-vételkor derült ki, hogy a kézről kézre járó birtok egy része sem nem Bónisé, sem nem a Nadányiaké, nem Bessenyei Mihályé, hanem Pálóczi Horváth Ádámé? Azé a bihari – szintén – rokon szomszédé, akitől azt egyszer valamikor (mint a mesében!) a mi

Mihályunk durván, közönséges módon elrabolta vagy fordítva? Ha a „földfoglaló” csakugyan Bessenyei Mihály volt, akkor viszont mikor cselekedte ezt? Talán 1782 után, amikor alig egy éven át, 1783-as őszi haláláig ő lett az „árendátor”? Hiszen ha előtte nem ő volt a tulajdonos és a birtokot sem árendálta, hogyan is foglalhatott volna másoktól, akár a saját rokonától is földet? Vagy esetleg a Bónis úr tulajdonlását és gazdálkodását megelőzően tette ezt? De hát miként és hogyan?

Hogyha pedig mégis mindaz igaz volt (lett volna), amit a kérdező és vallomástevők állítottak, vagy éppenséggel annak csupán egy része, kisebb-nagyobb hányada volt is igaz, akkor joggal kérdezhető: milyen volt az a földtulajdonrendszer, ahol az efféle dolgok megeshettek? Egyáltalán, volt-e mérhető és fogható földtulajdona – bárkinek! – ott, ahol a határbeli földeken, a mezőkön-erdőkön, a sík és dombvidékeken, de bent a településeken is, a valóságos és a tudatbeli jogrendben, a tulajdon számontartásában és nyilvántartásában ennyire képlékeny, elmosódó-elmosható, tetszés szerint forgatható, át- és kiforgatható állapotok-viszonyok uralkodtak?

Egyáltalán: az írásbeliség közismerten korlátozott volta miatt is, mennyire mondható megbízhatónak az akkor még perdöntőnek gondolt „bizonyíték”, a legfőbb bizonyítóerő: az emberi emlékezet? Meddig tudta (tudja) a tényeket elfogadható módon elraktározni? Hány évre lehetett (és lehet) az emlékezet bugyraiba kerülő-vésődő mozaiktestek (darabkák) egyvelegét hitelesnek, elfogadhatónak tekinteni? Fügedi Erik szerint – és Werbőczy Hármaskönyve szerint is – mintegy hatvan-hetven évre terjedhet vissza az emlékezet illetékessége.⁷⁸ De hiszen itt alig pár évvel, másfél-két évtizeddel korábbi eseményekről (pl. Bessenyei Mihály Biharba kerüléséről) feledkeztek meg a megszólalók. Vagy éppen állítottak, mertek állítani a valóságos történelmekkel esetleg ellenkező, egymásnak is ellentmondó avagy egymástól is homlokegyenest különböző dolgokat (mondjuk a feketetőti kúria ügyében) – ugyanabban az időben az igen különböző rendű-rangú tanúk. Hol kezdődött a jóhiszemű, hol a rosszhiszemű tévedés-megtévesztés?

A kérdések, tudjuk, szinte végeérhetetlenül folytathatóak, s a megannyi bizonytalanságból fakadóan bonyolíthatóak is lennének. Megállítva e rajzó ötleteket, a kérdező kételyeket, inkább arról szeretnénk röviden szólni: mégis mi az, ami ügyel-bajjal bár, ha

föltételesen is, de kibogozható a kusza és talán tudatosan összébb kuszált Bessenyei-féle bihari birtokokról, ottani vagyonuk „gubancából”? Úgy látjuk, hogy a család bihari birtokaihoz elsősorban (és nagyobb részben) a Nadányi atyafiság (s esetleg egy másik ágon, ezzel párhuzamosan a Pálóczi Horváth-féle rokonság) révén jutott. Az is lehet, hogy az utóbbi ág összeszövődve a Nadányiakkal (a két család több helyen volt együtt közbirtokos) kapcsolta össze vagy fonta szorosabbra a családok rokonsági kötelékeit. A vallomásokban említett „jure materno” közelebbinek és szorosabbnak tűnő rokonságra utal, noha Széll Farkas családfatáblázataiban sem a Bessenyei Györgyöt és testvéreit megelőző, sem az őket követő fiak és leányok mellett nem találunk egyetlen Nadányi (sem Pálóczi Horváth) nevezetű feleséget és férjet sem! Találunk viszont utalást irataink között arra, hogy „Torda, Kávásd, Györös településeken és Kovácsi, Andaháza, Kis- és Nagy-Dalom pusztákon lévő, Lövey Lajos jogához tartozó portióknak a megváltása ügyében Pálóczi Horváth Ádámmal szemben bíróságilag eljárni akarván”, bizonyos iratok „kibocsátását” kérte Bessenyei Mihály 1777-ben nemes Bihar vármegyétől.⁷⁹ Ez a halvány utalás mintha arra engedne következtetni, hogy a Bessenyeiek bihari vagyona talán a nagyanyjuk, Lövey Klára révén, vagyis a Lövey és a Nadányi meg esetleg az ide kapcsolódó Pálóczi Horváth családokat összefűző rokonság szálain szállt volna rájuk.

Aprólékos kutatásokkal talán pontosabban is kideríthető lenne, hogy milyen szintű és hányad iziglenű lehetett a – Bessenyeieket számottevő birtokhoz juttató – rokonsági kapcsolat a Nadányi (meg a Pálóczi Horváth) és a Bessenyei–Lövey család között.⁸⁰ Annyi bizonyosnak látszik (és itt ezt kell hangoztatnunk): a másodszülött fiú, Mihály már az 1760-as évek második felében, azok vége táján elfoglalta bihari birtokait. Bizonyosnak mondható az is, hogy e vagyon jelentős hányadát, alkalmasint annak törzsét a Nadányi atyafiságból származó jogos örökség tette ki. Valószínűnek látszik az is, hogy a birtokok erdőháti részegységeiben – bizonyára Mihály odakerülésekor és azt követően – számottevő módon gyarapíthatta a Bessenyei-vagyont az a rész is, amit Pálóczi Horváth Ádám és fordítva: Bessenyei Mihály ki-ki a magáénak mondott, tudott (megszerzett) és annak rendje-módja szerint használt, hasznosított (így pl. a többször emlegetett feketetői kúriát is). Súlyos perek⁸¹ és

a tettlegességig fajuló dulakodások zajlottak az 1770-es évek vége táján a két köznemes között a Feketetótiban, Kávásdon és Fekete Győrösön fekvő ingó és ingatlan jószágok birtoklása-bitorklása körül.⁸²

Végül a harmadik (bizonyára mobilabb, változékonyabb) elemét a Bessenyei-birtoknak a csakugyan árendába vett földek és jobbágytelkek alkothatták. Mint mindenütt az országban, ahol külső és távol lakó (a gazdálkodással keveset törődő, gyámogdnokság alatt álló kiskorú etc.) közbirtokos-köznemeselek rendelkeztek kisebb-nagyobb részjószágokkal, ott ugyanúgy, akárcsak itt az Erdőháton, ezeket a jószágokat rendszerint egy-egy helyben vagy a közvetlen környéken lakó és arra vállalkozó nemestársuknak (vagy éppen másoknak) különféle feltételek mellett használatba adták. A határozott vagy határozatlan időig szóló árendálásra éppúgy adtak át (és vettek „bérbe”) majorkodásra alkalmas földeket, mint jobbágytelkeket – a rajtuk élő paraszttal- zsellérekkel egyetemben. A vallomástevők közül ketten is utalnak – mintegy mellékesen! – erre. Ercsey Gábor azt mondta, „amiglen Bessenyei Mihály Úr ide nem jött lakni, mind addig a Bessenyei Familiának itten semmi Possessoriuma nem volt, sőt amelyeket bírt is” a Pálóczi Horváth Ádámtól „violenter elfoglalt” földeken kívül, „azt mind árendában bírta más Uraságtól”. A Bónistól árendált és a Pálóczitól elfoglalt földeken kívül, ami Bessenyei Mihály „maga birodalma” volt, az „mind külső uraságok árendás Jószágából állott” – állította ugyanezt Gullyás István is.⁸³

Így hát Bessenyei Mihály bihari vagyonát, ami Bessenyei Györgyre szállt, valójában a Nadányi-örökség (örökrész), a vitatott jószág és a ténylegesen árendált javak együttesen tették ki. Ám azt megmondani sem abszolút számokban, sem hozzávetőleges hányadokban talán maguk az egykori birtokosok sem tudták volna, hogy e háromféle eredetű vagyon, akárcsak egy adott pillanatban is, milyen arányokban részesült a birtokaikon, a birtokaikból. Nem tudhatjuk természetesen mi sem. Csak föltételezhetjük, hogy az általunk említett sorrend egyben a nagyságbeli sorrend is lehetett. Azt viszont tudjuk, hogy hol feküdt és néhány adat arról is árulkodik, hogy viszonylagosan milyen mértékű-nagyságú lehetett ez a Bessenyei-„birodalom”.

A településnevek említéséből is kitűnhetett, hogy a jószág két, egymástól viszonylag távol eső „alegységre” tagolódott. Az egyik az ún. Erdőháton, Nagyváradtól délre, Nagyszalontától keletre, a Fekete-Körös tájékán települt falvak határában, a másik Nagyvá-

radtól nyugatra, a Sárrét szélén, a Berettyó partján lévő Pusztá-Kovácsi szó szerint veendő pusztahatárában terült el. Településbelileg ez a pusztá Bakonszeghez és Berettyóújfaluhoz, a Fekete-Körös parti birtokrészek pedig inkább Nagyszalontához estek közelebb. Tájilag az utóbbi dombosodó, erdőkkel bőségesen megrakott, míg az előbbi nagyalföldi, sík vidék; etnikailag amaz inkább román ajkú, emez pedig színmagyar tája volt az országnak. A két birtokrészt tehát nem csupán a távolság, de az említett környezeti és etnikai adottságok is elválasztották egymástól.

A Bihar megye délibb részén fekvő birtokrész három falu: Feketetót, Kávásd és (Fekete)Győrös, illetve két pusztá: (Mező-)Gyarak és Dalom határában feküdt. Fényes Elek néhány évtizeddel később gyűjtött adatai szerint a falvak lélekszáma 600–900 között mozgott. Meglepőnek mondható, hogy több mint 400 református magyar lakta a Nagyszalontához igen közel eső Gyarak-pusztát. Etnikailag vegyes: magyar, román népesség élt Feketetóton; Kávásd és (Fekete)Győrös viszont szinte egészében román ajkú parasztnak adott otthont. Mind a három faluban a Nadányiak vagy azok „számos ivadéka” bírnák a földeket, írta Fényes Elek, ám közöttük Bessenyeit a geográfiai szótár szerzője (noha több nevet is felsorol) már nem említette. Viszont a közbirtokosok között ott a Nadányi név a (fekete-)gyaraki pusztá leírásánál is, mint ahogy jelentős rész illethette őket a Fekete-Tót falu neve alatt említett „Dalmi” (Dalom) pusztán is (amit Fényes szerint „a közbirtokosok egészen majorságilag bírnak és művelnek”). A földek itt – írja e falvokról – „általában gazdag termékenységűek volnának”, ám „ritka év, hogy az árvízről aratni lehetne”. A Fekete-Körös vagy a Gyepes rendszerint előnti a földeket. Kávásdon pedig, amelynek „határa jó volna”, ott „szorgalom nincs”. Nagyok az erdőségek, így pl. Mező-Gyarak „határának nagy része erdőség és irtott föld”. Ezzel szemben a Nagyváradtól nyugatra s a Berettyó partján fekvő Pusztá-Kovácsi határáról azt írta, hogy a 7000 holdat kitevő nagy kiterjedésű pusztá „igen gazdag szántóföldeket és kaszálókat bír”. A pusztán, írja Fényes 1851-ben, „több csinos úrilak” található, s a földeken és legelőkön „sok szarvasmarhát és juhot tenyésztenek”. A birtokosok között (az 1840-es évekről van szó) a Nadányi család két nagy: férfi- és női ága szerepel, a szerző 23 közbirtokos nevét sorolja rendre, köztük két Bessenyei névvel, Andrással és egy Györggyel is találkozhatunk.⁸⁴

Láthattuk, hogy a Bessenyei-féle bihari birtokok két, viszonylag távol eső alegysége közül Mihály Feketetóiba költözött, s itt is maradt haláláig. Arról is szóltunk már, hogy az ő halála után, 1785-ben ide települt át György is, majd két év múlva lakhelyet változtatott, és 1787-ben átköltözött a Berettyó-parti birtokegységbe, Pusztá-Kovácsiba. Nem tudjuk, csak föltételezzük, hogy Mihály talán azért került-költözött a dombosabb déli birtokokra, mivel a földesúri javadalmak és a gazdálkodás személyi-jobbágyi feltételei ott jobbak voltak, mint az északibb birtokrészen. E falvakban és e falvak határában fekvő két nagyobb pusztán (Gyarak és Dalom), mint tudjuk, jobbágyok és zsellérek, mások mellett neki is szolgáló parasztok éltek-gazdálkodtak. Ebből eredően az ő szolgáltatásaik révén részint a majorkodáshoz szükséges munka- és igaerő meg a nélkülözhetetlen eszközök földesúri jussán jobban biztosítottak lehettek, mint a településeken kívül fekvő – jobbágytalan! – Pusztá-Kovácsiban.

Jó lenne tudni persze, hogy a két birtokegység kiterjedése – legalább a szántók és rétek esetében, hiszen az erdők és legelők teljességgel közösek voltak – mekkora is lehetett. Mint ahogy jó lenne tudni azt is, hogy mennyi jobbágya-zsellére volt Mihálynak, majd őutána Györgynek. A birtokok nagyságát illetően mindössze a Pusztá-Kovácsiban fekvő jószágáról vannak – nehezen ellenőrizhető és megbízható — adataink. Mint említettük, Fényes Elek az egész pusztá határát 7000 holdnak (nyilván 1200 négyszögöles holdról lehet szó) írta, Széll Farkas monográfiája a többször idézett 1784-es kimutatás szerint pedig azt állította, hogy a pusztán (Pusztá-Kovácsiban) a Bessenyei-birtok „300 köböl alá való gyepföldből és 200 szekér szénát termő kaszálóból” állt. Forráshelyet (érthetően!) egyáltalán nem jelölve írta — amennyire elképesztően tévesen, szinte ugyanolyan fesztelen magabiztossággal – Szauder József, hogy Bessenyei György Feketetóból „1783 tavaszán (!) átköltözött... Kovácsi pusztába”, ahol „642 holdon (sic!) gazdálkodott”. Azt hisszük, hogy a szerző ez utóbbi, igen meggyőzőnek szánt adatát éppen úgy, mint a többi idevágó megállapítását igen-igen könnyed, irigylésre méltóan felületes „odavetésnek” kell minősítenünk.⁸⁵

Nézzük előbb Pusztá-Kovácsit, s Széll Farkas valóságot megközelítőnek látszó adatait. A faluhatárnyi pusztán, mint megannyi hasonló jellegű pusztáján az országnak,⁸⁶ a közbirtokosság gazdál-

kodott. A Fényes Elek által évtizedekkel később emlegetett „csinos úri lakok” közül néhány már az 1780-as években is állhatott vagy éppen épülgethetett, noha jelentős hányadukat tulajdonosaik bizonnyára a XVIII–XIX. század fordulóját követő években, évtizedekben emelték. Jobbágyságok nincsenek, a legközelebbi falu, Bakonszeg ekkor a gróf Rhédey család hűbérbirtoka, a falu valamennyi jobbágya nekik szolgált a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején.⁸⁷ Pusztá-Kovácsiban, érthetően, nem lehetett végrehajtani az úrbérrendezést, hiszen nem voltak úrbéres jobbágyságok és jobbágytelkek. A bontakozó majorsági gazdálkodás tehát itt nemigen támaszkodhatott a jobbágyságok ingyenes szolgáltatásaira, a majorsági növénytermelés és állattartás szinte kizárólag az alkalmazott szegénység: a cselédek, pásztorok és másnemű „subditusok” munkájával és a közbirtokosok tulajdonát képező eszközökkel, berendezéseivel folyhatott. Föltehető, hogy a közbirtokos földesurak létszáma az 1780-as években kevesebb volt, mint amennyi lehetett Fényes Elek adatgyűjtése idején (23), számukat talán 10–15 főre tehetjük. Ha ennyien osztoztak a 7000 holdas pusztabeli határon, akkor – hangsúlyozzuk! – átlagosan mintegy 500–700 hold juthatott egyre-egyre. Nyilvánvaló azonban, hogy a valóság sohasem azonos a statisztikai átlaggal, hiszen a Nadányi nemzetségből fiú- és leányágon birtokló köznemesek között mind a „portiók”-ban, mind a valóságos birtoklásban és földhasználatban igen lényeges eltérések, különbségek lehettek. A Bessenyei-birtok nagysága azonban adataink szerint, sajátos módon, az „átlag” körül vagy a fölött mozoghatott. Megismételjük: ha hinni lehet a Széll-féle adatközlésnek, akkor a 300 köblös „gyepföld” és 200 „szekeres” rét durván számítva mintegy 500 holdat (1200 négyszögölest) tett volna ki, amihez az osztatlan közös legelőkből is bizonyára jelentős járandóság vagy részegység csatlakozott. Ha az osztatlan közösből ki tudnánk venni ezt a Bessenyei családra jutó hányadot, akkor a Bessenyei-birtok, pontosabban szólva: az általuk használt földterület Mihály, majd György úr idejében mintegy 600–800 hold körül járhatott. Mint írták, itt gazdag szántóföldek és kaszálórétek találhatóak. Ezt támogatná a Bessenyei-birtoktest is: a láthatóan kerekített „300 köböl alá való gyepföld” és a „200 szekér szénát termő kaszáló” igen eredményes és kiterjedt majorsági gazdálkodásról látszik tanúskodni. A növénytermesztés – a Bessenyei-„majorságban” csakúgy, mint a

többi közbirtokos gazdaságában – nyilván háromnyomásos rendszerben folyt, hiszen a 300 köből alá való gyepföldből, vagyis a szántókból 100–100 holdra mehetett az őszi és a tavaszi vetések és 100 holdra az ugar (ezért is nevezték a szántót „gyepföld”-nek) területe. Az adatokból az is kiolvasható, hogy az őszi és a tavaszi gabonák együttesen 800 köbőlnek írt (illetve fölértékelt) termés-hozama megfelelt a korabeli hozamok átlagának, azaz a 200 köblös vetésterület az elvetett mennyiségnek éppen négyszeresét hozta, termette, összesen 800 köbőlt. Megint más kérdés, hogy az említett kimutatásban az összes gabonatermés pénzre átszámított értékét (800 köből = 1000 Ft) egészében bevételnek-jövedelemnek könyvelték el, holott abból nyilvánvalóan le kellett volna venni-vonni a vetőmag, azaz az összes termés egynegyedét (200 köből) és a gazdálkodásban felhasznált munka- és igaerő értékét, a termelési költségeket.⁸⁸ Hasonló eljárást alkalmaz a kimutatás a „réggazdálkodás” esetében is, ahol a mintegy 200 holdas rét teljes hozamát: a 200 szekér szénát s annak átszámított pénzértékét ugyancsak bevételnek-jövedelemnek tüntették fel, megfelelkezve a hozamokra fordított kiadásokról.

Jobbágyok, azaz ingyenes munkaerő tehát itt közvetlenül nem lévén, vajon hány alkalmazott dolgozhatott e tágas pusztán a Besenyeyi-féle majorkodásban? Mekkora igaerőt tarthatott, kellett tartania, hogy a gazdálkodásbeli szükségletek kielégíthetők legyenek? Mennyi volt a tartott-tenyésztett állatok száma, milyen lehetett az állomány állatfajok és fajtankénti összetétele? Mindmeggannyi kérdés, amire pontos, de még csak elégséges válasz sincsen. Nyilván voltak cselédek, kocsisok, pásztorok, „udvarosok”, különösen attól fogva, amikor Bessenyei György ide tette a „szék-helyét”. Maga írta később kesernyés iróniával az egyik kéziratos művében: írni „minden napon azért se volt mód”, mert – amint részben idéztük is már – „mikor a kondások bocskort kérnek, a juhász bétolakodik bundástul, hogy egy kos megdöglött: hová tegye a bőrit. Mikor jelentik, hogy a tengely eltört, mert a cselédek a szekeret nagyon megrakták. Egy hordó bor is elfolyt stb.”, akkor bizony nem lehet zavartalanul elmélkedni.⁸⁹ A kondások és cselédek esetében többes számot használt az író – teljes okkal. Részletes agrártörténeti számítások szerint ugyanis kizárólagosan saját erőből művelt majorsági (szántó, rét, legelő) birtokok esetében mintegy 50–100 hold (később 40–60) esett egy-egy állandó és

alkalmi munkaerőre. Ennek megfelelően az alkalmazottak száma 8–10 fő (család) körül mozoghatott, de 12–15-nél aligha számlálhatott többet.⁹⁰

Ez a „létszám” természetesen magába foglalhatta az állatgondozókat is. Ám amíg a növénytermesztés szűkös kereteit s a termesztett gabonafélék fajtáit az említett kimutatás alapján is elgondolhatjuk, addig az állatállományról mindössze két adattal rendelkezünk. Kimutatásunk Pusztá-Kovácsin csupán 60 fejős juhról szólt, roppant alacsony, mindössze 20 Ft-os évi haszonnal. Ahol persze fejős juhok voltak, ott lenni kellett másmilyen (kos, toklyó, ürü stb.) birkának is, és a fejt tejen (túrón, sajton) kívül „másféle haszonnak” is (birkaeladás, hús, gyapjú, bőr). Vagyis a birkanyáj ennél lényegesen több darabot számlálhatott.⁹¹

Az állatállományra vonatkozó sommás adatunkkal még több a gond. Nem csupán az, hogy az állomány darabszáma – a későbbi korokból visszatekintve – rendkívül alacsonynak mondható, sokkal inkább az, hogy adataink „üzemgazdasági” szempontból alig-alig értelmezhetők, hiszen egyetlen tételben összevontan és nem a nagyobb birtokegységekhez kapcsolódóan adták meg az állatok darabszámát. Holott ez az állatállomány az egyes „majorsági-ház-tartási” (szabolcsi, beregi, bihari) birtoktestek között valamilyen arányokban bizonyára megosztódott. Az adatokból sajnos az sem deríthető ki, hogy a 40 marhából mennyi volt a tehén és az ökör (üsző, tinó, borjú), amit az alkalmazott igaerő miatt is jó lenne tudni. Nem bontja fel a kimutatás – kor és nem szerint – a lovak, sertések és a juhok darabszámát sem.⁹² Ennélfogva lehetetlen megmondani, hogy mekkora igaerőt használt-alkalmazott Pusztá-Kovácsiban (és a többi birtokokon) a Bessenyei ház, az allódiumokon mennyi szántó esett egy-egy ökörfogatra,⁹³ mennyi föld jutott egy-egy állatra (és fordítva), milyen volt az állat- és a számosállat-sűrűség.⁹⁴ Annyit mégis bizonyosan elmondhatunk, hogy az állományra vonatkozó adatok, mint annyi más országos és helyi adat, arról tanúskodnak: az állattartásnak-állattenyésztésnek – egyezően az országos állapotokkal – igen csekély szerepe lehetett a Bessenyei család „birodalmában” éppen úgy, mint itt Pusztá-Kovácsiban a teljességgel önerőre utalt majorkodásában.

Sokkal inkább próbára teszi a visszatekintő lelkiismeretét a jobbagyok-zsellérek számára vonatkozó adat. Pedig, mint idéztük már

Wellmann Imrét, mind az értékelő történeti kutatásokban, legfőképpen is a korabeli szemléletben a rang, a társadalmi súly s a személyi hatalmasság megítélésében jelentős helyet foglalt el, hogy kinek-kinek hány jobbágyra-zsellérré terjedt ki az uralma, mennyi volt is a neki szolgáló népesség. Láthattuk, az „in summa 134 jobbágy és taxás” mind a három megyére, akárcsak az állatállománynál (!), összevontan, együttesen adta meg e népesség számát. A kimutatás egyedül a beregi birtokoknál tett említést arról, hogy az ilosvai jószág jövedelme – a többi között – 33 jobbágytól is származik. Föltételesen bár, de elfogadva ezt a számot, a másik két birtokegységre (134—33 =) 101 jobbágy-taxás maradna. Ismerve – és erről szó lesz még –, hogy a szabolcsi birtokok mindössze két, kimondottan közbirtokossági falu (Bercel és Gáva) határának egy részére (mivel a 10-12 jobbágytartó birtokos közül mindkét helyen csupán egyik volt a Bessenyei család) terjedtek ki, s a jobbágyok-zsellérek száma ott nem érte el még a harmincat sem, ilyen módon a bihari birtokokon a jobbágyok-taxások számának mintegy 70–75 fő/család körül kellett volna mozognia. Ám jobbágya-taxása a Bessenyei családnak itt csak a Nagyszalontához közel eső, Fekete-Körös menti birtokokon volt, minthogy Pusztá-Kovácsiban – megismételjük – jobbágyuk-zsellérük nekik sem lehetett.

A bihari tanúvallomások, sajnos, ahogy nem szóltak a gazdálkodásról, ugyanúgy nem szóltak a Bessenyei-jószágon szolgáló jobbágyokról-zselléerekről sem. Rájuk nézve egyetlen támpont állhat rendelkezésünkre: a néhány évvel korábban végrehajtott úrbérrendezés. Birtokaik a Bessenyeieknek e dél-bihari tájakon három falu és két nagyobb pusztá határában feküdtek. Meglepetésünkre azonban a legnépesebb faluban, Fekete-Tóton (ahol Fényes szerint majdnem ezer lélek lakott) nem volt úrbérrendezés, vagyis a jobbágyi-földesúri viszonyt nem úrbéres viszonynak tekintették. Nem fektettek fel tehát urbáriumot, nem írták össze a jobbágyokat, így a földesurakat sem. A településbeli viszonyok sajátos jellegére utal később Fényes Elek is, aki azt írta: „Határából $3\frac{7}{8}$ telek úrbéri volna, a többi majorság, de kiterjedését nem tudhatni.”⁹⁵ Az a „volna” és a „nem tudhatni” utal az évtizedek múlva is fennálló teljes bizonytalanságra. Ha ez így volt a XIX. század közepén, akkor még inkább így lehetett az 1780-as években. Holott Fekete-Tót határához kapcsolódott a nagy kiterjedésű Dalom-pusztá (ahol

szintén birtokoltak valamennyit a Bessenyeiek), és a faluban volt az a kúria és annak minden tartozéka, amit Bessenyei Mihály (esetleg Pálóczi Horváth Ádám) építtetett valamikor a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején (azaz annak itteni végrehajtása: 1772 tájékán, esetleg pár évvel már korábban) és ahol Bessenyei Mihály éveken, majd György, az író pedig két éven át lakott.

A másik két faluban, Fekete-Győrösön és Kávásdon viszont rendezték az úrbéres viszonyokat, s felfektették a szokásos úrbéri tabellákat. Mindkét település jobbágyságát „szabad menetelő”-nek írták, röghöz kötött egy sem akadt. Mindkét település parasztnépe, a nevekből láthatóan, román volt.

*Fekete-Győrös*⁹⁶

Földesúr	Telkes jobbágyok	Házasszellérek	Házatlan zsellérek
1. Nadányi Miklós örökösei	11	4	–
2. Szilágyi Bálint	6	–	–
3. Pálóczi Horváth Ádám	5	1	–
4. Lasztótzai István örökösei	3	–	1
5. Füredi Mihály	5	1	–
6. Bessenyei Mihály	1	2	1
7. Körmöndi János	2	–	–
8. Nadányiak „osztatlan jobbágyi”	2	1	1
Összesen	35	9	3

Összes telek: $7\frac{3}{8}$

*Kávásd*⁹⁷

1. Nadányi Miklós örökösei	6	2	–
2. Pyber József örökösei	7	1	–
3. Bárány Nadányi Miklós örökösei	4	2	2
4. Szilágyi Bálint	5	1	–
5. Pálóczi Horváth Ádám	4	–	1
6. Bessenyei Mihály	–	2	–
7. Füredi Mihály	2	–	–
8. Lasztótzai János	2	1	–
9. Körmöndi János	2	2	–
10. Nadányiak „osztatlan jobbágyi”	2	2	–
Összesen	34	13	3

Összes telek: $6\frac{1}{8}$

Mindkét faluban külön is összeírták az irtásföldet birtokló jobbágyokat-zselléreket név szerint,⁹⁸ föltüntetve a fölöttük álló földesurakat. Ám az irtásföldet birtokló jobbágyok földesurai között Bessenyei Mihály neve nem szerepelt, neki ilyen jobbágysai – az urbárium szerint – nem lehettek. Maradt tehát az úrbéres illetőségű jobbágyság – és a számuk bizony messze-messze elmaradt az előbb említett 70–75 fő mögött. Hiszen a két faluban, végső fokon az egész Bihar megyei Bessenyei-„birtokkomplexumon” 1 telkes jobbágyot, 4 házas és 1 házatlan zsellért, mindösszesen 6 parasztot találtak vagy vélték annak minősíteni az urbáriumok fölfektetői, ennyit írtak be Bessenyei Mihály úrbéres alattvalójaként a táblákba.

A történeti kutatások, tudjuk, országos, regionális és helyi méreteken többször és többféleképpen rámutattak már (köztük e sorok írója is),⁹⁹ hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején távolról sem írtak össze minden parasztot és minden parasztkézen lévő földet. Ám hogy ilyen mértékű lett vagy lehetett volna az eltussolás, ott, ahol az úrbérrendezést végrehajtották, nehezen képzelhető el. Nehezen hihető, hogy a Boldizsár és György által készített kimutatásban föltüntetett „jobbágy és taxás” parasztoknak még az egytizede sem került volna be az úrbéri táblákba. Táblázatunkból az is megállapítható, hogy Fekete-Györösön és Kávásdon egyaránt valamennyi jobbágytartó köznemes „erősebb” volt Bessenyei Mihálynál, hiszen a két faluban mindössze egyetlen telkes ($\frac{2}{8}$ -os) jobbággal rendelkezett csupán, legfeljebb a zsellérek számát illetően sorolható valamivel följebb a helyzete.¹⁰⁰ Messze elmaradt a Nadányiak, a Szilágyiak, a Pyberek, de még a Pálóczi Horváthok mögött is.

Az úrbéres jobbágy- és zsellércsaládok száma, mutatja táblázatunk, Györösön és Kávásdon egyaránt 47–47 volt. Fényes Elek szerint Kávásdon és Fekete-Györösön több mint hét évtizeddel később kerekítve 700–700 lélek lakott. Ám azt is tudjuk, hogy e korszakban (1772–1848 között) országosan is nagyarányú falusi és városi népességnövekedés következett be: Kávásdon a József kori népszámlálás idején 495, Fekete-Györösön pedig 551 főt találtak az összeírók.¹⁰¹ Más támpontunk nem lévén, a szokásos eljárást kell alkalmaznunk, vagyis a jobbágy- és zsellércsaládok számát egyenként ötnek véve, a népességnek mintegy a felét az urbáriumokba

felvett úrbéres népesség, míg a másik felét (hiszen nem es egyik faluban sem találtatott a népszámlálás idején) a nem úrbéres parasztnépek közé lehet sorolnunk. Másként szólva, Bessenyei Mihály nem úrbéres, mondjuk éppen „taxás”-nak¹⁰² vagy „árendás”-nak nevezett szolgáló parasztjai annyian lehettek vagy esetleg valamivel lehettek csak többen, mint amennyi úrbéres család szolgált neki. Sem Fekete-Tóton, sem az említett pusztákon úrbéres jobbágyok nem voltak, ám aligha lehetséges, hogy az itteni népesség döntő része nem úrbéres parasztként szegődött a közbirtokos földesuraságok szolgálatába. Fekete-Tóton, ahol 850 fő és 163 család lakott a népszámlálás idején, s ahol 16 nemest is találtak az összeírók (köztük volt például Bessenyei György is),¹⁰³ a nagyszámú nem nemes falusiak közül minden bizonnyal több család alávetett viszonyban, meglehet, hogy éppen ún. taxásként használt földet és tartozott szolgálatokkal Bessenyei Mihálynak is. Mint-hogy lehettek ilyen szolgálónépei – az ún. cselédekről nem is szólva – Gyarak- és Dalom-pusztákon is. Bárhogy nézzük, a dél-bihari birtokegyüttesben 25–30 családfőnél több – ide értve a másoktól árendába átvett parasztokat is – nemigen kerülhetett feudális függő viszonyba a Bessenyei családdal. Erre utal az igen alacsony, mindössze 100 Ft-ra becsült évi ún. dézsmabúza- és kukoricabevétel is, ami az említett kimutatásban szerepelt.

Aligha található szoros összefüggés az úrbéres (és a nem úrbéres) jobbágyok-zsellérek száma és a nemesi portió (a birtokolható részjóság, földterület) között, ám úgy gondoljuk, hogy valamilyen mértékű „arányosság” mégiscsak lehetett közöttük. Jelentős módon meghatározhatta például a jobbágyi robotszolgáltatás mennyisége a saját kezelésű, ún. majorsági gazdálkodás méreteit, mint ahogy összefüggés lehetett a jobbágyszám, a majorsági kezelésű birtok és a közös földek, az erdők és a legelők használati részaránya között. Megismételjük: aligha tudná bárki, ide értve az egykori birtokosokat is, pontosan megmondani annak a földnek a területi nagyságát, amelyen akkor éppen Bessenyei Mihály (vagy bármelyik más közbirtokos társa) az 1760–1780-as években majorsági gazdálkodást folytatott, s azt sem, hogy mekkora rész illette az erdőkből és a legelőkből. A fent említett arányokra való tekintettel azonban úgy látjuk, hogy Mihály alighanem a „szegényebb”, a kevesebbet használó-birtokló közbirtokosok közé tartozhatott. Nem tudjuk,

hogy mekkora lehetett az az erdő, amit 600 Ft-ért adott bérbe, s azt is csak föltételezni tudjuk, épp e magas bér miatt, hogy a Bessenyei-erdőrészt bérlők ugyanazok lehettek, akik a hamuhutát bérelték és működtették.¹⁰⁴ Nincs támpontunk arra nézve sem, hogy a hamuhuta Mihály építménye, tulajdona volt-e, vagy csupán a hamuzsír-főzés jogát adta bérbe évi 400 Ft ellenében. És vajon tudomásul vették-e, hozzájárultak-e a nagyobb arányú fakitermeléshez a közbirtokos társak? Volt-e ott másnak is hasonló jellegű kezdeményezése, „ipari” üzeme? Mennyiben lehetett az intenzívebb „erdőelés” gerjesztője Bessenyei Mihály (és György), illetve az ottani közbirtokos társak között kialakult feszültségeknek, ellentéteknek (amikről szó lesz még)?

Összegezve mondandónkat: nemcsak a „Kimutatás”, de a megvizsgált adatok alapján is megállapítható, hogy a Bessenyei család bihari birtoka akkor minden tekintetben (nagyságában, kiterjedésében, a majorkodásokban, alattvalókban, bevételekben etc.) a legnagyobb, a legjelentősebb részegysége volt „birodalmuknak”. Noha annál mégis kisebb lehetett, mint amit az említett kimutatás alapján Boldizsár és György állítottak, netán jóhiszeműen gondoltak.

Jóval kisebb súlyuk volt a beregi birtokoknak. Forrásaink öt falu, úgymint: Bród, Iloncza, Ilosva, Polyánka (Bereg m.) és Rákócz (Ugocsa m.) határában lévő birtokokról szólnak. Az öt falu szinte egy bokorban, Munkács és Nagyszöllös térségében, a dombosabb-magasabb térszíneken feküdt. Paraszt lakói majdnem egészében görög katolikus ruszinok, ahogy akkor írták: oroszok voltak. Agrárművelésbe vont földjeik kevesek és soványak, erdeik gazdagok. Népessége mind az első népszámlálás, mind Fényes Elek adatai szerint 1000 fölött volt Rákócznak és Ilonczának, míg a másik három falué 500 körül mozgott. Birtokosaik mindkét forrásunk szerint Ilosván és Polyánkán kizárólagosan az Ilosvayak voltak, míg Rákóczon, Bródon és Ilonczán ömögöttük másokat is megneveznek.¹⁰³ Sajátos módon azonban egyik forrásunk sem említ Bessenyeit a birtokosok között.

Bizonyosan annyit tudunk csupán, hogy a vizsgált időpontban (1784) – mint alább látni fogjuk majd – erősen vitatták és kétségesnek állították a Bessenyei család jogosultságát a beregi (és ugocσαι) birtokokra. Így fordulhatott elő, hogy a József kori népszámlálás

alkalmával a Bereg megyei négy faluból kettőben csak az Ilosvay családot említik mint birtokost. Ha lehet, a birtoklási viszonyok jóval kuszáltabbak voltak itt, mint amit a bihari birtokok esetében megtapasztaltunk. Valójában kettős pályán vagy kettős síkban mozogva lehetne – igen hosszadalmasan – a bonyolult birtoklási „állapotokat” távolról sem megnyugtató módon bár, de valahogyan mégis kibogozni. Egyik síkban a genealógia szálait, az öröklések rendjét kellene fölfejtetni, míg a másikban a vele összehangzó, részint ráépülő pillanatnyi adottságokat s azoknak különféle előzményeit lenne jó föltárni. Ágas-bogas kérdésköteg lenne mind a kettő. Sem terünk, sem lehetőségünk nincs azonban mindezek kibontására, de feladatunktól is messze eltérítene bennünket. Ezért csupán érintenünk lehet ezt is, azt is.

A családfában leágazó s az öröklések – vélt vagy valós – jogát éltető „vérvonalak” ugyancsak anyai-leányági szálakon hajlottak át Beregbe és Ugocsába. Mégis más módon és közvetlenebbül, mint ahogy ez kitapintható volt Biharban. Ráadásul itt ezek az ágak és vonalak oda-vissza egymást is keresztezték – a vizsgált pillanatban is. E rokonsági kapcsolódásokról szólva említettük már, hogy Bessenyei Boldizsár és György apai nagyanyja Lövey lány, édesanyjuk pedig Ilosvay Mária volt. Így hát nagyanyjuk és édesanyjuk révén egyaránt juthattak jusshoz Beregben. Ám a tehetőes köznemesi család, az Ilosvay nemzetség, épp Ilosvay Mária révén, szorosán kapcsolódott a Lövey családhoz is, amennyiben Mária testvére, Ilosvay Zsuzsanna Lövey Ádámnak volt a hitvese. Mindezt csak tetézte, hogy a nyolc Bessenyei fiú közül megnősült négyből kettőnek Lövey lány volt a felesége: Istvánnak Lövey Zsófia, Pálnak pedig Lövey Charitas, a két fiútestvér tehát föltehetően két lánytestvért vett feleségül.¹⁰⁶

Nem lehet kétséges: a szövevényes viszonyok komoly próbák elé állították (és állítják ma is) azt, aki e „keresztaszálás” rokonsági hálóban, a vélt vagy valós jussokban, azok arányában-mértékében el tudott (volna) igazodni. Az öt faluból négy Bereg megyébe esett, s ott a vitatott földek és jobbágyságok valóban az Ilosvay nemzetség birtokát képezték. Ezekre a Bessenyei család Ilosvay Mária leányági öröksége révén formált jogot. A tanúvallomásokról készített jegyzőkönyvekben is külön kezelték a Rákócz faluba eső birtokrészt. „Hát az Tekintetes Nemes Ugocsa Vármegyében Rákóczon lévő

Jószág illet é Leány ágat” – kezdődött Tajkli Miklós utolsó kérdése az 1784. augusztus 8-án felvett jegyzőkönyvben.¹⁰⁷ Meglehet, csak azért kezelték külön, mert a falu már nem Beregben, hanem Ugocsa megyében feküdt. Ám a különválasztás nyomósabb oka az lehetett, hogy az örökség eredete eltérő természetű volt. Az nevezetesen – és erről szó lesz még –, hogy az itteni juss a Lövey nagyanjai ágon, részint talán a Bessenyei fiúk (István és Pál) beházasodása révén került a Bessenyei család birtoklási jogkörébe.¹⁰⁸

Bárhogy volt is, annyi bizonyos: mindkét megyebeli birtokokban közös volt, hogy azokhoz leányági öröklés-örökség révén jutottak hozzá, ilyen címen formáltak igényt azokra a Bessenyeiek. Ám éppen ezt vitatták az Ilosvay fiú örökösök. A tanúk, mint sok ezer más hasonló perben századokon át, azt állították, hogy az Ilosvay családban az öröklések során soha nem érvényesült az ún. leánynegyed jogelve és joggyakorlata. Vagyis a leányok nem földbirtokban, hanem más módon kapták ki az őket is megillető örökrészüket.

Mielőtt átadnánk a szót a tanúknak, róluk annyit mindenképpen el kell mondani, hogy a kilenc vallomástevő közül négy az Ilosvay nevet viselte, négy pedig valamilyen módon – mint látni fogjuk majd – érintett volt a Bessenyei család körül itt is fölparázsló ügyekben, indulatokban. Vagyis érintetlennek, kevésbé elfogultnak mindössze egyetlen meghallgatott tanút, Lipcsey Sándor Bilke (Bereg m.) mezővárosában lakó köznemest lehet tekinteni.¹⁰⁹ Az első tanú, Ilosvay Ferenc, 44 éves, Fülöpösön (Szatmár m.) lakó közbirtokos és táblabíró volt. A többiek valójában ugyanazt állították, amit ő a szóban forgó örökségről elmondott. Az a birtok, amit Bereg és Ugocsa megyékben „az Nemes Bessenyei Família Édes Anyok Nemes Ilosvay Mária Asszony után praetendál és most bizonyos Transactio mellett ideig Nemes Bessenyei György Úr által bírattatik, mind az Ilosvai Familiát illető Jószág légyen” – ütötte meg az alaphangot Ilosvay Ferenc, s állítását azután valamennyi tanú újraismételte. Mindezt pedig azzal „bizonyíthattya, mivel hogy a Nemes Ilosvay Família azon Jószágból soha még egy leánynak sem adott részt”. De hát akkor hogyan került oda, miként jutott mégis bizonyos birtokrészekhez a Bessenyei familia? Úgy – szól az egyszerű, de nagyon is homályos válasz –, hogy Ilosvay Mária és Zsuzsánna (férje Lövey Ádám) édesanyjuk, Ilosvay Bálint

felesége (született Ignéczy Krisztina)¹¹⁰ „éltéig anyai jóvoltából használták” „attyok Jószágának valamely részét” a Lövey és Besse-
neyei családok. Amikor azonban édesanyjuk meghalt, Mária és
Zsuzsanna „az fiú ággal magok önként megegyeztek, hogy minél
előbb az aquisitumok eránt liquidálván, az fiú ágnak vissza bo-
csáttyák” (mármint a Bessenyei és Lövey család által anyai jó
szándékból „használt” birtokokat). Ám a testvérek „transactioját
nem akarván ugyan örömet megtartani, az Bessenyeiek bírták
akkor egynéhány holnapokig azon Jószágot”. Miután azonban be-
látták, hogy az „Ilosvay familia kezeknél, mint magáét, hagyni nem
akarja, ki költözvén a Jószágból magok önként ottan hagyták a fiú
ágnak”.

Az időpontok ugyan hiányoznak, de az okfejtés mindeddig leg-
alább követhető, érthető. Ám az újabb fordulat, ami most követke-
zik, sűrű ködbe borítja az anyai jószág és a leányági örökrész további
sorsát. Az Ilosvay familia ugyanis, mondja a tanú, „különös adminis-
ztrátort kért azon jószágnak” a vármegyétől. Kérésüket a megye
teljesítette, s Füzes Andrást küldték ki adminisztrátornak, vagyis a
birtokrészek ügyeit kívülálló, mondhatni hivatalból kirendelt sze-
mély intézte, igazgatta. Ha igaz, hogy az Ilosvay testvérek mege-
gyeztek, s ha igaz, hogy a Bessenyei (és Lövey) familia „kiköltö-
zött” a jószágból s azt „önként” hagyták ott a fiúágnak, akkor mi
szükség volt erre az érthetetlen lépésre? Íme a magyarázat: „minek-
előtte a Tekintetes Ilosvay familia a fiú ág között fel osztotta azon
Jószágot, hogy ne láttasson minden igaz ok nélkül a Leány ágat
excludálni, addig is, míg megmutatná világosan, hogy azon Jószág
egyedül fiú ágat illeti”, mindaddig adminisztrátort kért a megyétől.
Tisztességüket akarták volna felmutatni, demonstrálni? Netán fél-
tek, hogy a bizonyára elhúzódható osztozkodás alatt visszajönnek
a sógorok?

Négy esztendőn át szolgálta az ügyet Füzes András, ám az
„adminisztrációja nem helyessen menvén, a Tekintetes Ilosvai
Familia Bessenyei és Lövey Uraknak újra bizonyos Transactio
mellett csak törvény ki menetelég bocsátotta által” (ti. a szóban
forgó jószágot). A „törvény kimenetelég” ezúttal azt a pörlekedést
fedte el, amiről egy másik tanú, Ilosvay László viszont világosan
beszélt. Mert az újabb „transactio” bizony úgy jött létre, hogy előtte
az Ilosvay familia a megye „generális gyűlésén Protestatitot adott

bé” a sógorok ellen, de „mint hatalmas emberekkel semmire sem mehetvén”, jobbnak látta velük megállapodni. A jogtalan leányági földbirtoklás ügyében az Ilosvay család a királyi táblán is „folytatta (akkor is!) Processussát”, s a tanú bizonyos benne: a családnak igazságot szolgáltat a bíróság. Ilosvay László, ellentétben Ferencsel, azt állította, hogy Füzes András adminisztrátorkodását nem az Ilosvay familia elégelte meg, hanem abból Füzes „Bessenyei és Lóvéi Urak által erőszakosan ki vettetett s a Jószágot magok birodalmak alá foglalván, mindjárt akkor egy más között fel osztották s máig is úgy bírják”.¹¹¹

Elképzelhető, hogy valóban ennyi fordulat, cikcakkos váltások, „tánclépések” váltogatták egymást, amíg a Bessenyei család beregi (és ugocsa) jószágát valamiképp megszerezte, illetve az Ilosvay fiúág oldaláról nézve: ügyeskedésekkel, fűfanggal vagy erőszakkal bár, de maga alá kaparta. Így lenne, ha akkor, csak abban az egyetlen pillanatban is (akárcsak századokon át) lehetett volna bármiféle „végleges” vagy tartós megállapodásról, birtoklási állapotról, szilárd föld- és telektulajdonlási viszonyokról beszélni. De nem lehetett.

Nem lehetett azért sem, mert mint előbb láthattuk, a bizonytalan idő homályába veszett a Bessenyei család itteni birtokigényének a puszta föltünése is. Nem tudjuk, mikor és mit engedett át férje vagyonából a jószágos Ignéczy Krisztina egyik leányának, Máriának, György és Boldizsár édesanyjának. Nem tudjuk, mikor halt meg, fiai mikor kértek a megvétől adminisztrátort, mikor született az első „transactio”, mikor vetették ki vagy hívták vissza Füzes Andrást, mikor kötött az újabb „transactio”. Csak azt tudjuk, hogy Füzes András négy éven át adminisztrált, nem tudjuk, hogy mettől meddig. Nem tudjuk, hogy a tranzakciók idején ki kormányozta a Bessenyei-jószágokat: Ilosvay Mária férje, Bessenyei Zsigmond? Netán annak elsőszülött gyermeke, László?

Amit tudunk, csupán az, hogy 1782. június 26-án bécsi keltezésel, alig néhány hónappal a császárvárosból való végleges hazaköltözése előtt, Bessenyei György felhatalmazó és intó levelet küldött István bátyjának. Ebben azt írta: berceli és gávai „minden néven nevezendő javaimnak adminisztrációját Bessenyei István bátyámnak tökéletesen által adom”. Ugyanakkor a „Bereg vármegyei jószágnak miben létérül hasonlóul igazán, mint egyebekrül is emberséges atyafi módjára tudósítson”. Ne „palástoljon” el semmit,

mert az „káros és utálatos”. Kinyilatkoztatja, hogy a beregi Jószágnak is teljes életében, mint a berczelinek jövedelme a Házra maradjon, ki részemrül az adminisztrációnál egyebet magamnak fenntartani nem kívánok”. Aztán egy mondattal alább ezt írta: „Adminisztrálja hát (ti. István) Bereget is úgy, mint Berczelt, Gávát.” A látszólagos ellentmondás könnyen feloldható. Bercelen és Gáván György főntartotta a jószág vagy a ráeső részjószág feletti bírhatási (?) jogát, s annak csupán az adminisztrációját engedte át Istvánnak, a beregi birtokok birtoklási jogára ellenben nem aspirált, viszont az adminisztrálás jogát főntartotta magának. Távol lévén azonban, az ügyek intézését ideiglenesen a beregbeli birtokok esetében is István bátyjára ruházta át. Írta pedig levelében mindezeket azért, hogy a Bessenyei ház birtokain rend legyen, „hogy attul a gyalázatos éhletlenségtől s veszedelmes zűrzavartul, mi bennünk(et) éhelhalókká tett, szabaduljunk”.¹¹²

Úgy tűnik tehát, hogy 1782 nyarától a gyakorlati ügyek intézését István végezte a beregi birtokokon is, ám az adminisztrálás jogigénye ideiglenesen Bessenyei Györgyre szállt. A két évvel később meghallgatott beregi-szatmári tanúk ugyanezt állították: a szóban forgó birtok ideiglenesen „Bessenyei György Úr által bírattatik”, most (1784-ben) ő a birtok „adminisztrálója” – hangoztatták az Ilosvay familia tagjai csakúgy, mint a többiek. Ilosvay László azt vallotta: „tudja azt is, hogy a sokszor említett Jószágot mostanában Bessenyei Pál uram bírja Bessenyei György neve alatt”. Ugyanezt emelte ki Füzes András is: „Úgy hallja Fatens Úr, hogy Bessenyei György Úrra szállott volna azon Jószág és hogy most Bessenyei Pál lakik benne a György neve alatt”.¹¹³ Nem tudjuk, hogy a legifjabb Bessenyei fiú, Pál, aki – említettük – Lövey Charitast vette feleségül, mikor költözött át Beregbe: nősülésekor, később vagy csupán az 1780-as évek elején. Annyit tudunk róla, hogy mindössze két évvel volt fiatalabb Györgynél, a zenebona idején tehát harmincnégy-harmincöt éves lehetett. Beregbe kerülhetett felesége és az édesanyja révén is, az éppen itt vitatott birtokokra. Széll Farkas azt mondja még róla, hogy „Bereg vármegye közszeretben és tiszteletben állott” táblabírája „Beregszászon és Ilosván lakott” és „férfi kora teljében” – tanúsítják a Pált ábrázoló egykori kép s a családi hagyományok – „testvérei közül leginkább hasonlított” Györgyre.¹¹⁴

Nincs meglepő abban, hogy a zenebona „tettetársá”, Boldizsár ügyében itt is feltették azt a kérdést, amit Biharban: „vallja meg a tanú, ha Bessenyei Boldizsárnak vagyon é valami különös Józsa avagy Gazdasága ezen... Beregh vagy Ugocsa Vármegyékben avagy nincsen?” A válasz, akárcsak Biharban, valamennyi tanú esetében igen határozott volt: „Soha, semminemű különös Possessoriumát avagy Gazdálkodását nem hallotta”¹¹⁵ egyikük sem.

Alighanem okkal írta Bécsből s épp a beregi birtokok kapcsán, Bessenyei György, hogy a Házat meg kell(ene) szabadítani mind „a gyalázatos éhletlenségtől”, mind a „veszedelmes zürzavartul”. A zürzavar itt bizony sokkal nagyobb mérvű lehetett, mint Biharban. Az anyai juss birtoklása körül támadt, már-már kaotikusnak tűnő állapotok érzékeltetése céljából másoltatta át Tajkli Miklós (és csatoltatta a maga által felvett jegyzőkönyvhöz) azt a tanúkihallgatási anyagot, amit épp egy évvel korábban, 1783. június 24-én rögzített Polyánkán a Bereg megye alispánja által vezetett és más célokból kiküldött bizottság.¹¹⁶ Akkor két kérdést szögeztek a tanúknak, ám a meghallgatott nyolc tanú közül a 2. kérdésre mindössze egy válaszolt csupán (noha ő sem mondott semmi érdemlegest).¹¹⁷ Így az 1783-as tanúkihallgatás valójában egyetlen kérdéskörre összpontosult: a két évvel azelőtt (vagyis 1781-ben!) csupán haszonvételre a néhai Ilosvay Józseftől és Adámtól Lövey és Bessenyei urak által átvett és azóta birtokolt „javakból mennyit, mennyiért és kiknek idegenítettek el”.

A nehézkes és tirádás kérdésre adott válaszok csakugyan zavaros és bonyolult helyzetről tanúskodtak. Valamennyi tanú hangoztatta, hogy a Bessenyei és Lövey uraknak kizárólag haszonvételre engedte át a két elhunyt Ilosvay testvér a nőági Ilosvay-javakat. A fő kérdés ekkor nem az volt: mit és mennyit engedtek át a két családnak, hanem hogy az átengedett javakból mennyit és mennyiért idegenítettek el az elmúlt két esztendő alatt. Pontosan megnevezik, hogy a Bessenyei család „jussát” ideiglenesen László vette át, aki időközben elhunyt (föltehetően ezért is kellett Bessenyei Györgynek 1782-ben az említett levelet István bátyjának megírni, s László helyett Istvánra ruházni a birtokügyi teendőket). Figyelmen kívül hagyva a Lövey családra vonatkozó vallomásokot, a Bessenyei családról megtudhatjuk, hogy a néhai Bessenyei László (a legidősebb fiútestvér) Iloncza faluban öt jobbágyot és jobbágytelket azok tar-

tozékaival (úgy mint: Branik Andrást, Branik Mátyást, Petrinkó Eleket, Hajduk Jánost és Fenics Tivadart), továbbá két helybeli zsidó árendátort (Jacobovics Márkot és Lejbovics Zelchet) Fráter Istvánnak „bizonyos összegért” elzálogosított. Azt azonban egyik tanú sem tudta megmondani, hogy a szóban forgó javak és emberek ellenében mekkora zálogösszeget kaphatott Bessenyei László. Föl-tételezzük, hogy valamennyi jobbágytelek tört telek lehetett, hiszen a közel egyidejűleg végrehajtott úrbírendezés során fölfektetett (itt 1775-ben) tabellákba Ilonczán fél teleknél nagyobb telkest nem találtak. A két Branik és Hajduk a tabella szerint Ilosvay Ádám jobbágysai voltak, viszont a másik két paraszt neve (Fenics és Petrinkó) nem szerepelt a közbirtokos földesuraságok jobbágysai között – talán éppen azért, mert nem úrbíres jobbágyok lehettek.¹¹⁸ Csak valószínűsíthető az is, hogy Jacobovics és Lejbovics a kocsma árendátorai voltak. Úrbíres telek e bérletekhez nemigen tartozhatott, hiszen akkor az ő nevük is szerepelt volna az urbárium tabellájában. A vallomások szerint mindössze egy-egy jobbágyot adott zálogba Bessenyei László Ilosván és Polyánkán. Név szerint: Bihar Jánost és Dudla Sándort (az előbbi Ilosvay Ádám $\frac{2}{8}$ telkes, az utóbbi József $\frac{4}{8}$ telkes jobbágya volt 1775-ben). A két jobbágyot Lónyay László (ottani közbirtokos) vette zálogba, s itt már annak összegét is tudták és megmondták a tanúk: 170 Ft 50 krajcárért.¹¹⁹

Korabeli furcsaságnak azonban nem csupán ezek, a leányági juss „használati” jogának ilyen módon való megszerzése, majd a megszerzett telkek-parasztok (egy részének?) elzálogosítása mondhatók. A közbirtokosok társadalmában vagy éppen még magasabb körökben mindennapi „ügyletnek” számított, hogy adták-vették (és aztán porre vitték) a telkeket és a rajtuk ülő embereket. Igazán törvényellenesnek, ha nem is éppen szokatlannak a jobbágyszerzés alábbi módja tekinthető. „Igaz-e – szolt Tajkli Miklós egyik kérdése 1784 augusztusában –, hogy Bessenyei György Uram és Lövei László, úgy Lövei István és Fejér János Uraimék jobbágysait erőszakosan el foglalta és maga szolgálattárára fordította?” A válaszolók egyike csak igen-igen általános módon tudta megerősíteni: „Bessenyei György Úr a tavaszon – így Lipcsei Sándor – bé jövőn, ezen Nemes Beregh és Ugocsa Vármegyékben másoknak egynéhány jobbágysait erőszakosan el foglalta légyen, és maga szolgálattárára aplicálta.” Noha attól eltérő időpontot mondott Papp Zsigmond,

Kék faluban (Szabolcs m.) élő nemes, vallomása mégis sokkal foghatóbb. A helyszíntől, Ilonczától ugyan távolabb lakik, de veje lévén a sérelmezett Fejér Jánosnak, jól tudja, hogy „a múlt ősszel (vagyis 1783-ban) bé menvén Bessenyei György” a megyébe, „Fejér János Úrnak Ilonczán lévő Palustyán nevezetű három Jobbágyait minden igaz ok és hír adás nélkül erőszakossan elfoglalta”. Mindezt onnan tudja, hogy a sérelmet szenvedett közbirtokos őt, mint vejét „karácsony tájban azon Jobbágyoknak Úrdolgára való hajtások végett bé küldötte” Beregbe. Nagy meglepetésére azonban a három jobbágy neki nem „engedelmeskedett”, mondván: „nékiek már Bessenyei György Úr lévén Földes Urok”, és sem most, sem ezután nem hajlandók Fejér Jánosnak szolgálni. Megszólítottatott a Palustyánok földesura is. Fejér János elmondta még, hogy amikor a dolog hírét vette, „keményen reá izent” Bessenyei Györgyre, aki már „sok ideig (!) így usuálta” a jobbágyokat, s aki az üzenet után „által látván igazságtalanságátt”, őt (mármint Fejért) „lecsendesítendő, 18 Vonás forint Árendákat ígért érettek esztendőnként, most már a szerént bírja” (ti. a három jobbágyot).¹²⁰ Az ügy kapcsán azonban két dolog is elgondolkoztató. Az egyik: Fejér György gyors beletörődése a jobbágyok elvesztésébe, hiszen az árenda nélküli „usuálás” legfeljebb néhány hónapon át, de távolról sem „sokideig” tarthatott. Némi kétséget támaszthat bennünk az is, hogy a többször idézett urbárium szerint Ilonczán, az eset előtt mindössze nyolc esztendővel csupán egyetlen úrbéres jobbágyot tüntettek fel Fejér uram neve alatt, így: Pamistsanin Andrást.¹²¹ Hová lett a másik kettő, egyáltalán volt-e három jobbágya Ilonczán Fejér Jánosnak? Nem utolsósorban: ha kedve támadt Bessenyei Györgynek más jobbágyát erőszakkal elvenni, nem tudjuk, hogy miért éppen Fejér János egyetlen (vagy éppen három) szem jobbágyát szemelte ki magának.

A Rákócz falu határában fekvő Bessenyei-jószág ügye valóban sajátságosnak mondható. Gondot okoz mindjárt a birtokrész eredete: miként és hogyan került a Bessenyei ház „vonzáskörébe”, ahogy egyik tanút idéztük is már: „virtuálisan” a tulajdonába? Falvaink közül az egyik legnépesebb település Rákócz volt,¹²² az 1775-ös urbárium szerint 25 közbirtokos földesúr alatt 78 úrbéres jobbágy és zsellér szolgált, akik hihetetlenül kevés, mindösszesen $6\frac{6}{8}$ telket birtokoltak. A közbirtokosok között ugyan található két

Ilosvay nevezetű is (ifjabb Ferenc és Imre), de sem József, sem Ádám neve nem fordult elő, így jobbágyaik-birtokaik nekik Rákóczon bizonyosan nem voltak, nem lehettek.¹²³ Utaltunk már arra, hogy az 1784-es augusztusi tanúkihallgatás során a birtokrész ügyét külön kezelték – és láthatóan nemcsak azért, mert a falu nem Bereg, hanem Ugocsa megyéhez tartozott. Különállását a visszatekintő előtt az is nyomatékosíthatja, hogy az egy évvel korábbi, az 1783. évi vizsgálat során sem firtatták a Rákócz falun lévő Bessenyei-birtokokat, föl sem merült az itteni telkek ügye. Önmagában ez is arra utal, hogy ezek a javak nem Ilosvay Mária leányági, hanem a Bessenyei nagynya, Lövey Klára örökrésze lehettek, az ő révén szállhattak a Bessenyei családra.

Tajkli Miklós utolsó kérdése célozta meg a rákóczi birtoklás ügyeit. Így: „Hát a Tekintetes Nemes Ugocsa Vármegyében Rákóczon lévő Jószág illett é Leány ágat, Bírják é azt actualiter Bessenyei Urak, hány telekbül álló, kinek vagyon elzálogosítva és mennyi summában vallya meg azt is a Tanú.” A kilenc tanú közül mindössze hárman vallottak az ügyben: Lipcsei Sándor, Ilosvay Péter és Bárány János. Lipcsei Sándor közbirtokostárs lévén Rákóczon, azt állította: „bizonyosan tudja”, hogy a Bessenyei jószág „Rákóczon és egyebütt (?) azon nemes vármegyében (ti. Ugocsában) tíz telekből állván mind öszve, azt Tisztelendő Bárány János Uram Rákóczi Parochusnak el adták kilencz száz forintokban és annak birodalmában nincsenek”. Ám a vallomás furcsa fordulata most következik: „noha azon Jószág (ti. ez a tíz telek) is Bessenyei Uraknál csak négy száz forintokban volt zálogban és így semmi örökségek itt nincs sehó” (mert ami van, az mind az Ilosvay famíliáé). Nem tudjuk, mert a vallomástevő sem mondta meg: vajon a Bessenyei család kitől és mikor vette át azt a tíz jobbágyot négyszáz forintért zálogba? De ha valóban így kerültek (volna) a rákóczi javak a birtokukba, vajon volt-e joguk azokat újabb – és sokkal magasabb – zálogösszeg fejében tovább zálogosítani? Egyáltalán: kié volt hát a rákóczi jószág?

A birtoklás jogosságát, pontosabban szólva a birtoklás most is fennálló lehetőségét sokkal egyértelműbbnek állítja az elfogulatlansággal aligha vádolható Ilosvay Péter, aki szerint a rákóczi „Jószágban ugyan vagyon virtualitássa Nemes Bessenyei Famíliának, de actualitássa semmi nincsen, mivel az is mostan el vagyon zálo-

gosítva Tiszteletes Bárány János Orosz Parochusnak”. Eszerint tehát a Bessenyei család itteni birtoka nem zálogjogon, nem zálogösszeg lefizetése fejében, hanem jogszerűen került a birtokukba, rendes tulajdonként szerezték meg maguknak. S ami legalább ennyire fontos: a tíz telket nem eladták, hanem zálogba adták a helybeli parochusnak.

Természetesnek kell tartanunk, hogy megszólítottatott a lelkész is, aki azt válaszolta: „Illett Leány ágatt a vagy Fiú ágat ezen Jóság, azt nem tudja Fátens Úr, hanem hogy mind öszve tíz Colonialis sessiokból áll és hogy Fatens Úr bírja kilencz száz forintokban Bessenyei Uraktól, azt vallyá igaz Lelki esmérete szerént.”¹²⁴ A tulajdonjogot és annak eredetét a pap ügyesen megkerülve csupán a puszta tényt rögzítette. Mélyen hallgatott arról is, hogy a 900 forintokat zálogösszeggként vagy éppen vételárként adta-e a Bessenyei családnak. A vallomásokból azt sem tudjuk meg, hogy ez a „tranzakció” mikor történt. A tíz telek, a Bessenyei-juss helyzete attól válhat lebegően bizonytalanná, hogy a közel tíz évvel korábban végrehajtott úrbérrendezés során Rákóczon csakugyan Bárány János földesuraságához sorolták a szóban forgó telkeket és családokat. Az urbárium tabellájában kilenc paraszt (akkor bizonyára ennyien lehettek) szerepelt Bárány János neve alatt, akik nem is telkesek, hanem egytől egyig házas zsellérek voltak – 1–2 pozsonyi mérős belsőséggel és igen csekély szántóval, egyik-másik esetében két-két holdas embervágó réttel.¹²⁵ (Az 1775-ben bejegyzett kilenc jobbágyból pedig 1784-re föltehetően úgy lett tíz, hogy az urbáriumban külön lapon feltüntetett „deserta sessiok” közül egyetlen belső telket – appertinentiák nélkül – „Bessenyei úr” (keresztnév nélkül!) neve alatt vettek fel, amire később valakit telepítve emelkedhetett Bárány János zsellértelkesei száma tízre.)¹²⁶

A meghökkentően meglepő mégis az, hogy a Bessenyei név Rákóczon – noha 25 közbirtokost sorolt elő az urbárium – ezen az egyetlen belső pusztatelken kívül sehol, semmilyen formában nem szerepelt. Joggal merülhet fel hát a kérdés: mégis eladták volna 900 forintokért a tíz zsellértelket? Vagy a zálogjogon birtokló „földesurakat” az úrbérrendezés során másutt is a telkek földesuraiként vették volna fel – a valóságos tulajdonos, a zálogba adó helyett? S a kör azzal zárul be, hogy nem szerepel a Bessenyei név a Bereg megyei falvak: Iloncza, Ilosva, Polyánka és Bród urbáriumaiban

sem. Az egyik legfontosabb korabeli okmány: a földesúr és jobbágy helyzetét és minőségét, a birtoklási-földhasználati-szolgáltatási viszonyokat és a feudális kötelezettségeket rögzítő, évtizedeken át perdöntő iratként használt és forgatott, mi több: a majdani 1848-as jobbágyfelszabadítás, így a polgári földbirtoklás kereteit döntő módon meghatározó okmányból itt Beregben és Ugocsában a Bessenyei család egyszerűen kimaradt. Vajon mivel magyarázható mindez? Azzal talán, hogy a Bessenyei család egyetlen tagja sem figyelt volna oda: mi történik az úrbérrendezés (itt az 1774–1775-ös évek) idején beregi és ugocsai jussaival? Netán eltűrték vagy tudomásul vették, hogy a telkek nem az ő nevük, hanem az Ilosvay fiú örökösök és Bárány János neve alatt vétessenek föl az urbáriumokba? Vagy éppenséggel belátták, jogszerűen helyénvalónak gondolták, hogy az urbáriumokba Ilosvay József és Ádám, illetve Bárány János parochus neve alatt kerüljenek rögzítésre a szóban forgó telkek és parasztok? Lemondtak volna azokról? Vagy valóban, ahogy György írta később, ilyen nagyfokú lett volna a családban az élhettlenség és veszedelmes mértékű a zűrzavar?

A válasz újra az, mint annyiszor volt már: nem tudjuk; föltett kérdéseink esetleges válaszai talán magyarázatul szolgálhatnának erre is, arra is, vagy akár mindahányra. Mi az, ami némi kockázattal bár, de mégis elmondható a Bessenyei-féle birtokok-telkek itteni történetéről vagy éppenséggel „sorsáról”? A tanúvallomások néhány fontos mozzanatra talán következtetni vagy visszakövetkeztetni engednek. Ha az utolsó „transactio” két évvel az 1783-as vizsgálat előtt, vagyis 1781 táján köttetett a sógorok között, akkor Füzes András adminisztrátorkodása föltehetően az idő tájt ért véget. Ha az ő adminisztrátorkodása viszont csakugyan négy éven át tartott, s valameddig időközben – lecserélve őt – a Bessenyei–Lövey családok által állított ügyintéző vitte a dolgokat, akkor visszafelé haladva, mintegy négy-öt évvel korábban kereshető az a föltételes időpont, amikor az első „transactio”-t kötötték a szóban forgó családok.

A Bessenyei ház megjelenése a beregi és ugocsai birtokokon azonban nem innenől datálható. A tanúk egybehangzóan vallották: leányágon, anyai szívéből indítva, már Ignéczy Krisztina „beengedte” őket az Ilosvay-birtokokba. Nem tudjuk, hogy az anyai jóság mikor nyitott utat a Bessenyei (és Lövey) családok előtt,

s azt sem, hogy mikor halt meg Ilosvay Mária jószágos édesanyja. Aligha tévedhetünk azonban, ha úgy véljük, az előbb említett éveket – visszafelé haladva – újabb évekkkel kellene (lehetne) megtoldani. Nemigen tévedhetünk tehát sokat, ha azt állítjuk: mindez az 1770-es évek elejénél korábban ugyan lehetett, de később aligha. Miért lehetett korábban? Talán azért, mert az egyik főhősünkkel, Boldizsárral kapcsolatos adat erre látszik utalni. Birtok ugyan az ő nevén soha nem volt Beregben sem, viszont Gálos Rezső kutatásaiból tudjuk, hogy 1764-ben Bereg megye küldte őt a bécsi testőrségbe.¹²⁷ (Mint láthattuk, Sándort és Györgyöt Szabolcs megye delegálta ugyanoda 1764-, illetve 1765-ben.) Inkább kérdezzük: mivel Bereg megye küldte Boldizsárt a bécsi testőrségbe, a döntés mögött bizonyosan lennie kellett valamilyen „birtokháttérnek” is, amire alapozva-támaszkodva a megye meghozhatta ezt a határozatát. Minthogy pedig itt Beregben inkább csak az édesanya, Ilosvay Mária (semmint a nagyanya, Lövey Klára)¹²⁸ révén lehetett birtoka a Bessenyei családnak, ezért kézenfekvőnek látszik a Bessenyei família „virtuális” vagy valóságos birtoklása a szóban forgó falvakban – már 1765-ben.

Ezre gondolva fölételezhetjük, hogy valamilyen Bessenyei „vagyon” csakugyan létezett Beregben (és Ugocsában) is. S ha ez így volt, joggal merül fel a következő kérdés: milyen lehetett e jószág „kondíciója”? Milyen módon művelték és műveltették, milyen „haszonvételek” és esetleges ingóságok csatlakoztak hozzá? Szinte bizonyosnak mondható, hogy majorsági gazdálkodást, legalábbis 1784-ig, nem folytattak. Részint azért, mert a magasabb (domboshegyes) térszíneken eleve korlátozott mértékűnek mondható a megművelhető földterület, s ami akadt is, valóban sovány volt, a korabeli „természetes” gazdálkodás mellett igen alacsony lehetett a termények-vetemények hozama. Falvaink esetében Fényes Elek is azt írta: földjeik „soványak”, egyedül az erdők szépségét és gazdagságát dicsérte.¹²⁹ Másrészt azért sem bontakozhatott ki majorsági termelés, mert mint láthattuk, valóban bizonytalan, időnként erősen kétséges lehetett: kit is tudhatnak magukénak a jobbágyok közül. Végül számításba kell venni azt is, hogy a parasztok jó része zsellérember volt, ezért sem a szükséges igaerő, sem a kívánatos robotmunka nemigen állt volna rendelkezésre. Föltételezésünket megerősíteni látszik a többször idézett „Kimutatás” is, miszerint a

szerény jobbágyi szolgáltatásokon kívül itt szinte semmi más jövedelmi forrás nem táplálta a Bessenyei család bevételeit.

Külön gondot okozhat a kimutatás mintegy odavetett félmondata, nevezetesen: „és egy curia appertinentiával”. A „curia” ugyan is a korabeli szóhasználat szerint jelölhetett nemesi beltelket, nemesi (közbirtokossági) földhányadot, vagy jelenthette vele együtt a beltelken álló építményt: residentionalis úri lakot a gazdasági épületekkel.¹³⁰ Külön gondot okoz, hogy mit is értsünk az „appertinentia” jelzőtlen fogalma alatt. Egy-egy kúriának ugyanis lehetnek belső és lehetnek külső tartozékai. A belső lehetett maga az ún. „residentionalis” (lakó)ház a hozzá tartozó egyéb épületekkel, míg a külső tartozék magába foglalta a „curia”-hoz, azaz a nemesi teleknagysághoz vagy részarányhoz (portio) kapcsolódó – hol „eszmei”, hol valóságos – földterületet. Esetünkben bizonyosnak mondható, hogy 1784-ben a Bessenyei György neve alatt szereplő beregi „birtokokon” már jelen volt, ott helyben lakott a legifjabb Bessenyei testvér, Pál és felesége – ahogy ezt akkor a távolról sem Bessenyei-barát tanúvallomások megerősítették. Föltételezhető (ha nem éppen bizonyos), hogy valamelyik faluban, Ilonczán vagy Ilosván álló „kúriában” lakott (ahonnan esetleg később Beregszászra költözött – ahogy Széll Farkas írta).

Mindezekkel együtt a nemesi „appertinentia” közé tartoztak az ún. haszonvételek, különösképpen is az ún. földesúri regálék (kocsma-, malom-, mézárszék- etc. jog). A kurta odavetésből nem deríthető ki, hogy a regálékból származó haszon milyen súlyt képviselt a családi bevételek sorában. Csupán a 200 forintos összjövedelmi adatból sejthető, hogy a 33 jobbágy után (ha egyáltalán volt ennyi) beszédhető „jövedelmek” mellett a „curia appertinentiája” nagyon szűkös lehetett, vagy éppenséggel alig hozott valamit a konyhára.¹³¹ A pusztá tény, miszerint valamelyes regáléjuss bizonyosan megillette a Bessenyei családot, az jelzi, hogy az említett 1783-as tanúvallomások két „eladott”-zálogba tett ilonczai zsidó árendátorról is szóltak.¹³²

Jóval fontosabb lenne a válasz arra nézve: mennyi jobbágya is lehetett Beregben és Ugocsában a Bessenyei családnak? Ha az 1775-ös urbáriumokra hagyatkozunk, akkor ama egyetlen belső pusztatelken kívül sehol sem tüntették fel őket a közbirtokos földesurak sorában, vagyis a tabellák szerint egyetlen úrbéres job-

bággal sem rendelkeztek. S ezt próbálják mindenáron bizonyítani az 1784-es tanúvallomások. De hát ha soha nem volt (lett volna) jussuk valamennyi birtokrészre, akkor hogyan tudtak volna tíz zsellért „eladni”-elzalogosítani Rákóczon, a két zsidó árendátorral együtt hetet Ilonczán, kettőt pedig Polyánkán és Ilosván? Hiszen a most említett családok száma együttvéve máris 19-et számlált.

Mindössze egyetlen támpontunk lehet, hogy az alig megoldható gondokon valamelyest enyhítsünk. Tudjuk, hogy Ilosvay Bálintnak és Ignéczy Krisztinának két leánya, Mária és Zsuzsanna mellett két fiú örököse: József és Ádám volt. Úgy tűnik, hogy 1783-ban a fiúk közül már egyik sem élt, viszont az úrbérrendezés idején, 1775-ben még az ő földesuraságuk alatt vették fel Ilonczán, Ilosván és Polyánkán az úrbéresnek minősített jobbágy- és zsellércsaládokat. Az urbáriumok alapján a következő adatokat rögzíthetjük.¹³³

Település	ILOSVAJ JÓZSEF			ILOSVAJ ÁDÁM		
	telkes jobbágy	házas zsellér	háztalan zsellér	telkes jobbágy	házas zsellér	háztalan zsellér
Iloncza	13	1	1	12	4	–
Ilosva	6	–	–	4	1	–
Polyánka	10	–	–	12	1	1
Összesen	29	1	1	28	6	1

Táblázatunk szerint Ilosvay József 31, Ilosvay Ádám 35 úrbéres jobbágy, összesen tehát 66, nagy részükben tört telkes parasztcsalád felett gyakorolhatta földesúri jogait. Föltételezve, hogy az erősen vitatott leánynegyed címén annak idején Ignéczy Krisztina a jobbágyok részarányos átengedése alapján adta volna át két leánya családjának a megfelelő részt, akkor a 66-ot számláló népességből a statisztika szabályai szerint összesen 16–17 parasztot és telket kellett (volna) átadnia a Bessenyei és a Lövey családoknak. Vagyis e három faluban: Ilonczán, Ilosván és Polyánkán együttesen 8–9 jobbágy illethette külön a Bessenyeieket és külön Lövey Ádámot. Ha most már az előbb mondott falvakban zálogba adott 9 Bessenyei-jobbágyot nézzük, akkor a két szám fedni látszik egymást. A rákóczi birtok- és telekrészek, láthattuk, föltételezésünk szerint nem az Ilosvay-, hanem a nagyanyai örökrészből származhattak,

ezért az ottani telkek számát a Báránynak átadott jobbágyságok számával kell azonosnak gondolnunk.

Ám a 19 telkes és zsellér még mindig nem 33, mint amennyiről a sokszor citált „Kimutatás” szólt. Ha valóságosan létezőnek fogadjuk el a 33-as jobbágy-zsellér számot, akkor a hiányzó 14 alattvalóra magyarázatot az adhatna, hogy őket (vagy azoknak egy részét) 1784-ben még saját függésükben, maguk alatt tarthatták Bessenyei György és Pál, illetve nem úrbéres jobbágyoknak minősítve őket, azok más jogcímen szolgálhatták a Bessenyei családot. Megismételjük: ha valóban 33 alattvalójuk volt, vagyis ennyi felett vélte gyakorolni földesuraságát Bessenyei György.

A család tulajdon- és rendelkezési joga vitathatatlan, minden kétségen felül álló volt a szabolcsi birtokok esetében. Láthattuk, az apai-családi örökség egyik régi törzse volt a Bercelen és Gáván birtokolt Bessenyei-vagyon, a rajta élő jobbágyokkal, zsellérekkel. Volt idő, amikor a szabolcsi jószág Berceltől Gáván és Vencsellőn át egészen Rakamazig terült szét a Felső-Tisza kanyargós vonulata mentén. A XVIII. századra azonban már csak Bercelen és Gáván, illetve Paszabon éltek-laktak és birtokoltak valamennyit Bessenyei Zsigmond és népes családja.

Gond azonban itt is akadt. Közülük az egyik – s épp a zenebona tájkán – az volt, hogy a családon belül kit is illet a különféle birtokcsoportok (köztük a berceli vagyon) birtoklási joga. Említettük már, hogy a bőséges gyermekáldás révén a Bessenyei-vagyon felett eredetileg 8 felnőtt fiúgyermeknek kellett volna valamilyen módon megosztoznia. Nem feledkezve meg a két leány, az ún. leánynegyed – „mobiliákban” vagy ingatlanokban – történő rendezéséről sem. Nincs tudomásunk arról, hogy a családban a szokástól eltérő rend szabályozta volna az örökléseket. A hagyományos rend persze, mint minden családban, valamilyen módon itt is érvényesült. Láthattuk, az első és távolról sem végérvényes „szereposztás”, vagyoni „átrendeződés” az 1760-as évek második felében történhetett.¹³⁴ Az apa már hetven felé ballagott, három fiú reményekre jogosító helyen, a bécsi testőrségben szolgált, s a legkisebb fiú még kiskorú volt. Ekkor vette át László, az elsőszülött fiú a „gazdaság” irányítását, s lakhelyét áttette Gávára, ugyanakkor került a bihari birtokokra a másodsülött fiú, Mihály. Zsigmond, a harmadsülött fiú, már évekkel korábban¹³⁵ feleségül vette a

szomszédos paszabi Csoma leányt, Klárát, s valamikor átköltözött felesége falujába. Annyi bizonyos, hogy 1770-ben már Paszabon lakott,¹³⁶ s az 1774-es nemesi összeírás során itt vették fel, annak rendje-módja szerint, a névjegyzékbe.¹³⁷ Az 1760-as évek második felében megejtett osztozkodásból ő éppúgy kimaradt, mint az utána következő István. Pedig Zsigmond önmagához képest szegény nemeslányt vett feleségül, az 1772-es úrbérrendezés szerint a Csorna családnak Paszabon mindössze egyetlen házas zsellére került a tabellába¹³⁸ — s a megyében sehol másutt nem voltak jobbágyaik.¹³⁹ Vagy talán éppen emiatt (hogy ti. rangon alul nősült) szorult volna háttérbe Zsigmond? István talán részint ifjabb kora (noha születési éve neki sem ismert), részint amiatt kerülhetett volna ki a szóban forgó „osztozkodásból”, mivelhogy felesége Lövey lány lévén, talán őt szemelték volna ki a beregi–ugocsai birtokok örökösének? A három fiú, Sándor, Boldizsár és György pedig, mint utaltunk már erre, föltehetően azért maradtak ki a számításokból, hiszen ekkor még a testőrségnél szolgáltak mindahányan.

A személyes és családi sors, akárcsak a tágasabb történelem, sűríteni, tömöríteni szokta a fontos fordulatokat. Az újabb „csomósodás” a Bessenyei családban az 1780-as évek elejére esett. Az apa már túl volt a nyolcvanon. Egymás után gyorsan, szinte évente távozott az élők sorából a három legidősebb fiú, sorrendben: Zsigmond, László és Mihály. György ugyanakkor súlyos válaszut elé került. Döntenie kellett: bizonytalanságban, kiszolgáltatottan, talán a szegénységgel is küszködve Bécsben marad – vagy odahagyva mindent, visszamegy ősei hazájába, a nem éppen nyugodalmas családi-anyagi „közviszonyok” közé. Szabolcsot és Tiszabercelt választotta. Láthattuk, 1782 nyarán, Bécsből Istvánt még felhatalmazta az ügyek és javak gondozására, aztán hazaindult. Sándor ekkor katonaként járta a világot, Pál pedig, meglehet, valamivel korábban vagy később, átköltözött felesége és édesanyja beregi „birodalmába”. Az is elképzelhető, hogy éppen bátyját, Istvánt váltotta fel az északi jószágokon.¹⁴⁰ Valójában tehát most négy otthon lévő fiúnak: két hajdani testőrnek s két másik gyermeknek s ötödikként a távollévő Sándornak kellett volna valahogyan megosztoznia a három nagyobb birtokcsoporton. Az osztozkodás tárgyköréről szólva, az látszik meghökkenetőnek, hogy az újabb (és sorsdöntő) osztozkodásból – szinte érthetetlenül – a két otthoni

aggregény egyike, a „deviáns”-nak nevezhető Boldizsár ezúttal (is?) mintha kimaradt volna. A nyomok arra mutatnak, hogy Bereget Pál, Bihart György (és Sándor),¹⁴¹ Szabolcsot pedig István kapta volna birtokul. Talán azért, mert Boldizsár aggregényként élve, gyermektelen maradt, vele szemben viszont István négygyermekes (köztük két fiú) családapa volt? De hát akkor miért jutott tekintélyes birtokrészhez az ugyancsak gyermektelen György? Vagy valamilyen „haszonélvezeti” jogot mégis biztosítottak volna és éppen Bercelen Boldizsárnak is? A kérdésre, miszerint igaz-e, hogy Besenyei Boldizsárnak „sem itt, sem másutt, sehol semmi legkisebb jószága vagy gazdálkodása nincsen”, a válaszok igen egyértelműeknek mondhatók: sem Bercelen, sem másutt nincs semmi jószága – állították a tanúk 1784- és 1785-ben.¹⁴² Homály és bizonytalanság takarja ezt is, akárcsak a birtoktestek korábban boncolt eredetét s tisztázatlan jogállapotát – az adott pillanatban éppen úgy, mint a megelőző és rá következő időkben.¹⁴³

Ez a birtokfelosztás azonban az 1785 utáni időkre látszik érvényesnek. A zenebona idején, 1784 tavaszán–nyarán viszont még birtoklási bizonytalanság uralkodhatott a családban – akár a bihari, akár a szabolcsi jószágokat nézzük is. László és Mihály nem élt már, István, Boldizsár és György pedig Bercelen tartózkodott. Így a szabolcsi: Bercelen és Gáván levő jószágok személyre szóló birtoklási (öröklési) ügye aligha lehetett véglegesen elrendezett. István, György és Boldizsár közösen, volt, amikor együttesen léptek fel a zenebonázásokban¹⁴⁴ – miközben bizonyosan zajlott már és fölfölizzott az öröklések, benne a szabolcsi birtokok bírhatása körül hullámzó viták és alkudozások nehéz folyamata.

Nemigen tudunk többet a szabolcsi Besenyei-vagyon állapotáról, méreteiről, sem a gazdaság és gazdálkodás jellegéről, mint amit a bihari birtokok esetében megtapasztalhattunk. Sem a család tagjai, sem bárki más a faluban aligha tudták volna megmondani, hogy pontosan mennyi szántó és rét illetheti a majorsági termelésben és a jobbágytelki illetőségekben a Besenyei házat. A bizonytalanság néhány fontos mozzanatát feltétlenül ki kell emelnünk. Képlékeny állapotot teremtettek a természetföldrajzi adottságok, benne a Tisza meg-megújuló áradásai. „Az mi kevés szántó fölgyök vagyon – vallották a helybeliek az 1772-es úrbérrendezés alkalmával –, annak is némely részét az árvíz vesztegeti.” A kaszálókban, rétejeken

pedig „majd minden esztendőben károkat vallanak”. Éppen ezért, mondják tovább Bercelen, „az telkek minémüségéhez képest nem voltak ez ideig ki szabva az szántó földek, hanem kinek többet, kinek kevesebbet szokott az földes Ura adni minden esztendőben”. Ennél fogva a „meg esketett személyek nem tudgyák elő adni, hány hold szántó fölgye és rétye legyen egy-egy gazdának”. Szinte szó szerint állítják ugyanezt a gávai lakosok.¹⁴⁵ Ám nemcsak a jobbágyoké, de hasonló módon került „kiosztásra” – mint látni fogjuk majd a gazdálkodás elemzése során – a nemesek által művelgetett földterület is. Öröklések, foglalások, bérbe- és zálogba adások, házasságok és elköltözések révén nagyfokú bizonytalanság vette körül az ún. nemesi „portio” hányadosát-részarányát, belső-külső telki nagyságát is. Különösen így volt ez az ún. földesúri-közbirto-kossági-nemesi-jobbágyi, azaz a valóban vegyes jogállású társadalmi csoportokkal rendelkező falvakban, mint amelyek közé Bercel és Gáva is tartozott. Nyilvánvaló: a birtoklás (házi használatú és jobbágyi) mértéke-határa a természeti, a gazdálkodási (pl. igaerő) és a pillanatnyi közhatalmi adottságoktól igen nagy mértékben vagy éppen döntő módon függött. Valójában ilyen és hasonló körülmények szabták meg, hogy kinek-kinek mennyi jószág lehetett ténylegesen a használatában-birtokában.

Az emlegetett „Kimutatás” adatai arra utalnak, hogy 1784-ben a Bessenyei család igen csekély mértékű majorsági termelést folytathatott a berceli határban (Gáván talán semmit sem). Az a 300 Ft-os bevétel, amit „az esztendeig való majorság, ide értvén a jobbágyok taxáit és dézsmáit is” megjelölés alatt kimutattak, igen szűkös majorkodásra és viszonylag nem magas jobbágyszámra látszik utalni. Hiszen Pusztá-Kovácsiban ugyanakkor a 300 köblös gypföld és a 200 szekér szénát termő kaszáló együttes bevételét 1400 Ft-ra becsülték. Ebből eredően föltételezhető, hogy a berceli jobbágyok taxáit és dézsmáit is magába foglaló 300 Ft-os bevételnek legfeljebb a harmadát vagy felét (100–150 Ft-ot) tehetette ki a saját gazdálkodásból származó jövedelem, vagyis mindössze kb. 50–60 köblös (holdas) földön folytatott majorsági termelést Bercelen a család.¹⁴⁶

Más vonatkozásban beszéltünk már róla, ezért itt – a tárgyalás logikai rendje miatt – mindössze megemlíteni szükséges, hogy Bercelen (és Gáván) a Bessenyei földesuraság alá tartozó jobbágyok száma hasonlóan „lebegő” és bizonytalan lehetett, akárcsak a bihari

és beregi birtokokon. Az úrbérrendezés idején Bessenyei Zsigmond, az apa neve alatt Bercelen 2 telkes jobbágyot, 6 házas és 1 házatlan zsellért, vagyis összesen 9 parasztot, Gáván fia, László neve alatt mindösszesen két $\frac{5}{8}$ telkes parasztot írtak be az urbáriumokba.¹⁴⁷ Tudjuk, hogy a József kori népszámlálás idején Bercelen éppen kétszer annyi jobbágyot-parasztot, míg Gáván háromszor annyit találtak, mint amennyit tizenkét évvel korábban, az úrbérrendezés idején összeírtak.¹⁴⁸ Ám témánk szempontjából most sokkal fontosabb, hogy a Bessenyei-jobbágyok száma Bercelen a zenebona idején felvett jegyzőkönyvek szerint lényegesen magasabb volt, mint amennyit az úrbérrendezés idején összeírni gondoltak. Az egyik tanúvallomás szerint a dinnyeföldi verekedés (1784. május) alkalmával 12, a másik szerint 14 Bessenyei-jobbágy sorakozott fel a hatalmas termetű Boldizsár mögött. A tanúk persze hangoztatták: csak azok nevét sorolták elő, akik „jelen voltak” a dulakodáson. Vagyis távolról sem bizonyos, hogy a család valamennyi berceli jobbágya-zsellére akkor ott tolongott volna a dinnyeföldön (föltehető tehát, hogy a nekik szolgálók száma több lehetett).¹⁴⁹ Újabb bizonytalanságot kelt azonban bennünk Bessenyei Györgynek már idézett, még Bécsből írott levele. Istvánnak a többi között ezt írta: „A mely földek a jószágnak részemre lett elfoglalások után zálogosítottak, azoknak mivoltukról hamar tudósítson, informálván magát ugyanazon eszteleneknél, kik az enyimet mástul tudva megvették.”¹⁵⁰ Nem tudjuk persze, hogy az 1780-as évek elején hány parasztot érintett a zálogba tett, eladott, a mások jobbágyának-zsellérének gondolt parasztok és földek jogtalan” eltulajdonítása, elvesztése (amivel esetleg növelni lehetne a birtoklásuk alá tartozó parasztok-telkek számát), csupán a pusztá tényre áll módunkban utalni.

Összevontan szemlélve most már a birtokcsoportonként megvizsgált Bessenyei-vagyon helyzetét, alighanem soha senki emberfia megmondani nem tudta – és nem tudja –, hogy a zenebona időpontjában mennyi földje lehetett a Bessenyei családnak. Ebből eredően azt sem lehet fölbecsülni, hogy mennyi volt a majorsági kezelésű, mennyi a jobbágytelki s mennyi az ún. közös földek (legelők, erdők, nádasok) rájuk eső részaránya, területe. Mint ismeretes, több összeírás készült a század szóban forgó éveiben, ám mégsem tudjuk talán még hozzávetőleges pontossággal sem meg-

mondani, hogy a család mennyi jobbágy, külön-külön mennyi telkes és (házas és házatlan) zsellér, illetve mennyi úrbéres és nem úrbéres paraszt felett gyakorolhatta földesúri jogait, és mennyi lehetett a se ide, se oda nem sorolható ún. szolgáló szegények száma. Ha a földesúri jogaik jussán nekik alávetett és nekik különféle szolgáltatásokkal tartozó emberfők számát vesszük figyelembe, akkor itt-ott „virtuálisan” bár, de – mint láthattuk – Biharban mintegy 25–30 fő, Beregben talán 19, Szabolcsban (Bercelen és Gáván) ugyancsak mintegy 20–25 (esetleg 30?) fő lehetett az „alattvalók” száma. Mindösszesen tehát mintegy 65–75, maximum 80 ilyen parasztember (és családja) szolgálta ki a Bessenyei-„birodalom” különféle szükségleteit, alkotta ún. hűbéri vagyonának jelentős hányadát. Ez a szám alig fele annak, mint amennyiről a maguk által készített kimutatás szólt (134), ám sokkal, de sokkal több annál, mint amennyit az úrbérrendezés során az egyes falvakban felvettek. Hiszen az urbáriumokba összesen bejegyzett 17 telkes jobbágyhoz és zsellérhez képest az általunk becsült szám sokkal magasabb, annak több mint a négyszeresét tette ki.

A földek és telkek mellett minden agrárjellegű vagyon fontos elemét, számottevő értékét alkották a háziállatok, az ingó és ingatlan javak, a gazdálkodáshoz szükséges eszközök és az építmények. Az állatállomány igen szegényes voltáról, a tenyésztett-tartott állatok módfelett csekély darabszámáról szóltunk már. Utaltunk arra is, hogy adatainkból sem az állomány összetétele, sem a három megyében fekvő birtokcsoportok közötti eloszlása nem mutatható ki. Hasonlóan ismeretlen előttünk a gazdálkodáshoz szükséges eszközállomány. Pedig a korszakból az öröklések, perek, osztozkodások és más családi események alkalmával igen sok esetben készítették inventáriumokat, helyenként megjelölve a leltárba vett állatok, termények, építmények és ingóságok becsült értékét is. A termelő és feldolgozó eszköztár, mai szemmel nézve, bizony szegényes, az „eszközféleségek” száma kevés, a „színskála” igen szűkös. A vagyonnak kisebb részét, szinte töredékét alkották ugyanúgy, akárcsak a lakberendezés különféle kellékei. A zalai Parraghy családban mintegy 17 000 forintra becsült földvagyonhoz képest az állatállomány értékét 1000, az ingóságok (gazdasági és háztartási eszközök, bútorok, ruhanemük) együttes értékét pedig mintegy 450 forintra vélte fölértékelhetőnek Benda Gyula.¹⁵¹ Hasonlóan

elenyésző (néhány százaléknyi) „részarányra” enged következtetni a tárgykörünkhöz szorosan kapcsolódó, attól időben sem távol eső két köznemesi inventárium (mindkettőről szó lesz még). Az egyiket Komáromy Barbara berceli jobbagyartó köznemes árvaságra jutása (1770), a másikat az ő későbbi férje, a berceli zenebona sérelmezettje, Olasz Lajos testvérének (József) elhalálózása alkalomával vették fel az Abaúj megyei Migleszen, 1799-ben. Mindkét helyen egy-két szekér, kocsi, eke vassal, vas nélkül, „eke tajigástul, vasastul”, „vas berena”, ásók, kapák, fejszék, villák, láncok etc. képezték a gazdasági eszköztár többségét, értéküket 1799-ben – az „ocska posta kocsi” (11 Ft) kivételével – fillérekre becsülték.¹⁵²

A népes Bessenyei család azonban a vizsgált időpontban több helyen is rendelkezett residentionalis kúriával. És mint mindenütt az országban, a lakóházakhoz szükségképpen csatlakoztak egyéb, főként gazdasági és a zselléreknek, cselédeknek otthont adó lakóépítmények is. Fejtegetéseink során három ilyen kúriáról szoltunk már. Az egyik az ősinek is mondható berceli udvarház, ahol a népes Bessenyei sereglet valamennyi tagja meglátta a napvilágot. Akkor már közel másfél század óta ez volt a családi birodalom „fővárosa”, központja. A másik a bihari birtokokon, Fekete-Tóton állt, noha annak tulajdonjogát, mint láthattuk, az egyik rokon, Pálóczi Horvát Ádám erősen vitatta volna. Bizonytalan, hogy ez a kúria mikor emelkedett, mekkora is lehetett. Az egyik változat szerint, láthattuk, Bessenyei Mihály építtette magának, talán valamikor az 1760-as évtized utolsó éveiben. A dinnyeföldi események idején minden bizonnyal üresen állt, hiszen György csak 1785-ben költözött át Bercelről (Mihály pedig 1783 őszén meghalt). Azt sem tudjuk, mi lett a sorsa 1787 után, amikor György átköltözött a puszta-kovácsi birtokon bizonyosan általa építtetett (esetleg vásárolt?) nagy beltelkű, de szerényebb jellegű rezidenciájára.¹⁵³ A harmadik a beregi birtokcsoport egyik falujában, Ilosván adhatott otthont a legifjabb Bessenyei fiúnak, Pálnak – feltételezésünk szerint talán az 1780-as évektől. (Nem tudni, hogy Beregszászon mikor és mi módon szerzett házat magának Pál és családja.) Állítani azt lehet csupán, amit idéztünk is már, hogy kúria állt itt „appertinentiával” s hogy Pál és családja csakugyan Beregben élte le az életét. Más nyomok nem vezetnek ide.

Mindenképpen szólni kell azonban a negyedik residentionalis kúriáról, amelyik a Bercellel szomszédos Gáván (ma összevontan:

Gávavencsellő) állt, ahová valamikor az 1760-as évek tájékán (talán az évtized második felében?) családostul átköltözött a legidősebb Bessenyei fiú, László. A gávai birtokrész a vásárolt vagy frissen épített kúriával együtt Lászlóra szállt, hiszen az 1772. évi urbáriumban már ő szerepelt (és nem az apa) a gávai köznemes-földesurak között, akinek a neve alatt két telkes jobbágyot vettek fel a tabellába.¹⁵⁴ Akárcsak a berceli, a gávai kúria is áll, ma is látható a református templom tőzsomszédságában. (Körülötte akad még egy-kettő, hozzá hasonlatos alakzatú, hajdanában bizonyosan nemesi udvarház – erősen omladozó állapotban.) Az emléktáblával megjelölt tisztos, a bercelinél szerényebb kúriában hosszú éveken át (másodjára 1815-től haláláig) lakott Bessenyei Anna (1767-1859), László kisebbik leánya. Ez a furcsa sorsú nő, akárcsak négy nagybátyja, magányosan élte le az életét. Említést irodalmi-költői hajlamai (írt és publikált verseket), részint pedig amiatt érdemelt, mert az író-nagybáttal, Bessenyei Györggyel 1804-től 1811-ig megosztottak magányukon, az öregedő agglégénynek társa és gondozója lett Pusztá-Kovácsiban. A nevezetes események idején tizenhét éves volt, és akkor özvegy édesanyjával lakott Gáván.¹⁵⁵ A zenebonázásban unokanővérének, a huszonnégy éves Zsuzsannának, a Paszabon élt ifjabb Zsigmond leányának tulajdonított a szóbeszéd – mint látni fogjuk majd – szenvedélyeket szító szerepet.

Zsuzsanna édesapja, a család harmadszülött fiú tagja, Zsigmond a tőzsomszédos Paszabon mondhatta magáénak a család ötödik (az előzőeknél talán szerényebb?) kúriáját. A jelek arra utalnak, hogy nősülése után, már az 1750-es évek vége táján Paszabra költözött.¹⁵⁶ Nem tudni, hogy ez a paszabi rezidencia a felesége, Csoma Klára (aki a helybeli Csoma József leánya volt)¹⁵⁷ révén került-e ifjabb Zsigmond és családja birtokába, vagy éppen valamely ottani Bessenyei-telekre épült-e akkortájt vagy valamivel később. A XIX. század 40-es éveiben Fényes Elek fontosnak találta külön kiemelni Bessenyei András (aki Zsigmond és Csoma Klára unokája volt) itteni „csinos lakházát” – ami persze épülhetett később is.¹⁵⁸ (A két utóbbi település, Gáva és Paszab esetében más módon is tudjuk, hogy a Bessenyei leszármazottak a többször említett László és Zsigmond elhalálása, 1781 és 1782 után továbbra is ott maradtak, ott éltek-laktak e falvakban. Erről tanúskodnak az 1790-es években és a XIX. század első felében végrehajtott ún. nemesi összeírások.)¹⁵⁹

A residentionalis kúriák közül a család törzshelyén rakott ősi fészkek, bizonyosan Bessenyei György kivételes rangjának is köszönhetően, eredeti formájában ékeskedik ma is. Áll a ház, ahogyan akkor állhatott. Az 1980-as években végzett rekonstrukció során (vezető: Erdész Sándor néprajzos) azt állapították meg, hogy a barokkos jegyeket is megvillantó építmény eredeti alapterét az 1630-as években rakták le.¹⁶⁰ Újabb száz év múlva, az 1740-es években, éppen Bessenyei Zsigmond, a népes család feje, a lakóházat átépíttette, kibővítette. Ekkor nyerte el a residentionalis kúria sugárzóan egyszerű és megkapóan nemes mai alakját. Az épület külső-belső kiképzése, beosztása valójában a korabeli falusi-közneemesi házak alapformáját követi.¹⁶¹ Elöl nagyobb szoba, „benyílóval” (kisebb szobával), középen a pitvar és füstös konyha, és külön bejárófolyosóval a nagyméretű hátsó szoba. Egyes kutatások szerint az ilyen típusú nyírségi udvarházak¹⁶² az ún. háromosztatú parasztházból alakultak ki.¹⁶³ Ám az is lehet – gondolja e sorok írója –, hogy éppen fordítva: a köz- és a módosabb kismemesi építmények mintái szálltak alá, szélesedtek tovább a jobbágyi-paraszti építkezésekben. Minthogy falusi volt ez is, az is, ezért az sem elképzelhetetlen, hogy egyidejűleg, a kölcsönhatások folytonosságában alakultak ki a nemesi és jobbágyi építkezés most említett új típusú formái és alakzatai.

Nem lehet kétséges: a falu kiemelkedően nagy és igazán tartós építménye ott állt – és díszleg ma is – a tágas Bessenyei-portán. Az udvarháztól, a szélesen terpeszkedő beltelekről meggyőzően vallanak a korabeli térképek is: a Bercel határáról készült 1780-as rajzolat,¹⁶⁴ a József kori térképfelvételek vonatkozó szelvénye¹⁶⁵ s a falu belrajzát részletező ún. „belsőtelki úrbéri” térkép 1858-ból¹⁶⁶. A Bessenyei-kúria – a zenebona idején éppúgy, mint előtte és utána sokáig – kétszeresen is a falu fölé magasodott. A gyakori áradások által sokszor körülölelt Tisza-parti település legmagasabb dombján épült, magasabbra, mint a református templom. A berceli dombhát magaslatától észak felé, nyugatabbra s keletebbre az ártéri fák-bozótosok-mocsarak „ősrengetegében” kanyargott a szeszélyes Tisza. Túlpartján, szinte karnyújtásnyi közelségben a Tokaj-hegy kúpja s a Hegyalja odakéklő láncolatai éppúgy szemhatárba foghatóak voltak s foghatóak ma is, mint a dél felé, nyugatabbra s keletebbre elterülő végeláthatatlan rónaságok. De az épület fölnyúló magassá-

gával és tágas beltelkével, egyszóval egész „térerejével” is, bizonyosan föléje nőtt a korabeli kismemes- és parasztporták házainak, a zömében szalagtelkes rendben sorakozó építményeknek. Noha építészetileg csakúgy, mint minden más tekintetben, valóságosan és jelképesen belőlük – értük? velük? – nőtt magasabbra, belőlük és általuk tudott magasabbra emelkedni.¹⁶⁷ De lakói mégis ott éltek, benne a falvak világában. Nap mint nap érintkeztek, találkoztak a velük egy faluban lakókkal, sok-sok ponton kötődve, megannyiszor vérségi-rokonsági szálakon is összeszővődve velük.

Szinte ide tolakszik a kérdés: időben és térben vajon meddig hatolt el a tekintetük, messze- vagy rövidlátók voltak-e a kúria, a falusi kúriák gazdái? Vajon meddig tudták (akarták, óhajtották) lelki és szellemi szemhatáruk körét kiterjeszteni? Látták-e a kéklő hegyek és az égboltba vesző síkságok ölén érlelődő-nyomasztó gondokat, sejtettek-e valamit a földerengő új század majdani viharai-ból? Hallották-e az idők hangjait, fölkelt-e, kigyulladt-e bennük a szellem napvilága? Tudjuk: a sokszor föltett kérdésekre sokféle a válasz. Voltak (s vannak) kérdezők és válaszolók, akik csak a sötét, mások pedig csak a világos színeket használták, használják.¹⁶⁸ Jól-lehet a Bessenyei család egyik-másik tagja (kiváltképpen György, Sándor és Anna) s éppen a szóban forgó történelmi pillanat tájékán, mint láthattuk, kivételes képességű és kivételes sorsú szülöttje volt az Időnek. Nekünk, éppen őmiattuk, a föltett kérdésekre szélsőséges nézetektől mentes, ennélfogva bizonyosan valóságközelebbi választ lehet és kell adnunk; a Bessenyei-„szindróma” nem ítélni, hanem méltányolni készíten bennünket. Mint minden valamirevaló társadalmi képződményben, kisebb-nagyobb számban bár, de mindig voltak közöttük is, akik érzéklni és értelmezni, akik magukba fogadni tudták a világ látható és láthatatlan üzeneteit, mindazt, ami a kis- és nagyközösségeknek létfontosságú lett, ami a közelebbi s távolabbi pontokról elhatolt, átszüremlett a dombtetőkön viaskodók világába.

A kúriák és tartozékaik értékét utólag nehéz lenne felbecsülni. Benda Gyula idézett tanulmánya a zalai köznemes falusi (mihályfai) lakóházát és egyéb építményeit együttesen mintegy 300 Ft-ra becsülte, ám a sümegi házat tartozékaival együtt ugyanakkor (1759-ben) 1000 Ft-ért vették meg a családtól.¹⁶⁹ Jóval későbbi időkből, 1837-ből származik az egyik helybeli, éppen a nagy rivális, Olasz

Lajos asszony lányának vagyonát megbecsülő leltár. Eszerint „az Uraságnak lakó Curiáján lévő minden épületek ahhoz értő mesteremberekkel fölbecsültetvén, azoknak ára öszvesen tészen 4000 pftot”, hozzátéve azt is, „hogy ezen épületek leginkább mind ujjak lévén”.¹⁷⁰ A két adat között eltelt nyolc évtized, tudjuk, egyik erőteljes növekedést hozó korszaka volt a történelemnek, az eltérések mégis igen-igen nagyok. A mihályfai és a berceli kúriák között mutatkozó több mint tízszeres értékkülönbség alsó-felső becserkéteit föl- és leszállítva, talán elfogadhatónak tűnik, ha a Bessenyei-kúriák és tartozékaik értékét külön-külön, mintegy 500–600 forintra, így az öt családi kúriát együttesen mintegy 2500–3000 Ft között mozgó értékűnek taksáljuk. Ez a föltételes becslés, az „értékkimutatás”, látni fogjuk mindjárt, az adósságterhek megítélése, súlya szempontjából sem lehetett akkor közömbös.

Szinte kizárólag a tanúvallomásokra s a hozzájuk kapcsolódó iratokra vagyunk utalva a vagyon és a vagyonosság egyik – már akkor is, majd idővel mind inkább növekvő súlyú – kulcskérdését illetően. Az adósságterhek, az eladósodás mértékéről kell a körkép zárópontjaként szólnunk. A többször emlegetett birtoklási bizonytalanság ugyancsak összefüggésben állt az adósságok, a különféle címeken felvett hitelek és „betáblázott” terhek arányával, mi több: a mindezekből fakadó, mondhatni szüntelenül zajló viszálykodásokkal is. Mint mindenütt az országban, nem csoda, ha itt is egymást érték a porlekedések, ha egymásba torlódtak a villongások és a belháborúk. Gálos Rezső írta Bessenyei Györgyről: „korán megkezdte... a birtokpöröket, amelyek írásai szerint is a nemesség életéhez tartoztak. Pereskedésre elég alkalma nyílt. Apja és különösen László bátyja vígan költekeztek, mindig jól éltek. A sok és tekintélyes birtokjövedelmét gyakran kellett adósságokkal tetézni. A sok testvér egymás között is sokat zsörtölődött; erőszakos birtokfoglalási ügyek is akadtak közöttük.”¹⁷¹

Csak a Bessenyei család dinomdánomozására a most említett Gálos-féle monográfia és szinte valamennyi (Széll Farkas, Szauder József etc.) Bessenyei Györgyről írott alaposabb méltatás több helyét is megidézhetnénk. Túl ezeken, a köznemesség vigalmakban bővelkedő, könnyelmű, már-már kicsapongó, mulatozó lakomáiról (s a velük párhuzamosan futó porlekedésekről) a XVIII. és XIX. századi – közülük való és nem közülük való – kortársak és a

visszatekintő utólagos méltatások tömegére ugyancsak vég nélkül hivatkozhatnánk. Csak meghökkentő példaként idéznénk éppen Gálos Rezsőt, aki szerint az 1750-es években az egyik tokaji fűszerkereskedőnél több mint 2600 Ft-os vásárlási tartozást halmozott fel Bessenyei Zsigmond és családja.¹⁷² Bizonyos, hogy a gyakran mutatózó anyagi-pénzügyi zavarokban, a növekvő, nyomasztó adósságterhekben fontos szerepe volt a könnyelmű életmódnak, a meg gondolatlanságnak. A bajok gyökerei azonban a Bessenyei és más családok esetében nagyobbrészt mégis mélyebben húzódhattak, a jelenséget magyarázó okok sokkal összetettebbek lehettek.

Nézzük a tanúvallomások szórványos, a nyomasztó valóságot csupán mintegy föllebbentő adatait, tudván tudva, hogy azok esetenként alaposan torzíthatnak is. A két részegységből álló beregi-ugocsi birtokokat s a rajtuk ülő jobbágyokat-árendátorokat még Bessenyei László három, arra vállalkozó köznemesnek elzálogosította. Eszerint Iloncza faluban 7 (mások szerint 5) jobbágyot és 2 zsidó árendátort adott zálogba Fráter Istvánnak. Megmondani azonban, hogy a zálogösszeg mekkora lehetett, egyik tanú sem tudta. Ezen kívül Ilosva faluból 1, Polyánkáról pedig 1 vagy talán 2 jobbágyot Lónyai László vett zálogba – ahogy az egyik tanú mondta – „az elmúlt két év leforgása alatt”, vagyis 1781 és 1783 között. Az utóbbi zálogolás esetében már a felvett összeget is pontosan megnevezték: a 2 (egyik tanú szerint 3) jobbágyért Lónyai László köznemes 170 Ft 50 krajcárt fizetett a Bessenyei családnak. Saját-ságos kérdést is intéztek a tanúkhöz. Nevezetesen: az elidegenített beregi javakon kívül „van-e módjuk (ti. a Bessenyeieeknek) azokat visszavásárolni, vagy ellenkezőleg, igaz-e, hogy saját javaikat mind Bereg, mind Szabolcs vármegyében nagyobbrészt már elidegenítették?” A meghallgatott nyolc tanú közül mindössze az egyik próbált volna válaszolni a kérdésre, azt mondván: ha a fentnevezett urak „Szabolcs vármegyében szép jószágot bírnak s ha eddig több elidegenítés nem történt”, akkor a beregi javakat „könnyen vissza tudják vásárolni”.¹⁷³

Egy évvel később, már a dinnyeföldi zenebona után, hasonló ügyekben nyomozott Tajkli Miklós az Ugocsa megyei Rákócson. Az érdeklődés egyik fele kimondottan a helybeli jobbágyok elzálogosítására irányult; azaz a 9, illetve 10 rákóczi jobbágy „kinek vagyon elzálogosítva és mennyi summában”. Az összeget illetően

többen és egybehangzóan állították, hogy a 10 jobbágyot „Bárány János Rákóczi Parochusnak adták el kilencszáz forintokban”. Maga az érintett pap is azt vallotta, hogy a „mind öszve tíz Colonialis sessiókból” álló vagyont „kilenc száz forintokban bírja”.¹⁷⁴ Az ilosvai és a rákóczi összegekből az látszik, hogy egy-egy tört telkes jobbágynak vagy házas zsellérnek és telki illetőségének a „zálogértéke” itt mintegy 80–90 forint körül mozoghatott, jóllehet vagyontárgyként az értékük ennél bizonyosan magasabb volt. Föltételezve, hogy a 7 ilonczai jobbágyot s a 2 árendátort is hasonló módon adhatták zálogba, a beregi zálogadósság összege (10 rákóczi, 2 ilosvai és polyánkai, 9 ilonczai jobbágy és telek után) mindösszesen mintegy 2000 Ft körül mozoghatott.

Sokkal súlyosabbnak látszik azonban a kérdés másik fele. Igaz-e, szólt a vonatkozó érdeklődés, „kitől hol s mennyi pénzt ki csalhattak, fel vették, soha arról nem gondolkozván, miképpen kellessék azt meg fizetni és ugyan azért számlálhatatlan az adósságok is minden fele?” A válaszoló tanúk közül egyik-másik csupán megerősítette (visszmondta) a kérdésben benne rejlő állítást („hol mennyi pénzt fel kérhettek, fel vették s annak valaha lejendő meg fizetéséről soha sem gondolkozván”),¹⁷⁵ ám a kilenc közül ketten konkrét számadatokkal is igazolni gondolták (akarták? tudták?) a valóban parttalannak tűnő adósságterheket. Közülük az egyik Füzes András egykori adminisztrátor volt. Füzes azt állította, hogy az ő adminisztrátorkodása idején a Bessenyei család „egynémely árendásai” 250 Ft-tal neki adóssai maradtak. Ám amikor később a „kintlévőségét” rajtuk behajtani akarta volna, kiderült, hogy azt a „Bessenyei Urak már azelőtt magok részekre meg vették s már most a tekintetes Nemes Vármegeye Commissiója mellett sem veheti meg rajtok”.¹⁷⁶

Szinte elképesztő, szó szerint: hihetetlenül magas adósságról beszélt Fejér István köznemes, aki a következőket vallotta: „most a napokban Anarcson (Szabolcs megye) lévén a Méltóságos Gróff Teleki Borbála, néhai Czobel Kapitány Úr el maradt özvegyének szájából hallotta, (amit) ezen szavaival is bizonyít. Énnékem, úgymond, Bessenyei Julianna öttven ezer forint kész pénzzel tartozik és most is annak a koldusa vagyok.”¹⁷⁷ Ha a szóban forgó összeg – talán? föltehetően? – téves elírásból emelkedett is mondjuk ötezerről „öttven ezer”-re, a magasnak mondott összeg mégis arra utal, hogy – mint szó lesz még róla – bizonyosan jelentős

hiteltartozások nyomhatták Julianna asszony vagy a család vállait az említett Teleki grófnő esetében is.

Ha lehet – s ha hiszünk a tanúknak – még cifrább a helyzet Bihar vármegyében. Nadányi Sándor csak annyit tudott, hogy „Bessenyei Mihály Úr sok adósságokat tett és nevezetesen Szilágyi Bálint Uramtól is fel vett egy néhány száz forintokat”, de „többre” most „nem emlékezik”. Gullyás István, Pálóczi Horváth Ádám ökonómusa azonban arról tudott, hogy „ez előtt egynéhány esztendővel (egy másik tanú, Ercsey Gábor szerint éppen tizenhét esztendővel) három ezer Rhenes forintot vett fel” Bessenyei Mihály Tur városától, amely mostanra, „mint a tanú hallya, már többre mégyen Interessével együtt hat ezer Rhénes forintoknál; Thordán lakozó nemes Szilágyi Bálint Úrtól is mint egy hét száz Rhenes forintokat vett fel, azzal is sok esztendőbeli Interessét hozzá tévén, tartozik”. Az említett és pontosan megnevezett összegű adósságokon kívül „több ehez hasonlókról is emlékezik a tanú, de bizonyos summáját nem tudhattya, hanem hogy sok Processus follyt ellene (ti. Bessenyei Mihály ellen) az ilyen dolgok eránt, míg élt, azt hallotta”.¹⁷⁸ Ercsey Gábor azt is tudni vélte, hogy Tur a városától felvett 3000 forintos adósság fejében Bessenyei Mihály a „Szabolcs Vármegyében lévő Simai pusztát obligálta”, a Szilágyi Bálinttól felvett hitelösszegre ellenben „a Kovácsi pusztában való részét (mellyet mostan is Bónis Ferencz úrtól bírnak árendában, és amellyen két ezer ötszáz Rhenes forintja fekszik már titulált Bónis Úrnak) obligálta”. Más tanúkkal egybehangzóan állítja ő is: mindezekből „ki tettzik, hogy ha magáé (ti. Bessenyei Mihályé) volna is az egész Bihar Vármegyei Jóságga, mégis alig érhetne annyit”, mint amennyi adósság fekszik azokon.¹⁷⁹ A Tur városával, a tordai Szilágyi Bálinttal és az utóbb említett Bónis Ferenczel szemben (erről szó volt már) Mihály halála után Bessenyei György és Sándor által írásban is felvállalt – s 1782-ben már 3000 Ft-ot számláló – tartozások együttes összege bizony mintegy tízezer forintos adósságként terhelődött a bihari birtokokra.

Az igazán meghökkentő adatok mégis a Bercelen felvett jegyzőkönyvben olvashatók. A zenebonát követően, 1785 februárjában megejtett tanúkihallgatások során az egyik helybeli (gávai) nemes a következőket mondotta: „egykor Bessenyei László Uramnak szép mézes beszédjére ki adván pénzt kölcsön, tizenegy esztendő alatt

törvényessen is ki nem facsarhatta kezéből.” A többször lejárt visszafizetési határidők miatt végül is a tanú „kértelenítettetett magánál lévő Jószágára superinscribálni (átterhelni), az Interessét pedig, non ex Christiana Caritate, sed ex necessitate kértelen volt condonálni” (elengedni). A vallomásból nem derül ki sem a kölcsönadott összeg, sem az ellenében most betáblázott jószág nagysága, jellege. Annál mellbevágóbb viszont, amit a tanú tételesen elősorolt a Bessenyei-adósságok tömkelegéről. Hisz a Bessenyei család „sok adósságirul nemcsak Gáva és Szabolcs Vármegye, hanem több körül belől lévő Nemes Vármegyék is bizonyoságot tehetnek. Nevezetessen amint egyidőben a Fátens Uramnak Bessenyei Julianna testvérjek beszéllete, bizonyos Szántón lakó nemes Asszonynak nyolczvan arannyal, Debreczenbe egy helyre nyolcz száz forinttal, Dobai Károlyné Asszonyomnak 20.000, Czobliné Eö Nagyságának tizenhat ezer, az Egri Káptalannak ött ezer, Beleznai Generalis Úrnak tíz ezer, Obrister Jekei Úrnak is hallotta a tanú Uram egynéhány ezerig, de számát nem tudja s másoknak is, kik hirtelen eszébe nem jutnak. De amint Bessenyei Julis előll számálta a Fatens Uram előtt; csak a maga részéről többre megyen ki szedett adóssága hatvan, hetven ezernél. És most is természeti tulajdonságok szép fortélyokkal is a pénzt másoktól ki csalni, csak itt Berczelen és Gáván is ritka ház, a melly ő kigyelmek által meg nem károsítottatott volna.”¹⁸⁰

Az utóbbi, valóban mértéktelenül magasnak tűnő adósságok egyes tételeiről igen keveset vagy éppen semmit sem tudunk. A beregi birtokok viszonyait áttekintve említettük már a Czóbel kapitány özvegyétől, azaz gróf Teleki Borbálától felvett, igen-igen magas összeget, amit most a berceli tanú 16 000 forintnak mondott. Nem tudjuk, hogy mikor, ki és mire vette fel e hatalmas hitelt, s azt sem, hogy 1784-ben 16 000 vagy 50 000 volt-e a tartozás valóságos összege. Bizonyosnak az látszik, hogy Teleki Borbálával szemben (is) több ezer forintos adósság nyomhatta a család vállait. Minthogy más források is utalnak rá, hitelesnek tűnik a felsorolás másik két, távolról sem csekély adósságösszege. Az egyik a Szántón¹⁸¹ „lakó nemes asszony” 80 aranya. A tanúvallomások vonatkozó mellékletéből tudjuk, hogy a hölgyet Szebenyi Katalinnak hívták, és a 80 arany visszakövetelése ügyében (már 1770-ben) Bessenyei Boldizsár ellen indított eljárást. Mint az ilyen perek másutt

és máskor, ez is hosszú éveken át elhúzódott, s csak 1780-ban hirdették ki „Berczel falu színe előtt” a visszafizetési kötelezettségről vagy a neki megfelelő javak lefoglalásáról szóló végérvényes ítéletet. Azért itt, mert a hitel ellenében annak idején a berceli és gávai javakat kötötték le. Ám amikor később (nyilván György hazatérte után) a végrehajtással megbízott megyei deputáció eljárni szeretett volna, leleményes fordulattal azon a címen tagadták meg az engedelmességet, hogy „az egész és összes Bessenyei javak, melyek Bercel és Gáva falvakban találhatók, azok mind Bessenyei György úréi, Bessenyei Boldizsár úr pedig semmit sem bír”, ezért az ítélet végrehajthatatlan. Ezt a módszert máskor is alkalmazták – és bizonyosan nem csak a Bessenyei család tagjai. Épp az adósságuügyekről szólva vallotta egy másik tanú, hogy a Bessenyei családon azért sem lehet a tartozásokat behajtani, mert ha a pereskedés során „triumphalna is rajtok az ember, az Executio alkalmatosságával egyik a másik helyett szokott opponálni”. Ami kitűnik a „debreczeni emberrel tett” eljárásukból is, „kinek nyolcz száz forinttal tartozván Bessenyei Uramék, Executio alkalmatosságával Patai Uramnak resignálták előtte a Jószágot, és csak a kölcségét szaporíttya, a ki ő kigyelmekkel törvénykezik”.¹⁸²

Hasonlóan bonyodalmas lehetett a Beleznai-féle tartozás ügye is. Láthattuk, hogy Beleznai Miklós „generálissal” a református egyház ügyeiben buzgólkodó Bessenyei Mihály – majd éppen az ő révén Bessenyei György – került az 1770-es évek elején szoros kapcsolatba. A jómódú (később grófi rangra emelt) generális, mint a dunamelléki egyházkerület főgondnoka, kimagasló szerepet kapott a reformátusok korabeli küzdelmeiben. Tudjuk, hogy 1778 elején, „mikor György apját Báji Patay Sámuel szorongatta egy nagyobb tartozásért s a berceli és gávai birtokokat lefoglalta – mondja Gálos Rezső monográfiája –, Beleznai költőnk egyszerű kötelezvényére 6000 forintot kölcsönzött a családnak”.¹⁸³ Vagyis a zálogfedezetül, ahogy akkor írták: kötelezvénylevéllel (charta bianca) lekötött birtokok fenyegetett helyzetét, a jószág megtartását úgy sikerült megoldani, hogy a Pataytól kölcsönvett záloghitelt egy másik adóssággal váltották fel, ahogyan ez számtalan esetben – akkor és máskor is – előfordult.¹⁸⁴ Amikor 1784 nyarán Tajkli Miklós kézbe vette a zenebonázók ügyeit, pontos információkat kért a megyétől a Bessenyei család eladósodottságáról. Így került a figye-

lem fénykörébe a Beleznai-féle hitel ügye s bolydultak meg körülötte az indulatok. Beleznai Miklós nyomban Szabolcs megyéhez fordult. Hivatalos levelében hangoztatta, hogy 1778 óta sem Besenyei György, sem annak családja a kölcsönadott „tekintélyes pénzüsszezből” eddig „semmit sem rótt le”. Most viszont megbízható helyekről azt hallotta, hogy a család „számos hitelezője” betábláztatni akarja gávai és berceli birtokaikat. Ha ez megtörténne, súlyosan megsértenék az ő „elsőségi zálogjogát”. Mindaddig, írta, amíg ezt az összeget neki vissza nem fizetik, „fenntartom az előbb említett javakra minden jogi képességemet”. Ezért azt kéri, hogy az ő mostani tiltakozásáról és a kizárólagosnak gondolt jogairól hiteles-pecsétes bizonylatot állítson ki a megye.¹⁸⁵ Kérését a megye közgyűlése 1784. július 31-én készséggel teljesítette.¹⁸⁶

Ugyanakkor Olasz Lajos külön levelére válaszolva Beleznai Miklós elmondta még, hogy a Pataynak korábban lekötött „berceli és gávai Bessenyei-javakat és jogokat” ő a saját pénzén kiváltotta, egyúttal ugyanakkor visszakapták Pataytól az eredeti záloglevelet is. Ám e fontos dokumentumok nincsenek a kezénél, minthogy azok a megye „nemes közönsége előtt vannak”. Minden tekintetben jogosult tehát a kölcsönadott tőke és az eddig járó kamatok behajtására vagy a „zálogjog címén” lekötött javak birtokbavételére. Az egykori hiteltranzakciót egyébiránt, írta, készséggel és „önként hajlandó tanúsítani” Patay Sámuel is. Összegezve: a gávai és berceli jószágot a kölcsönvett összeg rendezéséig sem más hitelezőknek, sem senki másnak nem lehet elidegeníteni.¹⁸⁷ Az újabb zálogfedezettel való kiváltásos tranzakciót megerősítették a tanúvallomások is. Többen állították, hogy „Bessenyei Uramék közönségessen már mindennemű jószágokat el vesztegették és sem itt Berczelen, sem másutt semminémű fekvő jószágok, melly tulajdonok volna, nincsen; amibe Berczelen laknak is, Méltóságos Beleznai Generálnak, eő Nagyságának jószágá”.¹⁸⁸ A több mint hat éven át elmaradt kamatot hozzáadva a kölcsöntőkéhez, a Beleznai-féle adósság ekkor, 1784 nyarán már valóban 10 000 forint körül mozoghatott. (A Bessenyei család birtoktalanságáról szóló helybeli híresztelés a Beleznai-féle akció nyomán is terjedhetett.)

A Szebenyi Katalintól, Teleki Borbálától és Beleznai Miklóstól felvett, önmagukban véve is roppant magas kölcsönök valóságosan felvett, létező hiteleknek látszanak. Viszont semmit nem tudunk,

forrásaink sem szólnak a tanú által elősorolt többi adósságról. Nevezetesen a Debrecenből származó 800-ról, Dobai Károlyné 20 000, az egri káptalan 5000 és a Jeksei úr „egynéhány” ezer forintos hitelnyújtásairól. Ám ha a felsorolás egyik fele valós összegeket tartalmazott, akkor véleményünk szerint nehéz lenne annak másik felét – más megerősítő források hiányában – teljes egészében valótlannak, „hiteltelennek” minősíteni (noha az összegek nagyságát illetően lehetnek komoly kételyeink, hiszen a torzító túlzásokkal ez esetben is számolni kell). Mert valóban nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél.

S ez a metsző, jeges szél másfelől is fújdogált, fojtogatott. Éppen Bessenyei György, még Bécsben, amikor sorsának drámai fordulata (áttérése, a királynő halála) alaposan megszorongatta, a szükség és a kényszer hatására „asszúszöllő borkereskedésbe” fogott. Történt mindez 1781 októberében, amikor az egyik tokaji borkereskedővel, Kefala Jánossal szerződést kötött az aszúborok Bécsben való értékesítésére. Az üzletben társa lett a Bercelen élő Boldizsár is. Az is meglehet, hogy éppen ő volt az ösztönző, a kezdeményező. A vállalkozás azonban igen gyorsan kudarcba fulladt, csak újabb adósságot hozott a kölcsönökben egyébként is nyakig úszó családra. A György visszatértét követő esztendőben, 1783 nyarán támasztott üzletbeli követelés szerint a balul végződött bécsi vállalkozás után „2758 forinttal, ennek 6%-os kamatával és 106 frt költséggel” (nyilván perköltséggel) tartozott Kefalának Bessenyei György (és Boldizsár). A per tíz éven át folyt, s az adósság megfizetését felsőfokon a hétszemélyes tábla is megítélte 1793 szeptemberében.¹⁸⁹ A Kefala-adósság összege azonban már 1784-ben mintegy 3000 forintra rúghatott.

A nagy tételek mellett azonban nem csekély lehetett az apró-cseprő, ilyen-olyan ürügyekkel-indokokkal felvett vagy éppen a durva és jogtalan hatalmaskodások révén kikényszerített pénzek, az ún. váltságdíjak sokasága. Más összefüggésben idéztük már az egyik tanút, aki a „fortélyokkal kicsalt” pénzekről és arról beszélt, hogy a két szabolcsi faluban alig van ház, amelyet a Bessenyei család ilyen módon meg ne károsított volna. Mintegy ízelítőül, a szemléltetés kedvéért álljon itt egynéhány eset. Példáink valójában az erőszakoskodások nyomán jogtalanul el- és felvett, soha vissza nem adott-fizetett „kölcsönökről”, pénzekről szólnak. Így pl. „egykoron” Domborád András nemes úr „három eökrét” Bessenyei Boldizsár „erő-

szakossan el vévén, el adta és az árát el is költötte”. Aztán „Filep Gáspár eö kigyelme pénze után bírván bizonyos földeket a Besse-
 nyei részbül, a múlt esztendőbe” ugyancsak Boldizsár „erősza-
 kossan el vette tőlle, a pénzt sem tette le nékie”. Másik alkalommal
 Besse nyei uramék a karádi jobbágyoknak „egykor két lovát, máskor
 ismét három lovát, szekerét” ugyancsak oktanul elvették, s azokat
 csak magas váltságdíj ellenében kaphatták vissza a parasztok. Ugyan-
 ezen karádi „szegény Portió fizető embereken csak a pusztá nyo-
 másrul bé hajtott marhájok váltságáért többet húztak már Besse-
 nyei Boldizsár és Pál uramék két-háromszáz Rhénes forintoknál,
 úgy hogy néha csak egy nap is meg vonnak rajtok 10–12 forintot”.
 Megismétlik a már mondott (s általunk is idézett) vádat, miszerint:
 „Berczelen és Gáván sok nemes és contribuens embereknek keser-
 ves keresményeket meg szokott fortélyos szép szín alatt ki csalván,
 eltulajdonították Besse nyei Uramék, úgy hogy kevés ház a két
 helységben, a kiket sokszor tetemessen ekképpen meg nem káro-
 sítottak volna.”¹⁹⁰ Mint a karádi jobbágyok esete mutatja, az évek
 során nemcsak több százra, de akár több ezer forintra is mehetett
 az ilyen módon „kicsalt” vagy „kierőszakolt”, jogtalanul elvett és
 soha vissza nem fizetett pénzek summája.

Forrásaink fogas kérdés elé állítanak bennünket: jó lenne meg-
 mondani, hogy az egyébként is zűrzavaros 1784-es esztendőben
 vajon mennyi lehetett hát a Besse nyei család adóssága. Jó lenne
 tudni azt is, hogy a felvett hiteleket, kölcsönöket, a fortéllyal kicsalt
 pénzeket külön-külön és együttvéve vajon mire fordították. Meny-
 nyit fektettek be, mennyi ment az elzálogosított javak kiváltására, a
 vagyonvisszaszerzésekre vagy a pusztá megtartásukra, mennyi a
 törlesztésekre, a kamatokra, mennyi a vigalmakra, a könnyelmű
 pazarlásokra? És illene tudnunk azt is, hogy – egyezően számos más
 köznemesi társukkal — a pénzfölvételek mellett vajon adtak-e,
 tudtak-e hitelt nyújtani másoknak s ha igen, mennyit. Korabeli
 fogalmakkal szólva, mennyi lehetett a Besse nyei család adósság-
 passzívuma, és ha volt, mennyi az aktívuma. Hiszen mint ismere-
 tes, még a XIX. század első felében is az egyházi és alapítványi
 jellegű kölcsönforrások mellett „a középirtokosok legjelentősebb
 hitelforrása – írja Glósz József – saját osztálya volt. Többségük
 egyszerre volt adós és hitelnyújtó.” Ám a szerző hozzáteszi: „a
 hitelfelvételeik lényegesen gyakoribbak voltak, mint kölcsönnyúj-

tásaik”.¹⁹¹ Ami a fölvelt kölcsönöket illeti, a Bessenyei családra is érvényes a szerző megállapítása, hiszen a kölcsönzők nagy hányada köznemestárs volt. Kérdéseink fontosabb pontjaira azonban nem tudunk válaszolni, megnyugtató válasz semmiképpen nem adható. A röpködő számok arra talán mégis elegendőek, hogy a család adósságát igen-igen magasnak, korabeli mértékkel mérve akár nyomasztóan terhesnek gondoljuk. Nehezen hihető, hogy a beregi és bihari adósságokon kívül, az egyik tanú által emlegetett 60–70 000 forint, csupán hozzávetőlegesen is, megbízható adat lenne. Ám figyelemmel mégis az elmondottakra, a Bessenyei család adott pillanatban viselt összes adóssága legkevesebb 30–40, de sokkal inkább 40–50 000 forint körül járhatott. Beszéltünk már róla: nem tudjuk, hogy mennyi majorsági, jobbágytelki vagy éppen közös használatú föld felett rendelkeztek, így arra sincs válasz, hogy e hatalmas adósságtömb mekkora kiterjedésű, hány holdas és mennyit érő birtokra nehezedett, mennyi esett egy-egy holdra.¹⁹² Ha csupán az általunk valóságosnak gondolt 70–80 fős jobbágy- és zsellérállományra osztanánk szét az adósságterheket, akkor egy-egy ilyen – telki, zselléri – egységre átlagosan 500–600 forint esne – ami, mint láthattuk, messze magasabb annál, mint amennyit Beregben és Ugocsában (80–90 forint) egy-egy tört telkes jobbágy vagy zsellér után zálogba adás esetén kaphatott a földesúr. Még inkább meghökkentő, ha e hiteltömeg kamatait nézzük, hiszen a mai gondolkodásunk (és gyakorlat szerint) évi 6%-os kamatot számolva, a kölcsöntőke után mintegy 2400–3000 forintnyi kamatot kellett volna a családnak kifizetnie. Vagyis: közel annyit, mint amennyi a sokat emlegetett 1784-es kimutatás szerint az egész évi bevétele, ahogy írták: jövedelme volt a népes Bessenyei famíliának. De hát akkor miből éltek volna?

Az elmondottakon kívül nem tudjuk, hogy az évek során felhalmozott, felduzzadt kölcsönöket mire használták fel. A különféle jelek, utalások közvetetten mintha arról tanúskodnának, hogy a hitelek nagyon nagy hányadát közvetlenül nem gazdasági vagy gazdálkodásbeli célokra fordították. Legfeljebb az életmód apróbb-nagyobb jobbítását, az udvarházak és tartozékaik ki- és átépítését szolgálta egyik-másik összeg vagy összegtöredék. A hitelfelvelelek céljait és az adósságforrások egyazon töről fakadó okait kutatva, Glósz József négy nagyobb forráscsoportot jelölt meg. A XIX.

század első felében – számszerűségében és nagyságában egyaránt – megszorodó, majd hogyan megugró hitelnyújtások és -felvételek egyik nagy hányadát „a birtokszerzés-vásárlás, -gyarapítás, a birtok felszerelése, a gazdasági és lakóépületek emelése emésztette fel”. Fontos hitelfogyasztó volt a „sok gyermek, ezek felnevelése, a lányok kiházásítása...” Míg „a veszteségek harmadik forrását a rossz termések, állatok elhullása... a természeti csapások okozták”. A szerző szerint így látták maguk a kortársak, ám „a dolog természeténél fogva alig esik szó az adósságok egyik legfőbb okáról, a költséges, a reális lehetőségeket nem számoló életvitelről” mint az adósságterhek negyedik nagy forrásáról.

Igen fontos a szemléletre vonatkozó általános jellegű konklúzió is. Hiszen „a kölcsönt – írja szerzőnk – könnyű pénzforrásnak tekintették, amelyet alkalmasint egy másik kölcsön felvételével törleszteni lehet”. Az adósságot szinte „úri statusuk velejárójának” gondolták.¹⁹³ Ám ha még annyira fontosnak hitték is az ilyenfajta státuszjelvények begyűjtését az adósságok büszke gazdái, a terhelések fojtogató nyomását alighanem mégis többször érezhették, tapasztalhatták. Ami Bercelen a vizsgált történelmi pillanatban láthatóvá lett, abban mintha a nagy szétszórás, a fölmozdítás, a „pusztuló udvarházak” képei sejlenének fel, vetülnének vissza és előre. Úgy látjuk, a Bessenyei család egy-két évtizeddel korábbi viszonyai szinte szóról szóra visszaigazolják mindazt, amit e jellegadó réteg tekintetében a rá következő évszázad, a megrázóan súlyos társadalmi, nemzeti és szellemi következményekkel járó „átforgató” idők tanulságul kínáltak.

Nem csoda, ha a szóban forgó vagyoni és birtoklási körülmények és az eladósodás roppant súlya alaposan próbára tették, valósággal kikezdték a szokatlanul nagy létszámú családban a belső harmóniát. Volt ok arra, hogy itt csakugyan „kizökkent az idő”. A sorban álló örökösök (noha fogytak már) alighanem türelmetlenek, élehetetlenek és könnyelműek voltak egyszerre. Ezért az sem csoda, ha békétlenkedések, föl-fölszikkasztó indulatok kísérték és borzolták fel időről időre a család nyugalalmát. Különösképpen is akkor, amikor fölviharzott az Olasz-ellenes helyi belháború.

Az egyik idegborzoló bonyodalmat az ún. családi vérfertőzés vádja kavarta. Tudjuk – s erre a Bessenyei család is több példával szolgálhat –, hogy nemesek és nemtelenek között egyaránt sűrűn

előfordult a második-harmadik, de esetenként akár az első unoka-testvérek közötti házasság is. Itt azonban – az 1785-ös kérdések szerint – jóval többről szolt a „fáma”. Szinte már a falubeli gyermekek közt is közbeszéd – szolt a februári kérdésköteg utolsó tétele –, „hogy Bessenyei Boldizsár és György testvér atyafiak, ugyan más testvéreknek, tudniillik Bessenyei Sigmond úrnak a leányával, mind a ketten rosszul élének”. Nővérük, Julianna asszony már mind a két öccsét, „mind pedig a Leánt öszve is mocskolta, sőt szemtül szembe öszve is kurvázta, szemekre hányván rút cselekedeteiket”. Ám a híre nemcsak ennek nagy, hanem annak is, hogy a két fiútestvér kölcsönösen féltékeny bátyjuk leányára. Ezt mutatná, vélték a tanúkihallgatók, hogy „egykor Boldizsár úr templomba menvén, meghagyta a leánynak, hogy utána mennyen; ez mivel el nem ment, hanem Györggyel otthon mulatott, a népnek nagy botránkozásával kiment reájuk a templombul, és otthon rútol öszve is vesztek a Hugok miatt egymással, mellyért asztán Bessenyei György uram a Leánnyal el is ment az Alföldre lakni”. Ezt mondja a dinnyeföldi zenebona után közel egy évvel készített tanúkihallgatási jegyzőkönyv. És nemcsak ezt. Hanem azt is tudakolta: igaz-e „amiolta az Alföldre lementek, már azolta az a híre, gyereke is lett azon Bessenyei Susannának?”¹⁹⁴

Ezúttal csak jelezni szeretném, hogy a tanúkihallgatás jegyzőkönyve szerint annak a Zsigmond bátynak a lányáról van szó, aki Paszabra nősült és oda költözött, s aki nem sokkal azelőtt hunyt el, hogy Bessenyei György végleg otthagya volna Bécs városát. S az is gondot okoz, hogy forrásunk Bessenyei Zsuzsannát mond. Ezzel szemben Bessenyei monográfusai, Széll Farkas és Gálos Rezső egyaránt László testvérük Anna nevű lányát emlegetik, mint akihez szerintük gyengéd érzelmi szálak is fűzhették Györgyöt. S aki azután 1804-ben, esetünk után éppen húsz évvel, „háztartása vezetésére végképpen hozzáköltözött” Bakonszegre, a bihari remete udvarházába. Ezt az összeköltözést – írja Gálos – „a hagyomány szerint” Bessenyei György már régóta sürgette. Ám ezt a húgot, aki akkor már harminchét éves volt, Bessenyei Annának hívták. „Kedvese volt-e, vagy lett-e Bessenyeinek, folytatja Gálos, azt nem kutatom.” De „mindenképpen társa lett magános életének”.¹⁹⁵

Az egymással nem egyező adatok további kibontásra vagy éppen egyeztetésre várnának. Mert lehet, hogy mindkét adat, az életrajz-

íróké és a szóban forgó jegyzőkönyvé egyaránt valóságos viszonyokat takar, de az is lehet, hogy mind a két esetben csupán mendemondákról lehet szó. Elképzelhető, hogy Györgyöt fűzhették gyengéd szálak Zsigmond bátyja lányához, Zsuzsannához és László bátyja leányához, az 1804-ben valóban hozzáköltöző, verselő hajlamú Annához is.

Föltételezésünket látszanak megerősíteni a két leány életkorára vonatkozó adatok. Ballagi Aladár idézett kötetében tette közzé azokat a dokumentumokat, amelyeket – kérésére – a gávai és a berceli református lelkészek juttattak el hozzá a kiegyezést követő években. Így kapta meg – a többi között – az 1870-es években Gáván lelkészkedő Baráth Imrétől a református anyakönyvek XVIII. század második feléből fennmaradt följegyzéséből a Beszenei családra vonatkozó adatokat. Eszerint „1759. Beszenei Zsigmond ifjú úr Zsuzsannája kereszteltetett”; majd alább: „1767. Beszenei László Anna leánykája kereszteltetett”.¹⁹⁶ Amikor tehát a családon belüli indulatok föl kavarodtak, akkor Zsuzsanna huszonhárom, Anna pedig mindössze tizenhat-tizenhét éves, serdülőkorú leány volt. A közöttük meglévő korkülönbség arra utal, hogy a két nagybáty, Boldizsár és György között föllobbant szenvedélyháborút nem Anna, hanem a jegyzőkönyv szövegének megfelelően az akkor huszonhárom éves Zsuzsanna idézhette elő – ha egyáltalán hitelt lehet adni a mendemondának. Ezért ha volt érzelmi kapocs (is) Anna és György között, az bizonyosan később keletkezhetett. Nem tudjuk azt sem, hogy a jegyzőkönyvek állítása szerint Zsuzsanna valóban „loment-e” az Alföldre, amikor ti. 1785-ben Beszenei György csakugyan elköltözött Bercelről, mint láthattuk, előbb Fekete-Tótiba, majd Pusztá-Kovácsiba.

Hasonlóan nagy találynak látszik, ami a két testőr testvér: Boldizsár és György kölcsönös féltékenykedésére, közös szerelmére és elvadult marakodására utal. Mint ahogy alig föloldható rejtélynek látszik az a roppant súlyos vád is, hogy a szülői házból gyorsan távozó Györgynek Zsuzsannától odalent az Alföldön már gyermeke is született volna. Sehol semmi adat nincs arra, hogy saját – törvényes vagy törvénytelen, vállalt vagy nem vállalt – gyermeke lett volna Beszenei Györgynek. Ellenkezőleg, Gálos Rezső éppen arról írt, hogy a hagyomány szerint „az öregedő Beszenei gyakran hívott meg házához gyermekeket, eljátszadozott, eltréfálkozott ve-

lük – ezzel áltatta magát, vagy álmodta bele magát abba az elmúlt ábrándba, hogy család veszi körül”.¹⁹⁷

Úgy tűnik, a kérdés erkölcsi horderejét és az ügy szigorúan magántermészetét még a Bessenyei család ellen valló tanúk is érzékelték. Hiszen az 1785 februárjában meghallgatott tanúk közül mindössze hárman adtak, voltak hajlandóak adni valamilyen választ a kiküldött biztosok vonatkozó kérdésére. Ám a válaszok közül is kettő igen bizonytalanak tűnik, és mind a hárman hangoztatták, hogy „értésüléseik” csupán hallomásból származnak. Két tanú szinte szóról szóra megismételte a kérdésben rejlő állítást, miszerint: „közönséges hírből” hallotta, hogy Zsuzsannával a két testvér, Boldizsár és György „rosszul élnének”. S azt is hallották, hogy Julianna nővérük a „szemekre is hányta rút cselekedeteket”. Egyikük azonban vallomása végén még egyszer és külön is hangoztatta, hogy „ebben a tanú semmi bizonyosat nem tud mondani”.¹⁹⁸ Mindössze egyetlen vallomástevő bocsátkozott színesebb és részletesebb magyarázatokba. Eszerint Julianna asszony neki „orczy pirulással panaszképpen elégségesen le rajzolta azon dolgot”. Azt ti., hogy a két testvér ugyanazon bátyjok leányával, Zsuzsannával „mind ketten botránkoztató életet élnének és hogy azon két egy testvér egy ágyban feküdne” (mármint Zsuzsannával). A hírt azonban nem csak Julianna asszonytól, de „Bessenyei Lászlóné Asszonytól” is hallotta, akinek „midőn a Fatens... ezen punctumokat által olvasta volna s ezen utolsó punctumot hallotta volna, vallyá a tanú bizonyosnak, akkor ezen szókra fakadott a Fátens Úr előtt (mármint Bessenyei Lászlóné) mondván: az igaz. De még több, a mellytől még csak a természet is irtózik, közöttünk légyen a szó, a mint hallom már a Leánynak az Alföldön, a hova Györgyel le ment lakni, Gyermeke is született.”¹⁹⁹ Ha hiteles a vallomás, akkor az ún. „mendemonda” ezúttal egy másik családbeli hírforrással, a legidősebb fiú feleségének, Dombrády Annának (Anna édesanyjának!) a vallomásával bővült ki, ha úgy tetszik, erősített meg.

Szemben a család vagyoni-birtoklási állapotával és az eladósodottság mértékével, a takargatni való magánvilág, az erkölcs merőben más tartománya és szokásrendje jogilag sehogyan sem lett volna kapcsolható a zenebonát törvényes eszközökkel mérlegelni hivatott bírói eljárásokhoz. Nehezen lett volna összekapcsolható a másokon tett hatalmaskodások, a közerőszakoskodások ügyeivel-

eseteivel. A mendemondának tehát akár volt alapja, akár nem, az „ügy” jól becélzott fölemlgetése nyilvánvaló: a család morális besározása, a zenebona két nőtlen szereplőjének a befeketéítése, emberi tönkretétele volt. Az esetet a Bessenyei fiúk féktelen és gátlástalan természetét bizonyítandó vetették be, s forgatta, mondhatni szemérmetlenül, az ellentábor.

A vádak, a föltételezések vagy a mendemondák, ha igazolhatóak volnának is, Bessenyei György írói pályafutásának – nem lehet kétséges – mellékeseményei. Mondhatni magánügyei lennének csupán. Messze eltörpülnének kimagasló szellemi teljesítménye, irodalmi és köztörténeti jelentősége mögött. Adataink legfeljebb adalékot szolgáltathatnak a családi „közviszonyok” megismeréséhez, s a szóban forgó családi légkör, a pattanásig feszült „belviszonyok” okainak (okozóinak) árnyaltabb bemutatásához, jobb megértéséhez.

Más jelek is mutatnak a sokgyermekes családban fel-fellobbanó békétlenkedésekre, a testvérek között támadt alkalmi vagy éppen tartós feszültségekre. A vizálykodásoknak ezúttal a tárgykönyvhöz időben is kapcsolható másik mozzanataról szeretnénk szólni. A tanúkihallgatás jegyzőkönyvéből, amit Bessenyei Beöthy Imre, a Helytartótanács ítélmestere utasítására Villei Pribéki István készítette 1784. augusztus 4-én, két hónappal a dinnyeföldi zenebona után, a Boldizsár és Julianna között kirobbant meglehetősen csúnya, csaknem tettelegesséig fajuló vizálykodás tárul elénk. Az összetűzés pontos napja ugyan nem deríthető ki, de az minden valószínűség szerint a kihallgatáshoz közeli időpont tájékán történhetett.²⁰⁰

Julianna, amint ezt a vonatkozó monográfiákból tudhatjuk, második gyermeke volt Bessenyei Zsigmondnak. Születése pontos évét ugyan nem ismerjük, annyi mégis bizonyosnak látszik, hogy az itt szereplő fiúk nővére lévén, egy-két évvel idősebb lehetett Boldizsárnál is (aki, mint említettük már, 1740-ben született). Rakovszky (a Julianna halálát rögzítő berceli anyakönyv szerint: Rakoczky!) Sámuel debreceni református lelkész felesége lett (fiuk, Dániel Gálos Rezső szerint a XIX. század elején Debrecen városának „hírneves főbírája” volt).²⁰¹ A monográfus azt írja róla, hogy „nagyon képzett, okos asszony hírében állt, valóságos tudós-nak tartották”. Ám őróla írta egyik alkalommal azt is a Bessenyei

fiúk közül épp a református egyház ügyeiben „sokat és lelkesen fáradozó” Mihály, hogy a család birtokügyeiben – mint említettük már – nem igazán tisztességes módon viselkedett. Ellenkezőleg. Egyik rokonukról (Pálóczi Horváth Ádámról) szólván, azzal vádolta őt, hogy „azon erkölcstelen nénémmel (ti. az említett rokon) az örökös vérek jószágát lopni és elidegeníteni erőlködött”.²⁰² A Mihály által ezúttal súlyos vádakkal illetett Julianna esetünk időpontjában már a Bercellel szomszédos Gáván vagy Paszabon tartózkodott, ahol éppen házat építtetett magának (öt évvel az események után, 1789-ben halt meg ugyanitt).

Mivel is vádolta Bessenyei Julianna öccsét, Boldizsárt? A fölített kérdésekből és a kihallgatott tanúk vallomásaiból három súlyos, akár botrányosnak is mondható vád rajzolódik elénk. Ezek a következők: 1. Bercel határának Sóstó nevezetű dűlőjén, ahogy forrásunk mondja: „mezején”,²⁰³ Boldizsár „másod magával útját” állván a kocsiján utazó Julianna nővérének, az asszony „kocsisát a bakról lerántotta” és jól megverte. Az „Asszonyt pedig kocsistól, lovastól Paszabra behajtotta”, s ott „leszállítván kocsijáról erőszakosan elvette nővérének lovát és kocsiját”. 2. A koci és a ló elvétele után Boldizsár bement (berontott?) Julianna asszony paszabi házába (lakásába? szobájába?), ahol is annak „leveles ládáját fel akarta verni... azon contractusokért, melyeket Bessenyei Urak adtak azon pénzrül, melyet egyszer is, másszor is elhordtak... Bessenyei Julianna Asszonytól”. 3. Föltehetően egy másik alkalommal (ti. az időpont sem a kérdésekből, sem a vallomásokból nem állapítható meg) Boldizsár „éjszakának idején” ellopatta „Balogh Sigmond úr udvarárúl” Julianna kocsiját, illetve – ekkor vagy másik alkalommal? – a lovát. Ám a lólopás további bonyodalmakat vont maga után. Mert amikor az asszony megtudta, hogy az öccse ellopatta a lovát, azt „mint saját maga jószágát visszavette” (visszalopatta?). Ezért „aztán Bessenyei Boldizsár uram megharagudván, a parasztokkal uczáról utzára kergettette”. Sajnos nem deríthető ki egyértelműen, hogy a parasztokkal az ide-oda lopkodott lovat vagy netán a saját nővérét kergettette-e utcáról utcára. Föltehetően – a nagyon nagy szégyent mégis kerülendő – inkább a lovat hajkurászhatták Boldizsár fölbőszített emberei.²⁰⁴

Előbb a meghallgatott tanúkról kell egyet-mást elmondani. A felsorolt vádokban – a följegyzés szerint – hat tanút hallgatott ki

Villei Pribéki István 1784. augusztus 4-én. amit róluk a kihallgató (aki egyébiránt föltehetően a paszabi és balkányi illetőségű köznemesi Pribéki család sarja lehetett)²⁰⁵ följegyzett, az a meghallgatás sorrendjében a következő:

Név	Lakhely	Jogállás	Vallás	Életkor (év)
Dombrády András	Gáva	nemes	ref.	48
Görömbölyi György	Bercel	nem nemes	ref.	37
Nagy Mihály	Bercel	nem nemes	ref.	39
Dankó András	Bercel	nem nemes	ref.	30
Szűcs István	Paszab	szabad	ref.	50
Csoma József	Paszab	nemes	ref.	44

Nem tudni, hogy az ügy „nagyságához” képest a meghallgatott tanúk száma sok-e vagy kevés. Mint ahogy azt sem tudjuk, hogy Pribéki nótárius valóban csak azt a hat személyt hallgatta volna ki, akiknek tanúvallomását végül is följegyezte, rögzítette. A jegyzőkönyvben róluk lejegyzett adatok nem sokat árulnak el arról, hogy a vallomástevőket a rokon- vagy ellenszenv mozgatta-e inkább, hogy a vallomások megbízhatóak-e vagy sem. Egységesekek vallásukat illetően. Ami érthető, hiszen mindhárom falu még a reformáció évszázadában a helvét hitvallású – kálvinista – ágazat követője lett, s a többség felekezeti hitét a XVIII. században is megőrizte.²⁰⁶ Megbízhatónak látszik a tanúk életkora is. Valamennyien férfikoruk javában jártak (harminc és ötven év között), amikor mind az emlékezet, mind a józan ítélőképesség még tiszta és aktív, vagyis elfogadhatónak, egyben elfogulatlanabbnak is mondható. Természetes az is, hogy a meghallgatott tanúk – Dombrády András kivételével – abból a két faluból valók, ahol a szóban forgó „cselekmények” lezajlottak. A három rétközi falu egymáshoz igen közel fekvő, szomszédos település, a családi-rokonsági kapcsolatok számos szála-ága fűzte össze őket.

Nyilván a véletlenek egybeesése folytán, de a meghallgatottak jogállása, társadalmi állapota is tükrözni látszik e településeken lakók jellegzetes társadalmi összetételét, szerkezetét. Nagyobb földesurasága Bercelnek és Gávának a jászói prépostság és konvent volt, ám mindhárom falunak az a közel 10–12 „kis” földesurasága, azaz köznemesi uralta a jobbágyvilág, a falu és a határ legnagyobb

részét, akik közé a két tanú és maguk a perlekedők is tartoztak.²⁰⁷ Gávát kimondottan nemes községnek nevezi a Rétköz kiváló tudósa,²⁰⁸ és ilyen módon Bercel is annak tekinthető – noha mindkét faluban jelentős számban éltek jobbágyok és zsellérek is (amint erről rövidesen szó lesz még). Mindhárom kihallgatott nem nemesről azt írja Pribéki István, hogy „domini Georgii Bessenyei subditus”, illetve az egyik tanú esetében: „subulcus”, vagyis Besenyei György emberei (jobbágya? zsellére?) és kanásza voltak. A vallomásokból kitetszően úgy véljük, hogy valamennyien a szegényebb falusiak rétegéhez tartozhattak. A „szabad”-nak (liber) írt Szűcs István sem lehetett tehetősebb paraszt, hiszen – mint látni fogjuk majd – „azon időben kocsisa volt Bessenyei Julianna Asszonyinak”²⁰⁹.

Két nagyon fontos körülményre azonban feltétlenül utalnunk kell már csak amiatt is, mivel azok magyarázatot adhatnak arra, hogy miért ezt a hat embert hallgatta ki, vagy miért éppen az ő vallomásaikat jegyezte fel az ítéletábra által kiküldött nótárius. Az egyik, amit kézenfekvőnek kell tartanunk, hogy a hat tanú közül öten szemtanúi voltak valamelyik eseménynek, ám Csoma József csupán hallomásból szerzett információk, illetve Julianna asszony elmondása alapján tanúskodott a szóban forgó ügyekben. Igazán meglepőnek az a másik körülmény mondható, hogy a meghallgatott tanúk kivétel nélkül szorosán kapcsolódtak a Besenyei családhoz. „Perben és haragban” ugyan egyikük sem állt a szemben álló felekkel, de a két meghallgatott nemesembert bizony igen szoros rokonsági szálak fűzték a családhoz. A kapcsolat közöttük visszamenőleg szinte több nemzedéken át kimutatható, ám így volt ez a korabeli jelenben is. Hiszen Csoma József felesége a két perlekedő testvér húga, Besenyei Mária volt, Besenyei Zsigmond pedig, aki időben Julianna és Boldizsár között látta meg a napvilágot, Csoma Klárát vette feleségül. A felnőttkort megért tíz testvér legidősebbjének, Besenyei Lászlónak ugyanakkor Dombrády Anna volt a felesége.²¹⁰ A Csoma családdal tehát oda-vissza duplán, a Dombrády famíliával pedig szimplán álltak sógorságban a Besenyei testvérek. Ám az sem elhanyagolható körülmény, hogy a három nem nemes akkor már a Besenyei-javak adminisztrátorának, Györgynek az alattvalója, az egyetlen szabad pedig éppen Julianna asszony kocsisa lévén, ugyancsak erősen függő viszonyban álltak a Besse-

nyei testvérekkel. S láthatóan éppen azokkal, akik 1784 táján, más-más okokból bár, de nem a legbékésebb viszonyban élhettek a „hatalmaskodó” Boldizsárral.

Csak kérdezni lehet: ezek a függőségi — családi és társadalmi — viszonyok-viszonylatok vajon nem csökkentik-e a tanúskodók szavahihetőségét, a tanúvallomások hitelességét? Nem növelik-e az elfogultságot, a részrehajlást? Vajon a családi belháborúban nem inkább az érzelmi (szerelmi?) és az anyagi (a nemrég elhunyt testvérek után újra föllángoló osztozkodások, illetve a hatalmas adósságterhek, amelyeknek „contractusait” talán éppen ama levelesláda őrizte!) okokból-forrásokból táplálkozó indulatok játszottak szerepet? Másként szólva: a lélektanból jól ismert esettel állnánk szemben, amikor is a lovak és a kocsik durva elvétele csak az ürügyet szolgáltatott volna a harag kitöréséhez?

Föltételezésünket mintha alátámasztani látszana az a puszta tény, hogy a pörlekedés valóságos tétje nem mondható túlságosan nagy. Hiszen a családi belviszály egy-egy kocsi és egy-egy ló körül lángolt fel ekkor. Tudjuk, hogy a lólopás még a XIX. században is a mindennapos bűncselekmények közé tartozott, noha a jószág és éppen a ló, még inkább a kocsi (és a szekér) a gazdálkodó falusi — nemes és nem nemes — emberek életében, vagyonában, puszta létezésében kiemelkedően fontos helyet foglalt el (amint ezt a korabeli hagyatéki-vagyoni leltárak is mutatják, amelyekben az épületek és a földek után rangsor szerint az állatok és eszközök következtek).²¹¹ A köznemesek között sokszor évtizedeken vagy éppen évszázadokon át folytatott birtokperekhez képest ez a ló- és kocsiuügy mégis inkább mellékesnek, szinte „tyúkpernek” tekinthető.

Nézzük most már a följegyzett tanúvallomásokat. Az események, illetve a vallomások logikai rendjét követve, előbb a kocsifeltartóztatásról és a kocsis megveréséről kell szólni. Az esetnek két szemtanúja volt. Az egyik természetesen maga a sértett kocsis. Szűcs István, mint mondotta, „jól emlékszik” az esetre, hiszen akkortáiban kocsisa volt Julianna asszonynak. Ezért hite szerint vallja, hogy őt Bessenyei Boldizsár „a kocsi bakról lerántván, jól megkorbácsolta”. Aztán visszaültette a bakra, és „Paszabra hajtotta, ottan a tanú még jobban megijedvén, mivel odavaló volt, csakhamar Asszonyát, kocsiját odahagyta, azzal haza futott, nem tudhattya

osztán tovább, hogy végezték egymás között való czivakodásokat”. A másik szemtanú – a jegyzőkönyv szerint – Dankó András volt. Vallomásából nem derül ki, hogy miként és mi célból tartózkodott éppen akkor a mezőbeli „tethelyen”, de állítja: „igen jól tudja és emlékezik reá”, hiszen „a szemeivel látta, midőn Bessenyei Boldizsár Úr a Kocsist a Kocsi bakról lerántván, jól megverte”. Fölöttébb kérdéses a vallomás folytatása, mert a tanú nemcsak ezt látta, de azt is, hogy „a kocsit Boldizsár úr lovastól Paszabra hajtotta, ottan Bessenyei Julianna Asszonyt leszállítván, kocsiját, lovát erőszakosan elvette”.²¹² Eltérően a kocsis vallomásától, Dankó szerint nem a bakra visszaültetett Szűcs István, hanem a verekedős kedvű Boldizsár hajtotta Paszabra a kocsit. És ha a mezőn volt Dankó András – szólalhat meg bennünk az újabb kétség akkor miként láthatta azt, ami nem sokkal ezután a faluban, az egyik ház udvarán történt?

A többi tanú, miután „személye szerént a Deutrális helyen jelen nem volt”, érthetően, arról beszélt, hogy csak „hallásból tudja”, „másoktól hallotta beszélni”, mi is történt ott kint a mezőn. Nagy Mihály azonban vallomásához hozzátette: ami „bent a faluban történt”, „hogy ti. lovát, kocsiját Bessenyei Julianna Asszonymnak erőszakosan elvette Bessenyei Boldizsár Úr”, azt „igen jól tudja”. Mondhatni: érzelmileg erősít rá e vallomásokra Csoma József, akinek Julianna „zokogó sírással panaszolta állapotját, mondván, hogy... testvérje leszállította maga saját kocsijáról, és úgy lovát, kocsiját erőszakosan elvette”.

A vallomásokban szinte krimyszerű mozzanatok villannak elő, amikor a másik ló- és kocsilopás ügye kerül terítékre. Az esetnek a ránk maradt feljegyzések szerint két fő tanúja, még pontosabban szólva, két „tettestársa” volt. Amit ők elmondanak, azt ugyanis sokkal inkább beismerő vallomásnak, semmint tanúskodásnak lehetne tekinteni. Ám a vádlott ugyancsak Boldizsár és a sértett Julianna volt. A lopások ezúttal nem Paszabon, hanem Gáván játszódtak le.²¹³ Görömbölyi György azt vallotta, hogy a vádlott „Balogh Sigmund Uram udvarából éjcsakának idején ellopta Bessenyei Julianna Asszony kocsiját és Vida Uram udvarába húzatta”. Erre pedig azért emlékszik tisztán és világosan, „mert maga is segítette húzni”. Nagy Mihály szinte szóról szóra megismétli társa beismerő vallomását, azzal a különbséggel mégis, hogy Bessenyei Boldizsár nem ellopta, hanem „ellopatta” nővére kocsiját. Beisme-

rő-terhelő vallomásának második felében már Görömbölyi is arról szólt, hogy Boldizsár úr „húzatta” a kocsit, vagyis a lopást nem ő maga, hanem a két felbujtott nem nemes ember követte el. Viszont rejtve marad előttünk, hogy Balogh Zsigmond udvarából (akinél nem tudni, hogy akkor mely okból tartózkodhatott – esetleg lakott, amíg fölépül a háza? – Julianna) miért éppen Vida István udvarába húzatta át az ellopott kocsit.²¹⁴ Hogy aztán a kocsival mi lett, Vida uram udvarából hová került, ott maradt-e, Boldizsár elvitte-e, vagy visszakapta-szerezte-e Julianna – a jegyzőkönyvből nem deríthető ki.

Sokkal bonyodalmasabb a lólopás története, ami föltételezhetően ugyancsak a kocsilopással egyidejűleg eshetett meg. A terhelőbeismerő vallomást ezúttal is ugyanaz a két tanú tette. Görömbölyi vallomása szerint Boldizsár úr „Gáva alól Bessenyei Julianna Asszony lovát ellopatta és Berczelre hozatta”. Aztán Berczelről – mondja tovább a tanú – „Paszabra vitette, mivel pedig securus itt sem volt, onnét is elhozatta és ide s tova a mezőkön lopvást őriztette”. Ám a titok kipattanásától tartva, „Bessenyei Uram nem sokára” a lovat eladta. A történetet Görömbölyi eddig ismerte, mégpediglen mindezt „onnét tudja circumstancialiter a tanú, mert Ura parancsolattyaiból maga hordozta ide s tova az ellopott lovat”.

Ugyanezt erősítette meg – ahogy magát nevezte – a „lopótárs”, Nagy Mihály, aki ellentétben Görömbölyivel, arról is tudott, hogy Boldizsár „osztán nem sokára el is adta (ti. a lopott lovat), de ezt megtudván Bessenyei Julianna Asszony, az lovát visszavette”. Arról nem szól a tanú, hogy ez miként történt – lopva? nyíltan? visszavásárolta? hatósági-peres úton visszakövetelte? Csakhogy ettől „megbosszankodván Bessenyei Boldizsár Uram, három jobbágyival uttzáról uttzára kergettette, és erőszakosan már egyszer ellopott lovát vissza venni akarta”. E tanúvallomás igen meglepő fordulata a csatlakozó utolsó mondat: „Ezekben mindenütt jelen volt a tanú.”²¹⁵ Vagyis: a ló ellopásában, ide-oda hurcolásában, eladásában, visszavételében (!), majd a ló kergetésében. Ami, józan ésszel nézve, szinte lehetetlen! A nyitott, megválaszolhatatlan kérdések száma ez esetben is szaporítható lenne.

A lólopás ügyében megszólaló másik két tanú csak hallomásból értesült az esetről. Dankó András szerint Boldizsár úr Julianna lovára „egynéhány jobbágyát rácsördítette, és így utána rugaszkodván kergette”.²¹⁶ Sokkal óvatosabb Csoma József vallomása, aki

nem tudta „bizonyosan”, hogy Boldizsár úr „lopott volna valami lovat” Juliannától, „hanem azt hallotta, hogy el adott valami lopott lovat”. Viszont azt állította: Boldizsár említett jobbágysai nemcsak megkergették, de „erőszakosan, amint másoktól hallotta a tanú, elvették tőle (ti. Juliannától) a lovát és azonnal másodszor is eladta haragjából”²¹⁷.

Említettük már, nem ismerjük az esetek időpontját, mint ahogy nincs világos utalás arra sem, hogy mi volt, mi lehetett a haragos lopások közvetlen indoka; hogy a kocsik-lovak elvétele-ellopása úgy történt-e, ahogy a tanúk elbeszélétek. Lehet, hogy a bosszúállás sajátos, bár távolról sem ismeretlen, kivételes formájával állunk szemben? Netán a rágalmazás vagy a visszarágalmazás esetével lenne dolgunk? Szinte bizonyosnak mondható: aligha az elvételből-ellopásból származó sovány és kockázatos haszon reménye vihette rá Boldizsárt a „duhajkodó” hatalmaskodásra.

A mögöttes mozgatók sokkal mélyebben fekvőek lehetnek. Közülük forrásaink, a szóban forgó tanúvallomási jegyzőkönyvek, két fontos tényezőre engednek következtetni. Az egyikről, az esetleges szerelmi-érzelmi viharokról szoltunk már. A másakra Julianna asszony vádjainak egyik fontos pontja látszik rávilágítani. Nevezetesen: a levelesláda ügye. Túlzás nélkül állítható, hogy a XVII–XVIII. századokban már a köznemesség egyik igen fontos – mai fogalommal – „státusszimbóluma” a levelesláda volt.

A Láda! – kiálthatna fel akár a múltak kutatója is. Az emberi nem egyik legősibb bútordarabja. Néprajzosok, bútortörténészek itthon és a nagyvilágban sokat írtak róla.²¹⁸ Nemcsak ősi ez az egyszerű, majd a társadalmi állapottól és a múltó, egymásra épülő századoktól függően egyre tarkább, cifrább és színesebb bútordarab, de a használat is rendkívül sokféle, mondhatni szélesedően gazdag. Növényszemeket, gabonát és élelmet, szemes és őrölt terményt éppúgy tároltak benne, mint ruhaféléket, s a ládafióban vagyont érő, féltve őrzött kincseket, nemzedékről nemzedékre szálló csecsebecskéket. Nemcsak az embernek és a könyvnek, de egy-egy ládának is „sorsa” volt: egyik-másik fényes, előkelő helyen kezdte, aztán a használat hanyatló fokozatait járva, végül a padláson kötött ki, vagy egy-egy félreeső helyen fejezte be szomorú pályafutását.

A láda századokon át természetes tartozéka volt az utazásnak is: követek, világjáró céhlegények, peregrináló diákok, katonák húsé-

ges társaként kelt útra – egészen a legutóbbi időig.²¹⁹ Sokszor a pusztá létet, birtokot, szolgálmi és különleges jogokat, kiváltságokat, szabadságot, mesterséget, tudást, a házastársi együttlétben oly annyira fontos móringlevelet és ki tudná felsorolni, hányféle fontos emberi viszonylatot, titkot és értéket rejtegető okmányt, iratfélért őrzött a láda. Magánosok, családok, rokonsági láncolatok, dinasztiák, egész nemzedékek, kisebb-nagyobb közösségek, települések, faluk és városok létfontosságú tárgyait, hiteles eszközeit és okmányait gyűjtögettek, halmozták egymásra, hordozták, védelmezték, őrizték ezek a ládák. Királyi udvarok, főrendek, várak és kastélyok, kis és nagy kúriák, zsúp- és nádfedeles parasztházak, városházák, község-házak és parókiák, intézmények, kolostorok és hivatalok, céhek és társulások megannyi építménye foglalta magába, helyezte az épületben fő helyre s tartotta számon legféléttetebb kincseként a ládát! Benne őrizték nemzeti ereklyénket, az államiság jelképét: a szent koronát! Így hát a láda, a láda tartalma az értékőrző hagyomány s a kollektív emlékezet egyik legfőbb pillére, támasztéka vagy éppen maga a hagyomány, maga az emlékezet volt. De mennyit elpusztított ebből is a két ősi ellenfél: a tűzvész és az árvíz. Meg az emberi gondatlanság és a különböző dúlások. Legfőképpen pedig az emésztő idő, maga az enyészet.

Bessenyei Julianna levelesládája azonban akkor, úgy tűnik, éppen a testvérviszály egyik okozója, hordozója lett. Hiszen – nyilván több más irat mellett – ez a láda őrizte azokat az elismerő nyugtákat, „contractusokat”, amelyek az adósságterhek kapcsán emlegetett és éppen Julianna által a családnak felvett hatalmas kölcsönökről tanúskodtak. A megvallatott tanúk között szemtanúja a ládafeltérési kísérletnek mindössze egy volt: nemes Dombrády András, a másik sógor. A följegyzés szerint – így vallott – „azt bizonyosan tudja, mert szemével látta, midőn Bessenyei Boldizsár a leveles ládát felverni erőszakossan akarta”. Szándéka azonban azért nem járt sikerrel, mert „a tanú Bessenyei Julianna Asszony kisdéd gyermekeinek keserves könyv hullással való kérésekre felverni nem engedte”. Ha valóban így volt, a drámai helyzet, a könnyhullató gyermekekkel, s Dombrády uram határozott fellépésével együtt, könnyen elképzelhető. Nagy András, így a följegyzés, „semmit sem tud” ugyan mondani a ládaügyről, ám azt „mintegy fül hegygel”²²⁰ másoktól hallotta, hogy Bessenyei Boldizsár Úr magához vitette a

ládát, és „ottan lopva fel akarta hasgatni”. Hasonlóan másoktól hallotta Dankó András is az esetet, s azt is, hogy Boldizsár úr ládatörő szándékát „mások nem engedték” érvényesülni.²²¹ Vagyis: a láda feltörésétől nem önszántából állt el.

Sajátos módon sem a szemtanú, sem a két parasztember vallo-mása nem említette ama kontraktusokat, miket a „Bessenyei Urak” adtak az „egyszer-másszor” Julianna asszonytól vagy éppen általa felvett és továbbadott kölcsönpenzек ellenében. Ezúttal a pénzkölcsönökről, a kontraktusokról csupán Pribéki István vonatkozó kérdésében esett szó. Így csak megismételni tudjuk, amit az adósságterhek kapcsán elmondottunk már, hogy vajmi keveset, jóformán semmit sem tudhatunk arról, hogy a Bessenyei fiúk közül ki, mikor és mennyi kölcsönt vett át a nőtestvérüktől. Csak föltételezni lehet, hogy a családot egyetemlegesen, esetleg Boldizsárt, de Györgyöt, mint a családi javak akkori „gazdáját” kitüntetetten is magas adósságösszegek terhelhették. Mint ahogy föltételezni tudjuk azt is, hogy a durva berontás, az esetleges dulakodás mögött éppúgy, mint a kocsik és a lóügyek esetében, a kölcsönzések-tartozások, a visszafizetési határidők s a velük párhuzamosan fölparázsló családi-vagyoni öröklések és osztozkodások körül támadt bonyodalmak – összekapcsolódva az érzelmi-szerelmi indulatokból fakadó dühökkel – idézhették elő az elfajult testvérviszály említett eseteit, nagyon is érthetőnek mondható jeleneteit.

Némi bizonytalankodással bár, de mégis okkal tesszük fel a kérdést: vajon Bessenyei Pál, a legifjabb testvér, éppen az idő tájt szívesen ment-e vagy inkább menekült-e a kétes állapotú beregi birtokokra? És ki tudná megmondani, hogy vajon nem éppen e „kettősség” jegyében (ment vagy menekült) döntött-e György is, amikor az indulatoktól fölizzott, már-már földúlt ősi (berceli) udvarház helyett a bihari remetesors magányát választotta?²²²

A családban zajló drámai helyzetbe robbant be, részint talán ebből is táplálkozva, esetleg egymást kölcsönösen erősítve a két köznemesi család között kitört dinnyeföldi zenebona.

OLASZ LAJOS, AZ ELLENLÁBAS FÖLDESÚR

Valamikor az 1770-es évek vége táján két dudása lett vagy éppen akart volna lenni a csárdának. Ekkor került ugyanis Tiszabercelre Olasz Lajos.

Amennyire ismert a Bessenyei család története,¹ annyira ismeretlen az övé. Róla sajnós vajmi keveset tudunk. Egyszerűnek látszó dolgokban is több a homály, az oldhatatlan kétség, mint a pontos bizonyosság. Ilyen mindjárt az első természetes kérdés: hogyan került Bercelre? Erre nézve közvetlen adattal egyszerűen nem rendelkezünk. Csupán közvetett utalások alapján lehet valószínűsíteni, hogy beházasodás révén lett a falu egyik közszereplője – szinte attól kezdve, ahogy megjelent a színen. De az is lehet, hogy öröklés révén jutott a faluba, s ennek kapcsán (vagy ezt követően) lépett házasságra egyik helybeli jobbágytartó család árván maradt örökösével. Valószínűbb mégis a másik „menetrend”: előbb beházasodott és aztán – vagy a maga, vagy a felesége rokonsági-családi jussa révén – megszerezte egy másik jobbágytartó (a Potoczky) család helybeli vagyonát is. Közvetett adatokból annyi kétséget kizáróan megállapítható, hogy 1780-ban már a felesége volt Komáromy Barbara, a most említett Komáromy család árván maradt leánya. Bizonyos falubeli telkek ügyében a megye 1781 tavaszán Bercelen több tanút is kihallgatott, s ennek során Márky Mihály, mintegy mellékesen, megemlítette, hogy a Veresváry örökösök belterületén több jobbágy számára létesített telkeket „Bodó Uram, az Olaszné Asszonyom akkori gondviselője, tíz vagy 12 esztendővel ez előtt osztotta ki”.²

Ez a merőben máshová célzó utalás lett a nyomravezető. Készült ugyanis 1770-ben egy teljes körű leltár Komáromy Barbara úrnő vagyonáról, amit – s ez a dátum is fontos – 1778-ban, a közben beállt esetleges változások miatt kiegészítettek, s mindkettőt újra hitelesítette a megye kancellistája, Berey József. Az összeírás adatait, írta a kancellista, „e szerint adta légyen fel Bodó Ignác Úr”.³

Vagyis ha Komáromy Barbara adataiért Bodó uram viselte, vállalta a felelősséget, és Olaszné asszonyom gondviselője már tíz-tizenkét évvel korábban ugyancsak ő volt, akkor Komáromy Barbarának és Olaszné asszonyomnak egy és ugyanazon személyiségnek kellett lennie. Egyébiránt ezt erősíthetik meg, szinte egyértelműen, az 1772-es urbárium tabellájában és az 1780-ban Olasz Lajos vagyónáról készített összeírásban szereplő jobbágynevek. Az urbáriumban a Komáromy Barbara úrnő neve alatt felvett jobbágyok ugyanis, egy kivétellel, megtalálhatók az Olasz-féle összeírásban is.⁴

Szorosan kapcsolódik mindezekhez a következő kérdés: mikor került Olasz Lajos Bercelre? Ami bizonyos: az 1773-ban hitelesített urbáriumban még nem az ő neve, hanem a majdani feleségé, Komáromy Barbaráé szerepelt. Mint ahogy az is bizonyos, hogy 1780-ban viszont már hitelesített összeírás rögzíti Vitézlő és Nemes Marusi Olasz Lajos itteni nemesi portióját és jobbágyai-zselérei számát-nevét, vagyis teljes földvagyont. Bercelre tehát a két időpont, 1773 és 1780 között került. A talány megfejtéséhez fontos támpontokat nyújthat az a két leltár, ami Komáromy Barbara vagyont vette számba. Arról, hogy ezek a felvételek mi okból készülhettek, forrásaink ugyan nem beszélnek, ám aligha tévedhetünk nagyot, ha azt állítjuk: a már említett 1770. évi első leltár akkor készülhetett, amikor a gyermekeleány szülei meghaltak, és az árván maradt gyermek esetében ilyenkor szokásosan kirendelt gondviselő – ez esetben Bodó Ignác kemecsei (bizonyosan rokon) nemes – átvette felette a gyám gondnoki teendőket.⁵ Az előzőt mintegy kiegészítő vagyonleltárt pedig azért kellett felfektetni 1778-ban, mert Bodó uram gyám gondnoki szerepköre megszűnván, átadta a vagyont a jog szerinti új tulajdonosnak, a férjnek – vagyis Olasz Lajosnak. Minthogy ez a leltár 1778. március 6-án kelt, ebből talán arra is lehet következtetni, hogy az ifjú pár egybekelése a szóban forgó időpont tájékán történhetett. Ezt látszanak egyébiránt megerősíteni azok a tanúvallomások is, amelyek a dinnyeföldi zenebonát követően a mintegy öt-hat évvel azelőtti, vagyis 1779–80 körüli időknél nem régebbi lépések-cselekedetek ügyében vádolták meg ezzel-azzal Olasz Lajost.⁶

Forrásaink alapján végképp megoldhatatlannak látszik annak kibogozása, hogy Olasz Uram honnan is jött Bercelre. A rendelkezésünkre álló levéltári anyagban még csak utalás sincs arra nézve,

melyik megyéből és melyik településből nősült a berceli nemesek rátartó világába a nem kevésbé rátartinak látszó Olasz Lajos. Nagy Iván ismert munkájában azt írta, hogy a nemes Olasz nemzetség Abaúj, Bihar, Gömör, Szabolcs és Zemplén megyékhez kötődik elsősorban. Tájainkhoz tehát. Ám az 1773-as úrbérrendezés nemcsak Bercelen, de egész Szabolcs vármegyében sem talált egyetlen Olasz nevű jobbágytartó földesurat sem.⁷ Bizonyosnak látszik hát, hogy nemcsak Tiszabercelen, hanem Szabolcs megyében is jövevénynek számított, frissen betelepült lehetett. A nemesi családokról szóló munka említett esetei közül az a László és János tünik a közeli családbeli atyafinak, rokonnak, akik közül az előbbi 1731-ben a Tizán-inneni királyi kerületi tábla ülnöke, az utóbbi pedig 1838-ban Abaúj vármegye főügyésze volt.⁸ Valamivel talán közelebb visz bennünket a család származási törzshelyéhez a nemesi családokról szóló egyik országos és két megyei kiadvány. Kempelen említi, hogy a Marosi Olasz család címerpecsétjét a Heves megyei levéltár őrzi.⁹ Adatát Kempelen a Heves megye nemesi családjait bemutató monográfiából merítette.¹⁰ Az Abaúj megyéről szóló munka pedig azt emelte ki – s a kettő nincs ellentétben egymással –, hogy az Olasz család 1583-ban kelt címeres levele az Abaúj megyei levéltárban található.¹¹ Ha közelebbi származási helyüket nem ismerjük is, annyi majdnem bizonyosnak látszik, hogy valamelyik Heves vagy Abaúj megyei település lehetett a család törzshelye (esetleg származási helye is).

Erre nézve rendelkezésünkre áll egy másik adat. Árván maradt nemesifjak esetén a korban szokásos módon felfektetett, 1799. február 18-án kelt leltár (vagyis viszonylagosan nem messze a berceli villongások időpontjától) a „Migléczen Nemes Abaúj Vármegyében néhai Olasz József Úr és Pigay Erzsébeth el maradt árváit illető ingó bingó javainak Licitatio szerint lett eladattatásá”-ról szól.¹² AHernád völgyében fekvő magyar falu földesurai között a későbbi állapotokat rögzítő Fényes-mű nem említi ugyan az Olasz családot,¹³ annyi mégis tényszerűen igazolható, hogy a jegyzéket akkor Szentmiklóssy József megyei főszolgabíró mellett Olasz Lajos (nyilván mint családilag érintett) írta alá (noha a „minősítés” nem szerepel a neve mellett). Aligha tűnik azonban kétségesnek, hogy a kapcsolat a meghaltak és árváik, illetve Olasz Lajos között igen szoros lehetett. Minthogy – a leltárból is kité-

szően – kiskorú árvákról és 1799-ről van szó, amikor Olasz Lajos az éveit tekintve már az ötven felé járhatott, közte és a meghalt Olasz József között bizonyosan nem szülő-gyerek, hanem testvéri kapcsolat volt. Ennélfogva talán az is feltételezhető, hogy Olasz Lajosnak (és az Olasz család egyik ágának) ide vezethető vissza az elszármazási helye.

Halványan ugyan, de föltűnni látszik egy másik szál is, ami Heves megyébe: Füzesre és Egerbe mutat. Erre nézve ugyancsak két összeírás szolgálthat valamilyes „nyomvonalat”. A két leltár Olasz Rozália vagyónát kívánta felmérni. Az 1811-ben készült „néhai Tekintetes Okolicsányi Antal Úr Ingó és Ingatlan Jóságait” tartalmazza, „mellyek az Eözvegyének, Nemes Olasz Rozália Asszonyinak második férjhez menetelekor” írtak össze.¹⁴ Nem tudjuk, hány éves volt ekkor Olasz Rozália. Mikor ment férjhez Okolicsányi Antalhoz, és mikor halt meg az első férje. Olasz Lajos 1778. évi házasságkötése alapján csak föltételezni tudjuk, hogy lányának az életkora akkor – 1811-ben – a harmincas évek körül mozoghatott. Sokkal biztosabban állítható azonban, hogy Olasz Rozália első házasságát, nyilván a család igen erős hevesi kötődéseinek is köszönhetően, azzal az Okolicsányi Antallal kötötte, aki Heves megye egyik jobb módú köznemes volt – amint ezt a vonatkozó leltár is tanúsíthatja. Tudjuk, hogy a Pétervásárához közel fekvő Füzesen özvegyen maradt Olasz Rozália nem a testvére vagy valamely közelebbi-távolabbi rokona, hanem maga a lánya volt derék köznemesünknek. Noha jóval későbbi adatok, de azok viszont egyértelműen utalnak arra, hogy Rozália első házasságából született fia, Okolicsányi József miatt 1827-ben (az ifjú ekkor huszonegy éves volt, tehát 1806 körül születhetett) perbe keveredett – már Bercelen – a Szabolcs megyei Némethy családdal. A perbeli anyagból kitűnik, hogy a szerelmi ügybe bonyolódott ifjú „onokája” volt „idősbb Olasz Lajos Úrnak”.¹⁵ (Akad persze picike árulkodó jel az 1811-es említett leltárban is, ami világosan mutat Bercelre; az Egerben felvett leltár utolsó előtti, 83. tétele így szól: „Vadász Flinta 1, de Berczelen vagyon.”)

Bizonyosan nem tudjuk, de föltételezhető, hogy Rozália asszony másodjára ahhoz a Kömmerling Jánoshoz¹⁶ ment feleségül, akinek édesapja, Kömmerling Antal az 1780-as években Heves megye „chirurgusa” volt. Így hát Olasz Rozália második házassága is

erősíteni látszik az Olasz család igen szoros Heves megyei kötődéseit – noha második házasságában már nem Hevesben, hanem férjével együtt Tiszabercelen éltek és gazdálkodtak. Kömmerling János hitveseként kérte berceli vagyonának összeírását 1837-ben. Az összeírást „Berczel Helységben Nemes Maruzsi Olasz Rozália, Nemzetes Kömmerling János hitvese kérelme következésébe vitte véghez” a megye utasítására annak egyik szolgabírája. A felmérés, amit nem tudni, miért kért Rozália asszony, külön is hangsúlyozza, hogy egyedül és kizárólag Maruzsi Olasz Rozália „Berczel Helységben s kint annak határán fekvő vagyonjait” hivatott rögzíteni, illetve e vagyon (épületek, állatok, földek, vetések, jobbágyszolgáltatások, árendák, legelők etc.) pénzbeli értékét írásban megbecsülni, azaz az asszony kizárólagos tulajdonú vagyonát, illetve annak jövedelmét hitelesítetten a szokásos megyei megerősítésekkel feltekinteni.¹⁷

Amit Olasz Lajosról még el tudunk mondani, sőt el kell mondanunk, valójában szervesen kapcsolódik a most említett összeírásokhoz: mekkora vagyona is volt (lett) az újdonsült berceli köznemesnek? Amíg az előbbi kérdésekre csupán közvetett adatok birtokában próbáltuk a választ megtalálni, addig a vagyonira vonatkozóan már közvetlen és megbízhatóbb összeírásokból, az előzőek során többször is fölemlített hivatalos leltárakból tudunk tárgyilagossabb képet rajzolni.

Előbb a „külső” vagyont, a jobbágyi és majorsági földeket kell számba vennünk. Kiindulópontunk az urbárium tabellája lehet. Táblázatunkba azért vettük fel a Potoczky Imre neve alatt szereplő jobbágyokat is, mert azok az 1780-as évek elején kezdeményezett nemesi birtokrendezés során meghallgatott tanúk vallomása szerint valamikor az 1770-es évek vége táján Olasz Lajos tulajdonába mentek át. A köznemesünk és a jászói prépostság némely berceli beltelkei ügyében 1781-ben indított, a telkek eredetét tisztázandó vizsgálat során megszólaló tanúk közül ugyanis az egyik azt vallotta: a kérdéses hely (ahol egykoron szárazmalom állt) korábban a „magához váltott portio” (azaz az egész nemesi juss) révén Giczey Gábor tulajdonába került. Majd ugyanezt a „múlt esztendőkre csak ugyan a berczeli portiojával néhai Potoczky Imre Uramnak, eö kegyelme pedig N.(emzetes) és V.(ítézlő) Olasz Lajos Uramnak, aki csak ugyan mostan is birodalmába vagyon, által atta”.¹⁸ Vagyis a

szóban forgó falubeli hely az egész nemesi portióval (benne a jobbággyokkal) együtt Giczeyről Potoczkyra, Potoczky Imréről (vagy Imrétől) pedig Olasz Lajosra szállt át. Bár az „átadás” pontos évét nem ismerjük, annyi viszont bizonyos, hogy 1780-ban már Olasz uram rendelkezett a Potoczky-portióval s a hozzá kapcsolódó jobbággyokkal-telkekkel egyaránt.

Urbárium tabellája, Bercel 1772¹⁹

Jobbágy neve	Telek-nagyság	Telekrészek			Robot	
		belső-telek	szántó-föld	rét	marhás	v. kézi
		pozsonyi mérő	hold	ember-vágó		
<i>Komáromy Barbara jobbággyai-zsellérei</i>						
1. Oláh István ö.	$\frac{1}{2}$	1	14	5	26	52
2. Oláh Péter ö.	$\frac{1}{2}$	1	14	5	26	52
3. Oláh János ö.	–	–	–	–	–	18
4. Bodnár Mihály sz.	–	–	–	–	–	18
5. Kondor Mihály sz.	–	–	–	–	–	18
<i>Potoczky Imre jobbággyai-zsellérei</i>						
6. Tóth Pál ö.	$\frac{2}{8}$	$\frac{2}{4}$	7	$2\frac{1}{2}$	13	26
7. Tóth Mihály ö.	$\frac{2}{8}$	$\frac{2}{4}$	7	$2\frac{1}{2}$	13	26
8. Sikula Tamás ö.	$\frac{2}{8}$	$\frac{2}{4}$	7	$2\frac{1}{2}$	13	26
9. Pap István sz.	$\frac{1}{2}$	1	4	5	26	52
10. Szombati János sz.	–	–	–	–	–	18
11. Kádas András sz.	–	–	–	–	–	18
12. Akai György sz.	–	–	–	–	–	12

ö.= örökös jobbágy, sz.= szabadmenetelű jobbágy

Az urbárium szerint a két család kötelékébe tartozó parasztok együttes száma – berceli „méreteken” – tekintélyesnek mondható, ám ezeknek épp a fele tartozott a telkesek, míg a másik fele a zsellérek (5 házas és 1 házatlan) csoportjába. A telekhányaduk után részarányosan följegyzett szántóföldjük 63 holdat, a rét $22\frac{1}{2}$ embervágót (egy kaszás által egy napon lekasználható földterületet), nagyjából ugyanennyi holdat tett ki. Sokkal alaposabbak, ennél fogva Olasz Lajos vagyoni állapotát és jobbággyai számát megbízhatóbb módon tükrözik a következő összeírás adatai.

Olasz Lajos jószágá, 1780²⁰

Megnevezés	Kúriák száma	Telkek száma	Beltelkek területe	Szántóföld		Rét kaszás
				pozsonyi mérő hold	mérő	
1. Residentialis kúria	1	–	8	134	–	175
2. „Nobilitares” kúria, kőből való pincével, veremmel	1	–	12	186	–	120
3. Szárazmalom, puszta telek	–	1	5	–	–	–
4. Telek, Izsák Jákób bérleményében	–	1	6	2	2	3
5. Telek, Jákob Ábrahám bérleményében	–	1	6	5	2	3

Örökös jobbágyságok (telkesek):

1. Tóth Pál e.	–	1	7	29	–	12
2. Szikula Tamás e.	–	2	12	29	–	12
3. Tóth János f.	–	1	6	14	2	6
4. Tóth András f.	–	1	4	14	2	6
5. Oláh István f.	–	1	7	14	2	6
6. Oláh János f.	–	1	5	14	2	6
7. Oláh Péter f.	–	1	5	14	2	6
8. Oláh Mihály f.	–	1	6	14	2	6
9. Oláh András f.	–	1	6	14	2	6
10. Vas István f.	–	1	7	14	2	6

Örökös jobbágyságok (zsellérek):

Potyók István h. zs.	–	1	5	2	–	–
Hamzsa György h. zs.	–	1	3	1	–	–
Bodnár Mihály ht. zs.	–	–	1	–	–	–
Tóth Mihály ht. zs.	–	–	–	–	–	–
Szikula János ht. zs.	–	–	–	–	–	–

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Megnevezés	Kúriák száma	Telkek száma	Beltelkek területe	Szántóföld	Rét	Kaszás
------------	--------------	--------------	--------------------	------------	-----	--------

			pozsonyi mérő	hold	mérő	
<i>Szabadmenetlőjobbágok (telkesek és zsellérek):</i>						
1. Székely Mihály f.	–	1	7	14	2	6
2. Drótos János f.	–	1	4	14	2	6
3. Drótos György n.	–	1	4	7	1	3
4. Kádas András n.	–	1	4	7	1	3
5. Kádas György h. zs.	–	1	4	2	2	1
6. Szombathi János h. zs.	–	1	4	2	2	1
7. Béry Ferenc h. zs.	–	1	4	2	2	1
8. Kiss János h. zs.	–	1	4	2	2	1
Van még három üres telek –		3	–	–	–	–
A Tisza menti közös erdőben jó esztendőben 500, közepesben 250 állat makkoltatása, hizlalása						
Mindösszesen	2	28	146	558	2	395

Rövidítések: e. = egész telkes; f. = féltelkes; n. = negyedtelkes; h. zs. = házas zsellér; ht. zs. = házatlan zsellér

Újabb elemzésre ösztönözhet, egyben bőséges lehetőséget kínál az urbárium és a mindössze nyolc évvel később végrehajtott felvételek egybevetése. Táblázataink egyrészt arról tanúskodnak, hogy a két felmérés szerint milyen nagyarányú eltérés mutatkozott a jobbágok száma és birtokolt földje-telke között. Másrészt a földvagyonban jelentkező növekedés kínál tanulságos konzekvenciákat. Mielőtt mindezekről röviden szólnánk, szükségesnek látszik ide iktatni a dinnyeföldi eseményektől ugyan távol eső, ám az összehasonlítás megnyújtott időbeli vonulatához mégis fontos támpontokat nyújtó harmadik, 1837-ben végrehajtott felmérés adatait (amire már más vonatkozásban hivatkoztunk). Az utóbbi összeírásban Olasz Rozália berceli jószágáról van szó ugyan, azonban nem lehet kétséges, hogy ez a vagyon többé-kevésbé azonos Olasz Lajos, az apa valamivel korábbi vagyonával. Minthogy ez nem táblázatos összeírás, hanem a vagyon nagyobb tételeit vette sorra, kénytelenek vagyunk mi is az eredeti forrás metódusát követni.²¹

Összeírás az évi jövedelmekről, 1837

1. Az Asszonyságnak van Berczelen 44 egész belső telke lakik rajta 15 marhás taxás	
dézmát adnak ősziből és tavasziból + füstpénz	453 Ft
lakik rajta 18 gyalogszeres	
évi füstpénzt fizet	18 Ft
négy lakóházat-telket bérlő zsidó összesen	89 Ft
a közös szódaárendából neki jut évente	600 Ft
a közös révárendából neki jut évente	53 Ft
négy szárazmalma évi jövedelme	92 Ft
a 15 taxás nádvágás utáni nádbeadásából származó jövedelme	24 Ft
2. 490 hold majorsági szántóföldjéből a jövedelme	2812 Ft
3. 480 hold kaszálóföldjéből jövedelme	1480 Ft
4. a legelők jövedelme	233 Ft
5. az uraságnak van 10 hámos lova, 5 fejőstehene	–
6. „lakó Curiáján lévő minden épületek” újak lévén	4000 Ft
	<hr/>
mindösszesen	9854 Ft

Az első pillanatra szembeszökő, hogy az Olasz Lajos által Bercelen egybekovácsolt vagyon alig fél évszázad alatt megszilárdult, megerősödött, s az adatokból láthatóan meg is növekedett. E vagyon egyik oldalát elvitathatatlanul – miként a korábbi századokban is – a jobbágyok által művelt, a használatukban-birtoklásukban álló jobbágyi föld, a jobbágytelek és a rajta ülő népesség alkotta. Ha – korabeli szóhasználattal élve – az Olasz-„birodalom” eme jobbágytelki szegmentumát nézzük csupán, akkor az úrbérrendezéstől a reformkorszak kezdetéig a Komáromy és Potoczky család hajdani 12 jobbágya helyett-mellett 1837-ben már 33 telkes és zsellér szolgálta Bercelen az Olasz-kúriát. Számuk tehát majdnem megháromszorozódott — ami a falu népességének mintegy másfélszeres emelkedéséhez képest is igen nagyarányú növekedésnek mondható.²²

A jobbágyok és a telkek számszerű mennyisége azonban – mint ismeretes – nem csupán a jobbágykézen lévő földdel és az általuk teljesített termény- és pénzbeli szolgáltatásokkal gyarapította a földesúr vagyonát. Esetünkben, miként az úrbérrendezés idején adott

paraszti válaszokból megtudhattuk már, a jobbágyi terhek közül ezen a vidéken immáron régi idők óta a robotszolgáltatás volt a legfontosabb és a legnehezebb. Még 1837-ben is, amikor az előbbi táblázatunk szerint már 490 hold szántót és 480 hold rétet tartott az Olasz család majorsági kezelésben, a vonatkozó érték- és jövedelembecslésben azt írták: „itt a felmunkáltatásra (ti. a majorsági gabona-, kukorica- és szénatermelésre fordítandó munkálatokra) ezen jövedelemnek 3-rész árok nem huzattathatik le azért, mivel... a marhás taxások contractualiter fejenként 104 (!) marhás, a gyalog szeresek pedig 60 (!) gyalog napokat szolgálnak, ezzel az uraságnak mindenét költség és czugok tartása nélkül bé munkálják.”²³ Vagyis a jobbágyok száma után teljesített jobbágyi szolgáltatásokból, a törvényes előírásokhoz képest szerfölött magas egyéni robotkötelezettségekből fakadt e tehetős köznemesi család majd minden földbeli jövedelme – még a jobbágyfelszabadítás küszöbén is.

Az Olasz Lajos beházasodása révén egyesített két kisebb földesúri vagyonban, mint láthattuk, igen erőteljesen emelkedett (12-ről 33-ra) a jobbágyok és a telkek száma. Adataink alapján azt gondolhatnánk, hogy közel háromszoros növekedést produkálni a helybeli népesség másfélszeres növekedése és a gazdálkodás változatlan metódusa mellett s anélkül, hogy vásárlás, öröklés vagy elzálogosítás révén növekedett volna az Olasz-féle föld- és telekvagyon, igen tudatos és célratörő eszközökkel lehetett csak. Ennek végbeviteléhez igen kemény, akár erőszakos vagyongyarapító politikát kellett alkalmazni, ez a „rámenősség” így hát aligha nélkülözhetette a szükséges alkati tulajdonságokat. Közelebbről vizsgálva a növekedés belső tartalmát, a telkesek (marhás taxások) és a zsellérek (gyalogszeresek) száma a következő módon tagolódott.

A jobbágyszám alakulása, 1772–1837

Év	Jobbágyi minőség	Jobbágy-zsellér szám
1772	telkes	6
	zsellér	6
1780	telkes	14
	zsellér	9
1837	telkes	15
	zsellér	18

Táblázatunk szerint a növekedés egyértelmű. Az adatok mögé nézve azonban szembetűnő, hogy a „nagy ugrás” 1772, vagyis az urbárium bevezetése és az 1780-as vagyonszámítás között eltelt nyolc esztendő alatt következett be. Az 1780-as évet követő fél évszázad alatt ugyanis a telkesek száma valójában stagnált, igaz viszont, hogy a zselléréké ugyanakkor megkétszereződött az Olasz család berceli birtokán.²⁴ Lehetetlen, hogy az említett nyolc esztendő leforgása alatt a telkesek száma rendes úton 6-ról 14-re, a zselléréké pedig 9-re emelkedhetett volna. Ezen belül is az egész telkesek száma 2 lett, a féltelkeseké 2-ről 10-re, a házas zselléréké 5-ről 6-ra, a házatlanoké 1-ről 3-ra emelkedett, csupán a negyedtelkesek száma apadt 3-ról 2-re.²⁵ Sajátos képet mutat a jobbágyi családnevek vizsgálata. Az 1780-as összeírásban 7 új jobbágy-zsellér névvel találkozunk (Vas, Székely, Drótos, Béry, Kiss, Potyók, Hamzsa), köztük az egyik (Drótos) két családdal szerepel, viszont három jobbágynevét ezalatt (Pap, Kondor, Akai) eltűnt az Olasz család „birodalmából”. Tovább terebélyesedett egy-egy jobbágy-névbokor, mint az Oláh és a Tóth (3-ról 5-re, 2-ről 3-ra). A gyarapodás tehát, bárhogyan nézzük is, igen egyértelmű.

Az ilyen rövid idő alatt bekövetkező természetes növekedést azonban még inkább kizárja az a pusztító tény, hogy Olasz Lajos odakerülésétől, 1778-tól 1780-ig mindösszesen két év telt el. Noha igen gyorsan és nagy-nagy energiával látott hozzá – bizonyára ezzel is szerfölött kihívta a falu régebbi lakóinak ellenszenvét – a kétféle eredetű vagyonszámításához, ennyi idő alatt aligha lett volna képes telekvagyonát ilyen mértékben gyarapítani. A jobbágyszám kétszeres növekedésének jelentős hányada ez esetben is bizonyára abból adódott, amit az úrbérrendezés vizsgálata során Bercel és a másik három falu példája alapján elmondunk már, abból nevezetesen, hogy a jobbágycsaládoknak csupán egy részét, mintegy a felét vették fel Bercelen (s a szomszédos falvakban is) az urbárium tábláiba. Föltételezhető tehát, hogy részint ez történhetett az Olasz-vagyont alkotó, akkor még a Komáromy és Potoczky család birtokában lévő jobbágysággal is.²⁶

A telekgyarapodás azonban más módon is történhetett. Olasz Lajos és a jászói prépostság egynémely beltelkét illetően 1781-ben, a zenebona előtt három évvel – amint erre utaltunk már – a beltelkek eredetét tisztázandó, a megye tanúkihallgatásokat eszkö-

zölt Bercelen. A jegyzőkönyvekből néhány jellegzetes telekszaporító esetre is világosság deríthető, ám a vitatott beltelkek ügye (ami – mint látni fogjuk majd – nemcsak néhány jobbágyi beltelket érintett, de Olasz Lajos kúriájának tágas telkét-kertjét is) egyben mintegy az előszele is lehetett már a három évvel később kirobbant dinnyeföldi „viharnak”. Figyelmünk ezért sem kerülheti ki a vitás és bizonyára újabb vitákat, belső feszültséget gerjesztő ügyeket.

Olasz Lajos két jobbágya (Szikula Tamás két egész beltelkes jobbágy és Potyók István házas zsellér) esetében azt firtatták a kérdezők, hogy belsőségeik eredetileg két telekből álltak-e, vagy az egyiket (esetleg mindkettőt) később „közönséges földből” szakította-e ki nekik a földesuruk. A válaszok bizonytalanságot sugalmaztak: Balogh Mihály szerint „mindenkor” két telekből álltak, Márky János szerint viszont ez a belterület „nem tartatott két teleknek” soha sem. Azokon tehát nem törvényes-jogos úton létesített jobbágytelkeket Olasz Lajos. Jóval nagyobb belterület sorsa forgott kockán abban a falurészben, amely a kivezető gávai úttól északra s a falun átvezető egyik úttól nyugatra a Tiszáig húzódott. Itt állt Olasz Lajos residentialis kúriája és egy nemesi (üres telkű) kúriája – velük később a maga helyén foglalkozunk még. De ezen a falurészen állt több Olasz-jobbágy portája is, ezért az 1781. évi március 14-én lefolytatott vizsgálaton valójában hat jobbágy²⁷ és a „Gyurka zsidó” itteni beltelkével kapcsolatban azt firtatták, hogy ezeket a telkeket vajon „kezdettől fogva contribuens emberek bírták-e”. Márky János és Márky Ferenc nemesek egybehangozóan vallották, hogy ahol az előbb mondott falubeliek lagnak és ahol Olasz uram kúriája és nagykertje fekszik, valamikor „egy kerítésbe tartozott”. A Curia akkori tulajdonosa a Veresváry család volt, s az elkerekített földön „a Veresváry Uramnak gabonája termett”. Azt azonban nem tudják megmondani, hogy ahol a megnevezett emberek most lagnak, azok a „Curiától megkülönböztetett telkek volnának-e”. Amit viszont hallomásból tudnak, hogy az egész Veresváry Curia a vitatott telkekkel együtt valamikor a „Bessenyei Urak birtokában volt”, akik azon a helyen, a Curia mellett „orosz jobbágyaiknak Ház Hellyeket osztottak, melyek onnan el pusztulván, ismét Bodó Uram, az Olaszné Asszonyom akkori Gondviselője, tíz vagy 12 esztendővel ez előtt osztotta ki”.²⁸ Farkas Ferenc jobbágy-tanú azt is elmondta még, hogy a Veresváry Curiát a

Bessenyei urak „zálogba vették meg”, akik azután „azon Plágát egynéhány orosz embereknek ki osztották”, és arra az „oroszok” maguknak házat építettek. De hát a házak egy idő múlva „elpusztulván”, az orosz emberek pedig „elholtak”, s így a vitatott földterület újra visszazállt a Veresváry családra. Földjüket a Veresváry örökösök „békességesen bírták, sőt a midőn a Berczeli lakosoknak Dinnyések volt (ti. ez a terület), akkor is a Veresváry Succesoroknak engedelmébül vetették bé” (ti. a falubeliek a földet dinnyével). Erre emlékszik Nagy György jobbágy-tanú is, aki szerint azon a helyen, ahol az említett jobbágyok most laknak, „ennek előtte egynéhány esztendőkkal Dinnye és egyéb féle vetések voltak”. Mindezekből szükségképpen következik, hogy ez a terület „ugyan azért telkeknek soha nem tartatott”. Vagyis: szabályellenesen, jogtalanul szakította ki azokból a szóban forgó jobbágyi beltelkeket, föltehetően a hozzájuk kapcsolódó külső telektartozékokkal együtt, a földesuraság.

Gond azonban, amint ezt a jegyzőkönyvek mutatják, nem csupán Olasz Lajos most említett hét telke körül adódott. Nagy György tanú ezen túlmenően jóval nagyobb számban sorolta elő mindazokat, akiknek a telke „egészében közönséges földből (közföldről) foglaltatott fel”. Mégpedig éppen a most említett Curiaföldrökhöz szorosan csatlakozó olyan földekről, amelyeken „ez előtt egynéhány esztendőkkal... a Berczeliéknek Dinnye földjök volt és azt magok között közönséges akarattal fel osztván, teczések szerint használtak és usuálták”. Nem tudni, hogy – amint erről szó lesz még – a telekalakítási igények szorították-e ki a dinnyét a határbeli földekre, vagy a dinnyetermesztés kiszélesedése és kivonulása a határba szabadította-e föl a szóban forgó „belterületet”, de „azon a Plágán, melyen *Görömbelyi Mihály, Nagy György* (a tanú saját maga!), *Kóti Péter, Albert István, Nemes Balogh Mihály, Gönczi János, Nemzetes Dombrádi András, Orosz Mátyás, Vas István, Sárga György, Orosz Nagy István, Gönczi György* most laknak”, akár csak az előbb említett hét beltelek területén, néhány esztendővel ezelőtt dinnyetermesztés folyt. A felsorolt parasztok között akadt ugyan Olasz-alattvaló is (Vas István), többségük azonban (a dölt betűs nevéek) a Bessenyei család jobbágyai-taxásai voltak – egy részük akkor éppen árendában. Mint ahogy közönséges földről foglaltatott el „azon hely is, melyen mostan Nemzetes T. Bessenyei

Sigmond Úr korcsmát kezdett építeni”, hiszen ez a hely „soha valóságos telek nem volt”. S azt is tudja bizonyosan a tanú, hogy „azon két Ház Hellyek... melyeken mostan T. Bessenyei Sigmond Úr Uray István és Nagy Mihály nevű Taxássai laknak, hasonlóan közönséges földből foglaltatott el”. Mindezekre ráerősített az 1785-ös vizsgálatok és kihallgatások során Márky Mihály tanú is.²⁹ Szerinte ugyanis „Bessenyei Uramék többnyire már az Hellység körül való közönséges földeket mind felfogdosták, kit magok embereinek ki is osztogattak, kit pedig pénzért másoknak el adogattak. Nevezetesen tudja a Tanú, hogy a Márky Ferencz, Kóti Péter, Balogh Mihály uramék telekjei, úgy az Akai János, Akai Mihály, Görömbői György és István, Urai István, Kádas György és Szombathi János lakó helyei a közönséges földből a Bessenyei részhez vagynak fel fogdosva”. A nagy lendületben arról is megfeledezett a tanú (vagy a jegyzőkönyv készítője), hogy az elősorolt jobbágyok közül Kádas György és Szombathi János éppenséggel nem a Bessenyei család, hanem Olasz Lajos jobbágyai voltak.³⁰ Ám a kisebb nemesek közül is nem csupán Dombrádi András és Balogh Mihály szerzett így magának „nemesi telket”, de hasonlóan bővítették telki állományukat a nemes Bakó család újabb és újabb tagjai.³¹

Ilyen módon gyarapodtak-szaporodtak a jobbágyok, szaporodtak-gyarapodtak telkeik, így bővült a terebélyesedő kisnemesi családok élettere,³² és egyben bővült-gyarapodott a helyben lakó tehetősebb köznemeseknek szolgáló jobbágyok köre, szélesedett jövedelmi-hatalmi bázisuk. Miközben bővült-gyarapodott maga a falu is.

Jó lenne pontosabban követni az Olasz-vagyon másik oldalát, a saját használatban-kezelésben álló ún. majorsági művelésbe vont földek mértékét és vagyoni súlyát. Hiszen a kettő együtt adta a köznemesi gazdaság erejét, ebből eredően bizonyos mértékig a gazda tekintélyét is. A Potoczky család berceli majorkodásáról nincsenek adataink, viszont pontosan ismerjük a későbbi birtoktest bázisát alkotó Komáromy-gazdaság 1770. évi állapotát a már idézett, gyámgondnoki célokat szolgáló inventáriumából. Eszerint 1770-ben Komáromy Barbara birtokában volt 5 jobbágy „telkestül” (közülük egy szabadmenetelű), 3 pusztatelek mellett egy „fél Curia” és külön egy „Udvarház Hely”. A három fordulóra, nyomásra-járásra osztott határban szántóföldje mintegy „160 köből alá való”, ám ebből ténylegesen bevethető circa 100 köből lehetett (a

többi ugar). Azt is rögzítették azonban, hogy az előző őszen – írták ezt 1770. január 1-jén – valóságosan 27 köből kétszerest és 17 köből őszi gabonát (búzát) sikerült elvetniük. Kaszálórétje a családnak mindössze 32 „bogjára való” volt. A leltár szerint 1778-ban az őszi vetés már csak 20 köbölre ment, és 5 köbölre becsülték a felesbe vetett búzát. Amíg 1770-ben a „majorságban” 8 jármos ökröt, 3 tehenet, 5 hámos lovat és 5 öreg sertést írtak össze, az állatok száma 1778-ra az előbbi sorrendben így alakult: 6, 3, 3, 6, vagyis 2-2-vel csökkent a jármos ökrök és a hámos lovak száma s eggyel nőtt az öreg sertéseké.³³ Mind a vetésekre, mind a saját állatállományra vonatkozó adatok a gyámgondnokság alá került Komáromy-gazdaság lassú hanyatlására mutatnak.

Ezt a folyamatot állította meg és fordította ellenkező irányokba igen gyorsan a benősült Olasz Lajos. Táblázataink oszlopsorai semmi kétséget nem hagyhatnak e tekintetben. Különösen úgy nem, ha figyelembe vesszük, hogy a Komáromy és Potoczky vagy egybefogásakor majorsági termelést föltételezhetően csak a feleséghez tartozó Komáromy-„háztartásban” folytathattak. Potoczky Imre ugyanis az extraneus jobbágytartó nemesek közé tartozott, ezért saját gazdasága, nem lévén berceli lakos, itt a faluban nemigen lehetett (noha ehhez nemesi-birtokosi jussán neki is lehetősége lett volna). Eszerint a majorsági kezelésben álló földek hat évtized alatt, zömmel a hosszú életű Olasz Lajos igen energikus, esetenként módfelett erőszakosnak is látszó keze nyomán meg-többbszöröződtek.

A két birtoktest átvétele után az immáron Olasz-majorsággá lett gazdaság részesedését a falubeli nyomásfordulókból 320 holdra, a kaszálókét pedig 295 kaszálóra (nagyjából ugyanennyi holdra) növelte – nyilván a két nemesi „portio” megfelelő arányát követve és kikövetelve magának. Szemben a Komáromy-birtok 160 köblös szántóbeli és 30 boglyás kaszálóbeli, együttesen tehát 190 köblös-boglyás (mintegy ugyanennyi holdas) majorsági részesedésével. A 190-ról ugrásszerűen 600-ra növelt majorsági birtoktestet (amit már nem 5, hanem 23 jobbágy-zsellér robotmunkája művelt) a következő évtizedek során tovább gyarapítva, 1837-ben már közel 1000 holdat számlált az Olasz család szántó- és rétföldje – a Fényes Elek bizonyosan téves adata szerint 3000, más adatok szerint (s ez a reális) közel 6000 holdas berceli határban.³⁴

A figyelmet ezúttal a vizsgált időpontra, az 1780-as évekre kell összpontosítanunk, hiszen a reformkor évei már messze kívül estek azon. Hézagossá adatainkból is kitűnik, hogy a négy helyben lakó földesúr közül kimagasló két köznemesi család házilagos termelése milyen nagy mértékben különbözött egymástól. Láthattuk, hogy az 1784-ben Bessenyei György és Boldizsár által készített jövedelemkimutatás szerint az író családja itt Bercelen igen elenyésző mértékben, legfeljebb mintegy 50–60 holdon végeztetett majorsági jellegű gazdálkodást. Ezzel szemben a frissen érkezett Olasz Lajos, kihasználva és gyorsan megragadva a beházasodása és a Potoczky-vagyon megszerzése által kínált lehetőségeket, igen tekintélyes majorsági termelésbe fogott. Még pontosabban: a faluban vitathatatlanul egyedül neki lett számottevő majorsága. Hiszen a két kúriához tartozó 320 holdas szántó és a 295 holdas rét jócskán felülmúlta a falubeli másikat, mindaddig szinte „egyeduralkodó”, nagy tekintélyű család majorkodó gazdálkodásának méreteit.

Különösen annak fényében látszik szembeszökőnek ez az eltérés, ha tudjuk, hogy a Bessenyei családot kiszolgáló parasztok nagyjából ugyanannyian lehettek Bercelen és Gáván, mint amennyi fölött – az 1780. évi összeírás szerint – Olasz Lajos rendelkezett (20–25 család). Nem lehet kétséges, hogy a népes alattvalók robotmunkáját és egyéb szolgáltatásait a majorsági termelés lendülettel kiszélesítésével sokkal sikeresebben tudta kamatoztatni Olasz Lajos, mint a másik család. Már a „homo novus” odakerülése előtt is mind Komáromy Barbara, mind Potoczky Imre jobbágysai – ahogy ezt az úrbérrendezéskor a falubeliek elmondták – minden héten 2–2 napot „hol marhával, hol gyalog szerben” voltak kötelesek robotolni, Bessenyei Zsigmond parasztjai pedig „az mikor maguknak tecik, akkor teljesítik jobbágyi kötelezettségeket kézi munkáikkal”.³⁵

Kizárólag a jobbágytartók oldaláról nézve, az egyik földesúr elnézően és lazán, míg a másik ésszerűbben és feszebben kezelte, használta ki az ingyenmunkát, szükségképpen a munkát teljesítő jobbágyokat is. Ez a feszetség Olasz Lajos odakerülése után bizonyosan még erőteljesebben érvényesült, a földesúri magatartás kemény és könyörtelen lett. Nem kétséges: erre utal az 1837. évi jövedelembecslésben rögzített igen magas, kimondottan törvényellenes jobbágyi robotkötelezettség is. Hiszen az Olasz család job-

bágyai közül akkor (s bizonyosan így volt ez korábban is), telkük nagyságától függetlenül, a „marhás taxások” évi 104 robotot, a „gyalogszeresek”, azaz a zsellérek pedig 60 napot voltak kötelesek szolgálni – az előírás szerint megengedett 52, illetve 18 nappal szemben.³⁶

A keményebb, helyenként egyenesen brutális bánásmódra utal, szinte kézzelfoghatóan, amivel a Bessenyei testvérek vádolták 1784-ben Olasz Lajost. Leszámítva a beadványban bizonyára meglévő túlzásokat, a húsvalahány előadott (előfordult) eset arról tanúskodik, hogy Olasz Lajos szívós könyörtelenséggel megkövetelte és ha kellett: ugyanilyen könyörtelenséggel behajtotta jobbágyain a robotot; nem egyszer ütötte-verte, üttette-verette őket. Később szó lesz még róla, ezért elegendő itt néhány világosan föltett kérdést és egy esetet idéznünk a terjedelmes lajstromból. Így például: miért verette meg Szűcs Györgyöt, mi okból tette ugyanezt Nagy Istvánnal, „mi okon ütötte meg ifjú Hegedűs Mihályt”, „hát Rohodi Mihályt” és „valami Dinnye csöszt”. Mikor „kínóztat- ta meg Oláh Péter jobbágyát úgy, hogy elnyomorodott bele”, „halálra verte-e Oláh István nevezetű gazdáját”, nem különben Oláh Mihálynét, Székely Mihályt, öreg Hegedűs Mihályt, Gencsy Györgyöt, Görömbei István bírót (!), Márky Salamon kisnemest (!), „Vas Pál nevezetű jobbágy ficzkóján mi végre és mennyit üttetett”.³⁷ Az Olasz-ellenes Bessenyei-vádakat buzgólkodón enyhíteni vagy éppen cáfolni szándékozó tanúk vallomása sem tudta véka alá rejteni, átszépíteni a megesett bántalmazásokat. Oláh Péter, aki „felette részeges és korhely ember légyen”, szólt a tompító szándékú becsmélés, annyira „elvesztegette mindenét”, hogy „az úrdolgát sem teheti” (egy másik tanú szerint: „sokszor az úrdolgát sem teheti idejében”), ezért aztán felette indokoltan verette meg Olasz Lajos. De hogy „ok nélkül úgy megverette volna, hogy a miatt el nyomorodván koldulni ment”, azt nem hallotta a tanú.³⁸ „Vas Pál nevezetű jobbágya ficzkóján azon okon üttetett Olasz Uram nem többet ötnél, mivel parancsolta néki, hogy conventiósa az Udvarában jöjjön szolgálni, nem másuva és mégis azt nem fogadta.”³⁹

Igen kirívónak mondható Oláh Mihályné, született Rác Erzsébet esete. Vas Istvánné, az egyik Olasz-jobbágy felesége így adta elő a történetet: „Olasz Uram midőn egykor lentt bugázni hajtotta

volna Berczeli Jobbágy Asszonyait – jelen lévén, ezért tudja hogy ámbár kétszer háromszor is fel járatta őket házanként, még is voltak olyanok, kik annyi parancsolat után is kenyér ebéd tájban sem jelentek meg az Úr dolgán.” Újra üzent Olasz Lajos az engedetleneknek, és ekkor már úgy szólt a szigorúbb parancsolat, hogy büntetést is ígért a távolmaradóknak. Ő maga is kiment a mezőre, „meg vizsgálván a lentt bugázó Úr Dolgás Asszonyokat”. Ekkor vette észre, hogy Oláhné még mindig nincsen ott. Újra üzentetett érte. És amikor nagy sokára megérkezett az asszony, „és mellette menvén el Olasz Uramnak, akkor egyett-e vagy kettőt ütött Olasz Uram kezében lévő korbátsával vállá közben”. A tanú „le tett hiti után vallya, hogy az ütés több kettőnél nem lehetett és nem hogy addig verte volna, míg a nehézség ki nem törte”. És megszólíttatott a megkorbácsolt asszony is. A jegyzőkönyv szerint azt vallotta: „Olasz Uram kezében lévő korbátsával meg ütötte ugyan egynéhányszor (vagyis nem kétszer!) váll közben... de az miatt semmi olyas változásban nem eshetett és nem is esett, hogy valamely nyavallya érhetne volna, hanem inkább meg ijedvén, egy hét múlva bizonyos szív fájás és változás jövéen reá, kéntelenített eret vágatni, s innen húzták ki némellyek, hogy a Tanút Olasz Uram mind addig verte, míg a nehézség ki nem törte.” A nyavalya tehát nem ott és nem akkor vett erőt rajta, de a megrettent és megalázott asszony elmondása szerint is a lenföldi ütlegetések nyomán, annak folyományaként tört ki rajta a nehézség.⁴⁰

Hasonló esetekről, jobbágyverésekről nem szólnak a Bessenyei családra szórt korabeli vádak. Pedig a pusztá visszavágás is azt kívánta volna, hogy az Olasz Lajos által benyújtott súlyos vádözön ne hagyja ezeket sem említetlenül. Majdnem bizonyosnak vehető tehát, hogy az efféle jobbágynyomorgató kihágások – nem számítva az ún. váltságdíjas, bírságolós eseteket – az egyébként valóban rátarti, kevély, kellőképpen öntudatos-öntelt Bessenyei családban nemigen fordulhattak elő. Ezzel szemben az új földesúr a korbácsoltató szigort hozta magával, már-már egy könyörtelen magatartást volt kénytelen nap mint nap megtapasztalni a falu. Ugyanakkor az őseire, rangjára büszke másik helybeli hatalmasság magatartásában és „közgyakorlatában” a lazaságot, a nagyvonalúságot, a hanyag, már-már élheterlen és rendszertelen-szertelen könnyedséget látta, érzekelte ugyanez a falu immáron emberemlékezet óta. Aligha

lehet kétséges: Olasz Lajos helybeli népszerűtlenségét és a Besse nyei testvérek kivételesnek mondható népszerűségét – mint látni fogjuk majd: a dinnyeföldi dulakodásban szinte tetten érhetően – az innen is táplálkozó ellen- és rokonszenvek nagymértékben befolyásolhatták.

A gazdálkodás módja és technikája Bercelen éppen úgy, mint országszerte, ugyanolyan lehetett az 1830-as években, mint ötven évvel korábban, József császár idején. Ezért az 1780-as évekbeli adatok – a jobbágyok-zsellérektől megkövetelt robotnapok száma, másfelől a két curiához tartozó 320 holdas majorsági szántó és a 295 holdas rét – ismerete alapján, mintegy visszakövetkeztető módszerrel dolgozva, talán kiszámítható, hogy milyen munka folyhatott Olasz Lajos majorsági birtokain. Az 1780-as évekbeli 14 marhás jobbágytól és a 9 zsellértől megkövetelt robot mintegy évi 2000 robotnapra rúghatott (ebből 1460 az ígás és 540 a kézi robot lehetett). A háromnyomásos rendszer szerint hasznosuló határban kedvező körülmények esetén mintegy 200 holdra mehetett az Olasz-féle majorságban az őszi és tavaszi gabonák – ide értve a kukoricát és a lent is – vetésterülete. Így egy-egy 1200 négyszögöles hold megművelésére átlagosan mintegy 4–5 robotnap juthatott. Az 1830-as évekhez képest lényegesen alacsonyabb – mintegy feleakkora – árakkal és valamivel kisebb hozamokkal kalkulálva, számításaink szerint mintegy 1400–1600 forint lehetett a majorsági termelés éves bevétele, a megtermelt javak értéke. Úgy és akkor, ha a gazdálkodás minden munkaszükségletét, a szántókon és réteken egyaránt, a jobbágyok robotkötelezettsége fedezte (az 1780-as években éppen úgy, mint ötven évvel később).

A jövedelem pénzbeli értéke – a jól termő esztendőkből –, úgy tűnik, közel annyi lehetett az Olasz-féle berceli majorságban, mint amennyit ugyanakkor hozott a Besse nyei család Pusztá-Kovácsiban kialakított majorsága. Ami azért sem mondható meglepőnek, hiszen mint láthattuk, a művelésbe vont földterület is többé-kevésbé megegyezett a két gazdaságban. Ám amíg Pusztá-Kovácsiban, jobbágyok hiányában, szolgálkkal-cselédekkel (és esetleg napszámósokkal) végeztették a szükséges munkálatokat, addig Olasz Lajos berceli majorságában (még ötven év múlva is) a helyben lakó jobbágyok robotszolgáltatása biztosította a termelés valamennyi szükségletét. Valójában ezt látszanak alátámasztani közvetetten

azok az adatok is, miszerint jármos ökröket Komáromy Barbara gazdaságában 1770-ben mindössze kettő, 1778-ban pedig már csak „másfél” fogatra valót, Kömmerling Jánosné Olasz Rozália birtokán az 1830-as években pedig egyáltalán nem is tartottak. Világosan utal erre a gazdaság igen szegényes földművelő eszközkészlete. Akár az eszközök fajtáit vagy féleségeit nézzük is, a szóban forgó leltárakban alig található belőlük egynéhány. Így például 1770-ben és 1778-ban mindösszesen egyetlen ekét találtak „talyigástul, vasastul”.⁴¹

Olasz Lajos házilagos gazdálkodásából származó bevétele, kiegészítve a jobbágyok termény- és pénzszolgáltatásaiból húzott jövedelmével (mintegy 200–300 Ft-tal), továbbá az ún. földesúri regálék bérbeadásából: a szárazmalmokból, kocsmabérletekből, a nád-vágásból és az erdőélésből eredő, láthatóan nem csekély (400–600 Ft) és biztosnak is nevezhető bevételeivel, tekintélyes summát tehetett ki. Számításaink szerint mintegy 2500 Ft körül (netán valamivel följebb is?) járhatott az évi rendes bevétele. Ez az összeg nem sokkal mondható kevesebbnek, mint amennyit – láhattuk – a Bessenyei család három vármegyére kiterjedő birtokain magának föltehetően elő tudott teremteni. Amott tehát szertelen, könnyelmű és költséges életvitel, emitt rámenős alaposág, könyörtelen célszerűség, korabeli racionalitás, takarékos vagyonkezelés, egyetlen birtoktestre koncentráló figyelem, egyetlen leány örökössel – érthető, ha Olasz Lajos, majd a leszármazottai Bercel legteknélyesebb középbirtokosai lettek, feudális üzemük pedig a falu egyetlen jól működő középgazdasága volt.

A „külső” vagyon áttekintése után végül Olasz Lajos „belső” vagyonáról kell röviden szólnunk. Ez a belső vagyon a köznemesi „Curia” volt. A „Curiá”-ról, az „udvarhely”-ről, az „udvarház”-ról, vagyis a nemesi beltelekről azonban kevés megbízható adattal, többnyire egy-egy áttételes vagy éppenséggel homályos utalással rendelkezünk inkább. Sajátos, bár távolról sem kivételes módon a berceli Olasz-vagyonról készített 1780-as összeírásban két „Curiá”-t tüntettek fel: annak rendje-módja szerint más-más nagyságú belterülettel (telekkel) és más-más térfogatú külső földvagyonnal: szántóval és réttel. Az egyiket „Curia Residentionales”-nak, a másikat „Curia Nobilitares”-nek nevezte az egykori latin szóhasználat. Tudjuk, hogy az eltérő megnevezéseket már a középkor száza-

dai óta használták – természetszerűleg más-más jelentéstartalommal.⁴² A két „Curia” ez esetben egymás mellett, egymás tőszomszédságában feküdt a Tisza-part és a Gávára kivezető út között. A residentialis kúrián állt Olasz Lajos lakóháza „cum aedificiis allodialibus”, vagyis más majorsági épületekkel. A másik ellenben „üres” (vacuum) volt, mindössze egyetlen építmény: a „köpince” vagy „köverem” állt rajta. Az előbbi a Tiszára vezető egyik falubeli és a Gávára kivezető út mentén feküdt, a másik ennek folytatásaként a Tisza-part és a „Halastó” közötti térséget foglalta el. Az előbbi területét, amint ezt a korábbi táblázatunk mutatta, 8, az utóbbiét 12 pozsonyi mérőre becsülték, azaz mintegy 4 és 6, összesen kb. 10 holdas, falusi méretekkkel mérve igen tekintélyes nagyságú térsége volt ez a településnek.⁴³ A jellegzetes helyzet attól vált igazán bonyolulttá, hogy a Komáromy Barbara árvaságra jutásakor, 1770-ben fölfektetett inventárium szerint az árvának egyszerre és együtt volt egy „fél Curiája” és egy „Udvarház Helye”.⁴⁴ Gondot a „fél Curia” megjelölés okozza, hiszen erre nézve kétféle magyarázat lehetséges: vagy azért nevezték „fél”-nek, mert annak másik fele a külön feltüntetett „Udvarház Helye” volt (vagyis egy üresen álló nemesi telek), vagy azért, mert a telek-kúria (a kúria telke), ahol a lakóház is állt, csak felerészben volt Komáromy Barbara tulajdona, s a „Curia” másik fele esetleg a Komáromy-vagyon vagy a Komáromyné-vagyon másik örökösének, birtokosának – netán éppen Potoczky Imrének? – a tulajdona lehetett.

Valamivel talán közelebb visz bennünket a rejtélyes följegyzés megfejtéséhez, ha a Komáromy–Olasz-féle Curia eredetét próbáljuk földéríteni. S erre nézve kínál némi esélyt az 1781-ben lefolytatott – már idézett – vizsgálat egyik-másik tanúvallomása. A vizsgálatot folytatók azt firtatták, hogy „itten Berczelen míglen az Urbarialis Conscriptio bé nem jött, az egy Veresváry részen lévő Curián kívül más Curia volt-e, vagy csak az Urbarialis Conscriptio alkalmatosságával” nevezték-e el Curiának azokat, „melyek a Méltóságos Prépostság és a Bessenyei Urak részéről” állítottak „Curiának” az úrbérrendezés idején. S igaz-e, hogy az a telek, „ki most említett Olasz Uram birodalmában vagyon”, s ahol ő most lakik, az „nem paraszt telek, hanem Giczey Úr Curiájának tartatott mindenkor”. A kérdés kardinális és igen érzékeny pontokat érintett. Hiszen arra kereste a választ, hogy a Veresváry Curián kívül

vajon annak lehet-e tekinteni a jászói prépostság, a Bessenyei család és Olasz Lajos Curiáját. Márky János nemes azt válaszolta a kényes kérdésekre, hogy „a Veresváry Curiát hallotta igaz Curiának lenni”, s ugyanúgy azt a Curiát is, amely a jászói prépostság tulajdonában állván, most Varga Pál jobbágyuk lakik rajta. Ezzel szemben – vallotta Márky Uram – „a mellyen T. Bessenyei Urak Udvar Háza van, azt nem hallotta, hogy Curiának tartatott volna”. Ahogy ma mondanánk: Márky uram utóbbi kijelentése akkor bombaként robbanhatott. Nem kevesebbet állított ugyanis, mint azt: ha és amennyiben a Bessenyei család udvarháza nem igazi „Curia”, akkor a família – itteni vagyona alapján – talán nem is lenne sorolható a valódi köznemesek közé, azaz itteni „Curiája”, egész berceli vagyona talán nem is lenne nemes eredetű jószág. Vallotta pedig mindezt három évvel a dinnyeföldi zenebona előtt, és három évvel Olasz Lajos Bercelre kerülése után nemes Márky János!

Nagy György jobbágy a jászói prépostság Curiájáról (amelyen most Varga Pál jobbágyuk lakik) azt állította, hogy a Curia „mindenkor Rákóczy, annak utána pedig Körösi Curiának nem csak úgy hivatott, de annak is tartatott”.⁴⁵ Márky János szerint azonban nem Rákóczynak (mármint Ferencnek), hanem „Körösi nevezetű Rákóczy tisztjének” volt a curiája, amelyen Körösinek „kis fa háza” állt. A már említett Komáromy–Olasz „két-egy” kúriáról, a közös, föltehetően eredetileg is egyetlen egységet alkotó kettős nemesi udvartelekről ugyancsak Márky János vallomása szolgáltathat perdöntőnek látszó fogódzókat. Igen határozottan állította, hogy a „Veres Váry Uram idejében a Tiszától fogva egészen a Gáva felé ki járó útig lévő darab föld, melyben bé foglaltatik a Veres Váry Curia, egy Kerítésben tartatott, és a Curiához bé kerített földben Veres Váry Uramnak gabonája termett”.⁴⁶ Hasonlóan vallott 1785-ben Márky János rokona, nemes Márky Mihály is, aki azt mondotta: „Amelley füves kertet pedig Olasz uram a maga Curiája végin fel kerítettett, az közönséges földnek még soha sem tartatott: mint-hogy az Örökös fölgye lévén Néhai Veres Vári Úrnak, az eddig is mindég a Veres Vári rész Curiához, ki most Olasz Úr birodalmában vagyon, tartatott és bírattott.”⁴⁷

A szóban forgó mintegy tízholdas földdarab ezek szerint valamikor egyetlen kerítéssel (sövénnyel? árokkal?) körbefogott „Curia-

terület” lehetett, rajta állt a Veresváry család háza-építménye, az udvarházon kívül, de a kerítésen belül lévő földeken pedig előbb a földesúr magamagának gabonát, majd a Veresváry successorok idején a falubeliek – engedéllyel – dinnyét termesztettek. A jobbágytelkek szaporítása kapcsán említettük már, hogy ezt a Curiát vette volna talán zálogba a Bessenyei család. Vagy még inkább: a megelőző XVII. század végén – mint látni fogjuk majd – vagyonának elkobzása után éppen ez a család, nevezetesen özvegy Bessenyei Istvánné adta zálogba a Veresváry családnak. S földjére még az elkobzás és a zálogba adás előtt Bessenyei István telepített orosz jobbágyokat (majd jóval később ugyanezt tette Bodó Ignác is). Ám a Curia idő múltával újra visszakerült a Veresváry örökösök tulajdonába. Amit most már nagyon fontos lenne tudni, hiszen ez a rejtély kulcsa: vajon kik voltak, kik lehettek a többször emlegetett Veresváry Successorok, a „Curia” örökösei? A „titok” megfejtéséhez szükséges kulcsot a tanúvallomások anyagában, egy látszólagosan mellékes szálon véltük fellelhetőnek. Ezt a más jellegű szálát kellett azután összekapcsolni a „Curia” időben is változó birtoklási folyamatával, s így derülhetett kellő világosság erre a homályos, talányos és fontos telekügyre is.

Ez a mellékes másik szál az egyik helybeli szárazmalom és a hozzá csatlakozó malomtelek birtoklásához kapcsolódott. Farkas Ferenc idevágó vallomásáról más összefüggésben beszéltünk már, ám most a vonatkozó szövegét teljes terjedelmében kell idéznünk. „Emlékezik a Tanú, hogy azon helyet, a mellyen régenten Gyöngyös Uramnak száraz malma volt, minek előtte T. Giczey Gábor a Berczeli Portiót magához váltotta, azzal edgyütt azt is által vette (ti. a malmot) és a múlt Esztendőben csak ugyan a Berczeli Portiójával néhai Potoczky Imre Uramnak, eö kigyelme pedig N. és V. Olasz Lajos Úrnak, aki csak ugyan mostan is birodalmába vagyon, által atta.”⁴⁸ A két szál között itt ragadható meg az összekötő pont. Nevezetesen Giczey Gábor az, aki a malom és a malomtelek tulajdonlási láncolatában éppúgy megtalálható, mint a Veresváry Curia változó öröklési-birtoklási vonulatában. Mert ha a Veresváry-portio, amely most Olasz Lajos birodalmában vagyon, „soha nem paraszt teleknek, hanem Giczey Úr Curiájának tartatott mindenkor”, és ha a malom meg a telke és az egész berczeli Veresváry-féle portio úgy került Giczey Úr kezébe, hogy Giczey úr ezt is, azt

is magához váltotta, akkor a Veresváry-féle portio egésze vagy egy része Giczey Gábor tulajdonlása után egyik részen-ágon Potoczky Imrére, a másik részen-ágon Komáromy Barbara szüleire, majd a kiskorú árvára szállt át. Mindezekből szinte logikusnak látszik és talán kockázatmentesen föltételezhető, hogy a Komáromy és Potoczky család között szoros atyafiság is lehetett. És miután Olasz Lajos Komáromy Barbarát vette feleségül, okkal és joggal került hát a hajdani Veresváry Curia egyik, a Komáromy-féle, illetve valamilyen módon ezzel egy időben vagy rövidebb idő után – öröklés? vásárlás? révén – a másik, a Potoczky-féle részportio is a birtokába. A kettőt azután Olasz Lajos személyileg egyesítve, így vált a feleség hajdani „fél Curiája” egésszé és az említett udvarházhellyel együtt – a „residentialis” és a „nobilitares” Curia – a kettős nemesi birtokok, a kétféle külső határbeli földvonzattal együtt, az Olasz-féle köznemesi földvagygon szilárd bázisává.

Az Olasz-féle Curia körül keletkezett bonyodalmak hátterében, mintegy annak a mélyében a messzibb múltba nyúló, onnan táplálkozó indulatok is meghúzódhattak, ott bujkálhattak. Ezért kell a zenebonát jóval megelőző esettel itt foglalkoznunk. A mostani viszálykodásokba belejátszó fájdalmas esemény a XVII. század második felének, a Wesselényi-féle összeesküvés és a kurucmozgalmak zűrzavaros világát idézi. Bármennyire meglepő is, de az Olasz-féle berceli Curia száz évvel korábban, az 1670-es évekig az egyik Bessenyei ágon Bessenyei István tulajdona volt. Akkor Bessenyei István másodfokú unokatestvére, Mihály birtokolta a berceli Curia másik felét. (Ez a Mihály volt a dédapja a tífős Bessenyei seregletnek, Boldizsárnak, Györgynek etc.) Mindketten részt vettek a Wesselényi-féle összeesküvésben, s mint említettük már, a fej- és jószágvesztésre ítélt Mihály haláláig Erdélyben bujdokolt. Magas váltságdíjat (1000 forint) tűztek ki István fejére is (1672), elfogni azonban őt sem sikerült, ám a jelek szerint nem sokkal ezután meghalt.

Mintha Bessenyei István megsejtette volna a jövődőt, vagyonát még egy 1668-ban datált végrendelet szerint kiskorú fiára (aki ezt követően ugyancsak hamarosan meghalt, s ezzel a családnak magvaszakadt) és a feleségére, Kosut Annára testálta. Az összeesküvés leleplezése után persze valamennyi vagyonát, benne a berceli Curia és udvarházát is, elkobozták. A confiscált berceli (és környék-

beli) vagyónrészt a fiscus Veresváry Andrásnak és Nagy Istvánnak adományozta. A zűrzavaros idők csenedesedésével az 1690-es évek második felében azután Kosut Anna törvényes úton visszakövetelte magának a berceli udvarházat és a hozzá tartozó portiót. Keresetében arra hivatkozott, hogy az 1668-ban kelt végrendelet még az összeesküvés előtt készült, ennél fogva a vagyon már nem az összeesküvő férjé, hanem jog szerint az övé volt.

Szirmay István ítélőmester vezetése alatt 1697. március 13-án tárgyalták Tokajban az elkobzott berceli Bessenyei-vagyon ügyét. A törvényszéki ítélet értelmében „nemzetes vitézlő Körössy Györgyöt” (aki 1703 után Rákóczi egyik tisztje és kincstárnoka lett, s aki nem tudni milyen címen formálhatott igényt Kosut Annával a birtok egy részére) és Bessenyei István özvegyét jogosan megilleti ez a vagyon. Ám az ítélőmester – szólt az egykori jegyzőkönyv – látva „Veresvári Uram szegény legény mivoltát és Nagyné Bánóci Kata asszony siránkozását”, végül is egyezségkötésre bírta a feleket. Eszerint Veresváry András és özvegy Bánóci Kata azzal a feltétellel maradhatott a szóban forgó birtokokban, hogy Körössy Györgynek és Kosut Annának „azon jószágáért letesznek 400 magyar forintokat”. Az egyezség azt is rögzítette, hogy ha „medio tempore valamikor azon jószágot vel in parte, vel in toto” Veresváry András és Bánóci Kata vagy örökösük „el akarnák idegeníteni vagy zálogosítani”, akkor a tulajdonosokat és maradékaikat elsőbbségi jog illeti. Ha pedig „hirük nélkül” tennék ezt, abban az esetben „törvény és költség nélkül” ez a birtok (benne az udvarház is) „mint sajátjuk”, visszaszállna Körössy Györgyre és Kosut Annára, illetve a maradékaikra.

Nem tudni, hogy később, a XVIII. század során jogszerűen jutottak-e a Veresváry-successorok az elkobzott, valamikor elvitathatlanul Bessenyei-birtok tulajdonába, örökébe? Avagy az 1697. évi törvényszéki egyezség értelmében azt a vagyont a Veresváry család kihaltával netán a másik berceli Bessenyei ágnek – mint maradéknak kellett volna fölkinálni, vagy éppenséggel átadni? Annyi azonban csaknem bizonyosan föltételezhető, hogy az egykori vagyon-elkobzás brutális aktusa, a letett 400 forint ellenére, a XVIII. század második felében még elevenen élhetett a Bessenyei család emlékezetében. És az egyik hajdani Bessenyei-vagyon és udvarház, noha többszörös áttételen át, de most mégis csak Olasz Lajos, az új

földeúr hatalmát szolgálta, annak ékítménye lett! Így hát aligha lehet kétséges, hogy a fájdalmas múlt újra borzolhatta az egykor vesztés család mostani közérzetét is, szíthatta a Bessenyei testvérek már egyébként is kellőképpen izzó ellenszenvét.

Mindeközben a Bercelen őshonos, nagy múltú, merész ambícióktól fűtött másik köznemesi család beltelkét, láthattuk, közönséges parasztteleknek gondolták volna egyes nemes és nem nemes tanúk állítani, átminősíteni. Ami magába rejthette – sötétebb változatban – annak esetleges esélyét is, hogy a paraszti eredetűnek titulált belső telekhez nem társulhatott volna itt nemesi portio sem, vagyis végső fokon maga a helybeli rang és vagyon látszott ilyen módon jogi síkon mintegy kétségbe vonattni. Nem csoda, ha a két szomszédvár uraiban, részint emiatt is, szélesebben halmozódtak egymásra a vészjósló indulatok.⁴⁹

Az igen tágas „Curia residentionális beltelekén” állt az a jellegzetes építmény, amit a szó szűkebb értelmezése, a későbbi közbeszéd jelentéstartalma hordozott. Vagyis: maga a kúria, a köznemesi lakóház. Szemügyre vennünk végül ezt az épületet, az épület külső-belső világát, a berendezését kellene. A tágas kúrián állt építmény, akárcsak a Bessenyei-udvarház, átépített változatában, 1795-ből maradt ránk. Jellegében a Komáromy–Olasz-féle épület akkor, a dinnyeföldi dulakodás pillanatában, nemigen különbözhetett a másik köznemesi család lakóházától. Aligha lehet kétséges: Olasz Lajos oda nőülése után a hajdani Veresváry-kúrián álló Komáromy-udvarházba költözött. Ez az építmény a korabeli térképjelzésekből ítélve szerényebb köznemesi lakóház volt, elrendezésében is olyasféle, mint a Bessenyei családé. Ezt támasztják alá a korabeli térképfelvételek: az 1780-ban készült Bercel-térkép⁵⁰ és a négy évvel későbbi, József kori felvételek⁵¹. A falut ábrázoló térkép-részekben jól látható az a mindösszesen két kiugró nagyságú „házjel”, ami a település északnyugati részében bizonyosan a Komáromy–Olasz-kúriát, a falu délkeleti fertályában pedig a Bessenyei-udvarházat ábrázolta. A két épületnek hasonló a formája, egyaránt téglalap alakúak és egyezik a nagyságuk is. Erről a bizonyosan szerényebb kivitelű épületről tanúskodik Komáromy Barbara többször idézett inventáriuma (1770,1778), amelyben – amint erről szó lesz még – számba vették a kiskorú árvának, szerényebb viszonyokra utaló, fontosabb ingóságait, lakberendezése egynéhány kellékét.

Nem tudjuk, hogy az új tulajdonos a későbbiek során a régebbi ház átépítésével bővítette-e tovább köznemesi lakóházát, vagy azt lebontatva emelt-e a kor kihívásait s gyarapodó vagyoniát követő szebb, nagyobb és módosabb épületet. Az viszont az épület homlokzatán, a címer alatt ma is jól látható évszámból – 1795 – meg tudható, hogy az átépítés(ek)re vagy az új kúria megépítésére 1795 táján jutott pénze és támadt igénye az új tulajdonosnak. A térképlejek és a Komáromy-féle inventáriumok után Kömmerling Jánosné Olasz Rozália 1837-es jövedelembecslő okiratában találkozunk újra az Olasz-kúriával, s az okiratban szó szerint ez áll: „ezen épületek (mármint „az uraságnak lakó Curiáján lévő minden épületek”) leginkább mind ujjak lévén, az ujjitásokra 6 esztendeig nem kívántatik semmi”.⁵² Jó évtizeddel később Fényes Elek azt írta, hogy Bercelen „Könerling (helyesen: Kömmerling) János, Csoma Sándor, Csoma Lászlónőnek derék lakházuk” van.⁵³ A két Csoma közül valamelyik akkor még minden bizonnyal a Bessenyei-udvarházban lakhatott, hiszen a nagyanyjuk, Csoma Józsefné Bessenyei Mária, György testvére volt.⁵⁴ Nem véletlenül kerülhetett azonban Fényes felsorolásában első helyre Olasz Lajos leányági leszármazottjának a lakóháza. A néhány évvel később, 1858-ban készített, Bercel belterületét ábrázoló pontos mérnöki térképen olyan épülettel látható, amely a korban divatos, igen igényes kúria alaprajzát tünteti elő a hajdani Veresváry „Curián”. Az akkori időkben fölkapott és elterjedt klasszicista jellegű köznemesi udvarház, a térképrajz-alaprajz szerint is kiugró, oszlopos, timpanonos, tornácos, többszobás, nagyalakú lakóépület, jó néhány melléképülettel állt az igen tágas udvarházhelyen, s adott otthont Olasz Lajos leszármazottainak. Míg a hajdani Bessenyei-ház – tanúsítja ez a térkép is – tovább őrizte régi alakját.⁵⁵

Ismeretes, hogy korszakunk tájáról már számos kis- és köznemesi, itt-ott egy-egy jobbágyi inventárium és testamentum maradt ránk. Becses anyagukból mind a népi életmódot,⁵⁶ mind pedig a kastélyok és kúriák⁵⁷ építészeti és lakáskultúráját boncoló szakirodalom merített már az elmúlt évek során. Tudjuk, hogy típusa, formája és anyaga alapján hányféle építészeti és lakáskultúra bontotta rétegekre és részekre, más-más alakzatokra egy-egy nagyobb és kisebb táj, sőt egy-egy település korabeli világát; hogy mennyire nehéz meghúzni a határvonalakat a jobbágy-paraszti, a kisnemesi,

a szerényebb vagy éppen a közepes módú köznemesi építmények, lakóházak és a színesedő-gyarapodó lakberendezési kellékek, tárgyak között. Az átmenetek és az apró-finom árnyalatok, akárcsak a társadalmi alakzatoknál, itt is átmosták vagy éppenséggel elfedték a réteg- és típushatárokat. A „lebegő bizonytalanság” jegyében, ennek tudatában tehetünk hát kísérletet arra, hogy valamilyen módon mégis elhelyezzük Olasz Lajos szűkebb tárgyi környezetét, az „életmód” belsőbb köreit a korabeli köznemesség színekéjében.

Amire támaszkodhatunk, három, egymástól nem nagyon távoli években készített inventárium lehet. Más-más összefüggésben, de mind a hármát idéztük már. Az egyik egyenesen nyújthat támpontokat Olasz Lajos Bercelre kerülését közvetlenül övező lakókörnyezetére, aminek megbízható bázisát a kiskorú Komáromy Barbara inventárium a alkotja 1770-, illetve 1778-ból. Másik forrásunk Olasz József és felesége, Pigay Erzsébet elhalálózása után felfektetett vagyonleltára lehet, amit az árverésen eladott tárgyakról készítettek (amikor is föltehetően Olasz Lajos az árván maradt két gyermek gyámogdnokságára is megbízatást kaphatott). Az inventárium Olasz József „árváit illető ingó javainak licitáció szerint tett eladattatásának jegyzéke”, amit az elhaltak lakhelyén, Migléczen (Abaúj megye) 1799. február 19-én vettek fel. Az árvák akkor – nem tudni, kihez és miért – Kassára kerültek, s bizonyosan az tette szükségessé, hogy a falubeli ingóságok nagy részét „licitáció szerint” eladják, a gazdaságot, a lakó- és egyéb épületek berendezését fölszámolják. A harmadik inventárium pedig leánya, Olasz Rozália 1811. évi második férjhezmenetele alkalmával készült, amikor az első házasságából a férj vagyonát vették számba. Tudjuk, hogy az első forrás közvetlenül, a másik kettő viszont már csak közvetetten vethet világot Olasz Lajos „lakókörnyezetére”.

A három leltár közül azonban sajnálatos módon a Komáromy Barbaráé mondható a leginkább elnagyoltnak, foghíjasnak. Benne láthatóan csak a fontosabb ingóságokat és ingatlanokat vették fel, gondolták érdemesnek azokat rögzíteni. Mindezek figyelembevételével is tükrözheti ez a leltár az alsóbb köznemesi környezetet, ahová szerényebb vagyonossága révén – s a jobbágytartók nagyon nagy hányada akkor Magyarországon ilyen volt! – ez a család tartozott. A „fakó ökör szekér” és a „fakó ló szekér” mellett ott volt az „ócska lógós kocsi” is, hozzá a „kocsi ládá”-val. A lakás bútortza-

tában is megtalálható a köznemesi létforma egy-egy jellegzetes korabeli darabja: az asztalok, a „két felé nyíló Almárium asztalos-tul”, a különböző ládák (két „záras”, egy „élés” láda), nyoszolya, hozzá a pelyhes dunna, derékaljak, paplanok (egy „ócska”, két „új”), párnák (8 db), a „rámás tükör”. A háztartási eszközök között a parasztnál is meglévő vasedények mellett ott virítottak az „on tálak” (6 db), a „czen tányér” (22 db), „réz és czenkanalak”, kések, „réz ibrikek”. Végül a Tisza-parti, árteres-árvíz járta faluhoz illően fontosnak tartották leltárba venni a „folyó fa csolnak”-ot is. A hordók számából (8 db) ítélve, elképzelhetően pincével is rendelkezett a Komáromy-udvarház. Egyetlen darab sem került azonban jegyzékbe a ruhaneműek, a csecsebecsék-ékszerek, a képek és az esetlegesen létező könyvek közül. Mint ahogy az is bizonyosnak mondható, hogy nem tartalmazott sok mindent a háztartási és a ház körüli eszközök listája sem.⁵⁸

Sokkal teljesebbnek látszik az Olasz József elhalálása után készült inventárium. A vagyonleltár ugyan ezúttal sem követte a korabeli részletező leltárak metódusát, mégis sokkal gazdagabb a „tárgykészlete”, mint Komáromy Barbaráé: amíg az előbbi mindössze 42, az utóbbi már 178 leltári egységet számlált. Olasz József, a testvér inventáriumát azért véltük fontosnak ismertetni, mert háza, lakásának tárgyai izelítőt adhatnak abból a környezetből, amelyben Olasz Lajos gyermek- és ifjúkora föltehetően eltelhetett, ami tehát jellemét, mentalitását, gondolat- és szokásvilágát, annyi minden más mellett, formálhatta, alakította. Ez a család is rendelkezett a köznemesi világ minden fontos korabeli kellékével, akár azt is mondhatnánk: teljes tárgyi készletével. Ha „ocská”-nak írják is, de „posta kocsin” utazott a család. Gazdagabbnak látszik a bútorzat is, mint Bercelen: „fíókos Almárium”, asztalok, köztük az igen rangos „asztal szőnyegestül”, „bőrös karszékek” nagy számban (összesen 12), „pohár szék”, nyoszolyák, hozzá dunnák, paplanok, párnák, derékaljak, ládák, köztük „fűszerszámos láda” és egy nagy utazó-„kuffer”, két tükör. Igen módos a konyhabeli-étkezési eszközkészlet: a cintálak és a tányérok sokaságán (10, illetve 38),⁵⁹ a rézmozsáron, réztepsin, rézibrikeken, porcelánokon, üvegeken, poharakon kívül a fa- és vaseszközök, tárgyak is erről tanúskodnak. Katolikus családról lévén szó, jó néhány szakrális tárgy díszítette, tette meghittebbé Olasz József hitbeli világát az otthonában: szen-

tek képei, „reliquiás üveges” képek, ereklyék, „pléhen festett kép”, de közöttük került eladásra „Mária Terézia képe” és „annak társa”. A könyvek közül kettőt említenek cím szerint, ami eladásra került: „Lengyel Historia” és a „Magyar Szent Historia”, ám külön tételként szólnak a „rossz könyvek”-ről. A bútorzaton, a háztartási eszközökön és a most említett tárgyakon kívül az elfogadható köznemesi életformáról tanúskodnak az eladott ruhák, csecsebecsék és fegyverek: a „nagy selyem keszkenő”, más selyemholmik, az „asszony bunda”, „parhet lajblí”, „Materia Mente”, „világos kék Mente”, köpönyeg, csizmák, kalapok, a tajtékpipa, pipafogas, erszény. A jobb módról árulkodik az „egy pár aranyos fülbevaló” (ami az „árváknak adatott”) és a „két Darabba jó féle felfűzött granát, 828 szem” (értéke 25 forint). Végül a nem igazán rangos pisztoly, a flinta és a kard: valamennyi egy-egy forintért kelt el. Az összes nemesi és paraszti jellegű eszközök és tárgyak együttes értéke kerekítve 230 forintot tett ki, míg az eladott pár darab állat (mindösszesen 7 ló és szarvasmarha) 100 forintért kelt el.⁶⁰

Végül Olasz Lajos – ifjúkori és berceli – családi környezetére is lehet következtetni lányának, Olasz Rozáliának említett 1811. évi inventáriumából. Tudjuk, hogy első házasságából származó javait írták össze második férjhezmenetele alkalmával. A füzesi vagyoneleírás alapján úgy látszik, hogy Okolicsányi Antal és családja a halálát megelőző időkből már nem Füzesen – a lakóház teljesen üresen állt és omladozott –, hanem Egerben, az ottani házukban lakhattak, tartózkodhattak. A vagyoneleírás előbb a Füzesen lévő Okolicsányi-javakról,⁶¹ második fele – s bennünket most elsősorban ez foglalkoztat – az egeri házukból jegyzékbe vett tárgyakról, eszközökről szól. Fontos ezúttal is hangoztatni, hogy Olasz Rozália inventáriumába csupán az egeri ház bizonyos eszközeit-tárgyait vették fel, tartottak kívánatosnak felvenni, nem készült hát alapos és pontos leltár itt sem. Láthattuk, az Olasz József migléczi leltárába felvett ócska postakocsi szolgálta a század utolsó éveiben a család utazgatásait, Okolicsányi Antalék azonban a leltár szerint már „fődeles hintó”-ban utazhattak. A bútorzat között számos asztal, így pl. egy „12 személyre való ki húzó Asztal Tölgy fábul”, egy másik „főkos körtve fábul készült asztalka módi lábakra”, aztán „író pulpitus asztal”, pohárszék „réz pléhekre és réz sarkokra”, lapos

szekrény, nyoszolyák (összesen 6 darab), bőrszékelyek ugyanennyi, más székek, ládák („kuffer láda”, „hat fiókra élés láda”) „szalonna tartó lapos szuszék” található. Sommásan, egyetlen tételben adták meg a „falon függő üvegben foglalt képek”-et, összesen 30 darabot. Tükör függött a falon, és asztali óra állt valamelyik bútordarabon. Igen gazdag az étkezéshez és a poharak, az ezüst evőeszközök és a rézedények listája, a „metzett Butelliák és meszelyesek” (összesen 13), a porcelánok és cinedények mellett. Végül az egri házban is ott ékeskedett az elmaradhatatlan „rezes kard” és a „vadász flinta”. Ugyanakkor özvegy Okolicsányi Antalné leltárából teljesen hiányzik a ruházat és a ruhaneműek jegyzéke; láthatóan tehát csak az értékeesebb és tartósabb lakberendezési-háztartási tárgyakra összpontosult a leltárkészítők figyelme.

Hangsúlyoznunk kell mind a három jegyzék kapcsán: egyik sem úgy készült, hogy azok alapján pontosan rekonstruálni lehetne a lakásbelsőket, a szobákat, konyhákat, kamrákat és az egyéb épületrészeket. Pedig ilyenek, a helyiségről helyiségre haladó, pontos és részletes kimutatások – mint utaltunk már erre – nagy számban készültek a szóban forgó korszakból. Inventáriumaink azonban inkább csak jelzésszerűen utalnak, villantanak fel egyet-mást a valóságos lakásbelsőkből, a tárgyi és eszközkészletekből, textíliákból, a lakott otthonok bensőséges környezetéből.

Ez a három leltár azonban, követve az előrehaladó időt, mégis szinte egyre magasabb és magasabb társadalmi környezetet, rangosodó életmódot tükröz. Föltehető, hogy ez a „rangosodás” nem a források véletlenszerűen összeállt „esetlegességéből” fakad, hanem mögöttük valóban az idő, a közben eltelt három-négy évtized által kínált anyagi és izlésbeli gyarapodás tapintható ki, mint ahogy ott húzódhat mögöttük a vagyonság, a jobbágytartó köznemesi lehetőség más-más szintje is. Egyben talán érzékeltethetik azt a szűkebb környezetet is, amelyben az Olasz család mindennapjai zajlottak. Ez a nagyon is közvetlen környezet a jobb módú, a rangosabb köznemesi életvitelről árulkodik. Életmódjuk ugyan láthatóan elmaradt a köznemesség kivételezetten jómódú rétege, a főurakhoz közelítő rangosabb osztályos társak, az ún. köznemesi elit életmódja mögött, mint ahová például a Nógrád megyei Szent-Iványi család⁶² vagy a szintén megyebeli Karpé István és felesége, Csemiczky Zsuzsa tartozott. Az előbbi család ugyanis, noha rang-

juk köznemesi volt, már nem falusi udvarházban, hanem kiterjedt vagyonukra támaszkodva valódi kastélyban lakott. Karpé István pedig a vagyoni gazdagság mellett, a korabeli átlagszintet messze felülmúlva, valóban a művelt köznemesek közé tartozott: 470 kötetes könyvtára kétséget kizáróan erről tanúskodik.⁶³

Talán nem tévedünk nagyot, ha az Olasz család és rokonsága mentalitását formáló szűkebb világ szintjét a vagyonleltárak alapján valahol a korabeli köznemesség középső régiójában, azon belül pedig annak alsóbb szintjében próbáljuk kijelölni. Abban a tágasabb, időben és társadalmi mélységében egyaránt szélesedő-gyarápodó mezőben foglalhattak helyet, ahová a Nógrád megyében élő balassagyarmati Kracskovics család⁶⁴ és a térbeli nagy távolság ellenére a – korábban már többször emlegetett – zalai, mihályfai Paraghy család is tartozott.⁶⁵

Mi az hát, ami a rendelkezésünkre álló források alapján Olasz Lajos tágabb-szűkebb, vagyoni és emberi környezetének áttekintése után, a belőlük ki-kitetsző, ide derengő, tárgyszerűbben szólva: megismerhető tulajdonságai közül említésre méltónak tűnhet? Mi az tehát, ami köz- és magánügyeit, lépéseit-tetteit mozgathatta, arcukat tartósan kiformálta, gondolkodásának jegyeit fölvehette? Úgy látjuk: erős volt vagyongyarapító képessége-hajlama, mint a köznemesek többségének, erős volt a valóságérzéke. Látni fogjuk még: kellő módon rátarti, kevély, már-már dölyfös ember, ráemés, mondhatni könyörtelen volt az egyénisége. Nem hiányozhatott azonban belőle az a tágasabb ívű, még pontosabban szólva: igényesebb gondolkodás sem, amit tisztos származási környezete, rokoni és családi kapcsolatai, a jobb ízlésre valló vidéki köznemesi életforma, a lakáskultúra által is formált életmód alakított ki, amit ez a környezet épített föl benne. Mondjuk mindezt úgy és annak tudatában, hogy a „társadalmi lét” mindent meghatározó szerepét a legcsekélyebb mértékben is elfogadnánk. Hiszen épp a vizsgált két család, az Olasz és a Bessenyei esete is fényes cáfolata lehet mindannak, amit ez a „lét-fontosságú”, az anyagi-társadalmi determinációkat hirdető-valló szemlélet sugalmazhatna. Aligha lehet kétséges: a két család közösnek, nagyjából azonosnak mondható anyagi-társadalmi-életmódbeli adottságai ellenére milyen hatalmas távolságok választották el egymástól őket. De csupán csak egyetlen családon belül is micsoda különbségek észlelhetők Bessenyei Mi-

hály és László, György és Boldizsár, Julianna és Mária, Sándor és István egyéni és szellemi kvalitásai, ha úgy tetszik: minőségi teljesítménye között.

Mégis! Igen nagy nyomatékkai szeretnénk leszögezni: akár a jobbágyok és jobbágytelkek számát és a majorkodás méreteit, akár a családi és rokonsági környezetet, az életmód belsőbb világát, még inkább, ha valamennyit együtt nézzük, Olasz Lajos a frissen szerzett és gyorsan rendbe rakott vagyonával és tulajdonságaival valóssággal berobbant a berceli nemesek birodalmába. Vitathatatlanul a legnagyobb birtokosa, törekvő és gondos gazdája lett a falunak. Ilyen módon maga mögött hagyta a jászói prépostságot, de különösképpen is a nagy múltú és nagy tekintélyű Bessenyei családot. Az élre ugrott új rivális alig került ide, máris a megye egyik perceptorává léptették elő.⁶⁶ S ezzel megnyilni látszott előtte a megyei közélet is. Amíg tehát a Bessenyei családban a pályák – igaz, kivételes magasságokból, de – inkább lefelé mozogni látszottak, hanyatlófélbe kerültek, a fiatal és igen mozgékonynak mutatkozó új gazdáé, látható lendülettel, fölfelé nyomult, szebben szólva: magasba lövellni készült.

Mintha neki minden sikerült volna.

És mégis: mi az, ami nem sikerült neki, amit nem tudott megszerezni? Mindenekelőtt a falu támogatását. Hogy a kisebb-nagyobb ügyekben maga mellé állítsa a település minden rendű lakóját. Hogy táborot toborozzon magának – amint ezt az említett esetek napnál világosabban tanúsították. Márpedig a helyi közte-kintély egyik fontos fokmérője, nem lehet kétséges: abban az időben is a támogatottság volt.

A támogatottság hiánya azonban tartós maradt. Az idegenek, a „jöttmentek” sorsából fakadó kirekesztettségét rangos helyzete ellenére sem tudta feledtetni, megváltoztatni; a nagyon is hagyományörző s a hagyományokat féltő ragaszkodással védő, zárt falusi világban az idegenség falait nem tudta maga körül lebontani. S ennek több oka is lehetett. A források adta lehetőségek között mozogva, már eddig is megpróbáltuk – és próbáljuk még ezután is – a népszerűtlenség, a vele szemben tapasztalható nagy és erős ellenszenv mélyebben rejlő mozgatóit felfedni, kibogozni. De ki tudná megmondani, hogy a levéltári forrásokból ma már nem látható, előttünk így rejtve maradt kisebb fortyogások és nagyobb

indulatok, apróbb rezdülések, gesztusok, ilyen-olyan érdekek milyen módon hatották át a falu közhangulatát, „delejesedő”, vibráló légkörét és hullámoztatták vele szemben az indulatokat. Ami bizonyosan állítható: a zenebona idejéig eltelt néhány esztendő alatt egyáltalán nem sikerült neki a vagyoni súlyához mért és erőteljes ambícióinak megfelelő köztekintély olyannyira fontos pozícióját megszerezni.

Hiányzott azonban ehhez más is. Szemben a Bessenyeiekkal, hiányzott mögüle az a családi háttér, az a családi-rokonsági múlt, az érdemszerzők megannyi nemzedéke, ami a korabeli közfelfogásban olyan veretes tekintélyt adott, olyan emberi és társadalmi önréteret sugallt, amit azután át lehetett sugározni másokra is. Végül, de nem utolsósorban, még a közelébe sem sikerült kerülnie annak a szellemi-műveltségi magaslatnak, ahová éppen korszakunkban a rivális Bessenyei család egyik-másik tagja feljutott. Semmi jel nem utal ugyan arra, hogy Olasz Lajos velük versenyre akart volna kelni a szellem világában is. Ilyen ambíciók aligha fűtötték, nem kínozták, nem gyötörték. Legfeljebb az gyötörte időnként, hogy e különleges módon fel-felcsapó erőt, a tudásbeli-szellemi fölényből is fakadó távolságot rendszeresen meg kellett tapasztalnia. Elképzelhető: hányszor gyötörhették álmatlan éjszakák, amíg e sajátos „erőfölényt” magában feldolgozhatta, megemésztette.

Semmiképpen sem volt azonban sebezhetetlen és hibátlan a másik oldal, a szemben álló, a sértegető fél sem. Úgy látjuk: a különféle féltékenykedéseken, a helyi, a vagyoni és a megyei rivalizálásokon, a fizikai-szellemi erő és a tekintély fitogtatásán kívül más szelek is feszítették-dobálták a Bessenyei család nyughatatlan sorsát. A Tisza-parti környezethez és témánkhoz illőbben szólva: Boldizsár és György uram csajkáját, ladikját. Verődött az is, mint a Tiszán – ott Bercelen is – ide-oda járó komp, miként maga a „komp-ország”.

Ott, ahol egy időben tíz örökös várt a lassan töredező, fényében fakuló, erejében fogyatkozó, dicsőségében megkopott nemzetség vagy család örökölhető és bizonytalan vagyondarabjaira, az adósággal és másféle gondokkal igencsak megterhelt ősi jussra – mindez önmagában véve is különleges helyzetet teremthetett. Az örökségre várók száma ugyan, láthattuk, a három testvér gyors

elhalálózása folytán, éppen az 1780-as évek közepére, hétre apadt, de még mindig sok volt a tisztos köznemesi megélhetésre okkal igényt tartó örökösök száma.

Ugyanakkor a lehetőségekkel nem mindenben egyező erőteljes egyéni ambíciók is feszítették, hajtották a család egyik-másik tagját. Bizonyára szerepe lehetett ebben a nemzetség hajdani hírnevéből, a hagyományokból is táplálkozó önérzetnek. Ezeket a különleges ambíciókat azonban az a természetes adottság is serkentette, hogy a testvérek közül egyeseket kimagasló tehetséggel, lelki és szellemi kvalitásokkal, de legalábbis ambíciókkal ugyancsak bőségesen megáldott az ég. A valójában igen jó képességű testvérek közül is, mint amilyen Julianna, Sándor, Mihály és bizonyos tekintetben Boldizsár voltak, mégis messze kimagaslott az utolsó előtti, majdnem legkisebbik gyermek, az íróvá lett György. A bőkezűnek mutakozó sors azonban mégsem maradt mindvégig kegyes hozzájuk. A református egyház ügyeiben igen aktív Mihály hirtelen és gyorsan eltávozott.⁶⁷ A szépreményű és tudósnek mondott Julianna, a rá-tartó debreceni papné⁶⁸ – nem tudni, mely okból – házat kezdett építeni magának (épp a dinnyeföldi események tájékán) Gáván – láthatóan visszaköltözni akarván elszármazási helyére. Sándor, a harmadik testőr, alacsonyabb tisztí rangban az egyik katonai regimenttel róttá a birodalom útjait, és élte az ide-oda vezényelt csapattisztek életét.

Boldizsár pedig, aki magányos maradt és nem találta helyét Bécsben, úgy tűnik, nem találta helyét odahaza sem. Az ellenfél állításait igazoló tanúk mondták ugyan vallomásaikban, valami igazságmagja mégis lehetett a vádnak: személyesen neki – láthattuk, ezt állították 1785-ben – sem jószága, sem önálló „gazdálkodása” nincsen, és „csak úgy éli életét, hogy egyszer egyik Uraságnál, másszor másiknál jól lakván, előbb-odább megyen”.⁶⁹ Nem arról van szó, az ő esetében sem, hogy a magyar nemes, azon belül is a köznemes, majd utóbb a dzsentrí ilyen dologtalan, tengő-lengő, mások nyakán élő-élősködő „társadalmi rend” lett volna – ahogyan ezt a közgondolkodás egyik hazai vonulata, főként a materialista történetírás és a harsány napi publicisztika hosszú éveken át kicifrázva, igen sokszor gyalázkodó jelzőkkel fölruházva állította. De mint minden társadalmi képződményben, lehetnek és bizonyosan voltak közöttük is ilyen, helyüket nem leelő, ide-oda ténfergő, mai

fogalommal szólva: deviáns típusú egyéniségek. Valóban ő lett volna a család kallódó, „semmirekellő” gyermeke? Akire, láthattuk, sokáig sem vagyont, sem gazdálkodást-birtokigazgatást nem lehetett rábizni? Ő lett volna az önpusztító, duhajkodó köznemes? Alighanem mutatott fel efféle jegyeket Bessenyei Boldizsár nem éppen ellenszenves egyénisége. A valóság jó része azonban, úgy tűnik, ezúttal is rejtve marad előttünk. Mert például mivel lenne akkor megmagyarázható a mindezekről gyökeresen különböző látszó és egyik igen jellegzetes tulajdonsága, hogy ez a semmirekellő egyetlen intésével fel tudta maga mögé sorakoztatni a falut, hogy miként tölthette be ugyanő hosszú éveken át a református egyház-község választott főgondnoki posztját?

És végül, láthattuk, a dinnyeföldi zenebona körüli években alakult úgy az ifjabbik testvér, György sorsa, hogy a fényesen ívelő szellemi és bécsi pálya törést szenvedett, megfeneklett. II. József trónra lépte után, mint írtuk már, szembekerült az udvar új köreivel, bizonyára a szellemével is. Pártfogóit szélesebben elsodorták az új erők. Egyidejűleg került szembe református egyházával, katolizálásával durván és látványosan szakított vele, formálisan is otthagya. Bécsben 1782 nyarára elzáródtak előtte az utak. Vissza kellett hát vonulnia oda, ahonnan – bizonyára nagy belső feszítőerőktől hajtva – tizenhét évvel korábban elindult. A befolyásos, nagynevű testvér 1782 őszén, harmincöt éves korában visszakerült hát ősei honába. Miközben egészségi állapota – már a bécsi évek alatt – igen gyakran rosszra fordult, súlyos vesebaj gyötörte. Elképzelhető, hogy mit kellett átélnie azokban az években az egyébként még java korában járó embernek. Milyen megrázkódtatásokat kellett a kor egyik szellemi nagyságának, magyarként és emberként, megemésztenie, milyen feszültségeket kellett magában megzaboláznia.

És ebbe a kavargó, családi-egyéni drámákkal jócskán megrakott világba robbant be Olasz Lajos fiatalos, energikus alakja, s teremtett vele, szinte sorsszerűen, újabb feszültségi göcot most már a két család között.

Végül, de nem utolsósorban, aligha lehet kétséges, hogy a dinnyeföldi zenebona környékén ott kavargott a szélesebb értelemben vett kor, a korszak maga is. A császár annyi mindent fölbolydító lépései, szélteben-hosszában terjedő-terjesztett elképzelései (a ne-

messég megadóztatásáról, a népszámlálás-összeírás elrendeléséről, az ország viszonylagos önállóságának felszámolásáról, a közigazgatás gyökeres átalakításáról, a hitbeli türelemről, a jobbágy név és a röghözkötöttség eltörléséről, a német nyelv kötelező használatáról, a katonai térképezésekről etc.) egyre inkább kezdték fölvernii a sorsába beletörödni látszó ország nyugalalmát, a szétterpeszkedő „állóvizeket”. A megmozdult hullámok átcsaptak, becsaptak a megyékbe, s tovább fodrozódva át-átúsztak, -csúsztak a falvak világába is. Láthatatlanul ugyan, de alighanem ott bujkáltak, mint távoli és kisugárzó nagy erők, az ilyen isten háta mögötti, eldugott kis falusi csetepaték hátterében is. Ki ne gondolt volna akkor mondhatni megyeszerte arra, hogy a „bukott”, a felsőbb kapcsolatokat láthatóan elveszítő Bessenyei testvérekkel nagyobb kockázatok nélkül, talán éppen most lehet szembeszállni, most lehet ellenükre cselekedni, mi több: most lehet rajtuk ütni – vagy éppen visszaütni – egyet-egyet.

Így hát a korszakban mintegy felhalmozódó „magasfeszültségnek”, sok-sok áttétellel bár, de egyik parányi „kisülési” pontjaként is felfogható az, ami Bercelen történt, megesett. Ami a két család belvillongásában megütközött, kiütközött.

A FÖLBOLYDULT FALU

KÖZNEMESI HATALMASKODÁSOK

Láthattuk, hogy a dinnyeföldi dulakodás nem előzmények nélkül, nem a hirtelen haragból robbant ki. A helyhez illőbben szólva: a villám nem a derült égből csapott a berceli mezőkre. Adatok tanúskodnak arról, hogy az itteni köznemesi hatalmaskodások, az egymás köztiek és a mások felettiek, nemcsak azt a napfényes pillanatot tették a kortársak szemében emlékezetessé. Mutatkoztak annak esetei máskor és másutt is, a megelőző esztendőkből éppen úgy, mint a korábbi századokban. Természetszerűleg főhőseink háza táján, Bercelen is.

A Bereg és Ugocsa megyei bizonytalan birtoklási körülmények elemzése kapcsán idéztük már azt a tanút, aki szerint Bessenyei György erőszakos úton „hatalmasul elfoglalta” volna Fejér János két vagy három jobbágyát – amikor is „bé jött Beregbe”. Láthattuk, valójában erőszakos foglalásnak, jogtalan használatúnak gondolták volna átminősíttetni a Bessenyei család nőágon jussolt valamennyi beregi és ugocsai birtoklását is.¹

Ennél is súlyosabb sérelmek okozói lettek a birtokviták Biharban. Emlékezhetünk rá, milyen éles összetűzés támadt a rokon Pálóczi Horváth Ádám – akit Bessenyei Julianna is támogatni látszott – és Bessenyei Mihály között. Pálóczi fiskálisa, Ercsey Gábor 1784-ben azt állította, hogy „néhai Bessenyei Mihály Úr az Erdőhádi Jószágaiban, úgymint Fekete Tótiban, Kávásdon, Győrösön titulált Horváth Ádám Úrtól vi et potentia mediante foglalt el egynéhány Telkeket és egy Curiát, mellyben életében Bessenyei Mihály lakott, most pedig György Úr birodalmában vagyon”. A vármegye ugyan vissza akarta volna helyezni Pálóczit birtokaiba, ám – mint idéztük már – Bessenyei Mihály azt üzenté a végrehajtással megbízott szolgabírónak, „hogy oda ne mennyen, mert mindjárt meg eszi”. Nem csoda, ha a fölbőszült ember üzenetétől a szolgabíró meghátrált, s a birtokokba való visszahelyezést nem hajtotta végre. Köztudott volt ugyanis a megyében, hogy

Bessenyei Mihály „felette erőszakos és törvénytelen ember lett légyen és Földes Urakat, Nemes embereket, úgy nem különben azoknak Tisztyeit is, minden igaz ok és személyly válogatás nélkül meg vert légyen és sokaknak Jószágaikat hatalmas erőszakossággal el vette”.

Emeljünk ki néhány cifrább esetet a bihari hatalmaskodások közül. Amikor Pusztá-Kovácsiban a közbirtokostárs és rokon, Nadányi Sándor „régii birodalmában” lévő földjét „erőszakosan felszántotta és elfoglalta”, „Nadányi Úr Protestatioval oda menván, az föld szántásától tiltotta” volna a földfoglalót, de Bessenyei Mihály „több morgó szavai között minden igaz ok nélkül agyba főbe verte s puskáját is elvévén tölle, a Kocsija kerekén öszve törte”. Másik alkalommal pedig – nem tudni, mi okból – „Pyber Úrnak is tisztartóját le huzatván rútol meg verette”. Olyan ember volt hát Bessenyei Mihály – summázta mondandóját a fiskális –, „a ki sem törvénytől, sem Istentől, sem más valakitől nem tartván, minden személyly válogatás nélkül valami nékie tettzet vi et potentia mediante vett el mindent másoktól”.² A sérelmezett Nadányi Sándor szerint is Bessenyei Mihály „minden igaz ok nélkül” verte az embereket, „és akire reá feküdt, akárkinek is Jóságát erőszakosan el foglalta”. Sorozatban vette el a tanú „kaszállóit, szántó fölgyeit”, s amikor egy „bizonyos tábla fölgyének”, erőszakos elszántása ellen személyesen protestált, Mihály úr a „nálla lévő bot forma Nád Pálczájával mind addig verte, miglen rajta öszve nem törte”. Ugyanúgy „keményen megkínoztatta... a Fátens úr Erdőháti Ispánnját is el fogatván, keményen meg kötöztette”. Egyszóval „számlálhatatlan törvénytelen cselekedetű ember” volt Bessenyei Mihály. Az általa elkövetett hatalmaskodások olyannyira számlálhatatlanok, „hogy azoknak csak le írására három vagy négy árkus papiros sem lenne elég”.³

Nem tudni, a vádolók szándékosan összpontosítottak-e arra, hogy ez a rabiátus, „felette erőszakos” ember miért éppen az osztályos társaival, kitüntetésen is a rokonaival és tisztjeikkel verekedett, dulakodott. Ha valóban ütött-vágott, nem lehet, hogy éppen a „juss” körül észlelhető kusza viszonyok is elegendő okot adtak volna, hogy a tagbaszakadt Mihály, élve testi erőfölényével, ilyen módon szerezzen érvényt akarátának, vélt vagy valós jogainak? Elgondolkoztató lehet az is, hogy a nem rokonokon vagy az

alávetett jobbágyokon-zselléreken miért nem követett el hasonló törvénytelenégeket. Talán azért emlegették volna a rokoni körön esett sérelmeket, hogy a dühöngő ember vétkessége még kirívóbb, még botránkoztatóbb legyen? Nem tudjuk. A „megszámlálhatatlan esetek”-re való ködös célozgatás azonban nem tűnik meggyőző bizonyítéknak.

Tudjuk, hogy a beregi és bihari hatalmaskodásokra célirányos vizsgálatok során derült fény. Másként szólva: Tajkli Miklós azért szállt ki a dinnyeföldi zenebona után a megyékbe, hogy a Bessenyei családra terhelő adatokat találjon. S aki keres, talál is, noha nem lehetett nehéz dolga.

Akadtak azonban terhelő adatok a Bessenyei család körül céltudatos kutakodás nélkül is. Négy évvel a dulakodás előtt a szomszédos Gáván az erdőélés ügyében tűzött össze három Bessenyei fiú két helybeli nemessel. A gávai bonyodalmak a következőképpen rekonstruálhatók. Tudjuk, hogy az 1848 előtti jogfelfogás szerint az erdők fölött igen erős volt a földesurak tulajdonlási hatalma. A makkoltatás, legeltetés, gubacs- és gyümölcsszedés etc. mellett különösen is a fakitermelést (lett légyen szó tűzi-, épület- vagy szerszámfáról) tekintették kizárólagos földesúri „megengedő-jognak”, vagyis a földesúr engedélye nélkül mindezekkel nem élhettek sem a jobbágyok, sem a nem jobbágyok. Ahogy a népesség gyarapodott, az erdőkímélés céljából és megannyi helyi vagy éppen földesúri érdekből, az uraságok számtalanszor rendelték el hosszabb-rövidebb időre szóló vágási tilalmakat. Amint a vallomások sejteni engedik, ez történt 1780 telén Gáván is. Több kisebb földesura lévén a falunak, a földesuraságot valójában itt is a nemesi közbirtokosság alkotta. Tilalmi döntését valamikor január 10-e táján ez a testület hozhatta, és január 12-én az „estvéli időben” Bessenyei Boldizsár, Vida István és Kereki Ferenc helybeli földesurak fölkeresvén a közbirtokostársaikat, kivel-kivel közölték a határozatot. Amikor azonban Dobai Sándornál „az erdőnek megtiltását” előadták – így szól a jegyzőkönyv „állító” kérdése –, „a tekintetes Úr (mármint Dobai Sándor) a maga épületre való fa szükségét elő hozván, mindnyájan a béli szükségét helybe hadták és annak le vágatására Consensusokat adták”.⁴ Nehéz lenne ma már eldönteni, hogy azon az estén ez történt-e vagy sem, megadták-e az engedélyt vagy sem.

Tudjuk viszont, hogy ezt követően Dobai Sándor január 17–18. „napja táján maga szükségire épületre való fákat vágatott”. A fák kivágatása után, január 19-én „a fák fel jegyzésére, hogy ha el lopnák is addig míg bé hordatná, könnyebben reá akadgyon, ki küldötte embereit meg jegyezni” (ti. a kivágott fákat). Bonyodalom azonban ekkor támadt. A fajelölő emberek ugyanis nem tudták elvégezni munkájukat, mivel „Bessenyei Boldizsár, Jóseff és Pál Uraimék az erdőre kimenvén a tekintetes Úr, Dobai Sándor családgyai fejszét és Hajduja Puskáját hatalmasul el vették”. A hatalmaskodó három Bessenyei közül József a Gáván lakó legidősebb Bessenyei fiúnak, Lászlónak felnőttkori gyermeke volt, aki atyja örököséként, joggal tekintette magát a helybeli közbirtokos-földesurak egyikének. A tanúvallomásokból azonban kiderült, hogy a három Bessenyei testvér mellett valóságos falusi csapat vonult az erdőre, köztük vegyesen gávai és berceli emberekkel – jobbágyokkal és nemesekkel egyaránt.⁵ Még a „fejsze-szedés” napján este Bessenyei Boldizsár Nagy Jánossal „a Helységet bé járatta, hogy jönnének a Templomba reggel”, ti. az illetékes közbirtokos-földesurak, hogy az ügyben közös döntést hozzanak. A megtorló akciót követő másnapon (ami föltehetően vasárnapra esett) a hívó szóra többen megjelentek,⁶ s az istentisztelet után „ki jöven a Templombul, azt végezték, hogy Dobai Sándor Úrhoz külgyenek el és ha a Tekintetes Úr az több Földes Urak ren- delésére nem áll, az épületre való le vágott fáit el horgyák”. A küldönc két helybeli jobbágy: Szabó György és az előbbi Nagy János volt.

Nem tudni, hogy a hideg, kopogós januári délelőttön ott a templom előtt mi is volt a „végzés”: a vallomástevők erről nem beszéltek. Valószínűnek vehető, hogy a végzés arra szólította föl a vágási tilalmat megszegő Dobai Sándort, hogy a kitermelt fát nem hordhatja el, s nem folytathat további fakitermelést. De az is lehet, hogy a végzés, a tiltás ellenére kitermelt fa azonnali elhordásáról, elhordatásáról szólt. A meghallgatott 13 tanú közül mindössze egy említette csupán, hogy a végzést Dobai uram nem fogadta el. „És mivel a tekintetes Úr – mondotta Nagy Mihály – a több földes Urak rendelésére nem állott, végezések szerint Bessenyei Boldizsár Úr azt mondotta: soha ne járjunk utána, hanem elvégezésünk szerint hordassuk el a fáját”.⁷

A hangadó, láthatóan, ezúttal is Bessenyei Boldizsár volt. A vágási tilalom betartatása ügyében indított lármás kivonulást is ő

vezette az erdőre, ő üzent aznap este, ő szervezte meg a vasárnapi tanácskozást. És amikor az istentisztelet után a birtokosok egybe-
gyűltek, szerepéhez illő módon, „fel szóval szólott a jelen való népeknek” ott a templom előtt: ahogy megérkezett Dobai úr elutasító válasza (ami a jelenlévők számára egyébiránt aligha lehetett kétséges), azt mondta a várakozó „népeknek, hogy akinek tezene, jőne a gávai erdőre, fát adna eö kigyelme eleget”. És hogy a „szónoklat” még hatásosabb legyen, az érzelmekre hatóan is mondotta: „aki adós volna Papnak, Mesternek, abbul kifizethetné” (mármint Dobai úr elkobzásra ítélt fájából). Nagy Mihály tanú a lobbanékony „népvezér” szavait valamivel részletesebben így adta elő: „a Templom előtt Bessenyei Boldizsár úr ki is hirdette a községnek, a most említett Földes Urak meg edgyezett akarattyából, hogy mivel a Papnak és Mesternek a gávai Szegénsig egy egy Szekér Fával tartozna, most a Földes Uraság jó módot engedné, mennének ki, és a Dobai Sándor Úr fájából hoznák meg. Azzal széllyel oszolván a Templom elől, ugyan az nap Bessenyei Boldisár, Joseff és Pál Uraimék az Erdőre ki mentek, és a Tekintetes Dobai Sándor Úr Fáját el hordatták.”⁸ Nem tudjuk, hogy az „úri falurossza” és a rátartian büszke ember tulajdonságainak furcsa elegyét viselő Bessenyei Boldizsárt – a tőle talán kicsit el is várt – közszeraplési vágy vagy talán az igazságosság ügye, a többségi akarat érvényesítése ösztönözte-e, mint számtalanszor máskor is. Annyi bizonyos: amikor most nagyot ütött a tilalomszegő földesúron, éppen ezzel jóságos és könyörületes maradt a szegényekhez, miközben kötelességtudó úrként mutatta fel magát a lelkész és a tanítómester előtt is. Az igazságot osztó hatalmas úr alakja ez – gávai és berceli méreteken.

Aztán megindultak a fogatok. Hétfőn, de másnap kedden is, a rövid januári nappalokon szorgalmasan hordták az elbírságot fát. A mocsarakkal, vizenyős terekkel teleszórt ártéri erdő befagyott jegén-haván siklottak a szánok, ezek a téli szállításra alkalmas összeeszkábált fatákolmányok. Sürögtek-forogtak az emberek. Hangos lett a téli erdő. Hangja szinte áthallik az időbeli tereken. Szó szerint: recsegett-rovogott a munka. Vitték az elmaradt fájárandóságát papnak, mesternek s az iskola- és egyházszolgának,⁹ de hordták a fát maguknak¹⁰ s ahogy egyik-másik tanú tudni vélte, vitette a fát a Bessenyei család magamagának is. Olyannyira, hogy

az emlékezetes napon „Berczelen T. idősb Bessenyei Zsigmond Úr, a Berczeliek közzül izeket fel hívatta és segiccségül kérvén a Gávai Erdőre... a maga Berczeli Udvarába ezekkel hozatott a Deutrális Le vágott fábul”.¹¹

Mi történt hát Gáván: ítélet-végrehajtás? a megérdemelt büntetés csoportos megvétele? valamely személyes-családi bosszú? könnyen fellobbantható lázadás? Vagy csupán a káröröm, a potyalesők talmi öröme élhette ki magát? Netán a félelem mozgatta az embereket a csakugyan erős, testileg is hatalmas nagy embertől? a messze nyúlni képes, mindenható nagy családtól?

A januári zenebonának azonban volt egy durvább epizódja is. Föltehetően huszonhárom-huszonnégy éves volt ekkor Bessenyei József, a családi vagyon gávai örököse,¹² aki a tanúvallomások szerint az események aktív szereplője lehetett. Mintha a tilalom körül támadt bonyodalmakban tanulgatta volna a „Bessenyei-virtust”. Nemcsak a hírneves Boldizsár nagybátyja oldalán mutatkozott azokban a napokban, de önállóan is megmutatta „oroszlánkörmeit”. A hatalmaskodás szorosan kapcsolódott az erdőtilalom ügyéhez: Nemzetes Filep Gáspár négy lovát ugyancsak január 20-án azért vette és vitte el Bessenyei József és segédcsapata, mert Dobai Sándor földesúrhoz hasonlóan szintén „tilalom ellen való vágásokat” eszközölt, „az Gávai erdőben feles tölgy fát vágattott”.¹³

A jobb módú nemestárs megbüntetésében hat gávai és berceli jobbágy, egy nemes¹⁴ segédkezett az ifjúnak. Lutheránus András tanú színes előadása szerint amikor Bessenyei József „a deutrális napon Filep Gáspár eő kigyelme házára reá ment” többedmagával, s amikor „a négy lovait ki akarta vitetni az ólbul, Filep Gáspárné a fiára, Filep Györgyre reá kiáltott, fejszére, villára, úgymond, fiam, és a lovaiddat ne hadd elvinni”. Az anyai buzdítás után a fiú Bessenyei József kocsisának „neki szaladván, mellyen kapta”, ekkor azonban József „két Berczeli embere Filep Györgyöt haján fogva le nyomta”. Nem kímélte magát Filep Gáspárné sem, aki látva ezt, Bessenyei József „kocsissának esett s egyik kezével a haját, másikkal a ló kötő fékszarát megfogta és elvinni nem engedte volna, egyik azt kiáltotta: bocásd a hajamat, a másik: nem viszed bizony az én lovamat”. Ezen közben „az ides Annya – mondja Lutheránus András – Bessenyei Jóseff eő kegyelméhez is kapdosván, az keze

fejét mezetelen karddal meg csapta” (ti. Bessenyei József). A nagy lármára „Filep Gáspár (az apa) is oda jövé, hogy az lovai el vitelének ellent álljon”, de a berceli emberek megfogták és „a földhöz csapták”, s olyannyira meglökték, „hogy a földön elterül- vén alig kelhetett fel”. A fiút pedig „két berczeli ember hajánál fogva tartotta mind addig, míg az édes Apja négy lovát el nem vitték”. Mindeközben Bessenyei József „eö kegyelme mezetelen karddal - mondta Szekeres György szemtanú – forgolódott, és hol Filep Gáspárt magát, hol az Feleségét, hol az Leányát kezébe lévő Pál- czával ütötte”.¹⁵ A lovakat pedig csak másnap, „1 forint” váltságdíj ellenében „atta vissza” Bessenyei József.¹⁶

Nemzetes Filep Gáspárral azonban később is meggyűlt a Besse- nyei család baja. A vizsgálatot folytató deputáció előtt 1785 tavaszán a tanúk azt állították: „Bessenyei Uram (ti. Boldizsár) Ns Filep Gáspár eö kigyelme Udvarára hatalmas erőszakossággal reá men- vén, ott a Filep Uram Fiját le vonatta s fel vágatta”. Csak föltételezni tudjuk, hogy a „hatalmaskodásra” valamikor 1780 és az 1784-es zenebona közötti években kerülhetett sor. A köztük lévő feszült- séget kiváltó okok közül a következő konfliktus enged sejteni valamit. Eszerint Filep Gáspár „pénze után bírván bizonyos földe- ket a Bessenyei részbul, a múlt esztendőben erőszakosan el vette Tölle (ti. Bessenyei Boldizsár), a pénzét sem tette le nékie”.¹⁷ Vagyis a földek használatáért zálogpénzt rakott le – kölcsönt adott – a Filep család valamikor, s az „erőszakosság” ezúttal azt jelenthette, hogy „se pénz, se posztó”: Filep Gáspár elvesztette a pénzét és a használatba kapott földet is.

Más jellegű konfliktusok mérgezték meg Dombrádi András és Bessenyei Boldizsár kapcsolatát. A kisnemes famíliát szoros rokon- sági szálak fűzték a Bessenyei családhoz, hiszen a legidősebb Besse- nyei fiú, László Dombrádi Annát vette feleségül.¹⁸ András így hát testvére lehetett Bessenyei Lászlónénak, ilyen módon Józsefnek nagybátyjaként kellett volna őt tisztelnie.¹⁹ A följegyzések azonban arról tanúskodnak, hogy a zenebona előtti években nem lehetett közöttük felhőtlen a kapcsolat. A jegyzőkönyvek két „ütközéses” esetről is számot adtak. Az „állat-elkötéses” eset szokványos módon arról szólt, hogy „Bessenyei Boldizsár Uram” Dombrádi András „három ökrét erőszakosan el vevén, el adta és az árát el is költötte”. A tanúvallomások sem mondanak többet, csupán annyit árultak el:

az ökröket a „csordáruk” kötötték el – ám hogy mikor és miért, örökre homályban marad.

Csak föltételezni tudjuk, hogy az ügy háttérében a telekviszályból fakadó indulatok munkálhattak. A vizsgálóbizottság azt tudakolta: igaz-e, hogy „Gáván azon telket, a kin Bessenyei Julianna Asszony házat kezdett csináltatni, Dombrádi Uramtul Bessenyei Boldizsár Uram erőszakosan vette el?” Ám az erőszakos telekfoglalást azzal tetézte még, hogy Dombrádi uramnak „mind a Leányát, mind a vejét, Nemes Kövér Ferencz eö kigyelmét, azért hogy telkeket oltalmazták, megverte”.²⁰ Nemes Kóti Péter tanú megerősítette: Bessenyei Boldizsár erőszakosan vette el Dombrádi András gávai beltelkét, Dombrádi uram leányát és vejét pedig „keményen meg verte és verette”. Bessenyei Uram maga mellé vett emberei „Nemes Kövér Ferenczné Asszonyomat annyira megszorogatták, hogy beteg lévén belé, amint a tanúnak a titulált Asszony maga panasolta, feküdt is tovább egy hétnél belé”.²¹

Nem tudjuk, lett-e folytatása a rokonok közt dúló háborúskodásnak. Vajon beletörődött-e Dombrádi András és a lánya-veje a csúfságba, ami rajtuk megesett? Bessenyei Julianna valóban akkor-tájt kezdett házat építtetni magának Gáván, s azt is tudjuk, hogy a református papné itt élte le hátralévő néhány esztendejét.²² A múltba néző persze azon is eltűnődhet, hogy az indulatok a rokonságon belül is milyen rejtett utakon és kiszámíthatatlan módon kanyaroghattak – akkor is. Hiszen ugyanaz a Bessenyei Boldizsár, aki ekkor még a Julianna nővére házépítéséhez szükséges beltelek megszerzése érdekében képes volt rárontani közös rokonukra, alig egy év múlva fortyogó indulataival már ugyanezt a nővérét vette célba ott a berceli mezőn és paszabi szobájában.

Bonyolultabbnak látszik egy másik, gávai föld- és telekügylet. Történt pedig, hogy az úrbérrendezés idején Bessenyei László „vitélő Mikecz Mihály²³ ő kigyelmétől és Házás Társától, nemzetes Bakó Susanna Asszonytól 24 vonás forintokat olly véggel” vett fel, „hogy most Nemzetes Kereki Ferencz Uramnál lévő merítő beli kaszállómat ő kigyelmeknek kezekhez bocsátom és két köből alá való szántó földel azon kívül minden járásban segíteni fogom mind addig, míg a meg írt 24 forintot becsülettel le nem fizetem”. Azt is magára vállalta Bessenyei László, hogy a majdani visszafizetés megtörténte után még „egy-egy köből földel két-két esztendeig

segíteni fogom” (ti. Mikecz Mihályt). Nyolc évvel később, 1781-ben azzal egészítették ki a szerződést, hogy a korábban megkötött „contractusra írt földekre adott (még) Mikecz Mihály ö kigyelme 6 Rhénes forintokat”, vagyis ezzel a földek használata fejében adott zálogösszeg 30 forintra emelkedett.²⁴

A „contractus”, amit az 1785-ös kihallgatási jegyzőkönyvek közé szó szerint átmásoltak, igen világosan a „merítőbeli” kaszáló és a járásoként két-két köből alá való szántóföld („négy járásban”²⁵ összesen 8 köből alá való terület) használatbavételéről beszélt, a megállapodásban szó sem volt tehát valamely belső telek átengedéséről, használatbavételéről. Nem tudjuk persze, hogy időközben kapott-e Mikecz uram szóbeli engedélyt arra nézve, hogy a Beszenyei családot illető egyik gávai beltelkükre magának lakóházat s más építményeket emeljen. Amit bizonyosan tudunk: 1783-ban, Beszenyei László halála után egy évvel ezt a „belső fundust” és a rajta álló épületeket Beszenyei Boldizsár elvette a Mikecz családtól, és Mihályi Uraméknak „többet ígervén, által” adta.

A Mikecz család azonban önkényesnek találta a döntést, és megpróbált azzal szembeszállni. Két évvel az események után a megyei deputációnak ezt írta ifjú Mikecz Mihály: Beszenyei Boldizsár engedetlenségüket tapasztalva „mintegy nyolcad magával hatalmasul rajtunk jöven, a házból erőszakosan ki hányatott” (ti. „bennünket”). Más tanúk is megerősítették, hogy Gáván „most múlt esztendeje – állította Kovács Sámuel – Mikecz Uramtól egy telket erőszakosan el vett Beszenyei Boldizsár Uram”, és mivel „ki nem akart Mikecz Úr a házból menni, ki hányatta”. Kóti Péter választékosabban szólva azt vallotta, „Hogy pedig Mikecz Uram maga Házából ki nem akart menni, (Beszenyei Boldizsár) szokott vakmerőségével hatalmasul reá menvén, törvénytelenül ki hányatta”.²⁶

Idősb Mikecz Mihály, majd a fia nem csupán a kihányattatást sérelmezte, sokkal érzékenyebben sújtotta őket – s ezt találták törvénytelenebbnek is –, hogy a visszavett földek után a letett pénzüket sem kapták vissza, és hogy az épületek értékét sem fizette ki nekik a Beszenyei család. Az utóbbiak summázata pedig, a hivatalos becslések szerint, jóval magasabb volt, mint a földek fejében lefizetett zálogösszeg. Mikecz Mihály kérésére Gáva falu főbírája és több esküdt 1783 augusztusában kimenvén, a szóban

forgó házat „minden hozzá tartozandó épületekkel” a következő értékűnek találták: „A Ház aestimáltatott tizenöt forintokra, a Szilvás kerítéssel 15 forintra, az Istálló és a Disznó ól a köz kerítéssel 15 vonás forintokra, a kút 10 Vonás forintra, a Noska Uram Nádháza Ólával és Garadja kerítésével 5 forintra, idest 50 Vonás forintokat tészén in Summa”.²⁷

Nem tudjuk, hogy Bessenyei Boldizsár milyen jogcímen, milyen minőségében járt el: csupán a rettenetes erejét fitogtatta-e, vagy éppenséggel törvényes jogalapja is lehetett annak, hogy nyers erőt volt kénytelen alkalmazni? Ami bizonyosan állítható: az 1773-as contractus csupán a határbeli földek időleges használatáról rendelkezett, s egy szóval sem beszélt a falubeli belső telek átengedéséről. A szerződés hatályos tartalmán túlterjeszkedett volna a Mikecz család, s ez szolgáltatathatott volna „törvényes” jogalapot a durva kivettetésükhöz? Nem tudjuk. Az viszont könnyen fölmérhető, hogy a mintegy 8 holdat kitevő szántóföld a nyomásokban s a hozzá kapcsolódó merítőbeli kaszáló a falubeli beltelekkel, házzal és gazdasági épületekkel együtt létfenntartó kerete és forrása lehetett a nagyon szegény, meglehet vagyontalan nemes Mikecz családnak.

Nem csoda, ha ifjú Mikecz Mihály, a szegény gávai kisnemes fia, mintegy a veszett fejsze nyele után kapva, két évvel az események után is kísérletet tett: a család súlyos sérelmeit újabb kérelmében tárta a Bercelre kiszállt megyei deputáció elé, és orvoslásért esedezett. A panaszos ifjú szívbe markoló sorait hosszabban kell idéznünk. Azért „esedezik alázatosan” a Deputáció előtt, hogy „ha másképpen belé nem kíván bocsátkozni is, legalább javaslása, és Bessenyei Boldizsár Úrnak lelke esméretire való támasztásával méltóztasson azt véghez vinni, hogy ezen erőszakosan el vett földeknek és épületeknek az árát valamiképpen fordítsa vissza”. Ám ha ezt nem cselekedné, akkor azért esedezne „a Tekintetes Deputáció előtt úgymint: 1. Mivel nemes ember vagyok ugyan, de olly szegénységben helyeztetve, hogy sem módom, sem tehetségem nincsen, hogy Bessenyei Boldizsár Uramon el követett törvénytelségét és erőszakosan el tulajdonított pénzemet meg kereshessem. 2. Mivel meghalván a szüleim, olly árvaságban maradtam Ifjú koromban, a ki sem módját, sem uttyát nem tudom a törvénykezésnek. 3. Mivel úgy is még eddig a Tekintetes Nemes Vármegeye pártját szokta fogni az illyen el árvakodott (embernek),

mint én, akinek semmi más gyámola és Tutora nincsen”, kéri hát a Deputációt, hogy segítsen rajta.

Nincs nyoma annak, hogy a megindító esedezés meglágyította volna a megye vagy éppen a sérelmet okozó fél szívét. Azt viszont tudjuk, hogy az 1793-ban végrehajtott nemesi összeírásban már csupán a jobb módú jobbágytartó Mikecz család neve szerepelt,²⁸ és az ő nevük nem található a későbbi felmérésekben sem.²⁹ Így hát a pórul járt, végképp szegénnyé lett Mikeczeknek Gáván, talán egyszer és mindenkorra, nyomuk veszett.

A kérdezők szerint akadt volna konfliktusa Bessenyei Boldizsárnak Paszabon is, a másik szomszédos faluban. Niczky József³⁰ és a Bessenyeiek között az összeütközést ezúttal is valamilyen vitás telekügy okozhatta. A megyei bizottság újabb vádat hordozó kérése azt firtatta volna: hallotta-e a tanú, hogy Paszabon „Tekintetes Niczky József úrnak egy telkét el akarván venni, fel is kerítették, s midőn a Titulált Úr öszve vágatta volna Kerítését, otthon nem lévén Bessenyei Uram, haza menetelével azt beszélte, hogy ha otthon lehetett volna, Niczky Urat meg lőtte volna”. Az „ügyre” egyetlen tanú sem reagált, így hát a vád alighanem mendemondának tekinthető.³¹

Vizsgálódási körünk térbeli határait tovább szűkítve, újra megérkezünk Bercelre, a Bessenyei család törzshelyére. Már a gávai zenebonalásoknak is igazi vezéralakja Boldizsár volt, nem lehet hát meglepő, ha még inkább így volt ez Bercelen. Abban a faluban, ahol főhősünk valóban otthon érezhette magát, amelytől elszakadni soha nem tudott. Bizonyosan ismerte a falu minden szegletét, minden rendű-rangú lakóját gyermekkora óta. Odanőtt a tájhoz, a Tiszához, de összenőtt a település közösségével is. És mint látni fogjuk, vele is összenőtt a falu. Bármennyire furcsán hangzik is: a közösség apraja-nagyja, valamennyi tagja láthatóan fölnézett rá, közkedveltségnek örvendett.

Mik is voltak hát a vádak, amelyekkel itt Bercelen a Bessenyei testvéreket, első helyen is Boldizsárt illették? A vádak egyik csoportjába azok a „hatalmaskodások” sorolhatók, miszerint Bessenyei Boldizsár jobbágyokat vett volna el telkestül „erőszakoson”, „törvénytelenül” – és éppen Olasz Lajostól. Mintegy az érem másik oldalán olyan „cselekmények” szerepeltek súlyos vádként, hogy ugyanez a tagbaszakadt „úri falurossza” Olasz Lajos megszökött és

üldözött alattvalóit befogadta, védelmébe vette, oltalmazta. Olyannyira, hogy a befogadott embereket még a megye erélyes föllépeése esetén sem volt hajlandó oltalma alól kibocsátani.

A jobbágyok és jobbágytelkek erőszakos elvétele ügyében a vád öt nevet emlegetett egyre-másra. A jegyzőkönyvek szerint érdeklükben már a megye is megpróbált volna fellépni, s a tekintélyén esett csorbát is javítani akarván, érthető, ha most, 1785 tavaszán a kiszállt deputáció igen nagy buzgalommal kutatta: mi is történt hát a szóban forgó öt jobbágy ügyében. „Igaz-e – hangzott a deputáció vonatkozó kérdése –, hogy most legközelebb Olasz Uramnak öreg Vas István és Páll nevezetű jobbágyait telkestül; úgy Vass András, Pap István, Gönczi Péter nevezetű jobbágyait, minden igaz ok nélkül el vették, mellyért már” a megye „Deputatitot küldött ki, még sem akarják vissza adni”.³² A falu korábbi nótáriusa határozottan állította: „bizonyosan tudja, hogy most leg közelebb a veris (ti. a dinnyeföldi verekedés) előtt” jobbágyokat (akik közül Pap Istvánt már Pap Mihálynak mondja a tanú) telkestül „Bessenyei Boldizsár és György Uraimék minden igaz ok nélkül el vették, melly eránt már a T. Nemes Vármegye Deputatitot is küldött ki, még is mai napig is (1785. febr. 17.) tartóztatták”.³³

A vád, hogy egyszerre öt jobbágyot vett volna el „minden igaz ok nélkül” a két Bessenyei testvér, igen súlyosnak, egyben roppant feltűnőnek mondható, noha egy-egy jobbágy erőszakos eltulajdonítása nem tartozott éppen a ritka példák közé. A feltűnő ezúttal az, hogy a viszonylag kevesebb, 15–20 jobbágycsalád felett rendelkező és helyben lakó két köznemesi család közül egyszerre öt jobbágyot merészelt volna eltulajdonítani az egyik a másiktól. Ha így volt, így lett volna, akkor ez azt jelenthette, hogy Olasz Lajos egyik pillanatról a másikra elvesztette jobbágyállományának” egynegyedét, illetve a Bessenyei család a magáét ugyanennyivel megnövelte. A vád valós vagy valótlan, szerfölött eltúlzott voltát egyrészt olyan módon lehet kideríteni, hogy az említett családneveket megkísérreljük más, korabeli jegyzékekkel egybevetni. Korábban elemeztük már az Olasz Lajos földvagyonáról és jobbágnépségéről 1780-ban készített összeírást. A benne lévő bizonyosan teljesnek mondható 23 családnév között mindössze egyetlen Vas nevezetű jobbágy található, aki éppen István keresztnévre hallgatott, ezzel szemben a másik négy családnév nem szerepelt Olasz Lajos jobbágyai-zsellé-

rei között. Nehéz elképzelni, hogy köznemesünk 1780 és 1784 között négy új családdal-telekkel gyarapítva saját jobbágyállományát, egyúttal el is veszítette volna azokat. Annál kevésbé lehetett ez így, mivel a Pap (István, illetve Mihály) és a Gönczi családnév az 1785-ben készített tanúkihallgatási jegyzőkönyv másik helyén mint a Bessenyei család jobbágysai tűnnek elő, azzal a külön megjegyzéssel, hogy őket akkor éppen Kövér Ferenc úrtól árendálták a Bessenyeiek.³⁴ Vagyis a „névelemzés” alapján az öt jobbágy közül mindössze egyről bizonyítható, hogy 1784-ben Olasz Lajos jobbágya volt. Ezzel szemben kettő jogszerűen árendás jobbágya volt akkor a Bessenyei családnak.

Vass Andrásról pedig tudjuk, hogy szolgálja, konvenciók kocsisa – és nem jobbágya – volt Olasz Lajosnak, és szerződése – mint minden ilyen szegény emberé – rendszerint egy-egy esztendőre szólt. Ami azt is jelentette, hogy a mozgását nem gátolták és korlátozták a jobbágyot telke után személyileg is földesurához tartósan odaláncoló kötelmek, könnyebben cserélt gazdát, mint ahogy ő is könnyen kicserélhető, elküldhető volt.

Maradt hát a sérelmezett öt jobbágy közül kettő: Vas István és Vas Pál. Ügyük még a zenebona után két évvel sem jutott nyugvópontra, s ennek köszönhetően tudjuk, hogy valamikor az 1780-as évek legelején miként váltottak-cseréltek „gazdát”. Olasz Lajos újabb beadványára ugyanis 1786 szeptemberében ismételt vizsgálatot rendelt el a megye. A vizsgálatot végző szolgabíró azt tudakolta, hogy a két jobbágyot mikor és mi módon vette el Bessenyei Boldizsár és György Olasz uramtól. Az időpontról egyik tanú azt állította, hogy a két jobbágyot „arra következő tavaszon” vették el, amikor Olasz Lajos „Jószága Sequestrum alá vétetett”.³⁵ Ami ennél fontosabb: szabályosan vagy törvénytelenül, erőszakosan történt-e az elvétel? Az egyik tanú szerint mielőtt a Bessenyei testvérek elvették volna Vas Istvánt és fiát, Vas Pált telkeikkel együtt Olasz Lajostól, annak rendje-módja szerint a „berczeli nemes emberek által megküldvén előre azon teleknek és két Jobbágnak Summáját admonióltatta és a pénzét megkínáltatta, hogy a Summa fel vételével botsássa ki Vas István Jobbágyát a Fiával s Telekével edgyütt”. Ám a tanú szerint Olasz uram erre azt válaszolta volna, hogy amíg Bessenyei Boldizsár „egészlen” meg nem küldi a Gyulay-jussért a pénzt – mivelhogy e jusst Olasz uram bírná –, addig „nem botsáttya

ki a keze alól” a Vas jobbágyokat. Az üzenettől Bessenyei Boldizsár haragra gerjedvén – vallotta a tanú –, „mindjárt akkor nap meg parantsolta” a két jobbágnak, „hogy többször Olasz Uramnak Úr dolgára ne mennyen”. Így történt a két jobbágy „el fogtatása”. A falu akkori bírása is megerősítette, hogy Bessenyei Boldizsár csakugyan elküldte Olasz Lajoshoz „a két Berczeli nemes embert és a pénzt”, s azon „alkalmatossággal a pénzel meg kínálták a végett, hogy Vas Istvánt Fiával és Telekével botsássa ki”, Márky Ferenc szerint azonban nemcsak „meg kínálták”, de át is adták a pénzt Olasz Lajosnak. „Mivel a Bessenyei Urak – vallotta a tanú – bizonyos makkolásért adósnak tartották Olasz Lajos Uramat, azon adósságát a teleknek és el foglalt embereknek Summájából ki vévén, a többit meg küldék és még azon felyül két Huszassal többet, mellyet Bessenyei Uramék nem kívántak vissza Olasz Lajos Uramtul.”³⁶ A tanúvallomások szerint tehát egy zálog visszaváltásáról lehetett szó, így hát kétséges lehet a vád, hogy a valóban Olasz Lajos alá tartozott Vas nevű telkes jobbágyok erőszakos úton kerültek volna át a Bessenyei család földesurasága alá. Az öt jobbágy erőszakos elvételét emlegető vád pedig ilyen módon nem csak túlzásnak, de már-már szinte rágalomnak látszik.

Tudjuk, a jobbágyszerzés egyik gyakran alkalmazott módja az volt, hogy a máshonnan elmenekült vagy elűzött parasztot a földesurak védelmükbe vették, befogadták. Egy-egy falun belül azonban, amikor az egyik földesúr a másik alattvalójával tette volna ugyanezt, alighanem a ritkább példák közé tartozhatott. Ha ez mégis előfordult, az eset már önmagában véve is a nyílt kihívás, a szembenállás egyik kézzelfogható tünete lehetett. Különösen akkor, ha a befogadás és menekülés a két helybeli földesúr-család „viszonylatában” mind sűrűbben, egyre többször megisméltódott – mint éppen itt Bercelen. A vád szerint a megyei deputáció 1785 tavaszán azt firtatta: „igaz-e, hogy noha már Asylum nincsen, még is akármelly gonosztevő ha Udvarokba szalad, azt manutemeállják (manumittálják) és ki nem adgyák” a Bessenyeiek.

Mindössze egyetlen esetben fordult elő, hogy a Bessenyei testvérek által befogadott paraszt nem Olasz Lajostól menekült s fordult védelemért hozzájuk. Bíró Ferenc volt az,³⁷ aki „egykor Nemes Ormós Miklós Uramat orrozva főbe ütven, T. Szolgabíró Uram meg akarta büntetni; de minekelőtte el fogatta volna, Bes-

senyei Uramék Udvarába” ment; „azután Szbíró Úr maga ment ki kérni szép móddal, még sem adták ki és máig is büntetlen vagyon”. A többiek egytől egyig Olasz Lajos alattvalói voltak, akik vagy vele, vagy valamelyik emberével követtek el ilyen-olyan vétkeket, s ezért helyezték magukat a Bessenyei ház oltalma alá. A vád szerint ezek a következők voltak: „Olasz Uramnak valamely Conventionatus kovács czigányát” fogadta be „el szökése” után, „kit is Olasz Uram sokszori kérésére ki nem adván, Paszabra által szöktette” (ti. Bessenyei Boldizsár). Hasonlóképpen nem adta ki Olasz Lajos Gönczi István nevű „vett jobbágját és conventionatus Béressét”, akit Bessenyei Boldizsár „erőszakosan udvarába” vett. Ugyanezt tette „Vass András nevezetű kocsissával az idén”; továbbá „elvették Olasz Uramnak egy kondás bojtárját, úgy egy Béressét” is; nemkülönb „most a nyáron sok károkat tett s három lóval el szökött Gulyásának a feleségét” ugyancsak bevette az udvarába, és „ki nem adgya és még most is ottan tartóztattya”.³⁸

A falu volt nótáriusa, Kovács Sámuel – aki időközben Sárospatakra költözött – megütközéssel adta elő, hogy amikor a szolgabíró „szép móddal” akarta volna kikérni Bíró Ferencet, Bessenyei Boldizsár makacs módon őt sem adta ki, „holott nem is az eő kigyelmek Embere volt”.³⁹ Tőle tudjuk, hogy az Olasz Uram három lovát eltolvajló gulyását a megye már példásan megbüntette, hiszen „ezen gonosz cselekedetiért a Magistratuális Tömlöztben raboskodik”.⁴⁰ Elképzelhető tehát, hogy a gulyás felesége félelmében, az újabb megtorlások elől menekülve helyezte magát a Bessenyei család oltalma alá. Amikor pedig a Vass András nevű kocsist a Bessenyeiek „erőszakosan elvették”, ügyében Olasz Lajos többször fordult hozzájuk, ám őt „szolgálatyában requisitiojára is vissza nem bocsátották” – mindmáig.⁴¹ Drótos György vallomásából pedig az tudható meg, hogy „Bessenyei Uramék... a nyáron” Olasz Lajosnak egy másik „Béressét és kondás bojtárját az Alföldre le szöktették”.⁴² Talán szökni hagyták őket, de az is meglehet, hogy a bihari birtokaikra szöktették át a két szegény embert.

Vasass János napszámos valamikor 1784 nyara és 1785 áprilisa között szökött meg Olasz Lajos szolgálatából, s a „Bessenyei Uramék udvarházukba” – már-már „menetrendszerűen” – szintén befogadták. Az ügyben kiszállt megyei deputáció 1785. április 6-án Bercelen felszólította Bessenyei Boldizsárt, hogy a megszökött

napszámost „küldje és adja vissza” Olasz Lajosnak, ám ő „többször kijelentette, hogy őt soha vissza nem küldi, sem vissza nem adja”. Holott intették a makacs urat, hogy ha Vasass János netán „már vállalt szolgálatának idejét kitöltötte” volna is, és nem „engedték volna el” (ti. Olasz uram szolgálatából), akkor is a magánjogot alkalmazva, csak bírósági ítélettel lehetne előbbi szolgálatából kibocsátani. Figyelmeztették Bessenyei Boldizsárt, hogy akkor még érvényben volt a megyének ama rendelkezése, miszerint mindenfajta erőszakosságtól és hatalmaskodástól tiltották volna őket. Mindhiába. „Bessenyei Boldizsár Úr – summázta a kudarcot a deputáció – mégis, előző nyilatkozatával összhangban, amihez továbbra is ragaszkodik, igen sokszor kijelentette, hogy őt – Vasass Jánost – soha vissza nem adja.”⁴³

Bessenyei Boldizsár azonban védelmébe vette a saját jobbágyait is, ha arra az illető éppenséggel rászorult vagy rászolgált. „Igaz-e”, szolt az egyik kérdés, hogy amikor „Tóth András és Oláh István meg kínoztattott, Olasz Uram Deputációt kérvén a V(ár)m(e)gyétül, helyesnek találtatott panasza, s a Primipilusok (főkolompokok) meg is büntetődtek; kik között Bessenyei Úrnak is egy Nagy Ferenc nevezetű emberét a T. Deputáció meg akarván büntetni, el fogatta ugyan, de Boldizsár Uram nem engedte megveretni”.⁴⁴ Világosabban szólva: a két jobbágy – Tóth és Oláh – Olasz Lajos emberei voltak, akiket a falubeliek alaposan helybenhagytak Márky Mihály szerint a „casuss” pedig akkor esett, amikor Bessenyei Boldizsár „Olasz Uram ellen fellázasztván a berceli népet, marháját (ti. Olasz Lajosét) Gávára zavartatta, Tóth András és Oláh István nevezetű embereit (akik nyilván megpróbáltak szembeszegetni) le verette”, Olasz Lajost pedig meggyomroztatta.⁴⁵ Tóth András közönséges jobbágya, Oláh István pedig „ökonómusa”, „gazdája” volt Olasz Lajosnak. A verekedők között ott buzgólkodott Nagy Ferenc is, aki a Bessenyei család jobbágya és „hajdúja” volt, ilyen módon Oláh István „ellenpárja” és így az ellenlábasa is lehetett.⁴⁶

Nagy Ferke ügyéhez hasonlatos Albert István esete, aki Ugrainé asszonyom „embere” volt ugyan, ám a dulakodások idején „Bessenyei Uraimék a Titulált Nemes Asszonytól árendában bírták”. Egyik „frontembere” lehetett Boldizsár úr csapatának, hiszen a dinnyeföldön is ott szorgoskodott,⁴⁷ de ez a házasság zsellér⁴⁸ ott

jeleskedett a téli erdőn is, amikor Olasz Lajos embereitől elvették a fejszéket. Ő bántalmazta – bizonyosan az idő tájt – nemes Balogh Mihályt és feleségét is, noha okát „cselekedetének” nem ismerjük. „A Fátens-t és feleségét – mondta a sértett Balogh Mihály – Besenyei Uramék bizonyos Albert István nevű Jurisdictionatusok minden igaz ok nélkül meg tépászván, a Nemes Vármegye azt rendelte, hogy a Földes Úr adjon Satisfactiot, de mindekkoráig sem a Tanú, sem a Szolga Bíró Uram tudtára meg nem büntetődött.”⁴⁹

A tanúvallomások tengerében számtalanszor elhangzott, hogy a Besenyei család törvényszegő, hatalmaskodásairól hírneves famíliája a falunak. Vida István gávai közbirtokos mondotta: „Nincs is annyi Törvény, hogy a Besenyei Uramék rendi felett való elkövetett Törvénytelenéseket meg zabolázná.” Ám a meghallgatott tanúk csak a zenebona környékéről, egy-két évből tudtak ilyen-olyan példákat bemutatni. Mindössze a most említett Vida István tekinthető kivételnek, aki – amint erről szó volt már – a Besenyei család belviszálykodásaiban – Boldizsár Julianna-ellenes föllépéseiben – ugyancsak érintett volt. Vida uram most a Besenyei ősök „szörnyűsége” tetteről gondolta föllebbenteni a feledés fátyolát. „Ezen panasz képpen sokszor tett beszédgyével is bizonyította – mondta a tanú –, hogy Nagy Attyát éjtzakának idején titkossan ki csalván Besenyei Uraméknak az Elei a házbul, meg lötték és meg ölték. Nem különben az édes Annyának (ti. Vida édesanyjának) hatvan kereszt búzáját és földjét erőszakos hatalmassággal Besenyei Uramék el vitték és amint a Fátens Uram hallotta, a Praepostnak is az Ekéjében egy ökrét meg lötték.”

Ami az időpontokat illeti, most sem tudjuk meg, mikor is lötték le éjtzakának idején a Besenyei testvérek „elei” Vida uram nagyapját, s azt sem, hogy ki vagy kik is voltak hát ezek az „elei”. A szűkszávú vallomásból az sem derül ki, hogy mikor vették el az édesanyja búzáját és búzaföldjét (az a hatvan kereszt búza akkor bizony tetemes termés volt, mint ahogy az volt a földterület is, amelyiken ennyi búza megtermett).⁵⁰ Kődbe vész a másik hallo-másból szerzett értesülése is, miszerint a jászói prépostság egyik ökrét – szántás közben! – meglőtték (miért csak az egyiket, és miért éppen szántás közben – kérdezhetnénk). Az elmosódó, valószerűtlennek tűnő múltbeli esetek inkább megerősíteni látszanak azt a szembeszökő ténytet, hogy a Besenyei család egynéhány erőszakos-

kodása – legalábbis a jegyzőkönyvek szerint – valójában a zenebona tájékára „összpontosult”, így hát a hatalmaskodás aligha mondható a ház „örökös” és „eredendő” tulajdonságának.

Jobbágyvédő gesztusaik viszont, úgy tűnik, köztudottak lehetek. Bíró Ferencet, amikor a szolgabíró meg akarta volna büntetni – vallotta nemes Márky Mihály –, „minek előtte el fogatta volna, a Berczeli Parasztok szokása szerint Bessenyei Uramék Udvarokban recipiálta magát”.⁵¹ Vagyis azt tette, amit a parasztok itteni szokásuk szerint tenni szoktak, ha védelemre szorultak. Bizonyára ebből a köztudatból táplálkozhatott az a jellegzetes hiedelem vagy éppen már egyenesen közhit – amit a jegyzőkönyv készítői persze nem eléggé elítélhető tulajdonságként emlegettek –, hogy a népet ez a család bármikor, kedve szerint fel tudta „lázasztani” – bárki ellen. S erre nézve bizony mind a gávai, mind a berceli „zenebonák” jó néhány példával szolgálhattak. A jobbágyvédelmező hírnév mellé azonban az erőt is oda tudták társítani, hiszen „azzal szokták a Népet Magokhoz kecsegtetni, hogy eő kigyelmek Juris Gladius emberek lévén, a kit meg akarnak ölni, meg ölhetik, a kit pedig meg akarnak menteni, meg menthetik, és sem Király, sem Vármegye az eő kigyelmek kezekbül nem veheti ki, ha mindgyárt embert ölne is”.⁵²

Aki életet menthet s aki életet olthat ki, az bizony hatalmas úrnak tekintendő. Ám ha valakik, mint esetünkben éppen ők, ezt a titokzatos hatalmat nem annyira a kiszolgáltatottak legázolása, hanem éppen a védelmezésük ügyében alkalmazták inkább, akkor válik érthetővé az a már-már legendássá növesztett „népszerűség”, amivel a Bessenyei testvérek, kiemelkedetten is Boldizsár rendelkezettek. „A Törvényt Pedig – szolt a sommás vád – tellyességgel nem akarják tudni és esmérni, végre ha másképpen törvéntelenségeket nem folytathatták, Népet szoktak lázasztani, a ki eő kigyelmeket Berczelen és Gáván mézes mázas, de különben fortélyos és csalárd beszédekért úgy halgattya, mint az Oraculumot”⁵³ – mint másutt idéztük már.

Olvasván mindezeket, joggal támad gyanú az elemzőben: vajon csakugyan ők voltak-e a „néplázasztók”, vagy talán maga a „nép”, a jobbágyrendű parasztok lettek volna inkább a lázadó hajlamú, a könnyen lázítható emberek? A fölbujtó és a bujtogatott falubeliek dinnyeföldi buzgalmát firtatók joggal tették hát fel kérdést: „igaz-e,

hogy ezen Berczeli parasztok... a Földes Urakkal magokkal és Tisztyeivel is sokszor ujjat húztak és ellenek állattak?”⁵⁴ Az ügyben meghallgatott tanúk közül hárman, inkább mentetve sorstársait, azt vallották: „olgy Vakmerőségeket ugyanezen Berczeli embereknek még nem tud mondani, melly által magokat a Földes Urak hatalma alól ki akarták volna szabadítani”. Szó sincs tehát arról, hogy a főnnálló „világrend” ellen lázadt volna fel bármikor és bármelyik berceli paraszt.⁵⁵

Oláh István viszont, Olasz Lajos jobbágy-gazdája, azt állította, hogy a „Berczeli parasztok az előtt is mindenkor ilyen vakmerő emberek voltak, hogy Földes Urak magok és tisztyeik ellen is fel támadni bátorkodnak”. Ám a súlyos vádra alig tudott érdemleges esetet előadni.⁵⁶ Sokkal indulatosabb vádakkal illette a berceli parasztokat nemes Balogh Mihály, akit az egyik helybeli jobbágy rútol „meg tépászott”. Szerinte a parasztok nemcsak „vakmerő és támadó” emberek voltak „mindenkor” és nemcsak ujjat húznak földesuraikkal, hanem ráadásul még „mocskolják is és bestelenítik is” őket, „és csak leg kisebb alkalmatosság elől adja magát is, ütök, verik és minden illetlenséggel viseltetnek irántok, amint ezt a Tanú ő kigyelme magán is gyakorta tapasztalja”.⁵⁷ Forrásaink szerint – ha valóban megtörtént – Balogh Mihály esete kivételes lehetett, mögötte általunk nem ismert okok munkálhattak. Láthatóan a személyes megbántottság keserősége hatja át mondandóját.

A berceli jobbágyok rakoncátlansága, lázadó viselkedése, úgy tűnik, azért kapott hangot a vizsgálatok során, hogy a Bessenyei család törvénszegő magatartásának mintegy a társadalmilag is veszélyes „néplázasztó” hatása még inkább kiütközzön, bizonyosságot nyerjen. „Sem erdőbe, sem mezőbe, sem bent a Helységbe Bessenyei Uramék miatt jó rendtartást, avagy tilalmast tartani Gáván és Berczelen, sőt valahol Bessenyei Uramék laknak, lehetetlen”. Ahol tehát jelen vannak, a „rend” mindenütt felborul. Rendbontó viselkedésüknek pedig egyszerűen az a magyarázata, hogy rendszeresen „szükségtül viseltetvén, sokszor egy darab kenyérért (!) az egész erdőt, vagy akármit eladna” a család.⁵⁸ Aligha szükséges hangoztatni, hogy a valóban nyomasztó körülmények ellenére sem igen kerülhettek ennyire megalázó helyzetbe.

A törvénszegő familia szükségképpen szembekerült és szembeszegült a vármegyével is. Az „erőszakos emberek (mármint a

Bessenyeiek) sok ízben a Vármegye Rendelése és Statutumá ellen is, úgy a Szolgabíró Urak végzésével is szembe szegezük magokat”. Láthattuk, a jobbágyok védelmezése ügyében többször is megtették ezt, fittyet hányva a megye utasításainak.

Engedetlenségük egyik jellegzetes példajaként említették, hogy a megye a „Tisza tisztítása végett itt Berczelen tartatott két Csajkáját” Bessenyei Boldizsár „széjjel hányatta s a Vármegye híre s akarattya nélkül maga szükségére fordította”.⁵⁹ A csajka széthánytatásáról tudott Kóti Péter,⁶⁰ és emlékezett az esetre Berey József, akkori alispáni kancellista is. A „hat évvel ez előtti” esetrőlmondotta: a megye „determinálta azoknak (ti. a csajkáknak) redintegráltatásokat, de Fiscális Actio-é vagy csak Judiciaria admonitio által-é”, és hogy megtörtént-e a helyreállítás „avagy sem, arrul Tanú Uram semmit sem tud”.⁶¹ Az ügygel valóban foglalkozott 1780-ban a vármegyei kisgyűlés is.⁶²

A jegyzőkönyvekben rögzített valamennyi hatalmaskodásról kivétel nélkül szóltunk, és nem csupán az alaposság miatt. Azért is tettük ezt, mert a rendre elősorolt esetekből és az egyes tanúvallomásokhoz fűzött módosító-hitelesítő (authenticatus) kiegészítések segítségével talán néhány általánosabb következtetés is levonható, megfogalmazható lesz. Meglepő tanulságokat kínálnak ugyanis a most említett hitelesítő-módosító kiegészítések. A falu korábbi jegyzője, Kovács Sámuel például a törvényszegő Bessenyeiekről a jegyzőkönyv főszövegében szó szerint ezt mondotta: „Mind közönséges hírbül hallotta a Tanú, mind pedig két esztendő alatt, amíg itt lakott, úgy tapasztalta, hogy Bessenyei Boldizsár Uram mindenkor ilyen Törvény ellen járó erőszakos és nép lázasztó ember volt.” És aztán rendre sorolta az ismert eseteket (az öt Olasz-jobbágy elvételét, a Dombrádi-, Kövér- és a Mikecz-konfliktusokat). Csakhogy ugyanez a tanú a módosító-hitelesítő szövegben már azt vallotta: „A specificice ki tett hallomásokon kívül egyéb törvénytelenességét sem nem tapasztalta, sem nem hallotta Bessenyei Boldizsár Úrnak a Tanú.”⁶³ Szó sincs tehát arról, amit a főszöveg Kovács Sámuel szájába akart volna adni, hogy ti. két éven át rendre azt *tapasztalta* volna, hiszen az előadott néhány esetet csupán „hallomásból” ismeri, és egyebekről személyes tapasztalatai nincsenek.

Még élesebb a fordulat Nagy István parasztember vallomásában, aki a főszöveg szerint állítólag azt mondotta: „Tudja”, hogy Nagy

Ferenc nevű jobbágyát Bessenyei Boldizsár nem engedte megbüntetni, azt pedig a „szemeivel látta”, hogy a fejszékét miként vették el az erdőn erőszakkal Olasz uram embereitől. „Ezekből gondolja tehát a tanú – erősített rá még egyszer a főszöveg – ő kigyelmét erőszakos és törvénytelen embernek lenni.” Csakhogy ugyanez a tanú a módosító kiegészítésben már azt vallotta: „Mind ezeket csak hallotta”, egyébiránt pedig „erőszakos embernek sem tarttya Bessenyei Boldizsár Uramat”.⁶⁴

Ugyanilyen kétségeket ébreszthet bennünk nemes Márky Mihály vallomása. Emlékezhetünk cikornyás mondataira – amiket a főszöveg „igaz” vallomásként adott a szájába miszerint példátlanul rendbontó, néplázító és népámító emberek a Bessenyeiek. Közel három oldalon át sorolta a család erőszakoskodásait, megyeellenes lépéseit, megannyi „ki keresett okokból vexa képpen” tett durva cselekedeteit. Csakhogy a módosító kiegészítésben már azt mondta: „Mind ezeket csak másoktól hallotta” és hogy „Mindezekben magától egyebet nem tapasztalt a Tanú, hanem csak hogy a Csajkákat Bessenyei Boldizsár Uram széjjel verette, a Tallóka erdőről az Olasz Uram sertéseit bé hajtotta”, illetve a „fa hordásért (Olasz Lajost) meg zálogolta”.⁶⁵

Hasonló fordulat figyelhető meg Drótos György vallomásában is. A főszöveg szerint ugyanis a tanú „tudja”, hogy Bessenyei Boldizsár elvette Dombrádi uram ökreit, Olasz Lajos Vass nevű jobbágyát, Mikecz uram telkét, megbírságolta a karádi jobbágyokat, rárontott Olasz Lajos „Curiájára”, elvette és befogadta Gönczi nevű jobbágyát, a gulyásné, Vass Pált, a béresét és a kondását. Ezzel szemben a kiegészítő szövegben ez áll: „ezen punctumban specificált törvénytelenységben egyebet nem tud, hanem csak hogy Bessenyei György (tehát nem Boldizsár!) Uram Vassékat telkestül együtt Olasz Uramtól el vette, megtiltván ő kigyelmét további birodalmoktól”.⁶⁶ A többi „állítás” talán egytől egyig valótlan lett volna? A „megtépászott” nemes Balogh Mihály súlyos sérelmei ellenére is igen határozottan vallotta: „Egyebünnen nem mondhattya a Tanú Bessenyei Boldizsár Uramat erőszakos embernek.”⁶⁷

Tétován állunk e jelenség előtt, a bizonytalanság érzete kerít hatalmába bennünket: vajon elfogadhatóak-e történeti forrásként az egykori tanúvallomások, milyen mértékű lehet a valóságtartalmuk? Mert az még csak rendjén való lenne, hogy az ellentétes

érdekeket követő vallomások állításai gyakran kioltják egymást, de vajon elfogadható-e, ha egyetlen személy vallomásában ugyanez a furcsaság ismétlődik újra.

A jelenségnek a logika szabályai szerint kétféle magyarázata lehetne. Az egyik változat szerint elképzelhető, hogy a jegyzőkönyvekben rögzített tanúvallomások talán el sem hangzottak vagy nem így hangzottak el, egyik-másik tanút talán meg sem kérdezték. A dolgok valóságos menete esetleg ez lehetett: Olasz Lajos panaszos beadványát és mellékleteit⁶⁸ eljuttatta a megyéhez. Ott az ügy mérlegelése, esetleg „fektetése” után kiszállt a kijelölt deputáció, tagjait – talán többször is – újra tájékoztatta, „győzködté” a sérelmezett fél. Majd a deputáció felállította, megszövegezte a kérdéseket, és összeállította a „tanúköroket”. Néhányat meghallgattak közülük, majd a kérdések és a tanúk sorszámozott rendjében megírták a megfelelő, a szándékaiknak megfelelő válaszokat. Azután egyik-másik (esetleg valamennyi) tanú előtt felolvasták a deputáció által írt válaszokat vagy a válaszokból valamit. Már csak amiatt is ezt kellett tenniük, mert a tanúk nagy része se írni, se olvasni nem tudott. A felolvasott szöveget esetleg értette vagy egyáltalán nem értette a tanú. Aztán a főszöveghez csatlakozó hitelesítési részben módosítottak valamit vagy nem. Az ún. válaszadók szövegét a bizottság hol hosszabban, hol rövidebben adta elő, itt vagy ott egy-egy részlet kimaradt, másutt a példák száma szaporodott. Megint máskor egy-egy jelzővel, jelzős szerkezettel, a beszélt nyelvi fordulataival ékesítették és élénkítették a szövegeket, a „válaszokat”.

Valamivel bonyolultabb a kivizsgálási menet másik változata, amikor is megtörténhetett, hogy a tanúk vallomásukat vagy a vallomásuk egyik-másik állítását – mai szóhasználattal – visszavonták. Föltételezzük tehát, hogy a deputáció lelkiismeretesen teljesítve kötelességét, szabályszerűen járt el mind a tanúk meghallgatásában, mind a jegyzőkönyvek fölvételében, és a tanú előtt ismertették írásban rögzített vallomását. Elképzelhető tehát, hogy néhány ponton – itt-ott alapvetően – ezért módosult a jegyzőkönyvek főszövege. A kérdés azonban az: miért kellett visszavonni, módosítani a vallomásokat? Az emlékezet zavarai miatt, belső belátásból, vagy éppen valamilyen külső nyomás (család, környezet) hatására?⁶⁹ Nem tudjuk sem megítélni, sem eldönteni, hogy a tanúk miért

vonták vissza egyik-másik állításukat, és miért hagyták meg a többieket. Szó sincs arról, mintha kételyeink azt akarnák sugalmazni: az előadott esetek mind-mind a fantázia és az elvakult gyűlölet termékei volnának, más szóval, hogy azok valójában meg sem történtek. Állítani csupán annyit akarunk, de azt igen határozottan, hogy a megtörtént esetek nem vagy nem egészen úgy estek meg, ahogy a „vallomások” elbeszélik, állítják, különösképpen is ami azok indítékait illeti.⁷⁰

Legvégül szólni kell még arról a másik szembeötlő jellegzeteségről is, hogy az ún. „erőszakoskodások” a dinnyeföldi dulakodást megelőző és követő időkben sűrűsödtek össze. Azt is mondhatnánk talán, hogy a tömeglélektan, a tömeghisztéria szabályai szerint működtek: látható és láthatatlan okokból táplálkozva, erősödtek, aztán sisteregve kirobbantak, majd természetes utórezgésekkel sebesen vagy fokozatosan elültek. Tárgyszerűbben szólva: a baljóslatú zenebonázások „áthúzása” a falun a vád szerint a Bessenyei testvérekhez, kitüntetetten is Boldizsárhoz és Györgyhöz, másfelől pedig Olasz Lajos megjelenéséhez látszik kapcsolódni. Elképzelhető, hogy a sértett fél Olasz Lajos lévén, a deputáció csupán azokra a hatalmaskodásokra koncentrált, amelyek itt Bercelen Olasz Lajoshoz és közvetlen környezetéhez kapcsolódtak. Megpróbálva bizonyítani, hogy noha a Bessenyei testvérek fékezhetetlen természete eredendő tulajdonságuk ugyan, ezek az indulatok most ki-mondottan, céltudatosan Olasz Lajos ellen irányultak. De az is elképzelhető, hogy a Bessenyei testvérek másokon és máskor csak-ugyan nem követtek el efféle hatalmaskodásokat, indulataikat tehát Olasz Lajos tettei és lépései hívták elő, provokálták ki.

Ehhez látszik kapcsolódni e hatalmaskodások másik szembeötlő jellegzetessége. Nem a Bessenyei-hírnév kötelező védelme mondatja velünk, de az elősorolt „tények”, a ránk maradt följegyzések azt mutatják, hogy a testvérek haragja a többször megbírságolt karádi emberek kivételével szinte egyszer sem a jobbagyokat-parasztokat sújtotta. Sem Bercelen és Gáván, sem pedig Biharban. Mi több: számtalanszor épp a védelmükben tették félre vagy rúgták fel a törvényes szabályokat, vették semmibe a nagy hatalmú megye döntéseit.

Vajon miért voltak ennyire kegyesek, miért „karolták fel” a köznépet a köznemesség rendjébe tartozó Bessenyeieik? Mi kész-

tette őket, főképpen is Boldizsárt, hogy a jobbágyparasztok oldalán mutatkozzanak, esetenként szinte tüntetően? Vajon mi ösztönözhette őket arra, hogy átlépve az általuk is elfogadott szokás- és jogrenden, ne az alávetettek, hanem a kiváltságos osztályos társaikon hatalmaskodjanak? Talán a keresztyén hitük, a puritán és protestáns etika, a bibliai világregend erkölcsi normái?

A jogrendben is biztosított földesuraság jellegzetes értelmezése, hogy a parancsolás és a gondoskodó atyáskodás egymástól elválaszthatatlan „funkciók” volnának? Igazi „urak” lettek volna; akik tudták, hogy a valódi erő nem a gyengék eltaposásában mutatkozik meg? Vagy a könnyelmű és élehetetlen életmódjuk „lzaságából” fakadó világfelfogásuk sugalmazta volna a megértőbb modort, az alányomottak iránti érzékenységet? Netán megérintette volna őket a távoli tájokról ide derengő újkor szelleme, egynémelyik eszméje és eszménye? Vagy csak ilyenek teremtette őket a Teremtő?

Ki tudná megmondani? És vajon ők maguk tudták-e, hogy a cselekvés egyik-egyik feszültebb pillanatában mi lehetett éppen a készítő, az ösztönző, a mozgató „erő”?

A Bessenyei-féle „földesúri mentalitás” a falubeli vetélytárs „ellenfényében” mutatkozik meg igazán, a kettő kontrasztja rajzolja ki élesen a kétféle magatartásmintát. A két földesúr esetében a hatalmaskodások jellege és irányultsága között mutatkozott minősíthető különbség. Az Olasz Lajos ellen emelt vádpontok nagy része a földesúri durvaságokban és önkényeskedésekben vélte elítélhetőnek köznemesünket: szidta, káromolta, megalázta, ütötte és verette az embereket. Súlyos vád volt ellene, hogy mint megyei perceptor az előírtnál több adót szedett be a fálvaktól, s a behajtott pénzek egy részét a maga mulatozásaira fordította. Szemére vetették végül azt is, hogy több esetben magamagának – jogtalanul – ingyen dolgoztatta a falut.

A bevezető fejezetben említettünk már, hogy a tanúkihallgatási anyagnak kisebbik hányada (egynegyede) foglalkozott a Bessenyei-féle viszontvádakkal, és hogy a tanúk egyik része éppenséggel nem megerősíteni, hanem kisebbíteni vagy cáfolni törekedett a vádpontokat. A szándékosság aligha lehet kétséges: a megyei deputáció ugyanis éppen ezt a tanúkört hallgatta meg a legsúlyosabb vádak, a durva földesúri önkényeskedések ügyében.⁷¹ A korabeli összeírások névanyaga alapján ugyanis kideríthető, hogy a tárgykorban

meghallgatott 14 tanúból az elbírálható 11 közül⁷² 8, vagyis a tanúknak több mint kétharmada Olasz Lajos jobbágya és regálébérlője volt.⁷³ A két nemes tanú közül Márky Mihály – éppen a dinnyeföldi dulakodásnál – Bessenyei Boldizsár hatalmaskodásától szenvedett sérelmet, Mikecz Mihály viszont egyik segítője volt az egykoron perceptorkodó Olasz uramnak. A fennmaradó egyetlen tanú pedig, aki akkor Buj faluban lakott már, Olasz Lajos perceptorkodása idején az udvarában szolgált hajdúként.⁷⁴

Ezzel szemben a két hónappal később, 1785 májusában végrehajtott tanúkihallgatások során – föltehető, hogy a Bessenyei testvérek felzúdulása miatt – már a Bessenyei-oldalon álló, oda húzó falubeliek közül hallgattak meg nyolc tanút a perceptorsággal kapcsolatos visszaélések ügyében és más ügyekben. Közöttük találhatók a Bakó nemzetség tagjai, két Bessenyei-jobbágy, és mindössze ketten voltak csak, akik nem kötődtek szorosan a Bessenyei házhoz – noha közülük az egyiket: őt magát és a fiát testileg is bántalmazta Olasz Lajos.⁷⁵ A meghallgatott tanúk nem mondhatók elfogulatlanoknak. Tudnunk kell tehát, hogy a tanúk vagy az egyik, vagy a másik család javát akarták szolgálni – és vele ki tudja, még mi mindent megszolgálni. Ismeretes az is, hogy a kisebb-nagyobb közösségeket felkavaró önkényeskedések, hatalmaskodások önmagukban véve is indulatokat, szenvedélyeket ébresztenek, ami ugyancsak torzíthatja a tárgyilagos helyzetmegítélést. Amikor sorra vesszük az Olasz-féle önkényeskedéseket, tekintettel kell hát lennünk ezekre is.

Más összefüggésben szóltunk már az Olasz Lajossal szemben többféle formában hangoztatott általános vádról, miszerint amióta „közibénk jött lakni”, azóta valósággal feldúlta a falu nyugalját; „mind nemes, mind nemtelen embereket gyakran megvert s házásokat vonásokat tett⁷⁶ s disznó Samfuter adta teremtette káromkodásaival s egyéb mocskaival sokakat illetett és megbántott”.⁷⁷ A korabeli szemléletmódot követve, előbb a nemesekkel kapcsolatos atrocitásokat kell sorra vennünk. Ajegyzőkönyv szerint Olasz Lajos Bercelen két nemes társát bántalmazta. Közülük az egyik Dombrádi László volt. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején még a jobbágytalan kurialisták sorába tartoztak, Dombrádi László azonban, nem tudni, mi módon (vétél, házasodás vagy öröklés révén-e), de az 1793. évi nemesi összeírásban már a jobbágytartó földesurak

rovatában kapott helyet.⁷⁸ Elképzelhető tehát, hogy az alábbi eset megtörténte idején nemcsak nemes-, de jobbágytartó földesúrtársa is lehetett Olasz Lajosnak.

Esete szinte irodalmi példázattá tehető mozzanata a hajdani idők világának. Történt pedig, hogy egyszer „Olasz Uram a töltésen jövén bé fele, noha kiabáltatott légyen is a cselédjével, hogy a töltésre ne menjen, még is Dombrádi László ökör szekérrel menvén ki fele, reá hajtott a töltésre”. A „töltés” a falu alatt húzódó védőgát vagy a faluból kivezető magasított út lehetett, s annak keskeny gerincén egyetlen „jármű” tudott közlekedni. De hát: ki volt előbb a töltésen? Ha Olasz Lajos kocsija haladt már „bé fele”, akkor miért mulasztotta el Dombrádi László az „elsőbbségadást”, vajon mi készítette erre? Vagy fordítva: Dombrádi lépett volna először szekérével a töltésre?

A jegyzőkönyv szűkszavú „tudósítása” azonban csupán a megütközés pillanatát rögzítette: „már rajta lévén Olasz Uram kocsija (ti. a töltésen), s öszve akasztotta” (mármint Dombrádi uram a maga ökrös szekerét Olasz uram kocsijával). Dombrádi uramat „ezen vakmerő gorombaságáért meg dorgálta Olasz Uram és öszve is szídta”. És Dombrádi László mintha csak erre várt volna: kaptafogta magát „utánna szaladván szolgástól Dombrádi vass villákkal Olasz Uram kocsijának, rútul mocskolta”. A történet azonban nem a töltésen ért véget. Mert Dombrádi László – mondja tovább a két tanú – „a mellett szemtül szembe maga udvarára jövén (mármint Olasz udvarába), illetlenül becstelenítette és hajába is kapván Olasz Uramnak”. Amikor Olasz uram a saját „udvaráról ki akarta betstenlenkedése miatt vezetni”, Dombrádi ellenállt, és ekkor Olasz Lajos rútot mocskolásaiért és vakmerő cselekedeteiért „lefogatta és árestomba tétette”.⁷⁹ Mintha a saját jobbágya-zsellére vagy cselédje lett volna: a „betömlöcözéssel” nemes-, netán földesúrtársát, áthágva a szokásokat és törvényeket, csakugyan megalázta.

Lappangó és szélesebb körű zúgolódásféléről lebben föl a fátyol nemes Márky Salamon esete kapcsán. A deputáció azt kérdezte, hogy „Márky Salamont akarattyából é vagy tudatlanságból ütötte meg Olasz Uram s hol, mikor, mitsoda idő tájba?” Az egyik tanú vallomása szerint a hely a saját udvara volt, ideje a perceptorságára esett, és a „casus” valamikor éjfél tájban történt. Jóval bonyolultabb magyarázatot adott ugyanez a tanú arra a kérdésre: vajon szántsán-

dékkal, előre megfontoltan („akarattyából”) ütötte-e meg Márky uramat, vagy csupán véletlenül tette-e, amit tett Olasz uram.⁸⁰ Mintegy eleve mentegetve Olasz Lajos tettét, a pártatlannak ezúttal sem igen nevezhető tanú azt adta elő, hogy „Olasz Uram Perceptorságában egy üdőben a Berczeli Paraszt legények azt a szokást vették volt fel, hogy éjtzakánként fel s alá kóborolván az uttzákon, éjféiben s éjféi után danolva, ujjongatva járkáltak”. Igen figyelemreméltó a „szokásra” való utalás, ami Olasz uram perceptorsága idején jött divatba, ezért az éjszakai rikoltozás-ujjongatás föltételezhetően mintegy a perceptorkodással elkövetett visszaélések elleni tüntetésként is magyarázható. Olasz uram, de maga a bíró is többször „szépen feddette” a legényeket, hagynák abba az éjszakai kurjongatást. Ezzel szemben a legények „egy éjczaka ablaka alatt meg állván truczra ott gajdoltak”. Csak azért is! Ekkor ment ki a lármázók közé a Cassa mellett őrködő „Hajdúja, és intette őket szépen, hogy azt ne Cselekednék és mennyenek haza nyugodalomra”. A gajdolók azonban „nem mentek el, hanem mocskolván meg támadták” a hajdút. „Végre a lármára Olasz Uram is felébredvén ki ment”, és megütközve látta, hogy a „szép intései” hiábavalóak voltak, ezért „egyett egyett ütvén vál közben rajtok”. Így eshetett meg, állította a tanú, hogy nemes Márky Salamont is, aki „lábra valóba, gubában és bocskorban” ott ordibált a legények között, „úgy lehet, hogy akkor meg ütötte egyszer, nem tudván kik legyenek a setétben azok a Betyárok, kik csakugyan meg nem szülvén az éjczakai kóborlástól a következő éjczakákon is”.⁸¹

A parasztlegények félreérthetetlenül Olasz Lajos ellen vonulgtak fel s alá az utcákon, s a föl-fölizzó perceptorelles indulatokra mi sem jellemzőbb, hogy a lármázó legények között ott menetelt a nem adózó nemes Márky Salamon is.⁸² Nem tudjuk, egyszer-e egyszer hányan is lehettek az éjszakai „csendháborítók”, de az Olasz-ellenes hangulat fokozódásában bizonyára jelentős szerepe lehetett a napról napra ismétlődő „vonulásoknak”, az éjszakai zenebonáknak is.

Ajobbágyokon elkövetett hatalmaskodásokat természetesen nem a későbbi szemlélet, nem a polgári vívmányok, hanem a korabeli szemlélet és jogrend, a szokásos gyakorlat figyelembevételével szabad és lehet megítélni. Tudjuk, hogy a földesúri joghatóság s annak legfőbb eszköze: az úriszék századokon át az igazság-

szolgáltatás egyik alapintézménye volt.⁸³ „Az úriszék elé tartozott – írta a jogtörténész – minden, az úrbéri viszonyokból eredő ügy”, a többi között minden olyan „ellentét is, ami a jobbágyok és a földesúr között keletkezett”, ide értve a 24 bot- és korbácsütés, háromnapos robot és háromnapos elzárás kiszabását meghaladó súlyos vétségek eseteit is. Viszont a 24 bot- és korbácsütés (az előbbi a férfiakra, az utóbbi a nőkre volt kiszabható) alatti vétségek esetén a kisebb büntetést „a földesúr a széken kívül is kiszabhatta”.⁸⁴ Vagyis ez esetben pillanatnyi belátása szerint ő maga is megbüntethette bármelyik alattvalóját.

Az országos törvények és megyei jogszabályok mellett azonban a berceli zenebona idején a jobbágyok büntethetőségét már újabb előírás, nevezetesen: a Mária Terézia úrbérrendelete nyomán falvanként fölfektetett urbáriumok szabályozták. Ezt a nagyon fontos okmányt Tiszabercelen 1773 elején, Olasz Lajos odakerülése előtt öt esztendővel hitelesítették, emelte kötelező érvényre az arra illetékes hatóság. Paragrafusai a többi között érvényes előírásokat tartalmaztak a jobbágyok büntethetőségére is. Eszerint a parasztot bármiért megbírságotlani csak az úriszéken hozott ítélet alapján lehetett (ahol jelen kell lennie a vármegyét képviselő szolgabírónak és esküdtnak). „A más büntetésekben pedig – szolt az urbárium 8. pontjának 3. §-a – ...az ollyatén gonosz tevőket azon eseten kívül, melly a Törvény által el vagyon végezve: nem Pénzben... sem pedig testében ne büntetessék; hanem büntetésül egy, két, és legföltrebb három napi kézi munkának végben vitelére köteleztesenek”. Előfordulhatnak azonban olyan esetek – szolt a következő, 4. § –, „hogy a Paraszt, valamint a szabad Nyelvével vagy testével vétkezett, vagy másként is az három napi munkabéli büntetéssel magát meg nem jobbítaná, úgy olyankor ötet az testében is büntetni szükséges légyen”. Ám ilyenkor „arra köletik vigyázni, hogy amidőn a testbéli büntetés eránt a dolog magát elő adgya, akkoron az bünös: ha erős, és egészséges személy lészen, az bünök mivoltához képest legföltrebb 24 páltza ütéssel, az Asszonyi-állat pedig szinte annyi korbács csapással büntetessék”. De ha a vétkes „korosabb vagy egyéb eránt gyenge erejű volna, az ollyatin árestommal és ha a szükség és bünnek mivolta úgy hozná magával, böjtöléssel is, száraz Kenyér és víz mellett sanyargatassék”.⁸⁵

A frissen hozott és bizonyosan köztudott intézkedések szerint tehát a korosabb és „gyenge erejű” alattvalókat testi fenytéssel nem lehetett büntetni. Az előírás szerint azonban az ép és egészséges parasztot is előbb 1–3 napi robotbüntetéssel kellett sújtani, és a testi büntetést csak ennek hatástalansága esetén alkalmazhatta saját jobbágyán a földesúr, illetve akkor, ha a jobbágy (függetlenül attól, hogy a jogállása örökös vagy szabadmenetelű volt-e) a „Nyelvével vagy testével vétkezett”. A nyelvvel és a testtel való vétkezésen, aligha lehet kétséges, azt kellett érteni, hogy szidalmazta-ócsárolta, illetve megfenyegette vagy megütötte földesurát, esetleg az ő emberét. Egyszerűbben szólva: ha föllázadt alávetett állapota ellen.

A bántalmazott jobbágyok sorát a bírókkal kell kezdenünk. Tudjuk, hogy a falusi bírókat majd mindenütt – így Tiszabercelen is – egy-egy évre választották a földesur(ak) jelöltjei közül. Ismeretes, hogy a parasztbíró csupán az úrbéri szolgálatok alól mentesült, ám a közadókat fizetnie kellett, és osztályos társaihoz hasonlóan büntethető volt.⁸⁶ Mégis önmagában véve sokatmondó, hogy az 1778-tól 1784-ig terjedő hat esztendő alatt Olasz Lajos a hat berceli bíróból hármat megbüntetett. Sorrendben Szűcs Györgyöt, Rohodi Mihályt és Görömbei Istvánt részesítette testi fenytésben.

Feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy a megalázott három bíró közül senki sem volt Olasz Lajos alattvalója. Rohodi Mihály – az urbárium szerint – 1772-ben Gyulay László házas zsellére,⁸⁷ Görömbei István pedig a Bessenyei család telkes jobbágya volt. Fontos kiemelni azt is, hogy a Görömbei familia egyik tagja az 1793-as összeírás szerint nemesi földet (is) használó, igyekvőbb, tehetősebb embere lehetett a falunak. A Szűcs családnév nem szerepelt az urbárium jobbágyai között, viszont az 1793-as nemesi összeírásban az agilis családbokorban több Szűcs is található, így a Szűcsök itt Bercelen – beleértve a megütött bírót is – föltehetően nem tartoztak az alávetett jobbágyok rendjébe.⁸⁸

A vád szerint Szűcs György bírót egyik alkalommal Olasz Lajos úgy megverte, hogy ágyba kellett feküdni, „egy hónapig fekvő beteggé verte”. Egyedül Albert János, aki Olasz uram jobbágya volt, tanúskodott az ügyben. Ő maga „nem látta ugyan”, amint „Szűcs Györgyött azért, hogy Esküdt Olasz Jóseff Uramnak forspontot nem akart adni és gorombául bánt véle Olasz Lajos Uram a maga házában poffon vágta”, de hallotta. A történetet nem nehéz re-

konstruálni: Olasz József Migléczről (Abaúj m.) meglátogatta testvérét, és forspontos fuvarral haza akart menni. Szűcs György bíró, úgy tűnik, vonakodott a forspontos jobbágyot előállítani. Talán azért, mert kétséges volt előtte: jogában áll-e Olasz Lajosnak a falu hosszúfuvar-„kontingensét” családi ügyben igénybe vennie. Bár-hogy volt is, a pofon bizonyosan elcsattant, és ha a bíró csakugyan ágynak esett, akkor a büntetés súlyosabb is lehetett, jöllehet a tanú azt állította: „mindazonáltal azt bizonyosan tudja, hogy abban az esztendőben, amelyben Szűcs György bíró volt, fekvő beteg soha sem volt”.⁸⁹

A másik két bírót a falubeli közmunkák elhanyagolása miatt verette meg (vagy akarta volna megveretni) Olasz Lajos. Az áradások által rendszeresen fenyegetett falu egyik létfontosságú ügye, aligha lehet kétséges, a töltések rendben tartása volt. Gondot okozott azonban, hogy ki jogosult a közmunkák megkövetelésére, irányítására: vajon a falu által választott bíró, vagy inkább a földesurak? Ám mivel itt több volt a helyben lakó földesúr, nyomban fölmerült: kit illethet a parancsolás és a fenytés joga?

Nem ok nélkül kapott nagyobb hangsúlyt a jogosultság kérdése nemes Márky Mihály vallomásában. Amikor Olasz Lajos – állította Márky Mihály – „valakit megbüntetett, azt nem másként cselekedte, hanem vagy úgy mint régenten Nemes Vármegye Tisztye, vagy úgy mint a Földes Urak által választott és tétetett Erdő és Mező Bíró Urak és töltések gondviselője”. Továbbá úgy, hogy „a Földes Uraság által Transactio szerént ki szabott törvényeknek vakmerő által hágóit s meg nem tartóit büntette”. Végül mintegy a negyedik szerepkörében, földesurasága jogán is megtehetette ezt, ahogy a tanú mondta: „mint Földes Úr is a maga engedetlen jobbágyait Érdemek szerént” ugyancsak büntethette. A többrendbeli jogosultságokból fakadó Olasz-féle „intézkedések” azonban „azért látszanak némelyeknek képtelenségeknek és nehezeknek – állította nemes Márky Mihály –, mivel az előtt itt soha jó rend tartás nem volt”. Viszont „miolta Olasz Uram Berczelre bé jött lakni, elsőbben is mintegy 40 punctumból álló Transactiot készítvén a jó rend tartásának bé hozása végett”. Azóta minden igyekezetével arra törekedett, hogy ezt a jó rendtartást „mind bent az Hellységben, mind pedig a mezőkön Erdőben, Hidak és töltések csinálásában” érvényesítse.

A jó rendtartást Olasz Lajos, vallotta Márky Mihály, „Bessenyei Uraméktól és némelly ellenkező Nemes és paraszt emberektől semmiképen bé nem hozhattya”.⁹⁰ Ezek közé tartozott a tanú szerint Rohodi Mihály bíró is. A megyei deputáció azt firtatta: „Rohodi Mihályt verette é meg valaha (ti. Olasz Lajos) vagy sem s ha verette, mikor s hol, mi okból?” Az esetnek nemes Márky Mihály sem volt szemtanúja, de „mindentől úgy hallotta, hogy ennekelötte mintegy hat esztendővel, még mikor Olasz Lajos Úr Nemes Vármegye Esküttye volt”, azért akarta megbüntetni „Bíró Rohodi Mihályt”, mivel az „a Piritó Lapossán ki mért töltésnek megcsináltatását sok ízben parancsolván meg nem csináltatta”. Ám amikor „meg büntetni akarta” volna a bírót, „melly alkalmatossággal kerülő nem lévén a midőn a bírótt lefektette volna fent említett Nagy Istvánnak, hogy fogná meg parancsolni, ki is nem engedelmeket, sőt el merte mondani, hogy Eskütt ember (ti. a falubeli paraszttanács egyik tagja) lévén, Olasz Uram néki nem parancsol,⁹¹ csakugyan ezen engedetlenségéért a Bírót fel bocsátván Olasz Uram Nagy Istvánt büntette meg”.⁹² Nagy István, az „Eskütt Ember” azért kapott Olasz Lajostól külön büntetést, mert a Bírót, amikor Olasz Uram megverette, „a földön tetszés szerént nem eléggé nyomta”. Ezért aztán Nagy Istvánt „háromszor erőssen meg kínoztá, végre magánál lánczra tette, hol ültében Jobrul Balrul erőssen pofozta”.⁹³

Rohodi Mihálynak azonban volt egy másik ügye is Olasz Lajossal, amikor is (talán az „elmúlt télen” 1783/84-ben) „a kerülők közül edjik” behajtotta Rohodi Mihály „szánkáját Olasz Uram mint Erdő Bíró udvarára”. Albert János tanú szerint azonban „nem azért hajtották bé mintha csak száraz fát hozott volna az erdőrül, a melly senkitől sem tilalmaztatik, hanem hogy az Földes Uraság rendelése ellen hír nélkül nyers tölgy fát vágott és hozott”.⁹⁴ Nyers vagy szárazfát vitt-e az egykori bíró szánkája, nehéz lenne ma már eldönteni. Ám ha valóban csak száraz volt a fa, s a mező- és erdőbíró – hiszen erről folyt a vita – nem is Olasz Lajos, hanem Bessenyei Boldizsár lett volna, akkor Rohodi Mihályt ezúttal újabb önkényes eljárás vagy éppenséggel kicsinyes bosszú sújtotta.

Görömbei István bírót ugyancsak „töltésügyben” büntette meg Olasz Lajos. Az előbb már említett ki-be vezető út és a hidak, illetve a Tisza-parton emelt „két fundamentális és Nagy töltések” ügye

szolgáltatót okot a harmadik bíró, Görömbei István „megcsapatásához”. Márky Mihály vallomása szerint, minthogy Olasz Lajos „úrnak csak magának kell azon töltésekre gondjának lenni, mivel a többi Földes Urak fel sem veszik, akár micsoda karban légyen” (ti. a töltések), ezért a Tisza túlsópartján települt karádi jobbágyokat, „kik hasonlóul ezen a töltésen járnak ki s bé”, vette igénybe „a töltések igazítására”. A karádiak a szükséges munkálatok jó részét „Olasz Uram pallérkodásában” megcsinálták ugyan, viszont a fennmaradó két-három napi közmunkát – ami által „egészben tökéletességre vihették volna” a töltéseket – a bercelieknek kellett volna elvégezni. „Akkor őszön, mind pedig következő tavaszon (1783/84-ben), míg jó idők jártak”, Olasz Lajos „száma nélkül sokszor parancsolta” a bírónak: végeztesse el a munkálatokat. A bíró azonban, aki „a Bessenyei Úrék által való párt fogását reménylette”, a tanú szerint semmit nem csinált, semmit sem csináltatott meg. Így történhetett meg, hogy amikor „a Tavallyi (1784) Nagy Árvíz hirtelenséggel néki jövéen, egészen fundamentomábul el seprerte” a töltéseket, „legalább is száz ölnyire az árvízzel el hordatta”. A bíró „restsége és szófogatatlansága” miatt azután „darabb ideig úszó vizen kellett a Hellységből ki s bé járni”. A töltésekből csupán az maradt meg, amit a karádiak idejében rendbe tettek. Nem csoda, mondja a tanú, hogy amikor sok-sok fáradtságát látta „Olasz Uram semmivé lenni”, akkor a „Bírón tíz vagy tizenkettőt üttetett, kin Bessenyei Uramék nagyon megindulván, az ólta szüntelenül haragszanak Olasz Uramra”. A Bessenyei-vádak szerint azonban sokkal súlyosabb Görömbei bíró uram esete, akit Olasz Lajos maga „egy rúddal úgy le vert, hogy ha fejét is találhatta volna”, akkor egy ütéssel „agyon ütötte volna”, ám a bíró feje az első ütés után „a Sövény karó közé esvén, agyon üttetésétül meg szabadult, de egyéb testében öszve törettetett”.⁹⁵

A megbüntetett három bíró közül, mint említettük már, egyik sem volt Olasz uram jobbágya. Ennélfogva rájuk büntetést nem földesúri jogán, hanem más „minőségében” szabhatott. Föltehető, hogy a vétkesnek talált bírót a falu mező- és erdőbírája vélte megbüntethetőnek. Nem tudjuk, volt-e valamilyen „rendtartása” a falunak, vagy csupán a szokásjog adott-e felhatalmazást a mező- és erdőbíróknak, hogy a közönséges jobbágyokon kívül testi fenyítéssel sújthatta a falu bírát is. Az esetből annyi egészen nyilvánvaló,

hogy a mező- és erdőbírónak, aki a jobbágyok által választott bíró fölött állt, a helyi közhatalmi hierarchiában meghatározó szerepe volt.⁹⁶

Olasz Lajos azonban a megszokottnál is gyakrabban bántalmazhatta a közönséges jobbágyokat, zselléreket. Közülük a leginkább brutálisnak látszó esetről, a lenbugázó robotban késedelmesen megjelent Oláh Mihályné Rác Erzsébet megkorbácsolásáról más összefüggésben beszéltünk már. Elmondtuk, hogy a félnapos késés miatt Olasz Lajos olyannyira megkorbácsolta „váll közben” a szerencsétlen asszonyt, hogy az ütések testi-lelki fájdalmától „meg ijjedvén, valami egy hét múlva bizonyos szív fájás és változás jövéreá, kéntelenítetett eret vágatni” (ti. magán). Láthattuk, a súlyos megrázkódtatást szenvedő asszony esetében az egyik tanú a főszövegben „letett hiti után” azt állította még, hogy „egyet vagy kettőt ütött” volna rajta Olasz Lajos, ám a jegyzőkönyv meghitelesítése során már azt mondotta: „az ütések számára semmiképpen nem emlékezik”.⁹⁷ Oka lehetett hát annak, hogy fojtogató „szív fájás jött reá”, hogy az asszony valósággal „sokkos” állapotba került.

A „felette részeseg” Oláh Péter esetét is említettük már, aki Márky Mihály szerint oly annyira „korhely ember légyen, hogy többnyire csak a Sidókat szolgálja pájinkáért és annyira vitte már az ital, hogy majdnem egészen mindenét el vesztegette”. Valójában emiatt esett meg „véle gyakran”, hogy az „Úrdolgát sem teheti”. Segítőkész földesura, Olasz Lajos – így a tanú – „egy időben két ökröt is adott boldogulására”, hogy élhessen. „De semmire sem mehetett vele.” Azt azonban „soha nem tudja a tanú, hogy Olasz Uram Oláh Pétert ok nélkül úgy megverette volna, hogy a miatt elnyomorodván koldulásra jutott volna”. Albert János hozzátette még: a büntetést Oláh Péter „noha sokszor megérdemlette volna, nem emlékezik a tanú mégis, hogy valaha Olasz Uram csak tizet is csapatott volna rajta” (kevesebbet, meglehet, többször is). És ezt azért meri állítani, mivel „kerülője lévén a titulált Úrnak, ha valakit büntetni akart, nálla nélkül meg nem eshetik”. A vád szerint azonban „Oláh Pétert úgy meg kínoztatta, hogy sokáig halálát vártuk, csak ugyan meg élt, de holtig nyomorult maradt”.⁹⁸

A földesúri szigor azonban nemcsak a kerülővel, de büntetett a kerülő nélkül is. Megverette Vass Pál nevű jobbágyának „ficzkóját” (fiát) is, amiért az nem az udvarába, hanem „másuva” ment szolgál. ⁹⁹ Ifjú Hegedűs Mihályt „a múlt télen” azért ütötte meg ő

maga – „hátról néki kerülván egy rúddal le verte” mert „Hersli zsidó” árendás háza – ami bizonyosan Olasz uramé volt – „éjzakanak idején meg gyuladván”, az odafutott ifjú jobbágy, aki öreg Hegedús Mihállyal a jászói prépostság fél-fél telkes jobbágysai voltak,¹⁰⁰ a bíró és Olasz uram „sok intésére” a tüzet „oltani nem akarta. Sőt azt merete mondani, hogy nem bánnya, had égjen s akkor egyszer rea vágott Olasz Uram nálla lévő pálczájával s nem többször.” Az esetet másképp adta elő Hersli Anna. Amikor a házuk „éjfél tájban” meggyulladt, a falubeliek közül jó néhányan „összeszaladtak volna, többnyire semmit sem hozván kezekben, csak az egészen bámultak”. Közöttük álmétkodott az ifjú Hegedús is, nála sem volt „semmi oltó eszköz s a többszöri intésekre is csak álván, (a tüzet) nem oltotta”. Mindezeket „meg indulván Olasz Uram”, csapott rajta egyet. Ezt követően Hegedús Mihály, botránkozik tovább Hersli Anna, „nem hogy az Háznak oltalmazására indult volna, de nagy zúgolódással haza mene”.¹⁰¹ Nem tudjuk, hogy a téli éjben föllobbant tűz riadalmára összefutott falubeliek megdöbbenésük vagy a titkos káröröm miatt bámulták-e tétlenül az égő házat. Minthogy azt sem tudjuk, hogy miért éppen Hegedús Mihályon és miért nem máson csattant Olasz uram haragos indulata. Éppen csak érintőlegesen említi a jegyzőkönyv azt is, hogy „Öreg Hegedús Mihályon – hetvennyolc éves öregember – ütött egyett Olasz Uram a Hídnál”, de nem tudjuk, hogy „mi okon”.

Akárcsak a két Hegedús, a jászói prépostság jobbágya volt Tóth János is. Az időpont ezúttal is ködbe vész, viszont azt „igaznak vallyá” Tóth János, hogy őt azért verte meg Olasz Lajos, mert a „Berczeli Erdőrül egy reves tőkét hozott haza”. A redves-pudvás tuskóhoz sem nyúlt azonban addig, amíg azt a „Vice erdő Bíró Bakó György Uram ő kigyelmének meg nem mutatta”. Noha a vicebíró engedélyezte a tuskófa hazavitelét, Olasz Lajos azonban ezért őt, mint aki kihágást követett el, megverte. Hasonlóképp megverte Tóth János fiát is,¹⁰² aki „Sarju kaszállás után vesszőért menván által” a frissen kaszált réten „az ökrét a kerülök bé akarták hajtani, mellyeket a tanú fia nem engedvén, mind meg verette, mind pedig három új kaszáját el vétette s ezek most is oda vagynak”.¹⁰³ Nem tudjuk, hogy a vesszőszedés miként adhatott okot és jogot arra, hogy Tóth Györgyöt Olasz uram kívánságára a kerülök megverjék, új kaszáit pedig elvegyék. Netán az ökrök legeltek volna tilosban?

Gencsy Györgyről nem lehet tudni, hogy miként, milyen „mínőségben” lakott Bercelen, de 1780-ban bizonyosan „Berczeli lakos” volt.¹⁰⁴ Derék köznemesünk a „Berczeli Földes Uraság által tétetvén Mező Birónak – vallotta az egyik tanú – Gencsy Györgyöt – ebbeli tisztében – azért verette meg, hogy ökreit az Olasz Lajos Uram őszi vetésén etette Tavasszal”. A másik tanú akkor „Hajdúképpen lakván a Titulált Úrnál”, szemtanúként állíthatja, hogy „azon a tavaszon kimenvén a mezőre” a gazdájával, Gencsy György ökreit „a tilalmasson etette”, s Olasz uram „a vetessen rajta kapván, meg akarta büntetni”. Csakhogy az önérzetes ökorlegeltető ember „fejszét fogván, belé akarta vágni” a hajdúba. Olasz Lajos azonban nem tágított, s a „két rendbeli erőszakosságáért” nyomban „le-huzatván meg büntette”. A végrehajtó maga a hajdú-tanú volt, aki most, öt évvel később azt állította, hogy Olasz uram „nem csapatott rajta többet mintegy tizenött pácánál”. Szemben azzal, amit a Bessenyeiek ez esetben vádként állítottak: Gencsy Györgyöt előbb „úszó víznek ugratta” Olasz Lajos „élete veszedelmével, honnan csónakon ki fogatván, valami láncossal a vizes Gatyára addig verette, míg vére testéből ki nem jött”. Ez azonban azért sem történhetett így, állította szemforgató módon a hajdú, „mivel pácánája sem lévén csak egy fűz fa vesszőt törtt a tanú s azzal ütötte”. Oláh András is azt bizonygatta, hogy Gencsy Györgyöt Olasz Lajos nem verette meg „olly nagyon, hogy a miatt vagy testében hiba esett volna, vagy pedig a maga dolgait nem folytathatta volna”.¹⁰⁵

„Fűz fa vessző” persze többféle van: a finom-vékony friss hajtástól akár a suhogtató-érett, karvastagságig terjedő változatok „törhető” belőle – tetszés szerint. Nem tudjuk, láncsal verték-e vagy fűzfahusággal, jött-e vér Gencsy György testéből vagy sem. Esett-e maradandó „hiba” a testében vagy nem? A sors csupán egyetlen pillanatot adott neki, amíg a tilosban legelésző ökreivel és alaposan helybenhagyott, talán véresre vert testével felbukkan előtünk, s aztán újra alámerül a mindent elnyelő időben. Ugyanúgy, mint a többi megbotozott, megkorbácsolt szerencsétlen. Nevüket csupán a megveretés, az oktalan szenvedés egy-egy ilyen pillanata örizte meg, tartotta fenn a kétes hírű „halhatatlanságnak”.

Ugyanúgy, mint Simon juhászét, akinek még keresztneve sincsen (vagy csak az van?). A furfangos, nehezen rajtakapható juhász esetében valósággal megéled a történet. Albert János tanúvallomása

szerint Simon juhász a jászói prépostság gávai nyáját őrizte, segítői egy szem bojtára és terelőkutyái voltak. Történt pedig, hogy a juhász 1782-ben a juhkosárt „éppen a Berczeli tilalmas mezőnek a széliben csinálta”. Ilyen módon juhái és lovai igen közel kerültek a „Berczeli vetésekhez”. A sanda szándékú juhász – vélekedett róla az Olasz-féle „beállítás” – a kosárt jó eleve azért telepítette oda, hogy állatait lopva, de „szüntelen” a vetéseken tudja legeltetni, ami által „sok károkat tétetett mind a Földes Uraknak, de a szegénységnek is”. Feltűnt ez a berczeli kerülőknek is, akik „sok ízben lesték ugyan”, hogy vagy a jószágot, vagy a juhászt magát „bé hajthassák”, de rajtakapni egyiket sem sikerült. Nem sikerült pedig azért, mert a juhász „mihelyest valakit észre vett, azonnal a Jószágát kikergette, a kerülőkre pedig, ha arra meg fordultak, a fene kutyáit reájok uszította”.

Olasz uram váratlan föllépése azonban elhozta az „igazság óráját”, a juhász furfangos játéka véget ért. „Történt pedig, hogy egykor Olasz Uram azon Juhásznak kosárjához közel lévő kapásai megtekintése végett a mezőre menvén”, úgy gondolta, ha már itt jár, megnézi a közel fekvő „egy darab tavaszi búzáját” is. Ám a juhász ezúttal nem volt résen. Amikor ugyanis Olasz Lajos – a tanúk szerint – a búza „megtekintésére ment volna, szintén akkor hajtotta ki belőle az említett Juhász két nyűgben vetett lovait”.

A rajtakapott juhász és a leleményes földesúr most szemben áll egymással. Május vége, június eleje lehetett, talán melegen tűzött a nap, zsendültek a kapások s a tavaszi búza is. A mezőbeli kép szinte vibrál, ezúttal a feszültségtől is. A jegyzőkönyv azonban csupán annyit rögzített: „Megszólítván Olasz Úr, vissza kiáltott.” Nem közlik velünk, hogy ki mit mondott, de nem nehéz elképzelni, mit kiálthatott az egyik és mit a másik. Minekutána a tetten érő földesúr „a vetésekben szemben tűnő képpen tettző sok károkat és pocskolásokat – így az Olasz-párti tanú vallomása – meg mutogatta volna nékie s Lelkére adta volna, hogy mely nagy vétek légyen annyi sok károkat szántsándékkal” okozni, a juhászt „le huzatta és a Kocsissánál lévő Ostorkával mint egy tizenötött vagy húszat csapott rajta”. A vád szerint azonban éppen négyszer ennyit: „ott Gatyára 80-at veretett Simon Juháson”. Az ostor okkal kapott kicsinyítő képzőt, hiszen a vád ez esetben is úgy szólt: annyira megverette a juhászt, hogy „a Gatyán a vér locsogott ki, melly véres

Gatyáját a Tekintetes Ispány Uramnak... is meg mutogatta”. Csak-hogy „addig verette volna a juhászt, míg a vér ki nem jött a testéből, tellyességgel nem igaz” – cáfolta volna ezúttal is a vádat Olasz Lajos kerülője, Albert János.¹⁰⁶

Ez a szigor, ha a körülmények úgy hozták, nem kímélte a földesúr belső emberét sem. Oláh István köznemesünk jobbágygazdája, „intézkedő” embere volt. A vád szerint Olasz Lajos e bizalmas emberét is „halálra verette”, „már több ízben öszve törte s Kezét is el nyomorította”. Albert János kerülő szerint azonban „Oláh István conventionátus Gazdáját” földesura „soha ok nélkül meg nem büntette rendin kívül”, vagyis „okkal és rendin” viszont a „casus” többször is megeshetett. Azt pedig, „hogy kezét eltörte vagy el nyomorította volna, soha nem is hallotta a tanú, mely csak onnan is megtettzik, hogy említett Oláh István most is ép kéz láb Gazda képpen szolgállya a titulált Urat”.¹⁰⁷

Olasz Lajos más jellegű „hatalmaskodásai” (bírságolások-taxálások, állatok, különféle javak elvétele) számban és súlyban egyaránt háttérbe szorultak a testi büntetések mögött.¹⁰⁸ Nem arról van szó, hogy a többi földesúr, a mező- és erdőbírók (így pl. a Besenyeiek is) ne alkalmazták volna a büntetésnem eme jellegzetes eszközeit. Mégis azt kell mondanunk, hogy a faluban töltött igen rövid idő alatt felette soknak látszik az Olasz Lajos által „halmozot-tan” kiszabott s esetenként önkezével végrehajtott testi büntetések száma.

A helyzethez illően szólva, pálcát törni Olasz Lajos felett nem a botbüntetés, nem a testi fenytés alkalmazása, hanem az alkalmazás jogos vagy jogtalan, indokolt vagy indokolatlan volta miatt lehet. A megütött és tömlöcbe zárt két nemes esetében, nem lehet kétséges, törvénybe ütköző módon járt el. Hiszen nemesekkel szemben, ha sérelmet szenvedett, csak az illetékes megyei bíróság előtt szerezhetett volna elégtételt magának.

Bonyolultabb a helyzet azok esetében, akik a jobbágyság rendjébe tartoztak. Ismeretes, hogy hosszú időn át a magyar törvényhozás alig-alig avatkozott a földesurak és jobbágyok viszonyába. A hosszú csend korszakát törték meg a Mária Terézia említett rendelete nyomán mindenütt fölfektetett, kötelező érvényű urbáriumok.¹⁰⁹ Idéztük már, hogy bírságot a jobbágyot a tilalmak megszegése miatt kizárólag úriszéki ítélettel lehetett volna, itt azonban senki

sem tartotta be az urbárium idevágó rendelkezéseit: a Bessenyeiek éppúgy, mint Olasz Lajos, „taxálással” és „lefoglalással” közvetlenül büntettek jobbágyot és nem jobbágyot. Ugyanazt tették tehát az 1770-es és 1780-as években is, mint a megelőző évtizedekben és évszázadokban. Hasonlóképpen járt el Olasz Lajos a botbüntetés alkalmazásában is, fittyet hányva az urbárium vonatkozó rendelkezéseinek (vagyis nem alkalmazta a megelőző, enyhébb büntetést).

Amikor a jobbágyok részvételét firtatták a dinnyeföldi dulakodásban, az egyik kérdés – mint a Bessenyei-féle hatalmaskodások tárgyalásánál említettük már – általánosságban azt tudakolta: igaz-e, hogy a berceli „parasztok ez előtt is mindenkor igen vakmerő és támadó emberek voltak-e?” Az ügyben meghallgatott tanúk közül kettő megerősítette, egy pedig inkább cáfolta Olasz Lajos ebbeli vádjait. Idéztük már Balogh Mihály nemes vonatkozó vallomását, aki a maga cifra esetével vélte igazolhatónak a vádakot. Oláh István, mint említettük már, szintén azt erősítette, hogy a helybeli parasztok valóban igen vakmerő emberek voltak „mindenkor”. Mindez „onnan is meg tettik” – folytatta –, hogy amikor ott a dinnyeföldön „ama rút casus meg esett, Csordás Mihály a Jászai Praepostság Berczeli embere azt beszéllette, hogy most úgymond a Praepostság Gávai Inspektora se jöjjön ide, mert ha ide talált jönni, maga se tudja, hogy megyen haza”.

Ezzel szemben Albert János, aki Olasz Lajos kerülője volt, cáfolta a „vakmerőségről” szóló vádakot. Az viszont igaz, hogy a tisztjeikkel „gyakor ellenkeznek, ami pedig nagyobb: mind a Halászatban, mind pedig Erdő és mező tilalmazásban a Földes Urakkal gyakran ujjat húzni bátorkodnak, kivált a Praepost emberei”.¹¹⁰ Balogh Mihály indulatos vallomása helyett – aki maga súlyos sérelmeket szenvedett – sokkal hitelesebbnek tűnik Albert János mértéktartó válasza, aki a halászat és erdő-mezőbeli tilalmak megszegésében – erről szó lesz még – s a tisztekkel való feleselésben találta-vélte elmaraszthatónak a berceli parasztokat.

A jobbágyok-zsellérek azonban nem csak Tiszabercelen, de bizonyára másutt is hasonlóan viselkedtek: morogtak és zúgolódtak, s a tilalmakat gyakorta megszegték. Mindez aligha készíthette volna derék köznemesünket a különleges szigor alkalmazására. Még a saját jobbágyai esetében sem: amikor velük szemben Olasz Lajos – a vádpontok szerint – a testi fenyegetés jogával élt (Oláh Péter,

Oláh István, Oláh Mihályné, Vass Pál fia), a följegyzések egyetlen esetben sem utaltak arra, hogy a testi fenyítést megelőzte volna az egy-két napos különrobot kiszabásáról szóló büntetés. Nem kétséges, hogy a hirtelen haragjában megbüntetett saját jobbágyságai esetében nem alkalmazta a kötelező érvényű előírást.

Sokkal súlyosabbnak látszik Olasz Lajos jogszegése, amikor a botbüntetést mások jobbágyságain vagy éppen a „közhatalmi funkciókat” teljesítő bírók felett alkalmazta. A hirtelen haragból és dőlőfősségből eredő ítéletkezés más jobbágyságai felett (és azok voltak a bírók is) ugyanúgy jogtalanak mondható, mint az, amit a falubeli nemestársaival tett. Utalnunk kell azonban arra is, hogy éppen a tanúkihallgatások évében, 1785-ben adta ki a népboldogító császár híres-nevezetes jobbágyrendeletét, ami, a többi között, eltörölte az emberi méltóságot csakugyan súlyosan sértő botbüntetést.¹¹¹ (Noha tudjuk, hogy az itteni botozások a megelőző esztendőkből történtek.)¹¹² Az urbárium rendelkezése viszont már évek óta érvényben volt, s az idevágó jogszabály értelmében Nagy Istvánt, a két Hegedűst (az ifjabbat s az öreget), Tóth Jánost és fiát, Gencsy Györgyöt, Simon juhászt, a dinnyecsőszet, Székely Mihályt és a három bírót mint más földesurak jobbágyságait semmi szín alatt sem verhetné, verethette volna meg.

A rendelkezés szigorát bizonyosan ismerte a vizsgálatot folytató bizottság, és ismernie kellett az írástudó földesúrnak is. Minden bizonnyal ezért emlegette Márky Mihály azokat a közhatalmi tisztségeket, amelyek büntetésre jogosíthatták fel Olasz Lajost: a megyei perceptorságot, az erdő- és mezőbírótságot, a földesúri transactiókat. A Bessenyei házhoz közel álló tanúk is¹¹³ azt válaszolták: „igaznak vallyá – mondta például Bakó Mihály –, hogy mind az Erdő, mind a Mező Bírónak a Transactioban olly hatalom engedtetett, hogy mind a Földes Urat, mind a Nemes embert tizenkét forinttal büntetheti, a Szegény embert pedig meg pálczáztathattya, ha nem engedelmeskedik és a Rendeléshez nem tartja magát”.¹¹⁴

Föltehető, hogy Tiszabercelen a földesurak és a nemesek által választott mező- és erdőbíró megbízatása, egyezően a falusi bíróssággal, egy-egy évre szólt. Tudjuk, hogy a mezőbírók a jobbágytartó, a helyetteseik viszont a jobbágytalan nemesek közül kerültek ki (Rohodi Mihály megbírságolása alkalmával Bakó Mihály kuriális nemes volt a vicemező- és erdőbíró). Lehet, hogy az „erősorrend”

alaján választottak mezőbíró, de az is lehet, hogy rotációs rendben követték egymást a földesurak. Tételezzük föl, hogy a helyben lakó három földesúr háromévenként juthatott volna erre a posztra, vagyis Olasz Lajos berceli hat esztendeje alatt mindössze kétszer lehetett volna csak mezőbíró. Ehhez képest az általa kiszabott büntetések száma bizony elég magas.

A Bessenyei Boldizsár és György által „Olasz Lajos Úr véghez vitt dolgairól bé adott Punctumok” között az is szerepelt, hogy köznemesünk egyik-másik alkalommal a falut ingyen dolgoztatta volna.¹¹⁵ Az ügyben megkérdezett tanúk azonban cáfolták a vádat. Amíg a „titulált úr udvarában Hajdú képpen lakott – vallotta Bankó András buji lakos –, sem az előtt, s ugyan az óta is soha nem hallotta, hogy Bereczel Hellysége csak a leg kisebb segítséggel vagy jó akarattal lett volna Olasz Úrhoz”. Ellenkezőleg! A szóról szóra megismételt Bankó-féle vallomást azzal egészítette ki egy másik tanú, hogy „soha nem is tudja a tanú, hogy vagy szántásban vagy egyéb féle munkájában meg segítették volna” a falubeliek Olasz Lajost.¹¹⁶

Helytállóbbak lehettek a perceptori működéshez kapcsolódó vádak. Részint a behajtott pénzüsszegek (a „Cassa”) hűtlen kezelésével, részint az „idején kívül”, „valamely különös indulatból és ellenkezésből” megejtett „executióval” vádolták Olasz Lajost.

A hűtlen pénzkezelés ügyét nyolc tanú erősítette meg rendre-másra. Amíg köznemesünk perceptorkodott, s magánál tarthatta a „Vármegye Cassáját – vallották –, addig gyakran bálozott és Vendégeskedett”. A mulatozás és a sűrű vendégjárás persze pénzbe került. S a fölemésztett pénzt onnan pótolta, ahonnan lehetett: a „Cassabeli pénzt költötte el”. Amikor a kassabeli pénzzel elszámolni tartozott, az elherdált hiányt olyan módon pótolgatta, hogy a „Hellységekkel supererogáltatott”, több adót szedett be tehát, mint amennyit „a Vármegye repartiált”. Vagyis a „Cassának effectivus statussát a supererogatumokból csinálta ki”. A túladóztatás módszerét a körzetébe eső helységek közül számos esetben alkalmazta, „mellyeket Kövér Commissárius Urammal exequáltatott”. A sikkasztás gyanúját valójában az is alátámasztotta, hogy az így kivetett és behajtott adót, a túlkövetelést Olasz Uram „nem írta bé a Libellusokba, hanem csak quietantiot adott rólla”. Mindez azt jelentette, summázta a vádat a jegyzőkönyv, hogy Olasz Lajos „lopott kécség kívül”.¹¹⁷

Pontosan kellene ismernünk, hogy mennyire rúghatott a supererogatumokból befolyt és magáncélokra fordított adópénzek összege. A berceli tanúk azonban csupán arról szóltak (arról tudtak?), hogy „nevezetesen Berczel 9 forinttal, Gáva 10 forinttal kénteletlenítettek többet fizetni Olasz Uramnak, mind rend szerént tartoztak volna”. Az eljárást azonban a körzetébe eső többi településen is alkalmazta, mert amikor a megye Olasz Lajos ellen eljárt, köznemesünk csupán Bercelnek fizette vissza a törvénytelenül beszedett pénzeket, „némellyeknek pedig, úgy mint Gávának, Rakamaznak s többnyire az egész Processális Hellységeknek (melly iránt a Tekintetes Vármegyét instálták, hogy Olasz Urammal fizetessék vissza nékiek) vissza nem fizette”.¹¹⁸ Megdöböntő adatot közölt azonban Tóth János tanú, akit más ügyben faggatva azt állította a bizottság előtt, „hogy a Perceptorális Cassából 4883 Rhénes forintot költött el Olasz Lajos Úr”.¹¹⁹ A mintegy mellékesen odavetett összeg valóban meghökkentően magasnak tűnik, hiszen ez a pénz meghaladta Olasz Lajos köznemesi vagyonának-gazdaságának két-évi teljes bevételét-jövedelmét. Nem lehet tudni, hogy a tanú „értésülése” honnan származhatott, miből meríthette a számszerűen – nem hozzávetőlegesen vagy föltételezetten – megjelölt összeget.

Forrásaink alapján egészen pontosan nem deríthető ki, hogy Olasz Lajos mettől meddig lehetett a megye „particularis” perceptora, noha a zenebona idején perceptorságát már mint a múlt idők „dicsőségét” emlegették. Ezt az időtartamot amiatt is jó lenne tudni, hogy ekkora supererogatumot egyáltalán módjában volt-e behajtani és eltulajdonítani. Ám a jegyzőkönyvből az megtudható, hogy azok a nagyon komoly megyei vizsgálatok, amelyeket Olasz Lajosnak „a Perceptorságból lett le tétele után a Vármegye Ordinárius Szolgabírája, Tekintetes Zoltán István Úr”¹²⁰ végzett, régebben lezárultak már (s ennek következtében fizette vissza Bercel falu 9 forintját is). Időpontot azonban itt sem mondanak, ezért nehéz kétséget kizáróan állítani, hogy a Tóth tanú által említett hatalmas összeg valóban megfelelt-e az adószedés során ténylegesen eltulajdonított pénzeknek. A keményen lefolytatott megyei vizsgálatok és egy később, 1786 őszén egészen más ügyben készített jegyzőkönyv azonban nem hagyhat bennünk kétséget aziránt, hogy a „supererogatumokra” vonatkozó vád nem a rosszhiszemű ellenfelek pusztá rágalmazása volt csupán.

Amikor 1786 szeptemberében Vas István és fia, Vas Pál nevű jobbágyok és telkeik¹²¹ korábbi elvétele miatt a szolgabíró vizsgálatot folytatott Bercelen, összefüggésben az ügyel az után is érdeklődött: vajon a két jobbágyot Olasz Lajostól Bessenyei Boldizsár és György akkor vették-e meg pénzen, amikor „már a Vármegye Sequestroma alól felszabadulván Olasz Uram Berczeli Jószágá, nem a Nemes Vármegye, ha nem Olasz Uram bírta” (vagyis visszakapta-e már a lefoglalt saját jószágát). A vallomás világosan utal arra, hogy Olasz Lajos egész berceli vagyonát zár alá vette a vármegye mindaddig, amíg a perceptorsága alatt széleseben fölhalmozott megyei adósságát, az eltulajdonított adópénzeket vissza nem fizette. Amennyire a jegyzőkönyv elmosódó utalásaiból kideríthető, ez a „casus” valamikor 1780-ban történhetett. Ez az időpont azért is elfogadhatónak mondható, mert 1780 áprilisában – amint a vonatkozó akta elemzése során említettük már – a teljes Olasz-vagyon összeírását ugyanazzal végeztette el a megye, akit a zenebona után fölvelt jegyzőkönyv is említett, nevezetesen Zoltán Istvánnal, a megye „ordinárius” szolgabírójával. Tudjuk, hogy Olasz Lajos vagyonának „Particularis Perceptoris suam possessionarium” összeírásával 1780. április 14-én készült el a megye.¹²² Az egyik tanú pedig az 1786-os vizsgálat során igen határozottan állította: „Jól tudja, hogy Olasz Lajos Uramnak a jószágá ősszel conscribáltatván, a Nemes Vármegye által mindjárt akkor Sequestrum alá vétettetett”. Így hát aligha lehet kétséges, hogy Olasz Lajos perceptorsága 1780-ban, tavasszal vagy ősszel, de véget ért, vagyis az adópénzben való dúskálás egy-két évnél tovább sem tarthatott.

A tanúk közül azonban 1786 őszén azt már senki sem tudta megmondani, hogy Olasz Lajos „mitsoda idő tályba fizette ki a Vármegye pénzét” (ezért nem tudták megmondani azt sem, hogy amikor a szóban forgó jobbágyokat a Bessenyei testvérek megvették, „volt-é Sequestrum alatt Olasz Uram Jószágá vagy sem”). Arra viszont az egyik tanú világosan „emlékezhetik”, amit – megint csak nem mondja meg, melyik évben – „Szent György nap után” hallott Olasz Uram „kocsissátul, hogy igen sok fáradtságos és nehéz utazás után tudta megszerezni Olasz Uram a pénzt”.¹²³ Ha a vármegye egész berceli jószágát zár alá vétette, és ha „igen fáradtságos és nehéz utazás után” tudta – láthatóan több helyről és többektől – össze-

gyűjteni a visszafizetendő pénzt, akkor az is elképzelhető, hogy Tóth János 4883 forintos adata nem járhatott messze attól az összegtől, amit Olasz Lajos a „Perceptorialis Cassából” eltulajdonított, s amit gavalléros mulatozásaira – és ki tudja, még mi mindenre – elköltött. Hatalmas összeg volt ez, nem csoda, ha tisztségéből rögvest eltávolították. Valójában ezt látszanak alátámasztani a tanúk által rendre bizonygatott észlelések is: miszerint „a miolta a Cassa Olasz uramtól el vétetődött, azólta nálla híre sincs a Vendégeskedésnek”. Olyannyira nincs, hogy „a miolta már nem Perceptor Olasz Lajos... a muzsikusok is szomorúan szoktak a házától elmenni”. Másik tanú szerint „ámbar ugyan a muzsikusok Perceptorsága után is kezdettek jární, de többnyire mindétíg szomorúan jöttek el onnan, mivel olyan formán, mint az előtt, nem fizethetett nékiek”.¹²⁴

A perceptorsághoz, a törvénytelen pénzszerzés ügyéhez kapcsolódott a „rendin kívül” eszközölt executiók kérdése. Említettük, hogy a vád szerint Olasz Lajos extraexecutiókat is fogatosított, s ezeket mintegy „különös indulatból és ellenkezésekkel” zúdította Bercelre. A vádat senki sem igazolta, ám cáfolni is mindösszesen ketten, az Olasz családhoz szorosan kötődő tanúk próbálták. Bankó András, aki abban az időben hajdúja volt köznemesünknek, egyenesen azt állította: nemhogy többet vett volna meg a bercelieken, „sött inkább azon igyekezett, hogy minél jobb móddal a maga szegénységének és minden terheltetése nélkül vehesse meg rajtok a Portiót”. A Commissárius (adóbehajtó biztos) is – vallotta a tanú – csak akkor járt a faluban, mikor „a sora úgy hozta magával”, de Olasz Lajos akkor sem engedte őt másoknál „szállani, hanem maga házánál tartotta őket”. Tartásukra nem fizettek semmit a lakosok, azt sem engedte meg, hogy az executiót az idegenek végezzék, hanem a saját hajdúját szólította föl erre, aki a „Vármegye Cassáját vigyázta”. „A Berczeli Bírók kérésekre az Úr parancsolattayából – mondta az egykor nála szolgáló hajdú – a portiónak a Lakosokon annál könnyebben lejendő bé szedése végett gyakorta volt ilyen Executióra” (ti. kirendelve).

Olasz Lajos mellett tanúskodott nemes Mikecz Mihály is, aki annak idején a vármegye „Commissáriusa lévén egyszersmind Executora is volt Olasz Úrnak”. Ő is hangoztatta: „sok ízben tapasztalta”, hogy Olasz uram „különös indulatból” soha nem

terhelte a berceli lakosokat. „Sőt esett olyan időben is a dolog, hogy mindenekelőtte külső Executióval terhelni kívánta volna Berczel Hellységet... a Portiot addig is, míg a külső Executio bé érkezne, véghez vihetnék a Bírók” a kölcsönadott hajdú segítségével.¹²⁵

Tudjuk, hogy az adó mindig kényes, mindig kuszált ügye volt a mindenkori államhatalmagnak.¹²⁶ A középkor századai óta pedig egyik igen fontos eszközét alkotta az uralkodó és a rendek között folyó küzdelmeknek.¹²⁷ Ismeretes, hogy milyen módon akarta Mária Terézia az adósummát megemelni, megemeltetni. Az is ismert, hogy az országgyűlés által megállapított adósummát a megyék – bizonyos nádori kulcs szerint – lebontották, és azt a megye vetette ki az egyes településekre. Ennek behajtására választott a megye egy-egy szűkebb régióra perceptorokat, s állított melléjük adóbehajtó biztosokat (comissáriusokat).¹²⁸ Ilyen perceptor volt Olasz Lajos az 1770/1780-as évek fordulóján. Az „ellentánúk”, mint láthattuk, azt próbálták bizonygatni, hogy köznemesünk perceptorsága alatt nem foganatosított „rendin kívül” adóbehajtást, és nem terhelte az executorok ellátási költségével lakófaluját. A porciót s a pénzadót azonban – híven egyéniségéhez – bizonyosan szigorúan behajtotta, behajtatta. Figyelembe kell vennünk azonban azt is, hogy az adóterhek – írta Wellmann Imre a XVIII. századi adóügyek áttekintése kapcsán – „igazságos elosztása csorbát szenvedett annak következtében (is), hogy egy-egy községen belül” előírás szerint a földesúr, ám ha ő nem élt vele, akkor a „hatalmával nemegyszer visszaélő” falusi bíró „kezében volt az adóteher kirovása és behajtása”.¹²⁹ Minthogy Olasz Lajos Bercelen földesúr és perceptor lehetett egyszerre, nehéz elképzelni, hogy az adókirovás és behajtás igen fontos pozícióját, a hatalomgyakorlás újabb lehetőségét átengedte volna az éppen soros falusi bírónak. Úgy tűnik, hogy a földesúr-perceptor – élve és visszaélve hatalmával – ezzel is maga ellen fordította a berceli adózókat, növelte a halmozódó indulatokat. Erre látszik utalni a májusi nagy jelenet egyik pillanata is, amikor Bessenyei Boldizsár magából kikelve így kiáltott az egybegyűltekhez: miért követnétek „ezen bitang embernek” a tetszését, „a ki a portiót minden esztendőben reátok hozza, a Papatokat üldözi és mindenekbe károtokat kívánnya”.¹³⁰ Bessenyei Boldizsár keserű kifakadásában alighanem okkal emlegette a rendszeresen rájuk

hozott portiót, a prédikátor üldözését és a „mindenekben” kárukat kívánó-okozó földesúri dölyfösséget.

A vád, hogy Olasz Lajos nem csupán a portióban, de „mindenekben” a falu kárát „kivánta” volna, bizonyosan egyoldalú túlzás lehetett. Mögötte azonban kirajzolódni látszanak ama valós és súlyos sérelmek, miket a kisközösség minden rendű-rangú tagja kénytelen volt viselni, miatta elszervenvedni. Az így okozott sérelmek – mondhatni klasszikus értelemben is – a földesuraság „rendszerű” hatalmából, erőfölényéből fakadtak ugyan, az önkényeskedések azonban a mindennapi kenyér kínkeserves megszerzését, a szűkös megélhetést biztosító határbeli javak: egyszóval a gazdálkodás és az ártéri viszonyokhoz igazodó élelemszerzés létfontosságú rendjét is érintették. Miközben a minap ide vetődött „idegen” szélesebben fölbolydította a hagyományos református közösség lelki nyugalmát is: a falu protestáns prédikátorát, Molnár Istvánt valóban el akarta üldözni. Azt is mondhatnánk: a testi és a lelki táplálékot nyújtó „világrendet” egyszerre fenyegette, egyszerre akart volna rajtuk átgazolni – már-már csökönyös elszántsággal. A két „ügy” több szálon is kapcsolódott, szinte beletorkollott a berceli zenebona zshivájába, ezért a kérdéscsomók fölfejtése nagyobb kitérőt követel tőlünk.

AZ ÁRTÉRI AGRÁRVILÁG

Előbb a gazdálkodás és élelemszerzés rendjét; az ártéri falu határát, a mezők-erdők állapotát kell szemügyre vennünk, mindazt, ami e változatos tájon megszerezhető, hasznosítható és megművelhető volt, s ami akkor javakat adott a 660 lelket számláló falunak, táplálta és fenntartotta a lakóit. Hogyan és milyen feltételek között működhetett itt a gazdálkodás-gyűjtögetés hagyományos rendje, a fenyegető és simogató Tisza árterében, az elfutó idő ama pillanatában?

Tiszabercel, a jellegzetes társadalmi szerkezetű kisfalu annyiban különbözött a korabeli Magyarország ezer meg ezer falujától, hogy az ország egyik legnagyobb folyóvize mellett, annak árterében feküdt. Így hát Bercel az ártéri települések sok százat számláló csoportjába tartozott. A szűkebb régió, amit Rétköznek neveztek, a kacsaringós Tisza bal partján Tuzsértól Vencsellőig húzódó ártéri területet foglalta magába. A mikrorégió nyugati térfelének széle táján fekvő falu és határa – a Rétköz monográfusa szerint – „a feliszapolt parti sáv” övezetébe esett. Ez az ún. parti sáv a magasabban álló térszintnek köszönhette, hogy – írta a szerző – „csak időnként és rövid ideig került víz alá”, s amint az árvizek levonultak, a földek „kiváló legelők és rétek lettek s némi föld szántóként is hasznosítható volt”.¹

A természeti táj legfőbb formálója, nem kétséges, a Tisza volt. A táj megkapó szépsége éppúgy, mint a hirtelen lezúduló áradások, a fölemelő és rémületet keltő „hatások” neki köszönhetőek. A folyó rávéste jellegzetes jegyeit a mezőkre és az erdőkre, szabályozta az élővilág változatos rendjét. Táplált és pusztított: a természeti táj, épp a folyó révén, egyszerre volt bőkezű és egyszerre volt szűkmarkú a rajta élő emberekhez.

A Tisza által formált tájról éppen történetünk egyik szereplője, Bessenyei György írta a magyar líra első tájfestő, tájleíró költeményét. Az emlékek ugyan Bécsben támadtak föl benne, a megidézett képek mögött azonban – állapította meg az író monográfusa – ott

munkált-lüktetett „a tárgyias, reális emléke” az ifjúkor „hatalmas benyomásainak”. A vers egyetlen pillanatban: a hajnali ébredés, az induló nap perceiben öleli át, festi fel a feltáruuló képsorokat. A fölkelő nap nyomán párákban oszlik a köd, megélednek a vizek és nádasok, a mezők-erdők, a legelők, indulnak a vadászok, pásztorok, halászok. „Bögnék az élőfák, faldosott a fejsze, / A halász hajója harsog a vizeken, / Keresi prédáját a párás tereken.” Költőnk „áll a csöndben” a folyó partján, éppen itt Bercelemnél „szemlélvén a Tiszát” s a lenyűgöző látvány igézetében „örülvén”. Nézi a folyóparton kétfelől nőtt hatalmas jegenyéket, „melyek csaknem a felleget tartják”. Csodálja „iszapos gyökerüket”, kéréses törzseiket s az aláhajló gallyakat, amelyek „mintha szomjúznának, a vizekbe nyúlnak. / Nyájasan zörgenek zöld, fehér levelek, / Melyeken csak lassan bujdosnak a szelek”. A füzesek felől „tavaszillatokat” lebbentget a szellő...²

Még a régi Tiszát láthatta és énekelte meg – zengő és sistersgően drámai képekben – mintegy háromnegyed század múlva a magyar líra páratlan csillaga. Berceltől valamivel északabbra – ott, ahol a „Kis-Túr siet beléje” – állt a parton, és csodálta a kétarcú, a kétlényegű Tiszát Petőfi, ragadta meg versében azt a zabolátlan, ijesztő és fürgeteges pillanatot, amikor a szelíd folyó hirtelen áradása „zúgva bögve törte át a gátat”. Aztán a gyökeresen átformált „Tisza-tájat” idézte meg – Bessenyei után mintegy másfél évszázaddal – a magyarság másik géniusza. A déli verőn álmodozó, harangvirág-szívű Ady keserű kifakadásában a nagy vágyak riasztó kontrasztjaként, barbár és bárdolatlan, lelket sorvasztó, az elbambult emberek tájaként jelent meg a Tisza-part. „Gémes kút, malom alja, fokos / Sivatag, lárma, durva kezek, / Vad csókok, bambák, álombakók/ A Tisza-partján mit kerestek?”³

Ady, szemben a két nagy előddel, nem a természet világát, hanem a nagy „nemzeti” folyóval jelképesen jelölt emberi viszonylatok eltorzult rendjét, pontosabban: a szárnyaló és nagy álmokat és a kor lehúzó durva-parlagi közviszonyait, az egymással szembeesülő „erőket” szerette volna érzékeltetni. A Bessenyei–Petőfi és az Ady rajzolta kétféle „tájkép” mégis mutat – rejtett és valóságos – közösséget egymással. Ez is, az is kifejez valamit abból, ami ott a tájban és a táj alatt-mögött – szinte időtlenül, helyzettől és kortól függetlenül –, együtt vagy külön-külön, de létező adottság, megra-

gadható jelenség lehetett. (A költői látomások eme kettőssége mozgatta dolgozatunk egyik-másik részletében a múltba néző szándékát is.)

A költőknél tárgyyszerűbben szólt a valóban lenyűgöző, sokszínű, „romantikusan” változatos vidékről Petőfi prózaibb kortársa, Kuthy Lajos. „Hazai rejtelmek” közt bolyongva, 1845-ben írta a Rétkörről: „A roppant nádasok gazdag növényzetben díszlenek. Ingványos rétek feküsznek közöttük. Távolabb kákás dágványok fogják fel a szemet. Itt-ott hideglelős mocsárok ütik fel zöldes hátaikat. Néhol a friss partból eleven félsziget lóg le a vizekbe. Lombos árnyékban tartják a nyír-, nyár- és égerfák, s a roppant rétközön királyi erőben úszik át a partszaggató Tisza.”⁴ Mi azonban a statisztika bűvöletében leledző korban élünk, s ezért a lírai erővel festett tájat, vagyis a falu természeti adottságait a számok foghatóbb nyelvezetén kellene megpróbálnunk bemutatni. Noha rendelkezünk néhány korabeli adattal, a korszak kutatója mégis igen nehéz feladatra kénytelen vállalkozni. Mindenekelőtt azért, mert a korabeli források fogyatékoságai ugyanolyan megtévesztő módon torzítanak, mint azok a források, amelyekről a helyi társadalom és a földbirtoklás bemutatása során beszéltünk már. Nyomasztó gondjainkat ugyanakkor enyhítheti, hogy az egykori ártereket behálózó viszonyokról, e jellegzetes vízi világról, a táplálékszerzés és gazdálkodás módozatairól több feldolgozással is rendelkezünk. A Duna tolnai és baranyai szakaszán zajló régi ártéri életről Andrásfalvy Bertalan rajzolt újszerű, gondolkodásra készítő képet átfogó könyveiben, tanulmányaiban.⁵ Kivételes szerencsének mondható, hogy épp a Felső-Tisza-vidék, ezen belül is a jellegzetes Rétköz viszonyait korábban ugyancsak két jeles néprajzos, Kiss Lajos⁶ és Nyárády Mihály⁷ vizsgálta már, és közöltek fontos tanulmányokat a kistrégyó egykori természeti állapotáról s az ún. ősfoglalkozások és gazdálkodás egyes ágazatairól. Legutóbb pedig olyan monográfia látott napvilágot Réfi Oszkó Magdolna alkotásaként, amelyben a szerző a történeti, néprajzi és vízügyi szempontokat sikeresen egyesítve boncolta és mutatta be a Rétköz viszonyait a XVIII. és XIX. századokban.⁸ De fontos támpontokat nyújthat a vizsgálatokhoz a szomszédos Ibrány falu közelmúltban publikált monográfiája is.⁹

A táj természeti tagoltságát valójában érzékeltetik az egykorú térképek is, ám mindenképpen korszerűbb térképet közölt e

jellegzetes vízi világról, az egyes falvak határáról a folyószabályozások előtt (1852—1855) készített ábrázolások és állami felmérések adatai alapján Réfi Oszkó Magdolna könyve. A kimondottan Bercel falu határáról 1780-ban rajzolt térkép, amit a jászói prépostság egyik kanonoka készített, híven ábrázolta mindazt, amit a Rétközről általában írtak a kutatók: akárcsak a régiónak, a falunknak is közel kétharmadát borították állandóan és huzamosabb időn át a vizek.¹⁰ Tiszabercel – a szomszédos Gávával – ama kevés falvak közé tartozott, amelyeknek mezőbeli határa átnyúlt a Tisza jobb partjára: határának több mint egyharmada esett odaát. A folyó jobb part menti vonulatát követő keskeny sáv kivételével azonban – ahol az ábrázolások szerint a magasabb térszínen erdőfészeségek voltak – a túloldali tájat hatalmas vízi és mocsárvilág borította. A faluhatár bal partra eső kétharmadán viszont a térképrajzoló már csak annak mintegy 45–55%-án jelzett állandó mocsaras-vizes földeket és tavakat. Együttvéve persze a falu egész, mintegy 6000 holdas határát, annak legalább a 60%-án a víz lehetett az úr.¹¹ Településünk a kistérség nyugatibb szélén települt, s a Rétköz „belsőbb” falvaihoz képest azért lehetett itt valamivel kedvezőbb a helyzet, mert határába a magasabb térszínekből valamivel több jutott.¹² A nagyobb léptékű József kori térkép szerint viszont a vizes-mocsaras földterület részaránya Bercel falu határában ennél kiterjedtebb lehetett.¹³ Ezzel szemben az 1850-es évekbeli állapotok alapján szerkesztett térkép kedvezőbb arányokat tüntet fel a művelési ágak megoszlását illetően: a Tisza jobb oldali túlsópartját nem számítva, kevesebbnek mondható a vízzel borítottnak ábrázolt földterület.¹⁴ Ezt látszanak megerősíteni a művelési ágak táblázatos adatai: eszerint az 1850-es években a faluhatár kétharmadán, mintegy 4000 holdon lettek volna szántók-rétek-legelők, és mindössze egyharmadot, mintegy 2000 holdat tettek ki a mezőgazdaságilag nem hasznosítható nádas-mocsaras, vízzel borított területek.¹⁵ Feltétlenül hangsúlyoznunk kell azonban – és erre visszatérünk még –, hogy a mintegy 4000 holdas földterületből akkor közel 2500 holdat soroltak a „rét” fogalma alá, ami a fogalomhasználat korabeli értelmezésében zömmel ugyancsak vizenyős, időszakosan mocsaras, rendszerint vízjárta, vízen úszó szárazulatokat, területeket takart.

A táplálékszerzés ehhez az ártéri világhoz igazodott századokon át, táj és ember, mint mindenütt a földön, kölcsönösen formálták

egymást a Rétközben, Tiszabercelen is. Az említett szakirodalom, fontos kutatásokat végezve, valójában a gyűjtögetés, földművelés és táplálkozás, a műveletek, eljárások egymásba kapcsolódó és egymást feltételező viszonyrendszerének számos fontos elemét feltárta már. A leíró néprajzból a különféle fázisok összekapcsolódása, jellege, az elemző monográfiákból pedig a műveletek mélyebb-tágabb összefüggésrendszere, gazdasági, társadalmi és életmódbeli vonzata látszik előtűnni. Tudjuk, hogy a XVIII. század második felében milyen feltételek mellett és milyen változások közepette folyt a földművelés, állattartás, gyűjtögetés és kiemelten is a halászat,¹⁶ vagy éppen fordított sorrendben ugyanez.¹⁷ Külön munkák foglalkoztak a Rétköz földművelésével,¹⁸ halászatával,¹⁹ egy-egy növény- és állatfajta termesztésével és tenyésztésével,²⁰ a régi tűzhelyekkel,²¹ egy-egy település történeti-néprajzi leírásával²². Ezért nekünk – a vizsgált történelmi pillanat esetleges megragadhatósága érdekében – csupán a zenebona föllobbanásával vélhetően összefüggő, abba belejátszó mozzanatok kiemelése marad a feladatunk.

A táj természeti jellegéből fakadóan tudjuk, hogy az ártéri adottságok sajátos megélhetési módokra szoktatták-szorították az oda-települt embereket. Az említett Duna-szakasz viszonyait vizsgálva, Andrásfálvy Bertalan mutatott rá először, hogy a vizek mozgása, váltakozó ingadozása milyen sajátos táplálékszerzési és gazdálkodásbeli formákat alakított ki. Hangsúlyozta, hogy a vízszabályozások előtt századokon át ennek egyik kulcsfontosságú pontját, mondhatni az alapját a vízhozam mozgására épült, ahhoz igazodó s azt tudatosan kihasználó-szabályozó „fokok”, „csapok” és „erek” széles rendszere alkotta.²³

A Rétköz XVIII. századi gazdálkodását elemző Réfi Oszkó Magdolna azonban a helynevek vizsgálata és a fellelhető „Tisza mapáció (1833–1845) szelvényei” alapján úgy találta, hogy a fokok elterjedése éppen a Tisza rétközi szakaszán alig fedezhető fel. Így például Tuzsértől Tokajig „csupán 9 vízfolyást jelöltek be a hosszszelvényre”. Ebből következően – hangoztatta szerzőnk – a fokok rendszere itt esetleg nem terjedt el, vagy nem így nevezték a Tiszából a vizet ki- és oda visszavezető, a vízterelő és vízemelő alkalmatosságokat (vájatokat, árkokat, ereket, rekeszeket etc.).²⁴ Ám a vízvezető rendszerek itteni meglétéről kétséget kizáróan

szóltak Nyárády Mihály két háború között publikált dolgozatai. (Nyárády nemcsak kutatója, de szülőtte és helyben élő földbirtokosa is volt a Rétköznek.) A régi halászatot vizsgálva azt írta, hogy a Tisza vize áradások alkalmával „a folyóba torkolló folyásokon és ereken bejut a Rétköz belsejében lévő tavakba. Onnan ismét a folyásokon és ereken a tókákba és rétekbe.” Időlegesen eláraszthatta a megművelt-szántott területeket is. Ha viszont a Tisza vízszintje a szokottnál magasabbra emelkedett – ami igen gyakran megesett –, akkor a víz „a part alacsonyabb részein is áthömpölygött”. A fölös mennyiségű vizet a tájon végignyúló nagyobb folyás – „a Járát vagy Sebesdek – felfogta, aztán torkolata és eredőhelye felől egyaránt adta, osztotta tovább a nagy tavak”, majd még tovább, a határbeli kis tavak és földek megannyi része és tája felé. Ilyenkor „az egész vidék sártengerré változott”.²⁵ Vissza a víz ugyanezen az úton „közlekedett”, csakhogy amíg a jövetel – mint tudjuk – pár napig tartott csupán, ugyanezt az utat „elmenőben hónapok alatt tette meg”.²⁶

Mindenképpen hangsúlyoznunk kell – ezt tette Nyárády Mihály is –, hogy a „folyás” és az „ér” (az előbbi nagyobb az utóbbinál) a helyi szóhasználat szerint nem csupán természetes, de ásott, mesterséges medrű vízfolyást is jelentett. Szükséges kiemelnünk, hogy a „fok” neve a Rétközben csakugyan ritkán fordult elő, helyette azonban itt a vízhozamok vezetésében-szabályozásában a most említett „folyások”, de még inkább az „erek” játszottak meghatározó szerepet. Azt is mondhatnánk, hogy amit a Dunán és a Tisza többi szakaszán a „fokok” töltek be, itt ugyanazt az „erek” szolgáltatták. Meggyőzően tanúskodhatnak erről a másik néprajzos alap kutatásai: eszerint csak Tiszabercelen 22 olyan birtokos és jelzős szerkezetű szóösszetételt talált, amivel a falu határában – noha nem egyetlen időpontban, de mégis – előfordult „erek”-et nevezték (Bakóér, Belsőér, Csengerere, Csekesere etc.).²⁷

Amikor Olasz Lajos hatalmaskodásai kerültek terítékre s a falubeli bírók testi fenytését vettük sorra, szólnunk kellett a bírókat sújtó földesúri harag kiváltó okairól is. Így kerültek előtérbe azok a feszültségek, ütközések, amelyek Olasz Lajos és a berceliek között épp a vízparti töltések, magasított utak, hidak, a vízvédelmi és vízvezető alkalmatosságok rendbe hozatala és folyamatos gondozása körül keletkeztek. Nem tudjuk, hogy Olasz Lajos rámenős

törekvéseiben, „nagyszabású” elgondolásaiban volt-e szerepe a magasabb körökben fel-feltűnő, a bécsi udvar „agrárpolitikai” megfontolásaiban, propagatív gesztusaiban, ösztönző lépéseiben szerepet játszó vízszabályozási és lecsapolási terveknek, ötleteknek, álmoknak, mindannak, ami ezekből eljuthatott a vizek távoli szigetére, ide Bercelre is.²⁸ Vagy csupán a hagyományosan meglévő vízhasznosítási rendszerek (töltések, hidak, árkok) elhanyagolt, gondozatlan állapota, működképességük biztosítása és az „új ember” szokásosan lendületes tenni akarása készítette-e, hajtotta-e derék köznemesünket, amikor esetenként bizony erőszakos, hirtelen haragú döntéseit a falu vízügyeiben meghozta? Vagy csupán a földesúri hatalom érvényesítése mozgatta volna ez esetben is?

Jó lenne, ha ismerhetnénk Olasz Lajos 40 punctumokból álló „programját”, amit a falu belterülete, a mezők-erdők és az árterek rendbe tétele, az árvizek elleni védekezés ügyében Bercelre kerülésekor kigondolt, megfogalmazott. Hiszen abban bizonyára számos olyan elképzelés kapott helyet, ami túlmutatva a vagyongyarártás ambícióin, valójában a hagyományos állapotok, az ún. „árlóvizek” megmozgatását, a közviszonyok javítását (is) lett volna hivatva szolgálni. A nagyszabásúnak mondott tervekből azonban, épp az összeütközések révén, csupán Olasz Lajos egy-két gyakorlati lépésére, közügyi munkálkodására vetül némi világosság. Mint például arra, amit a töltések és kivezető utak megépítése és rendszeres karbantartása terén igyekezett elérni. Márky Mihály vallomása szerint, amíg Olasz uram „Berczelre nem jött lakni”, olyan állapotok uralkodtak, hogy „a lakosok ki s be sem járhattak a Faluból a vizek miatt, de titulált Úr mindjárt első bé jövetelével a ki járó utak, Hidak s töltések fel állítására fordította minden igyekezetit”. A minden másban serény új ember nyomban munkához látott, megépíttetett „mintegy harmincz öll Hidat s annak a fáját is többnyire a maga különös Erdejéről hordatta meg”. A híddal együtt a vizenyős terepen átvezető utat is építtetett, „mintegy kétszáz öll töltést sok szorgalmatos fárattsága és nyughatatlansági után csak hamar fel állított. És így az Hellységnek szabados ki s bé való járást készítet”. A törekvő igyekezetét azonban igen sokan rossz szemmel nézték – állította Márky Mihály –, „így a Bessenyei Uraméknak s egynéhány Berczeli Nemes és Paraszt embereknek minden haragjok és gyűlölködések” ebből eredt. Mert a hidak és a töltések

rendszeres „igazgattatást kívántak”, amit Olasz Lajos mindenkitől elvárt volna, és a „Bírákat is annak csináltatására szorította”. Ez az oka annak, mondta Márky Mihály, „ha gyakorta való parancsolatytyát által hágják, olykor megbüntetni találja” a bírót. Mivel pedig a bírónak „Bessenyei úrék mindenkor pártokat fogván”, valójában azért teszik ezt, hogy „Olasz Úrnak engedetlenkedni és minden módon ártani kívánnak”.²⁹

Nem lehet kétséges, a mintegy 60 méter (30 öl) hosszúságú hídláncolat s a hozzájuk csatlakozó közel 400 méter (200 öl) kivezető út s az út alá emelt magas töltések³⁰ valóban tiszteletre méltó és igen hasznos létesítmények lehettek. Hiszen így vált lehetővé, hogy a 660 lelket számláló falu nemcsak a száraz évszakokban, de egész éven át, a magasabb vízállások – áradások és kiöntések – idején is kapcsolatot tudott tartani a világgal. Ami által viszont, mint látható, számottevő feszültség keletkezett, szinte azon nyomban a hagyományos „rendhez” szokott falu és a serénykedő új ember, közvetett hatásában pedig a két köznemesi család között. Így hát Olasz Lajos gyorsan meglóduló buzgó igyekezete újabb gyűanyaga, egyik forrása lehetett a kavargó közhangulatnak.

Törekvései azonban e tekintetben, a makacs ellenállás miatt is, jelentős változásokat aligha hozhattak. Maradt minden a régiiben. Éppen ezért a táj természeti viszonyai szabták meg továbbra is, hogy a táplálékszerzés, az ártéri gazdálkodás milyen jellegű lehetett: mekkora szerepe volt abban a gyűjtögetésnek, az ősfoglalkozásoknak és mezei gazdálkodásnak: a növénytermesztésnek és az állattartásnak. Elegendő és megbízható források hiányában az élelemszerzés egymásba kapcsolódó folyamatait és fázisait illetően – az említett szakirodalom számos fontos eredménye mellett – sajnos még mindig sok a homály a vízi világnak éppen e legtarkább sokféleségében. Mégsem tehetünk mást: az élelemszerzés jellegzetességeivel amiatt is foglalkoznunk kell, mivel látni fogjuk majd, a mező- és erdőélés módja ugyancsak egyik gyűjtőpontja lett az 1784. évi zendülésnek.

A XVIII. századi ún. úrbéres földekre vonatkozó szórványos és részadatok alapján Réfi Oszkó Magdolna olyan következtetésre jutott, miszerint „minden kétséget kizáróan megállapítható”, hogy a század utolsó évtizedeiben megkezdődött a szántóföldek növekedése. Ez a pusztta tény – írta ugyanott a szerző – „azt bizonyítja,

hogy a földművelés volt az itt élők gazdálkodási tevékenységének alapja már a XVIII. században”. Ennek jegyében boncolta azután a táplálékszerzés – földművelés, állattartás, gyűjtögetés, halászat – egyes ágazatait a szóban forgó évszázad második felében.³¹ Ezzel szemben a korabeli árterek életét kutató néprajzosok éppen az ősfoglalkozások, a félszilaj állattartás, a gyűjtögetés és különösképpen is a halászat meghatározó szerepét emelték ki, amikor az ármentesítés előtti viszonyokat és a megélhetés forrásait vizsgálták. Andrásfalvy írta: a Duna menti paraszt „a kis- és nagyvíz váltakozásának ritmusa szerint alakította ki sajátos haszonvételeit és életformáját”, és ezzel „mind nagyobb és nagyobb területeket próbált bekapcsolni a természetes lélegzésbe”.³²

Az ősfoglalkozások meghatározó szerepét hangoztatta Kiss Lajos is, aki egyenesen azt írta: a vízszabályozások előtt „a Rétköz lakosságának természetesen nem a földművelés volt a foglalkozása”. A Rétköz 30 faluja közül mindössze 8-nak található ekevas a pecsétjében, a többiére halat, vízimadarat és nádvágót rajzoltattak, vésettek. Ilyen volt a címere Tiszabercelnek is: a falu 1772. évi pecsétjén kaszahegyből metszett nádirtó s alatta egy balra úszó hal látható. Gabonából készült kenyeret itt igen-igen ritkán ettek, helyette inkább a málé járta. „A rétközi mondás szerint fű nőtt a kemence fenekén”, s ha néha-néha valamit süthettek benne, „muzsika szó mellett vetették be”, mivelhogy az „ritka és nagy eset”.³³ Nyárády Mihály is azt írta, hogy a Rétköz foltszerű „árvízmentes helyei nagy részben gyenge termőképességű homokföldek. Ezek rendes időjárás alkalmával sem termettek annyi gabonát, amennyi a lakosok élelmére szükséges volt. Sokaknak így is csak kovásznak való jutott belőle a tengerikenyer sütéséhez”.³⁴ Valójában ezt erősítették meg az úrbérrendezés idején megkérdezett falubeliek, akik szerint „az mi kevés szántó fölgyök vagyon, annak is némely részét az árvíz vesztegeti”, sőt „árvíznek idején mindenféle marhájoknak kintelenítetnek vidéken legelést szerezni.”³⁵ A tőszomszédos paszabiak is azt panaszták: „Határja ezen helységnek olyan szűk, hogy még csak nyomásokra sem lehet szabni.”³⁶

A most idézett korabeli megállapítások és utólagos leírások nemcsak arra utalnak, hogy ilyen körülmények között semmiképpen sem lehetett meghatározó szerepe a szántóföldi gazdálkodásnak. Az elmondottak egyben jelzik azt is, hogy a mezőbeli földek megoszlási

aránya, a termékeny és rendszeresen termő – későbbi fogalommal szólva – művelési ágak részesedése Tiszabercelen, de a Rétköz egész területén is mennyire alacsony, mennyire kevés lehetett. Ám a földek műveléségi megoszlásáról földmérői értelemben akkor még sem helyi, sem országos felmérések nem készültek. A II. József által némi habozás után elrendelt ún. kataszteri földfelmérések – az ismert ellenállás és egyéb okok miatt – sem hozták meg a kívánt eredményt.³⁷ Mégsem tehetünk mást: a termelési és táplálékszerzési „szerkezet” esetlegesen pontosabb megrajzolása végett, kísérletet kell tenünk a gazdálkodás eme fontos feltételének közelebbi bemutatására.

Az előző fejezetben szó volt róla, hogy az úrbérrendezés során a tabellákba írt szántók és rétföldek eszmei értékeket hordoztak, ezért a művelési ágak akkori valóságos megoszlását még csak jelzésszerűen sem tükrözhetik. Bizonyára nem földmérői adatokon nyugszanak Olasz Lajos 1780. évi vagyonszedeirésében a majorsági földekre vonatkozó adatok sem. Ezért nehéz teljes biztonsággal elfogadni, hogy Tiszabercelen pontosan 320 hold majorsági szántón és 295 hold réten gazdálkodott volna Olasz Lajos. Nehezen hihető az is, hogy jobbágiai egymagukban közel annyi (338 hold) szántó- és rétfölddel rendelkeztek volna, mint nyolc évvel korábban valamennyi tiszaberceli jobbágy (384 hold). Azt sem tudjuk, folytatott-e szántóföldi majorsági termelést a falu másik jelentős földesurasága, a jászói prépostság. De a rétek majorsági hasznosításából bizonyosan részesült, hiszen láthattuk: 1784 nyarán a Körtvélyes-szegben a prépostság kaszálói is áldozatul estek Bessenyei György és István legázoltatási akciójának. Végül azt sem tudjuk állítani teljes bizonyossággal, hogy a falu másik nagyszavú földesura, a Bessenyei család csakugyan semmiféle szántóföldi majorsági gazdálkodást nem folytatott volna – ahogyan ezt a tanúk rendre állították. E tekintetben róluk annyit tudunk csupán, hogy a Fertő nevű dűlőben majorsági kaszálót használtak – amint ez az egyik tanú vallomásából megtudható.

Ám ha most mégis a szóban forgó adatokat: a tabellák bejegyzéseit, Komáromy Barbara, illetve Olasz Lajos többször idézett összeírásaiból a majorsági és jobbágyi földekre, a jászói prépostság és a Bessenyei család rétbeli földjeire vonatkozó, csupán találgatásokon nyugvó adatokat egymás mellé helyeznénk, akkor a szántók és a rétek kiterjedése a következő képet mutatná:³⁸

Szántók és rétek Tiszabercelen, 1770–1772, 1785

	Szántó hold	Rét embervágó, hold
Urbárium tabellája, jobbágyföldek, 1772	283	101
Komáromy Barbara majorsági földje, 1770	160	32
Bessenyei család majorsági földje, 1780	–	50
Jászói prépostság majorsági földje, 1780	–	50
Összesen	443	233
<i>Olasz-féle összeírás, 1780</i>		
Olasz Lajos majorsági földje	320	295
Az Olasz-jobbágyok földje	238	100
Összesen	558	395

Az adatok megbízhatóságát nem csupán az említett súlyos fogyasztékoságok, az ún. eszmei úrbéres földértékek teszik szerfölött kétségessé, de növeli a bizonytalanságot az is, hogy az összeírások más-más időpontokban, nem azonos célokkal és nem azonos körökre kiterjedően készültek. Eltekintve most az 1780-as Olasz-féle összeírástól, ha figyelmünket csak az úrbérrendezés idejére koncentráljuk – és elfogadjuk, hogy a faluban szántóföldi majorsági termelést csak Komáromy Barbara gazdaságában folytattak, s a jászói prépostság és a Bessenyeiek majorságilag csak a rétföldekből hasznosítottak talán mintegy 50–50 holdat –, akkor a szántók és rétek együttes területe a 6000 holdas határnak mindössze 10%-át – 676 hold – tette volna ki. Látható, hogy a szántók és rétek egymáshoz viszonyított részaránya szinte pontosan fedte az úrbérrendezés során előírt 2:1-es „eszmei” részarányt. Ha az ilyen módon kapott 443 holdas szántóterületet a faluban divatozó háromnyomásos gazdálkodás rendszeréből adódóan egyharmaddal, az ugaron hagyott területekkel tovább csökkentenénk, akkor a folyamatosan művelés alatt álló szántók területét valójában mintegy 300 holdra becsülhetnénk. Ugyanakkor, ha ebből kivennénk Komáromy Barbara szántóit, akkor a faluban lakó jobbágyoknak és nemeseknek együttevve sem érte volna el a 200 holdat a rendszeresen termő szántóföldje. Mindezekhez képest viszont igazán meglepő, hogy az úrbérrendezés után nyolc évvel, 1780-ban megejtett, Olasz Lajos majorsági és jobbágyi földvagyonaára vonatkozó összeírásban 100 holddal több földet – összesen 953 holdat – mutattak ki, mint

amennyit pár évvel korábban a falu egész jobbágyi és földesúri szántó- és rétföldje tett ki. Feltűnő az is, hogy az Olasz-féle összeírásban a szántók és a rétek részaránya már nem tükrözi pontosan az úrbérrendezés során megadott arányokat.

Bizonyos számításokkal végül is megkíséreltük, a kétféle: 1770–72-es és az 1780-as adatsort mintegy összekombinálva,³⁹ a berceli határ szántó- és rétföldjeit felbecsülni. Eszerint a falu határában mintegy 778 hold szántót és 585 hold rétet kellene regisztrálnunk. Aligha lehet kétséges, hogy ezek az adatok, amelyek az „eszmei” bejegyzések, becslések és eltérő jellegű felvételek összevonásából egybeálltak, szükségképpen valószerűtlen képet közvetítenek. Ez a kép azonban attól válik igazán valószerűtlenné, hogy az adatokból hiányzik annak a – korábbi számításaink szerint – mintegy 40 családnak: a kuriális nemeseknek, agiliseknek, regálébérlőknek és nemesi földet használó jobbágyoknak a szántó- és rétföldje, akik föltehetően semmivel sem használhattak kevesebb földet, mint a földművessorsban velük osztozó falubeli telkes parasztok. Ha viszont a fenti arányokra figyelemmel becsülnénk föl az utóbbiak által használt-művelt földek területét, akkor az előbbi 778 hold szántót és 585 hold rétet legalább $400+300 = 700$ holddal meg kellene növelnünk. Ezzel azonban 2000 hold fölé emelkedne a szántó- és rétföldként hasznosulni látszó terület, ami a 6000 holdas határnak éppen egyharmadát tenné ki. E képtelenül magas szántó- és rétarány, a földművelés igen kiterjedt mértéke azonban akkor a sokkal jobb fekvésű, vagyis nem ártéri falvakban is igen irigylésre méltó, szinte képtelenül kedvező állapot lehetett volna. Itt, az ártéren, a Rétköz vízi világában azonban ez a művelésági arány egyszerűen elképzelhetetlen!

Visszamenőlegesen ugyan, de ezt látszanak igazolni a nyolcvan évvel későbbi, valóságos fölmérésen nyugvó adatok. A Rétköz monográfusának a az 1852–55. években bevezetett ún. „földadó-ideiglen” adatai alapján készített összeállítása szerint Tiszabercelen a művelési ágak megoszlása a következő képet mutatta.⁴⁰

Művelési ág	Hektár	%
szántó	660	19,3
kert	–	–
szőlő	–	–
rét	1248	36,6
legelő	321	9,4
erdő	6	0,2
nádas	631	18,5
mocsár	–	–
vízzel borított	221	6,5
egyéb	323	9,5
Összesen	3410	100,0

Tudjuk, hogy a szóban forgó nyolc évtized a falusi lakosság növekedésének egyik igen dinamikus szakasza volt, Bercel népessége is több mint kétszeresére emelkedett: az 1784/85-ben 662 lelket számláló faluban 1851-ben 1415 fő lakott már.⁴¹ Azt is tudjuk, hogy a művelési módok-eljárások lassú átalakulásával kitágultak a szántóföldi növénytermesztés határai – noha ennek szédületes tempója a XIX. század második felére esett.⁴² Mindezeknek figyelembevételével aligha lehet kétséges, hogy a zenebona idején feleannyi lelket sem számláló Tiszabercelen, a bizonyára kezdetlegesebb technikával és a környezet (piacok, közszükséglet) alacsonyabb igényessége nyomán folytatott szántóföldi „agrártermelés” jóval kevesebb területre terjedt ki, mint az 1850-es években. Aligha tévedhetünk sokat, ha a szántóföldi termelés területét – a népesség lélekszamarányát visszafelé követve – az 1851. évinek mintegy a 40–45%-ára becsüljük. Számokban kifejezve az 1770–1780-as évek táján Tiszabercelen a szántók összterülete kb. 250–300 hektár, vagyis 500–600 hold között mozoghatott.

Az vizsgálatok során a megesketett berceli személyek azt vallották, hogy „ezen helységnek határja két járásra vagyon felosztva”.⁴³ A zenebona során fölvelt jegyzőkönyvekből és Komáromy Barbara inventáriumából viszont az derül ki, hogy a határ nem kettő, hanem három járásból állt, ebből következően a járáson nem két-, hanem háromnyomásos gazdálkodást folytattak.⁴⁴ Az előbb említett mintegy 500–600 hold tehát a határ három különálló területén, a nyomásjárásokban fekvő szántóföldet foglalta magába, így a nyomásos gazdálkodás jellegéből fakadóan a bevet-

hető szántó, a rendszeresen termő földterület mintegy 350–400 holdra mehetett, vagyis a határnak mindössze 6–7%-a eshetett a korszerű értelemben vett, állandóan termő szántók fogalma alá.

Forrásainkból megállapítható az is, hogy a három szántóföldi járás a határnak melyik részén lehetett.⁴⁵ A „Csekesere” közvetlenül a falutól délre-délkeletre feküdt. A „Pap réttye” nevű járás a falutól már távolabb délre, a Buj felé elnyúló határ közepe táján, míg a harmadik: a „Kereszt-völgy” és „Pálinkás környéke” a Gáva felé eső határszakasz nyugati térfelén helyezkedett el.⁴⁶ A „Csekesere” nevű járás közel esett a faluhoz, a paszabi határ közelében, délkeletre, a Molyvarét és a Sárgadomb oldalán futó vízvezető folyás föltehetően a Csekes-ere mentén feküdt.⁴⁷ A járások közül a „Csekesere” és a „Pap réttye” látszik a legrégebbinek. Mint szántóföldes dülőnevek már Bessenyei István 1668-ban kelt testámentumában is szerepeltek: a végrendelkező feleségére hagyta „a pap rétével és Körtvélyes-Szegében valókkal Csekeszéri mezején mindenik szántóföldekkel” együtt a falubeli udvarházat és itteni jobbágyait is.⁴⁸ Föltételezhető, hogy a korábbi kétnyomásos gazdálkodás idején ez a két járás állhatott a határból szántóföldi művelés alatt, míg a „Keresztvölgy és Pálinkás környéke” a háromnyomásos rendszer meghonosodásával került szántóföldi művelés alá. Nem tudjuk, hogy az egyes dülőbeli szántók azonos vagy eltérő terjedelműek, nagyságúak voltak-e. Ám azt bizonyosan tudjuk, hogy 1784-ben a „Csekesere” járásába tavaszit vetettek, a „Pálinkás és Kereszt-völgyet” ugaroltatták (volna), a „Pap réttyébe” pedig a nyomásrend szerint őszi gabonák kerültek.

Ebben a „koordináta-rendszerben” lehet – és kell – elhelyeznünk Olasz Lajos egyes lépéseit, „rendbontó” cselekedeteit, amelyek a hagyományos határhasználat és gazdálkodás kialakult rendjét érintették. A határhasználattal kapcsolatos gondok a Bessenyei-vádak szerint Olasz Lajos berceli megjelenésével rögvést megkezdődtek. Sajátosan értelmezett földesúri hatalmával valósággal megbontotta, esetenként egyenesen földülta a határbeli szokásrendet. Már maga a kérdésföltevés is drámaibb, mint ahogyan azt a berceli zenebona vizsgálata során a megyei deputáció más ügyek esetében megfogalmazta. A kérdések rendszerint a tanúhoz, a tanúnak szölkak („vallya meg a tanú”), ezúttal azonban a település egész népességéhez, magához a „Helység”-hez intézték a kérdést:⁴⁹ „Vallya

meg a Hellység, ha Olasz Uram szokásba vette-é azt, hogy valahol ott a Nyomás közepin is tettzik magának vetés alá való tábla földet szántani, ott szánt, vet az egész Hellység kárával és ha valami marha mint nyomás földön oda bojong, azt bé hajtattya és forinttal bünteteti.”⁵⁰

A vádat a Bessenyei házhoz közel álló tanúk rendre megerősítették: „Olasz Uram olyan szokást tart – vallotta például Bakó Mihály –, hogy a Nyomás közepin is szántót és vetett az egész Hellység kárával.”⁵¹ A tanúk közül azonban többen is nevéen nevezték a „rendbontások” egyik-másik esetét. Nemes Balogh Mihály 1785-ös vallomásában, amikor azt mondta, hogy a falu „Határában csak⁵² három járás vagyon” ugyan,⁵³ ám e szűkös viszonyok ellenére Olasz Lajos felrúgva a szokásokat, az elmúlt esztendőben (1784) is a „Papp réttyénél a Nagy Nyomásban is vettetett és fel is takartatott” – mit sem törődve azzal, hogy akkor ott éppen az ugaroltatás, a föld pihentetése volt soron.⁵⁴

Hasonlóan megütközött akkor is a falu, amikor „öt vagy hat évvel ez előtt” a „Körtvélyes szeg” nevű „legelőmezőt” a „Csekes-ere” nevű járáshoz csatolta, és azt mint a maga majorsági földjét szántó-földként művelte-műveltette. Valójában ezzel függött össze, hogy az itteni kukoricásokat és kaszálókat 1784 júniusában Bessenyei György és István szándékosan „elpcsékolttatta” a gulyával és sertéskondákkal. Ezért szentelt az 1785-ös tanúkihallgatások során a bizottság külön figyelmet annak, hogy ez a korábbi „legelőmező” miként is került a Csekesere járásához és mekkora is lehetett a Körtvélyes-szegben legázoltatott terület.

A vonatkozó kérdés azt tudakolta, hogy Olasz Lajos a „Körtélyes nevezetű szakaszt... a Szolga Bíró Uram jelen létében a lakosok meg egyezéséből ragasztotta-e a Csekes ere járáshoz”, mégpedig azon oknál fogva, „mivel az a járás magában kicsiny legelő mező volt”.⁵⁵ A meghallgatott kilenc tanú közül nyolc a kérdésbeli állítást ismételte újra. Balogh Mihály szerint – aki a tanúk közül egyedül volt jelen az esetenél – a Körtvélyes-szeg azért „ragasztatott” volna az említett járáshoz, „mivel azon Csekes ere járása a jelen lévő Berczeli Parasztok által kicsiny legelő mezőnek állítatott lenni”. Vallomásának azonban volt egy furcsa fordulata is: „a minthogy mindjárt ki is ment Szolga Bíró Uram ez előtt mintegy ött vagy 6. esztendővel a lakosok meg egyezéséből és a Csekes ere Járáshoz

szakasztotta” (ti. a Körtvélyes-szeget).⁵⁶ A vallomások alapján nehéz eldönteni, hogy most a Körtvélyes-szeg vagy a Csekesere volt-e a „kicsiny legelő mező”.⁵⁷

Figyelemre méltó mozzanatoknak tűnik az is: a tanúk többsége nem azt állította, hogy az elcsatolás „a lakosok”, hanem hogy a „tanács megegyezéséből” történt volna – s a kettő távolról sem mondható azonos súlyú egyetértésnek. Bárhogy történt is az átcsatolás, vele Olasz Lajos jelentős területet szakított ki a „legelő mezőből”, csökkentve ezzel a legeltetés egyébként is mostoha lehetőségeit. Ugyanakkor a feltört nyomásbeli legelő rész nem a faluközösség, hanem a saját majorsági, illetve jobbágytelki földterületét növelte tovább.

Mivel a berceli zenebona egyik eseménye a Körtvélyes-szeg legázoltatása volt, a tanúkihallgatások során nyomatékosan kutatták: mekkora is lehetett a Bessenyei György és István által legázoltatott földek területe. Sajátos módon a megye már augusztus 3-án Bercelre küldte Sárváry János geometrát, aki Olasz uram „kikérdezése után” elvégezve munkáját azt jelentette, hogy Olasz Lajos része, ami „szántónak és törökbúza-vetésnek, illetve kaszálónak használtatott, összesen 60 225 négyszögölet, vagyis $54\frac{6}{8}$ holdat (1100 négyszögöles)”, míg ennek szomszédságában a jászói prépostság „kaszálóként használt portiója pedig 12 870 négyszögölet, azaz $11\frac{5}{8}$ holdat” tett ki.⁵⁸ Az eljárás azért mondható sajátosnak, mert a következő év márciusában újra megkérdezték a tanúkat: „mennyi fölgye, mennyi kaszálója” lehetett ott Olasz Lajosnak, „s hány emberének volt ott tengerije s mennyi egyiknek egyiknek”.⁵⁹ Márky Mihály szerint „könnyen lehetett Olasz Lajos Uramnak mintegy harmincz köből⁶⁰ alá való fölgye, mellyben szegény embereknek tengeriek voltak vetve, Kaszálója pedig mintegy tizenkét vagy tizen négy Bogjára való, úgy a Praepostságnak mintegy 7 vagy 8 Boglya termő Rétye”. Drótos György szerint viszont mintegy 40 köből szántóföldje és 23–24 boglyára való kaszálója volt Olasz Lajosnak, s a prépostság kaszálóját ő is 8 boglyásnak mondta. Hozzátette azonban: „volt pedig ottan” mindezeneken felül „Olasz Uram embereinek, mintegy tizen hat vagy tizen hétnek mind egyiknek két-két köből alá való mérettetett tengeri fölgyök, kit is Bessenyei György és István Uraim elgázoltattak”. Oláh István, „Olasz Uram gazdája”, aki „mindég maga szántattya, vetteti és

kaszáltattya azon... Körtvélyes szeg nevezetű szakaszt”, megerősítette Drótos György vallomását.⁶¹

A meglepően jelentős földdarab, a kukoricások és a kaszálók együttes nagysága $40+23/24+8+32/34 = 100$ hold felett járhatott, s ebből majdnem 100 hold állt Olasz Lajos rendelkezése alatt. Ha a legelőmező átcsatolása öt-hat évvel azelőtt, vagyis valamikor 1779- vagy 1780-ban történhetett, akkor ez azt is jelentette, hogy alig került Olasz Lajos Tiszabercelre, energikus és erőszakos fellépése nyomán, egyedül a Körtvélyes-szeg révén máris közel 100 holddal tudta megnövelni földesúri földvagyonát! És a gyorsan szerzett földdarab kétharmadán ő maga majorsági gazdálkodást folytatott, egyharmadán pedig, láthatóan egyéni bőkezűsége folytán (erre utal a „mértetett” szó!) a saját jobbágjai természetettek akkor éppen törökbúzáat.

Talán egy-két évvel később hasonlóan önkényes átcsatolás áldozata lett a Körtvélyes-szeg másik fele, a dülő déli része is. „Ez előtt bizonyos esztendőkkkel – vallotta az egyik tanú – a Körtvélyes szegnek a farkát a Sós tó mezejéhez fogván Olasz Lajos Uram maga részére, mindég legelő mezőnek tartya akkor a midőn azon járás bé vetődik a mellyhez ez előtt birattatott, melly a midőn a Sós tó mezejéhez következik a mostani fogás szerént Olasz Uramnak vetés alá, annyira káros a helységnek, hogy pásztort is alig kaphat magának, mivel a régi járáshoz vagyon inkább csatolva... mint a Sós tó mezeje járásához, a mellytől Nagy Tó által vagyon elzároltatva”.⁶² A szöveg ugyan kissé zavaros, és nemcsak a hiányos központozás miatt. Annyi mégis kivehető belőle, hogy a Körtvélyes-szeg „farkát”, ami a Sóstó mezejéhez állhatott közel, önkényesen leszakítva, a Sóstó mezejéhez csatolta Olasz Lajos. Holott a Sóstó mezeje és Körtvélyes-szeg déli része között feküdt a Nagy tó, ami azt a két dűlőt oly mértékben elzárta egymástól, hogy a földek ezáltal legeltetésre sem voltak használhatók.

Történtek azonban rendellenes dolgok a harmadik járásban, a „Keresztvölgy és Pálinkás környékén” is. A megyei deputáció idevágó kérdése és a rá adott válaszok ezúttal kiterjesztették, miáltal össze is mosták a „rendbontásban” részt vevők körét. Eszerint rendbontók általánosságban a „helységbeliek” lettek volna. Igaz-e, hogy ez a járás – szölt a föltett kérdés – „az elmúlt nyáron” aratás után, amikor egészében „nyomás és ugar alá való” lett volna, a

„Helységbeliek tengerivel mind többnyire bé vetették”, és: „sok Hellyeken ugarott is szántottak a tengeri közt”, amit senki nem ellenzett.⁶³ A tanúk ezúttal is újraismételték a kérdés állításait, csupán Márky Mihály vallomása toldotta meg – és kuszálta az ügyet össze – azzal, hogy a járásbeli földek azon a nyáron „szerte széllyel lévén le szántva, sok helyen némellyek a tengerik közt szántottak Ugarat, és onnan is ki tettzik, hogy azon meg nevezett Kereszt Völgy és Pálincás környéke Ugar és Nyomás Járás volt az el múlt Nyáron, mivel sokan a tengeri földjeiket is le szántván őszi étellel bé vetették”.⁶⁴ A kuszaság ellenére annyi mégis bizonyosnak látszik: a szóban forgó járás ugar földjeibe vetettek – önszántukból vagy földesúri felszólításra – kukoricát a helybeliek közül többen is.

Végül maga a dinnyeföld is – amint erre utaltunk már – kétes körülmények között került ki a hajdani Veresváry Curiához szorosan csatlakozó belső földekről a határ távolabbi tájaira. A földterület, ahol 1781-ben már Olasz Lajos jobbágyai közül többen laktak, ahol a jobbágyok belső telke állt s az a rész is, amit Olasz Lajos a maga Curiája beltelkéhez csatolt, „egynéhány esztendővel ez előtt – vallották egy korábbi vizsgálat során a meghallgatott tanúk – a Berczeli lakosoknak Dinnyések volt”, amit „magok között közönséges akarattal fel osztván, tecezések szerént használtak”.⁶⁵ Csupán föltételezni tudjuk, hogy a falu belterületén, a „kertek alatt” lévő dinnyeföldet talán éppen köznemesünk odakerülése után – mintegy helyet csinálva saját magának és gyarapodó jobbágyainak – valójában Olasz Lajos vette el, vagyis éppen ő „üzte ki” a dinnye-termesztést a falu alól a határ távolabbi földjeire.⁶⁶ Az is elképzelhető, hogy a lakosság gyarapodása, a növekvő igény a nagyobb termesztési terület iránt ugyancsak belejátszhatott a dinnye „kivándorló” mozgásába. A fölháborodást azonban most, 1784 májusában mégis az szította föl, hogy a határba „üzött” dinnyét nem a Lapos- vagy Laput-szegben, hanem újabb legelőföldet szakítva ki a dinynyésnek, az ún. fekete földeken – legelőföldön! – akarta volna köznemesünk a faluval természetni.

A csordultig telt pohárban ez volt az utolsó csepp – egyben a visszavágás, az odacsapás kellő pillanata is.

Láthattuk, hogy Olasz Lajos majorsági földvagyona Bercelre kerülése után gyorsan és hihetetlen mértékben mintegy 160–190 holdról 600 holdra emelkedett. Aligha lehet kétséges: a földvagyon

ilyen mérvű gyarapodása csakis erőszakos módon, amint példáink mutatták: csakis a határhasználati hagyományok, a bevett szokások kíméletlen felbontása, a pillanatnyi közösségi érdekek semmibevétele árán történhetett meg. Így állhatott elő egy-két év leforgása alatt, „hogy Berczelen mind a faluban, mind a határban Olasz Uram és a Jászai Praepostság leg többet bírnak”. Ugyanakkor vele, velük szemben „Bessenyei Uraméknak kivált magoknak Allodiális fölgyök egy csepp sincsen, mert ami volt, azt mind el adogatták”.⁶⁷ A tanúk közül Kóti Péter, köztudottan Olasz-párti kisnemes is azt erősítette: Olasz Lajos és a prépostság az, akik „a leg többet bírnak s többnyire az ő kigyelmek fölgyök és kaszállójokból áll a határ”. Ezzel szemben a Bessenyeieknek „kivált magok majorság beli fölgyök semmi sincsen, sőt még a maga embereinek is alig vagyon egy-egy járásban egy vagy két köből alávaló földgyök”. Ami földjük korábban volt is – vallották többen – „idevaló Nemes embereknek régen el adogatták”. Mindössze valamelyes rétről tudott Nagy György tanú, amit a Bessenyei család majorsági földként birtokolt: „kaszállókat pedig egy darabot tud a Fertőben”.⁶⁸

A rendbontó lépések és törekvések mögött nem nehéz felismerni a vagyongyarapítás szándékát, amint ezt Olasz Lajos majorsági tábláinak gyors növekedése kétséget kizáróan bizonyíthatta. Tegyük hozzá azonban: ez a fajta „rendbontás” ugyanilyen következményekkel járt akár Olasz Lajos, akár mások – mint például itt a kukoricásokkal egyes kisnemesek és jobbágyok – próbálták is áttörni a határhasználat, a szokások falait, megbontani azok hagyományos rendjét. Ám mögöttük bizonyára ott munkált a szükségletek – helyi és nem helyi – szorító nyomása. Ezért nagyon fontos megismernünk azt is, hogy mit tudtak a berceliek megtermelni az évente együttesen mintegy 350–400 holdnyi szántóföldön, s mire volt elegendő, amit megtermeltek. Az úrbérrendezést megelőző vizsgálatok alkalmával a helybeliek azt vallották, hogy „alkalmas esztendőekben rozst, zabot, lent és kukoricát vetnek”, de az őszi és tavaszi búzát, illetve az árpát „minthogy sokszori próbájok után határjok meg nem termi, nem is vetnek”.⁶⁹ Ezzel szemben Komáromy Barbara egyidejűleg készült inventáriuma nemcsak rozst, zabot és kukoricát tartott nyilván, de számot adott 9 köből „felesbe vetett Búza vetésről” is. Ugyanez a leltár jelentős mennyiségű „kétszeres” és „gabona”-vetésről, illetve a veremben tárolt

szemes terményről is tudósított.⁷⁰ A kétszeres és tiszta búza termesztését éppúgy, mint a falubeli árpatermesztést az egyik korabeli terményösszeírás is megerősítette. Ez az összeírás ugyan kétségtelessé teszi, hogy a fő termény itt – akárcsak Szabolcsban majd mindenütt – a rozs (termett 400 köből) és a zab (300 köből) volt, de mellettük jelentős mennyiségben termesztettek kukoricát (260 köből), árpát (200 köből) és kisebb mértékben búzát (100 köből) is. A számok szerint a kenyér- és a takarmánygabonák összhozamát az összeírók nagyjából egyformának taxálták: 500–500 köbőlnek írták ezt is, azt is.⁷¹ Figyelembe véve a becsléseken nyugvó korabeli, 2–4 magot emlegető hozamokat,⁷² és a gabonával Bercelel bevethető mintegy 350–400 holdnyi szántót, optimális feltételek mellett településünkön mintegy 750–1200, vetőmaggal együtt pedig maximálisan mintegy 1600 köből gabonahozammal lehetne számolni, ami nagyjából egybeesik a most említett terményösszeírás alkalmával – láthatóan bemondáson alapuló – helybeli adatokkal. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a terméseredmények csakis optimális feltételek mellett lehettek volna ekkorák, ám az időjárás viszontagságai, a vizek és áradások, az állati kártevők és a növénybetegségek, az időben elnyúló szemnyerési módozatok aligha engedték akár csak egyetlen esztendőben is az optimális feltételeket „érvényesülni”. A hozamok így hát bizonyára csekélyebb mértékűek és igen-igen ingadozóak lehettek, nem is szólva a megtermelt hozamok gyatra minőségéről (gyenge sikértartalom etc.).

Az „alkalmas esztendőben”, amit a berceleliek emlegettek, alighanem ritkábban, míg a kevésbé alkalmasokban sokkal sűrűbben részesülhettek a szántóvetők itt Bercelel is, mint ahogy nem lehetett csekély a kimondottan ínséges és nyomorúságos esztendők száma sem. Komáromy Barbara inventáriumából tudjuk, hogy 1770. január 1-jén mindösszesen 20 köből, 1778. március 6-án pedig 25 köből volt a majorság őszi vetésterülete – a lehetséges 50–55 köböllel szemben! Vagyis a rendelkezésre álló őszi vetésfordulónak mintegy a felét sikerült csak az említett esztendőben bevettetni, hasznosítani.⁷³ Elképzelhető, hogy valamilyen „középarányosban” gondolkodva, Tiszabercelel az őszi kenyérgabona hozama kedvezőbb esztendőben talán megközelíthette az egykorú terményösszeírásban rögzített mennyiséget: 400–500, a kedveztlenebb időkben pedig talán 200–400 köből körül mozoghatott,

ami kilogrammra átszámítva mintegy 320–400, illetve 160–320 métermázsza lehetett. Vagyis a 660 lelkes faluban durván számolva – messze az optimális szükségletek alatt – egy-egy főre átlagosan mintegy 50 kg kenyérgabona juthatott.⁷⁴ Az „átlagos” szó ezúttal is azt jelenti, hogy a „kenyérgabona-fejadag” – ritkábban – lehetett ennél magasabb, de – gyakrabban – lehetett ennél jóval kevesebb is.

Ám a megtermelt gabona – mint tudjuk – nem egyenlő arányban oszlott szét a település lakói között. Hiszen a hozamokból a falu lakóinak jelentős része – egynegyede? egyharmada? –, a szolgák, zsellérek és szegények jóformán alig részesültek, míg a családok igen kicsi hányadában ennél jóval több is juthatott, a népesség gerincét adó családok tagjai pedig talán az átlag körül részesülhettek a kenyérgabona igen szűkös áldásaiból. Nem csoda, ha fű nőtt a kemencék fenekén!

Fontosabb azonban ennél: jellegzetes adataink nemigen hagyhatnak kétséget aziránt, hogy a falu – mint az idő tájt valamennyi ártéri falu – táplálékszerző tevékenységében nem a földművelésnek jutott a meghatározó szerep. Éppen ellenkezőleg: a szántóföldi gazdálkodás másodrendű szerepet játszhatott a táj és a kor adottságaihoz igazodó-igazított táplálékszerzési módok: a gyűjtögetés-halászat-vadászat és a szilaj-félszilaj állattartás mellett. Valójában ezt hangoztatták a régiót kutató néprajzosok, Kiss Lajos, Nyárády Mihály⁷⁵ s a Bodroghközzel foglalkozó Balassa Iván⁷⁶ és a táj története, Takács Péter is. Az utóbbi azt írta: „a kenyér és a tésztafélék, tehát a rozs és búza szerepe korántsem volt olyan kizárólagosan meghatározó egy-egy Szabolcs megyei község lakóinak táplálkozásában, mint azt a XX. század második felének fogyasztói szokásai-ból gyakran igyekeznek kikövetkeztetni néprajzosok vagy helytörténészek”.⁷⁷

A táplálkozásban, a pusztá létfenntartásban így hát fontos szerepe volt a faluhatár hatalmas tereit borító vizek és a vizenyős terepszakaszok nyújtotta javak bőségének. A Tiszán és öntéses árterein, a mező kisebb-nagyobb tavaiban, a folyásokban és erekben bőven termő halak, csíkok, a vizenyők és a víz körüli élővilág apróbb-nagyobb növényei, állatkái s a mocsaras-zsombékos-lápos-bozótos térszíneken ugyancsak bőségesen megbúvó vadak s a vadakat-halakat védő-tápláló jellegzetes növények, köztük az embernek is jóízű táplálékot nyújtó sulyom tartották fenn, hol szűkmarkúan,

hol bőkezűen a falut. „Az egész határjokban szabados halászatnyok vagyron” – mondották a helybeliek 1772-ben. A halászat, csikászat, sulymászat és vadfogás megannyi leleményes eszközt, a befogható javak-vadak fajtaít, a megszerzés és elkészítés színes-tarka módozatait jól ismerjük, hiszen mindezeket részletesen föltárta már a szakirodalom.⁷⁸ A zenebona idején még valóságos „öserdök is léteztek Bercel határában”, a Tisza két oldalán, hatalmas tölgy-, kőris-, szil- és nyárfák sűrű rengetegével. Az erdőket csak a következő században irtották-pusztították ki.⁷⁹ A vizek-mocsarak-árterek világában – tudjuk – rengeteg a fűz („veresfic”), a gyékény, sás és a nád, s a vizek kimeríthetetlen növényvilága megannyi fontos kellék anyagát adta, valósággal fölkínálva magát hasznosulhatott a ház- és lakáskörnyezetben. Miközben hathatós segítséget nyújtott a megélhetéshez is, alkalmat és nyersanyagot adva arra, hogy a tempós szorgalom, a kézügyesség ezekből éppúgy, akárcsak a hatalmas halfogásokból némi pénzbevételehez is juttassa az igyekvőbb szegényeket. „Nádgyok és gyikínyek az lakosoknak bűvön vagyron, sött az ki vágni nem restelli – vallották 1772-ben – pénzt is kereshet belőle.” A halat, sást és a fonott-fűzött alkalmatosságokat Tokaj, Tarcal, Keresztúr vagy a még messzibb városok: Debrecen, Eger és Kassa, az ugyancsak elfogadhatóan jövedelmező nádat pedig Dorog, Nánás és Nyíregyháza piacain értékesítették.⁸⁰

Mindezek együttvéve gondoskodtak arról, hogy a falubeli nemesek és parasztok, szolgák és urak meg az övéik fenn tudják tartani magukat. Az évszakok ritmikus rendjében ez a színeváltó, ezerarcú természet, a teremtett világ táplálta a falu apraját-nagyját, a Teremtő esendő és mulandó gyermekeit – nemzedékről nemzedékre.

Mint ahogy a természetes táplálékforrások után tisztos helye lehetett a megélhetésben és a fönmaradásban az állattartásnak is.⁸¹ Az állatállományról azonban a Bessenyei család említett kimutatásán kívül a korszakot illetően semmiféle felméréssel, összeírással nem rendelkezünk. Egyedül az 1796-ban végrehajtott szabolcsi pásztorösszeírás nyújthat igen bizonytalan támpontokat ahhoz, hogy felbecsüljük: milyen jellegű lehetett az állattartás és milyen volt az állomány összetétele. Balogh István által közzétett adatok szerint⁸² Tiszabercelen ekkor összesen 7 pásztor szolgált. Ha egy-egy nyájra kb. 50–100, a sertések esetében esetleg valamivel magasabb darabszámmal számolunk, akkor a falubeli állatállomány

mintegy 350–700, illetve 900, „középarányosan” kb. 500–600 darab között mozoghatott. Az összeírásból az is megtudható, hogy a pásztorok közül négy egy-egy sertéskonda, kettő egy-egy gulya, egy pedig az egyetlen ménes őrizője volt. Nyilvánvaló, hogy az állomány darabszámát tekintve a sertésekből volt a legtöbb, viszont ha a szokásos számosállatszámot használnák (5 sertés = 1 számosállat), akkor ez az arány lényegesen módosulna. Együttvéve a XVIII. század utolsó éveiben 190–380–420 között mozoghatott a falubeli számosállatszám. Juhászat Tiszabercelen nem volt. Az állomány „szintje” nem mondható magasnak. Száz évvel később, 1895-ben, a lecsapolások után végrehajtott állatszámolás szerint Tiszabercelen 1502 számosállatot (darabszámra 2660 darabot) írtak össze,⁸³ vagyis ehhez képest az 1790-es években majdnem négyszerte volt kevesebb az állatállomány, holott a népesség száma csupán háromszorta volt kevesebb a zenebona idején, mint az 1890-es években.

A pásztorok „besorolása” után ítélve a nyájak közül kettő a kezes – egy tehén- és egy sertés- –, illetve öt a szilaj – egy gulya, egy ménes és három sertés- – csordák csoportjába tartozott. Eszerint az állattartás jellegét – akárcsak országszerte – döntő módon a külterjes rideg tartás jellemezte. Abból kiindulva, hogy a pásztorokat a falu közössége vagy a földesurak alkalmazták-e, végül talán föltételezen az is megkockáztatható, hogy a jobbágyok és kismemesek állatai tölthették fel az egyetlen kezes gulyát (ökröket és teheneket), az egyetlen kezes kondát (talán kocákat, kanokat, süldőket) és övék volt az egyetlen községi szilaj-félszilaj ménes is. Vagyis szarvasmarhát és lovat a gazdálkodó kismemesek és a telkes jobbágyok tarthattak-tenyésztettek, és a sertéstartásban is döntő módon ők végezték a tenyésztést. Ezzel szemben a helybeli földesuraság 1796-ban – vélhetően Olasz Lajos és a jászói prépostság – egyetlen szilaj-félszilaj gulya és ugyanilyen módon tartott három sertéskonda felett rendelkezett, a földesúri majorsági állattartást tehát kimonodtan a külterjes-rideg tartásforma jellemezte.

Nincs igazán jelentős eltérés az általános viszonyokhoz képest sem a tartásmód extenzív jellegében, sem az állatsűrűségben.⁸⁴ A kép talán szegényesebb színeivel együtt is megszokottnak és általánosnak mondható, akár a megyéhez, akár az ország árterés tájaihoz mérjük is.

Az állattartás adottságai pedig a korabeli megnyilatkozásokból, a zenebona körül keletkezett konfliktusokból is kitetszően, valójában mostohának mondhatóak. Legfőbb oka ennek, hogy az árteres viszonyok, felszíni adottságok folytán a rendszeresen hasznosítható legelők területe igen szűkös, már-már elégtelenül kevésnek mondható. Az 1780-as fálumappán mindösszesen két kisebb dűlőt jelölt a térképrajzoló (és több bizonyára nem is lehetett), ahol a „Pascuum commune”, a közös legelő feküdt. Mindkettő közvetlenül a Tisza bal partján, a falutól keletre Paszab felé, illetve nyugatra Gáva felé, igen közel a faluhoz, szinte vele majdnem határosan terült el.⁸⁵ A nyugat felé eső, a Tisza, a Szőlőhalom és a Rácztemető nevű dűlők által határolt közlegelő területét Kiss Lajos 140 holdra (itt voltak azok a bizonyos „fekete földek”, ahová Olasz Lajos 1784 májusában a dinnyét akarta vettetni), a kelet felé esőét pedig 160 holdra becsülte⁸⁶. Ha a becsült állatszám megközelíthette az állomány valóságos darabszámát, akkor egy-egy számosállatra mindössze 0,6–0,7 hold legelőterület juthatott, ami kövér fűvű gyepek esetében is jóval alatta maradt annak a szükségletnek, amit az egykorú számítások elfogadhatónak tartottak (1–1,5–2 holdra táxálták egy-egy nagyállat évi legelőszükségletét).⁸⁷ A közlegelők azonban a folyó mentén feküdtek, ezért a nagyobb áradások idején – részben vagy egészében – bizonyára víz alá kerültek. Ezért panaszták az úrbérrendezés alkalmával: „Árvíznek idején mindenféle marhájaknak kintelenítetnek vidéken legelőt szerezni.”

Nem mondható jobbnak a kaszálórétek állapota sem, főként ami a szénahozamokat és a széna minőségét illette. Mert „kaszálló réttye határjokban a lakosoknak süszükségre elegendő” lenne ugyan, és ha „jó esztendő vagyon”, akkor „marha tartásra alkalmas szénát terem, sőt olyankor sarjút is kaszálhatnak”. Ám a „jó esztendő”, amint maguk mondják, akkor köszönt csak rájuk, „ha az közel folyó Tiszának árja sokáig nem fekszik” a kaszálóréteken. Az ilyen jó esztendő azonban igen-igen ritka, hiszen „a vizeknek gyakori kiöntése miatt szénájokban és kaszálóikban majd minden esztendőben károkat vallanak”. Az árvizek persze nem csupán a szénában és a ritkán kaszálható sarjában okoztak esztendőről esztendőre tetemes károkat, de „az nyári árvizek miatt el béka nyálasodván az széna, gyakran szenyvednek marha dögöt, s az miatt juhokat egy átalýában soha sem tarthatnak”.⁸⁸

Az árteres rétek, a „rét” fogalomtartalma körül azonban más gondok is adódnak. Szembeszökő, hogy a föld országosan első művelésági felmérése idején, 1852–55-ben a falu határának több mint egyharmadát, 36,6%-át sorolták a „rét” fogalma alá – szemben a szántók 19 és a nádasok 18%-os részesedésével. Ez a kiugróan magas részesedés még akkor is magyarázatot kíván, ha – sajátos módon – a Rétköz falvainak kisebbik hányadában tüntettek fel ilyen magas rétarányokat.⁸⁹ Nyilvánvaló, hogy a XVIII. századtól terjedő (amikor „a rét fogalmát a kaszálóval azonosították”)⁹⁰ és a polgári korszakban már bevett „rét” fogalom – amely szénát termő, évente egyszer-kétszer kaszálható gyepterületet jelölt, és a művelési ágak tiszta jövedelmi rangsorában a szőlők és a szántók után következett – semmiképpen sem azonos a Rétközben (is) használt „rét-rétség” jelentéstartalmával. Beszélt már erről a mikrorégió néprajzi kutatója is, aki szerint a Rétközben itt-ott kiemelkedő homokos szigeteken kívül szinte az egész hatalmas vidék „egy nagy láp, azaz náddal, kákával, gyékénnyel, sással benőtt, lassan mozgó víz, helyi nevén »rétség«”.⁹¹

Árnyaltabban írta körül a rétközbeli „rét” fogalmát Nyárády Mihály: „Rét = vízi növényekkel benőtt terület – írta a halászatról szóló monográfiában. – A nádas hely is hozzá számíthatott. Ilyenkor utóbbiról, mint nádló rétről beszéltek.”⁹² A rétnél nem volt fontos, hogy vizes vagy száraz volt-e?⁹³ Azt sem tartották lényegesnek, hogy kaszálták-e vagy legeltették? Sőt még azt sem, hogy egyáltalán vették-e hasznát?” Ma már „a vizenyőkkel borított tónak láp a neve”.⁹⁴ A „láp”-ot és a „rét”-et szinonim fogalomként értelmezte Schemberger Ferenc is, aki szerint ebben a régióban „vannak olyan mocsarak, amelyeket föld takar és felszínükön kaszálók vannak, ezek vízen úsznak, ezeket magyarul lápnak vagy lápos helynek nevezik. Innen a szénát télen jégen hordják ki”, vagy helyben etetik fel a marhákkal.⁹⁵

A dunai árterek viszonyait vizsgálva, hasonlóan értelmezte a fogalmat Andrásfalvy Bertalan is. A „rét” a Duna mentén a folyószabályozások előtt „mocsarat, vizenyős, vízkedvelő növényekkel benőtt területet jelentett, különösen rétség alakban”, olyan területet tehát, ami „kaszálónak éppen nem alkalmas”. Amint a nyelvészeti kutatások megállapították, a „rét”, „rétség” szavunk a „sík”, a „láp” jelentésekkel kapcsolatos, vagyis éppen a táj „vizessége” foly-

tán átlátható sík területet jelölt. Másrészt azt a helyet nevezték így, ahol az állatokat télen tartották, teleltették. Ám amikor később – véli Andrásfalvy – a teleltetés fedett(ebb) helyeken történt már és az állatokat szénával (is) táplálták, éppen a téli tartás és a széna lelőhelye közti szoros kapcsolódás révén a szénát adó földet ugyan-csak rétnek, kaszálórétnek nevezték el.⁹⁶

Amikor a rétgazdálkodásról szóló vaskos néprajzi monográfia típusokba, osztályokba sorolta – fekvésük és természeti adottságaik alapján – a kaszálókat, akkor öt nagyobb csoportot különített el egymástól. Közülük az első két kaszálófajtát „folyóártéri” és „lápi, sárréti, mocsárszéli, bereki” megjelöléssel illette.⁹⁷ Hangoztatta, hogy a Tisza és a Körösök árterében fekvő „réteken” az áradások által igen sokszor beiszapolt, sásos, zsírszegény szénát tudtak a parasztok begyűjteni. Hasonlóan savanyú szénát adtak a lápok, a sárrétek és mocsárszélek is. Az ilyen tájakon különös gondot okoztak az ún. úszó lápok, úszó szigetek, hiszen a lebegő-mozgó zöld foltokat nyaranta csak csónakokkal lehetett megközelíteni. „A Rétközben megesett – írta szerzőnk –, hogy a falu határában lévő láp szénáját a szomszéd falusiak etették meg jószágaikkal, mert a szél kifújta a lápot a falu határából.” Hangoztatta, hogy a „kaszáló” mint újabb kori fogalom s a hozzá kapcsolódó „rét”, „szénavágó rét”, „nádvagó rét”, „szénafű”, „széναςág”, „mező” mint a rétgazdálkodás körébe eső megannyi – szinonim, egyező, árnyaló, eltérő és elválasztó, tájanként és koronként más-más tartalmakat hordozó – fogalmak jelentéstartalmát csak alapos nyelvészeti, táji és történelmi vizsgálatok során lehetne – és lenne kívánatos – kibontani.⁹⁸

Fejtegetéseink során, túl a zenebona körül támadt feszültségek „rétséget” is érintő okain, arra szerettünk volna még világot deríteni, hogy a kirívóan magas berceli „rétség” valójában mit is takart; arra, hogy a mintegy 2500–3000 holdat beborító mocsaras-vizenyős „úszó-mozgó” terület, amit ott „rétség”-nek neveztek, mennyire alárendelt, esetleges és bizonytalan szerepet tölthetett be a szűk határok közé kényszerült állattartásban. Szemben a rét mai tartalmával, ez a rét aligha lett volna nevezhető jó szénát, egyáltalán szénát adó kaszálónak, ilyen értelemben tehát rétföldje a falunak vajmi kevés lehetett. Másfelől elemzésünk ismételten szerette volna fölhívni a figyelmet: a XVIII. századnak egy-egy ilyen pillanata és annak környezete mennyire nehezen lenne föltárható, megra-

gadható a mai, esetenként gyökeresen más tartalmú agrárfogalmakkal.

A kies és kietlen mezők állapotát és tagoltságát, a földek és vizek használatát, a mezőélés különböző módozatait helyenként talán túlzott aprólékossággal tekintettük át. A hosszadalmasnak tűnő határszemplét azonban nemcsak az tette szükségessé, hogy az 1784-es fürgeteg jobbadán a határbeli földeken vonult végig, hogy a mezők egy-egy dűlője adott „otthont” és keretet a föllobbanó indataknak. Szükségessé tette az is, hogy a határbeli „jelzőpontok” tájékán lehet talán keresnünk a zenebona egyik mélyen fekvő indítékát is. Az 1784-es határbeli dulakodások egyik-másik villanásában mintha az újkori agrárvilág kereste volna a maga kitörési pontjait, a haragvások, dühök mögött mintha ott feszült volna ez a jóval nagyobb mozgatóerő is.

Hol is ütközött össze a két köznemes, hol is támadt a Bessenyei testvérek, Boldizsár és György szikrázó haragja 1784-ben Olasz Lajosra? A színterek a következők voltak: a dinnyevetésnek szánt „fekete földek”, a körtvélyes-szegbéli kukoricások és kaszálók, a Tallóka nevű erdei legelő, a falu erdősége. Láthattuk, a dinnyének szánt Feketeföldön a falu közlegelőjéből akart volna Olasz Lajos kiszakítani jókora darabot. A Körtvélyes-szeget pedig a „legelő mezőből” csatolta el, s amikor a kiszakított terület a forgásrend szerint ugar, azaz legelőföld lett volna, oda ő maga és jobbágyai kukoricát vetettek. Valójában ezért tekintették jogosnak, hogy a legelőből kivont, elbitorolt földeken a zsenge kukoricásokat és a majorsági kaszálókat legázoltassák. Az erdei legelőről viszont azért üzték el Olasz Lajos sertéskondáját, mert a Tallóka nevű erdei területet a közbirtokosság tilalom alá helyezte, s a tilalmat megszegve legeltette ott a kondát köznemesünk. Végül a közbirtokosság tilalmi döntését szegte meg Olasz uram akkor is, amikor az erdőben nyers tölgyfát termeltetett ki és akart volna magának hazaszállíttatni.

Látható, hogy a határbeli ütközések fő színtere a legeltetés, pontosabban szólva a legeltetési lehetőségek megrövidítése volt. Vagy úgy, hogy természetes gyepföldek kerültek művelés alá, vagy úgy, hogy a nyomásrend szerint legelőül szolgáló ugarföldeket vettetett be Olasz Lajos, fölírva a nyomásos gazdálkodás szigorú szabályait. Fordított módon bár, de a legeltetés miatt támadt baja a

Tallóka nevű határrészen is. Vagyis amíg köznemesünk az előbbi esetekben a szántási-vetési, az utóbbiban a legeltetési – és vágási – tilalmakat vette semmibe. Ha tömören akarnánk összefoglalni a mezőbeli konfliktusokat, akkor egyfelől a „legeltetés-állattartás”, másfelől a hozzájuk szorosan kapcsolódó „dinnye-kukorica” fogalmakkal lehetne az ütközést kiváltó tényezőket megjelölni, valójában tehát az állattartás és a növénytermesztés körül gyűrűztek a lármázó indulatok.

Ha még egy ásónyommal a dolgok mögé hatolunk, akkor ott alighanem a népesség nagyarányú növekedésére bukkanunk. A romlás századai után, 1720-ban (és 1728-ban) Tiszabercelen 15 adózó jobbágy- és zsellércsaládot találtak az összeírók.⁹⁹ Figyelembe véve az összeírás ismert fogyatékoságait, ezt a családszámot – a nemesek és a nem adózó népelemek hozzáadásával – lényegesen megemelve, a családok száma településünkön nem haladhatta meg az ötvenet. A történeti demográfiában végzett kutatásoknak köszönhetően jól ismertek azok a dinamikus körülmények, amelyek folytán ez a 200–250 lelket számláló népesség 1770-ben már 458, 1785-ben pedig 662 főre, vagyis több mint kétszeresre növekedett. Újabb hatvan-hetven év múltán a falu lélekszáma ismételten megkétszereződött: a XIX. század közepén már 1400 körül járt.¹⁰⁰ Ez a korszak, egyezően a népességnövekedés közismerten robbanékony újkori folyamataival, méltán nevezhető itt is a növekedés első nagy szakaszának.

Mindeközben a megélhetés élettere, a táplálékszerzés eszköztára és az eljárások módozata alig-alig változott. A mezők, a faluhatár földjei továbbra is úgy maradtak, ahogy voltak, a használható legelők jottányit sem bővültek. A nagyon szűkös keretek közé szorított szántóföldi gazdálkodás talán annyit módosult, hogy a kétnyomásos rendszerről a háromnyomásosra tértek át. Ezzel ugyan egyhatoddal nőtt a növénytermesztésre fordítható szántók területe, viszont ugyanennyivel csökkent az ugarlegeltetés lehetősége. Jóformán semmit sem változott a gazdálkodás eszközkészlete, a termesztett növények és a tenyésztett állatok fajtajellege, az állattartás külterjes formája, vagyis alig-alig emelkedett a gazdálkodás-tenyésztés hozadéka. A szükség pedig egyre erősebben ott kopogtatott a kapukon.

Bizonyára nem tudatos „agrárfejlesztési koncepció” mozgatta Olasz Lajos lépéseit. Akár tudta azonban, akár nem, de a gazdálko-

dás terén megtett „szabálytalan” és erőszakos lépéseivel valójában ezeken a „légmentesen” zárt, évszázados kereteken próbált tágitani. Azzal is, amikor a vízvédelmi töltések és magasított utak megépítését és rendszeres karbantartását szorgalmazta volna, hogy az ártéri vizek mozgását és az áradásokat, amennyire akkor ez lehetséges volt, ezzel is korlátok közé lehessen szorítani. Megpróbálta ily módon is a legeltetés, de legfőképpen a szántóföldi gazdálkodás igen mostoha adottságait javítani. Hasonló lépéseket tett a növénytermesztésben, amikor részint a kukorica (és a len), részint a dinnyetermesztés kiszélesítését erőszakos módon szorgalmazta, mindkettő határbeli vetésterületét igen céltudatos módon gyarapította.

S ezzel újabb rövid kitérőt kell tennünk. Ez a két növény ugyanis, mint láhattuk, a kedélyeket akkor alaposan felborzó „veteménye” volt a falunak.

A dinnyének, tudjuk, kétféle változata ismeretes ma is. Magyarországon a sárgadinnye az őshonosabb, feltehetően – mint annyi minden mást – a honfoglaló magyarok hozhatták magukkal, vagy talán a délszlávok közvetítésével a honfoglalás tájkán ismerhették meg.¹⁰¹ Így hát már a középkorban elterjedt. A XVI–XVII. században „egyéb gyümölcsből – írta Radvánszky Béla – a szőlőn kívül leginkább a dinnye volt elterjedve, mint kedveskedést küldözték egymásnak, nagyban mezőn termesztették külön pásztor felügyelete alatt”.¹⁰² A XVII. században Lippai János első kertészeti könyve, a következő században pedig Bél Mátyás államismereti műve igen részletesen foglalkozik vele. Az utóbbi szerző legfőbb termesztési területét éppen Szabolcs, Szatmár és Bihar megyékben jelölte meg. A görögdinnye jóval később, a középkor végén, balkáni – ezen belül, mint a neve is mutatja: bizánci-görög – közvetítéssel jutott el hozzánk.¹⁰³ Termesztése igazán a XVII–XVIII. századokban kezdett elterjedni, főként az északi és északkeleti Nagyalföld tájain. Ennyit tudhatunk meg a kétféle dinnye történeti útjáról a gyér hazai, főként néprajzi és pomológiai szakirodalomból és a vele érintőlegesen foglalkozó agrártörténeti tanulmányokból.¹⁰⁴

Bizonyosan állítható, hogy a XVIII. század utolsó negyedében az országnak számos – főként sík vidéki – táján az ún. kerti vetemények egyik felkapott, közkedvelt növénye lett. Az egyes településeken azonban, ahol valamelyik – vagy éppen mindkét fajta –

termesztésével régebb óta foglalkoztak már, átlépte a belső kertek, a lakóház és gazdasági épületek körül létrehozott falusi vagy éppen a főúri veteményeskertek zárt világát. Így volt ez Tiszabercelen is. Ilyenkor a nyomásokon kívül bár, de már kint a határban, a mezőbeli földeken természetették, ahogy Wellmann Imre írta a kertes településű falvokról: „a dinnye, esetleg a mák s a káposzta művelésére pedig... rendszerint külön kertek szolgáltak”.¹⁰⁵ Úgy termelték-gondozták tehát, mint a falvak igen nagy hányadában természetett káposztát s tegyük hozzá még: mint a lent és a kendert. Másként szólva termesztési helye hagyományozódott, egyre inkább egyazon határ- vagy dűlőrészen vetették és természetették évről évre.

Minthogy akkor már a dinnyénél is jobban hasznosult a kukorica, szélesebb lehetőségek nyíltak termesztése előtt. A burgonya és a dohány mellett az egyik igen gyorsan hódító amerikai jövevény növény éppen korszakunkban kezdett el széleseben terjeszkedni. Alig egy évszázaddal korábban tűnt föl a Balkánon, s török közvetítéssel honosodott meg a hódoltsági, majd a rajta kívül eső területeken. A vonatkozó szakmunkák egybehangzóan állítják: meghonosodásában, majd térhódításában fontos helyet kapott a táplálkozásban – főként a szegény emberekében – betöltött szerepe. De segítette, ösztönözte terjedését az is – hangsúlyozták Balassa Iván és Wellmann Imre –, hogy belőle, mint ház körüli kerti veteményből, kezdetben nem kellett a földesúrnak adózni. Kilépve a zártkertek köréből, akárcsak a dinnyét, a kukoricát is kezdték – és éppen a XVIII. század második felében, utolsó harmadában – kivinni a mezőbeli földekre, s mind nagyobb méretekben termesztetni. Volt, ahol a nyomásokon kívül külön „kukoricáskerteket” jelöltek ki – a „káposztáskert” mintájára –, megint másutt irtásföldekbe vetették. Am a nyomásrendszer fordulóját alkotó ugarban, írta a kukorica monográfusa, csak a XIX. század elejétől kezdték termesztetni. Nem így Tiszabercelen! Sikerét végül nem utolsósorban annak köszönhette, hogy egy-egy elvetett mag – a mintegy négy-ötszörösét termő gabonával szemben – a húsz-harmincszorosát is megtermette, meghozta.¹⁰⁶

A rendelkezésünkre álló szabolcsi és helybeli adatok azt mutatják, hogy egynémely árnyalatnyi eltéréstől eltekintve, így volt ez a megye és a Rétköz egyes kukorica- és dinnyetermesztést kedvelő tájain, falvaiban is. Az úrbérrendezést feldolgozó monográfia írta,

hogy a kenderhez és lenhez hasonlóan, „a dinnye is külön e célból kihalított földeken termett. Így kívánta a munkálata – tette hozzá Takács Péter –, még inkább az őrzése”.¹⁰⁷ Noha termesztése, és éppen a Rétközben, „helyi jelentőségű” ugyan, ám az itt élők „igen kedvelt csemegéje” volt már a XVIII. század második felében – írta a Rétköz monográfusa a nemrég publikált könyvében.¹⁰⁸ Ugyanakkor éppen Tiszabercelen az úrbérrendezést megelőzően (1772) az összeírók vagy nem kaptak adatokat a dinnyetermesztésről, vagy ha kaptak, elmulasztották azokat följegyezni. Így fordulhatott elő, hogy a vonatkozó monográfia kimutatásában Tiszabercelnél a szántóföldi növények között nem szerepelt a dinnye.¹⁰⁹

Kedvelt növénye volt Szabolcsnak a kukorica is, a többi között a „Rétköz falvainak szinte mindenikében termelték” – írta az úrbérrendezés monográfusa. Termesztési terepe megyeszerzte „többnyire” még a házi kert volt, de számos helyen már a mezőkön, a számára külön „kihalított földeken” termelték.¹¹⁰ A Rétköz falvai közül mindössze kettőben (Gégény és Beszterec) nem szóltak a kukoricáról. Miként országszerte, a XVIII. század első felében a Rétközben is irtványföldekre került a kukorica. Ám ahogy a század során csökkent az irtáslehetőség, a rétközi településeknek egyre inkább meg kellett küzdeniük a „felfogott termőhelyek megtartásáért” – amint ezt a korabeli jegyzőkönyvek tanúsítják. Volt olyan település, ahol a telek után „két-három” darab tengeriföldje is volt egynémelyik gazdának, míg másoknak ugyanakkor semmi sem, „holott minden telek után illenék tengeri földnek lenni” – szólt a dombrádiak panasza 1771-ben. Ugyanők mondták el, hogy a határ „két járásában” a gabonafélék mellett termesztik a lent, kendert, borsót és a kukoricát is. E tekintetben is sajátosnak mondható az egyik legkisebb falu, a Bercellel szomszédos Paszab esete,¹¹¹ ahol az árvíz járta határban csak akkor termesztenek, „midőn az árvíztilt lehet, a szigetek tetejében kevés dinnyét, kevés lent s kukoricát, néha árpát is vetnek”.¹¹²

Hasonló helyen vetették volna el a dinnyét Bercelen is 1784-ben. A legelőből kihalított ún. Feketeföldön, amit főként a tavaszokon az áradások vize valósággal körülölelt, és mintegy szigetet alkotván, ilyenkor csak igen körülményes úton-módon, az állatokat úsztatva, az embereknek pedig leginkább csónakon lehetett megközelíteni - vallotta a tanúk egy része.¹¹³ De hát nem vetették el. Mint láthattuk,

csak a vetés helyét – meg a harag magvát – „vetették el” azon a bizonyos napon. Pedig a dinnyevetés idejét, mint mindenütt és mindenkor, a zsendülő tavasz 1784-ben is meghozta. Igaz, némi késéssel, hiszen a föld kijelölésére csupán május utolsó harmadában, a hónap vége felé kerülhetett sor. Holott a vetés ideje jóval korábban, április közepén, április második felében lett volna esedékes – akár sárga-, akár görögdinnyéről lett légyen is szó.¹¹⁴ Lippai János az esetünket megelőző században egyenesen azt írta, hogy „aki idején akar dinnyével kedveskedni, az vethet februárban is”, csak annak gondoskodnia kell a megfelelő fagyvédelemről, „befedvén deszkábul vagy szalmábul csinált fedéllel, valamég a dértül félő”. Vigyázzunk azonban – írta Lippai –, hogy ne nyestruhával fedjük be a dinnyénket, mint tette az egyik nemesasszony, mert a „lopók” éjjel „elvitték a subát és így mind a suba oda volt, s mind a dinnyét megvette a dér”.¹¹⁵

Ettől persze nem kellett félteni a berceli dinnyetermelőket. Annál inkább attól, hogy nagyon is elkéstek a vetéssel. Akkor már nem a hideg, hanem a betörő meleg fenyegette inkább a jó termést. Forrásainkból tudjuk, hogy a késettségben nem annyira a mostoha időjárás, hanem a halmazódó, torlódó indulatok kavargó előszele játszott inkább szerepet.

Mostani adataink csakúgy, mint a berceli nyomásfordulók használata körül támadt feszültségek világosan utalnak arra, hogy a két kapásnövényt nem lehetett a háromnyomásos rendszerben, együtt a gabonafélékkel termesztetni.¹¹⁶ Ezért aki a nyomásrendszer keretei között akart – a növekvő szükségletek szorításában – nagyobb mérvű kukoricatermesztésbe fogni, annak szükségképpen meg kellett bontania, át kellett hágnia a rendszer íratlan szabályait, hisz a kukoricát ilyen esetekben csak a harmadik nyomásfordulóba, a legelőül szolgáló ugarföldbe lehetett vetni és vettetni. Olasz Lajosnak és jobbágyainak éppen úgy, mint akárki más emberfiának – Bercelen és bárhol szerte Magyarországon. Megismételjük: ha a kukoricát akkor nagyobb arányokban a szántóföldön – és nem a kiskertekben vagy a friss irtásokon – akarta bárki is termesztetni. Mint ahogy külön földdarabot igényelt magának a csemegegyümölcsként fogyasztott, kisebb részben „áruba bocsátott” dinnye is. Ezért szűkült összebb a legelő, kurtította meg az állattartás lehetőségét a két növény „nagybani” termesztése Tiszabercelen is. Fölte-

hetően Olasz Lajos ezért is szerette volna a maga legeltetési lehetőségeit másutt és más módon pótolni: részint a tallókabeli erdei legeltetéssel, részint talán azzal, hogy az erdőségek kiirtásával, (a nyers tölgyek tilalomszegő vágattatásával) legelőkhöz is kívánta volna az állattartást juttatni. Az utóbbi utat-módot azonban csak a következő században járják és alkalmazzák majd maradéktalanul, amikor maga a falu irtja ki erdőségeinek még az „írmagját” is.¹¹⁷

Furcsa helyzetbe került hát Olasz Lajos: amikor az évszázados hagyományok falába ütközött, egyúttal szembekerült a helybeli állattartás valóságos érdekeivel is. Hiszen a vizenyős-zsombékos erdei legelők vagy az erdők helyén esetleg, majdan kialakítható gyeplegelők és kaszálók aligha tudták volna abban a pillanatban pótolni azt a súlyos veszteséget, amit a nyomásbeli ugarföldek és a feketeföldi legelők felszántása és bevetése révén a legeltetésben, az ugyancsak létfontosságú jószágtartásban a falunak el kellett (volna) szenvednie. Nagy-nagy szükség volt a kukoricára és a dinnyére, de nagy-nagy szükség volt az állatokra is. Ördögi volt hát a kör, amiből kitörni, de legalább a körön belül változtatgatni csak ördögös úton-módon tudott volna bárki is. Akár tudta, akár nem, de mintha erre vállalkozott volna Olasz Lajos – „ördögien” ravasz, igazán fortélyos „húzásival-vonásival”. A helybeliek, kisnemesek és jobbágyok, egymagukban aligha tudták volna útját állni. A szokások és a hagyományok mellé más erőt is társítani kellett a sikerhez. S ez az erő Tiszabercelen akkor valósággal kézre esett, magamagát kínálta föl – a mohó és dölyfös köznemes ellenében. Így támadhatott az ügyből a falu határán túljutó, megyehírű, sőt annál is messzebbre elhangzó zenebona.

Anélkül, hogy a szemben álló felek közül egyiket vagy másikat minősítenénk, csupán az élelemszerzés ügyére koncentrálna igen tárgyyszerűen kell leszögezni, hogy jogos közösségi érdekeket szolgált a Bessenyei-tábor, amikor a legeltetés meglévő kereteit védelmezte, mint ahogy a halványan mutatkozó szükségletek mozgathatták Olasz Lajos törekvéseit is, amikor nem éppen jogszerűen, de a gazdálkodás-állattartás szabályait megpróbálta megbontani, átalakítani. Távolról sem szeretnénk azt állítani, hogy Olasz Lajos lépéseit kizárólag a szükség által sugallt korszerűbb felismerések mozgatták volna. Sem azt, hogy a Bessenyei testvéreket kizárólag a faluközösség érdekvédelme fűtötte. Tudjuk, hogy Olasz Lajosnak

a faluban és a mezőkön, a gazdálkodás és a határhasználat terén meghozott agresszív intézkedéseit és hatalmaskodásait ugyanúgy sarkallhatta türelmetlen és erőszakos emberi tulajdonsága, vagyongyarapító készsége és mohósága. És mögötte bizonyára ott munkált a jogrendszerrel is körülbástyázott földesuraság, és a vele együtt járó önteltség és dölyfösség – mint ahogy akadt ilyen tulajdonsága az ellenlábás családnak is. Valójában ezek „motiválták” Olasz Lajos tetteit mind a saját jobbágyaival, mind pedig az összes teremtménnyel szemben, aki nála társadalmilag gyengébb volt és rangban alacsonyabb fokon állt. És különbség mintha itt mutatkozott volna az Olasz- és a Bessenyei-féle mentalitás között. Ez a dölyfösség és mohóság azonban, nem vitatható, ezúttal a megmoccanó szükségletek-igényekből fakadó, nekik megfelelni szándékozó újszerűbb megoldási módokat is kereste-hordozta. Az már a történetfilozófia süppedékesebb terepére sodorhatja bennünket, ha föltennénk a kérdést: vajon mindezeknek kicsiben és nagyban máskor és másutt is így kellett, kellene lennie, a szükségesnek és az erőszakosságnak együtt kell járnia? De hát miért ne mehetne az egyik a másik nélkül?

Némi szabálytalansággal ugyan, de ha most – távolról sem erőltetett módon – mégis túltekintenénk a zenebona háborgó zsvaján, akkor jellegzetes morálása mögül szinte idelátszik, ami itt e parányi jelenségben éppen csak hogy megcsillant. Hiszen tudjuk, hogy a hagyományos mezőelés és gazdálkodás fájdalmas áttöréséhez és „meghaladásához”, fölbontásához és lerombolásához számos fontos külső-belső körülmény és adottság, kihívás, készség, szellemi és mentalitásbeli együtthatók, olyan jellegzetes „erőegyüttesek” kívántattak, amelyeket nálunk csak a XIX. század második fele tudott magából kinkeserves módon kigyötrödni – áthatva az agrárvilág minden zegét-zugát. A szorítás akkor, 1784-ben még csak légiesen finom, enyhe, szinte láthatatlan volt. A kitörés még nem igazán szükséges, de lehetséges sem igen volt, következőképpen nem kellett, mert nem lehetett a „nyomáson” lazítani. A berceli határban így hát csupán előtűnni látszanak azok a „mikroszerű” erővonalak, amelyek „időrenddé” erősödve-növekedve majd egy század múltán forgatják fel a magyar mezőket. Itt még csak igen-igen bizonytalanul, tapogatva keresgelte útjait, mai nyelven szólva: a kitörési pontokat.

Tudjuk, hogy a nagy agrárváltás, az agrárszféra átrendeződése, párosulva a demográfiai robbanás, a városiasodás, az infrastruktúra és az ipar növekvő és hovatovább telhetetlen szükségleteivel és lehetőségeivel, az 1784-ben még picike igények és szükségletek hatalmassá növekedve a XIX. századdal kezdődően szinte omlás-szerűen rombolják majd le ezt a világot. Azt a világot, amit a hagyományos parasztlét és falu, a rusztikus Európa jelölt és jelentett. Mindazt, amit Hajnal István találó kifejezése a „föld társadalmának” nevezett. A berceli zenebona mezőbeli konfliktusában így hát ez a pillanat is nagyon-nagyon kezdetlegesen bár, de föl villanni látszott. Mert hiszen, és ezt is tudjuk, tenger sok egyéni és közösségi, országos és társadalmi méretű konfliktus kísérte és követi, szinte napjainkig, ezt a valóban történelmi horderejű, megrázó és megrázkódtató átrendeződést – az elmúló parasztvilágban csakúgy, mint a társadalmak egész újabb kori alaktalan gomolygásában. Annak a világnak a teljes eltűnését, amelyet sokszázados szokások, hitek, babonák, feszes szabályok, félelmek, a kisközösség óvó és fegyelmező ereje, tartalmas és esetenként könyörtelen rendje, veretes és arányosan mély kultúrája szőtt egybe, amit látható és láthatatlan szálakkal fűzött át az idő.

Mindezekről persze sem az európai kultúrán naggyá nőtt Besenyei Györgynek, sem Olasz Lajosnak, még kevésbé a falu láthatára mögötti, a nagyvilágról szinte mit sem tudó nemeseknek-parasztoznak akkor sem fogalmuk, sem sejtelmük nem lehetett még. Mint ahogy nemigen lehettek pontos képzeitek, világos képeik a náluknál messzebb látó, a jövőendő távlatait jobban sejtő, mondjuk: angol közigazdászoknak sem.

A BÉCSI ÁGENS ÉS A BERCELI PAP

Mindeközben súlyos megrázkódtatások érték a világregd másik építményét: a lelkek hitbéli buzgalmát tápláló, egybefogó és megtartó közösséget, a református gyülekezetet. Tárgykörünkhöz illően szólva, az égzengés, az égiháború nemcsak a mezőket pásztázta, de nem kerülte el a falu egyetlen templomát s az istenháza legfőbb földi vigyázóját, a református papot sem.

A bevezető fejezetben említettük már, hogy az indulatok fölkarvarásában igen jelentős szerepe lehetett a fiatal református lelkész, Molnár István és az ugyancsak fiatal Olasz Lajos között támadt haragvadásoknak. Tudjuk, hogy Molnár István Bercelre kerülve a kiterjedt famíliájú, szerteágazó rokonságú Bakó András lányát vette feleségül – csak Bercelen 1772-ben őt, 1793-ban pedig hét Bakó nevű nemest találtak az összeírók.¹ Ezzel a lelkek legfőbb gyámoltója a falu kisnemesi-rokonsági hálózatába is mélyen beágyazta magát. Kóti Péter kisnemes szerint pedig egyenesen a pap és a köznemes közt keletkezett feszültség adott okot arra, hogy a fiatal lelkészen esett – pontosan nem tudhatni, milyen eredetű és jellegű – sérelmeket Olasz Lajoson megbosszulják. Pontosabban szólva: minthogy ők maguk, mármint a lelkész és a falubeli kisnemesek, helyzetüknél fogva nem tudtak bosszút állni Olasz Lajoson, ezért tüzelték fel, ezért uszították volna Bessenyei Boldizsárt derék köznemesünk ellen, azaz „innen esett leginkább megverettetése Olasz Uramnak”.²

Amit kétséget kizáróan tudunk: Olasz Lajos 1784-ben már minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy Molnár Istvánt a falubeli lelkészségből elmozdítsák, mi több, tőle esetleg a lelkészi jogosítványát” is megvonják. Mint ahogy azt is tudjuk, hogy az egyházi felsőbbség – a tractus (egyházmegye) és a szuperintendencia (püspökség) – teljes támogatásával indított akció sikerét akkor Molnár István személyes bátorsága mellett, valójában a gyülekezet igen határozott ragaszkodása és az egyházközség gondno-

kának kemény kiállása a pap ott-tartása mellett akadályozta meg. S az egyházközség gondnoka, aki egyben a templom felett a kegyúri jogot is gyakorolhatta, ki más is lehetett volna, mint maga Bessenyei Boldizsár.³ Nehéz lenne ma már eldönteni, hogy a zenebonát mozgató okok-erők között vajon a két köznemesi családban mindenféle forrásokból gyülemelő-növekvő indulatoknak vagy a kisnemesek morgolódo háborgását és a lelkekben érlelődő általános ellenszenvet méltó módon megszemélyesítő lelkésznek jutott-e a nagyobb szerep. Úgy tűnik azonban, hogy az égi táplálékot szolgáltatató pap ellen indított Olasz-féle támadás, a berceli gyülekezet belnyugalmát fenyegető akciózás, a „lelki zenebona” mögött mint-ha messzebbre is nyúltak volna a szálak. Részint emiatt, részint pedig azért kellett az egyháztörténeti kutatások vonatkozó eredményeit és az egyházi levéltárak fellelhető forrásait megvizsgáljunk, mert a lelki zenebona ügyében rendelkezésünkre álló szabolcsi jegyzőkönyvek igen-igen szűkszavúak.⁴

A Molnár István körül keletkezett zavarokat megidéző szórványos adataink arról ugyan kifejezetten nem szólnak, hogy Olasz Lajos tudatosan kívánta volna kihasználni a tiszántúli egyházkerület vezetésében meglévő és több forrásból is táplálkozó ellenszenvet, ami a Bessenyei családot, elsősorban Györgyöt és Mihályt a megelőző évek alatt körülvette. A világos utalások hiánya ellenére sem nehéz azonban föltételezni, hogy – főként György 1779. augusztus 15-i bécsi katolizálása után⁵ – a mélységes Bessenyei-ellenes egyházi fölháborodás hullámában igen egyszerűnek és bizonyosan sikeresnek látszott: a falubeli elégedetlenkedők lelki-szellemi vezetőjét, ezáltal a kisnemesek hangadó taborát is éppen a papon keresztül lehetne megleckéztetnie, megtörnie, hatalma alá hajtania Olasz Lajosnak.

Az égzengéses berceli pillanatokban tehát a protestáns egyházak XVIII. századi küzdelmes történetének egyik-másik fontos mozzanata, rejtett szálakon bár, de ide nyúlni, különféle áttételek bonyolalmas „rendszerén” áthatolva ide is elérni látszott. Ezért kell a berceli fejlemények bemutatása előtt a protestáns egyháztörténet egyik sarkalatos kérdésével: az egyházirányítás és egyházképviselet rendre visszatérő és rendre hevülékeny vitákat ébresztő ügyével röviden foglalkoznunk. Akarta, nem akarta, a szóban forgó gondok rávetültek, a föllángoló viták – nem éppen oktalanul – megperzsel-

ték Bessenyei Györgyöt is. Az 1770-es évekbeli egyházi belháború frontemberének, a dunamelléki egyházkerület főgondnokának, Beleznai Miklós generálisnak akkor ugyanis ő az egyik igen kedvelt embere, pártfogoltja, mondhatni kinyújtott bécsi karja volt.

A török és a kuruc világ elmúltával – annyi minden mással együtt – merőben más körülmények közé került a református egyház is. A háborúktól földúlt s a hatalmak által szétdarabolt országra nyugalmasabb idők köszöntöttek. A hatalmas Habsburg Birodalom kormányzata a megelőző korszak nyersebb-durvább egyházpolitikai módszereit félretette ugyan, de továbbra is erőteljes egyházi „küldetéstudatával” a protestánsellenesség jegyében politizált – és most már a magyarság egész nyelvterületén. Az egyházpolitika új korszaka azzal kezdődött: az 1715. évi törvények megtiltották, hogy az egyházak intézményes ügyeit – szemben a megelőző időkkel — az országgyűléseken tárgyalják, ott csupán az egyéni sérelmeket adhatták elő a protestáns követek. Minden intézményes ügy az uralkodó hatáskörébe került át.⁶ Ezért kellett a protestáns egyházaknak megbízniuk valakit, hogy ügyeiket a királyi udvar mellett képviselje, segédkezzen a beadványok benyújtásában, elősegítse célba juttatásukat, kedvezőbb elbírálásukat, megadja a szükséges információkat, sürgesse az ügyintézt. Egyben tájékozódjon és tájékoztasson, védelmezve ezzel is a protestáns egyházakat. Az „ágens”-nek nevezett megbízott egyúttal „mintegy összekötő kapcsot is jelentett az egyházi kerületek között”. Személyében tehát olyan új és közös „intézmény” jött létre, amilyennel az autonómiájukon féltékenyen őrködő református egyházkerületek addig soha nem rendelkeztek.⁷ Az ágensek szerepköre igazán a Carolina Resolutio ún. második kiadása (1734) után vált megkerülhetlenné, amikortól létrejöttek, megszilárdultak az egyházkerületek.⁸ Ettől kezdve a püspökségek, „tractusok, egyházközségek és egyes személyek közvetlenül az ágensekhez juttatták el sérelmeiket, kéréseiket”, s azokat nekik kellett szelektálniuk. Az ágenseknek azonban ismerniük kellett az uralkodói döntéseket és elképzeléseket, az országgyűlések vonatkozó anyagát, sőt a megyék vallásügyi állapotát is.⁹

Valójában ez a helyzet igényelte volna, tette szinte szükségessé, „hogy az egyház ügyeinek is legyen — írta Tóth Endre egyháztörténész – egyetemes képviselője, felügyelője, felelős vezetője és

irányítója”. Amíg élt, a magyarság és református egyháza gondjait felelősen vállaló, mélyen vallásos és nagy műveltségű, kimagasló készségekkel megáldott Ráday Pált – anélkül, hogy erre hivatalos megbízatást kért vagy kapott volna – pusztá tekintélye okán egyre inkább úgy tekintették, „mint az egész református egyház főkurátorát”.¹⁰ Halálát követően azonban jó ideig nem akadt sem kivételes képességű utóda, sem olyan világi egyházvezető, akit olthatatlan ambíciók fűtöttek volna a hasonló szerepkör megszerzése és viselése ügyében. A tartózkodás egyébként érthető volt, hiszen az 1734-es Carolina Resolutio kiadásával egyidejűleg tartott ún. bodrogkeresztúri konventen¹¹ eldöntötték ugyan, hogy a négy református püspökségben a szuperintendensek mellé világi főgondnokokat kell választani, az esperesek mellé pedig egy-egy segédgondnokot, ám a legnagyobb egyházkerület, a tiszántúli, azt vonakodott elfogadni, a nem hivatalos konvent döntéseit magára nézve nem tartotta kötelezőnek. Ugyanezen a konventen az is fölmerült, hogy a nemrég elhunyt Ráday Pál helyére egyetemes főgondnokot kellene állítani-választani, de amíg a kerületi főgondnoki és az egyházmegyei segédgondnoki posztok létesítését csupán a tiszántúli egyházkerület ellenezte, addig az egyetemes főkuratori tisztség felállítását valójában egyik egyházkerület sem támogatta már. Mi több: nem sikerült szervesen beilleszteni, mintegy intézménnyé tenni – sem ekkor, sem később – a bécsi és a pozsonyi ágensposztokat sem. Körülötte újra és újra viták parázslottak, a kerületek közötti viszálykodás egyik rendre visszatérő gyújtópontja maradt az „ágensügy”.¹²

Nem változott vitát szító funkciója akkor sem, amikor a sors Bessenyei Györgyöt szemelte ki erre a szerepkörre, s ruházott rá egy időre ágensi és más jellegű egyházi feladatokat.¹³ Mint ahogy heves vitákat ébresztett az a szándék is, amelyik Bessenyei György kiválasztásával egyidejűleg megpróbálta magának is megteremtteni azt az egyházbeli „közjogi” méltóságot, amit Ráday Pál annak idején nem hivatalosan, de „közmegegyezésből” viselhetett. S ez a szándék generális Beleznai Miklósnak,¹⁴ a dunamelléki egyházkerület választott főgondnokának nevéhez fűződött.

Nem sokkal azután, hogy Beleznai Miklóst az egyházkerület főgondnoki posztjára emelték, 1773 szeptemberében megbeszélésre hívta birtokának egyik kedvelt központjába, Bugyiba a magyar-

országi reformátusság vezetőit, nagynevű fő- és köznemeseit. A „bugyi-i konferencia” néven ismertté vált tanácskozást – írta az egyháztörténész – Beleznai azért hívta össze, hogy Mária Terézia kívánságára „létrehozzon a magyarországi református egyházban is egy, az erdélyi főgondnoki tanácshoz hasonló egyetemes főkonsistoriumot”. Az összegyűltek céltudatos megválogatása¹⁵ ellenére sem sikerült azonban teljes egyetértésre jutni a főkonzisztórium fölállítása s a főkurátori poszt létrehozása ügyében. „Beleznai – írta tovább az egyháztörténész – megkísérelt ugyan egyetemes főgondnokként működni, sőt titkárát, Bessenyei Györgyöt egyenesen Mária Terézia mellé osztották be, de néhány évi sikertelen próbálkozás után lemondott a hivataláról, Bessenyei pedig még egyházát is elhagyta s katolikussá lett.”¹⁶

Sommás egyháztörténeti összefoglalás és enyhe ítékezés ez. Az események mögött azonban akkor – tudjuk – megannyi állam- és egyházpolitikai szándék, megfontolás és elgondolás, különféle érdekek munkáltak és ütköztek össze. Kibontásuk ugyan kívül esik vizsgálatunk tárgykörén, annyit mégis fontos elmondani: Bessenyei „ágensí” működését kétféle, egymással szemben álló nézőpont alapján szokták megítélni. A protestáns egyháztörténet-írás mint a posztra érdemtelen, hálátlan, az egyházát is eldobó, renegát személyiséget látja és láttatja őt, haszonleső, áskálódó, összeférhetetlen szereplőként tünteti fel.¹⁷ Ezzel szemben az irodalom- és történettudomány – annak különösen az ún. progressziós szárnya – a hibátlan és eltökélten fölvilágosult, a konzervatív egyházi vezetéssel (a reakciós klérussal!) szükségképpen szembekerült és egyházában súlyosan csalódott embert, a messzelátó gondolkodót tisztelné benne, a pozitív szellemű egyéniséget véli tetten érni, megragadni az ágens körül támadt bonyodalmak kapcsán is.¹⁸

Egyházi működését csakugyan szövevényes, terhes konfliktusok kísérték – szinte attól a pillanattól kezdve, amikor 1773. november 12-én, röviddel a Bugyiban tartott konferencia után Beleznai Miklós őt Bécsben az egyetemes református consistorium, még pontosabban: a maga secretariusává kinevezte s megbízatását december 1-jén a királynő is „kegyesen elismerte”.¹⁹ A konfliktusok egyik forrása éppen a személyi-testületi jellegű „secretáriusság” bizonytalan voltából, a megbízó, a főkurátori poszt „lebegő” állapotából fakadt. Hiszen a tisztség szorosan kapcsolódott volna egy addig

soha nem volt „egyetemes” vagy „Felső Consistorium” s annak élére álló vagy állított főkurátor, Beleznai Miklós ugyancsak tisztázatlan, körülhatárolatlan és bizonytalan feladatköréhez. „Akaratom szerént – írta Beleznai Miklós 1774. január 29-én az egyházkerületek püspökségeinek – Bessenyei György alázatos maga ajánlását a Venerabilis Superintendenciánál teszi, kit is ő Felsőge rendelése szerént, mint Fő Curator Parancsolatim alá vévén, dolgainkban s nagyobb sérelmeinkben ő Felsőge előtt lejendő bemutatásáért s önnön maga hozzánk való hívségéért, Isten és Világ szerént védelmezni tartozom. Mitsoda hányattatások és szenvedések közt kellett néki velem edgyütt által menni”, azt a püspökségek is jól tudják, láthatták. Éppen ezért kérte, hogy „Hazánknak és Vallásunknak igaz” ügye érdekében támogassák őt. Köriratával együtt megküldte azt a levelet is, amelyben Bessenyei György „hívséges alázattal” vállalta, hogy a „Felsőges Asszonyunk kegyelmes meghatározott akarattyából s Méltóságos Generális Beleznai Felső Curator Urunk választásából” reá testált megbízatást: „a Magyar Országi Protestáns Status belső dolgainak... a Felsőges Trónus eleibe vitelét” ellátja, betölti.²⁰

Ez az ún. „Felsőbb Consistorium” azonban – egyfelől tisztázatlan jogi, másfelől személyeskedő-gáncsoskodó okok folytán – nem tudott igazán működni, öt éves fennállása alatt egyszer sem ülésezett. Formálisan a királyné elvárásai, taktikai megfontolásai és Beleznai Miklós ambíciói tartották inkább életben. Ebből is eredően igazán bizonytalan, távlatlan tette a szépen hangzó megbízatást, hogy Bessenyei György évi 2000 Ft-os tiszteletdíját – ami több mint felét tette ki a Bessenyei család egész évi jövedelmeinek – a főkurátor szándékai szerint az egyházkerületeknek kellett – vagy kellett volna – előteremteni. Mégpedig a következő elosztásban: Tiszántúl 700, Tiszáninnen 600, Dunamellék 400 és Dunántúl 300 forintot tartozott volna évente az ügyre áldozni.²¹ A gondok már a kezdeteknél jelentkeztek. A tiszáninneri kerület több mint féléves késéssel, 1774 nyarán küldte el a ráeső első porciót, viszont a tiszántúli kerület 1775 után már – a sokszori sürgetés ellenére – semmit sem volt hajlandó fizetni. Helyettük, föltehetően, Beleznai fizette – ha fizette – Bessenyei járandóságát.²² Már 1774 decemberében Beleznai fölháborodott arról panaszkodott sógorának, hogy Torkos Jakab dunántúli püspöknek küldött felszólításával

„mindedig tsak annyira nem mehettem, hogy vagy egy levelemre választ vehettem volna, tsak Bessenyei Uram fizetését ki-nem vájhatom; noha én magam már régen ki-fizettem”.²³

A Mária Teréziához fűződő személyes és áttételes²⁴ kapcsolata révén Bessenyei György „beosztása”, amit – mint idéztük is – Beleznai és ő magamagának elgondolt, valójában egy magasabb, megemelt ágensi pozíció lett volna, a Consistorium és a Felső Curator úr „kihelyezett” bécsi titkársága. Történelmünk későbbi példájára, Esterházy Pál 1848-as szerepkörére utalva, Bessenyei György is mintegy a király személye körüli protestáns ágensnek, amolyan nagykövetnek lenne talán nevezhető. A másik gond azonban éppen ebből adódott. Már az indulásnál konfliktus forrása lett ugyanis, hogy a „tiszteletdíját” éppen kétszer akkorára szabta Beleznai Miklós, mint amennyit a Bécsben ügyködő protestáns ágens, akkor éppen Nagy Sámuel – és csak 1773 végétől kezdődően megemelve! – kapott, vagyis évi 1000 Ft helyett 2000 Ft-ra.²⁵ Nem is szólva arról, hogy Bessenyei megbízatásával Bécsben hirtelen két ágensük lett a protestánsoknak. Minthogy pedig a feladat- és hatáskörök elhatárolatlanok, igen bizonytalanok, elmosódottak maradtak, szükségképpen támadt féltékeny versengés, egymásra mutogatás, összeütközés a két ágens, s a mögöttük álló vagy mögójük felnyomuló, őket maguk elé pajzsként tartó erők között. Néhány hónap elmúltával a formálódó, majd gyarapodó táborok egyre többször vádolták a másik fél ágensét: tunya és lusta, tehetetlen és sikertelen („csak a markát tartja”). Bessenyei Györgynek pedig s épp a debreceniek – talán nem egészen alaptalanul – azt is a szemére hányták, hogy az általa nagyvonalúan beígért, megszerezhetőnek gondolt-állított kegyes királynői engedmények, kedvezések elmaradtak, beváltatlan-nagyhangú ígérek maradtak.²⁶ Táborokat és ellentáborokat pedig a gyalázkodásokra, a szidalmazásokra mindig könnyű toborozni... Nem csoda, ha Bessenyei már két év múlva, 1775-ben megírta lemondólevelét, amit a tiszántúliak nyomban elfogadtak. Bessenyei tudomásul vette, hogy a református „Statusnak éppen semmi bizodalma tovább hozzám nem lévén, fizetni nem akar”. Ezért Beleznai „parancsolatyára” lemondólevelet írt a Superintendentiáknak, amelyben „a fizetésemet – fakadt ki keserűen az önérzetében is mélyen megsértettnek látszó Bessenyei –, mellynek minden falattyát ortza pirulással kellett ennem, kezeibe

viszsa tészem”. Nem tudjuk, hogy a keserősége vagy a fölháborodása volt-e nagyobb, amikor azt írta: az egyik nagy hírű katolikus méltóságtól kellett megtudnia, hogy a református „Superintendentia tagjaitól gyalázzattal, megvetéssel illetetem”, ellenben akiket addig „balul ellenségeimnek ismerék”, azoknak „jó emlékezetbe vagyok”. Különösképpen is meghatotta Őfelsége, aki – írta – „mí-dőn mindenfelül szorongattattam, maga vigasztalt”.²⁷ Beleznainak azonban ekkor, másokkal egyetértésben, végül is sikerült maradás-ra bírnia igen kedvelt emberét,²⁸ s egyben megőriznie a maga bizonytalan pozícióját is.

A tiszántúli ellentábor mellé azonban csakhamar csatlakoztak a dunántúliak, sőt támadt ellenlábasa Beleznai Miklósnak – és Bes-senyei Györgynek – a saját egyházkerületében is. És tudjuk, hasz-nosabb szövetségest, mint amit az ellenfél táborában szerezhetünk, elképzelni sem lehet.²⁹ Mindezekén túl azonban a fortyogó elége-detlenség végül is megtalálta a maga megfelelő szószólóját, jóval nagyobb súlyú emberét is. Különös játéka a sorsnak, hogy ez a férfiú gróf Teleki József lett, a hazai felvilágosodás egyik jeles alakja, aki egyben Ráday Pál unokája is volt, s ilyen módon szoros rokon-ságban állt az 1774 óta dunántúli főgondnokként tevékenykedő nagybátyjával, Ráday Gedeonnal is. A Beleznai – és Bessenyei – „működését szüntelenül gyanakvással kísérő tiszántúliak hatalmas szövetségesre tettek szert... gr. Teleki József személyében... nem-csak magas társadalmi állása és imponáló személyes tulajdonságai”, hanem szerencsés családi-szellemi és egyéb kapcsolatai révén is – írta Zoványi Jenő.³⁰

Újabb okot-ürügyet a lendületes ellentámadásra a bécsi ágens, a vetélytárs körül ismételt felszított indulatok adtak.³¹ Az igazán heves megütközéshez azonban, amikor a szemben álló erők ke-nyértérésre vitték a dolgokat, az okot az uralkodó korszakos jelen-tőségű rendelete, a Ratio Educationis szolgáltatta. Nem lehet fel-adatunk, hogy a rendelet, s főként a tankerületi főigazgatói posztok betöltése körül föllángolt protestáns küzdelmek lefolyásával, a vi-tával érdemben foglalkozzunk. Témánk szempontjából azonban annyit mégis hangsúlyoznunk kell: szemben a történetírók som-más ítéleteivel, távolról sem mondható kategorikusan progresszív-nek vagy retrográdnak, „haladónak” vagy „maradinak”, hibátlannak vagy tévesnek sem a protestáns tábor egyik szárnyának erős ellen-

kezése vagy éppen háborgása, sem a táborukon belül egymással is szemben állók – radikálisok és mérsékeltek – jellegzetes érvrendszere. Főként a tankerületi főigazgatói posztok betöltése körül kiobbant vita a protestánsokat – írta legutóbb egyik nagy tekintélyű történészünk – válaszút elé állította. „Vagy elfogadják az újat, az állami oktatásüggyel együtt, és azon belül próbálkoznak maguknak a korábbinál jobb helyzetet szerezni, vagy pedig bezárkóznak a régibe, az egyházi önkormányzat sáncai mögé és megpróbálják az újat elutasítani. Az előbbi utat, a felvilágosodását, Bessenyei jelölte ki... Az egyházi és világi (mármint egyházon belüli világi) vezetők nagyrésze azonban Teleki József gróf vezetésével a másik utat választotta...”³²

Tudjuk, hogy Beleznaít és Bessenyeit az uralkodónóvel való megbékélés készsége, a belátóbb engedékenység mozgatta inkább, csupán a külön protestáns tankerületi főigazgatói poszt létesítésére vonatkozó esetleges kérelmek, folyamodványok ügyét támogatták, vagyis a korábbiakhoz képest valóban korszerűbb rendelet elfogadását szorgalmazták. Ezzel szemben az egyre dagadó ellentábor a hevesebb szembenállás, a keményebb igények támasztása, a felségfolyamodványok szerkesztése és célba juttatása mellett kardoskodott. A két tábor beháborúja 1777 márciusában kezdődött és 1780 májusában ért véget – anélkül, hogy a hevülékeny csatározásoknak akkor a protestáns egyházakra nézve bármi eredményük lett volna. Bessenyei egykorú gondolkodására vethet némi világot egy igen rövid, ám mégis jellegzetes feljegyzése. Föltehetően nem a protestánsok igen viharos, 1777. március elején tartott tanácskozásán született felíratra³³ írta Bessenyei (amit nota bene éppen gróf Teleki József szerkesztett és fogalmazott): „Ezeket a leveleket nem kel mutatni, mert még ártalmasok, nem hogy használnának. Török háborúba, rebelliókba költ dolgok, mellyeknek erejek, az ausztriai osztán következet Királyi Diplomák és rendelkezések semmivé tettek.”³⁴ A dátumok egybeesése folytán azonban az mégis elképzelhető, hogy a felirat szellemével egybehangzó, valamilyen „levelekre” vonatkozhatott az 1777. március 26-án kelt bécsi feljegyzés. Ám ez a tömör, pár szavas ellenvetés is tükrözheti Bessenyei akkori-pilánatnyi felfogását arról is, ahogyan a „Ratio-ellenes”, udvarellenes, rebelliskedő protestánsokat általában megítélte. Távolról sem szeretnénk egy feljegyzés mondandóját túlnövelni, de a szavak arról

látszanak árulkodni: az író látásmódjában mintha erősebb lett volna az udvarhűség, az ún. realitásérzék, szemben a sérelmek, a csendes lázadók és lázadások vállalásával.

A belküzdelmekben azután mindinkább magára maradt a református egyetemes konzisztórium hajdanvolt két katonája: a generális és a testőr. Beleznai Miklós 1778 nyarán levonta a kudarc tanulságait, és Felső Curatori posztjáról lemondott – ha egyáltalán volt miről lemondania. Minderről Bessenyei Mihállyal, György bátyjával íratott levelet, s azt küldte szét a püspökségek vezetőinek. Egyben kivette egyházi megbízatásából küzdőtársát, Bessenyei Györgyöt is, akinek ezután, 1778. november 1-jétől – íratta a Bessenyei Mihály által szignált levélben – „úgy viseli gondját, hogy azoknak, kik róla azt tartották, hogy haszontalan szolga és a publikumra magát kötő, csak kenyérkereső, kelletlen személy legyen, tehát elveszi ezek elől ötét is, hogy senkinek se kenyérére, se munkálkodására nézve bajára és akadályára ne legyen”.³⁵

Nemsokára azonban tőle is elvették a rejtett indulatok és magasabb érdekek az ő Bessenyeijét, nem maradt az író a kenyérére, bajára és akadályára Beleznai Miklósnak sem. Útjaik igen látványos és meghökkentő módon váltak el. Kazinczy azt gondolta, hogy a szakításra holmi szerelmi ügyek, s az elkapatott, vérszemet kapott Bessenyei szertelen igényei adtak okot. A „szertelen kívánságok” láttán – írta Kazinczy – a „Generális megbosszankodott s ezt a rövid levelet írta neki: »Bizodalmas Öcsém # Uram! (# innen ez úttal kimaradt a *kedves*) Íme küldök 200 frt-ot, s azt tanácsolom, hogy jó volna a Tiszahátra lejönni s Bécsset oda hagyni. Vagyok köteles szolgálja Beleznay Miklós«. Bessenyei megértette a levelet s B. Gratzné által... azt a jelentést tétette, hogy ő nem idegen a Római hitre térni. Bízatták, s ő 1779 augusztusának 15dikén, Bécsben, a Carolus Boromaeus Templomában, délelőtt 11 és 12 óra között megtette a professiót. M. Theréziának a hírt a Salzburgi Érsek vitte meg Schönbrunnba... B ...még akkori nap billeter kapott Báró Gratznétól, melyben 2000 f. vala neki ígérve.”³⁶ Sokkal valószínűbb azonban, hogy Beleznai és Bessenyei személyi-szellemi szétválásának fontosabb oka lehetett a Ratio Educationis protestáns megítélése ügyében támadt későbbi nézetkülönbségük. Beleznai ugyanis 1779 júniusában már elfogadta a protestáns többség álláspontját, s ezzel ő is ejteni látszott a rendelet és az udvar felfogása mellett

továbbra is kitarító Bessenyeit.³⁷ Alighanem itt telt be a pohár, s emiatt tehetta az író – semmiképpen sem szerencsésen és aligha csak elvi-eszmei-hitbéli okokból –, amit tett. A generális és a testőr kapcsolata ezzel végképp megszakadt. És hogy a viszonyuk mennyire megromlott, ékesen bizonyítja az az elszánt közbelépés, amit a családnak 1779 januárjában adott 6000 Ft-os zálogkölcson ügyében később, 1784 nyarán Beleznai Miklós sietve megtett; amikor is zálogjogán elsőbbségét jelentette be a megyénél a berceli–gávai Bessenyei-vagyon lefoglalására.³⁸

Bessenyei György, aki 1773-ban, „berobbant” írósa fátyolján, a királynőhöz fűződő kapcsolataival egyházában még reményeket ébresztett, négy-öt évvel később ugyanezekkel – talán ugyanazok előtt – egyre inkább gyanús lett. Kompromisszumkészségét, belátóbb és tágasabb gondolkodását értették, magyarázták volna félre? Vagy alaposabb okok, jogos gyanakvások mozgatták volna a körülötte gyülemlő ellenszenvet? Ám akire a gyanú növekvő árnyéka rávetül, az előbb-utóbb gyanúsított lesz, s ettől azután nem sok választotta már el azt a szakadékot sem, amikor a gyanúsított – áruzó lehet. Az áttérés alighanem egyik legkínosabb pontja, igazán megrázó fordulópontja lehetett Bessenyei György életének és pályafutásának egyaránt. A kor közgondolkodásában – a felvilágosodás éppen csak kezdődő, a felsőbb szférákban mutatkozó terjedése, az egyházakat csak majdan sújtó rombolása miatt – még igen erőteljes volt a társadalom valamennyi rendjét és csoportját átható egyházi-vallási, még pontosabban: a felekezeti világréndhez való kötődés hite, közszokása és hagyománya. És aki a továbbra is szorongatott felekezetét ilyen drasztikus módon, ilyen „magas áron” tudta elhagyni; ráadásul a kendőzetlenül kilátszó királynői kegyek és kegydíjak reményében, ott a keservesen megtapasztalt és elszenvedett sérelmek, bántalmazások, alattomos vádaskodások sem adhattak elegendő jogot-okot – sem emberi, sem közerkölcsi értelemben – a pálforduláshoz. Így hát nem adhattak és adhatnak felmentést a pálfordulást végrehajtó személyiségnek sem. Mert a zászlót, ha már mindenképp elégünk van és nem bírjuk tovább, ott lehet hagyni – de cserbenhagyni, az ellenfélhez átállni, átpártolni mégiscsak bűn, mégiscsak árulás.³⁹

Az oktalanul és okkal támadt Bessenyei-ellenes hangulat, a történetek után érthető módon, tovább élt, és elkísérte őt a hazaköltö-

zést követő évekre is. Ráadásul az ellene szított egyházi közhangulat egyik bázisa, mondhatni fellegvára éppen az a tiszántúli egyházkerület s annak vezetése – élén Szilágyi Sámuel püspökkel – volt, ahová a „visszahulló” Bessenyei György költözött, ahová a zenebonázó tiszaberceli egyházközség tartozott. Aligha lehet kétséges, ez az árnyék rávetült a református falura, és benne munkált a prédikátor körül föllángolt küzdelmekben is.

Korábbi fejtegetéseink során szó esett már arról, hogy a falu a reformáció idején egyöntetűen a helvét hitvallású irányzatot választotta. Vallási homogenitását, elsősorban éppen a Bessenyei család kitartó hűsége, templomépítő és egyháztámogató kegyurasága folytán nagyjából a XVIII. századra is megőrizte. Egyetlen kőfalú temploma, akárcsak a szomszédos Ibrálynak, a református gyülekezet lelki épülését szolgálta. Katolikus temploma és gyülekezete, a református mellett, a szomszédos Gávának volt, a keletre eső Paszabot pedig szinte kivétel nélkül kálvinista lakosok lakták – amint ezt a József kori térképfelvételek és leírások is tanúsítják.⁴⁰ Bercelen a nemesek és jobbágyok döntő hányada az első népszámlálás idején csakúgy református volt, mint a következő század első felében. A rendelkezésünkre álló és megbízhatóbbnak tűnő 1828/29. évi popularis conscriptio, amely a férfinépesség felekezeti megoszlását is feltüntette, falvainkban a következő képet mutatta:⁴¹

Falu	Kat.	Ev.	Ref.	Görög k.	Összes lélekszám
Bercel	76	1	353	2	973
Gáva	386	1	230	2	1344
Ibrány	127	–	595	–	1417
Paszab	47	–	215	–	530

Amíg Gáván akkor – forrásunk adatai szerint – viszonylagos többségük a katolikusoknak lett volna, a másik három faluban a reformátusok még 1828-ban is nagy többségét alkották a népességnek. Ennél sokkal pontosabb adatokat az 1840-es évek második felében végzett, a felekezetek közötti megoszlást nemcsak a férfiakra, hanem a települések teljes népességére kiterjesztő, Fényes Elek-féle adatgyűjtő felmérések tartalmaztak. Eszerint Bercel, Gáva, Ibrány és Paszab olyan magyar falvak, amelyeknek nagyobb részét a reformátusság tette ki. Adatai a következő megoszlásról szóltak:⁴²

Falu	Kat.	Ev.	Ref.	Görög k.	Zsidó	Összes lélekszám
Bercel	204	–	964	44	203	1415
Gáva	505	–	868	313	98	1784
Ibrány	455	–	1338	31	61	1885
Paszab	4	–	507	25	24	560

Látható, a reformátusok „minősített” többsége továbbra is megmaradt az említett három faluban, mi több: akkor viszonylagos többségről szóltak Gáva falu adatai is. (Tanulmányunk tárgyán kívül esne annak vizsgálata, hogy milyen okok folytán következett be a falvak zsidó és görög katolikus hitű lakosságának gyors növekedése.) A XVIII. században hasonlóan magas volt a kálvinisták részaránya a délre eső szomszéd faluban, Bujon is, és szinte kizárólag ők alkották a Tisza túloldalán, az észak felől szomszédos Karád falu népességét is. A főbb-nevesebb helyben lakó földesurak, mint a berceli Bessenyeiek és az ibrányi Ibrányiak⁴³ s megannyi kisebb földesúrtársuk a most említett falvakban ugyancsak kálvinisták, mint ahogy reformátusok voltak a falvainkban nagy számban élő kuriális nemesek, az ún. közbirtokosságok is. Egyedül a jászói prépostság, amely a környéknek ugyancsak tekintélyes, bár jogi földesurasága volt, tartozott az ország vallási többségéhez.

Amikor 1778-ban Olasz Lajos feleségül vette Komáromy Barbarát és Bercelre költözött, valójában nagy protestáns többséggel rendelkező településbokorba csöppent, mondhatni egy kálvinista tenger közepén találta magát.

Olasz Lajos pedig hitű katolikus volt. És mint tudjuk, a felekezeti „mátság” a kor közgondolkodásában pusztán önmagában véve is feszültségteremtő tényező lehetett.

Vallási hovatartozását sejteni engedte elhunyt testvére, Olasz József (aki míg élt, Bercelen is megfordult, s mint láhattuk, miatta pofozta föl Lajos az egyik bírót) árváinak Migléczen felvett inventáriuma. Mint láhattuk, nagy számban kerültek „kiárusításra” katolikus relikviák, kegytárgyak és képek. Hasonló vallási „vonzatokra” utaltak jelek lánya, Olasz Rozália mindkét férjváltásánál, házasságkötése esetében is. A perdöntő mégis Molnár István prédikátor egyik ránk maradt, debreceni püspökéhez írott, 1786-os keltezésű levele. „Egy Hellységünkbeli – kezdte levelét a lelkész – Pápista Compossessor Olasz Lajos nevezetű ember vádjára s egy Kóti Lajos nevezetű Mesterből lett ifjú instantziájára Méltóztatott Tisztelen-

dó Superintendens Uram ki küldeni két Tiszteletes Atyákat pro Inquisitione.”⁴⁴ A most idézett levél kezdő mondatából azonban nem csupán Olasz Lajos felekezeti hovatarozására deríthető kétséget kizáróan világosság. Belőle mást is megtudhatunk. Mindekelőtt azt, hogy a берцели református prédikátor ellen 1784-ben indított igen heves támadás még 1786-ban sem jutott nyugvópont-ra. Legfőképpen mégis azt, hogy Olasz Lajos – a jól ismert, ám nem éppen egyenes megoldási módszert alkalmazva – nem a maga, hanem a falubeli református „oskolamester”, az ifjú tanító Kóti Lajos neve alatt, mintegy mögé bújva, indított újabb támadást a prédikátor ellen.⁴⁵ Végül az is megtudható, hogy a püspök ismételen helyt adva a szerencsétlen tanító feljelentő, bevádoló folyamodványának, azonnal két „Atyát” menesztett Bercelre, hogy a megvádolt pap, lelkészársuk ügyét kivizsgálják. Látni fogjuk majd, Molnár István kálváriája ezzel távolról sem ért véget, várnak ennél százszorta megalázóbb pillanatok is a hányatott sorsú prédikátorra.

Megpróbáltuk tüzetesen felkutatni az ügyre vonatkozó aktákat esetlegesen megőrző minden lehetséges lelőhelyet, így a tiszaberцели parókia iratanyagát, és a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában a püspökségi anyag idevágó aktáit. Tettük mindent abban a reményben, hátha sikerül meglelni a faluból küldött följelentéseket, az egyházmegyei bizottság és testület jegyzőkönyveit, jelentéseit, az egyházkerületi-püspöki határozatokat – mindhiába.⁴⁶ Ezekből a Molnár István ellen indított, a zenebonához igen szoros szálakon kapcsolódó, perdöntő fontosságú hajsza első szakaszáról annyit tudhattunk meg csupán, amennyit az ügyre nézve a szűkszavú jegyzőkönyvek és egy-két levélmásolat elmondanak, pontosabban szólva: sejteni engednek. Szerencsénkre azonban a megyei törvényszék iratai között megtaláltuk a szolgabíró 1786 őszén lefolytatott vizsgálati jegyzőkönyvét, amelyből a prédikátor ellen emelt néhány jellegzetes vádra is fény deríthető.⁴⁷ Végül Molnár István szerencsétlenségére a körülötte kavart bonyodalmaknak volt egy következő szakaszuk is. A Berцelről 1787-ben Dombrádra áthelyezett prédikátort nyolc év múlva a берцели gyülekezet újra visszahívta. A prédikátor és családja annak rendje-módja szerint visszaköltözött. Ekkor kezdődött a kálvária második me-
nete, és ennek vizsgálati aktáit és néhány más jellegű iratát a Tiszántúli Egyházkerület Levéltára szerencsénkre megőrizte.

Amit Molnár István életpályájáról megtudhatunk, az bizony vajmi kevés. A berceli eklézsia egyik levele szól arról, hogy prédikátoruk a „Pataki oskolából származott”.⁴⁸ Ebből következően ott tanulhatott és szerzett papi képesítést – és nem Debrecenben, abban az egyházkerületben, amelynek egyik gyülekezetébe az ifjú lelkész került. Arról azonban már semmit sem tudunk, hogy Molnár István milyen módon és miért került éppen Bercelre. Elképzelhető, hogy Bakó András lányához már korábban gyengéd vonzalmak fűzték, de az is lehet, hogy más családi-rokonsági-baráti kötelékek, ajánlások révén került ide, vagy csupán a pusztá véletlen, egy kínálkozó alkalom sodorta a különös és konok emberekben éppenséggel nem szűkölködő berceli gyülekezetbe. Azt viszont tudjuk, hogy Bercel volt a lelkészi pálya első állomása. Egy későbbi levelében ugyanis azt írta, hogy „papi Szent Hivatalra Istennek bölcs rendeléséből felszenteltetvén, a Bertzeli Nemes Ekklesiában nyolc egész esztendőig szolgáltam”. Ebben a levelében írta azt is, hogy Bercelről való „kimozdítottása” után „a Dombrádi Ekklesiában is nyolcz esztendőket eltöltöttem volna”, amidőn „a múlt 1794-dik esztendőnek Mind Sz. Havában” újra visszainvitálták Bercelre.⁴⁹ Vagyis ha 1795-ig nyolc évet szolgált Dombrádon, akkor Bercelt 1787-ben kellett elhagynia (mindkettőre nézve lesz más adatunk is), és ha addig Bercelen is nyolc évet töltött el, akkor a frissen fölszentelt, nőtlen pap 1779-ben került a nemes berceli eklézsiaiba. Ahogyan ezt a tiszaberceli parókia anyakönyvi bejegyzése is tanúsítja: 1779-ben „három év után Szücs János el vittetvén a Pátzai Sz. Ekklesia legeltetésére. Helyében állott a Szent Hivatalnok folytatására M. Molnár István Áprilisnak 20-dik Napján”, és 25-én Debrecenben a „Szent Hivatalra fel is Szenteltetett”.⁵⁰ Majdnem akkor került tehát Bercelre, amikor derék köznemesünk. Olasz Lajos. Egyik a házasságát, másik az „elrendelt” szolgálatát, egyszerűen a reményekkel, talán álmokkal is átszőtt felnőttkort ugyanott és ugyanakkor kezdte el. Korkülönbség, ha volt is közöttük, nem lehetett nagy, de az is lehet, hogy közel egyidősek voltak.

Róla, Molnár Istvánról még két fontos életrajzi adalék is napvilágra került, ami a prédikátor körül zajlott zenebonában láthatóan jelentős szerepet kaphatott. Megtudhattuk, hogy Istennek fölkent szolgálója származását illetően nemesember volt. Mint maga írta, ugyancsak a püspöknek, egy 1786-os keltezésű levelében: a fon-

dorlatos ármánykodással szemben „papi s nemesi jussomnak azon calumniák által meg esett által gázolását egy csepp véremig a Te-kintetes Vármegye előtt folytatni fogom”. És hogy kellő súlyt adjon a püspök előtt is személyiségének, az aláírásnál a teljes nemesi nevét – „Megyaszzsai Molnár István” – használta.⁵¹ Végül fontos eseménye lett magán- és közéletének, hogy a legnépesebb berceli kisnemesi famíliába tartozó, Bakó András lányát vette feleségül. Az anyakönyv bejegyzése szerint 1779. június 8-án, vagyis odakerülése után másfél hónappal „meg házasodott Prédikátor Molnár István vevén magának feleségül Nemes Bakó Susannát Berczelről Nemes Bakó András leányát”.⁵² A lelkek legfőbb öre ezzel szoros kapcsolatba került a falu mintegy negyedét-harmadát kitevő kiváltságos réteggel, a lelki és gyülekezeti kötelek mellett erős szálak fűzték tehát a nemesi közbirtokossághoz, a falu családi és szövevényes társadalmi világához is.

Igen feltűnő, hogy a pap körül támadt bonyodalmakról az 1785. évi tanúkihallgatási jegyzőkönyvek alig tesznek említést. Mindössze két alkalommal szólt a Boldizsárt terhelő egyéb ügyek között egy-egy tanú erről. Az egyik Nagy István, a jászói prépostság – urbárium szerinti – féltelkes jobbágya volt.⁵³ Köznemesünk — vallotta a tanú számos más hatalmaskodások között – „nem csak a Világi, hanem a Papi törvények ellen is szokta magát szegezni”. Ennek legfőbb bizonyítéka, „hogy az ide való Molnár István nevezetű Prédikátort sok Excessussaiért mind a Senior, mind a Tractus, mind pedig a Superintendencia ezen Helyséből ki rendelte, és végre a functiojától is el tiltotta, utoljára ki is akarták innen a Papi Törvények szerént hányatni. De Bessenyei Boldizsár Uram ellent állván meg nem engedte.”⁵⁴ Amikor azonban a vallomását meghitelesítették, ugyanez a tanú azzal egészítette ki mondandóját: „mind ezeket csak hallotta, hogy pedig a Praedikátort egész Ecclesia tartóztatta és ell tiltás ellen nem engedte el menni, azt vallyá”.⁵⁵ Nem biztos hát abban, hogy a papra szórt vádak s az ellene tett intézkedések igazak (hiszen csak hallotta), azt pedig itt egyenesen valótlannak mondta, hogy a „kihányatást” kizárólag Bessenyei Boldizsár szembeszegülése akadályozta volna meg, hiszen Molnár Istvánt az egész eklézsia védelmezte.

A másik tanú Kóti Péter 64 éves helybeli nemes volt, akinek idevágó vallomása szerint – mint többször idéztük már – a határbeli

verekedésnek kizárólag az lett volna a kiváltó oka, hogy a prédikátor és népes nemesi rokonsága felbujtotta, Olasz Lajos ellen uszította Bessenyei Boldizsárt. Figyelemre méltó azonban az is, amit az előzményekről mondott, hiszen a „Berczeli Praedikátort... Olasz Uram maga Excessussiért a maga uttyán Berczélről ki akarta tétetni”, s ami legalább ennyire fontos: „ezen igyekezete Olasz Lajos Uramnak adott okot arra, hogy a Berczeli Nemesekkel, de leg főbb képpen Bakóékkal haragba jövéen”, s bosszújukat csak Bessenyei Boldizsár segítségével tudták Olasz Lajoson kitölteni.⁵⁶ A láthatóan Olasz-barát és nem ok nélkül: mélyen papellenes tanú vallomása világos és egyértelmű: a prédikátort Olasz Lajos akarta eltávolíttatni, s ezzel fordította maga ellen a nemeseket, főként a Bakó familiát.

A perdöntő mozzanatot azonban sűrű homály takarja: mi volt az indítéka, oka Olasz Lajos igen ellenséges szándékának? Jó volna tudni, hogy mik voltak hát Molnár István 1784- és 1785-ben többször emlegetett excessussai, törvényszegő, rendbontó kihágásai. A zenebona után felfektetett jegyzőkönyvek azonban erre nézve jóformán semmit nem árulnak el.⁵⁷

Nyilvánvaló, hogy a prédikátor zaklatását az Olasz-ellenes Bessenyei-vádak tették szóvá. Ennek lényege abban foglalható össze, amit Bessenyei Boldizsár a dinnyeföldön haragosan kiáltott az egybegyültekhez: „üldözi a papotokat” (mármint Olasz Lajos). A megyei deputációnak azután ennek nyomán kellett volna a megfelelő kérdést megfogalmaznia. A körmönfont és pártatlannak semmiképpen sem nevezhető kérdés azonban szóról szóra így hangzott: „Egykor két Nemes és egy Tanácsbeli embert mivégre küldött Olasz Uram a Berczeli Praedikátorhoz és miképpen bánt ott velek a Praedikátor, a tanú vallyá meg, igaz-é, hogy alattomban mind a Rokonságot, mind Bessenyeit, és a Népet is ezen mostani Praedikátor Molnár István ültette fel, a ki különben is Excessuosus ember és már a felsőbbektől is ki van vettve?”⁵⁸ Ha értelme lenne, nem okozna nagyobb fáradságot s nem kívánna különösebb éleselmjűséget, hogy ezt a kimondottan célzatos kérdésköteget darabokra szedjük. De nincs értelme, hiszen a szándék annyira nyilvánvaló. A szöveg példát arra nézve szolgáltatathat, hogy miként lehet az eredeti vádat ki- és visszaforgatni, azzal ellentétes célok szolgálatába állítani.

A jegyzőkönyv szerint az ügyben meghallgatott tizenkét tanú közül – önmagában véve ez is lehet jellemző – mindössze egy, Székely Mihály, Olasz Lajos szabadmenetelű féltelkes jobbágya válaszolt hosszadalmasan a fölített kérdés egyetlen mozzanatára. Székely Mihály, mint maga mondta, „más két emberséges Nemes emberekkel”⁵⁹ tagja volt annak a küldöttségnek, amelyet Olasz Lajos menesztett a prédikátorhoz. A „delegáció” azonban – mondta volna állítólag a tanú – „nem olly véggel” ment a paphoz, hogy őt „ki hánnyák a házából, hanem csak azért, hogy tanulják ki a Praedikátortól, ha akarja é magát a Tractus rendelésihez tartani”, azaz ki óhajt-e menni a „Berczeli Ecclesiából”. Mert ha ezt „két vagy három napok alatt” nem akarná megtenni, akkor a küldöttség által azt üzenté Olasz Lajos: „a dolgát tovább fogja vinni”. A közlendőket Ormos János nótárius adta elő, ám Molnár István azt felelte, „hogy ő magától ki nem költözik”, amíg a „dolgát” Bessenyei Uramékkal meg nem beszélte. Közben „bé érkezhén a Praedikátor felesége” is, aki a küldöttséget „nagy haragosan meg támadta”, és most már a pappal együtt szidalmazták őket. Mialatt a lelkész „nagy indulattal a követekre zárván a Parochiális Háznak ajtaját”, Bessenyei uramékhoz sietett. Ők azután „a magok Gazdáját” küldték át a parókiára, aki a „Bessenyei Uramék oktatása szerint a követeket onnan szép móddal el igazította”, vagyis kitessékelté, elbocsátotta. A helybeli hangulatra és a lelkész népszerűségére egyaránt vetül világosság ama nagyon is figyelemre méltó mozzanatról, hogy amíg a hivatlan látogatók a parókiában hangoskodtak, feleseltek, „az alatt – mondta vallomása végén Székely Mihály – lehetett észre venni, hogy a Berczeli legénység már számosan gyülekezni kezdett, és ha még tovább ott mulattak volna a követek, lehet úgy gondolkodni, hogy talán valamelly reménytelen verekedés is eshetett volna”.⁶⁰

A másik gondunk ezúttal is, mint számos más esetben, az elúszó, a lebegő idő ügye. Az „egykoron”, „akkor”, „azután”, „múlt alkalmal” etc. „időhatározókból” csupán az tudható, meg, hogy valami valamikor – akárcsak a mesékben – megtörtént, ám az események esetleges kapcsolódása miatt jó lenne ismernünk a konkrét időpontokat is. Ez ügyben valamivel többet árul el az a három levél, amelyet Molnár István „turbulens” viselkedése miatt váltott egymással 1784-ben a püspök, az esperes és Olasz Lajos, s amelyeket – szerencsénkre – annak idején átmásoltak a jegyző-

könyvek közé. Az első levelet Szilágyi Sámuel, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke írta Olasz Lajosnak 1784. május 21-én, a dinnyeföldi zenebonát megelőző napon. A püspök, miután konstataulta, hogy Olasz Lajos május 12-én hozzá írt levelét 16-án megkapta, nyomban tájékoztatta őt arról is: „De már az előtt egy héttel az Úrnak Bessenyei Boldizsár Uramnak is, mint a Berczeli Reformata Eklesiának a mint írja Feő Kurátorának igen kemény beszédekkel tellyes Declaratióját el vettem vala, a mellyben declarálja, hogy mind maga, mind a több Compossessorok, mind az Eklesia Tiszteletes Molnár István Uramat minden törvényes utakon magok között meg tartani kívánják.” Valójában ezért „keményítette meg magát” Molnár István – írta a püspök –, s ezért „nem bír eő kegyelmével sem a Tractus, sem a Superintendencia”. Ami még inkább megdöbbenő: most maga a püspök tanácsolja Olasz Lajosnak, hogy miután „én már tovább nem mehetek – írta –, méltóztassék azt (ti. az ügyet) via Juris in foro seculari keresni”.⁶¹ Ha az ügyben a „Feő Kurátor” úr tiltakozó levelét Szilágyi Sámuel május 10-e táján kapta meg, akkor a parókia elhagyására szólító püspöki határozatot a prédikátor már bizonyosan a megelőző hetekben kézhez vette. Ebből az is megtudható, hogy az előbb emlegetett Olasz-féle „küldöttség” április valamelyik napján járhatott a paplakban „kitanulni” Molnár István szándékát – hiszen, mint látható, a püspök és Olasz Lajos között e tekintetben teljes volt az egyetértés. Vagyis a lelkész ellen indított hajsza első rohama egyben a zenebona bevezető etapja is lehetett.

A püspökéhez hasonlóan kíméletlenül Molnár-ellenesnek mutatkozott Soltész János szabolcsi esperes is. A debreceni „szabadtság”-ról visszatérve Szabolcsba – tudósította júniusban sietve püspökét – „meg írtam Molnár Uramnak Superintendens Úr Deliberatumát, egyszersmind admoneáltam, hogy takarodjon a Berczeli Parochiáról akárhova”. Történt pedig mindez 1784 júniusának közepén, legvégén. Az esperes egyúttal arról is tájékoztatta felettesét, hogy „azon levéllel együtt (ti. amit Molnár Istvánnak írt) az Úrnak (mármint Olasz Lajosnak) is tudtára adtam, hogy vigyázzon reá, ha mozdul é vagy sem, ha nem mozdul, írja meg nekem és mindjárt megyek pro Executione”. Így annak ellenőrzését, hogy a kihányatásról szóló püspöki döntésnek eleget tett-e a lelkész, Soltész esperes úr – elképesztő módon – Olasz Lajosra bízta (kecskére

a káposztát!).⁶² Olasz Lajost pedig az esperes arról tájékoztatta még június 14-i levelében, hogy amikor Molnár Istvánnal közölte a püspöki deliberátumot, egyben „azt is megírtam neki, hogy akár Laskodra mennyen, akár pedig ki hordozkodjon a Parokhiáról, mert vagy Vármegye katonái által vagy pedig a Mesterek által ki fogom rakatni az Uttzára”. Az esperes azonban, úgy látszik, nagyon-nagyon bizalmába akart férközni Olasz Lajosnak: „ímé – írta –, micsoda levelet küldött Bessenyei Sigmond Uram (mármint az esperesnek), el küldöttem az Úrnak” (ti. Olasz Lajosnak). A június közepén írt levelében végül arról is tájékoztatta derék köznemesünket, hogy mostantól kezdve „exterminálva van mind az Ekklesia a Tractusból, mind a Praedikátor Társaságunkból ezen átkozott vakmerőségéért”.⁶³ Íme, egy református „kiátkozás”! Az esperes levele azonban okkal szólt a példátlan rohamokat álló gyülekezet és lelkésze átkozott vakmerőségéről, hiszen jó két héttel később is arról volt kénytelen püspökének beszámolni: szemben azzal, ami „hírlett”, hogy a lelkész már búcsút mondott volna, az eklészia azonban „sem egy sem más felé tellyességgel el nem bocsátotta”. Ezért aztán az esperes úr „Tiszteletes Kállai Praedikátor Urammal” június 30-án megjelent Bercelen és „Executiót próbáltam”. Csakhogy „az egész Eklésia – írta tovább püspökének – magát opponálta. Mikor mondtam volna, hogy ki szórom minden Substantiáját (mármint Molnár István holmiját a parókiáról) azt felelte, hogy többen volnának ott mint én s coadjunctusom és velünk el hozott Mesterem”.⁶⁴

Nem volt mit tenni, a kihányatás ezúttal is elmaradt. Pedig Olasz Lajos láthatóan minden eszközt latba vetett, minden követ megmozgatott.⁶⁵ Mégis: hiába sújtották a papot és a gyülekezetet – vagyis itt az egész falut – exterminálással, „kiátkozással”, hiába hozta határozatait, írta dörgedelmeit a püspök és az esperes, hiába suhogtatták meg a feje felett a vármegyét és bevethető katonáit, hiába jöttek a „kitanuló” küldöttségek és a zord executorok – Molnár István a helyén maradt. Ekkor.

Aligha lehet kétséges: ezekben a napokban és hónapokban szinte zengett a zenebona a Tisza-parti faluban. A lelkész ellen áprilisban és júniusban indított két nagy roham közé esett a május végi dinnyeföldi dulakodás. Azonközben, amíg folyt a hajsza Molnár István ellen, az apró termetű Olasz Lajos napokon át nyögte a ret-

tenetes erejű ember ütlegetéseit. Alig zúgott el a dinnyeföldi háború zaja, mint tudjuk, rá harmad- vagy negyednapra hazaérkezvén az Alföldről, bihari birtokukról Bessenyei György, Boldizsár bátyjával „már a népet is öszve gyűjtötték és Olasz Uram házára akartak volna menni, hogy ott – ami esetleg még épen maradt volna benne – kezét lábát öszve törjék”. Az újabb elszánt rohamot csak az apa szigorú ellenszegülése tudta meggátolni. Eközben terjedhetett szájról szájra a faluban, amit akkortájt mondhatott Bessenyei György: vagy neki, vagy Olasz Lajosnak meg kell halnia, mert együtt „meg nem lakják Berczelt”. És ha „elkaphattya”, nem annyira veri meg, mint a bátyja, hanem úgy, hogy egy hónapig sem kel föl az ágyból, s „addig vereti, hogy gatyáján, nadrágján fog folyni a vér”.

Izzott hát a hangulat, szinte sistergett a levegő. És ha már Olasz Uram házát György és Boldizsár nem vehették be az összesereglett emberekkel, s őt magát nem törhették jobban össze, akkor június végén vagy július elején, a prédikátor esperesi segédlettel való kiforgatásának újabb kísérlete táján, Bessenyei György és István Olasz Lajos zsenge kukoricásait gázoltatták el a csordával és kondákkal, ők maguk is fenyegetően kivonulva a határba. Az „Olasz uramon esett rettenetes Casus” után tehát hiába tiltotta el őket a vármegye az újabb „hatalmaskodásoktól”, s intette a feleket tartózkodásra. Ősszel Olasz Lajos sertéskondáját hajtották be a Tallóka nevű tilalmas erdei plágáról, télen pedig favágó, fadöntögető embereitől kobozták el a fejszéket, s vetettek ki tilalomszegés címén bírságot magára Olasz Lajosra is. Aztán jött a vármegyei vizsgálat. A deputációk a továbbra is bizonyára igen feszült, zaklatott falubeli állapotok közepette februárban, márciusban és májusban, három hosszú menetben faggatták, szorongatták az embereket, a szem- és fültanúkat s mindazokat, akik bármit is tudhattak, hallottak a Bercelen megesett és majdnem megesett dolgokról. Ha a zord tél után csendesedő idők jöttek volna is, a kikelet elérkeztével a deputációk sürgése-forgása bizonyára újra alaposan fölkarvarhatta a kisközösség egyébként is fölbillent nyugalmát.

A zenebona tehát több mint egy éven tartotta igen feszült, felzaklatott állapotban Tiszabercel minden rendű-rangú lakóját. Mintha darázs-fészekbe nyúlt volna valaki, valósággal felrobbant a falu egyébiránt csendben folydogáló élete, megszakadt az eseménytelenül telő-múló napok egyhangúsága. A faluban valóban fölfor-

dult, csakugyan tótágast állt akkor a világ. A dolgok illeténvaló folyása, habzó hullámozása szinte a zendülés magasságáig csapott már.

Ezt követően azonban a zenebona hullámai lassan elültek, mint ha elcsendesedett volna a falu is. Bessenyei György, tudjuk, valamikor 1785 tavaszán vagy nyarán végképp átköltözött a bihari birtokokra, rá egy évre, 1786-ban meghalt a nyocvannégy esztendő apja, Bessenyei Zsigmond. Pál pedig már korábban átment Beregbe, s nem tudjuk, hogy közben mi tett, mi lehetett Istvánnal. Halott az apa, halott a három fiú, és nagyon megtört már Julianna, Sándor pedig valahol messze katonáskodott. Így hát mintha Bercelen 1786-ban már csak a korosodó agglegény, Boldizsár maradt volna talpon. Meg a református lelkész, Molnár István.

Nem tudjuk, hogy a csendesedésben mekkora szerepe lehetett a Bessenyei családbeli haláleseteknek, a „széthullásoknak”, a nyomasztó adósságterheknek, a megindult pörlekedés pillanatnyi állásának. Elképzelhető azonban, hogy Olasz Lajos éppen ezt a csendesedő helyzetet használta ki s lépett fel újra a prédikátor ellen. A falubeli közvilág megnyugodni látszott hát, ám a református lelkész továbbra is útban volt. S ami a zenebona kellős közepén nem ment, most a csendesedő 1786–1787-es esztendőben viszont sikerült: az útban állót elbocsátották, végtére mégis menesztették.

Úgy látszik, az ügy körül ismételtén májusban mozdult meg a levegő, amiről három kurta levél tudósít bennünket. Olasz Lajos ekkori leveléből azonban most sem tudhatunk meg többet a vádakról, mint amennyit eddig is tudtunk már: „Molnár István – írta a püspöknek – szegény Contribuens Embereimen el követett vexáinak, eő kigyelme számtalan sok excessussainak” megvizsgálásáról beszélt, nem nevezve meg egyet sem a vexák és excessusok közül.⁶⁶ A levelekből az viszont megtudható, hogy a szuperintendens májusban két „Atyából” álló „bizottságot” küldött Bercelre „pro inquisitione”. Panaszkodva írta püspökének a pap: noha kérte az Atyákat, hogy az én részemre is nézzenek keresztül a vádoló Személyek által exhibeáltatott punctumokon, de nem cselekedték azt”. A vizsgáló papok arra hivatkoztak, hogy nincsenek „exmittálva mind a két részre, hanem csak a vádoló pártok részére”, de azért sem tartják fontosnak meghallgatni a tanúkat a Molnár István által előadottak ügyében – írta tovább a pap –, mert „híjában valóságok

a vádolóktól exhibeáltatott punctumok”. Minthogy a másik fél érvelése nem hallgattatott meg, „mint pap és nemes ember”, szükségesnek gondolta fölkérni a vármegyét: hallgasson meg falubeli tanúkat s tegyen igazságot az ügyében. Megírta püspökének: ígéretet kapott a vármegyétől, hogy május 20. vagy 21-én „ki rendeli ellenkező inquisitio peractiojára” egyik szolgabíróját. Amíg ez meg nem történik, addig püspökétől a „respirium eránt való édes Árvai szívességét alázatosan ki kéri”. Biztos abban, hogy a vizsgálatok minden vád alól felmentik majd; „és ha én – szólt a lelkész igen magabiztos érvelése – azon mesterségesen ki koholt leg kisebb Punctuma alól is fel nem oldozhatom magamat, nem tsak Piron-ságra, nem tsak imilyen amolylan büntetésre, hanem a Váradi hóhér Pallosa alá resolváalom magamat”.⁶⁷

Olasz Lajos pedig úgy viselkedett, mintha följobbvalója, felettes hatósága lett volna a püspöknek. Amennyiben a prédikátor „iránti satisfactio” nem állna arányban a „bűneivel”, vagyis ha az egyház (Nyír)Bogdány mezővárosába helyezné át, „mely hasonló a Bercezeli Ecclesiához”, és egy kisebb-szegényebb gyülekezetet, mint az iránta tanúsított „favorabilis sententiát”, a pap nem fogadna el, akkor kénytelen lesz az ügyet más útra terelni. Éppen azért, hogy az ügyben naprakészen tájékozott legyen, szinte felszólítja a püspököt: sürgősen küldje meg neki – írta május 30-án – a vizsgáló Atyák jelentését és a püspök úr „teendő ítéletit”. „Reménylem”, írta végül felfuvalkodott kevélységgel, „hogy ezen dologban éngem további instantiák előtt való alkalmatlankodástul meg kímélend a Feő Tisztelendő Úr”.⁶⁸

A május körül bonyolódó hercehurcáról annyit tudunk még, hogy Pényi Molnár Péter, a vizsgálatot végző papok egyike, a szabolcsi Tractus (egyházmegye) jegyzője mindjárt a vizsgálat lefolytatása és a jegyzőkönyv elkészülte után, még 1786. május 12-én ezt írta a püspöknek: „az investigatiót véghez vittük”, s mellékelten küldi a jelentést (ami sajnos nem maradt ránk). „Látván pedig – írta tovább – az emberek affectusokbul, hogy ha T. Molnár István Úr ott tovább is meg maradna, a zenebona is ő kigyelmével együtt azon Ekklesiában meg maradna. Tehát meg egyezvén Bessenyei Urak is Tiszteletes Molnár Uram ki mozdításában. Rendeltük Bertzelre T. Demjény Sámuel Urat Bogdánybúl, Bogdányba pedig T. Molnár Urat.”⁶⁹ A szabolcsi egyházmegye jegyzőjének leveléből két dolog

világosan kitűnik. Egyrészt az, hogy a püspök ezúttal is engedett a dölyfös berceli úr akarátának, hiszen a papot — a Tractus, a szabolcsi egyházmegye meghozott döntése ellenére! – mégsem Bogdányba, hanem a Tisza-parti Dombrádra tessékelték át ugyanabban az esztendőben.⁷⁰ Másfelől az is kiviláglik leveléből, hogy a lelkész áthelyezésébe most már a „Bessenyei Uramék” – meglehet, hogy csupán a magányos Boldizsár – is beletörődtek már talán abból a megfontolásból, hogy a zenebona csakugyan csendesedjék el az ekléziában is.

Tudjuk, hogy a megye nem 1786 májusában, ahogy ezt a papnak ígérték, hanem csak októberben küldte ki vizsgálatra a szolgabírókat. Bizonyosan ugyan nem tudjuk, de talán föltételezhető, hogy a Molnár István ellen emelt vádak 1784-ben is hasonló jellegűek vagy tán éppen ugyanazok lehettek, mint 1786-ban. Ami bizonyosan állítható: 1786 májusában az egyházmegye Atyáinak ugyanazon állítások igaz vagy igaztalan voltát kellett kideríteniük, mint októberben a szolgabíróknak. Hiszen „instanciázóként” – tanúsítja a szolgabírói jegyzőkönyv – októberben is ugyanazt a Kóti Lajost,⁷¹ ahogy Molnár István nevezte: „Mesterből lett ifjút”, a fiatal helybeli oskolamestert jelölték meg, mint aki 1786 tavaszán is elvállalta, hogy Olasz Lajos unszolására bevádolja hit- és gyülekezeti társát, felettesét, a papot. A dicstelen szereplő gáncsoskodó vádjai valójában egyetlen „alapkörbe” sorolhatók: jog- és hatáskörét túllépve, lelkészi rangjával és helyzetével visszaélve, hamis és valótlan tartalmú leveleket, tanúsítványokat (testimoniálist) írt, ígért a faluban többeknek. Mint alább kiderül, joggal állítható, hogy a sárdobáló azzal próbálta volna súlyosbítani a vádakát: a leveleket-tanúsítványokat a helybeli paraszttanács vagy a gyülekezet nevében írta a pap – mégpedig az illetékes testületek tudta és tájékoztatása nélkül. Mi több: a prédikátor ebbéli gátlástalanságában egyik alkalommal arra vetemedett, hogy a püspök nevében írt volna – a maga ügyében – levelet a tállyai gyülekezethez. A legmeghökkenőbb azonban az a vád lett volna, hogy Ófelsége neve alatt olvasott fel a templomban olyan, úgymond királyi rendelkezést, ami az egyházi adófizetésről szólt volna. Ide kapcsolható az a rokonságpártoló (nepotista) erkölcstelen tette is, amikor a vasárnap szentségét megszegő anyósát (aki a vádoló szerint vasárnap tökmagsajtólást végzett és végeztetett volna) azzal vette állítólag védelmébe, hogy a „Vasár-

napi dispensatiót meg engedte Felséges Királyunk a papoknak”. Erre hivatkozva „nem engedte azután – így a vád – a Napáját, Bakó Andrásné meg büntetni a Vasárnap meg rontásáért”.⁷²

Ha lettek volna is, ezek lettek volna hát Molnár István „szörnyűséges vexái és excessussai”, amiket a szegény „contribuens emberekkel” szemben a faluban elkövetett – mint ahogyan ezt Olasz Lajos állította. Alighanem mosolyt fakaszthatott az a közbotránkozotónak szánt „excessussa” is, amit Kóti Péter, Lajos édesapja még 1785 tavaszán mondott. A prédikátor „rendetlenségére” nézve bizonyítékként azt az „ördögi” esetet említette, „melly szerént az elmúlt héten is bakkancsos tánczot járt (ti. a lelkész) feleségestől az Ecclesia borán”.⁷³

A szedett-vedett vádak az 1786 őszén eszközölt inveztigációk alkalmával sorra cáfolták a tanúk, áskálódásnak, hírbe hozó koholmányoknak nevezve azokat. A szolgabíró jegyzőkönyve szerint a meghallgatott tanúk – éppen tizenketten – valamennyi vádat kivétel nélkül alaptalan rágalomnak minősítették. Kiderült, hogy a tanúsítványokat és leveleket az illetékes testület és közösség tudtával írta a pap; hogy soha nem írt és olvasott fel levelet sem a püspök, sem a szolgabíró, sem a király neve alatt; hogy a napójának a „sajtójába hajnalig adott szabadságot dolgozni T(iszteletes) Uram s ugyan azon alkalmatossággal Vasárnap virradóra hajnalig” dolgoztak.⁷⁴ Miközben a tanúk közül egyik-másik vallomásában terhelő adatok kerültek elő épp az oskolamester és édesapja viselt dolgairól. Kóti Lajos például egyik alkalommal „Nemes Bakó Ferencz ő kigyelméhez menvén”, összetalálkozott a tanúval és „elől hozodván a Berczeli Praedikátor, ilyen képpen szidalmazta, B... a Garágyára mászott Annyát a Papjának, meg tanítom” – ámbár azt, hogy miért mondta ezt, a tanú nem tudja. A tanító úr nem is olyan régen a saját szekereén vitte el Kállóba Lőrincz Annát azért, hogy ő mellette és a pap ellen tanúskodjon. Ám az asszony Kállóban tett vallomása „nem Kóti Lajosnak tettése szerént esett”, amitől a tanító úr visszafelé jövet „indulatba jöven – vallotta az idős asszony –, azt mondotta, ha azt előre tudta volna, hogy a Tanú így fog vallani, a Puszta közepin le tette volna a szekereérül, a mint is magátul el utasítván, gyalog botsátotta haza a tanút”. Tette mindezt a hetvenöt esztendő idős asszonnyal! Apjáról, Kóti Péterről pedig azt vallotta az egyik tanú, hogy „amíg az életben volt (így hát 1786 őszén ő már

nem élt) az Ekklesiával ellenkezni szokott, a Templomot nem gyakorolta és a Sakramentummal is igen ritkán élt, adtával káromkodni szokott, leg inkább akkor, midőn a Pap fizetésére szorították”.⁷⁵

Találgatnunk lehetne ez esetben is: vajon miért vállalkozott a Kóti család mindegyike? Netán a pap és a tanító közismerten ellenlábás, igen gyakran rossz viszonya vagy a Bakó és a Kóti familia között támadt más jellegű viszálykodás ütközött ki, tevődött volna át a lelkészre? Vagy a lelkész lett volna a hibás, hogy a viszony ennyire elmérgesedett közöttük? Nem tudjuk. Mint ahogy azt sem lehet nyugodt szívvel állítani, hogy a pap és a gyülekezet körül támadt zenebona valóban csak vallási természetű lett volna; hogy a feszültséget tápláló gyökerek nem nyúltak-e, nem vezettek-e máshová is, így pl. a családi, személyi vagy éppen vagyoni és társadalmi, akkori és korábbi eredetű konfliktusok, sérelmek és érdekek rejtőzködő világába.

A prédikátor szorosán vett ügyéhez visszatérve, Molnár István – a sok-sok hercehurca után – 1786 őszén-telén alighanem már maga is belátta: Bercelen nehezen maradhatna. Két év alatt számtalanszor tapasztalhatta: ha a katolikus berceli közbirtokos földesúr keze a kálvinista Debrecenig elért (sőt ő maga a hatalmával fölötte állónak is tűnhetett), akkor köznemesünk – még ha a megyében homo novus volt is – sokkal könnyebben állíthatná maga mellé a vármegyét – legfőképpen is egy falusi pap ellenében. Nem tudjuk, hogy a Bessenyei család – így is, úgy is – megcsappant ereje, súlya milyen módon hathatott a prédikátor megtörettetésére. Nem tudjuk, hogy a kedvezőtlen csillagállást tapasztalva, már csak erkölcsi tisztaságához, a becsületéhez ragaszkodott-e a pap, s a gyülekezet kényszerű feladását már maga is belátta. Nyolc évvel később erről az akkori püspökének azt írta: noha a berceli eklézsia „mindenémű tagjai előtt a leg nagyobb kedvességben állottam, maradásom által a fent forgó vizketegségnek le csillapítására nézve az abban ki küldetett bírám Reverzálist adtak, hogy engemet ezen Ekklesiából ki mozdítanak”. A beszorított ember cselekedhet így: szabad elvonulása, azaz ártatlanságának elismerése fejében feladta a várat. Valamikor 1787 kora tavaszán hagyhatta el a falut, az anyakönyv szerint 1787. április 11-én már az új lelkész, Újlaki Miskolczy Péter kezdte meg működését Bercelen.⁷⁶

A dolgok súlya végül azt követeli még tőlünk, hogy egy kurta percre átlépjünk a történelmi pillanat határvonalán, megtudni, hogy mik lehettek még a vádak 1795–96-ban Molnár István ellen, mit nevezhettek még az ő szörnyűséges excessussainak. Említettük, lelkészünk nyolc évig szolgálta a dombrádi eklézsiát,⁷⁷ amikor 1794 késő őszen visszainvitálta őt a berceli gyülekezet. A merész lépés mögött talán ott motoszkált, dolgozhatott az is, hogy a hosszadalmasan húzódó zenebonaperben a pörállás akkor, 1794-ben – amint ezt egy „megbékélési tervezet” sejtteni engedti⁷⁸ – a Bessenyei-tábor javára látszott átbillenni. Amit bizonyosan tudunk: a meghívást a lelkész nemcsak vonakodott elfogadni, hanem azt az „első körben” egyenesen visszautasította. Ám a berceliek ekkor a feljebbvalót vették ostrom alá, és az esperes úr „esztendeig való le tétellel” fenyegette meg Molnár Istvánt, ha a berceli hívást nem fogadja el. A dolgok azzal bonyolódtak tovább, hogy amikor híre ment a visszaköltözésnek, a berceli lelkész, Paksi János kezdett el „lármázni”, ami érthető is, hiszen az ő helyére került volna vissza a lelkészünk. Végül Molnár István „a madai Tractualis Gyűlés elé” vitte a bonyolódó ügyet, ahol – írta később ő maga – „Jézus irgalmasságára kértem a Tiszteletes Assessorátust, hogy ne rendeljenek engem Bertzelre a lármára, de azt felelték egyenlő akarattal: Nints kend a maga Hatalmában, menni kell”.⁷⁹ És Molnár István ment családotul, valamikor 1795 tavaszán. A berceli anyakönyvben 1795 áprilisában (a napot nem jegyezte fel) ezt írta be maga Molnár István: „Itten kezdette másodszer is Sz. Hivatalát Molnár István. A Berczeli Szent Ekklesiában is nyolcz esztendő, a Dombrádi Szent Ekklesiában is hasonlóképpen nyolcz esztendőnek el töltése után.”⁸⁰ Előtte „renováltattam az elroskadt Parochiát magam tulajdon költségén” — írta, és beköltözött. Ekkor, ezzel szinte egyidejűleg rántott kardot, kezdett újra igen heves akciókba Olasz Lajos. Egy év kellett hozzá, hogy a siker teljes legyen: a papnak 1796 tavaszán másodszer is távoznia kellett Bercelről.

Nem lehet feladatunk, hogy a – mint mindjárt látni fogjuk – rágalmozó vádak nyomán beindított vizsgálatokat, megalázó procedúrákat s azoknak valamennyi fordulatát – a viszonylag tetemes forrásanyag alapján – felvázoljuk; részben annak terjedelmes volta miatt, nagyobb részben pedig azért, mivel az ügy kívül esik tárgykörünk időhatárán. A rágalom vagy vád, amit most Olasz Lajos és

köre nagy-nagy buzgalommal összehordott a pap ellen, röviden négy pontba foglalható: 1. Paráználkodott, éveken át szeretője volt a náluk szolgáló fiatal tizenhat-húsz éves Varga Zsuzsanna, aki a jászói prépostság egyik berceli zselléremberének volt a lánya, vagyis Bercelről került a papék szolgálatába; 2. Megkörnýezte, hasonló kapcsolatra akarta volna rávenni a dombrádi – később pátrohai – „oskola Mester” fiatal feleségét; 3. A maga hasznára árusította, mérte ki az eklézsia borát; 4. Karácsonykor a parókián, lakodalmakon és egyéb alkalmakon „musika, tántz, dorbévolás” járt, mulatozott Molnár István, paphoz semmiképpen sem méltón.

Nem lehetett könnyű dolga Olasz uramnak: összegyűjteni és megdolgozni a tanúkat, és ismételten megnyerni a közben természetes módon kicserélődött egyházi vezérkart, az esperestől föl a püspökig. Az is lehet persze – s ennek vannak jelei a ránk maradt iratok között is –, hogy itt-ott a szóbeszéd is hírbe keverhette már a prédikátorunkat, a falvakban akkor – és máskor is – könnyen keltek szárnyra az efféle sikamlósabb történetek. Megindultak hát a bizottságok, és a tanúk vallottak. „Beismerő” vallomást tett a két fiatal nő is,⁸¹ és Varga Zsuzsanna mellett tanúskodott a férje is, aki – állítása szerint – a pap által lefizetve-rábeszélve vette feleségül a teherbe esett cselédlányt.⁸² Aztán akárcsak egy jól szerkesztett boszorkányperben, a beismerő-terhelő vallomásokot hol megismételték, hol visszavonták.⁸³ Ám a lelkész megperzseltetéséhez ez is elegendő volt. Hiába rögzítették jegyzőkönyvbe azt is, hogy a szolgálólány – aki ekkor már huszonegy esztendő volt – visszavonta korábbi vallomását. Hiába minősítették egyik alkalommal a cselédlány és férje förtelmes vádjaikat ők maguk „bestelen pletykának” a „dombrádi nemes eklesia” előtt, s vállalták a szigorú „pálcabeli büntetést” is hamis tanúzásuk miatt.⁸⁴ Mint ahogy hiába állította ki Német István dombrádi főbíró „minden Eskütt Társaival egyetemben” azt a testimoniális levelet, amelyben méltósággal, tisztán szóló szavakkal mondták el, hogy a lelkész mennyire becsületes, Istennek és embereknek tetsző módon élt, építkezett, tanított nyolc esztendőn át a dombrádi gyülekezetben.⁸⁵ Molnár Istvánnak, valamikor 1796. április végén, május elején másodszer is távoznia kellett – megszegyenülten és megszegyenítve.⁸⁶ Püspöki és esperesi dörgegelmek, csúrt és csavart okoskodások kíséretében.

Nem lehet meghatottság nélkül olvasni a levelet, föltehetően életének utolsó levelét, amit 1796. szeptember végén ágyban fekve, súlyos betegen Bessenyei Boldizsár írt a debreceni püspöknek. „Esztenede amiolta Ágyom fenekére szegeztem a nyavalyák által s úgy látom, közelíték is utolsó végemhez, de semmi ez ínséges állapotomban inkább nem keseríti Szívemet, mint a Szegény ártatlan Tiszteletes Molnár István miattunk való romlása” — kezdte megindítóan szomorú levelét a berceli egyházközség gondnoka. „A Feő Curator” nem azt kérte „esedezve drága Superintendens Úr előtt”, hogy Molnár István „Bertzeli Pap légyen, mert a Bertzeli Papságot még tavasszal le tette és maga helyett mást hozott”. Csupán azért esedezik már, hogy hagyják abba az ellene folytatott vizsgálatokat, a meghurcoltatást, tekintsenek el az esetlegesen súlyosabb megbüntetésétől. Becsüli és tiszteli a „nyíri Papokat – írta –, de azt csak bátran ki merem mondani, hogy Molnár Istvánnál alkalmasabb Subjectum alig találtatik közöttük és káros az ilyen embert el rontani”. Kérelmét indokolva újra elmondta: Molnár István nem akart visszajönni Bercelre, erre egyházi fősége fenyegetve kényszerítette. Az sem igaz, hogy az eklézsia előljárói „keményen protestáltak Molnár István bé menetele ellen”, és hogy azt csupán a rokonai „dolgozták volna ki”. „Édes drága Superintendens Uram... Hitemre mondom... hogy Molnár István ellen soha sem protestáltak a Bertzeli Elöljárók”, és idejövetelét nem a rokonai fundálták ki. Végül – újabb eredményeket mutatva – magára vállalta azt a vádat is, hogy 1795. nyár elején miért nem tett eleget Molnár István az akkori püspök, „idvezült Hunyadi István azon inhibíciójának” (tiltásának), miszerint Molnár István ne költözzön vissza Bercelre. Azért nem tett eleget, írta, mert a lelkész ezt a püspöki végzést „soha sem látta, én vettem (kézhez), de mivel rendkívül való időben küldötte (mármint a püspök), mikor már a Papot el is hozták, s ezért vele nem is közlöttem. Pokolra vetne hát az Isten – adott nagyobb nyomatékot állítása hitelének –, ha mi keservesen nem fájlalnánk a Molnár István ártatlan szenvedését.”⁸⁷

Bessenyei Boldizsár jól sejtette, hogy „közelít az utolsó vég”: öt hónap sem telt el, és az új református lelkész, G. Pásztor Dániel ezt jegyezte be a matricula egyik lapjára: „Anno 1797. Tekintetes Nz. Bessenyeey Bessenyeey Boldizsár úr kegy. patronus. Temettem Pred.

17-dik Februarius, 57 esztendő korában.”⁸⁸ Megyaszsza Molnár István pedig az egyik legkisebb és legszegényebb szabolcsi gyülekezetben, a mindössze 218 lelket számláló rétközi Berencsen fejezte be papi és földi pályafutását.⁸⁹

Egynémely adat szerint úgy tűnik, hogy természetét tekintve Molnár István azok közé tartozott, akiket „nagyéletű” és heves vérmérsékletű embereknek szokás nevezni. Olyan pap lehetett, aki kedvelte a vigalmakat, nem vetette meg a bort, ha helye és ideje volt, jókedvűen mulatozott és eljárta a „bakkancsos tánczot” is. Mint a szilajabb magyarok, fölvetette a fejét s ropta, járta feleségestül, de ha kellett, bizonyosan mással is. Nehéz lenne eldönteni, hogy a vigodalmas természetét magával hozta-e, természete volt-e már, amikor fiatalon új környezetébe került, vagy éppen új környezete lett-e természetévé. Akárhogy volt is, annyi bizonyosan állítható: gyöngeséget, hibákat és vétkeket nem csupán csak ellenfeleinél és feletteseinél találhatott és találhatna a szigorú ítélkezés. A prédikátor sem lehetett hibátlan ember. Hitvallása és a kor közmércéje szerint különösen nem. Mint halandó társai mindahányan, bizonyosan esendő volt ő is. Ebből fakadóan nem lehetett egészen feddhetetlen sem. Éppen ezért ott támadták, ahol az ember leginkább sebezhető: erkölcsi magaviseletét kezdték ki: bor, nő, tánc és muzsika – szólt és szól a mindenkori vád. S ha valaki pap és ráadásul „nagyéletű” embernek is mondható, a mérgezett nyilak, nem kétseges, célba juttathatók, eltalálják, akit eltalálni akarnak.

Ami mégis meglepőnek, már-már rendellenesnek mondható, hogy a református egyház tiszántúli vezetése most, 1784–86-ban, a türelmi rendelet után, a katolikus állam nyomása alól szabadultan, szabadabban mozogva és cselekedve, egy katolikus köznemes vádaskodó-áskálódó nyomásának engedett (aki természetszerűleg nem azért volt olyan, amilyen, mert katolikus volt). Ám láthatóan nem csak engedett, de egyenesen készséggel ítélte el, üzte, üzette el Bercelről egyházának egyik lelkészét. Az egyházkerület és a püspök, alatta a szabolcsi Tractussal, eltökéltsége mögött bizonyára ott munkált az a mélyen beivódott ellenszenv, amellyel György ágensi ténykedése és áttérése miatt a Bessenyei család ellen viseltettek. Tudjuk, a püspök ugyanaz a Szilágyi Sámuel volt 1784-ben, mint az ágensi perpatvarok idején, a megelőző évtizedben, és semmivel sem csökkent, nem lett kisebb Teleki József egyházbeli

szereplése sem. Tudva és figyelembe véve Molnár István esendő emberi gyarlóságait és az egyházpolitika magasabb szempontjait, érthető indulatait, mégsem tehetünk mást: ahogyan Bessenyei György áttérése esetében pálcát törtünk az író fölött, most Molnár István püspöki-esperesi segédlettel történt kiebrudalása folytán ugyanezt kell tennünk a püspökkel, Szilágyi Sámuellel is. Mert az rendjén való lenne, hogy az egyházkerület első embere mélységes ellenszenvet táplált Bessenyei György, s rajta keresztül a Bessenyei család, történetesen akár a berceli egyházközség kurátora, Boldizsár ellen is, de az már mégiscsak messze túllépni látszott az erkölcsi megengedhetőség határát, hogy a püspök ezt az ellenszenvét átvitte, ráengedte egyházának egyik odaadó szolgájára is. Engedve és eleget téve a nagyon is kétes helybeli kezdeményezésnek, mi több – amint ezt a levelek tanúsították – egyenesen összejátszva a fondorlatos köznemes-földesúrral. Ahogy egy-két évvel korábban a bécsi udvar fényes forgatagában sürgő-forgó s királynői kegyeket kereső, hitehagyott Bessenyei György Debrecenből nézve árulónak tűnhetett, most Tiszabercelről nézve a debreceni főpapi méltóság viselőjét a nyilvánvaló cimborálás és összejátszás folytán – alighanem okkal – ugyanolyan árulónak vélhette, gondolhatta a helyi ítélkezés, mint annak idején a katolizáló bécsi író.

Ezzel elérkeztünk, azt is mondhatnánk talán, hogy megérkeztünk a vizsgálendő történelmi pillanathoz, a sűrűsödő drámai fejlemények csúcspontjához: a dinnyeföldi leszámolóhoz. Mielőtt az események „kriminális” kibontását megkísérelnénk, összegezni illene: milyen okok-mozzanatok-tényezők vezettek a bonyolódó események szálain szinte valamennyit mintegy csomóba fogó, csakugyan csúcspontnak mondható május végi zenebonához. A történetírás bevett és hagyományos fogalmi-kategóriái és gondolkodásmódja szerint láthatóan három fontos, úgymint: vallási-felekezeti, társadalmi, gazdasági tényező mozgatta az eseményeket, táplálta és szította a feszültséget, a szemben állók indulatait. A nyilvánvaló és egyszerűnek látszó tényezők körül azonban – hogy a számok egymással egyezzenek – legalább háromféle gond adódik. Ami által súlyos kétségek támadhatnak bennünk a „tényezők” valóságos tartalmát, másként szólva: elfogadhatóságát illetően.

Az első gond abból adódik: tudjuk-e, hogy mit értünk, mit értsünk e fogalmakon a XVIII. század második felében ballagó ország akkori helyzetét illetően? Kézbe vettük a korszakkal foglalkozó egyháztörténeti munkákat, az országos és a kisebb egyházi szervezetek-egységek-kerületek, egyházmegyék, egyházközségek történetét feldolgozó, korábban és nemrégén publikált monográfiákat, elemző és adatközlő írásokat. Ám a XVIII. századról szinte valamennyiben a protestáns egyházak sérelmeit, a megszorításokat, a lelkészek és oskolamesterek sanyarú helyzetét, a templomok és iskolák ügyeit, a bántalmazásokat és összetűzéseket taglalják.⁹⁰ Ami persze érthető, hiszen a protestáns felekezeteket még mindig másodrendű vagy éppen csak megtúrt gyülekezetekként kezelték, sokat kellett elviselniük és megannyi veszteséget elszenvedniük – a lassan csendesedő idő ellenére is. Ám eközben jóformán semmit sem tudhatunk meg arról, hogy milyen is volt az egyház, egy-egy gyülekezet belső hitélete, a közösségek működése, „belvilága”, milyen kohéziós erők táplálták s tartották fenn a megmaradó gyülekezeteket. Tájilag (királyi országrész, hódoltság, Erdély) milyen eltérések voltak, lehettek közöttük? Mi is volt hát a tartalma a vallási-felekezeti életnek? Hogyan és miért támadt a tartalmi elemkből ellentét egy-egy falun belül az eltérő felekezetek vagy a protestáns gyülekezetek és a nem protestáns: magán-, egyházi és állami hatalmasságok között? Alighanem ezért sem tudhattuk meg-
 lelni a tényleges okozóit, indítóelemeit annak, hogy hol, mikor és miért támadt engesztelhetetlen harag Olasz Lajos és Molnár István között.

Hasonlóan ismeretlen előttünk az a másik „tömb” is, amit a különféle társadalmi képződmények belső világa tartalmazott, amit magukban hordoztak, magukban és magukból jellegzetes alakzattá formáltak. Ismerjük – úgy, ahogy – a jobbágyok terheit, rétegződését és különféle csoportjait – erről írtunk mi is –, de semmit sem tudunk arról, hogy milyen volt a jobbágyosság, a jobbágylét belső tartalma, gondolkodása, mentalitása, miként élték meg életüket a jobbágyok, milyen volt a jobbágylét egykorú szociológiája, a paraszti lét antropológiája.⁹¹ A korábban készített feldolgozások⁹² és az újabban megindult ún. nemességkutatások⁹³ viszonyaik számos fontos elemét felfedték már, bemutatták a kiváltságos rend távolról sem egyszerű, még kevésbé sematikus világát, sokat tudunk a

nemesség társadalmi tagozódásáról, vélhető vagyoni állapotáról, megosztottságáról, közéleti szerepéről. Ám a tagolt társadalom beltartalmának (gondolkodás, mentalitás etc.) előbb emlegetett hiánya, legfőképpen is a köz- és kisnemesség köreit illetően, ugyanolyan nyomasztó, akárcsak az alávett népi közösségek esetében. (A köznemesség síkján ennek enyhítését is kívánták volna szolgálni a két berceli família jellegadó vonásáról szóló, annak tartalmait megragadni törekvő fejtegetéseink.)

A vallási és társadalmi viszonylatok mellett fokozott a hiány az ún. gazdasági tényezők esetében. Fokozottabb azért, mert itt nem csupán az anyagi-termelési-élelemszerzési kérdések közül nem ismerünk – amint ez a falu helyzetelemzése során világosan kitűnhetett – számos fontos, a dolgok belső rendje szerint egymáshoz szorosan kapcsolódó elemet és körülményt. Közülük itt újra a legfontosabbra szeretnénk utalni. Nevezetesen az ártéri, mégpedig az ország leginkább szeszélyes, nagy folyója, a Felső-Tisza árterében zajló világra, a váratlan pillanatokkal, meglepetésekkel jócskán teletűzdelt körülményekhez való illeszkedésekre, alkalmazkodásokra gondolunk. Amikor megannyi egyedi és igen jellegzetes körülmény – mint pl. az úszó rétek-lápok, tavak és mocsarak, erek és vízfolyások etc. – között bonyolódó élelemszerzési módokra utaltunk, valójában csak sejtetni-jelezni tudhattuk azt is, hogy itt mennyire más a „gazdasági” elemek szerepe és kapcsolódása, mint a „normálisabb” adottságú országtájakon. Ugyanilyen aggasztó a hiány a gazdasági szférával együtt járó, ám az anyagi tartalmaknál számtalanszor mégis fontosabbnak mondható nem anyagi „tényezők” tekintetében is. Kiemelten is a teljesen kusza birtoklási, tulajdonlási ügyekre és a földnek mint a tulajdon tárgyának – és használatának – merőben más tartalmára és értelmezésére, a gazdálkodásbeli eljárásokat mélyen átítató szokásokra, hagyományokra gondolunk, amelyek távolról sem gazdasági „ügyek”, semmiképpen sem anyagi-tárgyi kérdése annak a szférának, amit gazdaságinak szokás nevezni.

Mi ütközött össze hát Tiszabercelen 1784-ben, mi ösztönözte, mozgatta az ütközéseket a többféle módon is tagolt társadalmi alakzatokból és a gazdasági szférából kiindulva, milyen tartalmak feszítették a csoportos haragvásokat, a társadalmi és gazdasági „tényezők” melyik része-eleme növelte naggyá az ellentéteket, lob-

bantotta magasra az indulatokat? Sejtéseink, ötleteink lehetnek ugyan, egyik-másik pillanatra-mozzanatra található valamilyen magyarázat is – de bizonyosat, minden módon megalapozottat állítani, bármennyire fontos lenne, bármennyire szeretnénk is, nem tudunk.

Nem tudhatunk, s ez a második fő gond, azért sem, mert az egykorú följegyzések és a följegyzésekből ránk maradt források – és a faggatható tárgyak –, mint minden múltbeli jelenség esetében, hiányosak, igen hézagosak. Ráadásul minél kisebb a megragadni szándékolt pillanat, annál nagyobb ez a hiány. Számtalanszor voltunk kénytelenek ezt a kínzó körülményt konstatálni, beismerni a kudarcot, tudomásul venni, hogy a „mezők” megismerhetetlen része, az áthatolhatatlan homály bizony igen nagy. Hogyan lehetne hát ennyi fogyatékoság mellett azt állítani, hogy a zenebona kiváltó „tényezői” pedig vallási, társadalmi és gazdasági jellegűek voltak? Ez a magabiztosság esetünkben nemde inkább fellengzős önteltségnek, semmint határozottságnak lenne minősíthető?

Végül harmadjára az is gondot okozhatna: ha ismernénk is a „tényezők” említett tartalmait, ha kétséget kizáróan bennük jelölhetnénk meg a kiváltó okokat, akkor sem tudnánk megmondani, hogy a hagyományos értelemben vett tényezők közül a zenebonában mikor melyik játszott nagyobb vagy éppenséggel kizárólagos szerepet. Aligha lehetne szétszálazni, kibontani, hogy mikor melyik és milyen mértékben szólt bele az események forgatagába, a vallási, társadalmi, gazdasági tényezők hogyan szótték át egymást, hogyan hatottak egymásra és az áttételes hatások révén az események fősodrára.

Összegezőképpen annyi talán mégis elmondható: a feszültség egyszerre – vagy egymás után? – kettős síkon keletkezett; mégpedig a falu és Olasz Lajos, illetve a két köznemesi család között. Okkal írtunk „falut”, hiszen ez a feszültség átjárta, fölbolydította a református gyülekezetet és a kisnemesek-jobbágyok társadalmi csoportjait egyaránt. A gyülekezet és a társadalmi szféra közti kapcsolódás „aranyhídját” a prédikátor és apósa (meg a kiterjedt Bakó família) építette föl, személyesítette meg. Bakó András és Molnár István a zenebona fontos szereplői, igen mélyen megsértett, már-már fenekezően elszánt mozgatói lehettek. Bakó András nemcsak a kapájával vagdosta kifelé az épen maradt zsenge kukoricákat, de a dinnye-

földi verekedés napján is szinte tüntetően együtt ment a mezőre a négy Bakó, és ott buzgólkodott Bessenyei Boldizsár körül „Nemes Bakó András, Mihály, György és Ferenc”. Amikor pedig az alapon helybenhagyott Olasz Lajos „fel bocsáttatott, meg látván Nemes Bakó Andrást – állította az egyik tanú – így szólott neki: Várta Bakó, mind te vagy ennek az oka, mellyre Bakó András akkor is így felelt: de soha sem félek én te tülled te, és akkor is kitettzet, hogy indulattal vagyon Olasz Uram ellen”. Nemes Balogh Mihály szerint a párbeszéd, még erőteljesebb szövegezésben, így hangzott el: „Vára Bakó, Te miattad szenvedtem én ezeket. Mellyre Bakó András indulattal felelvén: én is vagyok, úgymond olyan Nemes ember mint te, én Te Tölled soha sem félek.”⁹⁴

A rátarti kisnemesek és a velük atyafiságba került lelki vezető, aki származását tekintve szintén nemes, vagyis önérzetes ember volt, nem tudták befogadni a kevélyen pattogó idegent, elfogadni, hogy velük és fölöttük a sebtiben beköltözött közbirtokos nemestársuk úgy viselkedjék, és úgy mozogjon közöttük, akár egy előkelő főúr; hogy átgázoljon minden írott és íratlan falubeli szabályon, hagyományos renden. Olasz Lajos természetszerűleg nem örvendhetett megbecsülésnek a jobbágság körében sem. És nem a közönséges jobbáglét vagy jobbágsors bősztette ellene a parasztokat, hanem a személyében rendre kiütköző dölyfösség, az olyan fajta földesúrnak a mentalitása, akinek könnyen eljárt a keze, aki hajszolt, ütött és büntetett nyakló nélkül. Miközben a gyülekezet és papjának megtámadása ugyancsak mélyen sértette a jobbágyok-zsellérek kálvinista nyakasságát, és felborzolhatta hitbéli önérzetét is. Tudjuk, hogy a hit és a felekezeti önérzet akkor hatalmas erő volt még. Olasz Lajos akár tudta, akár nem, de „berobbanó” viselkedésével, a különféle célokat követő (vagyonszerző, a nyomásrendet megbontó etc.) törekvéseivel, akarnokságával valójában egyszerre hívta ki a rátarti kisnemesek, a sanyargatott parasztok, a lelki-hitbéli közösség, vagyis az egész falu haragját. Sajat maga írta a vármegyei deputációnak 1785. május 24-én kelt egyik beadványában: „az egész Berczel Helysége Lakosainak ellenem való gyűlöletes törekedéseiket a Tekintetes Deputatio és a Tekintetes Nemes Vármegye eleiben sok ízben már nyújtott próbálhatatlan vádaskodó Instantiájokból által láthattya a Tekintetes Deputatio”. Éppen ezért a beadványában most ő „az egész Helység ellen (azokon kívül, a

kiket énnékem szükségűtűl kellett Tanúknak adhibeálnom), de leg főbb képpen a Tanácsban forgó személyek és Bakó s Márky nevezeten lévő nemesek ellen” folyamodik a megyéhez.⁹⁵ A beadványból kiderűl, hogy 1785 májusában ő maga is tudta: személyét az egész telepűlés haragja, valóságos gyűlöletgyűrű ővezi. Miközben ezzel egyidejűleg kihívta, fűlszította az ősi Bessenyei família különféle forrásokból fakadó ellenszenvét is.

A zászló és az ítélet-végrehajtó Bessenyei Boldizsár lett.

KÖZÍTÉLET A DINNYEFÖLDÖN

Nem lehet kétséges, hogy a fennálló jogrend és a ráépülő igazságszolgáltatás szempontjából is az elmondott hatalmaskodások közül a legsúlyosabbnak a dinnyeföldi dulakodás mondható. Érthetően, hiszen azon a május végi napon – szemben a megelőző és a rá következő hatalmaskodásokkal – súlyos testi bántalmazást volt kénytelen elszenvedni az, aki a kiváltságosok rendjébe tartozott. Ráadásul azon belül is a tehetősebb köznemesi réteg – az uralkodó elit! – egyik tagját érte megalázó bántalmazás. Igaz, nem csak az volt köznemes, aki kapta, hanem az is, aki adta az ütlelegéseket. Súlyosbította a helyzetet, hogy az ütlelegelő körül ott buzgólkodtak a nemesség némileg lenézett „alsóbb rendű” tagjai, a kuriális nemesek is. Társadalmilag-szemléletileg azonban a megyénél azt tartották igazán fölháborítótnak, közbotránkoztatónak, hogy Olasz uram leteperésében igen serényen közreműködtek a jogrend szerint alávetett jobbágyok is.¹ Okkal került hát a tanúkihallgatások homlokterébe a dinnyeföldi dulakodás.²

A zenebona tetőpontján lezajlott események fölfejtése során most már csakugyan a történések menetét kell követnünk. Egyetlen település történelmi másodperceit, a május végi egy-két napot és az emlékezetes egyetlen nap néhány óráját kellene kibogozni; tetten érni és megragadni a történések villanásnyi pillanatait. A „bűncselekmény” kriminális módszerekkel történő fölfejtése és rekonstruálása persze a bűnügyi nyomozatokban használatos eszközök és módszerek alkalmazását, mondhatni kriminalisztikai alapot kívánna tőlünk. A történész azonban a szükséges képzettség és jártasság hiánya miatt nem teheti ezt. De nem teheti azért sem, mert merőben más a helyzete, mint a bűnügyi oknyomozóé vagy az ítélező bíróé. Ő ugyanis kétszáz évvel ezelőtt készített, régen lezárt jegyzőkönyveket, néma, régen meghalt emberek anyagát veheti a kezébe. Ebből és ezzel kell dolgoznia. Sem magát a bűncselekményt, a sérelmet okozó és szenvedő „alanyokat”, sem a

közreműködőket és szemtanúkat, sem a „corpus delicti”-t és a tárgyas körülményeket nem láthatta, nem vizsgálhatja. Nem tudja, hogy a vallomások miként születtek, hogyan viselkedtek a szereplők és a tanúk, hogyan reagáltak, amikor vallatóra fogták őket. A múltba néző tehát kiszolgáltatott, kiszolgáltatottja a kézbe vehető „némán beszédes” szövegeknek.

A dinnyevetés akkor, 1784-ben föltehetően a lelkész és a gyülekezet körül támadt zűrzavar vagy a mostohább időjárás, a tavaszi áradások miatt nagyon-nagyon megkészt. Az idő csakugyan sürgött: dönteni kellett, hová, melyik határrészre kerüljön a közkedvelt csemege. A bonyodalom azonban, közvetlen előzményét tekintve, itt kezdődött: ki jogosult a döntésre? A kérdés föl sem merült volna, ha a falu jobbágyvilágát egyetlen földesúr uralja, mint ahogy uralta számtalan sok esetben országszerte. Hiszen az ilyen településeken minden fontos döntés joga – és a dinnyeföld holléte ezek közé tartozott – a földesurat vagy képviselőjét illette.³ Bercelen azonban, láthattuk, több földesúr osztozott a jobbágyokon, miként ugyancsak számtalan sok faluban országszerte. Ezen az országtájon, akárcsak a megyében ez az utóbbi típus uralta a települések döntő hányadát: az úrbérrendezéskor Szabolcs vármegyében a rendezés hatálya alá eső 140 településből csupán 35-ben, a települések 25%-ában volt található egyetlen vagy ugyanegy család mint földesúr, a falvak 75%-ának tehát több földesura volt.⁴ Bercel pedig kimondottan a viszonylag nagy számú földesurasággal rendelkező falvak közé tartozott a maga 12, illetve 17 földesurával. Dönteni a földesurak közös akarata alapján lehetett a jobbágyi-falusi közösséget és az ún. közbirtokosságot érintő ügyekben,⁵ így a dinnyeföld kérdésében is. A helyzet azonban attól vált bonyolultabbá, hogy – miként majd mindenütt, ahol a jobbágytartók száma magasabb volt – a földesurak nagyobb része nem helyben lakott. Be kellett-e vagy be lehetett-e vonni az extraneus földesúrtársakat egy-egy sürgős intézkedést követelő ügy megtárgyalásába és a kívánatos döntés meghozatalába? Vagy csupán a helyben és környéken lakó, azaz elérhető földesurak egymagukban is hozhattak mindenkire érvényes transzaktiót – mondjuk a dinnyeföld ügyében is? Minden jel szerint Bercelen az utóbbi, ésszerűbb gyakorlat érvényesült.⁶ A faluban azonban a földesurak mellett náluknál is nagyobb számban laktak-éltek kuriális nemesek, akik jobbágytalan voltak ellenére a helyi

közbirtokosságnak tagjai lévén maguk is döntéshozó jogosultságokkal rendelkeztek. Ám mint tudjuk, közhatósági funkciója volt a jobbágyrendbe tartozó népesség képviselőjét ellátó falusi bírónak és – ahogy Bercelen is nevezték – a paraszttanácsnak, az esküdteknek is. Ekkor már a falu fontos tisztségviselője lett a jegyző, a nótárius, aki e „többrendű” falusi társadalom valamennyi csoportját képviselve-kiszolgálva tagolódott a valóban bonyolultnak látszó világi-közhatalmi rendszerbe. A dinnyeföldi bonyodalmakhoz ugyan nem, de a körülötte zajló zenebonához és a falu mindennapjaihoz annál inkább hozzátartozott végül a lelkek közösségét összefogó egyházközségi testület, a presbitérium, élén az elnök-lelkésszel és világi oldalról a testület kurátorával.

Nem kétséges: a meghatározó vagy fő hatalom – érthetően – a kiváltságos rendűek kezében összpontosult. A döntéshozás rétegzett és bonyolult testületi kapcsolódásait, nehézkes menetrendjét azzal egyszerűsítette le a józan közértelem, hogy az agrárügyek intézésére, bonyolítására a helyben lakó földesurak közül mező- és erdőbíró, a kuriális nemesek közül pedig helyettest választottak, állítottak, akikre a kiváltságos rendűek a maguk hatalmát és akaratát átruházták, feljogosították őket a szükséges hatalmi-büntetési eszközök alkalmazására is. A dinnyeföldi dulakodás ügyénél maradván, a mező- és erdőbíró joga volt a vetés helyét kijelölni, kimérni és kiosztani nemesnek és nemtelennek egyaránt. „A Mező bírónak-állította több társával egyetemben Nagy Mihály jobbágy – olly hatalma adatott a Transactióban, hogy mind a földes Uraságnak, mind pedig a Szegénységnek a holl tettik ott oszt Dinnye földet és csak annyit, a mennyit akar s minden embernek meg kell vele elégedni.”⁷ Ha pedig a jogkörébe tartozó bármelyik „agrárügyben” hozott döntését megszegték, akkor a nemest 12 forintos bírsággal, a jobbágyot 50 pálcabüntetéssel sújthatta. Ahogy többek között Bakó Mihály vallotta: „mind az Erdő, mind a Mező Bírónak a Transactióban olly hatalom engedtetett, hogy mind a Földes Urat, mind a Nemes embert tizenkét forinttal büntetheti, a Szegény embert pedig meg pálcáztathattya, ha nem engedelmeskedik és a Rendeléshez nem tartya magát.”⁸

A „bűneset” fölgöngyölítését ma bizonyára itt kezdenék el a korszerűen képzett „szervek” emberei, mint ahogy innen indult a jogban járatos egykori megyei deputáció vizsgálata is. A jegyző-

könyvekből úgy látszik: ahhoz semmiféle kétség nem férhetett, hogy a mezőbíró kezébe adatott a dinnyeföldek kijelölésének és kiosztásának kizárólagos joga. Azt sem vonta kétségbe senki, hogy a mezőbíró tisztségét 1784 májusában Bessenyei Boldizsár viselte. Első gondunk azonban mindjárt ehhez kapcsolódik: nem tudjuk, hogy mikor és mi okból került éppen ő a nagyon fontos posztra. S ami még inkább meglepőnek mondható: ezt a bizonytalanságot éppen a Bessenyei-tábor homályos és elmosódó tanúvallomásai okozzák. A meghallgatott tanúk egytől egyig szinte szóról szóra azt válaszolták: „tudja, hogy itt Berczelen Olasz Lajos Uram által bé hozott Mező és Erdő tilalom iránt, a belső Földes Uraknak Transactiójok szerént a közelebb múlt 1784. Esztendőben a Dinnye föld osztása előtt Mező Bírónak tétetett Bessenyei Boldizsár Uram.”⁹ Bizonytalanságunk újfent az idő elmosódó voltából fakad, hiszen a „dinnyeföld osztása előtt” jelenthette az osztást közvetlenül megelőző napot, napokat (azaz: a választás gyors kierőszakolását), de megeshetett a bíróvá tétel akár hónapokkal korábban is. Ám amit sokkal fontosabb lenne tudni, azt még nagyobb homály fedi: egyszerűen megfejtethetlen, hogy mit értettek a tanúk és a jegyzőkönyvírók az „Olasz Uram által behozott tilalmak” alatt, s ezzel összefüggésben azon, miszerint a belső földesurak mezőbíró-választása „Olasz Uram által bé hozott mező és erdő tilalom iránt” történt volna. Értelmezhetetlen az „iránt” szócska, hiszen lehet, hogy az Olasz-féle tilalom miatt? annak érdekében? netán azzal szemben? vagy éppen annak betartatása, illetve megakadályozása ügyében tették volna meg Bessenyei Boldizsárt mezőbírónak. Tanácstalanságunkat csak növeli, hogy a „belső” földesurak Bercelen mindössze három családot számlálva, ha a „transactiót” Olasz Lajos akarata ellenére tették volna, akkor azt a Bessenyei család legfeljebb a harmadik „belső” földesúr (Ormos Györgyné) támogatásával hozhatta.¹⁰ Csupán találgatásokba bocsátkozhatnánk, hogy a Bessenyei család egyoldalú, netán kierőszakolt lépése nyomán született-e az a belső földesúri transactio, amelynek értelmében mezőbíróvá tétetett Boldizsár, vagy a három földesúr együttesen hozta-e a szóban forgó döntését. A bíróvá tétel szabályos menete mellett látszik szólni, hogy Bessenyei Boldizsár akkori mezőbíró-ságát a jegyzőkönyvek szerint nem vonta kétségbe Olasz Lajos sem.¹¹

A mezőbíróvá „tétetett” Bessenyei Boldizsár azután, élve hatalmával – állították rendre a Bessenyei-tábor tanúi – „meg is tiltotta azokat az embereket, kik itt a Berczeli határon a fekete földön híre nélkül az Olasz Lajos Uram alattomba való dispositiója szerint Dinnye földet osztottak”.¹² Leszámítva a bíróvá tétel körül mutató bizonytalan és értelmezhetetlen körülményeket, Bessenyei Boldizsár további föllépése azon a kritikus napon valójában mezőbíróvá logikus folyományaként indokoltnak, jogosnak tűnhet a vizsgálódó előtt; az nevezetesen, hogy a dinnyeföldeket, szemben Olasz Lajossal, nem az ún. Feketeföldön, hanem a Lapot- vagy Lapos-szegben kívánta és akarta kijelölni.

Az ellentábor azonban éppen a most említett föllépések jogosultságát támadta, s „szakszerű” érvekkel kívánta megingatni annak indokoltságát is. Okfejtésüket – ügyesen és okosan – azzal indították, hogy május utolsó harmadában járván a dinnyevetés megkészt; kényszerhelyzet állt elő, cselekedni kellett. Ahogy Kovács Sámuel nótárius mondta: „az idő tájba midőn már a Dinnye vetésnek nem csak el közelgetett, de majd el is múlt” az ideje, fölkereste volt a falu akkori bíróját, Farkas Györgyöt.¹³

Történt pedig mindez 1784. május 21-én.

A bíró házánál megjelent nótárius „ottan találván a tanácsnak nagyobb részét”, azzal szólította meg őket: „miért nem igyekeznének már a Dinnye el vetésében és miért nem járnak végire, hogy... hol lesznek a dinnyeföldek”. Amire a tanács jelen lévő tagjai azt felelték: a kijelölés a földesurak dolga, az ő „rendelésekre kénytelenítetnek várni”. A nótárius erre „ismét monda a Tanácsbeli Embereknek: No mennyenek hát kentek az Urakhoz és kérjék a dinnyeföldeknek fel osztását, azzal a Fatens haza ment” – vallotta Kovács Sámuel, akkori nótárius. Elmondása szerint valamivel később ismét visszament, miközben „egynéhányan” a tanácsbeliek közül – éppen az ő noszogatására – már megjárva a Bessenyei családot, örömmel újságolták neki: „Jól vagyon már a dolog Nótárius Úr, már Bessenyei Boldizsár Úr meg állott és meg egyezett abban, hogy a dinnyeföldek kiosztassanak.” Ekkor a nótárius – állította ő maga – arra szólította fel a parasztokat: menjenek el gyorsan Olasz Lajoshoz is. Akik tüstént meg is tették ezt. Amikor a parasztok már visszafelé jöttek Olasz Lajostól, a nótárius – minő véletlen! – „a Farkas György háza táján vellek öszve jövén, tuda-

kozta az Emberektől, hogy lenne már a dolog?” Mire az emberek azt felelték: „Jól vagyon a dolog Nótárius Uram, mivel már meg vagyon a dinnyeföld is határozva.” Érdeklődésére a tanácsbeli emberek azt válaszolták: „igen jó helyen, a Fekete földön lesznek, mellyen már mind a Földes Urak, mind magunk meg állapodtunk”. Így tudta meg, hogy Olasz Lajos mit tanácsolt a parasztnak, tőlük tudta meg, hogy a „Dinnye vetésnek helyét nevezetesen a Fekete földeken egyenlő értelemmel határozták meg”.¹⁴

A dinnyeföldi zenebona ezek szerint ezzel kezdődött volna meg. A nótárius azonban – minden jel szerint – nem önszántából, nem a dinnyetermés miatti aggodalmában kopogtatott be a bíróhoz. Amikor az Olasz uramnál járt küldöttség egyik tagját, Nagy István esküdtet az iránt faggatták, hogy ott volt-e a tanácsban és Olasz Lajos házánál a megbeszélésen, akkor a jegyzőkönyv meghitelesítése (!) során azt vallotta: őt nem a Tanács küldte a földesúrhoz, hanem „az akkori Nótárius Olasz Uram szavával hitta azon Úr eleiben a tanút”.¹⁵ Másként szólva, május 21-én a dinnyeföld osztása ügyében Olasz Lajos láthatóan a nótáriust mozgósította, és utasítással küldte a bíróhoz. Az sem biztos tehát, hogy a tanács éppen ülésezett vagy tanácskozott volna. Elképzelhető, hogy az Olasz Lajosnál járt „küldöttséget” nem a tanács, hanem a nótárius – és a bíró – „hatalmi szóval” menesztette, ahogy Nagy István tanú mondotta: „Olasz Lajos Uramhoz a végre, hogy a Dinnye föld szántását mint *első Földes Úr* a Helységben hol határozná” meg.¹⁶

Aligha lehet kétséges, hogy a késedelmes vetés miatt türelmetlen lehetett már mindenki a faluban. Ám a jobbágyok – és kisnemesek – ismerve a szokásrendet, jól tudták: sem a kezdeményezés, sem a döntés nem az ő jogkörük. Joguk a parasztnak – a tanácsnak és a bírónak is – legfeljebb annyi lehetett, hogy kinyilváníthatták tetszésüket vagy nemtetszésüket. Ezért is kelthet bennünk gyanút a nótárius ama állítása, hogy a Feketeföldek ügyében „mind a földesurak, mind maguk (ti. a paraszttanács) meg állapodtak”, s mindezt „egyenlő értelemmel (azaz közös egyetértéssel) határozták meg”. Az Olasz Lajos által sugallt-fölépített verziót – hogy ti. május 21-én mind a földesurak, mind pedig a parasztnak is megállapodtak volna a Feketeföldeken való vetésben –, e kulcsfontosságú mozzanatot maga Kovács Sámuel a meghitelesítés során szinte egyetlen tollvonással tette semmissé. Szemben azzal, amit a főszövegben az

ő szájába adtak volna, ezúttal azt mondotta: „Arra, hogy a Tanács mondotta volna egyenesen, hogy a dinnyének a Fekete földben leendő vetéssén a Földes Urak mindnyájan meg egyeztek volna, nem emlékezik.”¹⁷

Nem lehet kétséges: május 21-én aligha született bármiféle egyetértés vagy megegyezés a dinnyeföldek holléte ügyében – sem külön-külön a földesurak között és a paraszttanácsban, sem pedig már-már mintegy „demokratikusan” a földesurak és a parasztok együttes, közös akarata alapján. Az Olasz Lajos udvarházánál lezajlott beszélgetés két jelen lévő tanúja ugyanis nem éppen úgy emlékezett a történetekre, ahogyan azt Kovács Sámuel vallomása sejtette, állította. E tekintetben figyelemre méltó Márky Mihály vallomásszövege. Nemesünk ugyanis „jelen lévén az Olasz Uram házánál... a tornáczon kint ültek”, ezért „le tett hiti után vallyá”: Olasz Lajos olyan választ adott a küldöttségnek, miszerint „nékem mindegy, úgymond, akár egy, akár más helyre vetődjön a Dinnye, hanem az hol kigyelmetek leg alkalmasabbnak ítélik”. Azzal bocsátotta el „az embereket, hogy mennyenek Bessenyei Urakhoz és a több földes urasággal is egyett értvén” döntsenek a dinnyevetés ügyében. Eszerint a küldöttség Olasz uram fölvetése előtt, ahogyan ezt Kovács Sámuel állította volna, nem járt a Bessenyei családnál (s alighanem utána sem). Az igazán meghökkenítő ezt követően olvasható Márky Mihály vallomásszövegében: „hallotta a tanú *üdő jártatva* azon tanácsbeli emberektől, a kik a fent titulált Olasz Úrnál megjelentek, hogy... Olasz Uram javasolta nékiek, hogy a Fekete földön leg jobbnak s alkalmasabbnak ítélné a Dinnye föld szántását”.¹⁸ De hát ha a „Fatens Uram jelenlétében bocsátotta el” Olasz Lajos a nála járt tanácsbeli embereket, akkor Márky Mihálynak miért „üdő jártatva”, azaz később és másoktól kellett meghallania, hogy Olasz Lajos mit tanácsolt a parasztnak? Talán mégsem lett volna jelen? Vajon a tanú vagy a jegyzőkönyvíró mikor mondott-állított igazat: akkor-e, amikor azt írták, hogy kint ülve a tornácra Márky uram jelen volt a megbeszélésen, vagy amikor azt állították, hogy Márky Mihály később hallott Olasz uram indítványáról?

Kétségeinket, hogy mi is történhetett május 21-én, tovább növeli Nagy István vallomása, aki egyik tagja volt az ún. küldöttségnek. Tőle tudjuk, hogy a parasztok Olasz Lajosnál mint „első földesúrnál” – és nem mint a dinnyeföld osztására hivatott, közfunkciót

betöltő személyiségnél – jelentek meg. Neki mindegy – állította Nagy István is hogy hová „vetődik a Dinnye, mert én – adta vissza Olasz Lajos szavait – csak annyit fogok egy helyen szántani magamnak, mint más helyen”. Ezért nekik, a parasztnak kell (!) „egymás között végezni, hogy hová vethessék a dinnyét olyan helyre, hogy a Helységbeliek marhájokra nézve a legelő mező nagyon el ne szorítassék”. Miután ennyire megértő, engedékeny lett volna Olasz Lajos, a tanú szerint ekkor szögezte nekik a kérdést: és a tanácsbeliek „hol gondolták tehát leg alkalmasabbnak?... melyre a Tanács, azok között a Tanú is azt felelték Olasz Uramnak vissza: Hogy még maguk között arrul nem is igen tanácskoztak, hanem amint hallják Bessenyei Uram és a többi Berczeli Nemesek a Laput szegben gondolkoznak.” Miért is tanácskoztak volna erről maguk között, hiszen tudták: a döntés joga nem a paraszttanácsé! A bőkeblű engedékenység azonban – a jegyzőkönyv szerint is – ezen a ponton mintha visszakozott volna. „Én nem bánom” – válaszolta állítólag Olasz Lajos, ám „több beszéd közben” azt kérdezte: hol is következnek hát a dinnyevetés sorja? A válaszolók és a jegyzőkönyv szerint a Feketeföldön. A választ igen nagy helyesléssel „helyben hagyván”, az első földesúr azt kérte tőlük: „mennyenek el azért Bessenyei Uramhoz és a többi Földes Urakhoz is s egyett értvén a Lakosokkal is”, döntsék el közösen (!), hol legyen a dinnye, „eő Kigyelme reá áll mindenütt és el bontója nem lészen” a közakarattal. „Minekelőtte” azonban a tanácsot el bocsátotta volna – mintegy a „személyes” véleményét kifejtve –, hosszadalmasan és nyomtatékosan ecsetelte, bizonygatta előttük, miért is lenne célszerűbb a Feketeföldön termesztani a dinnyét.¹⁹

A tanácsbeliek azután aligha keresték fel azon a napon a Bessenyei-házat, hiszen tudták — megmondták! —, hogy a mezőbíró, vagyis Bessenyei Boldizsár és a „többi nemesek” a Lapot-szegben akarják a dinnyét vetni. Ezt látszik alátámasztani a következő nap, május 22-e krónikája is. Látszólag ugyan az egyetértés újabb keresése, valójában sokkal inkább a szorongató bizonytalanság? vagy a sunyi ravaszkodás? készthette Olasz Lajost arra, hogy a paraszttanács tagjainak üzenetek útján ismét a lelkére kötötte: mielőtt az osztást elkezdenék – így szól a jegyzőkönyv –, mindenképpen küldjenek valakit a Bessenyei urakhoz, s szerezzék meg beleegyezésüket – értelemszerűen ahhoz, hogy a dinnye a Feketeföldön legyen.

Nagy István szerint amikor a tanácsbeli emberek május 22-én újra a dinnyeföldosztását sürgették volna Olasz uramnál, közne-
mesünk azt kérdezte: „Bessenyei Uramnak vagy-e tudtára ad-
va?” A parasztok állítólag azt felelték: Oláh Mihály kisbíró járt
Bessenyei Boldizsárnál, „a ki is onnan olly válasszal jött vissza:
Hogy Bessenyei Boldizsár Urammal magával beszélvén, azt mon-
dotta a Kiss Bírónak: hogy csak osszák a Dinnye földet, mint annak
előtte”. Osszák azért, mert ő maga nem tud odamenni, viszont a
gazdáját maga helyett kiküldi majd. Igaznak állította Nagy István
azt is, hogy Olasz Lajos addig „el nem indult a maga Házátul...
valameddig a Kis Bíró Bessenyei Uramtól vissza nem jött”. Nem
tudni, miért telt érthetetlenül sok időbe – fél napba! –, amíg a
kisbíró első megbízatását állítólag teljesítette. A tanú szerint ugyan-
is Olasz Lajos az „Eskütt Emberekkel” már reggel ki akart menni a
mezőre, de a kisbíró csak akkor érkezett vissza, amikor „már délen
is volt a nap”. Ha hinni lehet Nagy István elbeszélésének, akkor
Olasz Lajos – nem tudhatni, miért, mi okból – nem nyugodva meg
a kisbíró által hozott üzenettől sem, „minek előtte” dél körül „a
maga kocsijára fel ült volna, újra meg hagyta az Eskütt Emberek-
nek, hogy a Kiss Bírót Bessenyei Urakhoz (ismét) küldjék el, hogy
ha magok ki nem jöhetnek, lég alább a gazdájokat küldjék ki”. A
kisbíró újra ment, s a válasz újra ugyanaz volt: Boldizsár úr ő maga
Ibrányba megy, a gazdája pedig a malomban van, „de mihelyest
hazajön, azonnal ki küldik”.²⁰

Az esküdtek már kint jártak a határban, amikor a kisbíró által
hozott második üzenet után végre kocsira ült Olasz Lajos is, majd
„egy bizonyos Furkó nevű Éren a Fekete földekre csónakon által
ment”. Odakint az „öszve gyűlt sokaságot és Eskütt Embereket
ismét megszólította: hogy ámbár eö Kigyelme a felül ki tett okokra²¹
nézve javallotta a dinnye vetést a fekete földeken, mind azáltal most
is elejekben terjeszti, hogy ha továbbra is tetszik a Lakosoknak, ott
osszák a dinnye földet, ahol leg alkalmatossabbnak ítélik, eö
Kigyelme nem ellenzi”. Mit is válaszolhattak erre – ott és ekkor –
az egybegyűltek? Nagy István szerint ezt: „mivel az Úr maga is azt
javasolta, ha tettzik az úrnak, *mi benne ellent nem állhatunk* (kiemelve
itt), sött inkább mi is jobbnak láttyuk”, hogy a dinnye itt legyen.
Kovács Sámuel szerint viszont az egybegyűltek valósággal lelkesül-
ten „fel kiáltván azt felelték: hogy már azt kérdésbe sem kell tenni,

hová vetődjön a dinnye? mert már azt mind a Földes Uraság, mind a Tanács és a Község úgy határozta a jövőendőbeli legeltetésre nézve, hogy a fekete földeken légyen”. Ha ott nem lehet – adtak volna állítólag nagyobb nyomatékot kívánságuknak –, „ők másuva nem is vetnek” – vallotta Kovács Sámuel.²² A közlelkesültség fölhevült pillanatai után „egy kevés ideig még várakozván Bessenyei Uramék Gazdájok után, de minthogy ki nem érkezett”, a nagy lendület sodrásában hozzákezdtek a földek osztásához. Nagy István szerint a nyilasosztást Olasz Lajos az esküdtekkel végeztette el, előbb ugyanannyit méretve magának, mint Bessenyei uraméknak, a többieknek pedig „egyenlőképpen kötelekkel felmértvén” osztották a parcellákat. Olasz Lajos „egy kevés ideig még ottan sétálván, a kocsijára fel ült s haza ment”.²³

Másként idézte föl a kiosztás aktusát a falu nótáriusa. Szerinte ugyanis „ámbár az előtt Olasz Úr mint mező Bíró maga osztotta légyen a Köz nép között a dinnye földet (tehette, hiszen azelőtt ő volt a mezőbíró!), most mind azáltal azon fel osztást a Vice Mező Bíróra (ami azért kizárt, mert a vice mezőbíró 1784-ben Bakó András volt!), a Tanácsra és a Fátensre mint Helység Nótáriusára bízta, maga pedig kocsira ülven haza ment”. A beállítás szerint mintha derék köznemesünk önzetlenül átengedte volna másoknak a kiosztást! Az újsütetű parcellaosztogatók serényen dolgoztak, még „azon nap szegénynek boldognak egyenlőképpen ki mérték” a földet, s a jelenlévők „akkor mindjárt fel is barázdolták nyilas-saikát, némelyek pedig szántották is”.²⁴ A kiosztást végzőket illetően újabb verzió található nemes Balogh Mihály vallomásában, aki a saját „szemeivel látta, hogy Olasz Uram a Dinnye föld osztásban belé sem ereszkedett, hanem azt az Eskütt emberekre, és a Nótáriusra bízta”.²⁵ Feltűnő, hogy a kiemelkedő, így hát bizonyára jól rögződő kiosztási aktusra a három tanú háromféleképpen emlékezett: Nagy szerint az esküdtek, Kovács szerint a vice mezőbíró, a Tanács és ő maga, míg Balogh szerint az esküdtek és a nótárius végezte volna a földosztást.

A nótárius és Nagy István vallomásához hasonlóan adta elő Márky Mihály is e fontos nap eseményeit. Szintén megerősítette: a kisbíró „két vagy három ízben is el küldötte a Tanács Bessenyei Uramhoz”, aki mindannyiszor az ismert válaszokat hozta: „magával Bessenyei Boldizsárral beszéllett ő kigyelme, aki helyben hagy-

ta a Dinnye földnek a Fekete földön lévő fel osztását”. Minthogy ő maga Ibrányba megy s jelen nem lehet, ezért Márky Mihály szerint egyenesen azt üzente volna: „ha Olasz Uram ki mégyen, csak ossza fel a Lakosok között azon mód szerént a Dinnye földeket, valamint az előtt való esztendőekben szokta osztani”. Megismételte: Olasz Lajos csak akkor ült kocsijára, amikor a kisbíró újra meghozta a kedvező üzenetet. Aztán szóról szóra következtek a délutáni események: a nép és a tanács újólagos megszólíttatása, a felkiáltó válasz és a földek kiosztása.²⁶

Nem tudjuk, hogy az egyes változatok, a különbségek a jegyzőkönyvírók vagy a tanúk eltérő vallomásaiból fakadtak-e. Azt viszont pontosan tudjuk, hogy a drámai napok fejleményeiben mintegy koronatanúknak tekinthető emberek szövegbeli vallomásaikat a meghitelesítések során mehökkentő módon korrigálták. Említettük már, hogy Kovács Sámuel miként vonta vissza vonatkozó vallomását, hogy a Feketeföldön való természetés dolgában valamennyi földesúr és a paraszttanács is megegyezett volna. És azután visszavonta azt is, hogy a „lakosok ragaszkodtak volna a Feketeföldhöz”. Csupán arra „emlékezett”, hogy „közönségesen kedvek volt az abba leendő dinnyevetéshez” (vagyis nem ők ragaszkodtak hozzá!).²⁷ Szó volt már arról is, hogy Nagy István a „módosítás” során világosan azt mondotta: nem a tanács küldte őt, hanem „Olasz Uram szavával hittá” a nótárius „azon Úr eleibe”. Fontosabb, jelentősebb azonban ennél is, amikor a jegyzőkönyvben előadott, Olasz Lajos engedékenységet, megértését kelteni szándékolta szövegről (hogy ti. ő „nem bánja”, „neki mindegy”, a „tanácsra és a népre bizza”, hogy hol legyen a dinnyeföld, ott legyen, ahol „a legalkalmasabbnak gondolnák” etc.) most tömören és félreérthetetlenül Nagy István azt mondotta: „Olasz Úr meghatározva jelentette szándékát, hogy a Fekete földön vetődjön a dinnye.” Szó sem volt hát belátásról, nagyvonalúságról, a falu első földesura határozottan beszélt, dirigált: a dinnye pedig a Feketeföldön legyen!

Sarkalatos ponton rendült meg az Olasz-féle „konstrukció” más tekintetben is. Láthattuk, a tanúk közül hárman is azt vallották, mintha Bessenyei Boldizsár a kisbíróval azt üzente volna: osszák csak a dinnyeföldet, mint annak előtte. Nagy István módosító szövege azonban így hangzott: „Hogy a Kis Bíró vissza jövetelével

azt mondotta volna, Bessenyei úrnak üzenete volt, hogy csak oszszák a Dinnye földet, mint annak előtte, azt nem hallotta.” Ezzel szemben viszont „aztat” hallotta, „a mi ezen Punctumnak²⁸ a végén vagyon fel jegyezze”. A szóban forgó „punctum” végén pedig igen fontos mondat olvasható: Olasz Lajos szorgalmazására ismét a Bessenyei családhoz küldték a kisbíró, „kikhez el menvén... oly válasszal jött vissza, hogy Bessenyei Boldizsár Uram Ibrányban, a Gazdájok pedig a Malomnál vagynak, de mihelyest haza jön a Gazda, azonnal ki küldik”.²⁹ Vagyis Bessenyei Boldizsár azon a napon már Ibrányban tartózkodván, semmit sem üzenhetett! Végül az is gyanút kelthet bennünk, hogy a hírvivő kisbíró, mint az ügyben leginkább illetékes személyt, nem hallgatták ki.

Márky Mihály, noha az események egyik sértettje volt, ennek ellenére sem engedte, indulataitól hajtva, alaptalan állításokra ragadtatni magát. Május 22-éről, láthattuk, ugyanazt mondatta el vele is a főszöveg, amit Nagy István és Kovács Sámuel szájába adtak. Az „authenticatus modificat” viszont így szólt már: „Miképpen folytatta Olasz Uram a Dinnye földre ki menete tályán a dolgot és izeneteket, már az előtt haza térvén a Tanú nem tudja.” Ezek szerint amit állítólag a szóban forgó nap dél körüli eseményeiről a főszövegben előadott (köztük például azt, miszerint Bessenyei azt üzente volna a kisbíróval: ossza csak a dinnyeföldet maga Olasz Lajos), azt ő nem mondhatta, nem mondta, hiszen hazamenvén, az üzenetről-izengetésekről semmit nem tudott! Hasonló a helyzet mindazzal, ami a nap délutánján, kint a mezőn történt. „Ezen circumstantiában kin sem lévén – mondotta Márky Mihály – a Tanú magától semmit sem tud az elől számlált Tractátusban³⁰, hanem az szerént annak utána az emberektől beszélteni hallotta.”³¹ A szóbeszédből pedig aligha lehet perdöntő érveket kovácsolni.

Megállapítható, hogy május 22-én az előző naphoz képest semmi sem változott: Bessenyei Boldizsár és a берцели nemesek a Lapot-szegben³², Olasz Lajos pedig megnyerve (kényszerítve) egy-néhány tanácsbeli embert és a jászói prépostság gávai inspektorát, a Feketeföldön akarta a dinnyét elvettetni. Ahogyan ezt nemes Balogh Mihály vallomása rögzítette: különféle okoknál fogva „javasolta nekik (ti. a lakosoknak) leg inkább Olasz Uram is a fekete földre a Dinnye vetést, mellyet ugyan akkor mind a tanács, mind a gávai inspektor ott határoztak. De Bessenyei Urammal ismét úgy

egyeztek meg, hogy a Lapot szegben légyen, és ugyan azon két végzésből esett a Deutrális törvénytelen actus.”³³ Ez a szöveg arról árulkodik, hogy az ingadozó paraszttanács előbb a Bessenyei-, aztán mintha az Olasz-féle elgondolást, majd ezt követően talán ismét a Bessenyei-oldal akaratát tette volna magáévá. Noha döntő szava az ügyben nem lehetett, de ha a paraszttanács ingadozó rokonszenve végül is a másik oldalra billent, akkor a gávai inspektoron kívül a faluban, és éppen a döntő pillanatokban, senki sem támogatta, senki sem helyeselte igazán az Olasz-féle elgondolást.

Elképzelhető, hogy azon a két napon csakugyan süröghettek-foronghattak az emberek, noha az őket mozgatók szándéka, ide-oda járkálásuk indoka-célja s a kapott-hozott üzenetek tartalma, láthatuk, távolról sem az lehetett, amit a jegyzőkönyvírók – gyakran igen hosszadalmasan, tekervényesen – megfogalmaztak, a tanúk szájába adtak. Mégis joggal vetődhet fel bennünk az utólagos kétely: ha ennyire kérdésesnek, sőt esélytelennek látszott a dinnyének a Feketeföldre való kerülése, akkor mi szüksége lehetett Olasz Lajosnak előbb a tanácsbeli emberek felpiszkálására, majd a kisbíró ide-oda küldözgetésére (ha egyáltalán küldözgette)? Leginkább: miért nem az egyszerűbb, a természetes utat, a személyes megbeszélést választotta a két helyben lakó földesúr? A válasz igen egyszerű: a kapcsolat annyira megromlott közöttük, hogy nem voltak beszélő viszonyban. „És minthogy Bessenyei Uraimékkal – mondta Márky Mihály – sok illy törvénytelen cselekedeteik miatt confidentiában akkor sem lehetett s magokkal a Dinnye föld iránt nem beszélhetett egynehányszor” (ti. Olasz Lajos), ezért amikor a „tanács sürgette Olasz Uramat a Dinnye föld meghatározása és osztása eránt, mindenkor tudakozta tőlök abban való meg egyezéseket”.³⁴ Ezért is kellett hát annyira aktívan Olasz Lajosnak „mindenkor tudakoznia” a földesúrtárs szándékát, megszerezni ilyen módon beleegyezését abba, hogy a dinnye a Feketeföldre „vetődjön”. Hiszen ha egyetértését megszerezni ehhez nem tudta is – s efelől aligha lehettek kétségei a folytonos tudakozódásokkal (vagy annak látszatával) ugyanakkor a szelet is szerette volna jó eleve kifogni a vitorlákból. A maga engedékenységet utólagosan fitogtató készségével pedig az önkényes döntés ódiúmat kívánta volna magáról elhárítani.

Nem tudjuk, hogy Olasz Lajos a megverését megelőző két napon, május 21- és 22-én előbb a paraszttanács tagjai, majd a

határban egybegyűlt nép előtt valóban megpróbált-e érvelni: miért lenne jobb a dinnyének a Feketeföldön, mint másutt. Vagy csupán utólagosan – a tanúkihallgatások idején – próbálták-e erre a két napra „visszavetíteni” a tanúkkal, hogy Olasz Lajos hogyan próbált volna érvelni. Másként szólva: nem tudjuk, hogy azon a két napon a falu „első földesura” csakugyan érvelt-e, vagy – egyéniségéhez jobban illő módon – egyszerűen csak parancsolt. Csupán azt tudjuk, hogy a jegyzőkönyv szerinti érvei a következők voltak: 1. elkéstek a vetéssel, ezért a jobb földeken remélhetnek elfogadható terméshozamokat; 2. a dinnyevetésnek egyébként is ott lenne a „sorja”; 3. a határrészt, ahol a Feketeföldek fekszenek, a tavaszi áradások alkalmával víz veszi körül, ezért ez a föld legelőként akkor nem hasznosítható; 4. ha máshová vetnének, azzal viszont legelőt vonnának el a tavasszal legelőhiánnyal küszködő falu állatállományától;³⁵ 5. védeni kell a falu körül lévő legelőket azért is, „mivel a következő esztendőre sem a hídon, sem a többi mezőn a vizek miatt a marhájok a falu alól ki nem mehet, inkább a falu körül hadják meg legelő mezőnek”; 6. jobb lenne a dinnyének a Feketeföld végül azért is, „mivel azt ottan a fereg sem fogja rontani”.³⁶ A tetszetős érvelés, mindjárt látni fogjuk, ellentmondásos és zavaros is egyszerre.

Zavarosnak tűnik Nagy István idevágó vallomása is. Szerinte Olasz Lajos azért „javasolta jobbnak a fekete földön a szántást, mint sem egyebütt, mivel az tavasszal úgyis mindig úgymond víz között vagyon, a ki járó Helység béli Csorda azt soha sem járhattya, mivel ott semmi lapost sem venne el a Marháktul a Dinnyének való szántás, mert el apadván a víz a Marha körös környül járhattya”.³⁷ Amikor május 21-én a távozó paraszttanács tagjai – állította Nagy István vallomása – maguk között tovább fontolgatták a földesúr javaslatát, „mellyek valamint igazak úgy hasznosak is voltak”, Olasz Lajos szavaiból azt szűrték le, „hogya a Lapot szeget bé szántyák, tavasszal semmifelé nem lehet ki menni a Marhájoknak a falu alól, a Legelő mező eránt nagyon meg szoríttatnak”.³⁸

Olasz Lajos – akkori vagy utólagos – szakavatottnak tűnő érrendszerét egyszerű lenne azzal cáfolni, amit a Bessenyei-tábor tanúi rendre állítottak, miszerint: „Olasz Uram – érvelések helyett – kemény pálcza beli büntetés alatt meg parancsolta a maga embe-reinek, hogy... dinnyének a fekete földön száncsanak.” Hiába

intette Bessenyei Boldizsár mint mezőbíró, „hogy a fekete földön ne száncson dinnyének, mert ott nyomásnak hagyta, mivel azt jobb legelő mezőnek találja a Lapot-szegnél”. Május 23-án kérte, hogy jöjjön át ő is a Lapot-szegbe, ahol neki is mér majd dinnyének eleget, „de Olasz Uram semmit nem engedelmeskedvén, a tilalmas földet vakmerően szántotta”.³⁹ Szembetűnő, hogy az Olasz-féle árnyalt és helyenként szakszerűnek, másutt nagyon is ellentmondásosnak mondható indokokat a Bessenyei-oldal valójában igen vérszegénynek látszó érvekkel próbálta cáfolni, kétségessé tenni. A tanúk egyre-másra hangoztatták, hogy a Feketeföld jobb legelőmező, mint a Lapot-szeg nevű dűlő.

Amennyire ez a jegyzőkönyv leírásaiból, az 1780. évi térképből, Kiss Lajos gyűjtése és a helybeliek mai tudása alapján megállapítható, az ún. Feketeföld a falutól távolabb, északnyugatra eső, a két közlegelő – Pascuum commune – közül a valamivel kisebb, mintegy 150 holdas dűlő területén feküdt. „A Feketeföld – írja Kiss Lajos – a községtől északnyugatra közvetlenül a Szőlősdomb mellett és a Hosszútó között 70–80 hold legelő pázsit volt. A tagosítás óta (1870-es évek!) szántják.”⁴⁰ Akkor tehát a közlegelő részeként kimondottan legelőföldként hasznosult ez a dűlőszakasz is. A közlegelő helyéből s azon belül is a „fekete föld” nevezetből fakadóan feltételezhető, hogy ez lehetett a falu dúsabb fűvű, enyhe magaslaton elterülő legelője.⁴¹ A közlegelőt, amelyen a Feketeföld feküdt, nyugat-északnyugatról a Rácztemető nevű dűlő és egy nagy kiterjedésű vizenyős-tószzerű terület benyúló nyelve, az ún. Hosszútó, északkeletről és részint keletről az akkor még könyökkanyart leíró Tisza, délről és részint keletről a Szőlőshalom vagy domb (ma már betelepült része a falunak) s a közlegelőt délről és nyugatról körbe futó ún. Furkó-ér határolta. A Rácztemető és közlegelő érintkezési tájkán lehetett a Lapot-Laput-Lapos-szeg (ma Lapos-szegnek ismerik-nevezik), amit a Furkó-ér választhatott el a közlegelőtől. Márky Mihály vallomásából pontosan tudjuk, hogy „a meg nevezett fekete földeket a Lapot szegtől csak egy ér hasíttya el”.⁴²

Kizárólag agrárgazdasági szempontokat mérlegelve, nehéz helyzetbe kerültünk, hiszen kétszáz év távlatából, a folyószabályozás előtti, a mostanitól gyökeresen eltérő ártéri adottságok közé helyeződve kellene megítélni, hogy a vitatott, összesen mintegy 40–50, legfeljebb 50–60 holdas dinnyeparcella helyét akkor itt vagy ott lett

volna-e célszerűbb, gazdaságosabb kijelölni. Ki tudná rekonstruálni a 6000 holdas határ most említett töredékét? Ki tudná eldönteni a legegyszerűbbnek látszó kérdést is: miért nem „rontotta” volna ott féreg – és miféle féreg? – a dinnyét, és miért rontotta volna amott? Tavaszonként vajon meddig övezte a víz – ha valóban övezte – a fekete földeket és miért nem övezte a közvetlen szomszédságban fekvő Lapos-szeget? És miért nem tudtak volna az övező vízen átgázolni a csordabeli marhák? Miért zárta volna el a lapos-szegbéli dinnyevetés a csorda-marha kijáratát a távolabbi legelőkre? Miért nem lehetett volna „csordahajtó” utat kijelölni a Lapos-szegben? Fogas kérdés az is, hogy csakugyan a Feketeföldön következett-e a dinnye „sorja” vagy sem. Egyáltalán: folyt-e ott valaha is dinnyetermesztés? A jelek szerint nemigen. Hiszen azt sem tudjuk: mikor és miért került ki a dinnye a falubeli „kertek alól” a határ távolabbi tájaira, mikortól vált szükségessé, hogy nagyobb legyen a dinnyeföld?

A vizenyős mezők ingoványos világába visszatekintve tudjuk, hogy a találgatásokkal magunk is hasonló „rétségbe” tévedhetünk, ezért noha bizonytalanul bár, de mégis meg kell kérdezni: miért kellett volna a falutól kissé távolabb eső közlegelő közepén-szélén a bizonyára jó gyepföldet dinnyének felszántatni, a legelőmező egységét ezáltal megbontani, amikor a dinnye a mellette lévő határrészen, a dülő neve után ítélve, nem rendszeresen legelőnek használt Lapos-szegben is természetű volt? Nem tehetünk mást, magyarozatképpen újra kell ismételnünk, amit a határhasználat rendjének vizsgálata során Olasz Lajos „terjeszkedő”, sietősen araszoló, „rendbontó” lépéseiről, szándékairól elmondtunk már: ilyen módon lehetett a halványan jelentkező szükség igényeit valamilyen módon kielégítve egyúttal kielégítenie Olasz Lajosnak a maga vagyongyarapító törekvéseit, érvényesítenie jellegzetesen egyéni és földesúri mentalitását is.

Láthattuk, a fejlemények szempontjából csakugyan „sorsdöntő” két májusi napon, 21- és 22-én távolról sem az történt, amit Olasz Lajos beadványai nyomán a jegyzőkönyvírók utólagosan pertraktálni akartak. Pedig a „drámai helyzet” ezen a két napon alakult ki, ekkor teremtődött meg a konfliktus számos fontos eleme és díszlete. A dinnyeföldek kimérése, a nyilasok kibarázdolása ugyanis május 22-én délután a Feketeföldön megindult. Ott kezdték el

tehát osztani a dinnyeföldet, ahol az osztásra jogosult mezőbíró-földesúr, Bessenyei Boldizsár nem akarta, sőt a jegyzőkönyv szerint kimondottan tiltotta. Nem tudjuk, hogy május 22-én a falu valamennyi érintett gazdája jelen volt-e, kapott-e vagy kért-e magának itt a Feketeföldön dinnyeföldet. A jelek arra látszanak utalni, hogy az osztásnál akkor csupán a paraszttanács néhány tagja, a falu nótáriusa, a jászói prépostság ispánja és Olasz Lajos emberei-jobbágyai voltak inkább jelen.⁴³

A két nap történetét illetően fontosabb azonban: Olasz Lajos miért éppen a mezőbíró távollétében fogott hozzá a földosztáshoz? És fordítva: miért volt éppen akkor távol a falutól, miért ment Ibrányba Bessenyei Boldizsár? A visszatekintőben joggal merülhet föl a gyanú: vajon nem éppen erre a pillanatra várt-e Olasz Lajos? Arra a távollóról sem kockázat-, de talán zavarmentes pillanatra, amikor az ellenlábás nem lévén jelen, talán sikerül keresztülvinnie a maga akaratát? Vagyis rajtaütésszerűen osztotta volna a dinnyeföldet Olasz Lajos? És vajon Bessenyei Boldizsárt valóban „halaszthatatlan dolgai” szólították volna éppen akkor Ibrányba? Tudván tudva, hogy a dinnyeföld ügye a „levegőben lóg”, mondhatni a körmükre égett már? Vagy csupán a színlelt csel, a tudatos törbe csalás („lépre csalás”) manőverét alkalmazta volna, amikor átvágva a vizek tengerén egy-két napra átruccant Ibrányba? Ha hinni lehet egyes tanúvallomásoknak, akkor Bessenyei Boldizsár szerintük tudatosan készült volna a leszámolásra. Említettük már, a dulakodás „előtt való napokban azt beszélte Bessenyei Boldizsár Uram Ibránban, hogy mihelyest meg kaphattya Olasz Uramat, mindjárt felvágattya, és ha egyébkor véghez nem viheti is, de dinnye föld osztáskor bizonyosan véghez viszi”.⁴⁴

Véghezvitte. A „leszámolás órája” – akár tudatosan készítették elő, akár nem – 1784. május 23-án elérkezett. A sértett fél érthető okokból, ennek nyomán a vizsgálóbizottság is azt próbálta a tanúkkal bizonyíttatni, hogy május 23-a a tudatos leszámolás napja volt. Azt bizonygatták, hogy Bessenyei Boldizsárt és néhány nemestársát kizárólag a bosszúállás, a zenebonázás szándéka vezette és fütötte. Mintegy bevezetőképpen ezt szolgálták volna azok az állítások, hogy Boldizsár úr már napokkal korábban szélében-hosszában híresztelte: a dinnyeföldosztáskor elkapja majd köznemesünk grabancát. Marczi János kemecsei nemes éppen Ibrányban tartózkod-

ván, az odaérkező Bessenyei Boldizsártól „magától hallotta, hogy minden szándékát úgy adta ki Tekintetes Ibrányi Farkas Úr és a Tanú előtt, hogy addig soha meg nem nyugszik, míg adandó alkalmatossággal Olasz uramat keményen meg nem veri”.⁴⁵ Idéztük már, hogy aznap reggel sehogyan sem tudták Ibrányban marasztani: neki mennie kell, neki „dolga vagyon” odahaza – mondogatta állítólag vendéglátóinak. Ibrány két-három óras járóföldre fekszik Berceltől, s ha aznap korán indult, akkor a késő reggeli, kora délelőtti órákban érkezhettek vissza a falujába. Márky Mihály, amikor már „bé fogatván Ekéjében” s komótosan éppen indult volna otthonról, „a maga udvaráruul szemével látta, hogy Bessenyei Boldizsár Uramnak Puska és Bott lévén kezében, egynéhány Berczeli Nemes és Paraszt emberekkel... a Dinnye földek fele csuportosan ki fele mentek, az embereknek ásók kapák lévén a kezekben”. Mások szerint az ásók-kapák mellett „botokkal, dorongokkal és minden féle vérengző fegyverekkel”, „minden féle könnyen halált okozható eszközökkel” felszerelten indult el a nekiböszült csapat.⁴⁶

Így kezdődött – állítólag – a zendülők napja. Ezzel egyidejűleg Márky Mihályon kívül mások is mentek a mezőre, és vitték át „lábón”⁴⁷ az ekéiket, hogy az előző napon kiosztott feketeföldi dinnyeparcellák szántásába fogjanak. Valamivel később Olasz Lajos is elindult „nyomorék és beteges” kondásával, akit csupán azért vitt magával, hogy csónakkal átevezzenek a Feketeföldre. Vele tehát egyedül ez a szerencsétlen kondás ment, nála pedig csupán az elvetendő dinnyemag, egy pálca (egyesek szerint csak „pálcácska”) és a pipa volt. „Olasz Uramnál azon alkalmatossággal egy Pálcza és pipánál egyéb semmi sem volt és hogy azon Dinnye földekre egyedül csak egy Tóth György beteges kondásával ment ki.”⁴⁸ A „förlállás”, a kontraszt egyértelmű: egyik oldalon a vérengző fegyverekkel fölszerelt „vérszomjas” támadók bosszúálló hada vonult a mezőre, a másik oldalon a jó szándékú, békés, szorgalmatos emberek fogatai ballagtak kifelé, szántani és vetni ugyanoda.

Mielőtt az események tovább peregnének, egyetlen pillanatra meg kell állnunk. Láthattuk, hogy a feketeföldi Olasz-féle földosztást milyen lázas mozgolódás, üzengetés, tanácskozás: egyszóval készülődés vezette be. Ezzel szemben nincs semmi nyoma annak, hogy a május 23-án a Lapos-szegben kétségkívül lezajlott dinnyeföldosztást bármiféle készülődés, „nyüzsgés” megelőzte volna. Pe-

dig a Bessenyei-tábor elgondolása a dinnyeföld hollétéről, láthatuk, igen határozott lehetett – már azt megelőzően, mint hogy Olasz Lajos vonatkozó ötletével előállt volna. Az még érthető is lenne, hogy az Olasz-oldal tanúvallomásaiban semmi nyoma nem maradt a szóban forgó előzményeknek. Ami érthetetlen: nem szólnak róla a Bessenyei-tábor tanúi sem. Ők csupán azt emelték ki, hogy Bessenyei Boldizsár „mezőbírónak tétetett”, tisztességéből fakadóan tilalmazta a Feketeföldön való dinnyeföldosztást, és mint mezőbírónak, jogában állt az ellenszegülőket méltó módon megbüntetni.⁴⁹

A nemesek részvételét firtató vizsgálat során mindössze egyetlen jobbágy-tanú, Albert István utalt arra, hogy a helybeli nemesek, kiemelten is a Bakó familia, hogyan próbálták Olasz Lajos ellen hangolni, ösztönözni Bessenyei Boldizsárt. Mielőtt a faluból „ki mentek volna – állította Albert István – még bent a Helységben lévén szüntelenül arra disponálták és kényszerítették Bessenyei Boldizsár Urat a nemes emberek, hogy ne engedje a fekete földeken lenni a Dinnye földeket, és arra kényszerítette közönségesen a Népet, hogy a Lapot szegben legyenek”. Nem tudni, hogy a „rábeszélés” aznap reggel, közvetlenül az elindulás előtt folyt-e, vagy már a megelőző napok során is, amikor még Bessenyei Boldizsár nem ment át Ibrányba. A vallomás folytatása mintha az utóbbira engedne következtetni: „Ugyancsak ennek végben vitele végett (hogy ti. a Lapos-szegben osszák a dinnyeföldet) reggeli templom után a Berczeli Nemes emberek több paraszt emberekkel együtt, de leg inkább a Bessenyei Urak Berczeli Jobbágyaival és Taxássival öszve csuportozván, midőn Bessenyei Boldizsár Úr a Lapott szegbe a maga házáat el indult, a felül meg írt emberek Bessenyei Úrhoz csatolván magokat egyszersmind a mezőre kimentek.”⁵⁰ Albert István vallomása alapján föltételezhető, hogy a készülődés nem lehetett lanyhább a Bessenyei-oldalon sem, hogy a szembenállás növekvő indulatai kellőképpen szervezhatték és toborozták emitt is a maguk táborát. Föltehető az is, hogy a dinnyeföldosztás napját korábban kitűzhatték már, és nem aznap reggel frissiben, Bessenyei Boldizsár hazatérte pillanataiban határozták el. Afelől sem lehetnek kétségeink, hogy a reggeli templom után gyülekező hívek, nemesek és parasztok kellő bátorítást vagy éppenséggel buzdítást is kaphattak az elüldözés alatt álló papjuktól. Mégis azt kell monda-

nunk, a tények arra látszanak utalni, hogy nem csupán a vissza- vagy odavágás indulata, hanem a helyi szabályoknak megfelelően egy korábbi döntés végrehajtási szándéka vitte a Bessenyei-csapatot a Lapos-szegbe. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyva a mezőbíró feladatkörébe eső döntéshozatal jogát, szabálytalannak, ha úgy tetszik, törvénytelennek lehetne minősíteni a megelőző napon a Fekete-földön mintegy rajtaütésszerűen végrehajtott földosztást.

A dinnyevetés helyének kijelölésében azonban már nem a jog, hanem az erő kapott döntő szerepet. Noha egy irányba s a dinnyeföldek „ügyében” kelt útra a faluból ama szép májusi reggelen mindkét „csuport” – de nem egy helyre, a célállomás nagyon is különbözött. A szántóvetők a Furkó-ér átellenes, a „harcias” csapatbeliek pedig az ér innenső oldalára, amazok a kiosztott dinnyeföldek megszántására a Fekete-földre, emezek a dinnyeföldek kiosztására a Lapos-szegbe igyekeztek. Egyes megnevezett embereken kívül soha sem tudjuk meg: kik és hányan mentek ide, kik és hányan mentek oda. Halvány utalások jelzik csupán, hogy a Fekete-földön inkább Olasz Lajos és a jászói prépostság jobbágyai jelentek meg, a Lapos-szegbe pedig „Bessenyei Boldizsár Uram Bakó és Márky nevezetű emberekkel, úgy a maga Berczeli Jobbágyival és Taxássival mentek ki”. Ahogy kiértek, az előbbieket földbe eresztvén ekéiket, hozzáfogtak a szántáshoz, míg a Furkó-ér innenső oldalán Bessenyei Boldizsár és csapata „a Dinnye földeket kezdetek újra osztani”. A tanúk közül egyedül Nagy István említette: amikor a Bessenyei-táborban észrevették, hogy a Furkó-ér túloldalán „a Tanú több emberekkel szántana, Gönczi György nevezetű Taxássát Bessenyei Boldizsár Úr a Tanúhoz által küldötte” azzal az üzenettel: hagyják abba a munkát, „ne merészellenek szántani, mert tellyességgel meg nem engedi, és ha jó móddal ki nem akarnak jönni a Laput szegben, mező bírói hatalmával fog élni és mindeniken ötven pálczát csapattott”.⁵¹

Gönczi György küldetése azonban eredménytelen maradt, „Bessenyei Boldizsár Úrhoz vissza menvén megmondotta, hogy a Fekete földeken szántó emberek nem akarnak ki menni”. Azonnal vagy valamivel később, de erre vonult át néhány emberével most már maga Bessenyei Boldizsár. Elindulása előtt azonban más is történt. A verekedés ügyében megszólaltatott szemtanúk a Fekete-földön tartózkodó, akkor ott szántogató emberek közül kerültek

ki – érthetően, hiszen a verekedés csakugyan ott esett meg. Itt kezdte a napot Balogh Mihály nemes is. Ezért a Lapos-szegben történekről nyilván csak utólagosan hallhatott, viszont a tanúki-hallgatások során szinte élményszerűen adott róluk számot, mint-ha ő is jelen lett volna. „Mihelyest Bessenyei Boldizsár észre vette – vallotta a jegyzőkönyv szerint – hogy a Fekete földön némelly lakosok (ezek szerint kevesen?) Ekéi és azok között az Olasz Úrei is szántottak, ekképpen szóllott a Lapott szegben lévő embereknek. No emberek gyerünk mindnyájan által és a *Transactio szerént* (kiemelve itt) hajcsuk ki onnét az embereket... s azzal nagyobb részi Bessenyei Uramhoz csatolván magát az embereknek, a Lapot szegbül által mentek.” A Feketeföldön azután „tiltotta és hajtotta az ekéket, hogy ott tovább szántani ne merészellyenek”. Menjenek át a Lapos-szegbe, ahol mindenkinek oszt majd dinnyeföldet.⁵² Kóti Péter szerint azonban nem „mindnyájan”, hanem csupán „egy néhányad magával” ment át Bessenyei Boldizsár, s mielőtt elindult volna, „Bakó Andrásra bízta a Dinnye föld osztását”. Eszerint a vicemezőbíró tovább folytatta, amit a mezőbíró már elkezdett. Megint másként emlékezett a nap egyik fontos fordulópontjára Albert István. Szerinte ugyanis „minek előtte a Dinnye föld osztásához fogtak volna” a Lapos-szegben, „Bessenyei Boldizsár Uram a Fekete földekre által menvén *mező bírói hatalmával* (kiemelve itt) ... tiltotta az ott szántó Népet”.⁵³ Abban mégis megegyezik valamennyi vallomás, hogy Bessenyei Boldizsár mezőbírói hatalmára, az érvényben lévő *transactio*ra hivatkozva minősítette jogtalannak és érvénytelennek az előző napi osztást. Az is fontos, hogy az átparancsolt embereknek a Lapos-szegben ígért és kívánt dinnyeföldet osztani.

Amikor Bessenyei Boldizsárék átértek, Nagy István szerint – akár-csak Gönczi György az imént – hozzájuk, a jászói prépostság ott szántó jobbágysághoz mentek előbb. Ekkor hangzott el a közszájon forgó káromkodás aznap először: „mennyetek ki (mármint a szántásból) Lélek Kurva az Anyátok, mert ha vénségeteket nem nézném (Nagy István ötvenéves volt), a Mező Bírói hatalomnál fogva mindjárt 50 pácát veretnék rajtatok”. Nagy István, a jászói prépostság jobbágysághoz azonban – állítása szerint – azt válaszolta volna köznemesünknek: addig onnan ki nem megy, amíg a gávai inspektor, az ő földesurasága parancsot nem ad, hogy mitévők is legyenek. A szántást

azonban abbahagyták, „ki fogván a marhájokat, ottan legeltették”. Majd türelmesen várták a prépostság helybeli ispánját, akit azon nyomban Gávára küldtek, hogy sietve meghozza az üzenetet.⁵⁴

Hiába működött a vizsgálóbizottság szűrője, amikor a vallomástevők mondandóit írásba foglalták, hiába törekedtek célirányosan Bessenyei Boldizsár és környezete egyértelmű elmarasztalására, vétkessége igazolására, ahogy mindegyre közelgett a drámai végkifejlet, szinte annak arányában nőtt a zűrzavar, válik majdnem követhetetlenül zavarossá a tanúvallomások szövege. Mint ahogy maguk az események-fejlemények is bizonyosan kaotikus kavargásban követhették egymást. Nekünk azonban legalább ezt az egyetlen drámai pillanatot illene pontosabban megragadnunk.

Szemben a későbbi, az 1785-ös májusi jegyzőkönyvek anyagával, a színesebb és gazdagabb elbeszéléseket az első ízben, februárban rögzített tanúvallomások tartalmazzák. (Nem tudjuk, hogy a bizottság elfogultsága vagy éppen fásultsága játszott-e nagyobb szerepet ebben.) Az Olasz-oldal meghallgatott tanúi közül Kovács Sámuel nótárius mellett két Olasz-párti kisnemes: a sérelmet szenvedett Márky Mihály és a papellenes Kóti Péter beszélt a Furkó-ér két partján megesett „irtóztató casus”-ról. A jobbágyok közül Nagy István, a jászói prépostság féltelkes, Drótos György pedig Olasz Lajos negyedtelkes parasztja, míg a csónakos kísérő, a „beteges kondás”, Tóth György ugyancsak Olasz uram embere volt. Érdemes vallomást tett még a dinnyeföldi dulakodásról Albert István házas zsellér, aki viszont a Bessenyei család büntetés-végrehajtójaként – „jurisdictionátus” – emlegette magát.

A két köznemes-földesúr összecsapását, nem minden megfontolás nélkül, a három jobbágy-szemtanú elbeszélése alapján próbáljuk elsősorban fölvezetni, kiegészítve persze állításaikat mindazzal, amit a többiek tettek hozzá vagy vettek el a jobbágyok által rekonstruálni vélt drámai pillanatokból. Nemcsak azért választottuk a három jobbágy-tanút, mivel alávetett rendi jogállásuk szerint más nézőpontból láthatták és élhették át a fejleményeket, mint netán a kiváltságosok rendjébe tartozók. Mellettük szólt az is, hogy a három parasztember – Nagy István, Drótos György és Albert István – más-más földesúri függőségbe tartozott.

Valamennyi vallomás szövegéből az látszik elfogadhatónak, hogy Bessenyei Boldizsár és emberei aznap kétszer keltek át a Lapos-

szegből a Furkó-éren a Feketeföldre. Egyedül Drótos György állította, hogy „Bessenyei Boldizsár Úr pedig noha már annak előtte két izromban is járt a fekete Földön”, mielőtt harmadjára Olasz Uram ekéit megrohanta volna.⁵⁵ Lehet, hogy a két ízben tett megelőző átkelések közül Drótos György felfogásában az egyik a Gönczi-féle sikertelen küldetés lehetett, vagyis az események időbeli szakaszolásában nem mutatható ki különösebb eltérés a visszaemlékezők vallomásaiban.

Folytatva Nagy István elbeszélését, Bessenyei Boldizsár tehát a maga embereivel most már ott dohog a Feketeföldön, és mezőbírói hatalmánál fogva ráförmedt a szántogató emberekre. Késő reggel érkezhetett haza, csapatával kivonult a mezőre, a Lapos-szegben megkezdte az osztást, majd ezután ment át a Feketeföldre. Történhetett tehát mindez valamikor déltájban. Nagy István szerint előbb őt és társait kényszerítette indulatosan, ötven pálca büntetést helyezve kilátásba a szántások abbahagyására. Miközben Olasz uram ekéit nem verette ki, engedte, hogy azok tovább szántsanak. Majd „Márky Mihály ekéjéhez menvén ki verte s a szolgáját le is húzatta és meg verette”. Márky uram mindezekon „fel indulván egyenessen haza ment”. Miután Bessenyei Boldizsár otthagya Márky Mihályt, mentében „Olasz Urammal öszve találkozott (ki is szinte ekkor érkezett a Fekete földekre Tóth György nevű kondásával csólnakon)”. És ekkor került sor az első hangos pengeváltásra.

A feketeföldi dráma első felvonásában lejátszódó jelenetek sorrendje Nagy István elbeszélésében igen logikusnak tűnik: Bessenyei Boldizsár előbb a prépostság jobbágyait, majd az engedetlen nemest rohanta le, végül az Olasz uram ekései, illetve kitüntetetten is ő maga következtek. A jelenetek sorrendje mellett nemcsak a logika, a feszültség lépcsőzetes növelése-emelkedése — jobbágyok, nemes, köznemes-földesúr –, mondhatni íróilag megkomponált „természetes” menete szólt, hanem maga az a prózai körülmény is, hogy Olasz Lajos addig nem volt jelen, hogy éppen akkor érkezett a kondással a „színpadra”.⁵⁶ Drótos György vallomásszövege zavarosabb ugyan, annyi mégis kivehető belőle, hogy az első felvonás szerinte nem egészen úgy alakult, ahogyan azt Nagy István elbeszélte. Drótos azt mondta, hogy Bessenyei Boldizsár ekkor csak a parasztokkal és Márky Mihállyal ütközött össze, hiszen „Olasz Lajos uram az alatt ki érkezvén a Dinnye földekre s Ekéjinek

megtekintése után el méne”. Ezek szerint főhőseink ekkor elkerültek volna egymást? Gyűjtötték volna az erőt a nagyjelenethez? Vagy Drótos György emlékezete működött volna hibásan? A szembetalálkozásra ugyanis szerinte csak a következő ájtóvetel alkalmával került sor. Olasz Lajos ekéit, így Drótos, „mind addig szántani hagyván nem háborgatta”. Visszament a Lapos-szegbe, míg azután ott „végre maga mellé vévén egy néhány paraszt és Nemes Embert, ezek ugyan Ásókkal kapákkal, Bessenyei Boldizsár Uram pedig Bottal és Puskával nagy Tumultussal csuportossan bėjöttek azon meg nevezett Dinnye földekre, s egyenesen az Olasz Úr Ekéjére tartván mihellyest oda érkeztek, reájok támadván meg állították. Akora érkezvén Olasz Uram is” vissza.⁵⁷

Hasonlóképpen adta elő az első felvonást Albert István, azzal a különbséggel mégis, hogy az ő szövegében ekkor sem Olasz Lajos, sem az ekései nem szerepeltek. Albert István csupán a parasztok kitiltásáról és megfenyegetéséről meg a Márky-konfliktusról beszélt. „Hogy mér kend itt szántani? avagy nem tudja é mit tart a Transactio?” – mondta volna Bessenyei Márky uramnak. „Hogy aki annak nem engedelmeskedik, tizenkét forint a büntetése.” És azután „mindjárt parancsolván Márky Uram szolgáját levonatni, kettőt vagy hármat üttetett rajta... az ekéjét pedig a földből kihajtottta, azzal Bessenyei Boldizsár Uram mindjárt a Lapot szegben vissza jött és ottan a dinnye föld osztását folytatta”.⁵⁸

A sérelmet szenvedett Márky Mihály, talán érthetően, első helyre emelte a saját maga megalázását. Elbeszélése szerint ugyanis az „előtte való nap... fel barázdolt dinnye földjében ekéjét alig állítván bele”, a Feketeföldre tartó Bessenyei és csapata „egyenesen ekéjéhez tartván, ekképpen szólította meg a tanút: Hát kend hogy mér itt Dinnyének szántani az én rendelésem ellen?” És abban a szemszúrásban – „mencségére még jól nem is szólhatott” – Márky uram megfogását parancsolta embereinek. Ám Márky Mihály sem maradt rest: „ekéjéhez közelebb indult”, és nem tudja megmondani, miért, ti. „azon okbul-e, hogy a Fátens életéig declarálta magát hogy meg nem engedi fogni (Kovács Sámuel szerint: „fejszét kapott s azzal holtig való védelmezésére magát kiadván”), vagy pedig meggyőzöttetvén Bessenyei uram indulattyában a Fátens Uram ő kigyelmét ugyan nem bántotta”, csak a szolgáját. Ezt követően a „többi Népet is” a szántás félbehagyására kényszerítette, „egyszer-

smind keményen parancsolván”: menjenek a Lapos-szegbe, ott mindenki kap majd dinnyeföldet. Márky szerint se háborgatta ekkor Olasz Lajos ekéit és ekéseit – mindaddig, „valamig Olasz Uram maga is Tóth Gyurka nevű nyomorék és beteges Kondás-sával... ki nem érkezett”. Olasz Lajos pedig akkor szállt ki csónakjából, „midőn Bessenyei Boldizsár Uram a Tanút és cselédjét meg támadta”.⁵⁹ Márky is azt állította tehát, hogy Olasz Lajossal az első megütközés már az első felvonásban megtörtént.

Nem vonható kétségbe, hogy Márky Mihályt a szántásban Bessenyei Boldizsár, bizonyára dörgő hangon, megállította, megfenyegette, a szolgáját pedig megverette, üttetett rajta „kettőt, hármat”. Forrásaink között ez az egyetlen olyan eset, amikor Bessenyei Boldizsár nem valamely nemestársára, hanem az alávetett szerencsétlen cselédre üttetett. Balogh Mihály nemes azonban erre nézve sajátos vallomást tett, mondván: amikor „ő kigyelme” a „casus” után később „találkozott Bessenyei Boldizsár Urammal”, tőle „magától hallotta, hogy Nemes Márky Mihály Uram szolgáját megverette, de egyszersmind azt is beszéllette, hogy azon szegény legényt a fecsegéséért meg ütogette s *nagyon bánya*” (kiemelve itt).⁶⁰

Nem tudni, miféle szél sodorta ide, de ezen a napon is ott forgolódott a Feketeföldön a falu nótáriusa, aki az előző napon még Olasz Lajos felszólítására dinnyeföldet osztogatott ugyanott. Kovács Sámuel is a Nagy István-fele sorrendről beszélt, s azt vallotta, hogy a jobbágyok és Márky uram után Bessenyei Boldizsár „szembe találkozott” az éppen kikerkező Olasz Lajossal. Azt erősítette ő is, hogy Olasz Lajos ekéseit mindaddig engedte szántani, „semmit sem szólván nékiek”. Márky Mihályra pedig szerinte azért rontott rá, „mivel még Olasz Uram ott nem léte miatt dühösségét s fel tett czellyát ki nem tolthette s nem végezhetette”. Eszerint Márky Mihály megtámadása s cselédjének megvertetése amolyan pótcelekvés-féle lett volna, vagy éppen „bemelegítés” a nagy mérkőzéshez? A nótárius szerint is a Márky-konfliktus után érkezett meg Olasz Lajos, aki látván az álldogáló embereket s „Bessenyei Uramat egy néhányad magával fegyveres kézzel ottan dühössen járkálni”, „Bessenyei Úr szemben menvén reá, még messziről szólván keményen meg támadta”.⁶¹

Ellentmondásos és módfelett zavaros Kóti Péter vallomásszövege. Szerinte ugyanis a Feketeföldre érkező Bessenyei „először

Márky Mihály Urat támadván, ennek szolgáját meg is verette, azután pedig az ottan szántó emberekre fordulván legg inkább Olasz Lajos Úr ottan szántó cselédjeit tiltotta”. Aztán huszonöt sorral alább ugyanez a tanú már azt állította, hogy „mind az által kiveretvén a több Berczeli Ekéket a földből, az Olasz Úr Ekéit mind addig szántani hagyta (úgy hogy már egyik fogást egészen, a másik fogásnak is nagyobb részét ki is szántotta) valameddig Olasz Lajos Úr... ki nem érkezett”. Nem tudni, hogy Kóti Péter szerint előbb vagy éppen ekkor, de Bessenyei Boldizsár visszament a Lapos-szegbe. Vagyis az első átjövétel alkalmával a tanú vallomásszövege szerint nem ütközött össze Olasz Lajossal.⁶²

Sajátos módon a három jobbágy-tanú közül kettő és az egyik nemes, vagyis Drótos György, Albert István és Kóti Péter azt állították, hogy nem; Nagy István, Márky Mihály és Kovács Sámuel szerint pedig már ekkor megütközött egymással a két köznemes. Az „eldöntetlennek” látszó „végeredményt” a kondás vallomásával kell kiegészítenünk. A „beteges kondás”, aki persze csak Olasz uram megérkezéssel kapcsolható be a fejlemények megítélésébe, ugyancsak azt állította, hogy a megütközés – a logikai rendhez jobban illeszkedve – már az első felvonásban megtörtént. A sorrendiségnek persze lehet jelentősége a kriminalisztika, a „bűneset” szempontjából is. Hiszen ha az első megütközés alkalmával csupáncsak heves szóváltásra került sor a két köznemes között, majd Bessenyei Boldizsár visszament a Lapos-szegbe dinnyeföldet osztani, akkor nehezebben bizonyítható, hogy előtte napokon át vagy csupáncsak aznap reggel óta is mint eltökélt szándékot melengette magában, hogy Olasz Lajost pedig a dinnyeföldosztáson megveri. Mert miért nem verte meg akkor mindjárt, amikor először összeláldozott vele?

Olasz Lajos pedig – Tóth György elmondása szerint – így érkezett meg: csónakjuk éppen akkor szelte át a Furkó-ér vizét s haladt a „Deutrális földre, a Dinnye magot vivén magokkal, hogy ott maga előtt vettethesse”, amikor a csónakból „meg látván, hogy Bessenyei Boldizsár Uram valakit veret, meg szólítván a tanút mondotta (mármint Olasz Lajos), Hallod Gyurka, már Bessenyei Boldizsár verekedik. Azért, hogy őt elkerüljük, a csónakkal ne menny arra, hanem csak egyenesen állj ki a szárazra”. Így történt. A szárazon azután „Olasz Uram az Ekék felé menvén” igyekezett volna elke-

rülni Bessenyei Boldizsárt, de az „szemben jövőn, még meszszirül meg támadta kemény szóval Olasz Uramat”.⁶³

És most újra Nagy Istvánnak adjuk át a szót. A szárazföldre lépő Olasz Lajos „öszve találkozott” Bessenyei urammal, „kinek tapasztalván indulattját, csendes és szép szóval kezdett vele beszélgetni, mondván, nem illik emberséges emberhez a veszekedés”, próbáljunk szép szóval megegyezni. De ha ez nem sikerülne, mondta volna állítólag Olasz Lajos, akkor „úgy intézzük a dolgot, hogy senki se kényszerítessen ezen vagy más helyen a dinnye föld szántására, hanem száncon ki ki a maga akarattya szerént ottan a hol tettzik”. Majd vigyék az ügyet a megye elé, s ott legyen a dinnye, ahol a megye kijelöli, „mellyet pedig a megye el fog venni, gázoltassék el”. Nagy István szerint a csendes beszéd után – kihagyva a párbeszéd egyik logikai láncszemét, ezért szinte igen logikátlanul – „Bessenyei Úr a Néphez szólván, ilyen forma rettentő beszéddel támadta meg a Népet (nem Olaszt, hanem a népet!), Ti is úgymond Lélek Kurva az Anyja háládatlan Emberei – szólt a cifra káromkodás újfent –, kik még eddig az én és Eleim oltalma alatt nyugottatok”, miért nem nekem s miért „ezen Bitang Embernek” fogadtok szót, „a ki a Portiot minden esztendőben rátok hozza...” etc. – a szöveg többi részét már többször idéztük. „Ezzel el válván egy mástól, Bessenyei Boldizsár Úr maga mellett lévő emberekkel ki ment a Lapot szegben és ott tovább is a Dinnye föld osztását folytatta” – emlékezett Nagy István.⁶⁴

Ezzel szinte szóról szóra egyezik Márky Mihály vallomása. Olasz Lajos szerinte is csendes szóval „csitította” a háborgó Bessenyeit. Állítólag azt is mondta még, hogy „ő kigyelme nem oka az ott való szántásnak”, ő senkit „sem kényszerített reá, hanem önként mindnyájan azt választották”. Még az okait is „elő beszéllette annak, hogy miért ott leg alkalmatossabb a Dinnyének”. Okfejtése után a tanú szerint arra is volt ideje és türelme Olasz Lajosnak, hogy felajánlja: „ha Bessenyei Uram meg győzi őt abban, hogy a Lapot szegben... a közönséges jóra nézve mind jobb, s mind hasznosabb volna a Dinnye vetés... ámbár egy darab Dinnye földjét ekéi ki szántották is, ott hagygya mind azáltal vetetlen”, és odamegy szántani a Lapos-szegbe. Ezek után Olasz Lajos megszólította a „beszédekre melléjek gyült népet is”, mondják meg, hol lenne jobb a dinnyének. Amire azt felelték, „hogy a kiosztott helyen”. Majd azzal vált volna el Olasz

Lajos haragos társától: „ha már ennyire ment a dolog, ne kényszerítsen senkit”, hogy itt vagy ott szántson, „hanem engedjen kit kit a maga akarattjára”. A „jövendőben” pedig döntsön a vármegye.

Látván akkor Bessenyei Boldizsár, hogy a nép „továbbra is” a Feketeföldön szeretne szántani, és hogy a parasztokat (itt jön azután a Nagy István szövegéből kimaradt logikai láncszem!) „onnan el nem fordíthatta – „hallotta füleivel” Márky Mihály –, Olasz Uram ellen ilyen szókkal lázasztotta: Ti is úgy mond...” és következett itt is a káromkodás meg az ismert szöveg többi része. A lázító beszéd hatására „ezen szavaival – emelte ki joggal a fontos mozzanatot Márky Mihály –, több népet is hódítván magához, sokkal nagyobb csuport néppel, mint mikor által jött, ismét ki ment a Lapos szegben, az hol Bakó András és több nemesek” ez idő alatt is „folytatták a Dinnye föld osztását”. Másfelé, de elment onnan Olasz Lajos is, mégpedig Ormosné asszonyom dinnyeföldje megtekintésére, mint ahogyan „megszomoríttatva” itt hagyta a terepet Márky Mihály is, s a cselédjével együtt hazament.⁶⁵

Szinte betű szerint ugyanez áll Kovács Sámuel szövegében. Vallomása egyetlen, részint eltérőnek, részint a fejlemények szempontjából fontosnak tűnő mozzanatára azonban feltétlenül utalnunk kell. Amikor Bessenyei Boldizsár kiverte a földből a jászói prépostság ott szántó jobbágyekéit, s a Lapos-szegbe akarta volna átparancsolni őket, Kovács Sámuel szerint „jobbnek ítélvén minden módon a Fekete földön a dinnye vetést, egy sem ment át a Lapos szegbe”. Ám Boldizsár úr később a „nép lázasztó” szövegével („Ti is úgymond...” etc.) „sok Paraszt és Nemes Embereket magához hódítván... ki ment volt azon szigetből”.⁶⁶ Nem úgy ment ki tehát, ahogy bejött – állította Kovács is ugyanazt, amit Márky. Vajon Olasz Lajos ekésein (jobbágyain? cselédjein?) kívül maradt-e ezután egyáltalán valaki ott a Feketeföldön?

Nem tudjuk megmondani, miért maradt ki Drótos György és Albert István vallomásszövegéből az első átjövétel ama fontos eseménye, hogy a két köznemes már akkor szembekerült egymással. Talán mert akkor éppenséggel nem lettek volna ott a Feketeföldön? Vagy a jegyzőkönyvet író(k) gondolta(ták) úgy, hogy vallomásszövegükből ez a rész elhagyható? Annyi bizonyos, hogy a két, Olasz és Bessenyei-jobbágyának sem az első „bejövétel”, sem a második „visszajövétel” eseményeiről szóló elbeszélésében nem fordult elő

Olasz Lajos csendesítő-békítő, a nagyvonalú választás lehetőségét újra fölkináló beszédszövege, sem Bessenyei Boldizsár „néplázasztó” dühös kifakadása. Ennek folytán egyikük sem említi, hogy Boldizsár úr lélekszámban megnövekedett csapattal tért volna vissza a Lapos-szegbe.

Összekeverednek, egybefolynak viszont az éles szóváltás szövegei Kóti Péter vallomásában. Tudjuk, szerinte is a második átjövétel alkalmával került szemtől szembe s ütközött meg a két köznemes. Amikor Olasz uram ekéire törve, magára Olasz Lajosra is rátámad Boldizsár úr. Itt adja azután elő Kóti Péter, hogy Olasz uram „csendes beszélgetéssel szóllott” a dühöngő-ordibáló úrhoz. Ám a „szép beszédre rútabb szókkal” reagálva, „Bitangnak mindennek kiáltván ki” Olasz Lajost, a néphez fordult Bessenyei Boldizsár, „ilyen szókkal lázasztotta őket: Ezen Bitang Ember, úgymond, minden esztendőben szaporítja a Berczeli Szegénységnek a Portioját és a Papatokat ki akarja kergetni a faluból”. Majd hirtelen Olasz Uramhoz fordulván, „ismét bestelen szókkal illette”. Elbeszélésében ekkor következett a nagyjelenet, amit már, mondhatni, minden tanú a második „bé jövétel” idejére tett.⁶⁷

A május végi vihar első nagy hulláma Bessenyei Boldizsár mennydörgése közepette valamikor déltájban elvonult. Ám a vihar maga még nem. A tokaj-hegyaljai hegyek fölött, a Bodrog felől újabb hatalmas felhők sötétlettek, gomolyogtak haragosan. Szinte leszakadni látszott az ég.

Állt a levegő. A Furkó-ér vize, sása-nádja moccanatlan. Az átmeneti fülledtségben a tompán közelgető suhogást hallva, szinte fölajdult a lélek: jön a jég! Szentisten, mi lesz itt! És az égszakadás, csattogó égzengés és tomboló szélvihar kíséretében, pillanatok alatt megérkezett. Valósággal felnyögtek a Tisza-parti jegenyék.

Szóról szóra idéznünk illene Nagy István szemléletes vallomás-szövegét arról, ami az ütlegelés előtti pillanatokban ott kint a Furkó-ér és a Tisza által körbezárt szigeten valamikor a délutáni órákban (talán kettő és négy óra között?) történhetett. Említettük már, hogy az első pengeváltás után Olasz Lajos – a kondás, Nagy István és talán a nótárius társaságában – Ormosné asszonyom dinnyeföldje „megnézésére méne” (ami a feketeföldi dinnyeparcellák másik végén lehetett). Nem tudni, miért ment oda, miért éppen oda ment: megnézni, hogy szántják-e Ormosné dinnyepar-

celláját? Vagy éppen csak izgatottságát próbálta gyalogolva levezetni? Amikor azonban onnan visszajött s útítársaival odaértek volna a szántogató emberekhez, látták, hogy „Bessenyei Boldizsár Úr vállán lévő puskájával csoportosan ismét bé jön a Fekete földekre és nagy tumultussal egyenessen az Olasz Úr ekéjéhez ment”.⁶⁸

Mintha valami külső kéz, egy főrendező vezényelte volna a fejleményeket: egyszerre ért Olasz uram ekéihez a Bessenyei-csapat és maga a tulajdonos meg a kiscsoportja. De hát miért is ment át a Furkó-éren még egyszer és miért éppen akkor Bessenyei Boldizsár? Minthogy Nagy István Olasz Lajos mellett tartózkodott, Drótos György pedig a Feketeföldön szántogathatott, ezért a Lapos-szegben történekről mit sem tudhattak. Nem így Albert István zsellérember, aki alighanem most is buzgón segédkezve, tüsténkedve Bessenyei Boldizsár körül, jól ismerhette, hogy miként is indult „rohamra” a gazdája – immáron másodjára, még egyszer. Elbeszélése szerint az első útról visszatérve Bessenyei Boldizsár „folytatta a Dinnye föld osztását. Mikor már egészen majd véghez ment volna a földek osztása, Bakó András Bessenyei Boldizsár Uramat meg szállítván ekképpen ösztönözte. Nézze az Úr, már az Olasz Uram ekéi egy földet ki szántottak és a másikon is belé állottak. Ha én olyan Úr volnék, mint az Úr, én azt meg nem engedném.” Albert István szerint így ösztönözte volna a református lelkész ipa derék köznemesünket. Bakó András ösztönző szerepét másként adta elő a falu nótáriusa, aki a másik oldalon tartózkodván, mondandóját legfeljebb később, másoktól hallhatta. A nótárius szerint Bakó András valósággal uszította Bessenyei Boldizsárt. Amikor ugyanis Boldizsár úr a Feketeföldről visszament a Lapos-szegbe, „az ott rakásban állott Nemes és Paraszt Sereghez, mindjárt mondotta Bakó Andrásnak: No bezzeg úgymond meg adtam Olaszknak. Erre Bakó András ő kigyelme ekképpen felelt, nem úgy kellett volna Uram, hanem botott kellett volna neki adni.”⁶⁹

Visszatérve Albert István vallomásszövegéhez: óhatatlanul fölmerül a kérdés, vajon lehetett-e szabad szemmel pontosan látni a Lapos-szegtől, hogy mit szántanak Olasz Lajos ekéi a Feketeföldön. Ha meg nem lehetett látni, akkor üzenetet hozott, jelentést tett volna valaki: lám, Olasz Lajos ekései immáron egy másik darab földet is eke alá fogtak? Nem tudjuk, hogy látótávolságon belül mozogtak-e Olasz uram ekéi, s azt sem, hogy valóban újabb föld-

darab megszántásába kezdtek-e. Csak azt tudjuk, hogy Albert István szerint Bakó András ösztönző-bujtogató szavaira „a maga embereihez fent szóval” így fordult Bessenyei Boldizsár: „Hajjátok ti mindnyájan, a kik az én embereim vagytok, jöjjetek utánam.” Külön szólt a nemesekhez: „ők is mennyenek utána”, külön a parasztokhoz: „kentek is jöjjenek”. Így indult el a csapat a Fekete-földre, s ott „egyenessen az Olasz Uram Ekéjéhez menvén”.⁷⁰

Ha hinni lehet Márky Mihály hallomásból szerzett értesüléseinek, a másodszeri átvonulás előtt kapott másfajta impulzust is Bessenyei Boldizsár. Valamikor az elindulás előtti percekben érkezhettek meg a jászói prépostság ispánja Gáváról az inspektor üzenetével.⁷¹ Ebben – mondta volna Márky Mihály – „a mint hallya”, az volt írva, hogy a nép csak szántson „a Földes Uraság által meghatározott és fel is osztott Fekete földeken”. Az üzenetet tartalmazó cédulát az ispán „Bessenyei Uramnak a kezébe adta, ki is el olvasván mind Inspektor Uramat s mind czéduláját öszve szidta s nagy dühösséggel fegyveressen mintegy húsz vagy harminczad magával” át vonult a Feketeföldre, s ott megtámadta „Olasz Úr ekéit”.⁷² Egyébiránt mások is azt vallották, hogy Bessenyei Boldizsár ekkor már mintegy „harminczad magával” kelt át a Furkó-éren.

Nem értjük, hogy amíg puskával, ásókkal, „vérengző fegyverekkel” fölszerelt, minden kétséget kizáróan támadásra elszánt csapatról beszéltek a tanúk, ugyanakkor ugyanezek a tanúk – mint pl. Nagy István és Kovács Sámuel is – ezzel éppen ellentétes értelmezést próbáltak volna Olasz Lajos első reflexei kapcsán állítani. Világosabban szólva: ekéseihez igyekeztvén Olasz Lajos is, amikor a közeledő csoportot meglátta, így „szóllította meg a vele lévőket, azok között a tanút is: Ihon jön a mint Látom Bessenyei Boldizsár Úr, még pedig sokad magával, talán magokhoz térvén a nyilasokat (azaz az általa kiosztatott dinnyeparcellákat) jönnek már által venni” – szólalt volna meg Nagy István szerint a naiv jóhiszeműség Olasz Lajosban.⁷³ És egy újabb „bakugrásos” fordulattal Nagy István így folytatta vallomását: meglehet, a nyilasokat jönnek „által venni, de azonban, hogy öszve ne jöjünk, kerüljük el (mármint a Bessenyei-csapatot), mert ne talántán öszve jövéen, egyikünk egyet, másikunk többet szólván öszve veszünk”. A veszekedés pedig – hangzott volna el akkor Olasz Lajos szájából – nem csak az

„emberséges emberek, de a Czigányok között is rút szokott lenni”. De hát ha a belátás, az Olasz-féle elgondolás elfogadása hozta volna át Bessenyei Boldizsárt és csapatát, akkor miért kellett attól tartani, hogy esetleg mégis összevesznek velük? – kérdezhetnénk utólag mi is értetlen és tettetett naivsággal.

Aztán Nagy István és Tóth György vallomásszövege szerint újabb alkalom is kínálkozott volna, hogy Olasz Lajos-szándékának megfelelően – kitérjen a megütközés elől. Ez lehetett volna az utolsó előtti kísérlet, hogy a zenebona „irtóztató” drámája elkerültesse. Nehéz eldönteni, hogy az eset olvastán tűnődjön vagy derüljön-e inkább az ember. Annyi bizonyos: esetenként váratlanul felbukkanó parányi, már-már nevetséges dolgoknak is lehet sors- és eseményfordító jelentőségük. Az utolsó előtti alkalmat pedig egy „kátyucska” hozta volna a fenekedő indulatok útjába, s kínálta föl váratlanul a veszedelem elhárításának esetleges esélyét. Mint májusban tájainkon rendszerint, sűrűbben eshetett akkor is, kiadósabb zápor verhetette a földeket azokban a napokban. Így kerülhetett a két tábor közé a szeszélyesen fölbukkanó kátyucska. Nagy István szerint, amikor már majdnem összetalálkoztak, Olasz Lajos felfedezte, hogy „egy kis Kátyucska lévén előtte, a melly oldala felől annak láttatott Bessenyei Úr igyekezni, szintén azon akarván Olasz Úr is menni, de ezen szavai után (amit ti. az imént mondott, hogy „kerüljük el egymást”) a másik oldalra ment velünk együtt”.⁷⁴

A kátyúcskáról beszélt Kovács Sámuel is. Ahogy visszaérkeztek Ormosné asszonyom dinnyeföldje megtekintéséről, állította Kovács Sámuel is, Olasz Lajos emberei el akarván kerülni „Bessenyei Uramat és véle lévő fegyveres Embereket, egy kis kotymánka lévén közöttök, mellynek egyik oldalán látván Olasz Uram Bessenyei Uramat feléje igyekezni, Olasz Uram velük együtt másik oldalra eltért”.⁷⁵ A „kátyucska-kotymánka”, az utolsó szalmaszál azonban nem segített. Hiába tért át annak másik oldalára Olasz Lajos és két-három embere. Olasz uram ekéi ugyanis – tudható meg Nagy István szövegéből – a „Kátyucska végén szántottak”, és a Bessenyei-csapat egyenesen rájuk rontott. De hát akkor mégsem Olasz Lajost vették volna célba, hanem csak a tilalomszegő szántogató embereit?

Tóth György emlékezetében ettől eltérően rögződtek az utolsó előtti pillanatok. Szerinte amikor Bessenyei Boldizsár csapata

„nagy sebességgel mendegéltek Olasz Uram Ekéji felé”, mivel „mintegy szem közt kellett nekik egy mással menni, az Ekék közöttök lévén a mellette lévő embereknek ekképpen szóllott: Bessenyei Uram a néppel reánk szándékozik szem közt (jönni), hogy tehát öszve jöven egyikünk egyet, másikunk másat szóljon bestelenkedjünk, kerüljük el inkább”. Láthattuk, hogy ugyanezt a Bessenyei-csapatot egy-két pillanattal előbb – Nagy István és Kovács Sámuel állítása szerint – még egészen más társaságnak vélték Olasz Lajosék. Ha valóban így volt, akkor miért párologott el ilyen gyorsan a jóhiszemű naivság (hogy ti. jönnek elfoglalni nyilasaitkat)? Egyáltalán: melyik érzet-gondolat, a félelemé vagy a jóhiszeműségé ötlött-e föl bennük az idő ama fölgyorsuló pillanataiban? Talán ez is, az is?

A tünődések helyett folytassuk inkább Tóth György elbeszélését. Szerinte ugyanis nem a kátyúcska, hanem Olasz Lajos ekéi-ekései voltak közöttük (a kátyúcskát esetleg a képzelet utólagosan szülte volna?). Miután mind a ketten az ekék felé törekedtek-közeledtek, ezért kellett nekik egymással „szem közt menni”. Mégsem akarta volna a találkozást elkerülni Olasz Lajos sem? Furcsán adja elő – ha akarom vemhes, ha akarom nem – az „elkerülés” ügyét a kondás, mondván: amikor Olasz Lajos azt mondta, kerüljük el őket, akkor „el is fordult Olasz Uram a véllé volt emberekkel és a tanúval együtt, hogy más felé el kerülvén Bessenyei Uramat, Ekéjéhez mégyen s majd hogy nem egyszerre is jöttek az Ekékhez”. De hát ha Olaszék el akarták kerülni a találkozást, akkor miért mentek oda, ahová – a tanúk egybehangzó állítása szerint – a Bessenyei-csapat is „nagy sebességgel mendegélt”, mármint Olasz Uram ekéihez? „De mégis Bessenyei Uram a sokasággal együtt – folytatta vallomását Tóth György – hamarébb érkezvén valamivel, azonnal nagy tumultussal az egész néppel reá rohant Olasz Uram Ekéjire, azokat nagy lármával és 12 forintig való büntetéssel fenyegetvén.”⁷⁶ Még inkább: ha hamarébb ért az ekékhez Bessenyei Boldizsár, akkor miért ment mégis valamivel később ugyanoda a találkozást állítólag elkerülni szándékozó Olasz uram? Hogy védelmébe vegye a saját szántogató embereit? Még egyszer megpróbálja meggyőzni, megfékezni a támadókat?

Az apró történeésekről-fejleményekről, a szóban forgó nap eseményeiről jóformán semmit sem mondanak a Bessenyei-oldal

vonatkozó vallomásai. S ebben gyaníthatóan a vizsgálóbizottság, a jegyzőkönyv készítője lehetett a fő ludas. Feltűnően árulkodó az is, hogy a fölített kérdések esetenként részletesebbek, mint maguk a válaszok. Még feltűnőbb azonban, hogy ezek a válaszok, valamennyi vallomásteveő esetében, sablonosan ismételtetett, egymással szó szerint megegyező szövegek. A tárgyilagosság kedvéért mégis kötelesek vagyunk az 1785 májusában fölített jegyzőkönyv idevágó szövegét is idézni.

A vizsgálóbizottság azt tudakolta: „igaz-e, hogy Bessenyei Boldizsár mint Mező Bíró kérte és intette” Olasz Lajost, hogy „a fekete földön ne száncson Dinnyének, mert azt nyomásnak hagygya, mivel azt jobb legelő mezőnek találja a Lapot szegnél”. Arra kérte, jöjjék által a Lapot Szegben, az egész falunak ott mérjünk földet és Öcsém Uramnak is eleget fogok mérni”. A vallomások szövegei tényszerűen bizonyosan igazak ám az aligha hihető, hogy azon a napon ilyen kedveskedő szavakkal kérlelte volna Bessenyei Boldizsár a hamarosan helybenhagyott Olasz Lajost. A jó szónak azonban – folytatta a jegyzőkönyv – nem lett foganatja, Olasz uram „nem engedelmeskedvén a tilalmas földet vakmerően szántotta”. Hogyan reagált erre Bessenyei Boldizsár? A szöveg szerint – ami tényszerűen szintén igaz lehet, de tartalmában egyáltalán nem – Bessenyei úr „pedig sok tiltása után ott hagyta (Olasz Lajost) s által ment a Laput szegben s ott osztogatta a dinnye földet... hivatala szerént”. Ezt követően azonban az háborította fel, hogy „minek utána” Olasz Lajos a „nevezett tilalmas helyen a maga törvénytelenül fel fogott tábla dinnye földét ki szántotta volna, ismét más Dinnye földet kezdett szántani”. Amikor ezt Bessenyei Boldizsár meglátta, „mint Mező Bíró ismét hajón által költözött a fekete földre, hogy a Transactio szerént az Olasz Uram ekéjét bé hajtassa”. Olasz Lajos azonban ezt „nem engedte... s akkor asztán meg haragudván mind a két titulált Úr, egymást bestelenítették”, és hajba kaptak.⁷⁷

Olasz Lajos beadványai és a vizsgálóbizottság, de a tanúk egy része is azt próbálták bizonyítani: május 23-án előre megfontolt szándékkal elkövetett testi sértés büntettét követte el Bessenyei Boldizsár. Hiszen azzal a fölített, már-már eltökélt szándékkal ment a mezőre, hogy megverhesse – mert meg akarta verni – Olasz Lajost. Az ellentábor pedig, érthetően, ennek épp az ellenkezőjét:

Olasz Lajos megátalkodottságát, makaesságát és törvénytelen eljárását akarta volna mindenáron bebizonyítani. Azt tehát, hogy Olasz Lajos megverése a pillanatnyi indulatok szüleménye, az indokolt felindultság következménye, törvénytelen cselekedetének végső eszközökkel történő megtorlása volt. A hézagos adatok s a belőlük kiszűrhető – bizonyosan labilis és föltételes – következtetések szólhatnak ugyan az előbbi elgondolás mellett is, ám úgy tűnik, hogy mégis inkább az utóbbi verziót látszanak támogatni, erősíteni. Az események ugyanis mintha azt mutatnák: Bessenyei Boldizsár és társasága, noha bizonyosan tudták, hogy a megelőző napon a nem kívánt helyen osztatott dinnyeföldet Olasz Lajos, május 23-án mégsem oda, hanem a Lapos-szegbe igyekeztek dinnyeföldet osztani. Már az osztás megkezdése után, amikor észlelték, hogy a Furkó-ér túloldalán, a pascuumon szántásba fogtak egynémelyek ekéi, csak akkor vonult át egy kisebb csoport oda. Azt is láthattuk, az első átvonulás mozgatója-célja nem a verekedés, hanem „csupán” az ottani szántás és dinnyevetés tilalmazása, s helyette a lapos-szegbéli osztás elfogadtatása volt. Erre utal az a jellegzetes körülmény is, hogy miután Bessenyei Boldizsár mint mezőbíró a szántási tilalmat elrendelte, visszavonult a Lapos-szegbe s folytatta a dinnyeföldosztást. A bosszúállási szándék látszatát akarta volna kelteni az is, amikor a tanúk azt állították: mindenkit kitiltott Bessenyei Boldizsár a szántásból, de Olasz Lajos ekéit mindaddig nem háborgatta, amíg maga Olasz uram meg nem érkezett. Ez a mozzanat azonban szólhat Bessenyei Boldizsár mellett is. Netán azt a természetes szándékot („jólneveltséget”) mutatván, hogy a gazda jelenléte nélkül nem akarta kitiltani embereit a szántásból.

Ismeretes, hogy az ilyen feszült, vibráló helyzetekben mind a valóságos történések, mind a szereplőkben megmaradó lenyomatok-benyomások-érzetek igen megosztottan-szaggatottan, nagyon is kuszáltan rendeződnek el, vagy éppen keresztezik és kioltják egymást. Kibontásuk nem a történetírás, sokkal inkább a mélylélektan és a kriminalisztika tartományába tartozó feladat. Az események-fejlemények tényszerű rekonstruálása azonban mégis fontos lenne a mi számunkra is. Nem utolsósorban annak érdekében, hogy a föltett kérdésünk – megragadható-e vagy sem a történelmi pillanat – eldönthető legyen. A gyorsan pergő három májusi nap, egyetlen falu egyetlen kis eseményét vizsgálva is azonban számta-

lanszor kellett föltennünk egyszerre több kérdést is, olyan kérdéseket, amelyek megválaszolatlanul maradtak, amelyek soha meg nem válaszolhatóak. Semmivel sem csökken a bizonytalanságunk a legutolsó pillanatok, a dulakodás-verekeedés esztelen perceit illetően sem.

A két köznemes – akárcsak korábban: Olasz Lajos és Simon juhász – ott állt most szemtől szemben egymással. Május 23-án a délutáni órákban. Mellettük, körülöttük a leállított, itt-ott a szántásból kiforgatott ekékkel, az ekésekkel s az ott tolongó, izgatott, ki tudja, hányféle módon villogó, sunyító tekintetű berceli nemesekkel, parasztokkal, a falu felnőtt gazdáival. Aztán kettejük közül az egyik – a visszafojtott csöndben vagy a pusmogó-mormogó morajlásban-fölemelte a hangját. S vele együtt a kezét is! S ezzel kezdetét vette a zenebona nagyjelenete – gondolhatnánk ilyen egyszerűen. De hát ki emelte föl a hangját, és ki emelte föl a kezét? Ki emelt kezét a másokra? Ha hiteles pontossággal tudnánk felelni erre, akkor felelni tudnánk arra is, hogy ki kezdte a verekedést. De nem tudunk, de nem tudjuk.

Nagy István a nem éppen elfogulatlan, de mégis mértéktartó telkes jobbágy emlékezete a jegyzőkönyv szerint így őrizte meg a rendkívüli pillanatok: Amikor Olasz Lajos közel kerülve meglátta és hallotta, hogy az indulatos Bessenyei Boldizsár „vervén ki felé az Ekéket a földből”, csendben várakozva „mind addig egyet sem szóllott sem Bessenyei Boldizsár Uramnak, sem maga embereinek, míg Bessenyei Boldizsár Úr azt nem kérdezte tőlle, hogy kinek szántanak azon Ekék”. Nagy István szerint Olasz uram csak annyit válaszolt, „hogy ő kigyelmének szántanak”. És most fontos pillanata következik a verekeedés előtti forgatagnak. A kurta válasz után Olasz Lajos „közelebb esvén a maga ekéjéhez, ekképpen szólította meg őket: Ti csak szánccatok, ne tellyen híjjában az idő”. Ez volt az a bizonyos kesztyű, amit indirekt módon bár, de a másik oldal arcába vágta. A kihívó parancsra, okkal vagy ok nélkül, de a helyzetnek megfelelően reagált a másik fél: „midőn az Ekék mozdulni akartak, eleiben állván ugyan Bessenyei Úrral lévő sokaság, de maga is jobban fel indulván Bessenyei Boldizsár Úr, nagyobb haraggal ezen szókat mondotta Olasz Uramnak: Te, úgymond, Lélek Kurva az Anya Disznó Bitang Embere (csupa nagy kezdőbetűvel minden szó!), hát nem félsz-e, hogy magadon is ötvenet vágatok.”⁷⁸

Nagy István ezt hallva s „tartván a reménytelen szenvedéstől”, félrevonult, a maga ekéjéhez távozott.

A jelenetindító szóváltás szövege azonos Drótos György vallomásában is. Amikor Olasz Lajos azt felelte, hogy az ekék neki szántanak, „akkor Bessenyei Boldizsár Uram – vallotta állítólag Drótos György, Olasz Lajos jobbágya (!) – emlékeztetvén Olasz Uramat a Transactiona, hogy tudniillik senkinek a Mező Bíró híre nélkül a közönséges földből (közföldből) semmit fel nem szabad fogni, s azt is mondotta, hogy már most meg büntethetné tizenkét forintig behajtván az ekéjét”. Drótos György szerint tehát a büntetéssel kapcsolatos Bessenyei-szöveg itt és ekkor – vagyis nem korábban – hangzott volna el. És az is fontos: a büntetést csak kilátásba helyezte Boldizsár úr. De mit válaszolt a körülmények-előzmények folytán jogos és indokolt – noha bizonyosan indulattal mondott — érvelésre Olasz Lajos? Drótos szerint „Olasz Uram így felelt, nem azt bizony Boldizsár”. Pusztán a helyzetet tekintve, alighanem érthető, ha a kurta-nyegle válaszon „fel indulván Bessenyei Boldizsár Uram, fell szóval így kiáltott az Olasz Uram cselédjeire (tehát nem magára Olaszra!), meg ájijatok Lélek Kurva az Anyátok, egy tapot se mennyetek, mert mindjárt ötvenet vágatok rajtatok”. Mit tett, hogyan reagált erre a megbékélést – az elbeszélések szerint – olyannyira kereső Olasz Lajos? Drótos György szerint „Olasz Uram pedig csak tovább is szántani parancsolta a cselédjeinek”. Ez a vallomásszöveg ugyan nem említi, de majdnem bizonyosan ekkor hangozhatott el az inkriminált Olasz-mondat: „Ti csak száncsatok, ne tellyen híjjában az idő.”

Ettől kezdve már akadálymentessé vált, nyílegyenes volt az út, amelyen az elszabadult indulatok vitték-sodorták a fejleményeket. Drótos György elbeszélése szerint – amit fontossága miatt megszakítás nélkül kell idéznünk – a következőképpen robbant ki a verekedés: „Ezek után (mármint Olasz uram szántásra vonatkozó parancsának elhangzása után) Bessenyei Boldizsár Uram nagyobb indulatba jövéen, vakmerőn Olasz Uram eleiben méne, így szóllott neki, Lélek kurva az Anya bitang embere, hogy mersz velem competálni, tudja a Lélek Kurva az Anyád micsoda ember vagy, Nemes-é vagy Paraszt, tudom, hogy egy Székely vagy,⁷⁹ mellyre Olasz Uram lassú beszéddel felevlén (nem tudni, hogy hidegvérűen-e vagy a dühtől visszafojtott hangon) a Tanú nem tudja mit:

Elég az, hogy Bessenyei Boldizsár Uram fel emelvén a kezében lévő bottyát és Olasz Uramhoz mindjobban közelítvén, ismét nagy indulattal így támadta meg, mondván: te Lélek kurva az Anyád, mindjárt rajtad is ötvenet veretek. Ezen szavai után hozzá csapván keményen meg ütötte Olasz Uramat, a ki is kezében lévő nád pálczájával védelmezni” akarta magát – sikertelenül.⁸⁰

Az események és a szóváltások megint másként jelentek meg a harmadik jobbágy-tanú, Albert István vallomásszövegében. Szerinte a Feketeföldre érkező Bessenyei-csapat, amikor megállította Olasz Lajos ekéit, „ezek után Olasz Uram is el érkezett volna (az ekékhez) s parancsolta volna, hogy Cselédjei az Ekével csak menének és szántánának”. Albert István úgy látta, hogy az inkriminált parancs kiadása után „nagyobb indulatba jövén Bessenyei Boldizsár”, megállította az ekéket. Vallomásában ekkor következett az a jellegzetes szövegfordulat, ami a korábbi jobbágyvédelmező Bessenyei-képbe is illeszkedve itt egyben a jogos jobbágyi félelmek eloszlatását szolgálta. „Ha bajotok lesz – mondta volna állítólag, még indulatában is, Bessenyei Boldizsár Olasz Lajos jobbágyainak – meg felelek én értetek a Nemes Vármegyén is.” Magyarán szólva: ha neki engedelmeskednek és megtagadják saját földesuruk, Olasz Lajos szántásra buzdító parancsát, megtorlástól nem kell félniük, mert neki van akkora hatalma, hogy a megyénél meg tudja védelmezni őket. Másfelől a szövegben persze benne rejlett, benne foglaltatott a földesúr ellen bujtogató, uszító, „nép lázasztó” vád is.

Miközben Bessenyei Boldizsár megparancsolta a „vele lévő embereknek is”, hogy ne engedjék szántani a cselédek-jobbágyokat, „ismét Olasz Uramhoz fordulván így szóllította meg. Tudja-e kend, mit tart a Transactio: mellynek hatalma mellett én mindjárt bé hajtathatnám a kend Ekéit és 12 forinton alól ki sem adnám. Mellyre Olasz Uram ekképpen felelt: Nem te bizony Bódi.” A tartalmi elemeken kívül figyelemre méltó a stílusváltás is: Albert István szövege szerint Bessenyei Boldizsár még magázta Olasz uramat, Olasz Lajos hettyke válasza pedig már tegezőre váltott át. „Azzal Bessenyei Boldizsár Uram a kezében lévő botott fel emelvén, így fenyegette Olasz Uramat: No te mindjárt meg ütlek (fordította ő is tegezőre mondandóját). Erre Olasz Lajos Uram is fel emelvén a kezében lévő Nád Pálczáját, egyszersmind egymáshoz olly sebessen öszve csaptak, hogy mellyik ütötte volna előbb

meg a másikat, a Tanú nem tudja.”⁸¹ Innen, a dinnyeföldi „drámai csúcscról” az események visszafelé pörgetése után ki tudná megmondani, vajon hol is kezdődött hát a zenebona? Mikor azt sem tudjuk teljes biztonsággal megmondani, hogy ki emelt kezét a másikra, ki ütött vagy akart ütni előbb.

Ha az események menetére itt-ott más módon emlékezett is vissza a beteges kondás, a szóváltások szövege nála is egyezik a Nagy István és Albert István vallomásszövegében olvasható „dialógusokkal”. Bessenyei Boldizsár durva kifakadása („hát hogy mersz itt szántani...”) – elbeszélése szerint – Olasz uram csendes válasza (az ekék neki szántanak) után következett volna. Árnyalatnyi az eltérés abban is, hogy a büntetés kilátásba helyezésére „semmi egyebet nem felelt Olasz Uram, hanem hogy: Lássa kend úgymond mit csinál”, egyben „jelt adott a maga embereinek, hogy szántának, ne tölcsék híjában az időt”. A választól felbőszülve, „hirtelen néki szaladott Olasz Uramnak”, s az ismert „bestelen” szavakkal illette őt. „Ezen szavai után – állította Olasz uram kondása – egy mással szóval öszve kapván, végre Bessenyei Uram jobban fel háborodván fel emelvén hirtelen a kezében lévő bottyát, azzal tölle ki telhető erejéből keményen váll közben ütötte Olasz Uramat. Erre a nép öszve futván, Olasz Uram is fel emelte-é kezében lévő Pálczáját vagy sem és azzal vissza ütötte-é Bessenyei Urat, a Tanú nem látta, valamint azt sem tudja megmondani, hogy az ütés után Bessenyei Uram derékon fogta-e keresztül Olasz Lajos Uramat vagy nem, mivel már akkor a környül álló sokaságtól nem láthatta.”⁸² De hát ha mindezeket nem látta, akkor – kérdezhetnénk kétkedve – hogyan látta olyan tisztán ama nevezetes első ütést?

Rövidebben adta elő ugyanezt Kovács Sámuel, megismételve újra Olasz Lajosnak a puskaporos hordóba szikrát vető mondatát: „Csak ti szánctatok, ne tellyen az idő híjába.”⁸³ Az események időrendjét Kóti Péter még inkább összekuszálta. Amiben mást mondott volna, az a pillanatok egyik kardinális kérdése: ki ütött hát először. Amikor Bessenyei Boldizsár azt kiáltotta: ötvenet vágatok magadon is, akkor „a kezében lévő bottyát fel emelvén Olasz Uramnak dühössen néki indula, azt ugyan a tanú bizonyosan nem láthatta a körülötte lévő sokaság miatt, hogy meg ütötte-e Olasz Uramat vagy sem. De csak ugyan le tett hiti után igaznak vallyya, hogy mihellyest a felül ki tett bestelen szókat ki mondotta (Besse-

neyei Boldizsár), azonnal Olasz Lajos Uramat derekánál fogva keresztül fogta és keményen magához szorította.”⁸⁴ Ám ha azt a sokaság miatt nem látta, megütötte-e Olasz Lajost vagy sem, akkor azt hogyan láthatta, hogy Bessenyei Boldizsár derékon kapta derék köznemesünket?

Ezzel szemben a Bessenyei-oldal tanúi, egy kivételével, azt bizonygatták, hogy az első ütések nem Olasz Lajos kapta, hanem egyenesen ő adta. A két titulált úr – mondták többen is – „megharagudván egymást bestelenítették s úgy esett az Olasz Lajos Uram Bessenyei Boldizsár által való megverettetése, mivel Olasz Uram is reá rohant Bessenyei Boldizsárra, és elsőbben a Pálczájával reá is ütött, azután pedig pusztá kézzel az Ábrázattyára csapott, az üstökében akarván Bessenyei Uramnak kapni”. Erre reagálva „az Úr is megkapta” Olasz Lajost, levonatta és megverte. Sajátos módon közülük éppen Bakó András állította egyedül, hogy amikor „öszve mentek és amint a Tanú észre vehette, együtt – egyszerre! – ütötték meg egy mást”. Majd Bessenyei úr derékon kapta Olasz Lajost.⁸⁵

Kritikus esetekben, helyzetekben számtalanszor kellett írunk: nem tudjuk megmondani, mi, miért s hogyan történt. Újra kell ismételnünk: nehéz lenne megmondani, hogy az utolsó pillanatokban mi szabadította fel az elvakult indulatokat. Melyik odavágott goromba szó, mozdulat, szemvillanás, melyik éles szóváltás bősztette jobban az egyiket s a másikat? Az-e, amikor Bessenyei Boldizsár azt dörögte: „Kinek szántanak ezek az ekék?” (mintha nem tudta volna!), „Hogy mersz itt szántani?”, „Ötvenet vágatok magadon is!” s hozzáordítva mindannyiszor a cifra káromkodást – vagy a foghegyről odalökött Olasz-féle válaszok: „Nem azt, bizony, Boldizsár!”, „Lássá kend, mit csinál!”, „Nem te, bizony, Bodi!”, avagy a leginkább kihívó, a hetyke szembenállás csattanós mondata: „Ti csak szánscatok, ne tellyen az idő híjjában”? Ott a felhevült dinnyeföldi kavargásban vajon melyik „jel”-re kapcsolt ki az értelem s szabadultak el az indulatok? Föltételezzük, hogy a végső robbantóerő e mondatocskák között kereshető. Mint ahogy a tanúk bizonytalankodása – és a helyzet – miatt azt is csak föltételezni tudjuk, hogy az első ütest, még pontosabban szólva: az ütesi szándék kezdeményezését a sokkal erősebb és a helyzet révén sokkal indulatosabb Bessenyei Boldizsárnak lehet tulajdonítanunk.

Az ütések azután kétséget kizáróan Bessenyei Boldizsár mérte ott a dinnyeföldön „dorong forma”, mások szerint „székláb-vastagságú” „veres gyűrű” botjával Olasz Lajosra. Idéztük már s a tanúk rendre ismételték: a negyvennégy esztendőes Bessenyei Boldizsár természetére nézve olyan hatalmas, tagbaszakadt, életerős ember volt, hogy három – mások szerint négy – olyan alkatú emberfiával, mint amilyen Olasz Lajos lehetett, egyedül is könnyedén elbánhatott volna. Az „ítéletet” azonban mégsem egymagában hajtotta végre, nagyszámú és lelkes segítői akadtak mind a nemesek, mind pedig a jobbágyok körében. Érthető, hogy külön kérdések firtatták a nemesek s külön a parasztok segédkező részvételét a dulakodásban.

Minthogy Nagy István, láthattuk, „tartván a reménytelen szenvedéstől”, s otthagyván a dulakodást ekkor már félrevonult, Drótos György és Albert István elbeszélésére tudunk támaszkodni. Ahogy a tagbaszakadt Boldizsár – az első ütésváltás vagy ütéskíséret után – „fél karjával” derékon kapta Olasz Uramat, „újra parancsolta a környül álló embereknek, mondván: fogjátok meg, húzzátok le, húzzátok le a Lélek kurva az Annyát” – emlékezett vissza Drótos György. Majd így folytatta: „Akkor azután a Bessenyei Uram emberei hajánál, kezénél s lábánál fogva meg nyomták, maga pedig a kezében lévő jó forma vastagságú bottal mind addig verte s kínozta, míg a bot nem csak öszve hasadozott, hanem egyszersmind el szakadozott egymástul.” Drótos emlékezete szerint akik pedig „ezen alkalmatossággal Bessenyei Urammal voltak jelen”, vagyis akik segédkeztek, körülötte buzgólkodtak, azok név szerint „Akai Mihály és János, Gönczi György és János, Nagy Ferencz és Mihály, Farkas Péter, Albert István és Kádas György voltak, kik mindnyájan rész szerént Taxassi, rész szerént jobbágy és árendált emberei Bessenyei Uramnak”.⁸⁶ Albert István noha rövidebben, de a lényegét illetően ugyanígy adta elő az esetet. Azzal az árnyalatnyi eltéréssel csupán, hogy Bessenyei Boldizsár ekkor nem Olasz Lajost, hanem a saját – felszólított – embereit illette ama cifra káromkodással, s a kilenc segédkező helyett ő csak öt Bessenyei-jobbágyot nevezett meg – saját magáról, jellemzően, elfeledkezve.⁸⁷ Tóth György a sokaságtól nem látta, így hát megmondani sem tudja, hogy derékon kapta-e Boldizsár Olasz Lajost vagy sem, ám azt „még is bizonyosnak vallya, hogy Bessenyei Boldizsár Uramnak

parancsolattyára, midőn azt kiabálta húzzátok le, ugyan csak az ő kigyelme emberei egyszersmind a földre le húzták Olasz Uramat kezét lábát meg fogván”, majd Bessenyei úr addig verte... etc.⁸⁸

Noha csupán egyetlen ponton, ám mégis fontosnak mondható különbség mutatkozik Kovács Sámuel vallomásszövegében. Amikor Boldizsár úr első ízben „váll közben rá vágott” Olasz Lajosra, és azt köznemesünk „igyekezett volna vissza ütni, bizonyosnak vallyá a Tanú, hogy a környülle álló parasztok megragadván Olasz Uramat, ki hajánál, ki ruhájánál fogva ki mijét kaphatta: Bessenyei Uramnak ilyen sűrű kiabálására: húzzátok le... le vonták a földre”. Ezek szerint a parasztok, ahogy Olasz Lajos ütni akart volna, maguktól támadtak volna rá – Bessenyei Boldizsár felszólító – „fogjátok le” – parancsa nélkül? S a „húzzátok le” utasítása csak akkor hangzott volna el, amikor már a parasztok – „ki mijét kaphatta” – nekiestek Olasz Lajosnak? Föltételezésünket látszik valószínűsíteni a parasztok részvételét tudakozó kérdések egyike, amelyik így hangzott: „Igaz-e, hogy a Berczeli parasztok, kik a megverés alkalmatosságával reá támadtak Olasz uramra, még jó indulattyát sem tapasztalták Bessenyei Uramnak, már meg ragadták és le vonták” Olasz Lajost, holott „láthatták, hogy Bessenyei Uram erejére nézve hármat is meg győzhetet volna olyat, mint Olasz Uram a parasztok segítsége nélkül is”.⁸⁹ Látva a parasztok buzgó igyekezetét, újfent tűnődhetünk: mi volt hát ez: Bessenyei Boldizsár ösztönös-féltő védelmezése vagy netán népitélet, lázadás?

Eltérően a jobbágytanúktól, a nótárius már az ott tolongó-szorgoskodó nemeseket is megnevezte, úgymint: Bakó Andrást, Ferencet, Györgyöt és Mihályt és Dombrádi Lászlót. A jobbágyok közül hat nevet említve, hozzátette: „ezeken kívül többek is voltak, a mint a tanú a csuportozásban látta, de azokra a történet rettenetes dolognak el bámulásátaul figyelmetesen sem lehetvén, mind elő számlálni nem tudja”.⁹⁰ A parasztok részvételét illetően nemes Ormos János ugyanazt a kilenc jobbágynevet említette, és közülük „Nagy Ferencz, Akai Mihály és János, Albert István és Farkas Péter” voltak azok, akik Boldizsár úr parancsára lehúzták és lenyomva tartották Olasz Lajost.⁹¹ Kóti Péter szerint, aki már tizenkét jobbágynevet sorolt elő, Olasz uram lehúzásában Nagy Mihály, Albert István, Papp Mihály és Farkas Péter vett részt.⁹² Albert János paraszt pedig, aki „éppen a csatára érkezett oda”, úgy emlékezett, hogy Farkas

Péter, Nagy Ferenc, Akai Mihály és Albert István fogták meg és húzták le Olasz Lajost s tartották lenyomva mindaddig, míg „Bessenyei Uram tettzése szerint keményen meg nem kínozta”.⁹³ Őt paraszt nevét sorolták rendre s emlegették egységesen a Bessenyei-tábor tanúi (mint Bakó András és Görömbelyi György). Ez az „ötös parasztfogat” azonban két „esetben” eltér a nótárius által megnevezett jobbágyoktól, így Akai Mihály és János helyett ők Gönczi Györgyöt és Papp Mihályt látták a segédkezők között.

Azok a parasztok, akik a dulakodásban való tetteges részvétellel is vádolhatók lehettek, az Olasz-oldal tanúinak emlékezetében más-más módon maradtak meg – vagy kerültek be a jegyzőkönyvekbe. Leginkább még Ormos János és Albert János „listája” egyezik egymással, noha az előbbi öt, az utóbbi pedig csak négy olyan parasztra emlékezett, akik tettegesen részt vettek a verekedésben. A segédkezők közül több esetben Farkas Péter és Albert István neve fordult elő. Figyelembe véve a Bessenyei-oldal vallomástevőit is, úgy tűnik, hogy mellettük még Gönczi György és Papp Mihály lehetett a „tettestárs”. Nem tudjuk, mivel magyarázható, hogy a bizonyosan jelen lévő, de a dulakodásban aktívan részt nem vevő parasztok közül a jegyzőkönyvíró (vagy esetleg a vallomástevők is) miért csak a Bessenyei család jobbágyait és árendásait sorolták fel, és miért nem említették meg név szerint azokat a parasztokat is, akik a jászói prépostság és Olasz uram jobbágyai voltak, s a dulakodás alkalmával bizonyosan ott tolongtak, toporogtak a többiekkel együtt. Talán hogy a földesúri büntetés alól mentesítsék őket? Miért akarta a vád egyfelől a szélesebb értelemben vett lázadást („a Berczeli parasztok ez előtt is mindenkor ilyen vakmerő és támadó emberek voltak”⁹⁴ – állította Olasz Lajos és a bizottság) igazolni, másfelől pedig a dinnyeföldi zenebonát csupán mintegy a Bessenyei család magánvállalkozásának feltüntetni (hiszen csak az ő jobbágyaik tüsténkedtek a dulakodás körül)? Vagy mind a kettőt bizonyítani szerették volna?

Amíg a vád a berceli parasztokat a „vakmerő és támadó” lázadás, a testi bántalmazás büntetésében vélte elmarasztalhatónak, addig a helybeli kishemeseket más jellegű elmarasztalásban kívánta részeltetni. Említettük már, hogy Kóti Péter az 1784. évi zenebona kiváltó okát, eredendő mozgatóját a református pap és Olasz Lajos, ennek révén a prédikátorral szoros rokonságban állt Bakó nemzet-

ség és köznemesünk között támadt konfliktusban vélte megtalálni. A kisnemesek legnépesebb helybeli ága, a Bakó familia valóban tüntetően jelen volt a prédikátor körül támadt zenebonában éppen úgy, mint a Bessenyei György és István által vezényelt kukoricalegázoltatásban, és gorombán ágáltak-tüzeltek a dinnyeföldi konfliktusban is. A tanúvallomásokban rendszeresen emlegették a négy Bakó családfőt, mellettük (az oldalukon!) szerepeltek még Domb-rádi László, Márky Ferenc, János és Salamon, sőt Ormos János is, valamennyien a Bessenyei-csapat aktív emberei voltak.⁹⁵ Figyelemmel az 1774. és 1793. évi nemesi összeírásokban szereplő kisnemesi családokra, igen szembetűnő, hogy Kóti Péter és Márky Mihály kivételével szinte valamennyi jobbágytalan kuriális nemes Bessenyei Boldizsár oldalán állt.⁹⁶ Idéztük már azt is, hogy Bakó András miként ösztönözte Bessenyei Boldizsárt Olasz Lajos ellen május 23-án a déli órák tájékán. Mindezeket Albert István mellett megerősítette Kovács Sámuel is, aki azonban ennél többet gondolt bizonyíthatónak. A „környül állások” alapján ugyanis azt állította, hogy azon a napon „nem csak csuportossan, hanem mindenféle könnyen halált okozható eszközökkel mentek ki azon dinnyeföldre a meg nevezett Berczeli Nemessek Bessenyei Boldizsár Urammal s mind ezen készültekből, mind pedig abból”, hogy Bakó András ugyancsak erősen tüzelte odakint is Boldizsár urat, egyszóval „mind ezekből úgy lehetett ki látni, hogy nem tsak okai voltak ezen veszedelmes verekedésnek a Berczeli Nemessek... hanem concitatoroknak is lehet ő kigyelmeket méltón állítani”.⁹⁷ A nótárius szerint tehát ők voltak a lázítók, izgatók, bujtoгатók.

Amikor Bessenyei Boldizsár üstökébe akart volna kapni Olasz uram, s a hatalmas termetű köznemes „szeme szöktében” rárontott volna közbirtokostársára, láthattuk: emberei szinte egyetlen szemvillanás alatt nekiestek – talán parancsszó nélkül is megtették volna – a hadonászó úrnak. Joggal és okkal merült hát fel a kérdés: miért nem kelt védelmére senki a földre tepert Olasz Lajosnak? Ha ott és akkor valóban két köznemes-földesúr, két földesúri tábor ütközött meg egymással, miért nem akadt csak egyetlen ember is, legalább a saját jobbágyai közül, aki megpróbálta volna elhárítani a gyalázatos megverését? Bizonyára gondolt erre, ott a földre szorítottan és később is többször, Olasz Lajos, mint ahogy firtatták az ügyet a megyei vizsgálóbiztosok is. Drótos György szerint „igaz

ugyan, hogy a Verés alatt Olasz Uram a maga embereit segítségül kiáltotta, de Bessenyei Boldizsár Uram 50 pálcza büntetés alatt el tiltván azt mondotta, hogy ha bajok leszen is jövendőben, a Nemes Vármegyén meg felel érettek⁹⁸ — hangzottak volna el fenyegetőn és védelmezően egyszerre Bessenyei Boldizsár szavai. Távolról sem így látta azonban az esetet a másik oldal jobbágya, Albert István: „A reménytelen eset alatt hallotta azt is a Tanú, hogy... a környül álló emberek közzül egy valaki nagy fel szóval tiltotta a Népet s azok között az Olasz Uram embereit is, hogy senki Olasz Úrnak segítségére ne menjen, mert különben rossz leszen a dologbul.” Ám „aki ezen szókat mondotta, a Tanú megnevezni nem tudja”.⁹⁹ Tóth György viszont azt emelte ki, hogy „nem csak Bessenyei Uram, de az emberei is mind leg inkább azzal fenyegették az Olasz Uram embereit, akik segítségül mennének, hogy keményen megverik” őket.¹⁰⁰

Mást tartott fontosnak kiemelni Kóti Péter, aki azt vallotta, „hogy az Olasz Úr emberei rész szerint el bámulásokból, rész szerint pedig” az ötven pálcza büntetéstől való félelmük miatt „nem mentek védelmezésére”.¹⁰¹ A nemesség részvételét boncolgatva, külön kérdést szögeztek a tanúknak: „igaz-e, hogy amikor Bessenyei Uram verte Olasz Uramat, akkor a Nemesek is fenyegették Olasz Uram embereit, hogy oltalmazására ne merjenek menni”. Jellemző azonban, hogy a meghallgatott kilenc tanú közül egyedül Kovács Sámuel adott semlegesen langyos választ, mondván: „a sokaságtul nem különböztethette meg, hogy Olasz Uram embereit... a Nemesek és Parasztok közül kik fenyegették”. Csak a kiabálást hallotta, „hogy senki oda ne merészellyen menni”.¹⁰²

Aligha lehet kétséges: a bizonytalan és egymástól több ponton is különböző magyarázatok önmagukban véve arra utalnak, hogy a segítőkészség, más szóval a tömegverekedés elmaradása aligha a – valamilyen módon bizonyára elhangzott – tiltásoknak lett volna csupán köszönhető. Az előzmények, Olasz Lajos ellenszenves, dölyfös földesúri modora alighanem a tiltásnál is jobban visszafogta a falubelieket, még az ámuló-bámuló saját jobbágyait is. Ezért maradhatott visszhangtalan a segélykiáltása, részvétlen – ha nem éppen kárörömmel figyelt – a megvertetése. Bessenyei Boldizsár ott a dinnyeföldi tumultusban mintha valamiféle Ludas Matyi-szerpet játszott volna el – sajátos szereposztásban, néhány évvel

korábban, nem messze Debrecentől, a Főhadnagy úr művének mintegy jellegzetes előjátékaként.

A skandalum megítélésében fontos hely illette volna: hányat is ütött hát Bessenyei Boldizsár köznemestársára. Az ütések számát azonban, érthetően, megmondani senki nem tudta. Azokban a feszült pillanatokban aligha akadt volna bárki, akinek – még ha tudott is számolni – legfőbb gondja az lett volna, hogy az ütéseketszámát megszámolja. Egyetlen adat található erre nézve Olasz Lajos beadványában – amit persze a tanúk közül senki sem erősített meg. A beadvány szerint ugyanis Bessenyei Boldizsár másnap – állítólag – azzal dicsekedett volna Ibrányban, hogy „49-et csapott légyen Olasz Uramon”, s csak azon csodálkozik, hogy az erős ütésektől – amelyektől a saját „agy veleje is megrendült” – „belé nem holt” Olasz Lajos. Valamennyi tanú azt válaszolta: „ezen sérelmes és reménytelen esetben mennyit ütött Olasz Uramra” Bessenyei Boldizsár, „nem tudhattya”, vagy a „nagy lárma miatt számon nem tarthattya”. Azt azonban mindenki és egybehangzóan állította, hogy addig ütötte-verte, amíg ama „veres gyűrű” botja darabokra hasadozva össze nem tört, amíg ütni-verní tudta. Szinte tobzódott a düh a dinnyének szánt Feketeföldön.¹⁰³ Nem tagadta, az esetet nem próbálta szépíteni a Bessenyei-oldal sem. A verés kíméletlen voltát és súlyosságát kivétel nélkül elismerte mindenki. A Bessenyei tábor csupán azt hangoztatta: Boldizsár úr „verte asztán Olasz Lajos Uramat, de más emberek hozzá sem nyúltak, annyival inkább reá nem rohantak”.¹⁰⁴

Orvosi „látélet” nem készült, a körülmények folytán nem is készülhetett. Az elkövetett büntett nagyságának megítélése végett perbeli szerepe már akkor is nagy lévén, a „nyomozati” anyagban helyet kapott a laikus szemmel látott „lelet-kép”. A vizsgálat azt tudakolta, igaz-e, hogy Olasz Lajos teste „úgy öszve volt törve, hogy két hét múlva is olyan volt, mint a fekete posztó és fekütt belé”.¹⁰⁵ Volt, aki csak annyit tudott mondani: annyira megverték Olasz uramat, hogy „sokáig rosszul is volt belé”,¹⁰⁶ vagy „hogy darabb ideig változása volt miatta”.¹⁰⁷ Némileg kiszínezve adta elő ugyan- ezt a nótárius, aki szerint „Olasz Uram úgy öszve volt törve, mint a fekete holt szén és ágyban is fekütt miatta”.¹⁰⁸ Márky Mihály viszont, aki vallomása szerint a „saját szemével látta” Olasz Lajos „megveretett testét”, „bizonyosan” állította, hogy „az néhol kék,

néhol veres, néhol fekete lévén igen rútul öszve volt törve”.¹⁰⁹ Igazán hitelesnek azonban Berey József megyei tisztségviselő valómása tűnik, aki az eset után „mintegy harmad vagy negyed nappal” Bercelre és éppen a sérelmet szenvedett „házához való menetele” alkalmával köznemesünket „az ágyban feküdni találta”. Amikor azt kérdezte, „mi baja volna, akkoron panaszkolta... meg kínoztatását, egyszersmind Confidens lévén Olasz Lajos Uram a Tanú Úrhoz, lábra valóját fel húzta és úgy mutatta meg kínoztatott testét”. A látvány elborzasztó volt. A saját szemével látta, „hogya fara hegyitől fogva, az horgas ina is végig, szintén lába ikrája közepéig annyira öszve volt törve, hogy nem különben feketét mint a fekete posztó”. Valójában „nem is volt egyéb épség benne, hanem két vagy három helyen látszott rajta valami vékony spárga forma szélességű fejjérség, az hol tudniillik az ütések egymást nem érheték”. Ilyen mértékben összevert testet, mondotta, életében soha nem látott, s „azon csodálkozott, hogy olly középszerű complexiójú ember, mint Olasz Lajos Uram oly rendkívül nagy termetű s nagy erejű embernek, mint Bessenyei Boldizsár Uram, a mérges keze alatt meg nem hólt”.¹¹⁰

A zenebonában, a Bessenyei Boldizsár zászlaja alatt zajlott eseményekben a kisnemes- és parasztlázadás elemét akarta volna tovább erősíteni annak bizonygatása, hogy Boldizsár úr és az említett „népelemek” milyen durva megjegyzésekkel illették, gyalázták a megkínoztatás alatt, de legfőképpen közvetlenül utána Olasz Lajost.¹¹¹ Balogh Mihály nemes a tetthelytől távolabb, a furkó-érparti szunyókálásából felébredve elindult vissza a faluba, és útközben találkozott a verekedés után hazafelé tartó emberekkel. Tőlük hallotta, „hogya Bessenyei Boldizsár ingerléséből Nagy Ferke Baszsa az Annjával szidta Olasz Uramat”.¹¹² Drótos György úgy emlékezett, hogy Bessenyei Uram amikor „fel bocsátotta (ti. a földről a verés után) Olasz Uramat, nem csak maga szidta és mocskolta, de valamely Nagy Ferencz nevű emberét (hajdúját) is ellene ingerelvén baszsa az Annjával s huncfut névvel és más ilyen rúttal szókkal mocskolta”.¹¹³ Kovács Sámuel azzal toldotta meg a történeteket, hogy fennhangon szidta még Olasz Lajost Bakó András is, „noha Olasz Uram neki semmit sem szóllott” (ami más tanúk szerint viszont nem éppen így volt). Nagy István szerint azonban Bessenyei Boldizsár nem csupán „ingerelte” Nagy Ferkét,

hanem egyenesen „parancsolta neki, hogy szidná és mocskolná Olasz Uramat”. Vallomásából azonban az a figyelemre méltóbb, ennél fogva elfogadhatónak látszó másik fontos elem, miszerint: „Minekutána – állította Nagy István – a Verés után... a Tanú ekéje felé mentek” (ti. Bessenyei és Olasz), hallotta, hogy „*mindketten egymásnak rútul beszéltek*” (kiemelve itt).¹¹⁴ Ahogy tehát ilyen esetekben lenni szokott, kölcsönösen szitkozódtak.

A verekedés után, amikor az egyik tanú rápirított a lehúzásban buzgólkodó Farkas Péterre, mondván neki: „hány feje lehetett Olasz Uramba belé kapni?”, a megszegyenítő megjegyzésre – Albert János szerint – „nem hogy hunyaszzkodott volna” Farkas Péter, „sőt még azt mondotta, hogy ha a feje akadhatott volna a kezében, többet nem kiáltott volna”.¹¹⁵ Epikusabban adta elő az esetet Zilai János, helybeli paraszt. Szerinte ugyanis amikor „a nép a verekedés után haza felé jött volna”, már bent a faluban „a közönséges uttán a Nótárius háza előtt Farkas Péter meg állapodott”. És ekkor „a fülével hallotta a tanú, hogy a sokaság előtt” azt mondta fennhangon, „hogy ha úgymond Lajosnak (így keresztnevén) eshetett volna a nyaka a kezemben, soha többet nem beszéllett volna”. A kérkedő és haragos beszédet meghallotta persze a nótárius is, aki „a kezével meg is fenyegetvén Farkas Pétert intette, hogy többé azt ne beszéljené”. Farkas Péter azonban ahelyett, hogy megszeppent vagy megbánást tanúsított volna, „semmit sem szóllott”, konokul hallgatott.¹¹⁶ A valóban magasra csapott Olasz-ellenes közhangulatra s a parasztok eltökéltségére az is jellemző lehet, amit többen megerősítettek: a verekedés után „közönségesen beszéltek a Berczeli emberek (azaz közszájon forgott), hogy ha Bessenyei Uram parancsolja, Olasz Uramat a házábul hajánál fogva is ki húzzák”.¹¹⁷ Kóti Péter pedig — ezúttal alighanem hitelesen — azt állította, hogy a dulakodás után hazafelé ballagó-igyekvő emberek szívükből beszéltek, „amidőn rútul bestelenítették és mocskolták” Olasz Lajost, egyszersmind – tömören és találóan – „huncfutnak, rozs és bitang embernek kiáltották”.¹¹⁸

Végül a vád a lázadás „fennforgó esetének” egyik legfőbb bizonyítékát abban vélte volna megtalálni, hogy az elszánt Bessenyei-tábor tömegesen vonult ki a dinnyeföldre. Abban, hogy szinte az egész falu – ásokkal, kapákkal, botokkal fölszerelve – ott tolongott kint a határban, a Furkó-érnek hol az egyik, hol a másik

oldalán. Mi másért is vonult volna ki a falu felnőtt férfi népessége, mi másért is uszították-bujtogatták volna őket, ha nem fölzendülni Olasz uram ellen? Ezért kellett az „orákulumként” hallgatott famíliát a rendszeres „néplázasztás” gyanújába-vétkébe keverni, ezért kellett a kivonuló népséget „vérengző fegyverekkel fölszerelt” zendülő tumultusnak bélyegezni. Ezért kellett a berceli parasztokat „ez előtt is mindenkor ilyen vakmerő és támadó embereknek” minősíteni.¹¹⁹ Nem utolsósorban ezért kellett „Nemes Uramékat”, akik „a faluból együtt mentek ki Bessenyei Urammal, még pedig fegyveres kézzel”, egymás között összeszövetkezett, támadó társaságnak kikiáltani. Félreérthetetlenül, igen egyértelműen utalt az egyik Olasz-féle beadvány arra, hogy a dinnyeföldön csúcspontú események valójában kimerítették a lázadás, a zendülés fogalmát is. Olasz Lajos közvetlenül a dinnyeföldi dulakodás után, 1784. június 16-án – többek között – azt írta a Nemes Vármegyének: „Bessenyei Boldizsár Úr... eddig megszámlálhatatlan törvénytelenégeket és hatalmasságokat, sőt még támadásokat is cselekedett... *a népnek fel lázasztása is pedig nem első dolga, melly Eö Felségénél való jelentést érdemel*” (kiemelve itt).¹²⁰

Pontosan érzékelte a vád súlyos voltát a Bessenyei-oldal is. Bizonyosan tudták, ha a fennálló jogrend ellen való támadás, a széles körű zendülés igazolódna, az eset milyen következményeket vonna maga után – éppen a kalapos király uralma, a centralizált császári országzászlós közepén, a növekvő nyugtalanság, az egyre láthatóbbá váló izgatottság, a hazai „állóvizek” megbolydulása idején. Ha más nem is, de a császárváros nem is olyan régen még ünnepelt lakója, Bessenyei György bizonyosan tudta és felmérte, hogy mekkora a tét. Tudhatta, hogy az országosan észlelhető mocorgások, s a láthatatlanul bár, de belőle is táplálkozó berceli zenebona zajos lármája könnyen beemelhető lenne egy magasabb megítélés látókörébe is. Ezért is hangoztatták a Bessenyei testvérek, György és Boldizsár, hogy a népes sereglet kivonulása nem a zenebonázást célozta, hanem a dinnyeföldosztás mindenkor szokásos ceremóniájához tartozott. Szinte szajkózva, de kilenc tanú ismételte a szöveget újra és újra. Tették pedig mindezt 1785 májusának közepén – éppen egy évvel a dinnyeföldi események után, egy évvel az első országos népszámlálás elrendelése, fél évvel a Horia-Cloșca-féle parasztlázadás leverése, negyed évvel a veze-

tők keréketörése után; szinte egy időben a megyei autonómiák felszámolásával s a kerületi igazgatási rendszer bevezetésével; mindössze negyed évvel a hosszú idő óta szélében-hosszában híresztelt jobbágyrendelet kibocsátása előtt és alig egy-két évvel a parasztzendítő röpiratok szétterítése előtt a Felső-Tisza vidékén.¹²¹

A kardinális fontosságú szöveg így hangzott: „Mindég szokásban volt itt Berczelen, valamint másutt is, hogy a midőn Dinnye földet szoktak osztani, többnyire az egész nép kin szokott lenni, hogy kinek kinek illendő képpen adattasson ki a föld s ez szerént a múlt 1784. esztendőben is a berczeli nép a Dinnye földek osztására ment ki, nem pedig valami zenebonának indítására.” A szövegben mindösszesen két esetben tapasztalható halvány, árnyalatnyi eltérés: amikor az egyik tanú a „többnyire az egész nép” helyett azt mondom, hogy az „egész falu jelen szokott” lenni, illetve amikor az általánosan fogalmazott „dinnye földet szoktak osztani” helyett Márky Ferenc külön kiemelte: „a midőn a Dinnye földet a mező bíró osztja”.¹²² Vagyis nem Boldizsár úr személyes-földesúri intése, hanem a közhatalmi tisztséget viselő mezőbíró szavára tódult ki a falu a mezőre. Ezért kellett beadványaikban és az 1785. évi májusi kihallgatások során – hasonlóan az Olasz-oldal szemforgató viselkedéséhez – azt is bizonygatni, hogy Bessenyei Boldizsár mennyire szeretetre méltó, csendes és békeszerető ember volt mindenkor. „Bessenyei Boldizsár – vallották egyhangúan ugyan ezek a tanúk – egész életében a faluban zenebonát nem indított, felzendülést vagy valaki ellen való fel lázítást soha nem tett, a közönséges csendes életet nem háborította, senkit más ellen fel nem gerjesztett, annyival inkább húzást vonást senkin nem tett, úgy hasonló képpen atta teremtette és mit csinál a Lelke káromkodásokat sem a tanú ő kigyelme, sem az egész Hellység soha sem hallott Bessenyei Boldizsár Uramtól, sőt inkább tapasztalta azt a tanú, hogy másokat is a felebaráti szeretetre ösztönöz.”¹²³

Az Olasz-oldal tanúi közül ugyanakkor azt próbálták többen bizonyítani, hogy Bessenyei Boldizsár Olasz uram alapos helybenhagyása után „azonnal a Dinnye földet oda hagyván, továbbá sem nem osztott, sem senkit nem kényszerített, hogy hol szánceanak, hanem egyenesen ismét Ibránba vissza ment”.¹²⁴ A szándék nyilvánvaló: aznap nem dinnyeföldet osztani sietett haza, hanem csupán azért, hogy elbánjon Olasz Lajossal. Kovács Sámuel vallomás-

szövege ezt igen világosan ki is mondta: odahagyván Boldizsár úr a dinnyeföldet, „sem egy, sem más helyen nem osztotta, hanem egyenessen haza jött... mellyből csak úgy lehet vélekedni, hogy minden nemű cselekedetei csupán csak az Olasz Uram boszszantására és gyalázattyára czéloztak”.¹²⁵ Roppant erejével haragját kitöltve, a verekedés után, kölcsönös szitkozódások közepette, elhagyta a mezőt (mint ahogy otthagya Olasz Lajos is). Az is bizonyosnak látszik, hogy a saját faluját érintve – mint aki jól végezte dolgát – visszament Ibrányba. Egyedül Kóti Péter vallomása módosított az útvonalon. Szerinte ugyanis a dinnyeföldről „egyenessen az ott közel lévő Szöllős dombon”¹²⁶ Incsinérhez (inzsenér, földmérő mérnök) méne, onnan csakugyan a Berczeli határon lévő Csova hegyre,¹²⁷ az honnan asztán egyenessen Ibránba vissza ment, az honnan az nap ki jött”. A Szöllősdombról egyébiránt a Rétköz monográfusa azt írta, hogy a „gávai határig terjedő 75 hold terület hajdan – nem mondja, mikor – a Bessenyei család szőlősdombja volt, maga a hegy 10 méter (!) magas”.¹²⁸

Nem tudjuk, miért kereshette fel hazafelé menet Bessenyei Boldizsár a Feketeföld és a falu között fekvő, egyébiránt útba eső Szöllősdombot, és miért tartózkodott akkor éppen ott a földmérő. Netán a dinnyeföld osztása miatt rendeltetett volna oda vagy valamely más okból? Vagy azért ment volna oda köznemesünk, hogy a „saját” földjükön kifújja magát? Fontosabb azonban ennél a vallomások vádat hordozó szövege, ami szerint Bessenyei Boldizsár a verekedés után nem osztotta tovább a dinnyeföldet sem. Drótos György szerint is: „mihellyest Olasz Uramon ezen csúfságot véghez vitte”, nem osztotta tovább a dinnyeföldet, és senkit semmire sem kényszerített. Ám ugyanez a tanú a meghitelesítés során már azt mondotta: „Az Olasz Uram meg verése előtt már *egészlen* fel volt osztva a Lapot szeg.”¹²⁹ Más szóval, nem azért – nem csak azért – vonult el Bessenyei Boldizsár, mert sikeresen megverte Olasz Lajost, hanem mert a dinnyeföldosztást már a verés előtt befejezte!

A dulakodás története aligha lenne kerek, ha nem mondanánk meg: mi lett hát a dinnyével? Annak idején a vizsgálóbiztosok is feltették a kérdést.¹³⁰ Kovács Sámuel azt válaszolta, „hogymind addig a Nép a Fekete földön leendő dinnye föld szántásától el nem állott, valámig nem látta, miképpen bánt Bessenyei Boldizsár Olasz

Lajos Urammal, akkor is csak félteken hagyták ott a fekete földet”. Ezek szerint a félelem és szükség együttesen kényszerítette ki, hogy a „nép” elfogadta a mezőbíró elgondolását. Mert „hogy Dinnye nélkül ne maradjanak kénytelenségből szántottak asztán a Lapot szegben”.¹³¹ A dinnyevetés eszerint, ha megkésve is, ha nagy-nagy zenebona árán is, de 1784-ben a lapos-szegbéli dűlőbe került. És ha jó termést adott az ég, akkor mindenkinek nagy-nagy öröme telhetett benne. Csak hát oda került-e?

Valójában a nótárius előbb idézett válaszát ismételte újra és újra a többi tanú.¹³² De hát ugyanezek a tanúk néhány oldallal korábban viszont arról beszéltek (arról beszéltették őket), hogy Bessenyei Boldizsár első átjövetele után, amikor tiltotta a Fekete-földön való szántást, az emberek közül „sokakat meghódítván... sokad magával” ment vissza a Lapos-szegbe folytatni a dinnyeföld-osztást. Nem tudjuk, hogy a jobbágyok és nemesek egy része kényszerből vagy belátásból döntött-e a Lapos-szeg mellett. Márky Mihály cifra esetéből ítélve, úgy tűnik, nem lehettek sokan, akik fájlalták volna, hogy a dinnye nem a közlegelő fekete földjébe, hanem a Furkó-ér túloldalára került. Vallomása főszövege ugyanis azt mondta el, amit a nótárius meg a többiek.¹³³ A meghitelesítés során azonban tagadta, hogy ő valaha is efféléket állított volna: „Ezen alkalmatosságban sem lévén kin a Tanú, semmit sem tud benne” – mármint abban, hogy a Fekete-földet félelmükben és kénytelenségből adták volna fel a falubeliek s választották a Lapos-szeget.

Ha hinni lehet Kóti Péter állításának, akkor végül mégiscsak furcsa „megoldás” született. Ő maga is azt állította ugyan, amit a többiek, de vallomásszövegének második felében meglepő fordulattal azt a meghökkentő furcsaságot adta elő, hogy a lakosok ugyan átmentek a Lapos-szegbe szántani és vetni, „de csak ugyan már az Olasz Lajos Uram számára ki szántva, vagy talán bé is vetve lévén a fekete földön a Dinnye föld, hogy magánossan ne légyen ottan (!?) és el vetett jó féle Dinnye magvainak hasznát vehesse azon fekete földeken; de csak ugyan a Lapot szeg szomszédcságában vettette a maga emberei Dinnyéit is, a hol csak ugyan meg is maradtak”.¹³⁴ Szinte dörzsöli az ember a szemét: jól lát-e? Bessenyei Boldizsár mégiscsak elnézte, tudomásul vette volna, hogy Olasz uram és jobbágyai ott maradhattak, ott termelhették a diny-

nyét a Feketeföldön? Mégsem lett volna hát akkora a félelem, s lett volna olyannyira erőszakos ember ez a mezőbíró? Vagy mégis csak Olasz uram megverése lett volna Bessenyei Boldizsár legfőbb célja? Csak a falu többsége ment volna át a Lapos-szegbe? Mégis az történt volna, amit a verekedés előtt – állítólag – Olasz uram nagylelkűen felajánlott: vessen mindenki ott, ahol – a marhákra s a dinnyére nézve – kik-ki jobbnak látja? Vagy Olasz Lajos hatalma, akarata mégis erősebb lett volna, mint a fizikumá?

De hát ha így történt, ha csakugyan így lett volna, mi szükség volt akkor a nagy lármára, a zajongó zenebonára? Mint ahogy egy nagy ugrással mindjárt azt is kérdezhetnénk: mi értelme volt annyi sok más, a bercelinél jóval nagyobb és ezerszerre véresebb lármának, zajongásnak? Mi azonban most a berceli zenebona titkainak megfejtésére, egyetlen parányi pillanat megragadására próbáltunk kísérletet tenni.

A dulakodó sereglet szétszéledt, nemesek és parasztok hazamentek. Majd a dinnye, ha elegendő esőt kapott s nem pusztította a féreg, szépen növekedett, gömbölyödött. De kerekedett, gömbölyödött a zenebona utóélete is. Éppen egy évvel a dulakodás és a panaszos beadványok után, a sérelmek és vádak tömkelegén áthaladva, lezárta több hónapos vizsgálatát a megyei deputáció. Kezdetét vette a per, a végeláthatatlan, a véget érni nem akaró per – Olasz Lajos, másfelől a Bessenyei família meg a nemesek és parasztok között. Újabb deputációk jöttek, újabb beadványok mentek. Ahogy telt-múlt az idő, a vádpontok újabbakkal gyarapodtak, mások meg kihullottak, a súlyosabbnak látszó frissebbek kiszorították a súlyukat vesztett régieket. Dolgozott az idő rostája. A per végigjárta többször a bírósági fokozatokat, megfordult a Helytartótanácsnál, s eljutott az ország nádorához is. Ahogy az éppen tíz évvel a zenebona után, 1794. pünkösdi havában írt többedik „megbarátkozási tervezet”-ben (Projectum Amicae) Bessenyei Boldizsár és a berceliek maguk is hangoztatták: „Az Mi általunk Felsőleges Királyi Herczegh Nádor Ispán Urunk s a Felsőleges Királyi Helytartó Tanács eleiben Olasz Úrnak életét elő mutató Representációnkra”, másrészt Olasz Lajos 1793. évi „bennünket bestelenítő és magát mentegető Apologetica levelére”, továbbá „a sok ízben ellene tartott Deputationalis munkákra” utalva, látható, hogy mi mindent emésztett fel addig is a pergörgeteg. Éppen ezért örömmel veszik

és dicsérik a megye újabb – múlt év végi – „atyáskodó” kezdeményezését, amely az „Olasz Úr és Mi közöttünk fenn forgó zúrzaros koczdásnak (perpatvarnak),¹³⁵ nemkülönb az Tekintetes Úrtól vett sérelmessíttetésünknek tovább való fojtogatásának megátolására” újabb kísérletet kíván tenni.

Hajlandók megbékélni, írták, de csak akkor, ha az általuk most tizennégy pontba foglalt sérelmeket és károsodásokat, amiket Olasz Lajos nekik okozott, a titulált úr beismeri, megfizeti, s kötelezi magát arra, hogy hasonlókat soha többé el nem követ. Jellemző, hogy a Körtvélyes-szeg elcsatolásának ügye sorrendben már a 9-ik, a dinnyeöldi sérelmek pedig a 11-ik helyre szorultak az időközben elkövetett más sérelmekkel szemben.¹³⁶ A Körtvélyes-szeg ügye persze azt is mutatja, hogy a visszacsatolás tíz év eltelte után sem történt meg. „Tudva vagyon – írták igen kurtán a hajdanában nagy vihart kavart dinnyeügyről – a Nemes Vármegye előtt, hogy micsoda kárt tett (ti. Olasz Lajos) az Contribuenseknek az Dinynyéjekben 785-ikben (nem 1784-ben?), és mind az előtt, mind akkor, mind azután a mennyi paraszt embert meg kínozott, az említett kárral együtt... fizesse meg.”

A megbékélési szándék szellemével nem egészen egybehangzó az a határozott és szigorú keménység, ami a tervezet utolsó pontjában megmutatkozott. Szinte tapintható, még 1794-ben is, mennyire eltökélt lehetett a szembenállás, ami Bessenyei Boldizsár meg társai és Olasz Lajos között ott feszült. „Már az Télen Kolti Lajos Uram – szólta a tervezet utolsó pontja – Pesten, jelen létében Tekintetes Bessenyei Boldizsár Úrnak Mikoss Úr Eö Nagysága előtt az egész nemesség képiben mint Requisitus Személy kérlette Olasz Urat az Békességre, de rólla hallani sem akart, hogy ha most is felül meg írt módon nem fog tettzeni az Istenes békességre való állás eö kegyelmének, minthogy most legnagyobb mértékben kezd rajtunk erőszakoskodni, és bennünket lármára s zenebonára provocálni, mindennemű Törvénytelen tettei eránt Privata Actiot referálván magunknak, az 1791-dik esztendőben Ts Nemes Vármegyére be nyújtott Protestationkbeli expositionkhoz Olasz Uramra nézve mozdíthatatlanul nem csak ragaszkodunk, hanem azt most is megerősíteni és rolla a szokott Testimonialist ki adatni alázatossan kívánunk. Költ Berczelen Pünkösd Havának 2-dik Napján 794-dik esztendőben.”¹³⁷

Így álltak a dolgok pontosan tíz évvel a dinnyeföldi dulakodás után. Nem tudjuk, hogy a per mikor és melyik bírósági fokon, hogyan ért véget. Föltételezhető azonban, hogy az 1794. évi újabb megbékélési tervezet, mint jó néhány elődje, ugyancsak tervezet maradt. S minthogy Bessenyei Boldizsár halálával rövidesen kiesett a perlekedés egyik tartóoszlopa, ebből következően talán maga a per is az „elhalálozás” sorsára juthatott, a század utolsó éveiben félbeszakadhatott.

Vállalt feladatunk szerint írásunkban nem a per, hanem a zenebona menetét vizsgáltuk, boncoltuk, és amennyire lehetett, a szereplők sorsát követtük. Szó volt róla, hogy éppen az 1794. évi megbékélési tervezet táján kezdődött s hamarosan be is fejeződött – Olasz uram újabb kíméletlen föllépésének köszönhetően – Molnár István prédikátor második megalázó kálváriája. Majd ezzel egyidejűleg, az újra fölizzani látszó, „lármát és zenebonát parancsoló” hangulatban súlyos betegen ágyának esett Bessenyei Boldizsár. És fölgyógyulni többé már nem tudott. Idéztük utolsó levelét, amit a nyavalyák által „ágya fenekére szögezetten”, utolsó végéhez közelítve írt püspökének, éppen a prédikátor védelmében. Aztán fél évvel a megrázó levél után, ötvenhét éves korában ősei és Istene honába költözött. Elment a falu – és talán a környék — bizonyosan igen népszerű embere.

Forrásaink legfeljebb csak itt-ott, akkor is igen-igen közvetetten, inkább csak sejtetően villantanak föl valamit abból, ami a szereplők bizonyára bonyolult egyéniségjegyeiből, jellembeli tulajdonságai közül két évszázad távlatából megmutatkozik, kirajzolódik. Fönn-tartva a tévedés jogát, milyen vonásokkal is vélné a múltba néző felruházhatónak a zenebona fontosabb szereplőit? Úgy látjuk, hogy Bessenyei Boldizsár alaptermészetét illetően valóban „pacificus” ember lehetett. Olyan egyéniség, aki inkább a magányt szerethette. Talán jobban kedvelte a csendes szemlélődést, mint a zajos, lármás hangoskodást. Fel-fellobbanó hangulataiban azonban bizonyosan nem vetette meg a mulatozást, a harsányabb szórakozást sem. Ám benne volt, a jobb tulajdonságaival jól megférte a dúvadtermészet is: könnyen megvadítható volt, ha felbőszítették, tört-zúzott irgalmatlanul. Így gerjedt, gerjesztődött föl 1784. május 23-án is. Könnyelmű lehetett. Talán a tékozló és patópálos vonások sem hiányoztak arculatáról. A jó szándékú, szemlélődő, a dúvad-

szerű, berobbanó és visszahulló, könnyelmű, szalmalángos természete csakugyan amolyan „úri falurossza” képét derengeti elénk. Azt is mondhatnánk talán, hogy a köznemesi rend egyik jellegzetes típusát képviselhette; ne féljünk kimondani: mentalitása magyaros, annak jó és rossz tulajdonságai egyként megtestesülhettek benne. A zenebonában Bessenyei Boldizsár ezért is lett, lehetett egyszerre zászló és ítélet-végrehajtó.

Számos alkalommal nyílt lehetőség arra, szinte magamagát kínálta az anyag, hogy Olasz Lajos ritkábban jónak tűnő és számtalanszor rossznak látszó magántermészetű és közéleti tulajdonságait rendre bemutathattuk, sőt vettük a bátorságot ahhoz is, hogy jellemezni merészeltük. Az elmondottak után, viselt dolgait mérlegelve, aligha kell még egyszer hangoztatnunk: Olasz Lajos bőven szolgáltatott okot arra, hogy zenebona verje fel Bercel falu rendjényugalmát, forgassa fel egyhangúan folydogáló mindennapjait. Annyit mégis el kell mondanunk, hogy menet közben többször elfogott a belső kétség, helyesen jártunk-e el, amikor súlyos szavakkal jellemeztük – ítéltük el – tetteit és tulajdonságait, ellenszenvesnek, már-már gonosznak, rossznak ábrázoltuk, minősítettük őt magát. Legvégül sem mondhatunk azonban mást: az elénk került egykori források és adatok alapján nehéz lenne róla, emberi-földes-úri arculatáról és a vele összehangzó cselekedeteiről tiszteletre méltóbb képet festeni, vonásait szelídnék és jóságosnak rajzolni.

A nőkről pedig, akiknek közvetetten bár, de fontos szerepük volt a berceli zenebonában, alig beszéltünk, alig beszélhettünk. Kiváltképpen is három nőre illik gondolnunk, ezek: Komáromy Barbara, Bessenyei Zsuzsanna és Mária Terézia.

Komáromy Barbaráról a szépen hangzó nevéen és hitvesi szerepén kívül szinte alig tudunk valamit. Ismeretlen születési éve, helye, nem tudjuk, kik voltak a szülei. Csupán arra vetül halvány világosság, hogy korán árvaságra juthatott, és Bodó Ignác gyámsága alatt növekedett, érte meg a felnőttkort. Közvetett utalások alapján tudtuk meg azt is, hogy Marosi (Maruzsi) Olasz Lajos vette nőül, föltehetően 1778-ban. Azt azonban aligha tudná ma már bárki is megmondani, miként is lett a Heves vagy Abaúj megyei köznemesi család Lajos nevű gyermekének felesége, milyen szálaikon, kapcsolódások, véletlenek révén sodródott az alacsony természetű, vékonydongájú ifjú Tiszabercelre, a szép nevű és vagyonosnak mondható

Komáromy Barbara háza tájára. Nem tudjuk, mivel hódította meg Olasz Lajost: szépségével, ártatlan árvaságával vagy éppen a vagyonával, a fogható és várható örökséggel? Annyit tudunk még róla, amit az árvaságra jutásakor felfektetett inventáriumba vagyonáról, környezete néhány diribdarab holmijáról bejegyeztek. Közvetett utalások szólnak arról is, hogy Bercel falu másik nemesi családjának, a Veresváryaknak (Veres Váry), pontosabban a Veresváry-successoroknak a vagyona szállt rá, bizonyára vérségi, ági-örökségi kapcsolódás révén. Végül annyit tudunk még róla, hogy Olasz Lajos hitveseként Rozália nevű gyermeküknek adott életet.

Ahogy nem tudjuk, hogy Barbara mikor született, azt sem tudjuk, mikor halt meg; hogy Rozálián kívül született-e még gyermeke. Ám ha így lett volna is, a felnőttkort egyedül Rozália lánya érte meg, aki második férjével, Kömmerling Jánossal a Komáromy–Olasz-vagyon egyetlen örököse lett. Mint annyi ifjú anya, netán az első gyermekszülés áldozata lett volna ő is? Vagy tisztességes kort megérve, viselte férje oldalán mindazt, amit viselnie kellett? Komáromy Barbaráról persze nem csupán e különleges sorstársi szerepkör miatt lenne jó többet tudni, de amiatt is, ami ennél sokkal fontosabb: a szépen hangzó nevű Komáromy Barbara puszta létezése nélkül ugyanis aligha lett volna 1784-ben zenebona Bercelen. Hiszen ha nincs Komáromy Barbara, akkor Olasz Lajos talán meg se fordult volna soha Tiszabercelen, az árterek különleges-titokzatos, lápos-ingoványos világában!

Másként és a viadal másik oldalán kaphatott kimondottan női szerepet Bessenyei Zsuzsanna. Róla azonban még annyit sem tudunk, mint Komáromy Barbaráról. Ismerjük ugyan a szüleit, ifjú Bessenyei Zsigmondot és a paszabi Csoma Klárát, s azt is tudjuk, hogy a gávai református egyházközség matriculájába 1759-ben jegyezték be világrajövetelét. Személyisége ezen kívül egyetlen alkalommal bukkant fel, amikor a zenebona elviharzása után, 1785 februárjában felvették – Olasz Lajos beadványai alapján – az ismert jegyzőkönyveket. Esetleges szerepéről, a hozzá is kapcsolódó s a magánvilág igencsak célzatos besározását szolgáló gyanúsítgatásokról a maga helyén szóltunk már. Bizonyos, hogy a zenebonához közvetlen köze semmi szín alatt nem lehetett, ezért női mivoltának a perbe keverése kétséget kizáróan alattomos szándékúnak minősíthető. Ügye az ún. bűnessel jogszerű kapcsolatba semmiképpen

sem hozható. Megint más kérdés, hogy ha a szóbeszéd mögött lehetett valami – olyanféle módon gondolkodva talán, hogy „nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél” –, akkor a zenebonában mégiscsak lehetett áttételes szerepe. Bessenyei Zsigmond és Csoma Klára bizonyára szemrevaló leánya 1782–1784-ben huszonhárom-huszonöt éves volt, s a jegyzőkönyvből kivehetően 1785-ben is még hajadonként élte az életét. A törvények és a szigorú egyházi-morális tiltások ellenére ismeretes, hogy a kor vérségi-rokonsági viszonyait esetenként milyen könnyedén kezelték és igen gyakran áthágták – mind a szerelmi, mind pedig a házasodási szokásokban. Nem nehéz elképzelni, hogy ha ez a szenvedély valóban fellobbant a két magányos – György esetében pedig akkor, 1782–1784-ben nyomasztóan magányos – agglegény és édestestvérük szemrevaló (netán kacérkodó?) leánya között; és ha az is igaz lehetett, ha volt némi alapja annak, hogy ez a szenvedély egyszerre kerítette hatalmába a „szerelmi hármast”, akkor ez a fortyogó-emésztő, indulatos érzelmi háború egymagában is több mindent feldúlhatott; különösképpen is a két testőr testvér életében, belső kapcsolataiban, de tágabban tovább kavarrhatta-növelhette a família egyébként is zűrzavaros (anyagi, birtokjogi, adósságbeli etc.) viszonyait.

Az már a szépírói képzelet tartományába tartozhat, hiszen erre nézve semmiféle történeti adattal nem rendelkezünk, amit a képzeletbeli „lélektani játék” folytatásaként megkockáztatunk feltenni: vajon nem kapott-e ezekben a vibrálóan feszült májusi napokban, épp e szenvedélyek mélységes kútjaiban újabb fölkavaró nagy impulzust, háborító „adagot” Bessenyei Boldizsár? Tényszerűen tudjuk, hogy a dinnyeföldi zenebona napjaiban György nem Bercelen, hanem úgymond az Alföldön, nyilván a bihari birtokokon tartózkodott. Azt is tudjuk, hogy két-három nappal a verekedés után érkezett vissza falujába (amikor is rá akartak volna rontani Olasz uramra). Ugyanezek a tanúk azonban 1785 tavaszán azt is tudni vélték, hogy a bihari birtokokra ekkor már véglegesen áttelepült Györggyel Bessenyei Zsuzsanna is „elköltözött az Alföldre”. Vajon nem lehet-e – s ez a szépírói képzelet szüleménye –, hogy az előző esztendő májusában, a dinnyeföldi dulakodás napjaiban ugyanígy együtt mentek volna el néhány napra György és Zsuzsanna – ugyancsak az Alföldre, a Feketetőn lévő udvarházukba? Mert ha így lett volna, akkor nem nehéz elképzelni, mit érezhetett a furcsa

kapcsolat otthon maradt tagja, mennyit gyötrődhetett emiatt az idősebb aggregény! A lélektanból pedig közismert az a belső mechanizmus avagy frusztráció, ami az indulatok áttételes működéséről szól. Igen bátoritanul csak kérdezni szabad: netán ott munkált volna a dinnyeföldi ütések fergeteges indulataiban ez a visszafojtott „szerelmi sérelem” is?

Szemben a két arctalan és ismeretlen hölgygel, a harmadikról viszont majdnem mindent tudunk. Már a világrajövetelét is szorongva várták, mondhatni lélegzet-visszafojtva figyelték a korabeli Európa minden fontos királyi és fejedelmi udvarában. Uralkodásának törvényes vagy törvénytelen volta miatt – érte és ellene – hadseregek háborúztak egymással hosszú éveken át. Európa és a birodalom levéltáraiban roskadásig rakott polcok őrzik a tetteit, döntéseit, utasításait, gondolatait; könyvtárnyi irodalom, elemzés foglalkozik emlékével. Érthető a figyelem: alakja a Habsburg-dinasztia és Európa nőnemű uralkodói közül is messze kimagaslik. Természetes az is, hogy az uralkodó, aki az államiság és a benne élők legmagasabb rangú kifejezője és kifejeződése, hatalmának szétsugárzása révén – ami akkor „Isten kegyelméből” származott – minden rendű-rangú lakójában jelen volt, tudatába bevésődött. Különösen így volt ez a politizáló csoportok rétegeiben. Mint ahogy képmásával is – említettük már – jelen volt pl. Olasz József udvarházában. Protestáns hitvallása ellenére, ha képmásával nem is, de bizonyosan jelen lehetett a Bessenyei famíliában is. A népes család egyes férfi tagjait azonban, tudjuk, személyes sorsukban is megérintette az uralkodónőből szétsugárzó dicsfény, a királynői kegy. Azzal, hogy testőrökként a trón magasának közvetlen közelébe kerülhettek. A Dunamelléki Református Egyházkerület levéltára őrzi azt a levelet, amit Bessenyei Boldizsárnak tulajdonítanak, s amit 1765-ben írt Innsbruckból. A huszonöt éves testőr, aki a királynő férjének, a német-római császárnak hirtelen halálánál mint testőrző szemtanú Innsbruckban jelen volt, levelében azt írta a sebesen szaladgáló királynőről: A császár esetét, aki a szeme előtt kapott gutaütést, az ott szolgáló „laib-lakáj” riadtan és „keserű sírási között” szaladva vitte meg a felséges császárnénak. A lakájjal együtt rohant azután vissza „ismeretlen sebes járásával mint egy fél holtan az éjjeli vigyázóknak rémulésekre” a királyné, „hogy Felséges Császár örökös Társát még Lélekben érhetné”. Mindhiába. „Már csak

az erőszakos ellenség egészen hatalmában hajtván (ti a császárt), csak az elevenség nélkül való testet engedte látni F. Császárné hiv-Társának, mely nagy Fatum miatt háromszor lévén részese az el ájulásnak” (ti. a császárné). A hirtelen halál miatt „sokkal keserűbb kesergésekkel küszködik” az egész Udvar. Nincs most „olyan kemény szív, aki fájdalmas szorongatások nélkül kesereghetne” – szólt a cikornyásan szövegező, de őszintén megrendült magyar testőr levele 1765. augusztus 19-én.¹³⁸

A királynőnek azonban igazán a nagynevű író és gondolkodó, Bessenyei György pályafutásában jutott kivételes szerep – amint ezt az irodalom művelői igen különféle módokon feltárták, elemezték már. Okkal írtuk azonban az előbb, hogy Mária Teréziáról „majdnem mindent tudunk”. Mert azt például, hogy az uralkodó személyiségének fontos szerepe lehetett a berceli zenebonában, ez ideig nem tudhattuk, hiszen nem írt róla senki sem.

Igen áttételesen ugyan, de Bessenyei György sorsához kapcsolódóan, pontosabban: Bessenyei György személyes sorsának alakulásán keresztül szólt bele nagy erővel Mária Terézia történetünk alakulásába. Láthattuk, egyfelől a református egyházbeli gyanúsítgatások, másfelől viszont a királynői kegy keresése egyszerre készíthették az íróat arra, hogy cserbenhagyta felekezetét. Áttérése előtt bizonyára fölmérte, hogy mivel tudná igazán – látványosan? meggyőzően? – a királynő kegyét, az áttéréseket köztudottan kedvelő-szorgalmazó, hithű katolikus uralkodó tetszését megszerezni. Beszéltünk már arról, hogy Bessenyei György felekezetváltásának hazai lecsapódása minden bizonnyal ott munkált a berceli prédikátor meghurcoltatásában. Megyasszai Molnár István ügye pedig – és erről már hiteles adatok tudósítanak – egyik fontos mozgója, mondhatni erjesztője volt a berceli zenebonának. Mária Terézia szerepének azonban volt egy másik „mozzanata” is. Tetszetősen szólva: amíg Komáromy Barbara a pusztá létével, addig az uralkodónő annak megszűnésével, földi léte befejezésével szólt bele, ugyancsak áttételesen, de számottevő módon a berceli események zajlásába. Azzal tudniillik, hogy az uralkodónő halála után Bessenyei Györgynek egyetlen választása maradt: haza kellett költöznie.

A felekezetváltáson túlmenően éppen a kényszerű hazatérés révén Bessenyei György zenebonabeli, igen aktív és közvetlen szerepéhez aligha férhet kétség. A dinnyeföldi dulakodásból távol-

léte miatt maradhatott ki, hiszen rá néhány napra részese akart volna lenni Olasz Lajos újabb megrohanásának. Néhány héttel később pedig a kukoricagázoltatásnak nemcsak részese, de láthatóan vezetője, vezérlője éppen ő volt. Tettei s az ellenlábast becsmérő „nyilatkozata” egybehangzóan látszanak tanúskodni arról, hogy Olasz Lajost ő sem kedvelte, nagyon-nagyon megvethette, már-már emberszámba is alig vette. (Tudjuk, hogy Olasz Lajos erre – többnyire? sokszor? – adott okot, mondhatni egyenesen rászolgált.) Az indulatok gerjesztésében, nem lehet kétséges, nagy szerepe lehetett a világlátott nagy embernek is.

Ez a robusztus-darabos alkatú és tehetségű ember, sorsának egyik különlegesen nyomasztó szakaszában, a pusztá jelenlétével is jócskán belekavarhatott a családi és a falubeli dráma közjátékába. Emberi tulajdonságai – mintegy kisugárzóan – bizonyosan ott munkáltak a zenebona fölszításában is. Szebben és emelkedettebben fogalmazva, talán azt is mondhatnánk: ahogy Bessenyei György 1772-től írói „berobbanásával”, magvas mondandóival Bécsben, az udvari-testőri és a magyar szellemi élet felsőbb szféráiban kavart maga körül szellemi vihart, tíz évvel később itt az eldugott Tiszaparti településen ugyanaz a – kudarcok miatt még inkább – feszengő erő szíthatta, kavarhatta, ha akaratlanul is, ha közvetetten is az indulatokat. Ez az európai mértékű szellem azonban közvetlenebb módon is szította a faluban a feszültséget, hiszen kukoricásokat gázoltatott le, pörösködött, fenyegetett, ítélezett, gyalázkodott irgalmatlanul, a vérfertőzés gyanújába keveredett, jobbágyokat vett el talán szabálytalanul, a hulló vagydon darabjait ragadta magához könyörtelenül, dúlt-fúlt – láthatóan úgy élt, tett-vett, mint mennyi társa szerte Magyarországon. Dühödte indulatai és elvakult ítélezései egyszer-másszor kíméletlenül sújtották közvetlen környezetét, idős szüleit és egyik-másik testvérét is.¹³⁹ Beszűkült, elmaradott, magának való lett volna hát ő is, ahogyan a bélyeget annyiszor és annyiféleképpen rásütötték osztályos társaira? Vagy netán a „szörnyetegség” a köznemesi-földesúri létformából fakadt volna? A „vidéki nemes” és a „provinciális magyar” ellenszenvesre rajzolt, megvetett és pellengérré állított arculata ütközött volna ki belőle is? De hát hogyan lehetett volna éppen Bessenyei György, a világlátott, művelt, európai látókörű magyar provinciális, földhöz ragadt nemes, hogyan is lehetett volna éppen ő „mucsai magyar”?

Ítélnünk lehet – szabad? – így is, úgy is? Ám innen nézve ugyan már múlttá lett, de akkor még a jövőt jelentő, a jövőbe futó-vesző ún. családi mozgások bizony igen lehangoló pályát írtak le. Mert a Bessenyei család a példátlan XVIII. századi gyermekáldás és a nagy tehetségű író kibocsátása, fölszikkasztása után nem sokkal – mintha ez lett volna utolsó nagy lobbanása – „kimúlt” a faluból. Mintha utoljára tört volna föl a família „genetikus” ereje. Birtokaik, a hajdani törzsvagyon, akárcsak az ősök földi maradványai, elenyésztek, szétporladtak. Tiszabercelen csupán a női ág (Csoma), a szomszédos Gáván és Paszabon egy ideig még a fíúág is folytatta, apadó vagyonnal és hanyatló tempóban, a hajdanában nagy időket látott família „vérvonalát”. Aztán ott is kihaltak vagy éppenséggel eltávoztak más tájakra, belefolytak más családok követhetetlen hullámzásaiba. Csupán a berceli udvarházat mentette meg a szerencse az enyészettől. És a szellem alkotása fénylik át az időn – udvarháznál, vagyonnál és ércnél maradandóbban. A zenebonáról készített jegyzőkönyvek, iratok fakuló lapjai pedig a megyei levéltárban pihennek, pislákolnak. Ezt a pislákolást próbáltuk föléleszteni, gyertyalángot gyújtva az irdatlan időnek.

Fejtegetéseink során gyakran, sőt sokszor kellett leírnunk a ma már ritkábban használatos fogalmat: „zenebona”. A kétagú szó előtagja a történeti etimológia szerint a „zeng” ige családjába tartozik. A „zeng” szóból azután önállósult a „zene” szavunk, s a korábban mély hangú „zana” szóból lett a „zene”. Éppen ezért az utótag, a „bona” kialakulására kétféle magyarázatot is lehetségesnek tart a nyelvtudomány: 1. „vagy a zana előtag játszi ikresedése (pl. tarkabarka) játszódott le; 2. vagy a »bong« ige családjába tartozó igenévi forma (pl. cseng-bong)” kapcsolódott össze az előtaggal.¹⁴⁰ A jellegzetes fogalom igen sűrűn fordult elő a berceli események idején országszerte, mondhatni közszájon forgó fogalom volt megannyi közéleti jelenség jelölésére. Ezért a nyelvtörténeti eredetnél ezúttal fontosabbnak gondoljuk a fogalom tartalmát, azt, amit jelöltek vagy jelölni szándékoztak vele. Láthatóan igen széles az a társadalmi-emberi jelenségcsoport, amit a fogalommal lefedni, kifejezni tudtak és akartak: „zaj, lárma, zshivaj, ricsaj, hangzavar (csendháborítás), csatazaj, veszekedés, civakodás, perpatvar, felfordulás, összetűzés, hangoskodás, ramazuri, patába, rumli, ribillió, zrí, hajcihő, cirkusz, botrány, skandalum”.¹⁴¹

A korabeli szótárak, jelesül is a Pápai-Páriz-féle 1767-es kiadása szerint a „zenebona” főnévnek latinban a „tumultus” és „strepitus” (a németben „Aufruhr” és „Lerm”) szavak felelnek meg. A „tumultus” magyar megfelelője viszont a „fel-háborodás”, „tsatepaté”, „zenebona” és a „zendülés” lenne, míg a „strepitus”-é a „zörgés”, „zörgetés”, a „strepitus huminum”-ot pedig a „sokaság zajgása”-nak mondja a szótárkészítő. A „tumultuosus” melléknév jelentését a „zenebonálás”, „tsatépatés” mellett még a „háborús” és „zürzavaros” jelentéssel egészíti ki.¹⁴² Ezek szerint a „zenebona” jelentése és jelentésváltozatai – felháborodás, csetepaté, zendülés, háborús, zürzavaros, zörgés, zörgetés, zajgás – akkor inkább komolyabb és komorabb tartalmakat hordoztak. Nélkülözték azt a szélesebb „jelentésmezőt”, amit a nyelvészek értelmezése szerint a fogalom ma hordozhat; nevezetesen a drámaibb tartalmak mellett a komikusabb (már-már nevetséges) jelentésváltozatokat, mint a „hajcihő”, „ramazuri”, „patália”, „cirkusz”, „botrány” etc.

Amint a rokon értelmű szavak, a szinonimák gazdag választéka mutatja, ma minden kisebb-nagyobb egyéni és közösségi konfliktus, a véres megütközésektől a botrányos és cirkuszos hajcihőig oda vonható a „zenebona” fogalma körébe. A szinonimákból elhagyva a színes árnyalatokat, sarkítva és egyszerűsítve a jelenséghalmazt, mit takarhatott, mi lehetett hát a berceli zenebona? Tragédia vagy komédia lett volna? Dráma vagy vígjáték? Zajos kurjongatás, lázadás vagy népitélet? Elemei alighanem ennek is, annak is föllelhetők benne. A tünetek és események súrolhatták akár a zendülés-lázadás, akár a kacifántos-nevetséges jelenségek határát. Napóleon az oroszországi kudarc után, a bercelinél valamivel nagyobb és véresebb „zenebonából” magányosan sietve vissza, a végzetes vállalkozásról Varsó tájékán mondotta: „A fenségest a nevetségestől csak egy lépés választja el. Ítéljen az utókor!”¹⁴³ Egy-egy zenebona, maga a mikrotörténelem mintha mintázná a nagyobbakat? Vagy fordítva? Egy-egy nagy esemény, netán minden nagy esemény valójában csak „megsokszorozott” tömbje, hatalmas sűrítménye lenne a lármas, zenebonás kicsiknek? Így mutatná fel magát a mikrotörténelemben a makrotörténelem?

A történések szálait, ok és okozati összefüggéseit úgy próbáltuk fölfejtetni, majd újra összeszőni, hogy a berceli zenebona logikusnak gondolt magyarázatát megeljük, zajlását tőlünk telhetően le-

írjuk. Számos szálon haladva, valóban elő-előtűntek azok a közelebbi-távolabbi, sőt egészen távoli mozgatók, ide-oda indázó fejlemények, fejleményt gerjesztő okok, ütközések, amelyek felfedni, érthetőbbé tenni látszottak a történelmi pillanatot. Az adatok által határolt keretek között ugyan, de a konfliktus minden lehetséges mozzanatát megpróbáltuk számba venni, bemutatni. Ennek folytán azt is gondolhatnánk: mindent tudnánk talán? Szó sincs róla! Láthattuk: számtalanszor kellett egy-egy adat, ügy, esemény, fejlemény vagy bármi más kapcsán azt írunk: nem tudjuk, ki állhatott a dolgok mögött, mi lehetett a szándék készítője, az esemény mozgatója.

Nem tudjuk hát eldönteni: mi az, amit sikerült és mi az, amit nem sikerült a történelmi pillanatból megragadni. De ha egyetlen parányi pillanatban – a berceli zenebonában – is több a bizonytalanság, mint a bizonyosság, akkor mitől lenne nagyobb a bizonyosságunk, ha a mindig pillanatokból álló, összerakódó történésekből – a kicsiktől a legnagyobbakig – többet vagy sokat vetünk vizsgálat alá, többet vagy sokat rakunk egymás mellé, értelmezünk egymás után? Ha csupán egyetlen pillanat megragadhatósága ennyire bizonytalan, akkor a sok-sok pillanaté, a növekmény arányában, miért lenne bizonyosabb? Innen nézve akár az is megkérdendő: ha a pillanatokat megsokszorozva mintegy sorozatláncba fűzzük, alakzattá formáljuk, attól vajon hiteles és megbízható lesz-e a „trend”, a „vonulat”, a „képződmény”, a „törvényszerűség”? Netán a homokra építünk, légvárakat emelünk talán, amikor elménk ezekből „tudományosan megalapozott” történelmet próbál szerkeszteni, konstruálni? A tudományosnak állított történelem- és társadalomkép végül is amolyan elmeszülemény, logikusnak látszó és szemet kápráztató bűvészmutatvány volna csupán?

Vajon a tudományos tudásban csalódott Faust kétségbeesett szavai illenének talán ide is?¹⁴⁴

„Und sehe, dass wir nichts wissen können.
Das will mir schier das Herz verbrennen.”

„S látom, hogy tudunk – semmit sem lehet.
Ez tüzes lánggal marja szívemet.”

JEGYZETEK

A ZENEBOA ÉS FORRÁSAI

- ¹ Nyíregyházi Állami Levéltár (a továbbiakban: Ny.Á.L.), Szabolcs vármegye nemesi törvényszékének iratai. Fasc. Inquisitionum XIII. A most említett irategységen belül több csomóban és több szám alatt jelzetelt iratok valóban gazdag anyagára támaszkodik ez a tanulmány. Ezen belül is módfelett értékesek az említett tanúkihallgatási jegyzőkönyvek. Terjedelmük, más iratokkal együtt, több száz főlóra rúg. El kell mondanunk, hogy az iratok Merényi Oszkár szerint Bessenyei György Nyíregyházán való újratemetése táján kerültek a megyei levéltárba. A zömmel a zenebona ügyében keletkezett iratokat állítólag egy bakonszegi tanító őrizte meg addig, s adta át ekkor a levéltárnak. Az iratokból, inkább csak szemezgetve belőlük, két kisebb közleményt is publikált a *Szabolcs-Szatmári Szemlében* Merényi Oszkár, ígérve, hogy a teljes anyagot önálló könyv alakban kívánja majd publikálni. Ám a könyv, általunk ismeretlen okokból, nem jelent meg. Merényi Oszkár: Ismeretlen dokumentumok Bessenyei György életéből. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1956. 62–65. p.; Uő: Ismeretlen Bessenyei dokumentumok (1783–87). *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1967. 3. sz. A publikált anyag töredéke annak az irategyüttesnek, amelyre a mostani elemzésünk támaszkodik. Azt is el kell végül mondanunk, hogy a roppant értékes és érdekes forrásanyagra nem az általunk korábban nem ismert Merényi-féle publikációk nyomán bukkantunk, hanem arra a Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár korábbi igazgatója, a kimagasló néprajzos-történész, dr. Balogh István hívta fel a figyelmemet az 1980-as évek derekán. Ha ehhez képest megkésve is, de a becses forrásanyag feldolgozására 1998 és 1999-ben így kerülhetett sor.
- ² A jegyzőkönyvek a mindennapi életmenettől, a megszokottól eltérő eseményeket tárnak elénk. Bizonyára ennek is köszönhető, hogy a „zenebona” fordulatai az izes tanúvallomások színesen árnyaló nyelvezete révén – amint ezt a következő oldalakon tapasztalhatjuk majd – valósággal megelevenednek előttünk. Mintha film peregne, annyira életszerű, mozgalmas ez a képsor. Ennek érzékeltetését is szeretné szolgálni, hogy a jegyzőkönyveket a „cselekmények” bemutatása során a szokásosnál többször s esetenként talán hosszabban idézzük.
- ³ A dülönév eltérő írásmódja – a Lápos- vagy Lapos-szög – a források eltérő írásmódját tükrözi. A két fogalom jelentéstartalma közti különbség nyil-

vánvaló. Az általunk használt tanúvallomásokban rendszerint Lapos (Laput)-szögnek írják. A Rétköz kiváló etnográfusa ezt írja: „Laposszög. Az 1780-as térképen a délkeleti határcsúcs a Tenkely déli része. Ma (azaz a két háború között) nem ismerik.” Kiss Lajos: *Régi Rétköz*. Bp., 1961.

⁴ Ny.Á.L. i. h. Fasc. XIII. 220–222. Fol. 1785. febr.

⁵ Uo. 223. Fol. 1785. márc.

⁶ Az illetékes megyei hatóság, több hónappal a dinnyeföldi események után, 1785 februárjában, majd márciusban és májusban küldte a szokásos deputációkat, hogy a szükséges tanúkihallgatásokat bonyolítsák le. Az érintett felek panaszos beadványait követve, egy-egy ilyen alkalomra külön-külön kérdéscsoportokat alakítottak ki, s a kapott válaszokat ennek sorrendjében jegyezték fel. A kérdéscsoportokkal külön is foglalkozunk majd.

⁷ Nemes Márky Mihály (róla szó volt már) ezzel kapcsolatosan azt vallotta: az esetnél ő maga ugyan nem volt jelen, de „sokaktól hallotta”, hogy „ámbár Olasz Uram kapuját bé csukatta is” a támadók előtt, „mind azáltal kerítése tetején mind maga Bessenyei Boldizsár Uram, mind pedig a több vele lévő emberek is, sok tiltása után Olasz Úrnak, bé ugrándozván, rajta mentek”. Ám a „szép beszéd” lecsillapította őket. Ny.Á.L. i. h. 57., ill. 224. Fol. 1785. márc.

⁸ Uo. 225. Fol. 1785. márc.

⁹ Uo. 66. Fol. (137. és 139.) 1785. márc.; 225. Fol. febr.

¹⁰ Csak következtetni tudunk a közelebbi időpontra. A tengerit ugyanis a marha- és sertécsordával gázoltatták le, és mint látni fogjuk majd, az egyik helybeli nemes a kapójával vagdosgatta ki az állatok után épen maradt zsenge kukoricákat. A legázoltatott zsenge, növekedőben lévő kukoricából arra következtethetünk, hogy az eset valamikor júniusban (esetleg júliusban) lehetett. Vagyis néhány héttel a dinnyeföldi dulakodás után.

¹¹ Ny.Á.L. i. h. 214. Fol. 1785. márc.

¹² Lényegét illetően hasonlóképpen adták elő a legázoltatás történetét a meghallgatott tanúk valamennyien. Ny.Á.L. i. h. 212–216. Fol. 1785. márc. Az „ökonómus” külön is hangsúlyozta, hogy a szóban forgó kaszáló a jászói prépostság és Olasz Lajos majorsági rétje volt. Az elbitangolt területen a fű akkorára nőtt már, hogy „azt több helyen kaszálni lehetett volna”. „A ráhajtott állat-csordák” azonban annyira „eldéboltatták, hogy annak akkor idén egy szál hasznát sem vette a tekintetes Uraság”.

¹³ Az előbb idézett „ökonómus”, Oláh István azt vallotta, hogy a Körtvélyes-szeget „mintegy öt vagy hat évvel tekintetes szolgabíró uram jelenlétében a lakosok megegyezéséből ragasztotta Olasz Uram a Csekes Eregjárásához”. Ny.Á.L. i. h. 215. Fol. 1785. márc.

- ¹⁴ Uo. 292. Fol. 1785. máj. Az idézet Bakó Mihály helybeli nemes vallo-
másából való.
- ¹⁵ Uo. 123–124. Fol. 1785. febr. Ugyanezt állította Balogh Mihály nemes
(uo. 143. Fol.), Drótos György jobbágy (uo. 137. Fol.).
- ¹⁶ Uo. 107–108. Fol. 1785. márc.
- ¹⁷ Az időpontra mindössze Drótos György tanúvallomásából lehet vala-
melyest következtetni. Az esetről ugyanis azt állította, hogy az „most
legközelebb” történt, azaz a február 17-én keltezett tanúkihallgatások
időpontjához igen közel. Uo. 138. Fol. 1785. febr. De a „kemény” téli
időszak mellett szól az is, hogy a Tisza-parti, zömmel mocsaras, ártéri
erdőket csak a téli fagy beállta után lehetett hasznosítani, a fát ugyanis a
befagyott vizeken-mocsarakon át lehetett elszállítani.
- ¹⁸ Uo. 96. Fol. 1785. febr. Nagy István és Márky Mihály vallomása.
- ¹⁹ Ormos János tanú nem tudta ugyan, hogy Boldizsár uram emberei
hányan is lehettek, ám akikkel akkor személyesen találkozott, azok a
következők voltak: Szombati János, Akkai János, Nagy Ferenc és Sárga
Tóth György. Ő is megerősíti, hogy az elszedett fejszék árát „bé itták”.
Uo. 189. Fol. 1785. márc. Albert János jobbágy azt vallotta, hogy a
parasztkok összesen kilencen voltak. Az előbb említetteken kívül még
Görömbei György, Kádas György, Akkai Mihály, Albert István és Gön-
czi György. Uo. 191., 193. Fol. 1785. márc. 19.
- ²⁰ Bakó Mihály vallomásával szó szerint egybehangzóak Nagy Mihály,
Tóth János, Bakó András, Bakó Ferenc, Görömbei György, Márky
Ferenc és Szombati János vallomásai. Tudjuk, hogy az említett szemé-
lyek valamennyien érintettek voltak az Olasz-ellenes akciókban. Más-
részt a szó szerint ismételtetett feleletek támaszthatnak bennünk némi
kétséget a vallomások hitelességét illetően. Uo. 284–318. Fol. 1785. máj.
- ²¹ Drótos György, Olasz Lajos negyedtelkes, szabadmenetelű jobbágya
egyenesen azt állította, hogy földesura kizárólag csak karónak való
tölgyfagallyakat hozatott az erdőről. Egyébként „amióta Olasz Uram
Berczelre jött lakni, sokat igyekezett azon, hogy azt (ti. az erdőt) tila-
lomba tarthassa”. Ám éppen a Bessenyei család – így a tanú – „s
egynéhány berczeli Paraszt és Nemes emberek miatt jó rendet annak
tilalmazása eránt nem lehet tartani”. Uo. 108., 122–123., 138. Fol. 1785.
febr.
- ²² A testvérek között zajló, a zenebonával közel egyidejű civakodások,
indulatoskodások részletezésére később, a család belső ügyeinek tárgya-
lása kapcsán visszatérünk majd.
- ²³ Forrásaink arról sajnos keveset szólnak, hogy mik is voltak hát Molnár
István kifogásolt „excessusai”, rendbontó kihágásai. Annyi bizonyos,
hogy erős akarátú ember lehetett, aki nemigen ijedhetett meg a saját
árnyékától. Miszen volt bátorsága (hite, lelkiereje) szembeszegülni a

- felettes egyházi döntésekkel, az elmozdítottasáról szóló határozat végrehajtását – szembeszegülve a helyszínrre kivonult esperessel! – egyszerűen megtagadta. A prédikátor ügyének részletes kibontását a megfelelő helyen végezzük majd el. Ny.Á.L. i. h. 126., 212. Fol. 1785. márc.
- ²⁴ Uo. 121. Fol. 1785. febr. 17. Nemes Márky Mihály vallomása.
- ²⁵ A pallosjogra, amit hajdanában a Bessenyei család valóban megszerzett magának, joggal hivatkoztak. A család pallosjogáról Széll Farkas monográfiája is beszél. Széll szerint ezt a jogot Mátyás király adományozta Bessenyei Miklósnak. Széll Farkas: *A nagybesenyői Bessenyei család története*. Bp., 1890, 20. p. Ugyanezt lásd még: Gálos Rezső: *Bessenyei György életrajza*. Bp., 1951, 10. p.; Ny.Á.L. 122. Fol. 1785. febr. 17.
- ²⁶ Ny.Á.L. i. h. No. 13. 1784. jún. 19. A következő rövid fejtegetés erre e beadványra támaszkodik, ebből valók az idézetek is.
- ²⁷ Uo. 199–235. Fol. 1784. júl. és aug.
- ²⁸ A hosszúra nyúlt pereskedést jelzi az a „Projectum Amicae” (megbékélési tervezet) is, amit tíz évvel a zenebona után, 1794-ben terjesztett elő Bessenyei Boldizsár és a többi berceli közbirtokos. A tervezet részleteivel később, a megfelelő témakörök tárgyalása során foglalkozunk még. Ny.Á.L. i. h. 1794. máj. 2. Projectum Amicae.
- ²⁹ Jellemző példaként említhető, hogy a dinnyeföldi dulakodásokra összpontosító kérdéskötegekben a 18 fő kérdésen belül volt rá eset, hogy egy-egy kérdést 12–20 alkérdés bontott további részletekre. A Bessenyeiek beadványa alapján pedig 24 hatalmaskodásra rúgott Olasz Lajos „bűnlajstroma”. Ny.Á.L. i. h. 220–225. Fol. 1785. máj.; 236–238. Fol. 1785. márc.
- ³⁰ A szóban forgó munkákra a megfelelő helyeken hivatkozunk, előzetes felsorolásuktól itt eltekinthetünk.
- ³¹ Jegyzetelésünkben eddig – és ezután is – ezért használjuk a megadott irategységen belül a fóliószámot és a másolatban is rögzített felvételi időpontot. Ezek jelölik ugyanis a szóban forgó forrás pontos levéltári lelőhelyét. Feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy a másolatok pontosak és hitelesek. Az 1785. márc. 17-én felvett jegyzőkönyvnek ugyanis megmaradt az eredeti példánya is, így azt módunkban állt összevetni a másolati példánnyal. Ennek alapján állíthatjuk nyugodt lelkiismerettel, hogy néhány, a szövegek lényegét egyáltalán nem érintő helyesírási eltéréstől (pl. az igeikötőt egybeírták az igével etc.) eltekintve, pontos és az eredetinek megfelelő szöveghű másolatot készített a megbízott másoló.
- ³² Ny.Á.L. i. h. 199. Fol. 1784. jún. 24. A királyi tábla az előbbi napon, 1784. jún. 24-én hozta meg döntését Tajkli Miklós nótárius kiküldése ügyében. A döntéstől számított egy hónap múlva már a helyszínen járt a tanúkihallgatásokkal megbízott jegyző úr.

- ³³ Ny.Á.L. i. h. 163. Fol. 1785. máj. 12. Az előírásoknak megfelelően ők hitelesítették ők írták alá a különböző időpontokban és más-más kérdéskörök alapján felvett jegyzőkönyveket.
- ³⁴ Az úrbérrendezést feldolgozó Takács Péter összesítő táblázataiból tudjuk, hogy Isák Istvánnak 1773-ban mindössze egyetlen házatlan zsellére volt Dombrádon, s a két Komjáthy családnak is (nem tudjuk, hogy Mihály melyikhez tartozhatott) mindössze 7 jobbágya és 10 zsellére volt Zalkodon, Tuzséron és Pazonyban. Takács Péter: *Úrbéresek vallomása Szabolcsban, 1772.* Bp., 1991, 196., 200. p.
- ³⁵ Takács Péter: i. m. 188–211. p. Az Ormos nemzetségre külön 204. p.
- ³⁶ Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczy után. In *Úr és paraszt a magyar élet egységében.* Szerk. Eckhardt Sándor. Bp., 1941, 50. p. Ugyanaz: Szabó István: *Jobbágyok, parasztok.* Bp., 1976. Sajtó alá rend. Für Lajos.
- ³⁷ Takács Péter: i. m. 166., 204. p.; Ny.Á.L. Urbárium: Bercel, 1773. Ezen kívül még egy-egy törtelkes jobbágya és egy zsellére volt Bujon, Gáván és Sényőn.
- ³⁸ Ny.Á.L. i. h. 222. Fol. 1785. febr. 17.
- ³⁹ Uo. 68–70. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁴⁰ Uo. 163–195. Fol. 1785. márc. 17. és 19.
- ⁴¹ Uo. 198–235. Fol. 1784. júl. 28. és aug. 8.
- ⁴² Uo. 68–69. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁴³ Uo. 221–222. Fol.
- ⁴⁴ Uo. 201., 223. Fol. 1784. júl. 28., aug. 8.
- ⁴⁵ A szóban forgó jegyzőkönyvi részek mindösszesen 70 fóliót tesznek ki az emlegetett több mint 300 fólióból. Ny.Á.L. i. h. 236–272., 284–318. Fol. 1785. márc. 17.; máj. 12.
- ⁴⁶ Ez a jegyzőkönyvi részegység ugyanis éppen felét teszi ki az említett anyagnak, terjedelme 36 fólióra rúg. Ny.Á.L. i. h. 236–272. Fol. 1785. márc. 17.
- ⁴⁷ Uo. 236–237. Fol. 1785. márc. 17.
- ⁴⁸ A 16 kérdés köré szervezett tanúkihallgatások kitérnek a dinnyeföldi dulakodásra, a kukorica legázoltatására, illetve e hatalmaskodások vélt vagy valós okaira. Uo. 286–288. Fol. 1785. máj. 12.
- ⁴⁹ Fügedi Erik: A nemesség szerepe a középkori megyékben. In *Tanulmányok Kisvárdai történetéből.* Szerk. Ács Zoltán. Kisvárdai, 1983, 28–29. p.

FALUKÉP ÉS TÁRSADALOM

- ¹ Dányi Dezső – Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás.* Bp., 1960, 158–161. p. Mint ismeretes, a foglalkozási-rendi minősítésnél a nemesek esetében a családfőknél kívül összeírtak minden nemes férfit, függetlenül

az életkorától, a parasztknál-jobbágyoknál viszont csak a család- vagy háztartásfőt és mellettük egy-egy örököst, és megint más szempontokat követtek a zsellérek esetében. Az utóbbi valójában gyűjtőfogalom volt: magába foglalta a házas és házatlan zselléreket, a földesúri szolgálkat és majorsági cselédeket, a bányamunkásokat (mindenütt a családfőket), noha nem egyértelműen, de ide kellett volna sorolni a megelőző rovatokból kimaradt negyvenévesnél idősebb férfiakat, a katonai szolgálatra alkalmatlanokat, a nős papok fiúgyermekait. Az „Egyéb” rovatba pedig az előbbi rovatokból kimaradt s katonai szolgálatra alkalmas férfiakat kellett (volna) összeírni. I. m. 11–12. p.

² A század népesedési és családszerkezeti kérdéseit boncoló szakirodalom ma már meglehetősen gazdagnak mondható. Éppen ezért a könyvészeti adatok helyett elegendőnek látszik, ha itt a fontosabb írások-elemzések szerzőire utalunk. Ezek: Andorka Rudolf, Benda Gyula, Dávid Zoltán, Faragó Tamás, Kovacsics József, Kováts Zoltán, Perjés Géza, Thirring Lajos, Wellmann Imre.

³ Réfi Oszkó Magdolna: *Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században*. Nyíregyháza, 1997, 32–33. p.

⁴ Pók Judit: *Szabolcs vármegye (1782–1785)*. Nyíregyháza, 1996, 50–51., 68–69. p.

⁵ Kormány Gyula: Népeség és településföldrajzi sajátosságok a Rétközben. In *Acta Academicae Pedagogicae Nyíregyháziensis*. Tom. 7. Nyíregyháza, 1977, 43. p.

⁶ Ny.Á.L. T.219. Declinatio Geometrica Territorii Possessionis Berczel. 1780. szept. A térkép Berczel falu határát ábrázolja, benne a települést pontosan kivehető házaival, utcáival.

⁷ Uo. T.209. Berczel község belső telki úrbéri jelen állományainak térképe, 1858. A településtörténeti irodalom számos módon vizsgálta és osztályozta már a falvak különböző településtípusait. Elegendő itt a fontosabb s az általunk vizsgált tájjal is foglalkozó munkákra hivatkozni. Szabó István: *A középkori magyar falu*. Bp., 1969; Györffy István: *Magyar falu – magyar ház*. Bp., 1943; Uő: *Az alföldi parasztház*. Bp., 1929; Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz*. Bp., 1963; Gilyén Nándor – Mendele Ferenc – Tóth János: *A Felső-Tiszavidék néprajzi építészete*. Bp., 1975, 9–36. p.

⁸ Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon, X–XV. század*. Bp., 1966.; Uő: *A középkori magyar falu*. Bp., 1969; Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. Bp., 1971.

⁹ Ny.Á.L. T.209. 1858. Sajátos, hogy a szóban forgó térkép elkészülte idején, 1858-ban már egyik kúriában sem az a família lakott, amelyik a zenebona idején. A Bessenyei-házban talán az egyik nőági leszármazott, a Csoma család gyermekei-unokái laktak, de az is lehet, hogy ekkor már az Inczédi család tulajdonába került a telek és a ház. Az Olasz Lajos által emelt (bővített? újjáépített?) kúriában pedig Rozália lánya második há-

- zasságából való gyermeke(i?), a Kömmerling család lakott. Páll István: *Tiszabercel*. Bessenyei Emlékház. Nyíregyháza, 1997, 6–7. p.
- ¹⁰ Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 8. p.
- ¹¹ Pók Judit: i. m. 50–51., 68–69. p.
- ¹² A nagyfokú eltérésekre aligha szolgáltatathat magyarázatot az a körülmény, hogy a felmérések és ábrázolások során nem csupán a lakó-, hanem az egyéb (pl. gazdasági) építményeket is felvették, rögzítették. Hiszen az eltérés éppen a katonai térképek kisebb számú ábrázolása és a népszámláláskori adatok között mutatkozott. Vagyis a térképlapokon látható épületalaprajzok is bizonyosan csak a lakóházakat tüntették fel, vagy éppenséggel azok közül sem valamennyit. Itt kell utalni a katonai térképek szöveges leírásainak esetleges pontatlanságára, amit Vencsellő vonatkozásában szóvá tett már a Rétköz monográfusa, Réfi Oszkó Magdolna: i. m. 49. p. A leírás ugyanis Bercel esetében pl. mindössze a kálvinista templomot említi „szilárd falú” épületként, holott, mint szó volt már róla, valójában szilárd falazatú volt a Bessenyei-kúria s minden bizonnyal az lehetett Olasz Lajos residentialis háza is.
- ¹³ Kiss Lajos: *Régi Rétköz*. Bp., 1961; Uő: A Rétköz régi tűzhelyei. *Néprajzi Értésítő*, 1932. 1. sz.; Erdész Sándor: *Nyírség*. Bp., 1974, 135–149. p.; Balogh István: A Szabolcs-szatmári falvak és parasztházak. In *Szabolcs-Szatmár megyei Történelmi Olvasókönyv*. Nyíregyháza, 1975, 105–117. p.; Páll István: *Szabolcs megye népi építkezése a XIX. század közepén*. Szentendre, 1987.; Balassa Iván: *Lápok, falvak, emberek*. Bp., 1975, 122–138. p.
- ¹⁴ Kimondottan a Rétköz falvaira nézve s eredeti forrásokra támaszkodva alapos elemzését adja a korabeli „falukép”-nek Réfi Oszkó Magdolna: i. m. 33–49. p.
- ¹⁵ H. Flórián Mária: *Felső-Tiszavidék*. Szentendre, 1978, 11–64. p.
- ¹⁶ Mint ismeretes – utaltunk már erre –, más szempontokat követtek az egyes társadalmi csoportok összeírásánál. Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 11–12. p.
- ¹⁷ Országos Levéltár (a továbbiakban: O. L.) Helytartótanácsi Levéltár (HtL.) Departmentum Urbariale, tabella urbariale. Tabellák. Bercel, Gáva, Ibrány, Paszab. 1772.
- ¹⁸ Ha egy-egy településen – írják a népszámlálás adatait közlő szerzők – „az örökösök száma nagyobb, mint a polgárok és parasztok együttes száma, ennek magyarázata az, hogy ott több özvegyasszonyt írtak össze”, akiket nem a birtokosok-tulajdonosok, hanem az „Asszonyi nép” rovatába tettek. Ám ha kevesebb az örökös, mint eseteinkben is, arra nézve nem adnak a szerzők magyarázatot. Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 12. p.
- ¹⁹ Hangsúlyoznunk a falvak agrár jellegét azért szükséges, mert a „zsellérek” rovatába kellett felvenni a bányászokat, a hajókon szolgálókat, az „útesinálókat” is. Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 13. p.

- ²⁰ Felhő Ibolya: *Az úrbéres viszonyok Magyarországon Mária Terézia korában* Bp., 1970.
- ²¹ Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. XXXV. No. 68. 1774. Nemesi összeírások. Gáva, Bercel, Paszab, Ibrány. Feltétlenül el kell mondanunk, hogy a most idézett nemesi összeírások alapján határozható meg a helyben lakó nemes családok száma, míg a jobbágy- és zsellércsaládokat – más források hiányában – az urbárium tabellája szerint számolták össze, noha tudjuk, hogy az utóbbi távrolról sem fedi a ténylegesen alávetett népesség családszámát.
- ²² Réfi Oszkó Magdolna: i. m. 42–43. p. A szerző adatai szerint azonban nem csupán az általunk vizsgált négy település, de az egész Rétköz esetében is hasonlóan nagy volt a különbség a két felmérés családszáma között: 1773/74-ben 1013, 1784-ben pedig 2707 családot, vagyis 1694 családdal többet írtak össze. Egész Szabolcs megyében pedig az 1772-es 8623-mal szemben 1784-ben 20 095-öt számoltak össze, azaz 11 472 családdal többet – állapította meg Takács Péter: i. m. 116–117. p. A két összeírás közti nagy különbséget látva, írta ugyanő, „csak találgatásokba bocsátkozhatnánk, ami könnyen vezethetne tévútra”.
- ²³ O.L. i. h. (Urbárium) 1772.
- ²⁴ Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái*. Bp., 1967, 216–236. p.
- ²⁵ Csapodi Csaba: A falu élete. In *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Dománovszky Sándor. IV. köt. 1935, 366. p. Ugyanezt hangoztatták Varga János és Wellmann Imre is többször idézett munkáikban. A tapolcai járás viszonyait vizsgáló tanulmány arról adott számot, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés előtt a 72 település közül 11-ben urbárium, 41 helységben valamilyen kontraktus, 16 faluban pedig az „usus” szerint szolgáltak a jobbágyok. Horváth Zita: A tapolcai járás úrbéres viszonyai a Mária Terézia-féle úrbérrendezést megelőző évtizedekben. In *Zalai történeti tanulmányok*, 42. köt. Szerk. Káli Csaba. Zalaegerszeg, 1997, 124. p.
- ²⁶ Történetírásunk érintőlegesen és más-más szempontok alapján ugyan, de foglalkozott már a jobbágyi telekrendszer kérdésével. Mint közismert, elsőként Szabó István fordított nagy figyelmet korai, majd kései tanulmányaiban, könyveiben a „telek” kialakulásának és a telekrendszer történeti útjának bemutatására, elemzésére. Igen fontos eredmények születtek Maksay Ferenc, Wellmann Imre és Varga János munkássága nyomán – hogy csak az országosan ismert történészekre és az országos kitekintésű történeti feldolgozásokra utaljunk. Munkáik könyvészeti adatokat tartalmazó felsorolásától, úgy hiszem, ezúttal eltekinthetünk. Ám az általunk fölített kérdésekre megnyugtató válasz az ő munkáik alapján sem adható. Nyilvánvaló, hogy biztonságos feleletet csak az egyes helyeken, az eltérő tájakon és a korabeli birtoklási viszonyok

területén végzett ún. „mélyfúrások” elvégzése után, azoknak ismeretében adhatunk. A munkát nem csupán a Mária Terézia-féle úrbérrendezés végrehajtásának jobb megismerése végett lenne szükséges elvégezni, hanem ama messze ható következmény miatt is, hogy a magyarországi jobbágyfelszabadítás jellegéből adódóan, mint ismeretes, 1945-ig az úrbérrendezéskor rögzített állapotok nagymértékben megszabták a magyarországi földbirtokmegoszlás rendjét. Vagyis hogy az úrbéri tabellákba bejegyzett adatok közel kétszáz évre eldöntötték a jobbágyi-paraszti és nemesi-földesúri, majd a polgári földbirtokrendszer magyarországi tartalmát és jellegét.

²⁷ Takács Péter: i. m. (1991) 95. p.

²⁸ Takács Péter: i. m. (1991) 33–34. p. Másutt ugyancsak ő azt írta, hogy a telekrendszer szilárd térfogatú azért sem lehetett a megyében, „mert a községek határai rendezetlenek” voltak, s ez összefüggött a megyében tapasztalható viszonylagos „földbőséggel” is – ami nem zárta ki, hogy egyes települések parasztjai a szántóföld hiányáról vagy annak igen szűkös voltáról beszéltek. Uo. 18. p.

²⁹ Simonffy Emil: Elkülönítések és tagosítások. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. Szerk. Szabó István. Bp., 1965, I–II. köt.

³⁰ Nagyon fontos az a másik, ezzel kapcsolatos megállapítása is – amire más összefüggésben visszatérünk még –, hogy „a XVIII. század utolsó harmadában, Szabolcs megyében az úrbéres lakosság körében, de a nemesek körében sem örvendett olyan nagy becsnek a szántóföld, mint azt manapság hisszük”. Takács Péter: i. m. (1991) 35. p.

³¹ Takács Péter: A dadai járás parasztjainak vallomásai, 1772. *Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Közleményei*, 1987, 97. p.

³² Takács Péter: i. m. (1987) 97–102. p.

³³ Takács Péter: i. m. (1987) 21–23., 86. p.

³⁴ Ny.Á.L. i. h. 6. cs.1–4. Fol. Olasz Rozália vagyontkimutatása, 1837. szept. 22.

³⁵ Nincs magyarázat arra nézve, hogy egyik helyen miért fizették és a másikon miért nem fizették a dézsmát a minden tekintetben azonos adottságú települések, Gáva és Bercel jobbágjai, amikor még a földesuraságaik is részint ugyanazok a köznemesi családok voltak. Takács Péter: i. m. (1987) 24., 86–87., 143–144. p.

³⁶ Nyilvánvaló, a mostoha természeti adottságokkal függött össze, hogy a jobbágytelki föld igen kevés volt. Ezért lett az urbáriumba fölvetett valamennyi telek egynyolcados s esett itt Paszabon egy-egy ilyen tört telekre 4–4 hold föld csupán.

³⁷ Szabó Dezső: *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában*. I. Bp., 1933; Vörös Károly: Az 1765–1766-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarorszá-*

- gon, 1711–1790. Bp., 1952, 290–384. p.; Felhő Ibolya: A Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek. In *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1957, 200–223. p.; Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl. Szerk. Felhő Ibolya. Bp., 1970; Wellmann Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében tulajdon vallomásainak tükrében. Bp., 1968. *Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok*.
- ³⁸ Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Bp., 1979, 67–69. p.
- ³⁹ Ezúttal Szabó Dezső, Szabó István korábbi – és általunk is idézett – munkáira, majd Wellmann Imre, Varga János és Vörös Károly idevágó tanulmányaira szeretnénk hivatkozni, de hasonló nézeteket hangoztatót a tatai-gesztesi uradalom monográfusa, Szabad György és e sorok írója is korábbi tanulmányaiban.
- ⁴⁰ Für Lajos: *Jobbágyföld – parasztföld*. Bp., 1994, 82–86. p.
- ⁴¹ Takács Péter: i. m. (1991) 34. p.
- ⁴² Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 159. p.
- ⁴³ Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 160–161. p. O.L. i. h. Urbáriumok. Bercel, Gáva, Paszab. 1772–1773.
- ⁴⁴ Uo. Urbáriumok. 1772.
- ⁴⁵ Ny.Á.L. i. h. Fasc. XIII. 6. 6. cs. 1780. ápr. 14.
- ⁴⁶ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 242., ill. 258. Fol. 1785. márc. 19.
- ⁴⁷ O.L. i. h. Urbarium. Paszab. 1773. Urbárium, tabella.
- ⁴⁸ A majorsági zsellérség kialakulásával, majd a jobbágyfelszabadítást követő sorsával számos tanulmány foglalkozott. Összefoglaló áttekintést helyzetükről Szabó István, e sorok írója és Varga János készítettek. Szabó István: A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben. In *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Bp., 1948; Für Lajos: A majorsági zsellérkérdés rendezése. In *Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. Szabó István. Bp., 1960; Für Lajos: *Jobbágyföld – parasztföld*. In *A parasztság a kapitalizmus korában*. Szerk. Szabó István. Bp., 1965, I–II. köt.; Für Lajos: *Jobbágyföld – parasztföld*. Bp., 1994; Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai*. Bp., 1967.
- ⁴⁹ Bay Ferenc: *A birtokrendezési perek természetének rövid vázolata*. Debrecen, 1856, 41. p. A doktriner szabályozásra vonatkozó gondolatot itt is meg kell köszönnöm Szijártó M. István volt tanítványomnak.
- ⁵⁰ Sashegyi Oszkár: *Munkások és parasztok mozgalmái Magyarországon 1849–1867*. Bp., 1959, 115–125. p.
- ⁵¹ Für Lajos: i. m. (1994) 129. p.
- ⁵² Ny.Á.L. XIII. 6. 6. cs. 1–8. Fol. 1849.
- ⁵³ Uo. 3. Fol. 1849.
- ⁵⁴ Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 11., ill. 158. p.

- ⁵⁵ Takács Péter: i. m. (1991) 117–118. p. „A nemesség összlétszáma Szabolcs megyében – írja szerzőnk – 13 506 volt s ez a megye társadalmának 12,93%-a, kerekítve 13% – szemben az országos 5%-kal.” Eszerint a Rétköz nemessége csak alig valamivel haladta meg a megyei átlagot (13,43%). A számok azonban, mint említettük már, számos bizonytalansági elemet tartalmaznak.
- ⁵⁶ Szabó István életműve elsősorban róluk: a rendi világ két nagy alakzatáról szól, idevágó könyveit és tanulmányait hosszan idézhetnénk. A szóban forgó „kúpelméletet” korábban megjelent tanulmányai egyikében fejtegette ki. Szabó István: i. m. 1941, 58–60. p. Tanulmánya újra kiadva: *Jobbágyok, parasztok*. Sajtó alá rendezte s a bevezetőt írta: Für Lajos. Bp., 1978. Érintette ugyanezt a kérdést egy-két évvel korábban megjelent könyvében is. Szabó István: *Ugocsa megye. Magyarság és Nemzetiség*. I. sor. 1. k. Bp., 1937, 85–89., 133–137. p
- ⁵⁷ A nemességre vonatkozó országos és számszerű adatokat a többször idézett Dányi–Dávid-féle kiadvány, a József kori népszámlálás adatait publikáló kötet tartalmaz. Ennek alapján végzett átfogóbb, a teljes lélekszámra vonatkozó számításokat Vörös Károly. A számítások egybehangzóan a népességnek mintegy 5%-ára becsülik, teszik a nemesség országos részarányát az 1780-as években. Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 50–51. p.; Vörös Károly: A társadalmi fejlődés fő vonalai. In *Magyarország története, 1686–1790*. Bp., 1989, I. köt. 675–733. p. Hasonló eredményre jutott a középkori nemesség helyzetét vizsgáló Maksay Ferenc, aki a mohácsi vész környékén a nemesség részarányát kb. 3%-ra, a XVIII. század végén pedig 5%-ra becsülte. Maksay Ferenc: „A sok nemes országa”. In *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Bp., 1984, 290–294. p.
- ⁵⁸ Takács Péter: i. m. (1991) 117–124. p.
- ⁵⁹ Láczy Magdolna: A szabolcsi nemesség rétegződése a 18. század végén. In *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Debrecen, 1997, 277. p.
- ⁶⁰ Pálmány Béla: A magyarországi nemesség társadalmi tagozódása. In *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Szerk. Ódor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter. Debrecen, 1997, 45. p.
- ⁶¹ Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. XXXV. No. 68. 1774. Az összeírtak név szerint a következők voltak: idősb Bessenyei Zsigmond, Gyulai László, Márki Ferenc, Dombrádi András, Bakó Ferenc, Bakó Mihály, id. Bakó András, ifj. Bakó András, Bakó Tamás, Márki János, Márki András, ifj. Márki János, Márki Mihály, Ormos György, Bodó Ignác, Kóti Péter, Veresvári József.
- ⁶² Takács Péter. i. m. (1991) 108–117. p.
- ⁶³ Sajátos módon a nemesi összeírásban semmivel sem jelölték Bodó Ignác gyámgondnoki minőségét, pusztán a nevét vették csak fel a jegyzékbe – akárcsak a többi nemesét. Ebbéli funkcióját és azt is, hogy távol lakó volt,

mint alább látni fogjuk majd, egyéb források segítségével tudtuk kideríteni.

- ⁶⁴ Takács Péter: i. m. (1991) 112. p. A szerző által közölt táblázat Bercelre vonatkozó adatáról van szó, ahol is az említett számítások alapján a szerző a „bentlakó nemesek” számát Bercelen logikusan háromban adta meg. Paszab esetében a szerző által végzett logikus számítások semmilyen tekintetben nem szorulnak korrekcióra, a 9 földesúr közül valóban 4 volt a helyben lakó. Ellenben Gáván a helyben lakó nemes földesurak száma körül már a berceli példánál is sokkal több a bonyodalom. Takács Péter a 28 nemesből 8-at ír helyben lakó földesúrnak. A községet mint „földesuraságot” nem számítva, valójában ennyit vettek fel az urbáriumba. Ám az urbárium szöveges része már csak öt helyben lakó (incolas loci) földesurat említ, közöttük a két Balog testvért (Zsigmond és Miklós). Ugyanakkor az 1774-es nemesi összeírást egybevetve az 1772-es urbáriummal, helyben lakó földesura Gávának mindösszesen 4 volt, közöttük található az ekkor már valóban helyben lakó Bessenyei László is. Ny.Á.L. i. h. Urbáriumok. Gáva. 1774. jan.; Uo. IV.A. 1. Fasc. XXXV. No. 68. 1774. Gáva; Takács Péter: i. m. (1991) 112. p.
- ⁶⁵ Ny.Á.L. i. h. 188–190. Fol. 1785. A parasztok vallomása.
- ⁶⁶ Lácza Magdolna: A Rétköz nemesi társadalma a 18–19. században. In *Rendi társadalom – polgári társadalom*. Salgótarján, 1987. Szerk. A. Varga László. 125–131. p. Uő: A szabolcsi nemesség rétegződése a 18. század végén. In *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Debrecen, 1997, 273–280. p.
- ⁶⁷ Ez az összeírás azért is szűkebb körű, mivel csak a 25 forint érték feletti fekvő jószágot bíró nemeseket írták össze. Uo. 126–127. p.
- ⁶⁸ Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. IX. No. 635. 1793. Bercel.
- ⁶⁹ Egyrészt annak kell tekintenünk az egyházi rangját viselő Gönczi Györgyöt, akinek családja az 1774-es nemesi összeírás alkalmával Gáván mint nemes szerepelt a vonatkozó jegyzékben. A nótárius, Márki Gáspár pedig bizonyosan a népes és nemes Márki nemzetség tagja lehetett, amit az összeírásban a neve elé írt „N.” betű is megerősít. Ny.Á.L. i. h. 1774. Nemesi összeírás. Gáva; ill. 1793. Nemesi összeírás. 51. Fol. Bercel.
- ⁷⁰ Ny.Á.L. i. h. 1793. Nemesi összeírás. 49. Fol. Bercel.
- ⁷¹ Közülük az egyik, Görömbei György föltehetően a falu jobb módú és értelmesebb jobbágya lehetett, aki a zenebona idején, 1784-ben (is) a bírói tisztséget töltötte be.
- ⁷² Ez utóbbiak közül pl. Marton József árendálta a révet és a faluban egy csapszékét. A többiek föltehetően kocsmákat és boltot (esetleg szárazmalmot) béreltek, és ezért Olasz Lajosnak, Erdődy úrnak, Bessenyei Boldizsárnak, Bessenyei Zsigmondnak, Kövér Péternek és Csoma Józsefnének fizettek évente 25–30, illetve Marton József 40–60 Rhénes

forintokat. A most említett bérlőn kívül a többi hét bérlő esetében csak a bérlők vezetéknevét (sorrendben: Josi, Bimbó, Kűszöbb, Hersli, Terhes, Szomorú, Dibieg) írták ki, valamennyi esetében megjegyezve: „zsidó”. Ny.Á.L. i. h. 1793. Nemesi összeírás. 51. Fol. Bercel.

⁷³ Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. XVI. No. 1289. 1816. Népeesség-összeírás.

⁷⁴ Csapodi Csaba: i. m. 362–366. p.

⁷⁵ Földesurak

1772	1793
Balogh Zsigmond	+ Bessenyei Boldizsár
Bessenyei Zsigmond	x Bessenyei Zsigmond
Erdődy István	x Csoma József
Gondoly István	Dobay Sándor
Gyulay László	Dombrádi László
Jászói prépostság	+ Erdődy Lajos
Kereky Ferenc	Ibrányi urak
Komáromy Barbara	Inczédy György
Ormos György	+ Jászói prépostság
Patay Sámuel	Kövér Péter
Potoczky Imre	Márky Ferenc
Szűcs Mihály	Olasz Lajos
	+ Ormos György
	Ráczy János
	Ragyócziné
	Uray Istvánné
	Vida István

Táblázatunkban alfabetikus rendben követik egymást a földesurak. A + jellel jelölt nevek bizonyosan helyben lakó családok voltak 1772-ben is, míg az x-szel jelölt Bessenyei, illetve Csoma család (ti. Csoma József felesége Bessenyei Mária volt) csak föltételezhetően tekinthető Bercelen lakó földesúrnak.

⁷⁶ A különböző összefoglaló, szintetizáló munkák mellett az egyes régiókkal és a településekkel foglalkozó tanulmányok, leírások tömkelegét idézhetnénk a történeti aspektusú rokon tudomány területéről. Ennek felsorolásától bízást eltekinthetünk. A szűkebb régiókra vonatkozó munkákat a maguk helyén már eddig is hasznosítottuk, s bőven lesz alkalmunk idézni őket az elkövetkezendő fejtegetéseink során is.

⁷⁷ Ny.Á.L. IV.A.1/g. 1350–1354. Bercel. Urbárium.

A BESSENYEI CSALÁD ÉS A KÖZNEMESI „MINŐSÉG”

- ¹ Széll Farkas: i. m. 6–22. p.
- ² A perlekedések során 1488-ban, amikor Berczeli Pál gyermekeinek biztosítani akarta birtokát, a többi között az Egyházas-Berczel és Paszab között fekvő „Bénye” nevű prédium, a berceli határban lévő „Nagyér” nevű erdő, „Körtvélyes” nevű halastó, a „Belsőérköztava” nevű, szintén halastó, a „Füvér” nevű rét (megannyi későbbi dülönév!) erőszakosan elvett birtokai ügyében is szót emelt. Széll Farkas: i. m. 30. p.
- ³ Az 1335. évi oklevél, amely Izsépi Sebának, Olasz János boldogkői várnagy feleségének mint leányegyedet átadja Berczel helységét, így nevezi a várnagyot: „magistro Johanne dicto Olasz, castelano de Buldwakew...” Széll Farkas: i. m. 31., 121., 136–138. p.
- ⁴ A szóban forgó monográfia függelékében közölt egyik 1416. évi oklevél, amely Zsigmond király parancsát tartalmazza (miszerint Berczeli Jakab fiait iktassák be Berczel és Jánostelke birtokaiába), ugyancsak említi a tanúskodók között Ibrányi Györgyöt és Andrást („sin Gregorius de Ibrany, an Andreas de eadem”).
- ⁵ Széll Farkas: i. m. 46. skk. p. A folyó szövegben következő családtörténeti adatok a most idézett monográfia lapjairól valók, ezért azokra külön-külön nem hivatkozunk.
- ⁶ Páll István: *Tiszabercel*. Bessenyei Emlékház. Nyíregyháza, 1997, 5. p. A könyv ugyan csak a „Boldizsár-harang” megsemmisülését említi, de bizonyára ekkor pusztult el a falakkal együtt a felirat is.
- ⁷ Születését a többször idézett Széll Farkas 1698-ra, ezzel szemben Gálos Rezső 1701-re teszi. Mint Gálos írja: egyik felségfolyamodványában, amit Zsigmond 1776-ban írt, 75 évesnek mondja magát. Ezért állítja Gálos, hogy 1701-ben születhetett. Gálos Rezső: i. m. 14., 379. p.
- ⁸ Szabó István: i. m. (1941), 61–63. p.
- ⁹ Széll Farkas: i. m. 72–74. p. A déd- és a nagypapa, Bessenyei V. Mihály és Bessenyei I. Zsigmond idején a magszakadást éppen hogy elkerülte a család. Hiszen a dédapa két fia közül az egyik, István, a bujdosás ideje alatt nyomtalanul eltűnt. Szinte a csodával határos, hogy a másik fia, I. Zsigmond a politikai pálya szeszélyei során életben maradt, és természetes módon, hatvan-egynéhány éves korában (1714-ben) hunyt el. Mint ahogy külön kegyelme lehetett a sorsnak, hogy Zsigmond idősebbik fia, László ugyan életét vesztette a forgandó nemzeti küzdelmekben, a trencsényi ütközetben, ám a később született második fia, Zsigmond túlélte a korabeli viharokat.
- ¹⁰ Gálos Rezső: i. m. 15. p. „Nem csekély, nem kis birtokait – írja ugyanott –, gazdag rétjeit, csak magán Bercelen hét vagy több legelőjét

- emlegetik egykorú tanúvallomások.” A szerző egy korabeli, 1750. évi per tanúvallomásaira hivatkozik. Uo. 379. p.
- ¹¹ Orczy Lőrincről, a költőtől – aki később atyai jó barátja lesz majd Bessenyei Györgynek – a korábbi 400 mellé újabb 620 forintot, a Besenyőn megtelepedett – szinte általuk újratelepített – Szabó utódoktól pedig 8000 forintot vett fel Bessenyei Zsigmond a teljes vételár fejében. Széll Farkas: i. m. 79–80. p.
- ¹² Ha hinni lehet a korai időkre is kiterjeszkedő genealógiai táblázatnak, akkor a XIII. századtól követhető családtáblán, annak mindjárt a kezdetén, a XIV. század vége táján Bessenyei Imre neve alatt található tíz fiúgyermek. Ám erre nézve, írta a monográfus, mindössze egyetlen okleveles adat utal, ilyen módon az nem látszik megnyugtatóan hitelesnek. A családban soha máskor tíz gyermek nem érte meg a felnőttkort. Széll Farkas: i. m. 14–16., 19. p.
- ¹³ Ballagi Aladár: *A magyar királyi testőrség története*. 2. kiad. Bp., 1878, 418–420. p.; Gálos Rezső: i. m. 35. p.; Széll Farkas: i. m. 16. p.
- ¹⁴ Széll Farkas: i. m. 16. p.; Gálos Rezső: i. m. 35. p.; Ballagi Aladár: i. m. 90. p.; Széll Farkas i. m. 80–82. p.; Gálos Rezső: i. m. 18–19. p.
- ¹⁵ Széll Farkas: i. m. 79–80. p.
- ¹⁶ Laczka János Bessenyei Györgyről szóló s jóval később, az 1830-as években írt rövid följegyzéseit Ballagi Aladár adta ki a testőrség történetéről szóló könyve mellékletében. A könyv egyik jegyzetében található utalás Bessenyei Boldizsár elhalálzásának pontos időpontjára. Eszerint a berceli református egyház anyakönyvének a 184. lapján ez olvasható: „Anno 1797 Tekintetes Nz. etc. Bessenyei Bessenyei Boldizsár úr kegy. patronus. temettem – akkori lelkipásztor G. Pásztor Dániel – prédik. 17-dik Februárii, 57 esztendő s korában.” Mindezt azért kellett most ide idézni, mert jóval a Ballagi könyve után megjelent monográfiák, vagyis mind Széll Farkas, mind Gálos Rezső könyve ismeretlennek írja Boldizsár elhalálzási évét. Ballagi Aladár: i. m. 89., 429. p.
- ¹⁷ A többször idézett Ballagi-féle feldolgozás ugyan azt írja, hogy György Abaúj vármegye ajánlása folytán került volna Bécsbe. Ballagi Aladár: i. m. 90. p. Ám a korabeli megyei forrásokat alaposan számba vevő Gálos Rezső kimutatta, hogy Bessenyei György Szabolcs megye 1765. évi március 5-i döntése és ajánlása nyomán indulhatott Bécsbe, ahol június 8-án vették a testőrség létszámába. Gálos Rezső: i. m. 30. p.
- ¹⁸ *Magyar Kurír*, 1811. évf. 50. sz. 603. p.
- ¹⁹ Gonda Balázs múlt századi berceli református lelkész készített – Ballagi Aladár felkérésére – jegyzeteket a Bessenyei családról. Ebben írta, a többi között, hogy: „Mihály, ő volt közöttük legerősebb.” Ballagi Aladár: i. m. 421. p.
- ²⁰ Gálos Rezső: i. m. 125–145. p.

- ²¹ Sajátos, hogy az 1950-es évek elején megjelent (általunk már eddig is többször idézett) Bessenyei-monográfiák, a kor kívánalmainak olyannyira megfelelni akarván, oldalakon át beszélnek a „Habsburg-gyarmatosítás”-ról, a „termelési viszonyok”-ról, az „élesedő osztályharc”-ról, a „klerikális reakció”-ról etc. Ám a szerzőknek arra a nagyon is szembeötlő visszásságra, „ellentmondásra”, hogy e furcsa történeti-politikai-lelki feszültség miként is jött létre, s belső feldolgozása miként sikerülhetett, föloldása hogyan zajlott le, mögötte milyen készletések és erők munkáltak, s mindez milyen következményekkel járt, nem jutott sem elegendő erejük, sem elegendő terük. A harsány és tegyük hozzá: szerfölött sekélyes „aktuálpolitikai” szölamok sem akkor, sem máskor nem nyitották meg, nem nyithatják meg az utakat a valóságos történeti viszonyok megragadása előtt. Gálos Rezső: i. m. 26–29. p.; Szauder József: *Bessenyei*. Bp., 1953, 6–16. p. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy fölfogásunkban szó sincs arról, miszerint bármilyen harsánykodás „szellemében” is igazságot akarnánk osztani, vagy pálcát törni a XVIII. század magyar nemessége, társadalma fölött. Jelezni csupán azt a valóságos különbséget szeretnénk, ami, mondjuk, a XV. és XVIII. század, még inkább a XVI–XVII. század s a Rákóczi-küzdelem lezáródása utáni XVIII. század magyar köz- és politikai gondolkodásában bekövetkezett. Pontosan tudva azt is, hogy a kérdés kifejtése nem lehet e tanulmány feladata, s különösen nem adhat megfelelő keretet hozzá egyetlen jegyzet.
- ²² Többek között éppen ennek hiánya, a nemzeti művelődés intézményes megteremtésének égető szüksége sarkallta nem egy Bessenyei-mű, különösképpen az 1770-es években íródott esszék megszületését, gondolati magvát. Ilyen indítékok mozgatták drámáit, vígjátékait, bölcselkedő írásait, a magyarságról szóló páratlanul nagy esszét, nem utolsósorban a tudományos akadémia fölállítással foglalkozó elgondolásait. Gálos Rezső: i. m. 176–259. p.
- ²³ Az első átfogó Bessenyei-monográfia szerzője, a bécsi testőrség történetét tárgyaló Ballagi Aladár úgy véli, hogy a szóban forgó „elsőség” nem Bessenyei Györgyöt, hanem Orczy Lőrincet illeti. Bessenyei György érdeme szerinte az, hogy az Orczy által kezdeményezett nemzeti irodalom megteremtésének hatalmas feladatát vállalta, vele személyesen is igen szoros kapcsolatban állva, azt folytatta. Nem a kezdeményezés, hanem a folytatás érdeme illeti őt. Ballagi Aladár: i. m. 88. skk p.
- ²⁴ A magyar irodalomtörténet szinte minden fontos összefoglaló szintézisét itt éppúgy fel kellene sorolnunk, mint a Bessenyeivel közvetlenül foglalkozó monográfiákat, kisebb-nagyobb tanulmányokat, közleményeket. Ennek reprezentálásától azonban e helyen bizonyára eltekinthetünk. A róla szóló fontosabb munkák áttekintését lásd Gálos Rezső: i. m. 360–366. p.

- ²⁵ Ballagi Aladár: i. m. 89. p. Bécsi távozásához a szükséges engedély megszerzése érdekében kérelmében valótlan dolgokat is képes volt állítani – írja a monográfus. Így például azt, hogy édesapja nagyon öreg már (ami éppenséggel nem mondható valótlanak, hiszen ekkor hatvannyolcadik életévét taposta), ezért a gazdálkodás ügyeit, mint legidősebb fiúnak, neki kell átvenni (ez viszont nem volt igaz). Azt is ígérte továbbá, hogy át akarna lépni a Monarchia rendes hadseregébe (ami persze esze ágában sem volt). Gálos Rezső: i. m. 45., ill. 385. p.
- ²⁶ Egyrészt életútjáról, katonai karrierjéről kevés adat áll rendelkezésre, másrészt – minthogy akkor katonáskodott még – történetünknek sem lévén szereplője, pályafutásával nem kívánunk foglalkozni. Annyit mégis meg kell jegyezni, hogy miután kilépett a hadseregből, az 1790-es évek elején Kovácsiban, öccse bihari birtokán építtetett lakóházat magának, hogy együtt lehessen a két „irodalmár”. Egy év múlva azonban elköltözött innen (Debrecenbe, majd föl a Tisza partjára), s utána igen csúnya pörbe keveredett egymással a lélekben egymáshoz olyannyira közel álló két testvér: Sándor és György. Ballagi Aladár: i. m. 228–241.; Gálos Rezső: i. m. 120., ill. 269–270. p.
- ²⁷ A pálya itt érintett fontos fordulót részletesen taglalja a mindmáig legalaposabbnak mondható Bessenyei-monográfia. Gálos Rezső: i. m. 113–129. p.
- ²⁸ Laczka János: i. m. 434–435. p.
- ²⁹ Orczy Lőrinc: Bessenyei Györgynek. In Toldy Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve*. Bp., 1876, II. köt. 78. p.
- ³⁰ Harsányi István: Bessenyei György áttérése. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1927. 244. p.
- ³¹ Gálos Rezső: i. m. 266–269., 360. p. A fordulat drámai hatását, következményeit valamennyi életrajzíró kiemelte. „A Bessenyei korában legizgalmasabb, legfényesebb bécsi udvarból egyszerre egy alföldi pusztára kerülni, kissé nagy lépés volt” – írta Ballagi Aladár. „Keserőséggel szívében hagyta el Bécset” – írta Szauder József: i. m. 104. p.
- ³² „Az értelemnek keresése e világnak testében és hatása annak ismeretében” című, 1804-ben írt (és kéziratban maradt) munkája előszavában mondja: „Ez a munka reggelenként két-három órát írva készült el három hét alatt, noha abban se volt mód minden napon, mikor a kondások bocskort kérnek, a juhász betolakodik bundástul, hogy egy kos megdöglött: hová tegye a bőrit. Mikor jelentik, hogy a tengely eltört, mert a cselédek a szekeret nagyon megrakták. Egy hordó bor is elfolyt etc.” Délelőtt két-három órán át írt, de mindennap – délután és este soha. Ballagi Aladár: i. m. 126. p.
- ³³ Ballagi Aladár: i. m. 125–126. p.

- ³⁴ Gálos Rezső: i. m. 361. p. A később teljesen elgazosodott kertet, benne az ő nyughelyével, csak 1883-ban hozták rendbe – Gyulai Pál szorgalmazására. Majd a nyíregyházi Bessenyei Kör kezdeményezésére, 1943-ban hamvait exhumálták, átvitték Nyíregyházára és újratemették.
- ³⁵ Ny.Á.L. i. h. No. 13. 219. Fol. 1784. jún. 19. Sajnos a szóban forgó beadvány is másolatban maradt ránk, mint a tanúkihallgatások anyagának a nagyobb része (amint erről szóltunk már).
- ³⁶ Átnéztük a Nyíregyházi Levéltárban található megyei közgyűlési anyagokat is, ám a jelzett időpont tájékán mindössze egyetlen bejegyzés utal a Bessenyei családra. Nevezetesen: 1784. júl. 30-án a Beleznai Miklós által korábban kölcsönadott jelentős összeg ügyében a család, kiemelten György ellen indított követelésről tárgyalt a közgyűlés. A nagy összegű tartozás ügyéről a megfelelő helyen szó lesz még. Ny.Á.L. IV.A. 1.a. Szabolcs megye nemesi közgyűlésének iratai. 1781–1785. évi jegyzőkönyvek. 381. Fol. 1784. júl. 30.
- ³⁷ Széll Farkas: i. m. 99. p.
- ³⁸ A szerző ugyanis az ő általános gyakorlatától eltérően a forrás leelőhelyét ezúttal nem jelöli meg. Föltehetően Széll Farkas birtokába került eredeti dokumentumok között lehetett ez a fontos kimutatás is. Monográfiája elején ugyanis az egyik jegyzetében ezt írta: „Bessenyei család levéltárának kivonata birtokomban. A hol okiratokat meg nem jelölök, eme kivonatra hivatkozom.” Széll Farkas: i. m. 2. p. Sajnos arról nem szól a szerző, hogy e „kivonatok” mikor, mi módon kerültek hozzá, s azoknak mi lett a további sorsa. A monográfus által közölt kimutatás szövege semmiképpen sem mondható eredeti, szöveghű publikációnak, hiszen sem nyelvezete, sem helyesírása-központozása nem azonos a XVIII. század vonatkozó korszakának nyelvezetével, gyakorlatával.
- ³⁹ R. Kiss István: *Az utolsó nemesi felkelés. Századik évfordulója emlékére.* Bp., 1909–1911, I–II. köt. 35., 42–43. p.
- ⁴⁰ Vörös Károly: *A magyarországi társadalom, 1790–1848.* In *Magyarország története, 179–1848.* Szerk. Mérei Gyula – Vörös Károly. Bp., 1988, 488. p.
- ⁴¹ R. Kiss István a 3000 Ft-on felüli jövedelműek számát a 46 vármegyében 1842 főre, Vörös Károly viszont mindössze 191 főre becsülte. Nézetkülönbségeikkel nekünk itt nem lehet feladatunk foglalkozni. Uo.
- ⁴² Wellmann Imre: *A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században.* In *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1981.* Salgótarján, 1981, 64–66. p.
- ⁴³ Pálmány Béla: *Nógrád megye nemességének átrétegződése (1542–1848).* *Századok*, 1985. 1. sz. 3–41. p.; Uő: *Nógrád vármegye nemességének rétegződése a 18. században.* In *Vera (nem csak) a városban. Rendi társadalom – polgári társadalom.* Supplementum, 1995. Szerk.: Á. Varga László. Salgótarján, 1995, 265–283. p. Uő: *A magyarországi nemesség*

- társadalmi tagolódása (1686–1815). In *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Debrecen, 1997, 37–96. p.
- ⁴⁴ Erdmann Gyula: A Zemplén megyei nemesség tagozódása, jövedelmi viszonyai a 19. század első felében. In *Rendi társadalom – polgári társadalom*. Szerk. A. Varga László. Salgótarján, 1987, 86–96. p. Uő: Zemplén megye társadalmi a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. In *A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról*. Szerk. Szabad György. Bp., 1990, 348–362. p.
- ⁴⁵ Barta János: Nemesi birtokok és jövedelmek Zemplén megyében a XVIII. század végén. In *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Debrecen, 1997, 181–199. p.
- ⁴⁶ Zemplén megyében Barta szerint az 1–2 jobbágytelket birtokló nemesek esetében a majorsági földekből származó bevétel az összes bevétel 50–60%-át tette ki, a 200–500 közötti és azon felüli telkeket birtokló földesurak esetében viszont annak mindössze 12–15%-át érte el. Barta János: i. m. 189. p.
- ⁴⁷ Kimondottan a kisbirtokos nemesség helyzetét, viszonyait vizsgálta Vas vármegye viszonylatában Wirth Zsuzsa. Tanulmánya a XVIII. század közepétől kísérte nyomon e sajátos réteg térbeli és anyagi változásait az 1848-as forradalomig terjedő száz esztendő alatt. Wirth Zsuzsanna: A nemesi kisbirtok differenciálódása Vas megyében a XVIII. sz. közepétől a polgári forradalomig. In *Vas megye múltjából. Levéltári évkönyv*. Szombathely, 1986, 140–164. p. Ugyanezen megye nemesi társadalmával több tanulmányában is foglalkozott Tóth István György: *Jobbágyok, hajdúk, deákok*. Bp., 1992, 79–104. p.; Uő: Vas vármegye nemessége a 18. században. In *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Debrecen, 1997, 229–233. p. Ugyancsak több tanulmányban vizsgálta ugyanezt a kérdéskört Veszprém megye vonatkozásában Hudi József: A Veszprém megyei politikai elit a 18–19. században. In *Rendi társadalom – polgári társadalom*. Salgótarján, 1987, 99–110. p.
- ⁴⁸ R. Várkonyi Ágnes: Gazdaság, műveltség, mentalitás a XVII–XVIII. század fordulójának köznemesi rétegeiben... In *A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, 1981*. Salgótarján, 1981, 15–39. p.
- ⁴⁹ Wellmann Imre: A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században. In uo., 1981, 61–87. p.
- ⁵⁰ Benda Gyula: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. *Agrártörténeti Szemle*, 1984. 1–2. sz. 1–84. p.
- ⁵¹ A többi között: Wirth Zsuzsa, Tóth István György, Vörös Károly, Hudi József, Lácza Magdolna, Erdmann Gyula, Pálmány Béla, Barta János. Tanulmányaikra többször hivatkoztunk, ezért a könyvészeti adatok felsorolásától ezúttal eltekinthetünk.

- ⁵² Glósz József: Tolna megye középirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. *A Wosinsky Mór Múzeum Emlékkönyve*. XVI. Szekszárd, 1991. Ismételten alá kell húznunk, hogy Glósz József tanulmánya tárgykörünket illetően az utóbbi évek egyik adatgazdag munkájaként értékelhető.
- ⁵³ R. Várkonyi Ágnes: i. m. 22. p. „A gazdaság bővítésének tendenciája – írja ugyanitt a szerző – kétségtelen: majorkodás, bortermelés, kereskedelem.”
- ⁵⁴ Benda Gyula: i. m. 17–19. p.
- ⁵⁵ A jövedelmeket a szerző két fő csoportra bontotta: 1. a gazdálkodásból származó, 2. a különböző „járadékokból” származó, részint rendkívüli (pénzjáradékok, bordézsma eladásából, más megyében lévő örökségből etc. származó) jövedelmek csoportjára. Sajátos – és vitatható – módon bontotta három nagyobb csoportra a gazdálkodásból származó jövedelmeket. Az általa ilyen módon felállított különböző „egyenlegek” némi kétséget is támaszthatnak bennünk, ezért Benda Gyula következtetései itt inkább jelzésértékű támpontokként kezelhetők.
- ⁵⁶ Benda Gyula: i. m. 36–38. p.
- ⁵⁷ Glósz József: i. m. 78–82. p.
- ⁵⁸ Barta János: i. m. 189–191. p.
- ⁵⁹ Pálmány Béla: i. m. (1997) 77. p.
- ⁶⁰ Ismeretes, hogy az újkori agrárökonómia a termelési költség és a termelési érték különbözetét tekinti a termelési haszonnak, az ún. tiszta jövedelemnek. Már a XIX. században ezt a gyakorlatot próbálták követni, amikor pl. az ún. kataszteri tiszta jövedelem kiszámítását, a földek aranykorona-értékét hozzávetőleges pontossággal törekedtek meghatározni. A kezdetektől, Mitterpacher Lajostól napjainkig ezt az elvet követték a mezőgazdasági üzemtan művelői – nálunk éppúgy, mint Európa-szerte. A vonatkozó munkák közül ezúttal kettőt emelnénk ki: Ditz Henrik: *A magyar mezőgazdaság*. Pest, 1869, 205. skk. p.; Hensch Árpád: *Mezőgazdasági üzemtan*. I–II. köt. Kassa, 1906–1908.
- ⁶¹ Ilyen pusztai gazdálkodást Zalában az ún. praediális portiókon folytatott a Parraghy család is, de különösen így gazdálkodott a tolnai köznemesek egy-egy csoportja. A többi között például az ún. tengelici közbirtokosság. Benda Gyula: i. m. 13–16. p. skk. p.; Glósz József: i. m. 102–104. p.
- ⁶² A Bessenyei család adósságügyeivel a maga helyén foglalkozunk még, ám annak pontos összegét, a törlesztési menetet és rendet sajnálatos módon nem ismerjük.
- ⁶³ Gálos Rezső: i. m. 266., 407. p.
- ⁶⁴ Ny.Á.L. i. h. 222., 226., 228., 231. Fol. 1784. júl. 28.

- ⁶⁵ Tóth István György: i. m. (1997) 230. p. A saját telkén gazdálkodó nemest, a kurialistát csupán a „nobilis” címmel különböztették meg a jobbágyoktól.
- ⁶⁶ Fényes Elek: i. m. (1851) IV. köt. 53. p. Itt kell megjegyeznünk, hogy Szakál falunak is közbirtokos földesurasága lévén, a közbirtokos földesurak között említi Fényes (aki, mint ismeretes, maga is bihari köznemesi családból származott) Ercsey Lajost is. A család, föltehetően, Ercsey Gábor, a tanúként kihallgatott ügyvéd rokona lehetett.
- ⁶⁷ Ny.Á.L. i. h. 221–222. Fol. 1784. júl. 28.
- ⁶⁸ Uo. 222–224. Fol. 1784. júl. 28. Valamivel árnyaltabban fogalmazott a Pálóczi Horváthot illető földvagyonról annak ökonómusa. Szerinte ugyanis csupán Fekete-Tótiban és Kávásdon, „amit ezen Bónis Ferencz Úr Jószágán kívül bírt Néhai Bessenyei Mihály Úr mint Árendás Jószágon kívül”, az volt egykoron Horváth Ádámé, azt foglalta el tőle erőszakosan a „sokszor titulált” Mihály. De hogy mennyi volt az „Árendás” föld és mennyi az erőszakosan elfoglalt földterület, arról Gullyás István sem beszélt. Itt kívánjuk megjegyezni hogy az írásunkban szereplő bihari helységneveket is, mint a korszakban számos települését igen különböző formákban írták. Pl. „Fekete-Tóth”, „Fekete-Tot”, „Fekete-Tóti”, „Feketetót”, „Feketetóti”, ezért a továbbiak során azoknak többféle írásmódját használtuk mi is. A településnév azonban egyértelmű, mással össze nem téveszthető marad bármelyik változat használata esetében is.
- ⁶⁹ Nadányi Sándor arról is szólt, nem tudja, hogy a Bónis Ferenc által kontraktus mellett átadott birtokot vajon „azon Jószágban investált summának interesse fizetése mellett-e vagy több avagy kevesebb summának árendája fizetése mellett bocsátotta-e által”. Csak azt tudja bizonyosan, hogy ezt a summát sem Mihály, sem György eddig Bónis Ferenc úrnak nem fizették vissza. Becsülettel megvallja, hogy a Pálóczi Horváth Ádámtól elfoglalt földek ügyéről Ercsey Gábortól hallott, abban tehát hitelesen nem tud tanúskodni. Ny.Á.L. i. h. 226–229. Fol. 1784. júl. 28.
- ⁷⁰ Uo. 229. Fol. 1784. júl. 28.
- ⁷¹ Széll Farkas: i. m. 99. p. Ezt követően már csupán Bessenyei György itteni irodalmi munkásságát méltatja. Uo. 99. skk. p.
- ⁷² Gálos Rezső: i. m. 19. p.
- ⁷³ A szerző ezúttal az Országos Levéltár egyik, „Kancelláriai iratok, 1248/1780.” című anyagára hivatkozva azt írja még, hogy amikor Horváth Ádám itteni birtokrészeit el akarta adni, akkor az ispánját arra utasította: „felére mondjon ellent, felét pedig akár az ördög foglalja el, azért ne szólj”. Mármint az elfoglalt föld felét hagyja veszni Bessenyei Mihálynál. Gálos Rezső: i. m. 125., ill. 396. p.
- ⁷⁴ A monográfus újra megismétli: Mihály az Erdőháton fekvő Feketetóiban „kúriát, magtárat, gazdasági épületeket építtetett magának”. S ami-

- kor Bessenyei György 1785-ben Bercelről eltávozott, ide ment lakni, s majd csak két évvel később, 1787-ben költözödött át Pusztá-Kovácsiba. Gálos Rezső: i. m. 268. p.
- ⁷⁵ Anélkül, hogy bármely levéltári vagy más jellegű lelőhelyre utalna, azt írja Gálos Rezső, hogy a szerződést Bugyin, a kálvinisták jelentős politikusa, Beleznai Miklós házában kötötték meg Mihály és Bónis Ferenc. Már 1773 decemberében – írja szintén Gálos – Mihály bécsi utazására 200 rénes forintot, majd 1775 tavaszán 20 császári aranyat adott át Bónis Ferenc. Gálos Rezső: i. m. 125–126. p., illetve a szerződés-kötés 1776-os évére vonatkozóan 266. p.
- ⁷⁶ Nemcsak az általunk idézett tanúvallomások, de más adatok is arról szólnak, hogy a bihari birtokokból Boldizsár valóban nem részesült. Ugyanakkor ezzel ellentétes Gálos Rezső állítása, aki szerint Mihály „a maga bihari birtokrészeit... három kedvelt öccsére, a nehézkes Boldizsárra, az eleven Sándorra és az okos Györgyre, a három volt testőrré hagyta”. Gálos Rezső: i. m. 264. p.
- ⁷⁷ „Ebből az egyezséből – írja Gálos – az is látszik, hogy Sándor a maga részét Boldizsárral elcserélte, mert utóbb Boldizsár és György osztozkodik.” Gálos Rezső: i. m. 266. p. Sajnos Széll Farkas többször emlegettett ún. osztályegyezsége zavarta meg ezúttal Gálos Rezsőt. Sándor ugyanis a maga részét nem cserélte el Boldizsárral, hiszen 1791-ben odahagyva a katonaságot, ha csak rövid időre is, de ide vonult vissza.
- ⁷⁸ Fügedi Erik: „Verba volant”... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Bp., 1984, 107–131. p.
- ⁷⁹ Széll Farkas: i. m. 14–16. p. Az utalás irataink között található abban a jegyzékben, amit Tajkli Miklós állítatott össze hivatalosan a Bihar vármegye peres ítéleteit rögzítő jegyzőkönyvek mutatójegyzéke alapján. Eszerint a most idézett dokumentum a jegyzőkönyvek 1777. évi XIX. kötetére s a benne 358-as szám alatt található bejegyzésre utal. Ny.Á.L. i. h. 233. Fol. 1784.
- ⁸⁰ Ennek fölfejtése azonban kívül esik vállalt feladatunkon s vizsgálódásunk időbeli határain. Úgy véljük, hogy érdemben egyébként sem sokat változtatna az 1770-es és 1780-as években kétséget kizáróan fennálló viszonyokon.
- ⁸¹ Valójában ezekre a perekre utaltak az említett tanúk, különösképpen Pálóczi Horváth Ádám fiskálisa, Ercsey Gábor és az ökonómusa, Gullyás István. Lásd az előbbi jegyzeteket.
- ⁸² Pontos utalások találhatóak irataink között arra vonatkozóan, hogy ezek a birtokperes Bessenyei Mihály és Pálóczi Horváth Ádám között 1777 és 1779–1780 táján folytak. Mint később szó lesz még róla, heves dulakodásokra is sor került a szemben álló felek között. A perekre Bihar vármegye előbb idézett jegyzőkönyvei és azok mutatói világosan utal-

- nak. 1777. XIX. köt. 358. sz.; 1779. XXI. köt. 223. és 231. sz. Ny.Á.L. i. h. 233–234. Fol. 1784. Amint erről más összefüggésben szó lesz még, a Pálóczi Horváth Ádám és Bessenyei Mihály között folyó perben igen kétes szerepet játszott az idősebb Bessenyei leány, Julianna.
- ⁸³ Ny.Á.L. i. h. 224., 229. Fol. 1784. júl. 28.
- ⁸⁴ Fényes Elek: i. m. (Geográfiai szótár), II. köt. 11. p. (Fekete-Győrös); 13. p. (Fekete-Tóti); 64. p. (Mező-Gyarak); 187. p. (Kávásd); 255. p. (Pusztá-Kovácsi). A szerző megkülönböztetettnek tűnő leírása talán annak is köszönhető, hogy a 23 közbirtokos között volt egy Fényes Lajos nevű birtokos is, aki minden bizonnyal rokona, atyafia lehetett Fényes Eleknek.
- ⁸⁵ Szauder József: i. m. 104. p. Szinte érthetetlen az a felszínes könnyedség, ahogyan az egyébként kiváló irodalmi műértő bánik monográfiájában Bessenyei György utolsó és tartós állomásának, bihari otthonának a „körülményeivel”. Csupán ízelítőül álljon itt egy-két idézet. György „Mihály bátyjától Feketetótin... örökölt földeket, kúriát, magtárat (!), gazdasági felszerelést. Állattenyésztéssel foglalkozott (!), de volt hutája is és nagy erdősege: a faföldolgozástól (!) az állattenyésztésig és vadászatáig itt kezdte élni a vidéki földbirtokos életét... Itt kezdődik elmerülése a Sárret világába...” És így tovább.
- ⁸⁶ Glósz József: i. m. 88. skk. p. A szerző számos helyen érinti könyvében a Tolna megye akkor még hatalmas kiterjedésű pusztáin folytatott köznemesi birtoklás és gazdálkodás különböző kérdéseit.
- ⁸⁷ O.L. HtL., Departementum Urbariale, tabella Urbariale. Bihar m. Bakszeg. Fényes Elek idézett művében a Rhédey grófok mellett birtokosként említi még báró Vay Miklóst. Fényes Elek: i. m. I. köt. 75. p.
- ⁸⁸ Az „átszámítás” körül is adódhatnak gondok. Mert például nehezen érthető, hogy a vetésből jövő 800 köblös gabonatermés pénzértékét itt, Pusztá-Kovácsi esetében miért 1000 Ft-ban, vagyis köblönként 1,25 Ft-tal, a berceli malom által hozott 300 köből gabona értékét pedig 300, azaz köblönként 1 Ft-tal „számolta el” a kimutatás.
- ⁸⁹ Ballagi Aladár: i. m. 126. p. Az idézet „Az értelemnek keresése” című kéziratból való.
- ⁹⁰ A munka- és igaerő-szükségletre vonatkozóan többen is végeztek számításokat a hazai agrártörténészek közül. Így pl. Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Bp., 1957; Oláh József: A sárospataki és regéci uradalom állattenyésztése a XIX sz. első felében. *Agrártörténeti Szemle*, 1963. 1–2. sz.; Bodrog György: A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban. *Agrártörténeti Szemle*, 1966. 2–3. sz.; Tóth Tibor: A nagyüzemi szerkezet és szemléletmód kialakulásának kérdései a mernyei uradalomban. In *Somogy megye múltjából*. 1975, VI. köt. Legutóbb: Glósz József: i. m. 112–116. p.

- ⁹¹ Fényes Elek a szótár szűkszavúságával bár, de később azt írta: a pusztán „sok szarvasmarhát és juhot” tenyésztének Fényes Elek: i. m. II. köt 255. p.
- ⁹² A kimutatás persze önmagához képest is következetlen, hiszen az állatállomány esetében elmulasztotta az állománynak mind a jövedelmi-bevételi hasznát, mind a pénzértékét feltüntetni.
- ⁹³ A XIX. század első felében Ungár László tanulmánya szerint az önerőre támaszkodó majorságokban 30–40 hold esett egy-egy pár ökörre. Valamivel magasabb területi egységekről (40–50 hold) szól a Tolna megyei köznemesség gazdálkodását elemző Glósz-tanulmány. A Pusztá-Kovácsiban levő 300 holdas „gyepföldet” tekintve, 6–8 pár ökörral kellett volna a gazdaságnak rendelkeznie, vagyis a megadott 40 darabos marhaállománynak egyharmadát „vitte volna el” a pusztá-kovácsi gazdaság. Ungár László: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. *Századok*, 1935. 41. p.
- ⁹⁴ Helyi és eseti adatokat közöl az „állatsűrűségről” Glósz József idézett tanulmánya. Glósz József: i. m. 110–111. p. Szeretnénk megjegyezni, hogy ha Glósz, bár jóval későbbi, adataival összevetnénk a Bessenyei család birtokaira vonatkozó adatainkat, akkor az állatsűrűség lényegesen elmaradna a szerző által Tolna megyében tapasztalt viszonyoktól. Ott ugyanis a szarvasmarhák esetében a különböző középbirtokosok földjein zömmel 12 holdtól 30 holdig terjedt az egy-egy állatra jutó földterület. Esetünkben azonban 40–50 holdat tenne ki ez a földterület, ha a Bessenyei-birtokok egészére megadott 40 db marhának a felét a pusztá-kovácsi majorságban tartott-tenyésztett állatként kezelnénk.
- ⁹⁵ Fényes Elek: i. m. II. köt. 12. p.
- ⁹⁶ O.L. i. h. (Urbáriumok) Fekete-Győrös, Bihar m.
- ⁹⁷ Uo. Kávásd, Bihar m.
- ⁹⁸ Az irtásföldet (is) birtokló jobbágyok majd minden esetben ugyanazok közül kerültek ki, akik az úrbéres parasztok (jobbágyok és zsellérek) között is szerepeltek. Kávásdon az ilyen irtásföldes parasztok száma a tabella szerint 23, Fekete-Győrösön 20 volt. Ezt a viszonylagosan magas számot a falvak erdős környezete magyarázza.
- ⁹⁹ Minthogy műveik közismertek, elegendő itt néhány kiemelkedő munka országosan ismert szerzőjére utalni: Szabó István, Szabó Dezső, Wellmann Imre, Varga János, Szabad György, Felhő Ibolya átfogó és alapos elemzéseire hivatkozunk elsősorban.
- ¹⁰⁰ Az urbáriumok szerint Fekete-Győrösön $7\frac{3}{8}$ -ot, Kávásdon pedig $6\frac{1}{8}$ -ot tett ki az összes úrbéres telek. Valójában tehát az átlagos jobbágytelek igen szerény méretű volt, az $\frac{1}{5}$ -öt sem érte el a telekátlag.
- ¹⁰¹ Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. (1960) 28–30. p.
- ¹⁰² Láthattuk, a többször idézett kimutatás is „jobbágy és taxás” parasztokról beszélt. Nem lehet e tanulmány feladata, hogy az úrbéres és nem

úrbéres népesség, az utóbbiak csoportján belül is a különböző elnevezésű parasztok (majorsági, kuriális, kontraktuális, cenzuális, árendás, taxás etc.) kérdésével foglalkozzon. A vonatkozó szakirodalom egyébként is megtette már ezt.

¹⁰³ Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. (1960) 28. p.

¹⁰⁴ Ezt támasztja alá az a józan megítélés is, miszerint akár a tűzifa-kitermelés, akár az erdei legeltetés céljából adták volna bérbe az erdőket, akkor aligha fizettek volna azok fejében 600 Ft-os bért. Nem tudjuk sajnos azt sem, hogy az erdő- és hamuhuta bérlői kik voltak: ügyes kezű s vállalkozó szellemű parasztok, vagy „iparosok”, netán kereskedők?

¹⁰⁵ Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 18., 20. p.; Fényes Elek: i. m. I. köt. 168. p.; II. köt. 132. p.; III. köt. 251., 278. p. A birtokosokról árnyaltabb kép készül majd a Mária Terézia-féle urbáriumok elemzése során. Rákócz falu első népszámláláskori adatai sajnos nem ismertek. Tudjuk, hogy Ugocsa megye is azon vármegyék közé tartozott, amelyeknek első népszámláláskori iratai a második világháború idején megsemmisültek. Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 17. p.

¹⁰⁶ Ny.Á.L. i. h. 201–202. Fol. 1784. aug. 8.; Széll Farkas: i. m. 16. p.

¹⁰⁷ Ny.Á.L. i. h. 201. Fol. 1784. aug. 8. A föltett kilenc kérdés között ez volt az utolsó.

¹⁰⁸ A kilenc tanú közül erre a kérdésre valójában csak Ilosvay Péter, Lipcsey Sándor és Bárány János válaszolt – a többi tanú nem. Ny.Á.L. i. h. 208–209. Fol. 1784. aug. 8.

¹⁰⁹ A tanúk a következők voltak: Ilosvay Ferenc, László, Péter, Imre; Füzes András (aki egy ideig az Ilosvay-féle Bessenyei-jószág adminisztrátora volt), Bárány János pap (aki zálogba vette vagy megvette a Rákóczon lévő Bessenyei-jobbágytelkeket); Fejér István köznemes (akitől állítólag erőszakkal több jobbágyot is elvett volna Bessenyei György); Papp Zsigmond kisnemes (akinek az apósától ugyancsak jobbágyokat szerzett volna erőszakkal a Bessenyei család).

¹¹⁰ Széll Farkas: i. m. 15., 79. p.

¹¹¹ Füzes András, a kirendelt adminisztrátor, aki Polyánkán és Ilonczán közbirtokostársa is volt az Ilosvay család tagjainak, szintén megerősítette, hogy az Ilosvay familiában a leányoknak soha nem adtak „örökösen Jószágot, noha sok leányokat esmért közöttök”. Jószágot legfeljebb „vagy ideig (azaz ideiglenesen) tartandó transactio mellett, vagy pedig zálogban” kaphattak a lányok. A tanú ismeri a család „testamentumának tételeit is... de Leányokról oly formán nem, hogy azok Condidendensek lehettek volna az Aviticumban a fiú ággal, hanem csak a Mobiliákban, ámbár egynéhány Divisiojokat és testamentumokat olvasta legyen Fatus Úr”. Valójában Ilosvay László vallomását erősíti meg Füzes András is. Az admnisztrátorságból ugyanis – vallotta – „medio tempore sok-

szor említett Bessenyei Urak által via facti ki vettették és magok rendelkeztek magok között Adminisztrátort, melyet is ött hónapokig az Adminisztrált”. A megye azonban öt újra visszatette, és négy éven át végezte a dolgát. Vagyis: nem a négy esztendő végén, hanem annak inkább az elején vetették ki öt az „állásából”. A használatra vonatkozó újabb transactiót a Bessenyei–Lövey, illetve az Ilosvay család között ekkor, a négy esztendő eltelte után kötötték meg. Ny.Á.L. i. h. 203–206. Fol. 1784. aug. 8.

¹¹² A levelet Széll Farkas monográfiája tette közzé, egyéb vonatkozásaira visszatérünk még. Széll Farkas: i. m. 95–96. p.

¹¹³ Ny.Á.L. i. h. 205–206. Fol. 1784. aug. 8.

¹¹⁴ Széll Farkas: i. m. 110–111. p. Időben kívül esik ugyan vizsgálati körünkön, mégis meg kell említeni, hogy éppen tíz évvel később, 1792-ben már Pusztá-Kovácsiban lakva-élve, ugyancsak meghatalmazást írt a beregi birtokokkal kapcsolatban testvéreinek. Ami azt jelentheti, hogy valamelyes jogait azokra később is fenntartotta, megőrizte – bár a beregi vagyont György úr levelében ekkor már „jóságocskának” nevezte. Uo. 93. p.

¹¹⁵ Ny.Á.L. i. h. 201–206. Fol. 1784. aug. 8.

¹¹⁶ A bizottság elnöke Budai Ferenc alispán, tagja Jobszti György alszolga-bíró és Detrik György esküdt volt. Az előleges vizsgálatot Vigh Terézia úrnő részére kiadandó bizonyáglevél miatt folytatta le a bizottság. Az úrnő előző férje ugyanis néhai Ilosvay Ádám volt, akitől a született és fogadott (nyilván kiskorú) gyermekei mellé gondnokot rendeltek ki. Az úrnő és a gondnok tisztázni szeretne volna a félérvák vagyoni helyzetét. Így került előtérbe, „átvilágítás” alá a két sógor: Bessenyei Zsigmond (családja) és Lövey Ádám. Ny.Á.L. i. h. 213. Fol. 1783. jún. 24. A jegyzőkönyv latin nyelvű, ezért a idézetek, fordítások lévén, nélkülözik az archaikus nyelvezetet. Ezúttal is őszinte köszönetet mondok dr. Fülöp Évának, a tatai Kuny Domokos Múzeum igazgatójának a fordításban nyújtott önzetlen segítségéért.

¹¹⁷ A meghallgatott nyolc tanú közül hét jobbágy-zsellér, az egyikük pedig, Lejbovics Zelch zsidó árendátor volt. Mindannyian Ilonczán, Ilosván és Polyánkán laktak, életkoruk zömmel negyven-ötven év körül mozgott.

¹¹⁸ O.L. i. h. (Urbáriumok) 1775. Iloncza, Bereg m. A két Branik telke a tabella szerint 1775-ben $\frac{1}{8}$ -os volt, valójában tehát már nem is a teljes jobbágyok, hanem a házas zsellérek kategóriájába kellett volna sorolni őket.

¹¹⁹ Ny.Á.L. i. h. 213–219. Fol. 1783. jún. 24., illetve O.L. i. h. (Urbáriumok) Ilosva, Polyánka (Bereg m.) 1775. Bródon az Ilosvay család másik ága birtokolt. Józsefnek és Ádámnak itt – az urbárium tanúsága szerint

- nem voltak birtokaik, így ott nem adhattak át a Bessenyei és Lövey családoknak telkeket sem. Az urbárium szerint Ilonczán, Ilosván és Polyánkán volt birtokos Ilosvay Ádám és József. Csak föltételezni tudjuk, hogy Ilosvay Bálintnak és Ignéczy Krisztinának négy gyermeke lehetett: József, Ádám, illetve Mária és Zsuzsanna. (Az urbáriumokban szereplő más Ilosvayak egy másik, de nyilván szoros rokoni ág leszármazottai lehettek. A vonatkozó törvények szerint így Józsefet és Ádámot terhelte az ún. leányági negyed kiadási kötelezettsége.)
- ¹²⁰ Ny.Á.L. i. h. 211–212. Fol. 1784. aug. 8. Lipcsei Sándor, Fejér János és Papp Zsigmond vallomása.
- ¹²¹ A név írásbeli eltérése nyilván sajátosan eltérő hangzásbeli felfogásnak tulajdonítható.
- ¹²² Az Ugocsa megyére vonatkozó első népszámlálási iratok, mint említettük már, elvesztek. Fényes Elek munkájából viszont tudjuk, hogy az 1840-es évek táján közel 1700 lelket számlált a falu népessége. Fényes Elek: i. m. III. köt. 278. p.
- ¹²³ O.L. i. h. (Urbáriumok), 1775. Rákócz (Ugocsa m.).
- ¹²⁴ Ny.Á.L. i. h. 201., 208., 210–211. Fol. 1784. aug. 8.
- ¹²⁵ Mint a házas zsellérek mindenütt, itt is évi 18 napos gyalogrobottal szolgáltak. Tárgyunk szempontjából az sem lényegtelen, hogy a 9 zsellér közül 6 röghöz kötött, 3 pedig szabadmenetelű volt. O.L. (Urbáriumok), 1775. Rákócz (Ugocsa m.) 34. p.
- ¹²⁶ Uo. 24. p.
- ¹²⁷ Gálos Rezső: i. m. 30. p. A szerző bécsi levéltári forrásokra hivatkozva állítja, hogy Boldizsárt valóban Bereg megye delegálta a testőrségbe. Azt is írja még, hogy Bereg megye másodalispánja ekkor „egy Bessenyei György volt, megint egy atyafi”. Uo., ill. 382. p.
- ¹²⁸ A Lövey Klára révén Bessenyei-tulajdonba kerülő birtokokról Széll Farkas is említést tesz. Azt írja: „Lövey Klára a Lövey Gergely munkácsi kapitány leánya volt, ő vele kapott jószágot Zsigmondunk Penyigén (ez Szatmár megyei település) és nagy darab szőlőt a beregszászi Hágcsó-hegyen.” Eszerint tehát nem Ugocsában (mondjuk Rákóczon), hanem Beregben és Szatmárban. Széll Farkas: i. m. 76. p.
- ¹²⁹ Fényes Elek: i. m. I. köt. 168. p. (Bród), II. köt. 133. p. (Iloncza, Ilosva), III. köt. 250. p. (Polyánka), 278. p. (Rákócz).
- ¹³⁰ Szabó István: i. m. (1939) 50–51. p.; Benda Gyula: i. m. (1984) 9. p. „A curia szót ekkor (a XVIII. század közepe táján) nemesi telek értelemben használták, a rajta lévő lakóépületet residentionalis háznak nevezték” – írja Benda. Pálmány Béla: i. m. (1985) 10–16. p.; Uo: (1995) 271–273. p.; Uő: (1997) 77. p.
- Olasz Rozália 1811-ben készült inventáriuma a Füzesen lévő birtokokról így kezdődik: „Egy Residentionalis Ház, melly áll két pingált Szor-

- bábul s azon két Szobáknak ablakjai hat vas rostélyokkal vannak ell készülve és meg erősítve; Egy konyhábul, egy cseléd Szobábul, egy Kamrábul, de ezen egész ház romláshoz közelge.” Ezután következnek a „Curia” területén lévő többi építmények (pajták, színek, istállók, pincék etc.). Ny.Á.L. i. h. Inventárium, 1811.
- ¹³¹ Mindenképpen meg kell említenünk, hogy az előbbi jegyzetünkben idézett özv. Okolicsányi Antalné, Olasz Rozália Füzesen lévő kúriájához például igen jelentős külső appertinentia járt. „Mi a külső appertinentiákat illeti – így az inventárium 16. pontja az egész Füzesi Határnak haszon fele a Tekintetes Okolicsányi Antal Úré (ti. Olasz Rozália elhalt férjéé)”, a faluhatár egész „éjszaki része Cserhegy nevezetű hellyel együtt illeti az árváit”. Ny.Á.L. i. h. Inventárium, 1811. 2. Fol.
- ¹³² Ny.Á.L. i. h. 214–217. Fol. 1783. jún. 24.
- ¹³³ O.L. i. h. (Urbárium), 1775. Iloncza, Ilosva, Polyánka. Mint említettük már, Bródon a szóban forgó Ilosvay-ágnak nem volt birtoka, és nem található nyoma ennek az ugocsai Rákóczon sem. Azt is meg kívánjuk jegyezni, minthogy ezúttal a Bessenyei család vagyoni viszonyait szeretnénk felderíteni, ezért sem a két Ilosvay fiútestvér, sem a falvak jobbágyságának helyzetével nem kívánunk foglalkozni.
- ¹³⁴ Erre látszik utalni Gálos Rezső monográfiája, aki ugyan időpontot nem közöl, ám azt határozottan állítja, hogy László, aki föltehetően 1722-ben született (Széll Farkas: i. m. 16. p.), néhány éves katonáskodás után „hazament gazdálkodni”, „apjától, annak elöregedésekor átvette a gazdálkodást”. Gálos Rezső: i. m. 15., 19. p.
- ¹³⁵ A Zsigmond nevű Bessenyei fiúról nem tudjuk ugyan, hogy mikor született, azt sem, hogy – évre, napra – mikor nősülhetett, azt viszont pontosan tudjuk, hogy a felesége Csoma Klára volt, s 1759-ben keresztelték Gáván a már emlegetett Zsuzsanna nevű leányát. Ballagi Aladár: i. m. 420. p.
- ¹³⁶ Erre abból is lehet következtetni, hogy Borbála nevű „leánykáját” 1770-ben keresztelték Gáván, ahogy a lelkész írta: „Paszabról”. Ballagi Aladár: i. m. 420. p.
- ¹³⁷ Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. XXXV. No. 68. 1774. Paszab.
- ¹³⁸ O.L. i. h. (Urbáriumok), Paszab. Tabella 15. p.
- ¹³⁹ Takács Péter: i. m. 191. p.
- ¹⁴⁰ Feltételezésünket az látszik alátámasztani, hogy István felesége is Lövey lány (Zsófia) volt, s az 1774-es nemesi összeírás során őt sem Bercelen, sem Gáván nem találjuk a nemesek névjegyzékében. Ny.Á.L. IV.A 1. Fasc. XXXV. No. 68. 1774. Bercel, Gáva.
- ¹⁴¹ Nem tartozik szorosan a tárgykörünkhöz, ezért csak jelezni kívánjuk: György és Sándor között – mint utaltunk már erre – az utóbbi leszere-

- lését követő években súlyos és hosszadalmas pereskedés robbant ki a birtoklási jogok körül. Gálos Rezső: i. m. 268–270. p.
- ¹⁴²Ny.Á.L. i. h. 224. Fol. 1784. A. 1. Fasc. XXXV. No. 68. 1774.; IV.A. 1. Fasc. IX. No. 635. 1793.; IV.A. 1. Fasc. 1324. köt. 1797.; IV.A. 1. 38. csomó 858. sz. 1838. Bercel, Gáva, Paszab. Széll Farkas: i. m. 16. p.
- ¹⁴³Bizonyosan azt tudjuk, hogy István neve egyik szabolcsi nemesi összeírásban sem szerepel. Ezzel szemben Boldizsárt az 1774-es összeírásban ugyan még nem, de az 1793-asban már berceli nemesként jegyezték be. Minthogy 1796-ban Boldizsár meghalt, vele azután végképp eltűntek, kihaltak a Bessenyeiek Bercelen. A nemesi összeírások Gáván és Paszabon említenek később Bessenyei leszármazottakat, és többen vitték tovább a családfát a bihari birtokokon s az ottani falvakban.
- ¹⁴⁴Ny.Á.L. i. h. 224–225. Fol. 1784. Kérdések.
- ¹⁴⁵Takács Péter: i. m. (1987) 22–23., 84–85. p.
- ¹⁴⁶A bizonytalan körülményekre enged következtetni az a puszta tény is, hogy amikor 1772-ben megkérdezték a falubelieket: az egyes földesurak addig hogyan „vették meg” a jobbágyok robotmunkáját és pénzbeli adóját, Bercelen egyedül Bessenyei Zsigmond neve után írták, hogy az ő „örökös jobbágyai, az mikor magoknak tecik, akkor tellyesítik jobbágyi kötelességeket kézi munkájokkal”. Míg a többi „földesúrnál” pontosan megszabott mértéke volt a teljesítendő robotnak. Takács Péter: i. m. (1987) 23. p.
- ¹⁴⁷O.L. i. h. (Urbáriumok) 1772. Bercel. Gáva.
- ¹⁴⁸Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 158–159. p.
- ¹⁴⁹Ny.Á.L. i. h. 187., 190. Fol. 1785. febr.
- ¹⁵⁰Széll Farkas: i. m. 95. p.
- ¹⁵¹Benda Gyula: i. m. 19–24. p.
- ¹⁵²Ny.Á.L. i. h. Fasc. XIII. 6. 6. cs. No. 58. Inventarium, 1770., 1778.; 1779. Olasz József és Pogány Erzsébet árváit illető javak jegyzéke.
- ¹⁵³Tudjuk, hogy a Bakonszegen álló ún. Bessenyei-épületet 1965-ben emlékházzá alakították át. Az építmény jellege, tetőzete, alaprajza sokkal inkább hasonlít egy valamivel későbbi, szerényebb kivitelű parasztházra, semmint a korabeli köznemesi rezidenciákra. Sajtópolémia keletkeztek többször arról is, hogy 1940-ben vajon valóban György csontjait exhumálták-e, azokat szállították-e át Bakonszegről Nyíregyházára. Az 1883-ban Gyulai Pál kezdeményezése nyomán megjelölt sírhely, ahová akkor emlékoszlopot állítottak, kétségkívül nem ott van, ahol ma a lakóházának mondott falubeli emlékház található. Pedig tudjuk, hogy udvarháza kertjébe temette el magát – szertartások nélkül. Mindezekre nézve lásd: Katona Béla: *Bessenyei György és Nyíregyháza (1747–1997)*. Nyíregyháza, 1997, 28–32., 78. p.
- ¹⁵⁴O.L. i. h. (Urbáriumok) Gáva. Tabella.

- ¹⁵⁵ Kovács Sándor Iván: Bessenyei Anna kilenc kiadatlan levele. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 1996. 1. sz.; Katona Béla: i. m. 92–98. p.
- ¹⁵⁶ Föltételezésünket támasztja alá Ballagi Aladárnak az a közlése, amit Gonda Balázs gávai református lelkésztől kapott a múlt század 70-es éveiben. Eszerint a gávai ref. egyház régi anyakönyvében ifjabb Bessenyei Zsigmond mindkét leánykáját, Zsuzsannát 1759-ben, Borbálát pedig 1770-ben „Paszabról” a gávai ref. templomban keresztelték. Ballagi Aladár: i. m. 420. p.
- ¹⁵⁷ Az 1772-es úrbérrendezés idején mindössze egyetlen házasság születt, akik felvették a Paszabon a neve alatt, és Szabolcsban sehol másutt nem birtokoltak jobbágyot és jobbágytelket. O.L. i. h. (Urbárium), 1772. Paszab. 15. Fol. Szabolcs m.; Takács Péter: i. m. 191. p.
- ¹⁵⁸ Fényes Elek: i. m. III. köt. 200. p. Paszab.
- ¹⁵⁹ Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. IX. No. 635. Gáva, Paszab, 1793.; IV.A. 1. 1324. köt. 1797. Gáva, Paszab; IV.A. 1. 38. csomó. 858. sz. 1838. Gáva, Paszab.
- ¹⁶⁰ Az udvarházát építtető Bessenyei Boldizsár az 1660-as években egyidejűleg felújította a berceli református templomot is, s oda új harangot csináltatott. Szomorú, de mindkettő megsemmisült 1944-ben, amikor a visszavonuló németek a templomot felrobbantották. Páll István: *Tiszabercel*. Bessenyei Emlékház. Nyíregyháza, 1997, 4–5. p.
- ¹⁶¹ Hasonló alaprajzúnak gondolja a Parraghy család rezidenciáját Mihályfán (Zala m.) Benda Gyula. Ezzel szemben a család sümegi háza ennél nagyobb, s az alaprajza is más volt, mint a család falusi házáé. Benda Gyula: i. m. 10–11. p.
- ¹⁶² Szinte egészében megegyező másolata található, látható ma is a berceli Bessenyei-kúriának Ökörítőfülpösön. A ház nem is olyan régen még református parókia volt, ma elhanyagoltan, üresen áll a templom mellett.
- ¹⁶³ Nyárády Mihály szabolcsi néprajzkutató, aki maga is a középbirtokosok világából származott, vélte úgy, hogy e kúriák a paraszti építkezés említett formáiból nőttek ki. Páll István: i. m. 9–10. p.
- ¹⁶⁴ Ny.Á.L. T.219. Delineatio Geometrica Territorii Possessionis Berczel. Anno 1780.
- ¹⁶⁵ *Szabolcs vármegye (1782–1185)*. Szerk. és bev. írta: Pók Judit. Nyíregyháza, 1996, 49–51. p. Sajátos, hogy amíg Gáván a szöveges-leírásos rész két szilárd falazatú templom mellett „egy nemesi kúriát” is említ, addig Bercel esetében csak a templomot emelték ki mint szilárd falazatú épületet. A Bessenyei-kúriáról nem szóltak.
- ¹⁶⁶ Ny.Á.L. I.209. Berczel község belsőtelki úrbéri jelen állományainak térképe, 1858. Fölmérte és készítette Barna Ignác. Vö. Réfi Oszkó Magda: i. m. 1997, 48. p.
- ¹⁶⁷ Az épület nagyobb része, az első két szoba, a pitvar és a konyha ma múzeumként, a XX. század elején (miután a református egyház az

- épületet megvásárolta) tanteremnek átalakított hátsó nagy szoba pedig a falu házassággötő terméként funkcionál. Páll István: i. m. 10. p.
- ¹⁶⁸ A tömegesen idézhető egykorú és utólagos történeti irodalomból (akár összefoglaló, akár elemző írásokról lett legyen is szó) ezúttal csupán a parlagiasságot igen nagy erővel – és megfelelő „ideológiai” lendülettel – bizonygató szakcikkre szeretnénk hivatkozni. Fülöp Géza: A köznevelés műveltségének olvasmányhátttere a felvilágosodás idején és a reformkorban. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1981*. Salgótarján, 1981, 103–111. p.
- ¹⁶⁹ Benda Gyula: i. m. 11–12. p.
- ¹⁷⁰ Ny.Á.L. i. h. Olasz Rozália javainak „hiteles összeírása”. 1837. 3. Fol.
- ¹⁷¹ Gálos Rezső: i. m. 264. p.
- ¹⁷² Gálos Rezső: i. m. 15. p. „Adomák járnak róla – írta Gálos másutt –, mennyire szerettek nagyokat enni és nagyokat inni... Költőnkörül is tudjuk, hogy nem vetette meg az étkezés örömeit... A nemesi étellel járt az egymás látogatása... a dínom-dánom, farsangolás, névnap mutalozások.” Uo. 25. p.
- ¹⁷³ Ny.Á.L. i. h. Inquisitio collateralis. Productum sub nro. 7. 213–219. Fol. 1783. jún. 24.
- ¹⁷⁴ Uo. Jegyzőkönyvek. Rákócz, 1784. aug. 8. 210–211. Fol.
- ¹⁷⁵ Ezt vallotta például Ilosvay Ferenc és László is. Uo. 203., 205. Fol. 1784. aug. 8.
- ¹⁷⁶ Uo. 206–207. Fol. 1784. aug. 8.
- ¹⁷⁷ Meglehet, hogy az eredeti iratok átmásolása közben a másoló elnézte az „öt ezer” forintot s azt „öttven ezer”-nek írta, hiszen az összeg meghaladni látszik azt az értéket, amit az összes Bessenyei-vagyon birtokai-val-jobbágyaival-építményeivel együtt érhetett. Ezért valószínűbbnek látszik az ötezer forintos összeg. Ny.Á.L. i. h. 211. Fol. 1784. aug. 8.
- ¹⁷⁸ Uo. 229–230. Fol. 1784. júl. 28.
- ¹⁷⁹ Uo. 224–225. Fol. 1784. júl. 28. Szó szerint megismételte ugyanezt Gullyás István tanú is. Uo. 229. Fol.
- ¹⁸⁰ Uo. 159–160. Fol. 1785. febr. 18.
- ¹⁸¹ Föltehetően az Abauj megyei Abaujszántóról lehet szó – a viszonylagos közelségből következően.
- ¹⁸² A deputáció egykori jelentéséről most, 1784. július 29-én adta ki hiteles tanúságlevelét Újfehértón Cseke János alszolgabíró és Papp Zsigmond esküdt. Ny.Á.L. i. h. 161. Fol. 1785. febr. 17.; 232–233. Fol. 1784. júl. 29.
- ¹⁸³ Gálos Rezső: i. m. 144. p.
- ¹⁸⁴ Glósz József: i. m. 49. p.
- ¹⁸³ Ny.Á.L. i. h. Jegyzőkönyvek 195–196. Fol. 1784. jún. 1.
- ¹⁸⁶ Ny.Á.L. IV.A. 1.a. A közgyűlés iratai. 1781–1785. évi jegyzőkönyvek. 1784. júl. 30. No. 4.

¹⁸⁷ Ny.Á.L. i. h. Jegyzőkönyvek. 197–198. Fol. 1784. júl. 20.

¹⁸⁸ Uo. 224. Fol. 1785. febr.

¹⁸⁹ A kudarcba fulladt borüzletről Széll Farkas, Gálos Rezső és mások is szólnak más-más módon, attól függően, hogy a méltató milyen szemlélettel közelített Bessenyei György pályafutásához, hogyan szemlélte a szóban forgó korszakot. Az ügy háttéréről, az üzleti kudarcról azonban igen keveset vagy éppen semmit sem tudunk. Gálos Rezső említi, hogy Bessenyei György 1781 őszén vagy 1782 első felében 7 átalag tokaji aszút, 6 gönci hordó mászlást vett át Bécsben eladásra Kefala Jánostól. Arról azonban nincs adat, hogy tudta-e a bort értékesíteni, s ha igen, miért maradt ekkora adóssága Bessenyei Györgynek. Gálos Rezső: i. m. 259. p.

¹⁹⁰ Ny.Á.L. i. h. Jegyzőkönyvek. 1785. febr. 18. 223–224. Fol.

¹⁹¹ A szerző szerint így „egy bonyolult, szerteágazó hitellánc jött létre, amelyben mindenki egyszerre volt adós és hitelező”. Glósz József: i. m. 36. p.

¹⁹² Tolna megye esetében, kissé meglepő módon, több középbirtokosnál pontos adatokat közöl a szerző arra nézve, hogy mennyi adósság is esett birtokaikon egy-egy holdra. Glósz József: i. m. 42–43. p. Itt kell elmondanunk azt is, hogy a Zala megyei Parraghy László után igen magas adósságokat konstataáltak a megye által kiküldött vizsgálók. A mintegy 17 000 forintot érő összes földvagyonára haláláig mintegy 10 000 forint kölcsönt vett fel különböző célokra, zálogkiváltásokra, móringsokra és törlesztésekre a zalai köznemes. Vagyis a földvagyon 53%-át terhelte adósság. Benda Gyula: i. m. 21–22. p.

¹⁹³ Glósz József: i. m. 48–49. p.

¹⁹⁴ Ny.Á.L. Fol. 226. 1785. febr. 12.

¹⁹⁵ Gálos Rezső: i. m. 356. p.

¹⁹⁶ Ballagj Aladár: i. m. 420. p.

¹⁹⁷ Gálos Rezső: i. m. 352. p.

¹⁹⁸ Ny.Á.L. i. h. 84., 124–125. Fol. 1785. febr. 17.

¹⁹⁹ Uo. 161–162. Fol. 1785. febr. 17.

²⁰⁰ A pesti királyi ítélőtábla – szól a tanúkihallgatások elé illesztett magyarázó szöveg – június 24-én bizta meg a már említett Bessenyői Beöthy Imrét az ügy kivizsgálásával. A protonotárius nyilvánvalóan ezt követően kérte föl Villei Pribéki István jurátust a tanúkihallgatások lebonyolítására. A jegyzőkönyvből sajnos nem derül ki, hogy az ügyet ezt megelőzően vizsgálta-e a megye, vagy a panasz egyenesen az ítélőtáblához érkezett-e. Ám akár így, akár úgy volt is, a szóban forgó esemény minden bizonnyal a májusi csetepaté tájékán (legfeljebb egy-két hónappal korábban) történhetett. Ny.Á.L. IV.A. 9. Fasc. IX. 274., 279. Fol.

²⁰¹ Széll Farkas: i. m. 80. p.

²⁰² Gálos Rezső: i. m. 20. p.

²⁰³ Köztudott, hogy Alföld-szerte számos település határában található sóstó. A most említett berceli dülönév is a sziksót tartalmazó tavaktól származik. A falu délkeleti, Buj felé eső határrészén két ilyen tó is található: a Nagy- és a Kissóstó. Az előbbi mintegy 35, az utóbbi 8–10 holdas területen „termelte” a sziksót. Valójában a Paszab és Buj felé vezető utak és a tavak által határolt területet nevezték Sóstó-dülőnek, mezőnek. Kiss Lajos: *Régi Rétköz*. Bp., 1961, 365. p. A berceli sóstavakra utal Fényes Elek is közel háromnegyed századdal később. A falu határában – írja – „a szántóföldek között ez előtt sóstavak is voltak, melyekből sziksó sepettetett”. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen beíratik*. Pest, 1851, I–IV. köt. I. köt. 117. p.

²⁰⁴ Ny.Á.L. i. h. 275. Fol. 1784. aug. 4.

²⁰⁵ A Szabolcs megyei úrbérrendezés anyagát publikáló Takács Péter könyve függelékében szerepel Pribéki Ádámné (született Ibrányi Krisztina), aki Paszabon 2 örökös jobbággal és 1 házas zsellérral, Balkányban pedig 3 szabadmenetelű jobbággal és 2 házas zsellérral rendelkezett 1773-ban. Takács Péter: i. m. 174., 205. p. Ha föltételezésünk helytálló, akkor a kihallgatást bonyolító jurátus családi kötődése révén alapos helyi ismeretekkel rendelkezhetett. Mindez nyilvánvalóan megkönnyítette munkáját, ám ezek a körülmények ugyanakkor rossz irányban is befolyásolhatták elfogulatlanságát.

²⁰⁶ Barcza János: *A tiszántúli ev. református egyház történelme*. Debrecen, 1910.

²⁰⁷ Takács Péter: i. m. 166., 170., 174. p.

²⁰⁸ Kiss Lajos: i. m. 110. p.

²⁰⁹ Ny.Á.L. i. h. 178. Fol. 1784. aug. 4. A társadalmi viszonyok részletes kibontására a későbbiekben kerül sor.

²¹⁰ Széll Farkas: i. m. 16. p., Gálos Rezső: i. m. 35. p.

²¹¹ Benda Gyula: i. m. 1–84. p.; Bíró Friderika: Az épített környezet. Település és építkezés. In *Vas megye népművészete*. Szombathely, 1996, 29–75. p. Bíró Friderika: Az otthon népművészete. Lakáskultúra, bútorzat. In *Vas megye népművészete*. Szombathely, 1996, 76–98. p. Flórián Mária: Hogyan öltözködött a Vas megyei köznép? In *Vas megye népművészete*. Szombathely, 1996, 157–195. p. Hofer Tamás: Jobbágy hagyatéki leltárak és becslük a keszthelyi Festetics uradalomból (1785–1847). *Agrártörténeti Szemle*, 1957, 285–327. p.

²¹² Ny.Á.L. i. h. 278. Fol. 1784. aug. 4.

²¹³ A kocsilopás esetében ugyan települést nem említenek a tanúk, viszont az a két köznemes, akiknek az udvarából elvitték, illetve az udvarába behúzták Julianna asszony kocsiját, nevezetesen: Balogh Zsigmond és Vida István, mindketten gávai lakosok voltak. Takács Péter: i. m. 170. p.

- ²¹⁴ Ny.Á.L. i. h. 276. Fol. 1784. aug. 4. A két tanún kívül a kocsilopásról senki más nem tudott terhelő vallomást tenni.
- ²¹⁵ Ny.Á.L. i. h. 277. Fol. 1784. aug. 4.
- ²¹⁶ Sajnos az ő vallomásából sem derül ki egyértelműen, hogy Boldizsár a saját jobbágyságait kire-mire csördítette rá, kit-mit kergettek a nekirugaszkodott emberek.
- ²¹⁷ Ny.Á.L. 279. Fol. 1784. aug. 4.
- ²¹⁸ K. Csilléry Klára: *Az ácsolt láda*. 1951. MTA II. Oszt. Közl. 3 I/2. K. Csilléry Klára: *A magyar nép bútorai*. Bp., 1972. K. Csilléry Klára: *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*. Bp., 1982, 104–111., 258–272. p. Cs. Sebestyén Károly. *A magyarság ládái. Magyar Nyelv*, 1927.
- ²¹⁹ A tanulmányírás szikár és tárgyyszerű kerete ugyan nehezen viseli el, ám mégsem lehet ellenállni egy idevágó szubjektív megjegyzésnek. Annak nevezetesen, hogy e sorok írója, édesapja zöldre festett, erősen megkopott első világháborús katonaládájával indult 1941-ben Csurgóra, s kezdte el középiskolai tanulmányait a Csokonai nevét viselő református gimnáziumban.
- ²²⁰ A „fülhegyel” hallott értesülés, hír annyira jellegzetes szóképe volt a korábbi századoknak, hogy a korszak kimagasló kutatója egyik fontos történelmi esszéjének is ezt a címet adta. Várkonyi Ágnes: „Fülhegyel hallott hír”. (A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben.) *Kortárs*, 1988. 5. sz. 79–91. p.
- ²²¹ Ny.Á.L. 275. Fol. 1784. aug. 4.
- ²²² Írásunknak nem az a feladata, hogy a Bessenyei György emberi-írói pályafutásáról készült, írott elemzéseket, konklúziókat itt-ott korrigálja. A többször idézett Gálos-féle monográfia egyik életrajzi pontját mégis ki kellene egészíteni. A monográfus ugyanis azt írja, hogy György részint azért vált meg Berceltől s költözött át Biharba, mert – miként Széll Farkas és Waldapfel József utal erre – „testvérei egyre nagyobb ellenzésekkel fogadták” a gazdálkodásban meghonosítani szándékolt „reformterveit”. Részint pedig azért, mivel édesapjához képest igen fiatal mostohaanyjának „házsártos viselkedése számára egyre tűrhetlenebb lett”. Gálos Rezső: i. m. 267. p. Egyik levelében György 1784. szeptember 4-én valóban azt írta Lövey István sógorának, hogy „talán magam is Bihar vármegyébe veszem magam lakóul, mert itt az anyámnak csúfos, rendetlen és gyalázatos erkölcsseit tovább nem hordozhatom”. Az ún. mostohaügyről, Gálos nagy tévedéséről szó lesz még. Szilágyi István: Bessenyei György levele. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1912. 120. p. Szemben a Gálos-féle elgondolásokkal, távozása fontos okaként kell számításba venni a családban zajló érzelmi-indulati bonyodalmakat, az anyagi motívumokkal is terhelt testvérviszályt s a két köznesi család között kirobbant belháborút, a dinnyeföldi zenebonát.

OLASZ LAJOS, AZ ELLENLÁBAS FÖLDESÚR*

- ¹ Széll Farkas: i. m. Ugyanezt áttekintette a Gálos-féle monográfia is. Gálos Rezső: i. m.
- ² Ny.Á.L. i. h. No. 71.16. Fol. 2. p. 1781.
- ³ Uo. 6. cs. No. 58. Inventárium. 1778. márc. 6.
- ⁴ Uo. Urbárium, 1774. jan.; illetve: Conscriptio, Olasz Lajos részarányos vagyona, 1780. ápr. 14. A Komáromy Barbara neve alatt 1773-ban felvett jobbágyságok a következők voltak: Oláh István, Oláh Péter, Oláh János, Bodnár Mihály, Kondor Mihály. Közülük Kondor házasság zsellér nem szerepelt az Olasz-féle összeírásban, az Oláh nevű jobbágyságok száma ellenben ötre növekedett.
- ⁵ A Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején Bodó Ignác neve nem szerepelt a megye jobbágytartó nemesei között. Kemeccsén csupán Bodó Ferenc, bizonyosan rokona (apja? testvére?) szerepel a jobbágytartó „földesurak” sorában. Mindössze egyetlen telkes jobbágy felett rendelkezett, ami arra utal, hogy a család nem tartozhatott a tehetősebb köznemesek közé. Takács Péter: i. m. 172. p. Kemeccse.
- ⁶ Minthogy Olasz Lajos katolikus volt, a berceli református egyházközség anyakönyvébe házasságkötését nem jegyezheték be. Nem tudjuk, hogy hol, melyik településen, melyik katolikus templomban fogadtak örök hűséget egymásnak. Odakerülése időpontját egyébiránt megerősíti több tanú is, akik a Bessenyei testvérek vádjait igazolandó, mondják: a közbékesség Bercelen azóta szűnt meg, „ami ölta öt-hat esztendőkkel ez előtt Olasz Uram” idejött a faluba. Azóta „közönséges csendes élet – így a tanúk egy része – itt nem lehet, mivel a békességes életet különbb, különbféle törvénytelen és erőszakos cselekedeteivel mindenkor meg háborította, nevezetesen mind nemes, mind nemtelen embereket gyakran meg vert s húzásokat vonásokat tett”. Ny.Á.L. i. h. 286. és köv. pp. 1785. máj. 12.
- ⁷ Takács Péter: i. m. 188–211. p. A megyében összesen 388 jobbágytartó nemest számláltak össze, és ebből 173 család extraneus volt. Uo. 119. p. Ám sem a „bentlakó”, sem a „bebíró” nemesek közt Olasz nevű nemes nem szerepel.
- ⁸ Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. köt. Pest, 1857–1865, VIII. köt.
- ⁹ Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. VIII. köt. Bp., 1914, 56. p.
- ¹⁰ Orosz Ernő: *Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai*. Eger, 1906.
- ¹¹ Csoma József: *Abauj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa, 1907.
- ¹² Ny.Á.L. i. h. No. 6. 1. cs. 1799. febr. 18.

- ¹³ Fényes Elek: i. m. Pest, 1851. III. köt. 86. p. Földesurai, írta, Thuránszky, Krajnik, Oláh, Szentmiklóssy.
- ¹⁴ Ny.Á.L. i. h. 1811. aug. 6.
- ¹⁵ A perből az is kitűnik, hogy az ifjú és a mostohaapa között igen-igen rossz volt a viszony. Olyannyira, hogy a fiú otthagya édesanyját is, s a pert valójában emiatt, a fiú állítólagos „elcsábítása” miatt indította meg az édesanya a most említett Némethy család ellen. Ny.Á.L. i. h. 6. 4. cs. 2–4. Fol. 1827. máj. 9.
- ¹⁶ Bizonyosnak látszik, hogy Kömmerling János annak a Kömmerling Antal „chirurgus”-nak volt a fia, aki az 1780-as években – egyik adatunk szerint – Heves és Külső-Szolnok vármegyének volt a tisztiorvosa. Arról, hogy vagyona volt-e s ha igen, hol és mekkora, adataink nem szólnak. A nevével is egy állatbetegségek elleni teendőkről szóló megyei körlevélben, amelyet ő adott ki, találkoztunk. Ny.Á.L. i. h. 6. 5. cs. 2. Fol. 1786. aug. 20. Kiadva Gyöngyösön.
- ¹⁷ Tekintélyes vagyonról van szó, hiszen összesen közel 10 000 R. forint értéket említ az összeírás. Uo. 1–4. Fol. 1837. szept. 22.
- ¹⁸ Uo. No. 71. 20. Fol. 1781. máj. 17. Farkas Ferenc 58 éves berceli paraszt vallomása. Egyébként az 1781. évi említett tisztázó vizsgálat tanúvallomási anyaga jó bepillantást enged azokba az igen bizonytalan, ingatag földviszonyokba, amik itt Bercelen is akkor és bizonyosan a megelőző évtizedek, évszázadok során megtapasztalhatók voltak. Adalékokat szolgáltat arra nézve, hogy nemesek és jobbágyságok miként cserélgették, vették vagy foglalták el az ún. „közönséges”, azaz közföldeket ilyen-olyan célokra; mennyire bizonytalan volt a határa nemcsak egy-egy – nemesi és jobbági – családi birtokegységnek (curiának teleknek), de ugyanilyen képlékeny, elfolyó viszonyok uralkodtak a falu belső ház- és telekrendjében is.
- ¹⁹ O.L. Helytartótanács, iratok C.59. Berczel.
- ²⁰ Ny.Á.L. i. h. Fasc. XIII. 6. 6. cs. 1780. ápr. 14. Az összeírásra azért került sor, mert Olasz Lajos rövid perceptorsága alatt – amint erről szó lesz még – a megyével szemben felhalmozott tartozása miatt a vármegye zár alá vettette a vagyonát.
- ²¹ Ny.Á.L. i. h. 6. cs. 1–4. Fol. 1837. szept. 22.
- ²² Mint láthattuk, a József kori népszámlálás alkalmával 662 lélek 1828-ban pedig a levéltári adat szerint 973, Réfi Oszkó szerint ugyanakkor 1321 fő lakott Tiszabercelen (s ez a szám 1851-re 1415 lélekre emelkedett). Ny.Á.L. IV.A. 1. fasc. 30. No. 811. 1830. Réfi Oszkó Magdolna: i. m. 1. sz. melléklet; Fényes Elek i. m. I. köt. 117. p.
- ²³ Ny.Á.L. i. h. 6. cs. 3. Fol. 1837. szept. 22. Ugyanezt írták a szénatermés „felmunkáltatása” esetében is.

- ²⁴ Az 1837. évi felmérés jobbágyokra vonatkozó adatait a továbbiak során nem tudjuk behatóan elemezni, mivel az összeírásban csak summázott adatként vették fel a marhás taxások és a gyalogszeresek számát. Ezen túlmenően a felmérés időpontja is messze kívül esik már az általunk vizsgált 1780-as éveken.
- ²⁵ Az 1780. évi felmérés jobbágyokra vonatkozó adatának néhány sajátos mozzanatát érdemes e helyen megemlíteni. Mint a vonatkozó táblázatból kitűnik, a telkekhez tartozó belső-külső földterületet az esetek többségében az urbárium előírásai szerint állapították meg, a beltelkek területi nagyságában azonban akadtak kisebb-nagyobb eltérések. Így pl. a féltelkesek belteleknagysága 4 és 7 pozsonyi mérő között mozgott, s 4 pozsonyi mérő volt a házas zsellérek beltelke is. Ez utóbbiaknak lehetett 2,5 holdas szántóföldje, de volt, akinek csak 1 hold volt a birtokában, mint ahogy rétföldje is lehetett 1–1 kaszás, s volt, aki semmi rét fölött sem rendelkezett. Sajátos lehetett Szikula Tamás esete, akinek a két egész telke csupán a beltelek nagyságában mutatkozott meg, ám a két telek külső appertinentiája csupán egy egész telekre kiszabott földterületet (29 hold szántó, 12 hold rét) foglalt magába.
- ²⁶ Azért írtuk, hogy csak részint történhetett ez az Olasz család jobbágyaival, mert közvetlenül az úrbérrendezés itteni lebonyolítása előtt, 1770-ben fölfektetett inventárium Komáromy Barbarának 5 jobbágyát említi „telkestül”. És két évvel később valójában ennyit vettek fel az ő neve alatt az urbárium tabellájába is. Vagyis a két összeírás adata sajátos módon megegyezik. Ny.Á.L. i. h. 6. 6. cs. 1770. jan. 1. Inventárium.
- ²⁷ Ezek: Kádas András, Szombathi János, Tóth János, Oláh Mihály, Oláh István és Székely Mihály.
- ²⁸ Ny.Á.L. IV.A. 9. Fasc. XIII. No. 71.16. Fol. 1–2. p. 1781. márc. 14.
- ²⁹ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 187–188. Fol. 1785. márc. 19.
- ³⁰ Ny.Á.L. IV.A. 9. Fasc. XIII. No. 71. 19–20. Fol. 1781. máj. 17.; Uo. i. h. Tanúvallomások. 238–239. Fol. 1785. Ugyanilyen „foglalt földnek” állította Farkas Ferenc tanú azt a telket is, amelyen Olasz Lajos szárazmalma állt. Az ilyen „szabálytalan” földfoglalás azonban nem csupán a tehetősebb köznemesek kedvelt szokásai közé tartozott, mert mint a főszovegben idézett előbbi példa is tanúsíthatja, alkalmazták azt a kisebb hatalmú nemesek is, mint pl. Márky Ferenc, Dombrádi András és Balogh Mihály.
- ³¹ A nemes Bakó család tagjairól állítja Nagy György tanú: „a midőn Berczelen Nemzetes Bakó Uraimék bizonyos aequisitiót tettek, akkor nem többet, hanem csak egy teleket bírtak, a mit pedig azután idővel fel fogdostak a közönséges földből és most actualiter bírnak, és azon különösen Házak és Kertyek vagyon, azon Plága mintegy 4 teleknek számát teheti.” Uo. 18. Fol. 1781. máj. 17.

- ³² Egyik-másik kisnemesi család, az ún. kuriális – egytelkes – nemesek időről időre valósággal „elbokrosodtak”, és nemcsak a család ősi fészékében, de a szomszédos falvakban, az ottani nemesi közbirtokosságokba is átnyúltak a családi ágak. Ilyen szétrajzása figyelhető meg korszakunkban a Márky és a Bakó családoknak. Az egykoron egyetlen telkes Bakó családnak például az 1774-es nemesi összeírás idején már öt, a Márky családnak pedig négy tagja került a jegyzékbe. Ugyanakkor két-két Bakó találatot Gáván és Bujon is. Az 1793-as összeírásban a Bakó nemzetségbeliek száma Berczelen már 7-re, a Márky családbelieké pedig 6-ra emelkedett. Ny.Á.L. i. h. Fasc. XXXV, No. 68. 1774. Nemesi összeírás; Uo. Fasc. IX. No. 635. 1793. Nemesi összeírás. Berczel, Gáva, Buj.
- ³³ Uo. Fasc. XIII. 6. 6. cs. 1770. jan. 1., ill. 1778. márc. 6. Inventárium.
- ³⁴ Fényes Elek: i. m. (1851) I. köt. 117. p.; Réfi Oszkó Magdolna: i. m. 11. sz. melléklet, Tiszabercel. Jelentős a különbség a két szerző részadatai között is. Fényes pl. a szántó területét 1851-ben 1000 holdnak (1200 négyszögöles), Réfi Oszkó adatsora ugyancsak 1852–1855-ben 660, a rétekét 1250, a legelőt 320 hektárnak mondja.
- ³⁵ Takács Péter: i. m. (1987) 23–24. p.
- ³⁶ Ny.Á.L. i. h. Kimutatás. Kömmerling Jánosné Olasz Rozália vagyónáról és jövedelméről. 2–3. Fol. 1837.
- ³⁷ Uo. Tanúvallomások. 236–237. Fol. 1785. márc. 17,
- ³⁸ Uo. Tanúvallomások. Albert János vallomása. 251–252. Fol. 1785. márc. 17.
- ³⁹ Uo. 250. Fol. 1785. márc. 17.
- ⁴⁰ Uo. 261–263. Fol. 1785. márc. 17. Vass Istvánné Gálöss Erzsébet és Oláh Mihályné Rácz Erzsébet vallomása.
- ⁴¹ Uo. Fasc. XIII. 6.6. cs. Inventárium. 1778. júl. 6. Uo. XIII. 6. 1. cs. 1837. Olasz Rozália jövedelemkimutatása.
- ⁴² Szabó István: i. m. (1969) 86–102. p.
- ⁴³ Uo. Olasz Lajos vagyónak kimutatása, 1780. ápr. 14.
- ⁴⁴ Uo. Inventárium. 1778. júl. 6. A kétféle bejegyzés bizonyosan nem azonos belterületre vonatkozott. Ezt látszik bizonyítani, hogy a „fél curia” az inventárium 1-es pontjában, az „udvarház hely” pedig a jobbagytelkek felsorolása után annak 5-ös pontjában szerepelt; vagyis a leltár szerint is világosan elkülönített két önálló egysége volt a fél curia és az udvarházhely a Komáromy-vagyonnak.
- ⁴⁵ Ny.Á.L. IV.A 9. Fasc. XIII. No. 71. 19. Fol. 1781.
- ⁴⁶ Uo. 16. Fol. 1781.
- ⁴⁷ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 239. Fol. 1785. márc. 14.
- ⁴⁸ Azt azonban nem tudja, szolt a tanúvallomás utolsó mondata, hogy a malom telke „annak előtte közönséges földből foglaltatott-e vagy pedig telekszámba ment”. Ny.Á.L. i. h. Fasc. XIII. No. 71. 20. Fol. 1781. máj. 17.

- ⁴⁹ Kosut Anna birtokperére lásd: Széll Farkas: i. m. 15., ill. 217–218. p. A jegyzőkönyv arról is tudósít, hogy a birtok egyszer már, az 1680-as években visszakerült Bessenyei István özvegyéhez, ám „Munkács vára obsidiojából való felszabadulása után” Nagy István özvegye azt 1689-ben újra elfoglalta. Nincs terünk, de nem is lehet feladata tanulmányunknak, hogy a „curia-portio” kérdésével foglalkozzunk. Történeti irodalmunk figyelmét sajnálatos módon mindeddig elkerülte a nemesi portio valóban bonyolult, ez ideig teljességgel tisztázatlan kérdésköre. Nem tudjuk, hogy e tekintetben volt-e valamely általános zsinórmérték, a szokás- és írott jogban rögzített, kialakult „mérték” vagy „arány”, ami a „curia” helyi vagy általános mértékegysége lett volna, mint mondjuk a jobbágytelek esetében. Vagy inkább a helyi adottságok, eseti öröklések rendje alakította ki annak mértékeit, egységeit esetről esetre, nemzedékről nemzedékre. Az sem tisztázott, hogy ez a „mértékegység”, „vagyon-egység”, amelyet egy-egy településen valamelyik őscsaládfő megszerzett magának és maradékainak, hogyan és milyen módon osztódott tovább a következő generációk rendjében. E sorok írója a jobbágyfelszabadítás helyi kérdéskörét vizsgálva találta szembe magát Dabason és Gyónon a XVIII. század elején Halász Péter és a Zlinszky család által megszerzett, sajátos birtoklási arányokat magába foglaló „Curiá”-val, mint vagyon- és birtokegységgel és ennek a nemzedékről nemzedékre történő fiú- és leányági osztódásaival. Für Lajos: *Jobbágyfelszabadítás Dabason és környékén*. In *A hétszáz éves Dabas*. Dabas, 1974.
- ⁵⁰ Ny.Á.L. T.219. (Delineatio...) 1780.
- ⁵¹ Pók Judit: i. m. (1996) 51. p. Bercel belterületi térképe.
- ⁵² Ny.A.L. i. h. *Inventáriumok Olasz Rozália jövedelmeinek becslése*. 3. Fol. 1837. szept. 22.
- ⁵³ Fényes Elek: i. m. (1851) I. köt. 117. p.
- ⁵⁴ Az 1843-as összeírás szerint – írja Páll István – Csoma Sándor lakott a ma is álló Bessenyei-házban, aki Bessenyei Mária (meghalt 1808-ban Tiszabercelen) unokája lehetett. „Nem tudjuk, hogy Tiszabercelen ki volt az utolsó Bessenyei, hogyan és mikor került udvarházuk az Inczédi család, majd Gorák Sándor tulajdonába.” Ami ismert: a református egyház 1912-ben Gorák Sándornétól megvette a házat iskola céljaira. Páll István: i. m. 7–8. p.
- ⁵⁵ Ny.Á.L. T.209. Berczel község belső telki... térképe, 1858.
- ⁵⁶ Biró Friderika: *Az épített környezet; Az otthon népművészete*. In *Vas megye népművészete*. Szombathely, 1996, 29–99. p.; Flórián Mária: i. m.; Gilyén Nándor – Mendele Ferenc – Tóth János: i. m.
- ⁵⁷ H. Takács Marianna: *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század)*. Bp., 1970; B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*. Bukarest, 1973; Kelényi György: *Kastélyok, kúriák, villák*. Bp.,

1974; Badál Ede: *Kastélyok, kúriák Pest, Heves és Nógrád megyékben*. Bp., 1987.

⁵⁸ A ruhaneműek teljes hiánya perdöntő bizonyítéka annak, hogy a leltár valóban csak néhány – nem tudni, milyen szempontok szerint – fontosabbnak ítélt-gondolt tárgyra terjedhetett ki. Ny.Á.L. i. h. Komáromy Barbara inventáriuma. 1770, ill. 1778.

⁵⁹ A cintálok és tányérok együttes értéke, eladási ára az összes tárgyak között a legmagasabb: együttvéve több mint 40 forint, majdnem három igás-ökör vételára.

⁶⁰ Ny.Á.L. i. h. Olasz József árváinak vagyoneleltára. 1799.

⁶¹ Itt kell elmondanunk, hogy Olasz Rozália első férje Okolicsányi Antal volt. Nem tudjuk, mikor vette feleségül Olasz Lajos lányát, s azt sem, hogy mikor halt meg. A házasságból kb. 1806-ban egyetlen fiúgyermek született, aki özvegy édesanyjával élhetett, föltevésünk szerint Egerben. Második férjhezmenetele után gyermekét Olasz Rozália magával vitte Bercelre. Okolicsányi Antalnak, erről szól a leltár első része, Füzesen volt tekintélyes birtoka és kúriája. Lehet, hogy az édesanya és gyermeke csak az ő halála után, de az is lehet, hogy már Okolicsányi Antal életében beköltöztek egri házukba. Tény, hogy 1811-ben, a leltárkészítés idején a füzesi kúria már üresen állt, és a ház – írta a leltárkészítő – „romláshoz közelget”. A birtokot ekkor már, éppen három év óta, árendában használta a másik füzesi földesúrtárs, Buzányi gróf Keglevich Károly évi 3200 forintokért. Az árendálás tizenöt évre szólt, így hát az is lehet, hogy Okolicsányi Antal halála után, ezek szerint 1808-ban kötötte a bérleti szerződést tizenöt esztendőre az özvegy és a gróf. Azért is érdemes a leltár szerint részletesebben is áttekinteni Okolicsányi Antalné Olasz Rozália füzesi vagyont, mert ez a vagyon nagyjából megegyezni látszik, azonos értékűnek, méretűnek mondható Olasz Lajos berceli jószágával. A belső Curián épült a residentionalis ház, ami állt két szobából „vasrostélyos ablakkal megerősítve”, egy konyhából, kamrából és egy cselédszobából, 1811-ben üres és lakatlan volt. Az udvar felső szögletében „vagyon egy Buzás Ház... fészerral”. Az udvar belső szélén „vagyon 22 öles hosszúságú, földből verett Marha Istálló”. Az istálló új, s ezt már a bérlő, Keglevich gróf építtethette. Az istálló végében van egy „gátból fonott pelyvás”, mellette „náddal fedett garmadás, a mellett egy rongyos apró marha óll”. Mellettük van a „szérös kert szalma garáddal bé kerítve”. A ház mellett és a szérűskertnél kezdődik a szőlő, amely „fel nyúlik az Erdőig”. A szőlő alatt áll a gyümölcsös, „körüláncolva és töviselve”. Itt van „egy kis ház, melly áll két kis szobából és egy kis kereszt ambibusul”. A gyümölcsöskert felső szögletén „vagyon még egy paraszt ház”, benne most egy zsellér lakik. A szérűskerten túl állt „a szalmával fedett juh akol”. Az akol alatt van „a Juhász ház, melly áll egy szobából,

egy pitvarbul és egy kamrábul”. A szérúskerten belül a konyhakert, „kívülről árokkal s tövissel ell kerítve, az belső oldalán pedig a patak felől tövissel ell tövissel”. A marhaistállóval átellenben „vagyon egy kis szilvákert”, szintén „ell tövissel”. Aztán név szerint felsorolja a földesuraságuk alá tartozó nyolc zsellért. Ezt követik az Okolicsányi-curia „külső appertinentiái”, ami valójában a határ „hason fele” (azaz: egyik fele, hasonlóan akkora, mint a másik), és ez a határnak – erdőben, szántóban és rétben – az egész „északi részét”, alkotta, ezek „együtt illeti az Árváit”. Nevezetesen „az szántó földeinek felső nyomásában el lehet circiter vetni 150 kilát, a középsőben 115 kilát, az alsóban pedig 100 kilát”. Az erdők, rétek és a szántók ráeső kiterjedését a mappa mutatja. A residentionalis háznál mindösszesen „vagyon egy régi hársfából való Asztal, egy konyha tányér és egy káposzta gyarló”.

⁶² Szentiványi Medárdné kúriájának leltárát, amit 1839-ben vettek fel az asszony elhalálózása alkalmával, Praznovszky Mihály közölte. Praznovszky Mihály: Egy Nógrád megyei köznemes kúriájának leltára. In *A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve*. VII. Salgótarján, 1981, 203–244. p.

⁶³ Bodál Ede: i. m. (1987) 117–125. p.

⁶⁴ Talán olyan hely illetheti köznemesünket is, mint a balassagyarmati köznemest, Kracskovics Károlyt, akinek az 1840-es évekbeli vagyonát tudta számba venni a kúriák szakértő kutatója. Bodál Ede: i. m. (1987) 129–132. p.

⁶⁵ Benda Gyula: i. m. 47–56. p.

⁶⁶ Ny.Á.L. i. h. No. 13. 287. p. A perceptorsága is egyik ürügye lett azután az Olasz-ellenes Bessenyei-vádak kiterjesztésének, különféle pénzek elsikkasztásával okkal gyanúsítva meg az adóbehajtót. Uo. 291. skk. p.

⁶⁷ Gálos Rezső: i. m. 125. és 264. p. Volt idő, amikor a Szalonta környéki kálvinistáknak ő is ágense lett, valójában igen aktív segítőtársa volt György testvérének, amíg ő (mármint György) a reformátusok ágensi teendőit végezte Bécsben. Uo. 127. p.

⁶⁸ Széll Farkas: i. m. 80. p. „Julianna tudományos voltáról volt nevezetes kortársai előtt” – írja. Gálos Rezső: i. m. 127. p.

⁶⁹ Ny.Á.L. i. h. No. 13. 83., 93., 106., 224. Fol. 1785.

KÖZNEMESI HATALMASKODÁSOK

¹ Ny.Á.L. i. h. 200–214. Fol. 1784. aug. 8.

² Ny.Á.L. i. h. 225–226. Fol. 1784. júl. 28.

³ Uo. 227–228. Fol. 1784. júl. 28. Szinte szóról szóra ugyanazt mondotta Gullyás István, Pálóczi Horváth Ádám ökonómusa, mint az előző két tanú. Uo. 230–231. Fol. 1784. júl. 28.

- ⁴ Ny.Á.L. IV.A. 9. fasc. No. 4. 13. Fol. 2. p. 1780.
- ⁵ Ahogy nőtt a vallomástevők száma, úgy növekedett az erdőre kivonuló megnevezettek száma – ki ennek, ki annak a nevére emlékezve, ki erről, ki arról tudva. Ezek: Nagy Mihály, Görömbei György, Görömbölyi (aki „tehéncsordás volt a nyáron Berczelen”), Nagy Ferenc, Gönczi István, Szoboszlai Mihály, Árokháti Mihály és András, Kovács János (a tanú), Urai Mihály, N.(emes) Somogyi Mátyás, N. Ormos György. Uo. 14–15. Fol.
- ⁶ A következőket sorolja elő a jegyzőkönyv: Balog Zsigmond, Vida István, Kereki Ferenc, Pethő János, András és Gáspár, Filep István, Várdai Mihály és János, Mikecz Mihály, Bakó István, Gávai Miklós, Balog Miklós – az egykorú nemesi összeírások szerint valamennyien kisebb helyben lakó földesurai, illetve kismemesei voltak a gávai közbirtokosság-nak. Uo. 14. Fol.
- ⁷ Ny.Á.L. i. h. Fasc. X. No. 4. 15. Fol. A maga helyén, a dinnyeföldi dulakodás elemzése kapcsán kívánunk majd azzal foglalkozni, hogy mennyire másként látták, adták elő a jelen lévő tanúk a szemük előtt zajlott eseményeket, nem is szólva azokról, akik pusztán hallomásból értesültek a történésekről. Nehéz lenne utólag minden egyes esetben eldönteni, hogy a tanúk elbeszéléseiből miért maradtak ki esetenként perdöntően fontos mozzanatok: azért-e, mert az emlékezet többnyire „kihagyásos” módon működik vagyis jóhiszeműen; vagy azért-e, hogy ezek a kihagyott mozzanatok ne szolgálhassanak vádként az egyik fél ellen, és nagyon is vádolják a másik felet. A torzító memóriaműködésnek mintegy a fordított tükörképe, amikor az események-mozzanatok összemossásával szolgálták a tanúk véltlenül vagy szándékosan, ugyanezt. Például mindössze egyetlen tanú vallott arról, hogy a templom előtti végzést megüzenték az érintett Dobai Sándornak, aki azt nem fogadta el. És Bessenyei Boldizsár csak ezt követően adta ki a jelszót: irány az erdő, prédáljuk el Dobai úr levágatott fáit. A tanúk többsége azonban ezt a fontos mozzanatot (hogy ti. a „végzés” elutasítása után indultak csak ki az erdőre) vagy elfelejtette megemlíteni, vagy szándékosan hallgatott róla. És azt állították, hogy amikor Bessenyei Boldizsár ismertette a végzést a templomból kijött urak-népek előtt, egyben azonnal fel is szólította az egybegyűlteket annak végrehajtására. „Amint Bessenyei Boldizsár a templom előtt fel szóllak a végzés után – vallotta Kovács János –, hogy akinek tetzene, menne az erdőre és eő kigyelme adna fát eleget.” Uo. 14. Fol. 2. p. 1780.
- ⁸ Ny.Á.L. i. h. Fasc. X. No. 4. 15. Fol. 2. p. 1780. Nem tudta senki sem pontosan felsorolni azok nevét, akik a felszólítás után megindultak az erdőre. Egyik-másik tanú több nevet is említett, így' például: Árokháti András és Mihály, nemes Somogyi Mátyás, Nagy Mihály, Görömbölyi

- György, Gönczi István, Nagy Ferenc, Szoboszlai Mihály, Kovács János, Vas István, nemes Ormos János, Angyal Ádám, Rohodi Mihály, nemes Márky Mihály, Büdösi András, nemes Márky Gáspár, nemes Dombrádi László, Farkas Mátyás, Nagy Mihály, Görömbölyi Mihály neve hangzott el. Az egyik tanú például ezt válaszolta: „voltak több emberek is Bessenyei Boldizsár Úrral... a fa elhordására, amikor közülök kettőt puskával is látott, de a tanú azokat nem esméri” – mondotta Rubi György gávai lakos. A felsorolt parasztok közül egyébként jó néhányan nem a Bessenyei család jobbágysai-zsellerei voltak. Uo. 15. Fol. 1780.
- ⁹ Orosz Sámuel, a gávai ref. egyházzsolga „igaznak vallja azt is, hogy a deutrális napon Kovács János Gávai Lakos Tanú uramnak (is) hozott egy szekér fát, s bizonyosan gondollya tanú Úr, hogy Dobai Úr fájából hozta”. Uo. 15. Fol. 2. p. 1780.
- ¹⁰ Így például az említett napon „Gávárul Árokháti Mihály és András, Úri Mihály, N. Somogyi Mátyás ki is mentek (ti. az erdőre) és egy egy szánkával el is hoztak a tekintetes úr fájából”. Uo. 15. Fol. 1780.
- ¹¹ Az egyik tanú, Orosz Sámuel egyenesen azt állította: „Bessenyei Úrtul magától hallotta, hogy maga számára Berczelre hordatott 20 vagy 21 szánkával, de kikkel, a tanú nem tudja.” Uo. 16. Fol. 2. p. 1780.
- ¹² László gyermekei között említi családfatáblázatában József nevét Széll Farkas monográfiája. Széll Farkas: i. m. 12. p. A gávai nemesek közt, azon belül is a földesurak rovatában említi Józsefet az 1793. évi nemesi összeírás is. Ny.Á.L. i. h. Nemesi összeírás. 1793. Gáva.
- ¹³ A jegyzőkönyvet tíz nappal az események után vették fel. Ny.Á.L. i. h. Fasc. X. No. 4.18. Fol.
- ¹⁴ Ezek: Árokháti András, Rubi György, Jasi András Pinyari nevű legénye, Farkas Péter, Gönczi István, Nagy Ferenc, Nemes Ormos Miklós. Valójában ugyanazok, akik a Dobai-ellenes akciókban is részt vettek. Uo. 17. Fol. 2. p. Cserged János vallomása.
- ¹⁵ A tanúk ez ügyben név szerint a következők voltak: Szabó Jánosné, Lutheránus András, Bakó András, Szabó Éva, Szekeres György és Cserged János. Uo. 17–19. Fol. 1780.
- ¹⁶ A gávai atrocitások ügyében meghallgatott tizenhárom tanú közül senki nem válaszolt arra a kérdésre, miszerint igaz-e, hogy azon a héten, amikor Dobai Sándor is vágatta a fát, minden gávai ember tetszése szerint tehetett ugyanezt. A Filep Gáspár ügye kapcsán azonban újra föltették a kérdést, és most szinte valamennyi tanú egybehangzóan állította: „annak előtte való héten – mondta például Bakó András nemes – a Gávai Nemes emberek széltébe vágták az erdőt, de senkit azért meg nem büntettek, hanem csak Dobai urat és Filep Gáspárt”. Érthető, hogy miért kellett valamennyi vallomásban kiemelten hangsúlyozni: a gávai nemesek „annak előtte való héten” tették azt, amit a két helybeli nemes

csak a rá következő héten cselekedett. A jegyzőkönyvből pontosan tudjuk, hogy Dobai uram január 16. és 17-én termeltetett magának épületfát. Minthogy január 20-a vasárnapra esett, könnyű kiszámítani, hogy január 16. és 17-e akkor szerdai és csütörtöki nap volt, míg a megelőző hét január 7-től 13-ig terjedt. Ha tehát január 11. vagy 12-én, a jelzett hétvége valamelyik napján a gávai földesurak tanácsa olyan döntést hozott, hogy a szabaddá tett fakitermelést beszüntetteti, akkor a rá következő héten a vágási tilalom már érvényben volt. Döntésükről, mint említettük már, január 12-én este mindenkit értesítettek. Így jutottak el Dobai Sándorhoz is, aki állítólag tilalom alóli mentességet kért volna magának. Ám a január 19-i és 20-i események inkább azt mutatják, hogy a kért mentességet nem kaphatta meg. Úgy tűnik tehát, hogy a tilalomról szóló közdöntést mind a ketten megszegették, ezért sújthatta őket a közakarat jellegzetes büntetése.

¹⁷ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 120., ill. 224. Fol. 1785.

¹⁸ Dombrádi Anna volt az édesanyja az előbb emlegetett Józsefnek, és a korábban szóba került, költői hajlamokkal megáldott Bessenyei Annának is, aki, mint említettük, Pusztá-Kovácsiban lett gondozója a megöregedett Bessenyei Györgynek.

¹⁹ Azért állítható, hogy testvére lehetett Bessenyei Lászlónénak, mert az 1780-as tanúkihallgatások során őt is mint tanút idézték meg, életkorát ötven évnél írta a jegyzőkönyv. Miután pedig akkor ötven év körüli volt Bessenyei Lászlóné is, elképzelhető, hogy testvérek voltak. Uo. IV.A. 9. Fasc. X. No. 4. 17. Fol. 1780. A Dombrádi család egyébként Bercelen is a kismemesek közé tartozott, akiknek lehetett földje Gáván is.

²⁰ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 223–224. Fol. 1785. márc.

²¹ Az esetről mindkét tanú: Kovács Sámuel, korábban Bercel falu jegyzője és Nemes Márky Mihály vallotta – sokkal tömörebben – ugyanezt. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 103–104. Fol. 1785. febr.

²² Julianna asszony, tudjuk, 1789-ben hunyt el. Úgy látszik, Juliannával Gávára költözött a gyermeke vagy költöztek a gyermekei is. Az 1793. évi nemesi összeírásban ugyanis a helybeli földesurak között szerepel Rakovszky Dániel. Benne, meglehet, azt az ifjút kell tisztelnünk, aki a XIX. század elején azután Debrecen város neves főbírója lett. Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. IX. No. 635. 49. Fol. 1793. A négy évvel később végrehajtott újabb nemesi összeírásban már Rakovszky József neve szerepelt, aki amíg itt tartózkodott, a vonatkozó adatok szerint tehetősebb gávai nemes lehetett. Uo. 1324. köt. Nemesi összeírás 1797. Gáva. A család itt Gáván tovább élt a XIX. században is, hiszen az 1838. évi megyei nemesi összeírásban egy másik Rakovszky Dániel neve is szerepelt. Uo. 38. cs. 858. sz. Gáva. 1838.

- ²³ A korabeli feljegyzések két Mikecz családról tudósítanak. Az egyik, Mikecz Sámuel a kisebb jobbágytartó nemesek közé tartozott, az úrbérrendezés idején egy-egy házas és házatlan zsellérral rendelkezett. A másik Mikecz Mihály volt, aki jobbágytalan nemes lévén, neve az urbáriumban nem, csupán az 1774-es nemesi összeírásban szerepelt. Föltehetően ugyanazon család két ágáról lehet szó. O.L. i. h. Urbarium. Szabolcs m. Gáva. 1772.; Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. IX. No. 635. Gáva. 1774.
- ²⁴ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások, 1785. 281. Fol.
- ²⁵ Az, hogy Gáván négy „járás” volt, az 1772. évi paraszti vallomásokból ismert. Takács Péter: i. m. (1987) 83. p.
- ²⁶ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások, 1785. 83., 104., 279. Fol.
- ²⁷ A hiteles másolat, mint számos más, az ügyhöz kapcsolódó korabeli dokumentum, a tanúvallomási jegyzőkönyvek közé került az átmásolás során. Nem lehet kétséges, hogy az átmásolt szöveg mindenben egyezik az eredeti okirattal. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 280–281. Fol. 1783. Palit Mátyás főbíró és Szücs István esküdt.
- ²⁸ Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. IX. No. 635. Dadai járás, Gáva. 1793.
- ²⁹ Nevük nem szerepelt sem az 1797. évi, sem az 1838. évi összeírásokban, ami azt látszik bizonyítani, hogy a család végképp eltávozott (kihalt?) Gáváról. A másik Mikecz család, a Sámuel keresztnévű ment tovább a XIX. századba is. Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. IX. 1324. köt. Nemesi összeírás. 1797. Dadai járás. Gáva. Uo. 38. cs. 858. sz. Nemesi összeírás. 1838. Gáva.
- ³⁰ Niczky József egyike volt a tekintélyes paszabi jobbágytartó családoknak. Paszabon kívül Szabolcs megyében jobbágycsaládok voltak még Beszterecen és Kemezsén. Takács Péter könyvében a „Niczky” nevet használja, ám az egykorú összeírásokban az általunk használt „Niczky” név szerepel. A forrásokból az is kideríthető, hogy Niczky József nem a helyben lakó, hanem a bebíró köznemesek közé tartozott. O.L. i. h. Urbarium. Szabolcs m. Paszab. 1772., ill. Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. XXXV. No. 68. 1774. Paszab; Takács Péter: i. h. (1991) 203. p.
- ³¹ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások, 1785. 224. Fol.
- ³² Uo. 1785. 223. Fol.
- ³³ Uo. Tanúvallomások. 82–83. Fol. 1785. febr. 17. Vallomását szó szerint megismétli Kóti Péter nemes (103. Fol.), Márky Mihály (119–120. Fol.).
- ³⁴ Nem tudjuk, hogy a jegyzőkönyvekben szereplő nevek minden esetben pontosak-e. Különösképpen is a keresztnévek följegyzése körül fordulhattak elő pontatlanságok, mint éppen Pap István, illetve Mihály esetében ez nyilvánvaló. Az említett felsorolásban így nem Gönczi Péter, hanem Gönczi György olvasható. Csak feltételezni tudjuk, hogy a két keresztnév alatt egy és ugyanazon családot jelölték a jegyzőkönyvek. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 187–188. Fol. 1785. febr. 17.

- ³⁵ Amint erről a későbbiek során, a maga helyén szó lesz még, Olasz Lajos teljes berceli vagyonát 1780-ban valóban zár alá vette a vármegye, mivel mint megyei perceptor, a maga körzetében beszedett adóknak jelentős hányadát nem adta át a megyének, másként szólva: a rábizott pénzek jó részét saját céljaira használta fel. A zár alá vétel addig tartott, amíg az „adóhiányt” a megyének ki nem fizette. Ny.Á.L. IV.A. 9. Törvényszéki iratok Fasc. XIII. No. 73. 15. Fol. 1786. szept. 18.
- ³⁶ Az ügyben meghallgatott tanúk a következők voltak: Bakó Ferenc, Márky Ferenc nemesek és Görömbei István jobbágy, aki az eset alkalmával bíró volt. Ny.A.L. i. h. Törvényszéki iratok. Fasc. XIII. No. 73. 15–16. Fol. 1786. szept. 18. Vas István egyébiránt az 1780-as összeírás szerint fél telkes jobbágya volt Olasz Lajosnak.
- ³⁷ Bíró családnévű jobbágy az összeírások tanúsága szerint Bercelen az idő tájt nem lakott. Ellenben Paszabon az urbárium szerint két Bíró nevű jobbágyot is (Györgyöt és Jánost) találtak az összeírók, mindkettő $\frac{1}{8}$ -os telket bíró paraszt volt. Föltehető, hogy a Bercelen is jobbágytartó köznemesen valaki közülük követte el az említett testi bántalmazást O.L. i. h. Urbarium. Szabolcs m. Paszab.
- ³⁸ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 224–225. Fol. 1785. febr. 17.
- ³⁹ Uo. 84. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁴⁰ Uo. 82. Fol. 1785. febr. 17. Ezek szerint tehát a gulyás ekkor már nem megszökött és bujkált valahol, hanem a megye elfogatta és börtönbe záratta.
- ⁴¹ Ez a „mindmáig” 1785. febr. 17-ét jelentette. Uo. 84., 121. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁴² Uo. 136. Fol. Jellemzőnek mondható, hogy a Felső-Tisza vidékén, földrajzi és táji értelemben egyaránt az Alföldön lakó emberek valójában nem tekintették magukat „alföldieknek”, s a tőlük délebbre eső tájakat tartották az igazi „Alföld”-nek
- ⁴³ A deputáció két tagból állt; úgymint Papp János és Izsák István nemesekből. A kiszállásról készült latin nyelvű jegyzőkönyvet az egész ügyre kiterjedő tanúvallomási jegyzőkönyvek közé másolták. Uo. 272–273. Fol. 1785. ápr. 6.
- ⁴⁴ Uo. 225. Fol. 1785. márc. 17.
- ⁴⁵ Uo. 122. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁴⁶ Amikor a dinnyeföldi dulakodásban részt vevő parasztokat név szerint felsorolták, akkor említették, hogy Nagy Ferenc (írták „Ferké”-nek is) a Bessenyei család „hajdúja” volt. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 187. Fol. 1785. márc.
- ⁴⁷ Uo. 181. Fol. 1785. márc. 19.
- ⁴⁸ Uo. 142–143. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁴⁹ Uo. 161. Fol. 1785. febr. 17.

- ⁵⁰ Bogdán István szerint egy-egy keresztsben „a XVI–XIX. században 13–32 kéve szélső-, 13–20 kéve középérték divott, sorrendben a leggyakoribb a 20, 15, 18 kéveszám”. Bogdán István: *Régi magyar mértékek*. Bp., 1987, 108. p. Három-négyszeres maghozammal számolva, egy-egy holdon kb. 3–4 q búza termett. Egy-egy keresztsből pedig – középátlagokat véve figyelembe – mintegy 40–50 kg gabona volt nyerhető. Vagyis egy-egy hold termése keresztsokban számolva 6–8 kereszts lehetett, a szóban forgó búzamennyiség így mintegy 8–10 hold földön teremhetett.
- ⁵¹ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 122. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁵² Uo. 225. Fol. 1785. febr. és márc. 17.
- ⁵³ A vádat szó szerint megismételte Kovács Sámuel (Uo. 83. Fol.), Kóti Péter (i. h. 106. Fol.), Márky Mihály (i. h. 121–122. Fol.), Drótos György (137. Fol.), Vida István (160. Fol.).
- ⁵⁴ Uo. 181. Fol. 1785. márc. 19.
- ⁵⁵ Uo. 192. Fol. 1785. márc. 19. Aki ezt mondotta, Albert János maga is parasztember volt, ezért mondanivalóját talán hitelesnek lehet tekinteni.
- ⁵⁶ A „fenyegetés” mögött ezúttal az állt, hogy az Olasz Lajos által kijelölt dinnye földet a prépostság emberei is vonakodtak elfogadni – az inspektor utasítása ellenére. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 194. Fol. 1785. márc. 19.
- ⁵⁷ Uo. 192. Fol. 1785. márc. 19.
- ⁵⁸ Uo. 224. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁵⁹ Uo. 225. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁶⁰ A széles körű tanúkíhallgatások során több tanú is megerősítette a vármegye tulajdonát képező csajkák eltulajdonítását. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 107. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁶¹ Uo. 146. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁶² A megyei kisgyűlés úgy határozott, hogy Bessenyei Boldizsár az általa „magánhasználatra elszállított csónakokat” – a berceli bíró és az esküdtek kérelmére – helyezze vissza a Tiszára. Egyébiránt pedig a kihágásért a kerületi főszolgabíró megintette Bessenyei Boldizsárt. Ez esetben tehát nem a csónakok széjjelhányatásáról, csupán azoknak magáncélra történő igénybeviteléről szólt az egykorú megyei döntés. Uo. 273. Fol. 1780. ápr. 3.
- ⁶³ Uo. 82., ill. 85. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁶⁴ Uo. 95., ill. 97. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁶⁵ Az utóbbihoz hozzátette még, hogy „más nap pedig maga is (ti. Bessenyei Boldizsár) azon erdőről két szekér fát hozatott”. Uo. 122–126. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁶⁶ Annak rendje-módja szerint az ő vallomásában is szerepelt Bíró Ferenc befogadásával kapcsolatos „vád”, ám erre nézve a módosításban ugyancsak az olvasható, hogy „Bíró Ferencz védelmezéséről vagy párt fogásá-

- ról semmit sem tud” (ti. Drótos György tanú). Uo. 135–136., ill. 138–139. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁶⁷ Uo. 142. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁶⁸ Olasz Lajos egyik, 1785. május 12-én a megyei deputáció elé terjesztett, sérelmeit ismételten összegezni kívánó beadványához számos mellékletet csatolt, amelyek a Bessenyei testvérek hatalmaskodásait voltak hivatottak bizonyítani. Sajnos e mellékletek nagyobb része nem került a szóban forgó jegyzőkönyvbe, ezért azoknak csupán a tárgykörét ismerjük, de a tartalmukat nem. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 63–67. Fol. 1785. máj. 12.
- ⁶⁹ Amint a zenebona lefolyásának részletes bemutatása során szó lesz még róla: a feljegyzések szerint amikor a bizottság kiszállt Bercelre, hogy a tanúkihallgatásokat lebonyolítsa, Bessenyei Boldizsár emberei – állította Olasz Lajos – sorra járták a házakat, s kinek-kinek elmondták: mit is kell majd a meghallgatás során vallania és mit kell elhallgatnia.
- ⁷⁰ A jelzett kihallgatási jegyzőkönyvet 1785. márc. 17-én vette fel a megyei deputáció, terjedelme 32 fólióra rúg. Valójában tehát még egynyelcadát sem tette ki a több mint 300 fóliós kihallgatási anyagnak. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 1785.
- ⁷¹ A kérdéscsokor 25 kérdésből állt, s ebből az első általában tudakolta volna Olasz Lajos hatalmaskodásokra való hajlamait. A rá következő 24 kérdés viszont egy-egy konkrét, „nevesített” eset megtörténte után érdeklődött.
- ⁷² Három tanú, a 2., 3. és 4. sorszám alatt kihallgatottak tanúvallomása az átmásolt jegyzőkönyv lapjairól sajnos hiányzik, ezért sem a kilétüket megállapítani, sem a vallomásaikat hasznosítani nem tudtuk. A hiányzó oldalszámok: 243–254. Fol. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 1785. márc. 17.
- ⁷³ Név szerint a következők voltak ezek: Vass Sándor felesége (Lábass Erzsébet), Oláh Mihály felesége (Rácz Erzsébet), Oláh András, Székely Mihály, Kiss János és Albert János jobbágyok, Hersli „zsidó” és Hersli Anna regálébérlők. Uo. 238–268. Fol. 1785. márc. 17.
- ⁷⁴ A Buj faluból való embert, Olasz Lajos hajdani hajdúját, Bankó Andrásnak hívták.
- ⁷⁵ A meghallgatott tanúk név szerint a következők voltak: Bakó Mihály, András és Ferenc, Márky Ferenc nemesek, Nagy Mihály és Görömbelyi György Bessenyei-jobbágyok (az utóbbi bíró), Tóth János (akit megvert Olasz uram) a jászói prépostság, Szombathi János pedig Olasz Lajos (!) jobbágya volt. Uo. 1785. máj. 12.
- ⁷⁶ A ma élő ember számára e fogalom, hogy ti. „húzásokat vonásokat tett”, nehezen vagy egyáltalán nem is értelmezhető. Pedig az akkori idők egyik igen súlyos és rendszeresen alkalmazott büntetésnemének nagyon is találó megjelölése volt. Nevezetesen a deresre húzás és a botbüntetés

aktusát sűrítette magába a fogalom. A „húzás”-t persze alkalmazták deres nélkül is, amikor a földesúr – épp ott, ahol érte, vagy ahol szükségesnek látta – akár a mezőn vagy a saját udvarán is „lehúzatta” a földre a megbüntető jobbágyot. A „vonás” szó jelenthette az ütések számát és a bottal-pálcával elvégzett ütések helyét-nyomatát a szerencsétlenül járt jobbágy testén.

⁷⁷ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások, 295. Fol. 1785. máj. 12.

⁷⁸ O.L. i. h. Urbarium. 1772. Bercel; Ny.Á.L. IV.A, 1. Fasc. IX. No. 635. Bercel. 1793.

⁷⁹ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 256., 267. Fol. 1785. márc. 19.

⁸⁰ Uo. 238. Fol. 1785. márc. 19.

⁸¹ Azt is hallotta a tanú, tette hozzá vallomáshoz, hogy az említett éjszakák egyikén „a Berczeli Lakos Öreg Hegedűsnek túl a Tiszán lévő gyümölcsössét meg lopván, amint azt értette, a Bíró házához is vitettek volt”. Uo. 255–256. Fol. 1785. márc. 19.

⁸² Márky Salamonról annyit mindenképpen el kell mondanunk, hogy a szegényebb berceli nemesek közé tartozott. Az 1793. évi nemesi összeírásból tudjuk, hogy ő – és akkor Bercelen egyedül – olyan nemes volt, akinek saját nemesi birtoka nem lévén, a „nemesi jószágot vagy haszonvételt árendáló nemesek” rovatába íratott. Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. IX. No. 635. 1793. Bercel.

⁸³ Az intézménynek közismerten gazdag a szakirodalma. Alapos összefoglalását legutóbb Kállay István monográfiája végezte el. Kállay István: *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Bp., 1985.

⁸⁴ Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp., 1946, 224. p.; Ugyanerről: Pfahler, Carolus: *Ius Georgicum regni Hungariae et partium eidem annexarum*. Keszthely, 1820.

⁸⁵ O.L. i. h. Urbarium. Bercel. 1773. Nyolczadik Punctom. 1., 3., 4. §§.

⁸⁶ Szabó István: *A magyar parasztság története*. Bp., 1939, 64. p.; Eckhart Ferenc: i. m. 220. p.

⁸⁷ O.L. i. h. Urbarium. Bercel. 1773. Tabella.

⁸⁸ Utóbbi állításunkat mindenképpen megerősíteni látszik az is, hogy az urbárium tabellája szerint 1772-ben Bercelen találtatott egy Szücs Mihály nevű jobbágytartó nemes is, akinek mindösszesen egyetlen zsellér alattvalója volt. Ny.Á.L. i. h. Urbarium, Bercel. 1773.; Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. 9. No. 635. Bercel.

⁸⁹ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 257. Fol. 1785. márc. 19.; Merényi Oszkár: i. m. (1963) 70. p.

⁹⁰ Uo. 240–241. Fol. 1785. márc. 19.

⁹¹ Némi okkal mondta Nagy István, hogy Olasz Lajos néki nem parancsol, hiszen ő más jobbágya volt. Az urbárium tabellájában két Nagy István nevű jobbágy is szerepelt: az egyik a jászói prépostság telkes jobbágya, a

másik Gyulay László házas zsellére volt. Rajtuk kívül található még egy Nagy János nevű zsellér, aki Gyulay Lászlóhoz és Nagy György nevezetű házatlan zsellér, aki Bessenyei Zsigmondhoz tartozott. Adataink alapján úgy látjuk, hogy a Rohodi-ügyben szereplő Nagy István, Olasz Lajosnak Nagy nevű embere nem lévén, más földesúr, nevezetesen a jászói prépostság jobbágya lehetett. Mint tanúnak, fontos szerepe lesz majd a dinnyeföldi dulakodás rekonstruálásában. O.L. i. h. Urbarium. Bercel. 1773. Tabella.

⁹² Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 242. Fol. 1785. márc. 19.

⁹³ Merényi Oszkár: i. m. (1967) 70. p. „Nem tudjuk, hogy az önértetes dacon kívül miért volt „szolidáris” Nagy István a bíróval, miért szegült szembe Olasz Lajos akaratával.

⁹⁴ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 258. Fol. 1785. márc. 19.

⁹⁵ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 241–242. Fol. 1785. márc. 19.; Merényi Oszkár: i. m. (1967) 70. p.

⁹⁶ A kérdéskörrel, a vegyes vagy tisztán nemesi falvak igazgatásának egyes helyi eseteivel, illetve egy-egy régió viszonyaival foglalkozott már a hazai történetírás is. Ám a kérdés átfogó, részletes igazgatástörténeti feltárása és annak a feudális igazgatás egész rendszerében való elhelyezése várat még magára. Pedig benne nem csupán a nemesi igazgatástörténeti, hanem a korabeli élet megannyi más szegmenyét, a többi között számos fontos társadalom- és gazdálkodástörténeti kérdését is érintő jelenséget lehetne megragadni, kellő megvilágításba helyezni. Az említett munkák közül, távolról sem a teljesség igényével, csupán az alábbiakra szeretnénk utalni: Alsó László: *A nemesi község hatósága és szervezete*. Bp., 1928; Révai József: *Kisnemesek Tajszón*. Bp., 1942; Holub József: *Az egyházi nemesek jogállása a középkorban*. Regnum, 1944–1946; Kringl Miklós: *A községi közigazgatás történetéhez. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának tiszteletére*. Bp., 1938, 230–250. p.; Jablonkay Géza: *Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája. Agrártörténeti Szemle*, 1968. 180–203. p.; Lengyel Alfréd: *Az egyházi nemesi község önkormányzata és igazgatása a feudalizmus alkonyán. Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk. Bónis György – Degré Alajos. Bp., 1971, 145–174. p.; Degré Alajos: *A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt. Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv*, 1. Szombathely, 1976, 100–119. p.

⁹⁷ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 262–263. Fol. 1785. márc. 19.

⁹⁸ Uo. 242., ill 258. Fol. 1785. márc. 19.; Merényi Oszkár: i. m. (1967) 70. p.

⁹⁹ Uo. 260. Fol. 1785. márc. 19.

¹⁰⁰ O.L. i. h. Urbarium. Bercel. Tabella. 1773.

¹⁰¹ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 260–261. Fol. 1785. márc. 19.

- ¹⁰²Tóth János fiát, noha a jegyzőkönyv nem említi a nevét, föltehetően Tóth Györgynek hívhatták. Az urbárium tabellájában két Tóth nevű jobbágy szerepelt a jászói prépostság emberei között: Tóth János és Tóth György, mindketten fél-fél telkes jobbágyok voltak Minthogy több Tóth nevű jobbágy nem találtatott a faluban, ebből gondoljuk hogy György a János fia lehetett. O.L. i. h. Urbarium. Bercel. Tabella. 1773.
- ¹⁰³Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 307. Fol. 1785. máj.
- ¹⁰⁴A „lakos”, mint tudjuk, jelenthetett jobbágyot és az ipszilonos (Gencsy) név után akár nemesembert is. Kiletét megpróbáltuk neve után földéríteni, ám sem az urbárium tabellájában, sem a nemesi összeírásokban nem találtunk hasonló nevű személyt – sem Bercelen, sem a szomszédos falvakban.
- ¹⁰⁵Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 263., 265. Fol. 1785. márc. 19.; Merényi Oszkár: i. m. (1967) 70. p.
- ¹⁰⁶Uo. 259–260. Fol. 1785. márc. 19.
- ¹⁰⁷Olasz Lajos saját kezűleg vert meg még egy dinnyecsösz, Bónis László szolgabíróval pedig megverettette Székely Mihály jobbágyot. Uo. 237., ill. 258. Fol. 1785. márc. 19.
- ¹⁰⁸Így pl. egyik alkalommal, ugyancsak a tilosbeli legeltetés miatt behajtotta Nagy Mihály ökreit, s azokat csak váltságdíj ellenében adatta ki. Vád érte azért is, hogy „két lovát döglő félen” kiadta az egyik jobbágyának, ám amikor azok megdöglöttek „erőszakosan hármat vitt el hejijében”. A meghallgatott tanú azonban azt állította, hogy a vád nem igaz, mivel „a melly Marhái a titulált Úrnak még eddig Jobbágyok kezénél megdöglöttek nem is formált arról praententiot soha, hanem azonnal ismét mást vett vagy adott nekik helyében”. Vád érte azért is, hogy Bene András egyik borját „erőszakosan” elvetette, ám az eset, mondja a tanú, csupán „tudatlanságból” történt és nem gonosz szándékból. Márky Mihály egyenesen azt állította: nincs tudomása arról, hogy Olasz Lajos „ok nélkül valaha valakit bé hajtott Marhájáért rendin kívül taxált volna”. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások 237., 239., 255. Fol. 1785. márc. 19.
- ¹⁰⁹Csapodi Csaba: A falu élete. In *Magyar Művelődéstörténet*. Szerk. Domonvsky Sándor. IV. köt. 366. p.
- ¹¹⁰Ny.Á.L. i. h. 192–193. Fol. 1785. márc. 19.
- ¹¹¹A rendeletre vonatkozó gazdag irodalomból elegendőnek látszik, ha itt a császárral és korával foglalkozó két fontos monográfiára hivatkozunk. Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában*. I–II. köt. Bp., 1881–1888; Barta János: *A nevezetes tollvonás*. Bp., 1989.
- ¹¹²Nem ok nélkül került a botbüntetés kérdése negyven évvel később, a reformkori országgyűléseken is a figyelem középpontjába. Ismeretes,

hogy a korszak egyik kimagasló politikusa, Deák Ferenc annak eltörlését követelő beszédével „robbant be” a korabeli közéletbe, s alapozta meg szinte egy csapásra politikai hírnevét.

¹¹³ A kérdés így szólt: „Igaz-e, hogy a ki nem engedelmeskedik a Mező Birónak és a tőlle meg tiltott Mezőben ellene járna, tehát azt tizenkét forinttal büntetheti, ha Nemes, a szegény népet pedig Pálczával, nem különben ezen hatalom engedtetett az Erdő Birónak is?” Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 285. Fol. 1785. máj. 12.

¹¹⁴ Uo. 289. Fol. 1785. máj. 12. Bakó Mihály vallomása.

¹¹⁵ Uo. 238. Fol. 1785. márc. 19.

¹¹⁶ Uo. 257., 264. Fol. 1785. márc. 19.

¹¹⁷ Szükségesnek látszik elmondani, hogy a jegyzőkönyvben rögzített vallomások ez esetben is szóról szóra megegyeznek egymással; a jegyzőkönyv készítői nem fordítottak figyelmet arra, hogy helyenként árnyalják a nyolc tanú válaszát.

¹¹⁸ NY.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 287–288. Fol. 1785. máj. 12.

¹¹⁹ Uo. 301. Fol. 1785. máj. 12.

¹²⁰ Uo. 287. Fol. 1785. máj. 12.

¹²¹ Az esettel a maga helyén, a Bessenyei család hatalmaskodásairól szólva, beszéltünk már, amikor ok nélkül vádolta meg őket Olasz Lajos a két Vas jobbágy erőszakos elvételével.

¹²² Az összeírás, mint az Olasz-vagyon elemzése során említettük már, alapos és pontos leltára Olasz Lajos teljes föld- és jobbágytelki vagyonának, ahol a belső és külső földeket s jobbágysági teljes névsorát pontosan feltüntették.

¹²³ Uo. IV. A.9. Törvénytörvényes iratok. Fasc. XIII. No. 73. 15. Fol. 1786. szept. 18.

¹²⁴ Uo. 291., 304. Fol. 1785. máj. 12.

¹²⁵ Uo. 263–264., 267–268. Fol. 1785. máj. 12.

¹²⁶ Az adózás magyarországi történetére vonatkozóan Acsády Ignác publikált eredeti forrásokon nyugvó tanulmányokat, amelyekben mind az adók nagyságáról, mind az adózó alanyokról, „adóegységekről”, az adókövetés módozatairól közölt fontos tudnivalókat. Idevágó főbb munkái: Acsády Ignác: *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt*. Bp., 1888; Uő: *A magyar jobbágy népesség száma a mohácsi vész után*. Bp., 1889; Uő: *Két pénztörténeti tanulmány*. Bp., 1894; Uő: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1715–1720*. Bp., 1896.

¹²⁷ A XVII–XVIII. század fordulóján kialakított adózási viszonyokkal R. Várkonyi Ágnes tanulmányai foglalkoztak. R. Várkonyi Ágnes: *A Habsburg abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII–XVIII. század fordulóján*. *Századok*, 1965.; Uő: *Magyarország keresztútjain*. Bp., 1978, 230–262. p.

¹²⁸ A XVIII. századi adóösszeírások és adókivetések adataiból több publikáció látott már napvilágot. Ezek: *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1957; Ember Győző: *Az újratelepülő Békés megye első összeírásai, 1715–1730*. Békéscsaba, 1977; Soós Imre: *Heves és Külső-Szolnok megye 1722–1849. évi rovásadó-összeírásai*. Eger, 1973; Vörös Károly: *Vas megye 1744. évi adóösszeírása*. Bp., 1962. A XVIII. századi adózás kérdésének utalásszerű összefoglalását lásd: Ember Győző: Az országgyűlés. In *Magyarország története, 1686–1790*. Bp., 1989, I. köt. 400., 408., 428. p.; Az adók általános kivetésével s a behajtás lebonyolításával Wellmann Imre is foglalkozott. Ugyanebben a munkában, alapos szakirodalmi áttekintést is nyújtva a szóban forgó időszak adózási ügyeiről. Wellmann Imre: *Magyarország népességének fejlődése a 18. században*. Uo. I. köt. 28–80. p.; II. köt. 1277–1283. p.

¹²⁹ Wellmann Imre: i. m. (1989) 1280. p.

¹³⁰ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 226. Fol. 1785. márc. 19.

AZ ÁRTÉRI AGRÁRVILÁG

¹ A szerző, Réfi Oszkó Magdolna egyébként a Rétköz régióját négy kisebb „települési szintre osztotta fel: a most említett feliszapolt parti sávon kívül (ahová Bercel mellett s a többi között Paszabot is sorolta) másodikként „a mocsár belsejében emelkedő homokszigetek”-re (mint pl. Ibrány is), harmadikként a Rétköz keleti-délkeleti oldalán s negyedikként a „Nyírséggel határos déli oldalon” települt falvakat (mint pl. Gáva is) említette. Réfi Oszkó Magdolna: i. m. 18. p.

² Gálos Rezső: i. m. 105–107. p.

³ Petőfi Sándor: Tisza. In *Petőfi Sándor összes versei*. Bp.; Ady Endre: A Tisza-parton. In *Ady Endre összes versei*. Bp.

⁴ Kuthy Lajos: *Hazai rejtelmek*. II. *A beszercei lápvidék*. Bp., 1906.

⁵ Andrásfalvy Bertalan: Duna menti gyümölcsöskertek. „Értekezések – 1963” című kötetében. 271–305. p.; Uő: A mohácsiak állattartása 1686–1848. I. rész. In MTA–DTI. „Értekezések – 1967–1968” című kötetben. Bp., 1968; Uő: *A sárköziak gazdálkodása a XVIII. és XIX. században*. Dunántúli Dolgozatok, 3. Pécs, 1965; Uő: *A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása a szabályozás előtt*. Vízügyi Füzetek, 6. Bp., 1973; Uő: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Tanulmányok Tolna megye történetéből, VII. Szekszárd, 1975.

⁶ Kiss Lajos: *Földművelés a Rétközben. A gróf Tisza István Tudományos Társaság 1929. évi február 19-én tartott ülésében bemutatott székfoglaló értekezés*. Karcag, 1929; Uő: A Rétköz régi tűzhelyei. *Néprajzi Értesítő*, 1932. 1. sz.; Uő:

- Beszterec. Egy lápi község leírása. In *Szabolcsi kalendárium*, 1948; Uő: Nagyhalász. *Ethnographia*, 1954. 3–4. sz.; Uő: *Régi Rétköz*. Bp., 1961; Uő: A Rétköz. In *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1981, 68–81. p.
- ⁷ Nyárády Mihály: *A Rétköz régi halászata*. I–II. Bp., 1939; Uő: *Kék Község történelmi földrajza*. Nyíregyháza, 1941; Uő: A tengeri népi termelése Ramocsaházán. *Néprajzi Értesítő*, 1955; Uő: Fajtaváltás a kéki juhtenyésztésben. *Néprajzi Közlemények*, 1959. 1–2. sz.
- ⁸ Réfi Oszkó Magdolna: A Rétköz földhasznosítása a XIX. századi vízimunkálatok előtt. *Agrártörténeti Szemle*, 1986. 1–2. sz.; Uő: A földhasznosítási viszonyok változása a XIX. századi vízimunkálatok hatására a Rétközben. *Agrártörténeti Szemle*, 1987. 1–2. sz.; Uő: Adatok a Rétköz 18–19. századi agrárföldrajzi képéhez. In *Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis*. 11/H. Nyíregyháza, 1987; Uő: i. m. (1997).
- ⁹ Nagy Ferenc: *Ibrány. Egy rétközi település társadalomtörténete*. Nyíregyháza, 1987.
- ¹⁰ Kiss Lajos szerint a mintegy 140 000 kat. holdas Rétköz területét a Tisza évenkénti áradásai mellett a Nyírség ide ömlő csapadékvize és a talajvíz is táplálta, növelte, ezért a vízből „csak a többnyire széleken keletkezett községek belterülete és határainak kisebb-nagyobb homokos szigetei látszottak ki”. Az egész mintha egy nagy láp lett volna, „náddal, kákával, gyékénnyel, sással benőtt, lassan mozgó víz, helyi néven rétség”. Nyáron ugyan itt-ott visszahúzódott a víz, de tavasszal, amikor a Tisza kicsapott, „olyan lett a Rétköz, mint a tenger”. Kiss Lajos: i. m. (1929) 5–6. p. Kormány Gyula becslése szerint a Rétköz ár- és belvíz járta területét a folyószabályozások előtt mintegy 33–35 000 hektárra, a tó- és lápvidékek területét 22–23 000 hektárra becsülte, vagyis a régió földfelszínének mintegy 68–70%-át borította víz. Kormány Gyula: A Rétköz vízrajzi viszonyai. In *Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis*. Tom. 5. Nyíregyháza, 1973, 42. p. Ám hasonlóan magasnak becsülték a vízjárta, mocsaras területek részarányát a XVIII. században az egész Alföld viszonylatában is. Bogdánffy Ödön: *Az Alföld hidrológiája. Vízi munkálatok az Alföldön*. Debrecen, 1925, 36. p.
- ¹¹ Ny.Á.L. I.219. *Delinatio geometrica Territorii Possessionis Berczel*. 1780. A térképen különböző, kisebb-nagyobb foltokban jelölt „vizes” területeken mindössze három esetben írta be a térképrajzoló a tó nevét. Ezek: „Jó tó”, „Sós tó”, „Kis Sós tó”. Ennek magyarázata lehet az is, hogy a térképkészítő több esetben elmulasztotta a „vizes” felületeken a tó nevét megjelölni, de lehet az is, hogy a többi, a három megjelölt tónál sokkal hatalmasabb tereket borító vízi világ mocsaras-lápos terület lehetett, s ezek a vizes foltok nem merítették ki a „tó” hagyományos fogalmát. „Víztartalmuk” ingadozó lehetett, szárazabb évszakokban jó részük kiszáradhatott. A térkép egyébként pontosan ábrázolja Tiszabercel határát,

- a határ kiterjedése megegyezik a Réfi Oszkó Magdolna által készített térképen jelölt faluhatárral.
- ¹² Kiss Lajos: i. m. (1929) 6–8. p.; Uő: i. m. (1961) Tiszabercel.; Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997). 1. sz. térképmelléklet és a 11. sz. melléklet.
- ¹³ Pók Judit: i. m. 51. p. Térkép. XXIV. col. 13. sect.
- ¹⁴ Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 1. sz. térképmelléklet. A Rétköz földhasznosítási viszonyai (1852–1855).
- ¹⁵ Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997). 11. sz. melléklet. A földterület művelési ágak szerinti megoszlása a Rétköz községeiben (1852–1895). Tiszabercel.
- ¹⁶ Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 84–109. p.
- ¹⁷ Nagy Ferenc: i. m. 66–80. p.
- ¹⁸ Kiss Lajos: i. m. (1929) 5–38. p.
- ¹⁹ Nyárády Mihály: i. m. (1938) 156–174., 380–394. p.
- ²⁰ Nyárády Mihály: i. m. (1930) 84–101. p.; Uő: i. m. (1955) 267–291. p.; Uő: i. m. (1959) 163–192. p.
- ²¹ Kiss Lajos: i. m. (1932) 1–10. p.
- ²² Kiss Lajos: Kemece. *Magyarságtudomány*, 1943. 3–4. sz. 1–23., 457–475. p.; Uő: i. m. (1948) 45–51. p.; Uő: i. m. (1954) 329–373. p.
- ²³ Andrásfalvy Bertalan: i. m. (1973) 19–23. p.; Uő: i. m. (1975) 159–181. p.
- ²⁴ Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 53. p.
- ²⁵ A sártenger láttán, írta Nyárády Mihály, egyik alkalommal „a nagybirto-
kú kéki Tóth István is felsőhajtott: Nem bálnám, ha egy éjszaka valaki
az egészet ellopná!” Nyárády Mihály: i. m. (1938) 157. p.
- ²⁶ Nyárády Mihály: i. m. (1938) 156–157. p.
- ²⁷ Kiss Lajos: i. m. (1961) 356–367. p.
- ²⁸ Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Bp., 1979, 164. p. Az állam által propagált elgondolások – írta Wellmann – kezdetben csak a nagyobb uradalmak gazdasági vezetésében találtak visszhangra (a Károlyiakat s az Esterházyakat hozva fel ez ügyben példának), ám hasonló kezdeményezések már a század utolsó évtizedeiben az egyes megyék vezetésétől sem voltak idegenek. Így kezdeményezte pl. Fejér megye a Sárvíz-mocsár lecsapolását.
- ²⁹ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások 241. Fol. 1785. márc. 19.
- ³⁰ A jegyzőkönyvből nem deríthető ki, hogy ez a faluból kivezető út mely irányban épült. A faluból ugyanis két irányba lehetett a vizenyős területeken át kijutni: dél, azaz Buj falu, és nyugat, azaz Gáva falu felé. A harmadik út Paszabra vitt, ám innen tovább ugyancsak a Buj felé vezető útbá csatlakozva lehetett a Tisza árteréből kikerülni. Pók Judit: i. m. 1996, 51. p.
- ³¹ Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 11., 84–109. p.

- ³² Ennek megfelelően vizsgálta azután könyvében az ún. ártéri haszonvételeket, közöttük is elsőként a halászatot, majd az erdőélést, aztán az irtások és rétek használatát, majd az állattartást s legvégül a szántóföldi gazdálkodást. Andrásfalvy Bertalan: i. m. (1975) 159. p.
- ³³ Az egyik helyi monda és rigmus szerint, amikor a rádi kálvinista papot csónakon vitték a nádak közti vízi úton új állomáshelyére, így sóhajtott fel:

„Kék, Demecser, Megyer, Rád
Nem terem itt egyéb, csak góré, meg nád
Uram, éhen hal itt a Te szolgád.”

- Kiss Lajos: i. m. (1929) 6–7. p. Uő: i. m. (1961) 355. p. Egyébiránt hal található a két szomszédos falu, Paszab és Ibrány egykorú pecsétjén is, viszont Gáva 1777-ből való pecsétjének a közepén ekevas látható. Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 54. p.
- ³⁴ Nyárády Mihály: i. m. (1938) 157. p.
- ³⁵ Takács Péter: i. m. (1987) 21–22. p.
- ³⁶ Takács Péter: i. m. (1987) 83–84., 97–99., 142. p.
- ³⁷ Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában*. I–II. köt. Bp., 1881–1888. II. köt. 252. p. Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái, 1767–1849*. Bp., 1967; Barta János: *A nevezetes tollvonás*. Bp., 1978, 96. p.
- ³⁸ Adatainkat a már többször idézett urbáriumok tabelláiból, az 1780. évi Olasz-féle összeírásból, a Bessenyei családra és a jászói prépostság rétföldjére vonatkozó becsléseket pedig a zenebona után fölvelt jegyzőkönyvek tanúvallomásaiból vettük. Lelőhelyük ismételt bemutatásától talán eltekinthetünk.
- ³⁹ Számításaink szerint az 1780. évi Olasz-féle összeírás majorsági és jobbágyi földekre vonatkozó adatait hozzáadtuk az urbárium 1772. évi vonatkozó adataihoz. Viszont magától értetődően el kellett hagynunk Komáromy Barbara 1770-ben fölvelt szántó- és rétföldjét, és ugyanezt kellett tennünk az 1772-es urbáriumban Komáromy Barbara és Potoczky Imre földesurasága alatt felvett jobbágyok szántó- és rétföldjeivel is, hiszen a szóban forgó jobbágyok földjét az 1780-as Olasz-féle összeírás magába foglalta.
- ⁴⁰ Réfi Oszkó Magdolna: i. m. 11. sz. melléklet. Tiszabercel.
- ⁴¹ Réfi Oszkó Magdolna: i. m. 41–47. p., ill. 1. sz. melléklet.
- ⁴² Az agrártermelés átalakulásáról országos és helyi méretekben egyaránt részletes képet rajzolt már a történetírás. Tudjuk, hogy a népesség növekedése, a hazai és monarchiabeli piacok kiszélesedése, a majorsági gazdálkodás térhódítása, a termelési technikában zajló lassú váltás, a jobb talajművelő eszközök megjelenése, az állattenyésztés lassú átalakulása

- milyen mértékben kezdte ki az évszázados termelési struktúrát. A vonatkozó szakirodalom felsorolásától ezúttal is eltekinthetünk. Itt csupán a *Magyarország története* című legutóbbi vállalkozás vonatkozó részeire, illetve a *Magyarország agrártörténete* című monográfiára kívánunk hivatkozni. *Magyarország története. 1790–1848.* V. köt. Szerk. Mérei Gyula – Vörös Károly. Bp., 1990; *Magyarország agrártörténete.* Szerk. Orosz István – Für Lajos – Romány Pál. Bp., 1996.
- ⁴³ Takács Péter: i. m. (1987) 21. p. Egyszerűen nem tudjuk indokát találni annak, hogy miért kellett 1772-ben az egyik „járás” meglétét elhallgatni.
- ⁴⁴ Komáromy Barbara 1770. évi inventáriumában erre nézve szó szerint ez olvasható: „Szántó Földek az három fordulóban circa 160 köböl alá való.” Márky Mihály 1785-ben ugyancsak azt vallotta: „mivel hogy három járás lévén az Határban”. Ny.Á.L. XIII. 6. 6. cs. Komáromy Barbara inventárium. 1770. márc. 6. Uo. i. h. Tanúvallomások. 173. Fol. 1785. márc. 19.
- ⁴⁵ A jegyzőkönyvek mellett támpontként használhatók az 1780. évi térkép és Kiss Lajos levéltári kutatásai és helybeli gyűjtése alapján publikált könyvének vonatkozó adatai. Kiss Lajos: i. m. (1961) 356–367. p.
- ⁴⁶ Széll Farkas: i. m. 207. p. Nem az egyes dülők birtoklástörténetét kell jelen tanulmánynak tisztázni, noha ennek nyomon követése sem lenne haszontalan. Mindössze annyit kívánunk itt megjegyezni, hogy igen sokat változtak a határbeli földek és jobbágyságok birtoklási viszonyai száz esztendő leforgása alatt is. A szóban forgó határrészek száz évvel korábban pl. még a Bessenyei család kizárólagos tulajdonát, birtokát képezték. Szemben az 1770-es évekkel, amikor a Bessenyei családnak ezeken a földeken már több földesúrral-nemessel, s a jóval tehetősebb Olasz Lajossal kellett osztozkodnia.
- ⁴⁷ Kiss Lajos szerint a Csekes-ere a szabályozási munkálatok előtt, vagyis az általunk vizsgált időszakban is igen fontos szerepet játszott a falu és a mezők életében. A megáradó Tisza vize ugyanis szerinte ezen az éren folyt ki és ment vissza Bercelnél. „Akkor – írta Kiss Lajos – nevezetes halászó ér volt, kivált egyik, a Sárgadombnál lévő 5–6 méter hosszú része, a Zsaróér. Szákkal, tapogatóval fogták belőle a halat. A vizek levezetésekor kanálissá alakították át. Ma legtöbb része szántó” (már-mint a Csekesere nevű dülönék). Kiss Lajos: i. m. (1961) 357. p.
- ⁴⁸ A „Pálincás” dülönév az 1780-as térképen bejelölve látható. Valamennyi dülönév egyébként, más-más tartalommal ugyan, de Kiss Lajos munkájában is szerepel. Kiss Lajos: i. m. (1961) 360., 363. p.
- ⁴⁹ A vizsgálatok során két esetben fogalmaztak még ilyen módon: egyszer Bessenyei Boldizsár csendes természete felől érdeklődve („Vallya meg az egész Hellységnek Öregje, Ifja, gyermeke”), a másik esetben a vármegyei kassza hűtlen kezelése ügyében („Vallya meg azt is a Hellység,

- hogy míg Olasz Lajos Uramnál volt a Nemes Vármegye Cassája...” etc.). Uo. 287. Fol. 1785. márc. 19.
- ⁵⁰ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 288. Fol. 1785. máj. 12.
- ⁵¹ Uo. 292., 296., 313., 316. Fol. 1785. máj. 12.
- ⁵² Más összefüggésben szó lesz még arról, hogy a Balogh Mihály most idézett vallomásában szereplő „csak” szócskának fontos a jelentése: a rendelkezésre álló határbeli szántóföldek igen szűkös voltára utalt.
- ⁵³ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 173. Fol. 1785. márc. 17. Meg kell jegyeznünk, hogy az 1772-es úrbérrendezés idején a kilenc kérdőpontra adandó válaszokban a jobbágyok itt Bercelen azt állították, hogy „ezen helységnek határja két járásra vagyon felosztva”. Takács Péter: i. m. (1987) 21. p.
- ⁵⁴ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 292. Fol. 1785. máj. 12.
- ⁵⁵ Uo. Tanúvallomások. 164. Fol. 1785. márc. 19.
- ⁵⁶ Uo. 170. Fol. 1785. márc. 19.
- ⁵⁷ Balogh Mihály vallomása szerint a Csekesere-járás volt az, amit a parasztok kicsi legelőmezőnek mondtak. A gond csak az, miért mondja legelőmezőnek azt a „jársát”, amelyik a fordulós nyomásrendszerbe tagolódva, valójában növénytermelésre használt területe volt a határnak. Ebből eredően azután ezt a földterületet csak háromévenként lehetett „legelő mezőnek” használni, amikor is egy éven át ugarban, ahogy mondták még: „nyomásban” kellett pihentetni. Ezzel szemben a Körtvélyes-szeg csakugyan legelőmező volt, s amikor azt is szántóföldi művelésbe fogták „becsatolták” a Csekesere-jársába, valójában a „kicsiny legelő mező” területét nemhogy növelték volna, hanem egyenesen csökkentették.
- ⁵⁸ Ny.Á.L. i. h. Sárváry János geometra jelentése. 269. Fol. 1784. aug. 3.
- ⁵⁹ Uo. Tanúvallomások. 165. Fol. 1785. márc. 17.
- ⁶⁰ A vonatkozó szakkönyv szerint a köböl területmértéke igen szélsőséges értékek között mozgott, és számos helyi változata (bártfai, budai, debreceni, egri etc.) létezett. Együttesen mégis 376–1890 négyszögöl között mozgó területről szól Bogdán István. Esetünkben, amint ezt más adatok egybevetéséből meg lehetett állapítani, talán egy-egy (1100–1200 négyszögöles) holdat, azaz két pozsonyi mérőt tett ki a „köböl”. A köböl, mint ismeretes, űrmértékként is használatos volt, s a XVIII. században már rendszerint 124 liter gabona „űrfogatát” értették rajta, ami valójában ugyancsak két pozsonyi mérő volt. Bogdán István: i. m. 70. és 96. p.
- ⁶¹ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 174., 180., 183–184. Fol. 1785. márc. 17.
- ⁶² Uo. 309. Fol. 1785. máj. 12.
- ⁶³ Uo. 165. Fol. 1785. márc. 17.
- ⁶⁴ Uo. 173–174. Fol. 1785. nov. 17.
- ⁶⁵ Ny.Á.L. i. h. 20. Fol. 1781.

- ⁶⁶ Elképzelhető persze, hogy már a megelőző esztendőekben is egyidejűleg folyt dinnyetermesztés itt a „kertek alatt” lévő földeken és a határbeli szántóföldeken egyaránt. Az úrbérrendezés vonatkozó adatai alapján azonban a Rétköz falvaiban Takács Péter „dinnyés kertet” említ, vagyis a termesztés ekkor még föltehetően inkább „kertszerű” méretekben folyhatott. Hasonlóan „kerti veteményként” említik a dinnyét Vencsellőn is 1774-ben. Takács Péter: i. m. 54. p.; Réfi Oszkó Magdolna: i. m. 93. p.
- ⁶⁷ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 165. Fol. 1785. márc. 17.
- ⁶⁸ Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy Nagy György vonatkozó vallomásának a főszövegében a Fertőben lévő kaszálóról még ez olvasható: „de azt is az Olasz Uraméknak mondják némellyek”. Ám a meghitelesítési kiegészítésben – igen jellemzően – már az olvasható: „A Fertőben lévő Bessenyei urak kaszálóját valaki Olasz Uraméknak lenni mondotta volna, nem hallotta.” Ny.Á.L. i. h. 171., 179–180. Fol. 1785. márc. 17.
- ⁶⁹ Takács Péter: i. m. (1987) 21. p.
- ⁷⁰ Ny.Á.L. i. h. XIII. 6. 6. cs. Inventárium. 1778. márc. 6.
- ⁷¹ Ny.Á.L. IV.A. 1.b. Fasc. XXXV. No. 29. 1770–1771. Az összeírást a Helytartótanács rendelte el. Munkájában Réfi Oszkó Magdolna is hasznította. Réfi Oszkó Magdolna: i. m. 88–92. p.
- ⁷² Wellmann Imre szerint 1706 és 1794 között a gabonafélék átlagosan mintegy 2,6–4,7-szeresét hozták az elvetett magnak. Wellmann Imre: i. m. (1979) 151–154. p.; A megyei hozamokra nézve Takács Péter adatai tekinthetők irányadónak, míg a Rétköz falvainak korabeli termés-hozamáról Réfi Oszkó Magdolna végzett számításokat. Takács Péter: i. m. (1991) 56–57. p.; Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 92. p.
- ⁷³ Ny.Á.L. i. h. XIII. 6. 6. cs. 1778. márc. 6. A lehetséges 50–55 köblös őszi vetésterületet a 160 köblös majorsági szántók – $\frac{1}{3}$ őszi, $\frac{1}{3}$ tavaszi, $\frac{1}{3}$ ugar – arányos átszámítása alapján kaptuk meg.
- ⁷⁴ Közel ugyanennyit számított egy-egy főre az 1770–71-ben végrehajtott helytartótanácsi terményösszeírás alapján Réfi Oszkó Magdolna is. Szerinte a Rétköz egészét tekintve egy-egy főre kb. 50–70 kg búza jutott. Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 92. p. Utólagos számítások szerint ennél jóval több kenyérgabonára lett volna szüksége egy-egy főnek ahhoz, hogy az egyéb élelmezési források: az állati táplálékok, a vadászat, halászat, gyűjtögetés, konyhakerti növények, gyümölcsök mellett a lisztből készült megfelelő táplálék is biztosított legyen. „Mekkora szántófölddel kellett” a jobbágnak-parasztnak rendelkeznie ahhoz – tette fel a kérdést Wellmann Imre „hogyan legyen a legfontosabb tápláléka, mindennapi kenyere, s vele együtt a kására, pogácsára, más tésztafélére való?” Egy-egy fő gabonaszükségletét Wellmann 3,2 q-nak vette úgy, hogy ennek háromnegyed részét, vagyis 2,4 q-t a kenyérgabona-félék-

nek kellett alkotniuk. Négy és félszeres terméshozammal és ötfős családdal számolva, beleértve a vetőmagot (6,49 hl) és a földesúri dézsmát (5,77 hl) is, egy ilyen átlagos családnak 28,85 hl kenyérgabonára lett volna szüksége. Vagyis háromnyomásos gazdálkodással számolva 7,65 hektár szántóföldön kellett volna a gazdának gazdálkodnia. Ez jóval több annál, mint amit a tiszaberceli gazdálkodók a határukban megtermelhettek, noha mi a valamivel magasabb értékű kilóban és nem literben számoltunk. Wellmann Imre: i. m. (1979) 159. p.

^{75.} Kiss Lajos: i. m. (1929) 7–12. p.; Nyárády Mihály: i. m. (1938) 157–166. p.

^{76.} Balassa Iván: i. m. (1975) 76–77. p.

^{77.} Takács Péter: i. m. (1991) 56. p.

^{78.} A gyűjtögetés, halászat, vadászat, nádvágás, nádkészítés és értékesítés részletes leírásával és bemutatásával a következő tanulmányok foglalkoznak: Nyárády Mihály: i. m. (1938) 157. skk. p.; Nagy Ferenc: i. m. (1987) 66–73. p.; Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 104–109. p.; Balassa Iván: i. m. (1975) 30–65. p.; Farkas József: *Fejezetek az ecsedi láp gazdálkodásához*. Debrecen, 1982, 69–179. p.; Szűcs Sándor: *Régi magyar vízvilág*. Bp., 1977; Andrásfalvy Bertalan: i. m. (1975) 159–233. p. A Tisza – írták 1790-ben – „minden egyéb folyóvizek felett bővülködik halakkal, úgy hogy a régiek azt szokták mondani, hogy a Tiszának egy harmad része halból áll. Kivált a nagy áradások idejekor, amikor a halak kinn szorulnak az apróbb tavakban... Vagynak benne mázsás harcsák, harminc-negyven fontos pontyok és csukák, melyeket szekezenként hordanak Kassára, Eperjesre, Debrecenbe és más városokba.” Idézi Balassa Iván: i. m. 34. p.; „Majd minden évben kiaradt a Tisza annyira – írta éppen Tiszabercelről Kiss Lajos –, hogy a ház ablakán át fogták a halat.” A kifogott haltömeget „szekérszám vitték eladni Károlyba, Nyíregyházára, Nagykállóba, Debrecenbe, Dorogra és az árán mindjárt kenyeret vásároltak”. Kiss Lajos: i. m. 355. p.; Bél Mátyás azt írta, hogy „Szabolcs megye Tisza felőli része a halászatnak annyi hasznát veszi, hogy még disznóhizlálásra és eladásra is jut belőle”. Bél Mátyás: *Szabolcs vármegye*. In *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás*. I–II. köt. Nyíregyháza, 1979, 17. p.; Nyárády Mihály szerint a legtöbb halféle a Rétközben „a csuka, harcsa, kárász, keszeg, pocahal, potyka (pozsár is) sigér, tat (cigányhal) és a csik” nevű halfajta volt, de előfordult a „baing, dévér, kecsége, lezsér, pundraharcsa és a süllő” is. Ekkor még igen elterjedt volt a somos (nagyhálós) halászat, de halásztak szigonnyal, versével (varsával), kasokkal, gáttal, ladikkal, horgokkal, lészás vészfóvel etc. Az alkalmak, helyek és időszakok szabták meg, hogy mikor milyen eszközt és halászati formát alkalmaztak. A szerző részletesen bemutatja a jeges vízi halászatot, a halértékesítést, a halételeket, a halászati jogot s a halhoz, halászathoz fűződő szokásokat. Nyárády Mihály: i. m. (1938)

158–174., 380–394. p.; Az ország más tájain is élő-tenyésző nagy- és apróvadakon kívül, a vízi világ különleges vadfajtái is viszonylag bőségesen megtalálhatók és foghatók voltak. „Vidrát, nyestet – vallották az ibrányiak 1772-ben – nyércet némelyek, az kik utána járnak, szoktak fogni, melyeket helyben is jó áron el adhatnak az uraság addig volt engedelméből.” Sőt „némelyek a lakosok közzül, az kik utána járnak, teknős békákat fognak, azt is tölök helybül pénzen el hordják”. Az árterületen – írta Nagy Ferenc – „nagyobb ragadozók is tanyáztak, vadmacskák, farkasok... Emléküket ma már csak határrészek nevei őrzik.” A sulyom „fényes levelű, fehér virágú vízinövény... Termése ehető főzve és sütve egyaránt... A szegénység kenyérének is nevezték korábban.” Ugyanakkor – írja szintén Nagy Ferenc – „éppen különleges íze miatt keresett árucikk volt”. Az úrbérrendezéskor ugyancsak a helybeliek állították: „Nagy tók lévén az határban, azokban a súljom bővön terem és hasonló képpen a lakosok bővön fogják és pénzen helyben is el szokott kelni.” Takács Péter: i. m. (1987) 99. p.; Nagy Ferenc: i. m. 68–69. p. Igen sokféle módon tudták hasznosítani a vízi világ bővön termő növényét: a nádat és gyékényt is. Kevésbé ismert, hogy a gyékényből mennyi mindent készített a falusiak leleményes, ügyes keze: szakajtók, kanáltartók, tojástartók, papucsok, szőnyegek, méhkasok készültek belőle, és ezt használták Hegyalján a hordók tömítéséhez is. Az egyik gyékényfajtát pedig, amit „lőgyékénynek” neveztek, az idő tájt ették is. És használták az épületek fedéséhez is. Belőle, mondták az ibrányiak 1772-ben, „akár mire eleget szedhet, akinek tetszik”.

⁷⁹. Kiss Lajos: i. m. (1961) 355. p. A bőségesnek mondható erdőségekre utal a helybeliek vallomása 1772-ben. „Aprólékos épületre való fajok úgy tüzelésre valók határjokban találtakatnak.” Ugyanezt mondták a paszabiak: „Tüzi fajok a határban elegendő találkozik, és közelről hordhatták.” Hasonlót állítottak a szomszédos ibrányiak is. Az erdőkben szép számmal lehettek tölgyfák vagy tölgyesek. „Eddig való időkben – mondták a berceliek 1772-ben – az midőn az erdőben makk termett, szabados makkoltatása volt a lakosoknak, de az elmúlt esztendőben fizetésért engedtetett meg nekik.” Takács Péter: i. m. (1987) 22., 141. p.

⁸⁰. Nagy Ferenc: i. m. (1987) 88–89. p.; Kiss Lajos: i. m. (1961) 356. p.; Takács Péter: i. m. (1991) 22. p.

⁸¹. „Az állattartás szerepét nem lehet eléggé hangsúlyozni ebben az időben – írta Takács. – A paraszti és nemesi társadalmak egyik legbiztosabb pénzszerzési lehetősége ez volt.” Takács Péter: i. m. (1991) 34. p.

⁸². Balogh István: Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból. *Ethnographia*, 1959. 291–312. p.

⁸³. *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. Bp., 1987, I–V. köt. I. köt. *Szabolcs megye vonatkozó adatai*. III. IV. köt. 44. p.

- ⁸⁴ A falubeli népességhez mért számosállatszám – szemben a területhez mért adatokkal – már kevésbé tűnik gyengébb „minőségűnek”, hiszen az 1790-es években Tiszabercelen egy-egy lakosra 0,57–0,63 (egy-egy családra 2–3), 1895-ben pedig mintegy 0,76 (egy-egy családra 3–4) számosállat esett.
- ⁸⁵ Ny.Á.L. T.219. Delinatio. Berczel. 1780.
- ⁸⁶ Kiss Lajos: i. m. (1961) 363. p.
- ⁸⁷ Valójában 1–2 hold legelőszükségletet vettek alapul az 1848. évi jobbágy-felszabadítás végrehajtása során lebonyolított legelőelkülönítések során is. Vagyis ennyit tekintettek egy-egy, nagyállat évi szükségletének, s ennek alapján próbálták az egyes települések esetében kiszámítani az egész, fél, negyed etc. telkek után jutó legelőjárandóságot. Für Lajos: *Jobbágyföld – parasztföld*. Bp., 1994, 122–140. p.
- ⁸⁸ Hasonlóan súlyos gondok nyomták a paszabi és ibrányi állattartók vállait. „Árvizeknek idején”, mondták a paszabiak, szinte legelő nélkül maradnak. A kaszálójuk pedig „oly szoros (vagyis alig hozzáférhető) helyeken vagyon, hogy ha csak az erős tél miá a vizek meg nem fagnak, ki sem hordattya nagyobb részét szénájoknak”. Ha az árvíz „sokáig hever a kaszállókon, sarjut nem csénálhatnak és a szénájokat sem hordattya házakhoz különben – panaszták az ibrányiak –, hanem ha a nagy tél miá a víz meg fagy, a vagy gátokat csinálnak”. Takács Péter: i. m. (1987) 22–23., 100., 142. p.
- ⁸⁹ Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 98–99. p.
- ⁹⁰ Réfi Oszkó Magdolna vonatkozó táblázata szerint a 29 rétközi faluból Dombrád (27,8%), Fényeslitke (22,5%), Ontelek (35,6%), Paszab (24,9%), Tiszarád (53,8%!), Tuzsér (22,2%) és Tiszabercel, vagyis mindössze 7 település sorolható a magas „rétrészarányú” falvak közé. Viszonylag magas – 15% felett – volt még a rét részesedése Ajak, Demecser, Döge, Gáva, Roszály és Szabolcsveresmart falvak határában. Együttvéve persze ez már közel a felét tette ki a Rétköz falvainak. Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 11. sz. melléklet.
- ⁹¹ Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 59. p.
- ⁹² Kiss Lajos: i. m. (1929) 6. p.
- ⁹³ Éppen Tiszabercelen a határ északi, a Tisza jobb oldalán fekvő egyik dűlőt „Közösnádlórét”-nek neveztek, amelynek egy részén az 1880-as évekig jelentős kiterjedésű erdőség is volt, benne tölgy-, nyár- és fűzfákkal. A többi mocsaras-nádas földterület volt. Amikor az erdőséget onnan kiirtották, Kiss Lajos helybeli adatközlői szerint a területet kaszálóként hasznosították, majd nagyobb része szántó lett. Kiss Lajos: i. m. (1961) 266. p.
- ⁹⁴ Nyárády Mihály: i. m. (1938) 148. p.
- ⁹⁵ Idézi Nagy Ferenc: i. m. (1987) 70. p.

- ⁹⁶ Andrásfalvy Bertalan: i. m. (1975) 280–282. p.
- ⁹⁷ A tipologizálás másik három csoportjába a „mezősi és dombvidéki száraz kaszálók”-at, az „erdei kaszálók”-at és a „magashegyi, havasi kaszálók”-at sorolta. Paládi-Kovács Attila: *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Bp., 1979, 63–68. p.
- ⁹⁸ Paládi-Kovács Attila: i. m. (1979) 68–70. p. Valójában maga a Rétköz vagy ahogy a helybeliek a maguk táját nevezték: Rétoldal vagy a Sárrét, de a Sárköz is ugyanazt a sajátos „rét” fogalmat hordozza nevében, mint amiről a néprajzkutatók idevágó gondolatai alapján beszéltünk. Utalunk kell azonban arra is, hogy Szűcs Sándor és Farkas József gazdag és színes írásaiból azt is tudjuk: a lápok világának jellegzetes emberét, a pákászt mintegy szinonim fogalommal „rétész ember”-nek is nevezték. Farkas József: i. m. (1987) 129–179. p.; Szűcs Sándor: i. m. (1977) 7–98. p.
- ⁹⁹ O.L. N.78. és 79. Szabolcs megye. Bercel, illetve: KSH Levéltár. F.12.
- ¹⁰⁰ Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 1–2. sz. mellékletek.
- ¹⁰¹ Rapaics Rajmund: *A magyar gyümölcs*. Bp., 1940, 7., 33., 67. p. A szerző szerint a kétféle dinnyeváltozat „öshazája” mindmáig tisztázatlan, vitatott. Föltehetően a Kaukázus és Afrika forró övi tájékán kereshetők. A magyarban használatos neve egyébként vitathatatlanul délszláv eredetű. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. köt. Szerk. Benkő Loránd. Bp., 1997, 640., 1091. p.; *A magyar nyelv értelmező szótára*. I. köt. Szerk. Bárczi Géza – Ország László. Bp., 1984, 1016–1017. p.
- ¹⁰² Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Bp., 1986, I. köt. 10. p.
- ¹⁰³ A sárgadinnye korai elterjedését mutatja, hogy a dinnye szó már a XI. században helynévként szerepelt. A görögdinnye későbbi megjelenését pedig az mutatja, hogy a XVI. században kezdték a kétfajta változatot előtaggal, jelzővel („sárga”, „görög”) illetni, megkülönböztetni egymástól. Sajátos módon a XVI. és XVII. században – amint ezt Takács Sándor leírja – a dinnyeszüretre (amelyek esetenként ugyanolyan hangulatos alkalmak voltak, mint a szőlőszüretre vagy később a kukoricafosztások) helyenként külön „bordézmát”, az ún. szüreti „dinnyebort” tartoztak fizetni a szőlőtermelők, vagy éppenséggel a jobb módú földesurak jellegzetes, ún. „dinnyebort” küldözgettek egymásnak a dinnyeszüretre. Rapaics Rajmund: i. m. 235–238. p.
- ¹⁰⁴ Lippai János: *Posoni kert*. 1664. Lippai hosszan foglalkozik munkájában a dinnyével, különösképpen is annak termesztési tudnivalóival, a vetés idejével és módjával. Bél Mátyás: *Notitia Hungariae...* I–V. köt. Bécs, 1735–1742.; Galgóczy Károly: *Magyarország, a szerb vajdaság és a temesi bánóság mezőgazdasági statisztikája*. Pest 1855; Boross Marietta: A csányi dinnyetermesztés eszközei. *Néprajzi Értesítő*, 1957. Uő: Adatok a csányi

- felesdinnyések életmódjának és kultúrájának alakulásához. *Ethnographia*, 1959.
- ¹⁰⁵Wellmann Imre: i. m. (1979) 155. p. A kertek igen gyakran már a középkor századaiban is – hangoztatja Szabó István – a „káposztáskert” (ortus caulium) nevet viselték, s azok már akkor „nem csupán a telkek végéhez csatlakoztak, hanem távolabb, nedves, vizes, patakmenti földeken is feküdtek”. Szabó István: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Bp., 1975.
- ¹⁰⁶Balassa Iván: *A magyar kukorica. (Néprajzi tanulmány.)* Bp., 1960. 55–66. p.; Wellmann Imre: i. m. (1979) 153. p. Nyárády Mihály: i. m. (1957) Balassa Iván írja említett monográfiájában: a kukorica „a Felső-Tisza vidékén a termés előmozdítása céljából még a század (ti. a XVIII. század) második felében is tizedmentes”. Ám a vencesellői úrbéresék 1774-ben arról panaszkodtak már, hogy a „ház mellett termő kukoricából, többül, dinnyébül... mostanában dézsmát vesznek tőlünk”. Uo. 40–41. p.
- ¹⁰⁷Takács Péter: *Úrbéresék vallomása Szabolcsban, 1772*. Bp., 1991, 48. p.
- ¹⁰⁸Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 94 p. Elterjedtségére elégséges bizonyítékul szolgálnak – írta ugyanott, hogy számos település határneveiben gyakran szerepel a dinnyetermesztésre utaló megjelölés.
- ¹⁰⁹Takács Péter: i. m. 17., 51. p. A hiány annál meglepőbb, mivel a dadai járás egyik felében, így Tiszabercelen is az összeírást 1772-ben Beszenyei László mint a járás egyik szolgabírója irányította. Hiszen a szolgabíró, aki a háromtagú bizottságot vezette, a nyolc Beszenyei fiú egyike, igen szoros szálakkal kötődött a faluhoz. Gondolhatnánk persze arra is, hogy a dinnyetermelés Bercelen éppen 1772 után, de már 1784, vagyis a mi „esetünk” előtt indult meg a határbeli földeken, s ezért nem szerepelhet az említett összeírásban.
- ¹¹⁰Takács Péter: i. m. 54. p. Feltűnő, írja szerzőnk, hogy a nagyon szegény Szamos menti és a Hortobágy melléki településeken alig-alig emlegetik a kukoricát.
- ¹¹¹Lakóinak száma 1785-ben alig haladta meg a 300 lelket, határának kiterjedése 1200 hektár körül mozgott. Szántóföldje még hét évtized múltán, a XIX. század közepén is mindössze 130 hektárt tett ki, az összterület 11%-át – miközben lakóinak lélekszáma megduplázódott. Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 16. p.; Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 1. sz. melléklet; 11. sz. melléklet, Paszab.
- ¹¹²Réfi Oszkó Magdolna: i. m. (1997) 92–93. p.
- ¹¹³Ny.Á.L. i. h. A többi között: 220. Fol. 1785. máj. 21.; 72., 87., etc. p. 1785. febr. 17.
- ¹¹⁴Somos Arthur: *Zöldségtermesztés*. Bp., 1975. Molnár Béla: *A sárgadinnye*. Bp., 1973. Molnár – Szalai – Cs. Nagy: *A dinnye termesztése*. Bp., 1960.
- ¹¹⁵Idézi Rapaics Rajmund: i. m. 235–237. p.

- ¹¹⁶ A kizáró okok részletes kifejtésétől eltekinthetünk, hiszen a kérdéskörrel az elmúlt évtizedekben számtalan esetben foglalkozott mind az országos, mind a helyi viszonyokat vizsgáló agrártörténeti szakirodalom. Elegendő, ha itt a korszakkal foglalkozó neves agrártörténész munkájára hivatkozunk: Wellmann Imre: i. m. (1979) 144–155. p.
- ¹¹⁷ Kiss Lajos: i. m. (1961) 361. p.

A BÉCSI ÁGENS ÉS A BERCELI PAP

- ¹ Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. XXXV. No. 68. 1774. Bercel; Uo. Fasc. IX. No. 635. 1793. Dadai járás, Bercel.
- ² Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 126., 212. Fol. 1785. márc. 17.
- ³ Amennyire forrásaink lehetővé teszik, az ügy kifejtésére visszatérünk még. Ezért a levéltári források lelőhelyét elegendő lesz, ha ott megjelöljük.
- ⁴ Ebből a szempontból fordítottunk figyelmet Bessenyei György ágensi megbízatására, vitáira egyháza vezetőivel, s kutattuk át a Dunamelléki Egyházkerület Levéltárában őrzött ún. ágensi iratanyag vonatkozó részét (az egész anyag terjedelme 110 kötetre rúg). A Tiszántúli Egyházkerület Levéltárában pedig Molnár István elbocsátási fegyelmi ügyeivel kapcsolatosan fennmaradt iratok nyújtottak hasznos információkat. Figyelmünk kiterjedt a berceli református parókia megmaradt, megőrzött irataira, ezen belül is elsősorban az egyházi anyakönyvekre.
- ⁵ Bessenyei György áttéréséről a róla szóló életrajzi s egyéb munkák rendszeresen megemlékeznek, ezért azokat itt felesleges lenne sorra megidézni. Az áttéréssel kapcsolatos egyik változatot – amint a maga helyén idézni fogjuk majd – Kazinczy Ferenc vonatkozó feljegyzése szolgáltatta. Az író feljegyzésének egyik másolati példányát őrzi a Dunamelléki Egyházkerület Szemere-tára. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: D.E.R.L.) Szemere-tár, I. köt. 39. sz. 256. p.
- ⁶ 1715. évi XXX tc. Magyar Törvénytar.
- ⁷ *A magyar református egyház története.* Írták: Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán. Előszó: Révész Imre. Bp., 1949, 206–207. p.
- ⁸ Mint ismeretes, a Carolina Resolutio hagyta jóvá, engedélyezte a magyarországi négy és az egyetlen erdélyi szuperintendencia, püspökség felállítását, működtetését. A négy magyarországi egyházkerület, nevezetesen: a tiszántúli, tiszáninneri, a dunántúli és a dunamelléki valójában azóta alkotja a szűkebben vett magyarországi reformátusság legmagasabb egyházkerületi szervezetét.

- ⁹ Ladányi Sándor: A Ráday Levéltár. In *Magyarország levéltárai*. Szerk. Balázs Péter. Bp., 1983, 352. p.
- ¹⁰ *A magyar református egyház*, i. m. 208. p.
- ¹¹ Az ún. hegyaljai vagy bodrogkeresztúri konventek, összejövetelek a Rákóczi-szabadságharc után váltak szinte rendszeressé, amikor is az őszi szüretidő alkalmával előbb csak a környékbeli református nemesek ültek össze, majd kiszélesítve a meghívottak körét, a református országtájak valamennyi területéről összejöttek egyházuk ügyeit megtanácskozni a református – zömmel – köznemesek és egyházi emberek. A nem hivatalos összejöveteleken – hiszen a hivatalosságot a fennálló államrend s a katolikus egyházvezetés sem tűrte volna el – mégis mind gyakrabban hoztak az egyház külső-belső ügyeit illető különféle döntéseket, „ajánlásokat”.
- ¹² A Bécsbe, az udvar mellé és Pozsonyba, a Helytartótanács mellé „telepített” ágensek a rendszeres viták ellenére mégis többé-kevésbé folyamatosan működtek, hiszen nélkülük még csak reménysége sem igen lett volna annak, hogy a protestáns egyházak továbbra is igen nagy számú sérelmei valamilyen módon orvoslást, de legalábbis meghallgatást nyerjenek. Ügyük megnyugtató rendezése azonban többszöri kísérlet után sem sikerült. Így pl. az 1763-as pesti konventen (amikor egy évben kettőt is tartottak) sem tudtak az egybegyűltek dűlőre jutni. „Az ágens-választás ügye, mely ekkor már évekig nyugtalanságban tartotta az egyházkerületeket – írta Tóth Endre –, itt sem intéződött el.” A rendre visszatérő vita három kérdés körül forgott: 1. az ágens ki- és megválasztása, a személy kijelölése; 2. feladata és hatásköre; 3. bérezése-fizetése. *A magyar református egyház*, i. m. 211. p.
- ¹³ A sors megtestesítője, aki Bessenyei Györgyöt kiszemelte, tudjuk, Beleznai Miklós volt. Kazinczy az esetről később, némi malíciával azt írta: a generális azért tette meg Bessenyeit „Religionális Ágensnek”, mert a nyalka és művelt testőr „megnyerte vala az ő szeretetét”. Bessenyei viszont „azt reménylette, hogy őtet exasse heresének teszi; és vele Podmaniczky Erzsébeth kisasszonyt elvéteti, hogy így a Generálisné is (Podmaniczky Anna Mária) megegyezzen férjének végezésében”. Vagyis a családon belül nősüléssel akarta volna Bessenyei magának megnyerni Beleznai feleségét is. D.E.R.L. Szemere-tár. I. köt. 256. p.
- ¹⁴ A katonai pályafutásával Pest megyében tekintélyes vagyonna, majd később grófi rangra emelt református család sajtóságos sorsában is sok hasonlóságot mutatott az ugyancsak Pest (Nógrád és Heves) megyei Ráday családdal. E jellegzetes pályát leírt családok fölemelkedésének, majd hanyatlásának történeti rajzával és elemzésével, mint annyi minden mással, adós még a magyar történetírás. Pedig sorsuk és működésük, közéleti, politikai, egyháztörténeti és közművelődési szerepük révén

jóval nagyobb figyelmet érdemelnének, mint amilyenben eddig részük lehetett.

- ¹⁵ Az egyházkerületek nevében megjelentek teljes névsorát és viselt tiszt-ségüket éppúgy, mint a „mások” alatt meghívottak nevét rendre elősorolta Zoványi Jenő – a kétféle kiadásban is publikált – tanulmányában. Fontos kiemelnünk, hogy a tiszántúli egyházkerület nevében Szilágyi Sámuel püspök is részt vett a tanácskozáson, az egyetlen a négy püspök közül. A „mások” között pedig zömmel az igen tekintélyes Szabolcs megyei köznemesek szerepelnek, úgymint Vay László, Báji Patay József, Bónis Ferenc, Csoma Zsigmond, Bónis László, Bessenyei László, Mihály és Boldizsár. A lista láttán a következőt írta Zoványi: „igenis feltűnő az, hogy Bessenyei Györgynek három testvére: László, Mihály és Boldizsár” is ott volt a tanácskozáson, „a kik különben nem vettek részt az egyházi élet mozgalmában, mert az egyik Szabolcsból, a másik Biharból, a harmadik Bécsből” jött el a konferenciára. „És vajon mi másért, mint az öcscsük ügyének támogatásáért?” Zoványi Jenő: *Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár*. Sárospatak, 1909, 8–9. p. Az erőteljesen Besse-nyei-ellenes indulatoktól is fűtött Zoványi-tanulmány, talán éppen elfogultságából fakadóan, két fontos esetben is tévedett, a valóságnak nem megfelelő dolgokat állított. Mert nem igaz, hogy a három testvér közül senki sem vett részt „az egyházi élet mozgalmában”, hiszen – mint említettük már – Mihály a nagyszalontai reformátusok „ágense”, foly-vaszt utazó „nagykövete”, Boldizsár pedig a helyi egyházközség gondnoka volt. S az sem felel meg a valóságnak, hogy az egyikük – nyilván Boldizsárra gondolt – Bécsből utazott volna Bugyira, hiszen akkor, 1773-ban Boldizsár már évek óta odahaza, Bercelen élt és tartózkodott.
- ¹⁶ *A magyar református egyház*, i. m. 212–214. p. A Bugyiban tartott konfe-renciának, írta Tóth Endre, egyik eredményeként tartható számon, hogy elrendelték: a bécsi és pozsonyi ágensek tájékoztatása céljából el kell készíteni az egyes egyházközségeknek a maguk történetét és a korabeli állapotuk részletes leírását – akár nyilvános, akár magánjellegű volt is az egyházközség vallásgyakorlata. Ámde ezt a fontos tájékoztatást csak a dunántúli egyházkerület lelkészei készítették el, a többi kerületben nem.
- ¹⁷ Az előbb idézett egyháztörténeti szintézis mellett e nézetek alapos kifejtése található Zoványi Jenő ugyancsak említett munkájában. Sajá-tos, hogy a neves egyháztörténész előbb egy átfogó tanulmányban dolgozta fel az egyetemes főgondnoki poszt és a főconsistorium felállít-ásával foglalkozó könyvét, majd a könyv megjelenése után hat évvel (!) szükségesnek látta a könyvből kiemelt, Bessenyei Györggyel foglalkozó fejezetet külön kiadványként is publikálni. Zoványi Jenő: *Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi ref. egyházban*. Budapest, 1903; Uő: *Bessenyei György – mint ref. főconsistoriumi titkár*. Sárospatak, 1909.

- ¹⁸ Erre nézve elegendő két jeles szaktudós munkájára hivatkoznunk: Gálos Rezső többször idézett okfejtéseire, a történettudomány oldaláról pedig Kosáry Domokos vonatkozó munkáira. Gálos Rezső: i. m. 216–228. p; Kosáry Domokos: *Művelődés Magyarországon a XVIII. században* Bp., 1982; Uő: *A művelődés késő barokk változatai. In Magyarország története, 1686–1790.* Bp., 1989, II. köt. 1144. p.
- ¹⁹ Zoványi Jenő: i. m. (1909) 12–13. p.
- ²⁰ D.E.R.L. Ágensí levéltár, A/1. 1760–1775. 776–777. Fol. 1774.
- ²¹ Uo. 801. Fol. 1774.
- ²² Zoványi Jenő: i. m. (1909) 32. p. Itt kell szólnunk arról a föltételezésről, vagy inkább sejtésről, ami a Beleznay Miklós által a Bessenyei családnak adott 6000 Ft-os zálogkiváltási kölcsönrel kapcsolatban fölmerülhet. Az összeget, mint említettük már, Báji Patay Sámuel korábbi s lefoglalással fenyegető zálogkölcsönének kiváltására adta ugyancsak zálogkölcsönként 1779-ben Beleznai Miklós. Nem lehet nem gondolni arra, hogy vajon e 6000 Ft-os Beleznai-féle kölcsönösszegben nem lehetett-e benne esetleg éppen ama elmaradt és Beleznai által „zsebből” fizetett „tiszteletdíj” is, amit a család megszorult helyzetében ilyen áron is elfogadni kényszerült Bessenyei György. Sejtésünk olyan föltételezés, amit sem kizárni, sem bizonyítani nem lehet.
- ²³ D.E.R.L. B/1. T. XXVIII. köt. No. 1085. 1774. dec. 17. Erre nézve a most idézett ágensí iratanyag több levelet is tartalmaz. Az egyikben például azt nehezményezte Torkos Jakab püspök, hogy a többször kért 300 Ft-ot azért nem tudja megküldeni, mert „mint megírtam már az Úrnak (mármint Beleznainak) lehetetlen minékünk a régi proportio szerint fizetnünk, mert mikor azt csinálták, az ulta el vesztettünk circiter másfél száz Ecclesiát, ugy hogy alig maradt meg annyi”. Uo. No. 1062. 1774. dec. 18. Fél évvel később azt írta: most még elküldette a rájuk eső járandóságát, de „ha nem rectificáltatik a Superintendentiák között való Proportio”, akkor többé nem fizetnek. Uo. No. 1113.1775. júl. 25. Két évvel később pedig ugyancsak Torkos Jakab azt írta egyik emberének: hogy jóllehet többször is sollicitálta a Méltóságos Generális Úr Bessenyei György Uramnak Saloriumát... de innét (ti. a dunántúli kerületből) sem fizetődött két elsőbb esztendőktől fogva, nem is fog fizetődni, amint Debreczenből hallottuk, miis úgy viseljük magunkat”. Egy szóval az első két évben (1774 és 1775) még fizettek, aztán a „ragadós” debreceni példát követve, többé már ők sem adtak semmit. Uo. No. 1158. 1777. júl. 8. Nem tudjuk, hogy 1773. dec. 28-án milyen célból adott át Szilágyi János és Gózon István, föltehetően a tiszántúli egyházkerület nevében 6000 R. forintot „Fő Curator Beleznay Miklós úrnak”. Az átvételi elismervényre, pusztá véletlen folytán, a Ráday család levéltárában akadt e sorok írója. Föltehető azonban, hogy a főkuratori-

- consistoriumi működéssel kapcsolatosan adták át ezt a meglehetősen nagy összeget. Többet az egyébként is csonka elismervény nem árul el a pénz eredetéről és rendeltetéséről. D.E.R.L. A Ráday család Levéltára. Általános Gazdasági Iratok. 62. doboz, 1640–1740. 1. cs. 1773.
- ²⁴ Báró Grassnéról van szó, aki Mária Terézia egyik kedvelt „ágyvető” udvarhölgye és bizalmas embere volt, s akivel, amint ezt az irodalomtörténészek kiderítették és hangoztatták, Bessenyei Györgynek igen szoros emberi-szellemi és talán szerelmi viszonya is volt. Erre nézve Kazinczy Ferenc idevágó megjegyzését tekintették mérvadónak a későbbi méltatások. Kazinczy azt írta, hogy „B. Gratzné, aki M. Theréziának kedvében állott és aki Bessenyeit mind tudománya s ékes szólása, mind szép külsője miatt kedvellette”, sokat segített abban, hogy az uralkodónó igen kedvezően fogadja és ítélje meg Bessenyei működését. D.E.R.L. Szemere-tár, I. köt. 39. sz. 257. p.
- ²⁵ Zoványi Jenő: i. m. (1909) 13. p. Nagy Sámuel fizetése, hangoztatja szerzőnk, a Bugyiban tartott konferencia előtt ennél is kevesebb volt, hiszen az addigi bécsi ágensnek is „ugyancsak Bugyin emelték 1000 firt-ra” a járandóságát.
- ²⁶ Nagy Sámuel már 1775-ben, épp a Beleznai oldaláról öt ért támadások miatt, leveleket írt a tiszáninnen és a tiszántúli kerületekhez, visszautasítva a bíráló szavakat, s a felelősséget, magától értetődően, Bessenyeire háritotta át. Zoványi Jenő: i. m. (1909) 18–21. p.
- ²⁷ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. 1775. júl. 29. Sajátos módon, Bessenyei lemondóleveléből Zoványi Jenő csupán a királynői vigasztalást és a fenyegetőzést tartotta fontosnak kiemelni Bessenyei katolikus hitre való áttérése kapcsán. Zoványi Jenő: i. m. (1909) 22–23. p.
- ²⁸ „A Tiszán túl való Superintendenciának Belső- és Külső Elöl Járói” nevében Szilágyi Sámuel püspök igen tömören azt írta Beleznay Miklósnak: „Bessenyei György Uram búcsúzását acceptállyuk.” Arra a kérdésre pedig, „hogy Nagyságod az elkezdett munkában tovább meny nyen-e?”, azt válaszolta a püspök: elismerve Beleznai „buzgóságát”, ám azt „nem tudhattuk, hogy a hírünk nélkül bé adott Írásokban vagy declarációkban meg nem egyeztünk, és meg fontolván mindeneket, nem látjuk jónak, hogy tovább ezen az úton Passus tétetődgyék s ahoz képest Nagyságodat bizodalmasan kérjük, hogy a mi nevünkkel vagy közönséges névvel, meg egyezésünk nélkül sem Írás, sem más Declaratio ne téttessék”. Világos beszéd: nincs szükség se Bessenyeire, se a Felső Curatorra! Ezzel egyidejűleg ugyanezt fejtegette Rhédey Ferenc, tiszántúli segédgondnok Vattay Pálhoz írott levelében: „hosszas tanácskozás után” jutott a szuperintendencia a püspök által megfogalmazott döntésekre. Indokolásképpen Vattay azt fejtegette, hogy a tanácskozás „minkutána öszve vette azt, hogy legkivált attól az időtül fogva, nem hogy

a minden jókkal való biztatásoknak leg kisebb effectusára érhetnénk, de szaporodnak inkább nyomorúságaink érezhető képpen, és ezek szerint tovább még mit nem várhatunk, s vallyon az eddig való lépésünkkel is nem ártottunk é magunknak orvosolhatatlanul? acceptáltatott mind Bessenyei György Úr búcsúzása, mind a Méltóságos Generális Úrnak, hogy azon a Canalison ezen Superintendentia tovább mozdulni nem bátorkodik, megíratott”. D.E.R.L. B/1. T. XXVIII. köt. 1131. p. 1775.; 1130. p. 1775.

²⁹ Vechelius János volt ez a személy, aki akkor a solti egyházmegye segédgondnokaként tevékenykedett. Vechelius ugyan Bessenyei eltávolítását követelte, mint a posztra alkalmatlan és érdemtelen emberét, ám a támadás mögött nem nehéz felismerni a Beleznai-ellenességet sem. Vechelius a dunántúli püspökre és főjegyzőre is hivatkozhatott, amit Beleznay szemükre hányván, Torkos Jakab püspök és Kun János főjegyző így próbálta magukról ezt a vádat elhárítani: Bessenyei 1775-ös lemondó levelét megkapták, ám ők okot sem arra, sem „az Úr disquisitiojára (nyomozására-kutakodására) nem” adtak, „kitül, honnét vette Vechelius úr, hogy a Status Bessenyei Urral nem contentus (elfogadható), nints arra időnk, hogy azt hajhásszuk... A mi lelkünk bennünket nem vádol, hogy mi okot adtunk volna ezen delatoria (vádolásra, följelentésre), honnan vehette Vechelius Úr ezeket, ám maga lássa... sajnáljuk, hogy a mi nevünk alatt is reputáltathatnék emanálttnak lenni”. D.E.R.L. i. h. 1116. p. 1775. aug. 2.

³⁰ Zoványi Jenő: i. m. (1909) 27. p. Teleki József igen jellegzetes, valóban kimagasló személyiségével behatóan foglalkozott a világi történetírás is. Így: F. Csanak Dóra: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és felvilágosult gondolkodó*. Bp., 1983; Szántay Antal: Teleki Sámuel a jozefinizmus szolgálatában. *Világosság*, 1987. 28. sz.

³¹ Kíméletlen támadást intézett Nagy Sámuel ágens ellen Beleznai Miklós. Ám a tiszántúliak most, 1777-ben nyíltan védelmükbe vették az ágens. Beleznay támadására írta Szilágyi Sámuel püspök: „Azok a képtelen cselekedetek és okatlan beszédek, mellyeket Nagyságod hozzám érkezett levelében és acclusaiban nagy szörnyülködéssel olvasok” – kezdte viszontválaszát. Kifejtette: Nagyot senki meg nem hallgatta, ezért így a vádaskodás nemcsak törvénytelen, de erkölcstelen is. S végül igen határozottan hangoztatta: „az Ágens olly közönséges szolgálta, a kinek a mint választása és elő állítása, úgy változtatása is mind a négy Superintendentenciákra egyformán tartozik”. A támadásra maga Nagy Sámuel is reagált, megírván a maga Apológiáját, s azt megküldte valamennyi egyházi vezetőnek. D.E.R.L. i. h. XXVIII. köt. 71–74. p. 1777. jún. 9. Torkos Jakab 1777. júl. 8-án írta a dunántúli kerület egyik emberének: a „szomorú materiára”, amit Beleznai levele tartalmazott, addig nem

- válaszolhatott a „Generális Úrnak, míg Agens Nagy Sámuel Uramtól feleleteket nem vehettem. Most 4.ra Julii érkezett az ő kigyelme Apologyája, Méltóságos Gróf Teleki József Úr levele is egyszersmind. Mind a kettő hosszas és fontos.” Uo. 1158. sz. 1777. júl. 8. Beleznay Miklósnak pedig két nappal korábban azt írta, „hogy a dolgot úgy tetszik, mint Agens Úr magát menti, minden impartialis embernek helyben kell hagyni mecségét”. Uo. 70. p. 1777. júl. 6.
- ³² Kosáry Domokos: A felvilágosodás változatai. In *Magyarország története, 1686–1790.* Bp., 1989, 1144. p. Lásd ugyanezt bővebben: Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., 1980.
- ³³ Zoványi Jenő: i. m. (1909) 29–30. p.
- ³⁴ D.E.R.L. i. h. B/1. T. IX. köt. 158. sz. 1777. márc. 26.
- ³⁵ Tiszánineni Egyházkerület Sárospataki Levéltára. XVI. 5878. sz. Idézi: Zoványi Jenő: i. m. (1909) 32. p.
- ³⁶ D.E.R.L. Szemere-tár I. köt. 39. sz. 256–257. p.
- ³⁷ Igen jellemző, hogy amikor 1779. június 8-án Pesten a Beleznay házánál tartott értekezlet előtt Bessenyei megpróbálta korábbi álláspontja melletti kitartásra rábeszélni a generálist, kísérlete oly mértékben végződött kudarccal, hogy a tiszántúliak és az evangélikusok közös fellépésére azt is elfogadta Beleznay: a gyűlés az elsők között határozatban mondta ki, „hogy Bessenyei ott ne legyen s ne influáljon”. Vagyis kizárták még a tanácskozásról is Bessenyeit, s ezért – idézi Domokos Lajos tiszántúli főgondnok levelét Zoványi Jenő – Beleznai „nem mutatott haragot”. Zoványi Jenő: i. m. (1909) 35. p.
- ³⁸ A korabeli – és alighanem a mindenkori – közfelfogás hullámzásaira egymagában véve az is jellemző lehet, hogy a berceli zenebona után két évvel, 1786-ban elhunyt Beleznai Miklóst, a haláláig dunamelléki főgondnokot ugyanezen a poszton 1787-től gróf Teleki József követte, utóda tehát egykori nagy ellenlábasa, ellenfele lett. Zoványi Jenő: i. m. (1909) 27., 36. p.
- ³⁹ Az irodalom- és történettudomány említett vonulatát hűen követve, merőben másként ítéli meg Bessenyei ágensi működését és szerepkörét, de legfőképpen is az áttérését Gálos Rezső. Ez utóbbit mint a bensejében régóta megérlelt egyház- és vallásellenesség egyik kifejeződését konstatálja, és szinte fölmagasztalja Bessenyeinek ezt a „bátor” lépését. Gálos Rezső: i. m. 125–151. p. „Bessenyei teljes meggyőződésével a papok ellen fordul... Antiklerikális, aki kezd agnosztikus lenni és hajlik a materializmus felé; azonban mindvégig deista... El kellett jutnia odáig, hogy neki már mindegy. A dogmákban való hit régen kihalt belőle... Nem volt belső kétsége sem: sem ezt nem hitte, sem azt (ti. sem a református, sem a katolikus vallást), amott is, itt is gyűlölte a papokat... Elhatározta, hogy áttér.” Uo. 146. p. Az áttérést láthatóan már-már

magasztaló és bátor tettként ünneplő irodalomtörténész és megannyi szakmabeli társa, egyezően az említett történészekkel, csupán arra nem ad magyarázatot, hogy a pap- és egyházgyűlölő, a rációt dicsőítő, a materializmussal kacérkodó, fölvilágosult deista író akkor miért választotta a racionálisabb, világiasabb, a presbiteri rendszer révén „demokratikusabb” református vallási felekezet helyett a sokkal misztikusabb, „klerikálisabb”, hierarchikusabb, papcentrikusabb katolikus vallást és egyházat.

⁴⁰ Pók Judit: i. m. 49., 51., 68. p. Bercel, Ibrány, Paszab, Gáva, Buj.

⁴¹ Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. XXX. No. 811. 1830. Megyei Közgyűlési iratok. Az 1828/29. évi populáris conscriptio. Fontos utalunk a táblázattal kapcsolatban arra is, hogy a más szempontok szerint tagolt zsidó népességet a táblázatunk nem tartalmazza, s ezért is magasabb a falvak összes lélekszáma, mint amennyinek a férfinépesség megduplázása által lennie kellene. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy egy tizenkét évvel korábbi összeírás vonatkozó adatai – nem tudni, mely okból – teljesen torz képet festenek a szóban forgó települések felekezeti összetételéről. Az 1816. évi összeírás ugyanis az alábbi adatokat tartalmazza a férfilakosságra vonatkozóan:

Falu	Kat.	Ev.	Ref.	Görögk.	Összes lélekszám
Bercel	242	2	102	–	778
Gáva	10	–	157	–	1006
Ibrány	253	5	149	–	1139
Paszab	53	2	271	–	358

Ezek az adatok, talán Paszab kivételével, egyetlen esetben sem tükrözik a népesség felekezetek közötti megoszlását. Uo. fasc. XVI. No. 1289. 1816. Összeírás.

⁴² Fényes Elek: i. m. (1851) Bercel, I. köt. 117. p.; Gáva, II. köt. 36. p.; Ibrány, II. köt. 128. p.; Paszab, III. köt. 200. p.

⁴³ Az Ibrányi család történetét, egyik-másik jellegzetes fordulóját a már többször idézett helytörténeti monográfia írója, Nagy Ferenc fölvezolta már. Tudjuk azonban azt is, hogy a családnak, akárcsak a Bessenyeieknek, nemcsak névadó falujukban, de a környéken, sőt a megye számos falujában is voltak nagy számmal jobbágyaik, ennek megfelelően birtokaik is. Nagy Ferenc: i. m. 37–46. p.; Takács Péter: i. m. (1991) 195–196. p.

⁴⁴ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: Tt.R.E.L.) I. 2. 2. 7. 1786.

⁴⁵ Kóti Lajos föltételezésünk szerint annak a helybeli Kóti Péternek a gyermeke? unokája? lehetett (az ifjú életkorát sajnos nem ismerjük), aki helybeli kuriális nemes lévén, az 1785. évi tanúkihallgatások során azon

- kevesek közé tartozott, akik Olasz Lajos mellett vallottak. Kóti Péter akkor a jegyzőkönyv tanúsága szerint hatvannégy éves volt. Föltehetően ezért is tudta 1786-ban Olasz Lajos az ifjú tanítót a följelentés, bevádolás megírására rávenni. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 97. Fol. 1785. márc.
46. Nem csupán kötelező udvariasságból, de őszintén szeretnék köszönetet mondani a berceli református gyülekezet szolgálatait most ellátó Végh Mihály és felesége nagyhalászi lelkészeknek, és Szabadi Istvánnak, a Tiszántúli Egyházkerület Levéltára igazgatójának mindazért az önzetlen és készséges támogatásért, amit az anyag felkutatásában nyújtottak. A hiányok kiküszöbölése nem rajtuk múlt.
47. Az anyag leleményes felkutatásáért ezúttal is őszinte köszönetet mondok a Nyíregyházi Levéltár munkatársának, kedves tanítványomnak, Pók Juditnak. Az iratok tartalmára a felhasználásuk során természetesen visszajárunk még.
48. Tt.R.E.L. I. 1. 6. 37. 1796. ápr. 7.
49. Uo. Molnár István levele a püspöknek. 1796. ápr. 22.
50. Tiszaberceli ref. egyházközség iratai. Tiszabercel. „A Berczeli ev. ref. Egyház... Anyakönyve”, 1773–1819. I. köt. 12. p.
51. Tt.R.E.L. I. 2. 2. 7. Megyasszai Molnár István levele a püspökhöz, 1786. márc. 13.
52. Tiszaberceli ref. ... i. h. 112. p.
53. O.L. i. h. Urbáriumok. Bercel. 1773. Tabella. 1. p.
54. Szórol szóra ugyanezeket állította Kóti Péter akkor, amikor az általános jellegű kérdésekre kereste a választ a megyei deputáció. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 109. Fol. 1785. febr. 17.
55. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 96–97. Fol. 1785. febr. 17. Hasonlókat mondott erről Kóti Péter is, azt állítván mégis, „hogy a Praedicator megtartásában csakugyan némely emberek meg egyeztek, és leg inkább a kikkel connexioja vagyon, minthogy a felesége ezen Hellységben lakozó Nemes Bakó familiából való, de nagyobb része az Ecclesiának – állította Kóti Péter – örömet el bocsátaná rendtelenségéért”. Uo. Fol. 110.
56. Uo. 168–169. Fol. 1785. márc. 17.
57. Uo. 110. Fol. 1785. febr. 17.
58. Uo. 238. Fol. 1785. máj. 12.
59. A jegyzőkönyvből sajnos nem derül ki, hogy ki volt az a másik nemesember, aki Ormós János nótárius mellett vállalkozott Olasz Lajos nem mindennapi megbízására. Talán Kóti Péter vagy valamelyik Márky lehetett? – nem tudjuk.
60. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 265–267. Fol. 1785. máj. 12.
61. Az is jellemző, hogy levele végén a püspök Olasz Lajostól kér elnézést, kifejezve mély sajnálkozását Molnár István „nyakassága miatt”. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 281–282. Fol. 1784. máj. 21.

⁶² Uo. 282–283. Fol. 1784. jún. 30.

⁶³ Uo. 283. Fol. 1784. jún. 14.

⁶⁴ Püspökének azt írta még az esperes, hogy miután most ki tenniük Molnár Istvánt nem lehetett, ezért „ad daudam oppositionis rationem mihellyen az eő Felsege kegyelmes Intimatuma szerént Secularis Praesesünk léssen, Consistoriumunkba citálni fogom”, vagyis újra megidézük az egyházmegye majdan esedékes tanácsa elé és ott próbálják megleckéztetni. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 283. Fol. 1784. jún. 30.

⁶⁵ Amikor 1785 májusában szintén Bercelen járt a megyei deputáció, Olasz Lajos akkor is szóvá tette előttük a református lelkész ügyét. Újra írásba foglalta vádjait az ellen az ember ellen, aki Bakó András vőjeként „bűnös” szerepet játszott a zenebonában, a zavargásokban. Szóvá tette azt is, hogy a lelkész akadályozta a tavaszi tanúkihallgatásokat is, amint az – hivatkozott a különböző iratokra – a 20. ponthoz a 11. sz. alatt csatolt vizsgálati anyagból is kiderül. (Sajnos, a szóban forgó iratokat nem ismerjük.) Végül azt is hangsúlyozta, hogy a prédikátort túlkapasai, excessusai miatt – és itt ugyancsak egy iratszámra hivatkozik – a feljebbvalói felmentették a lelkészi szolgálatból is, a paplaktól távozásra szólították, ám a lelkész egyházi feletteseinek döntéseit egyszerűen negligálta. Ezért azt tanácsolja, hogy világi hatalommal kellene a faluból eltávolíttatni. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 67. Fol. 1785. máj. 12.

⁶⁶ Tt.R.E.L. I. 2. 2. 17. 1786. máj. 30.

⁶⁷ Uo. I. 2. 2. 7. 1786. máj. 13.

⁶⁸ Uo. 2. 2. 17. 1786. máj. 30.

⁶⁹ Uo. 2. 2. 8. 1786. máj. 12.

⁷⁰ Önmagában, a megfelelő adatokat nélkülözve, ez a fejlemény nehezen érthető, értelmezhető. Hiszen Bogdány lélekszáma az ugyanakkor megjelent népszámlálás szerint 645 főt, Dombrádé pedig 566 főt számlált. Mindkét település nagy többsége, amint az Fényes Elek szótárából is tudható, református hitű volt. Vagyis Bogdány akkor, egyezően Bercellel (662 fő), valóban valamivel nagyobb gyülekezet lehetett, mint a dombrádi, ám az eltérés mégsem igen nagy. Talán ezzel a csekély „lélekszám-különbséggel” – vagy esetleg Dombrád esetében egyéb kedvezőtlen (esetleg anyagi?) adottságok miatt – akarták volna Olasz Lajos igényeit kielégíteni? Lehet. Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 158–159. p. Bogdány, Dombrád; Fényes Elek: i. m. I. köt. 145., 274. p.

⁷¹ Korábban idéztük már Molnár Istvánnak azt a püspökhöz írt 1786. évi májusi levelét, amelyben az őt bevádoló Kóti Lajos iskolamestert emlegette. Láthattuk, a lelkész kérésére az egyházhoz akkor beadott vádakát vizsgálhatta ki a megye az év októberében a szolgabíróval is. Majdnem bizonyosan állítható az is, hogy az ifjú tanító a hatvannégy éves Kóti Péter fia lehetett. Olasz-barát és papellenes vallomásaiból ez a szoros

családi kötelék a tanító és közte majdnem bizonyosnak mondható. Ezt látszanak alátámasztani a nemesi összeírások is. Az összeírók a környéken egyedül Bercelen találtak egyetlen Kóti nevű nemeset, aki 1774-ben Kóti Péter, 1793-ban pedig Kóti Lajos volt, vagyis 1774-ben még az apát, 1793-ban pedig annak időközben történt elhalálása után (hiszen 1785-ben is már hatvannégy éves volt) a fiát, Kóti Lajost vették fel a nemesek lajstromába. Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. XXXV. No. 68. 1774.; Uo. Fasc. IX. No. 635. 1793.

⁷² Ny.Á.L. IV.9. Törvényszéki iratok. Fasc. XIII. No. 73. 17–19. Fol. 1786. okt. 20. A 15+8 kérdés közül a vádakra nézve bármelyiket idézhetnénk, elegendő azonban, ha egyet-egyet említünk közülük. Tudja-e a tanú — szólt az egyik —, hogy a prédikátor a „napája úgy más akárkinek is részire hamis levelet tsinált, vagy pedig a Berczeli Tanátsal haszontalan Testimonialis Levelet íratott?” Hasonlóan hamis „Testimonialis Levelet adott Tiszteletes Uram Nemes Dombrádi Andrásnak is Kóti Péter ellen”. Vagy: igaz-e, hogy adott olyan „hamis Levelet, a mellyel fele barátyának kárára vagy meg rontására igyekezett volna”. Igaz-e, firtatta egy másik kérdés, hogy „mind a Püspök neve alatt, mint pedig a Tállyai Reformata Eklésia neve alatt oly Levelet tsinált, mellyel azt akarta meg mutatni, hogy ötet Tállyára első Papnak hívják”. „Való-e az — szólt a királyra vonatkozó kérdés —, hogy a pap Ő Felseje neve alatt költ Levelet írt a Templomban a Papok fizetése bé szedése iránt.”

⁷³ Uo. i. h. Tanúvallomások. 110. Fol. 1785. máj. 12.

⁷⁴ Uo. IV.A. 9. Törvényszéki iratok. Fasc. XIII. No. 75. 20. Fol. 1786. okt. 20. Murovecz György parasztbíró például azt vallotta: „Nem hogy azt mondotta volna T. Uram, hogy a Felseges király Ő kigyelmének adott szabadságot az Innepeket dispensálni, sőt inkább arra szorította a tanút, mint Helység Bíráját, hogy újra vigye fel a Curenst hozzája és el fogja olvasni a Templomban, hogy annyival inkább szorossabban tartsák meg a Lakosok az Innepeket.”

⁷⁵ Uo. 19–20. Fol. 1786. okt. 20.

⁷⁶ Tiszaberceli ref. ... i. h. 22. p.

⁷⁷ Tt.R.E.L. i. h. Molnár István levele. 1796. ápr. 22. Működési idejéből jellegzetes esetet említ Kiss Lajos a Rétköz földművelésével foglalkozó írásában. Az időnként pusztító aszályok adatait sorolva írta: „Dombrádon 1790-ben olyan szárazság uralkodott, hogy Berencs, nemkülönben Kisvárdra felé szekereken lehetett átjárni. Molnár István dombrádi prédikátor feljegyezte a mátriculába, hogy szeptember 3-án szekeren vitte Gégény felé a berkeszi granáriumba a debreceni kollégium életjét.” Kiss Lajos: i. m. (1929) 8. p.

⁷⁸ A megbékélési tervezetet — „Projectum amicae” — láthatóan a Bessenyei-tábor állította össze, hosszan sorolva benne Olasz Lajos korábbi s a

zenebonát követő évekbeli hatalmaskodásait a falubeliekkel szemben. Úgy tűnik tehát, mintha ekkor a Bessenyei-tábor diktálta volna a tempót, s őket kecsegtette volna a perbeli siker. A tervezet tartalmának részletezésére a maga helyén visszatérünk még. Ny.Á.L. i. h. „A berceli sérelmeket szenvedett nemesség részéről meg barátkozási tervezet.” 1794. máj. 2.

⁷⁹ Tt.R.E.L. I. 1. 6. 37. Molnár István levele, 1796. ápr. 22.

⁸⁰ Tiszaberceli ref. ... i. h. 37. p.

⁸¹ A huszonegy éves Varga Susánna 1796. március 30-án ezt vallotta: „Elsőbe két esztendeig laktam T. Molnár Uramnál, azután haza mentem Bertzelre, ismét vissza jöven, két esztendeig laktam.” Vagyis tizenhat és húszéves kora között. „Nem tudom a számát – folytatta –, hányszor közösködött velem az ólban, a tseléd házban, éjszaka is, nappal is – abból gondolom osztán mikor leg utolszor velem közli volt T. Uramnak, magamat viselőnek lenni, hogy azután nem voltam rosszul, mikor leg elsőben velem közli volt, akkor adott 4. márxásos volté vagy két márxásos, már nem tudom. A gyermek minden bizonyonnyal T.Molnár Uramtól való.” A pátrohai oskolamester, Mészáros János felesége, Rásó Katalin pedig ezt vallotta: amikor a férje egyszer „a mezőre menvén holdvilágon való kapáltatás végett, alkonyodáskor” a pap „hozzája menvén, így szólott: Szeress engemet”. Mire a mesterné így felelt: „Bizony nem szeretek én senkit az Uramon kívül.” Erre a lelkész: „Oh te bamba, hiszen a Szentek is megestek” etc. Amikor a dolog megesett, a mester és a mesterné még Dombrádon laktak, és együtt szolgáltak a lelkészekkel. Tt.R.E.L. I. 16. 37. 1796. márc. 30.; ill. 1796. jún. 13.

⁸² Baglyos Ferenc, a huszonöt éves férj azt vallotta: a feleségétől hallotta, „hogy a Gyermek T. Molnár István eö kelmétől való”. Azt is hallotta, hogy Varga Susánnát, akit végül ő vett feleségül, a pap „Szántó Pálnak akarta volna erővel adni”. És hogy ő miért vette el, állítólag ezt mondotta: „Maga Tiszteletes Molnár István Úr tukmálta reám (ti. a feleségét), azt ígérte, hogy lovat is veszen, szalonnát is; vett is egy fél szalonnát.” Tt.R.E.L. i. h. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv. 1796. márc. 30.

⁸³ A tanúvallomási jegyzőkönyvből azonban az is kiderül, hogy Baglyos Ferenc egészen más okokból vette feleségül Varga Zsuzsannát, mint amiket most állított. A gyermek ugyanis azért született egy vagy két hónappal korábban, mert már a házasságkötés előtt is viszonya volt a leánnyal. A dombrádi főbírónak ugyanis erre nézve egyszer azt felelte: „hogy ha a pokol a segginél lett volna is, még is meg dolgoztam volna” (mármint Varga Zsuzsannát). Az asszony pedig ama vádra, hogy miért született a gyermeke valamivel korábban, ezt felelte az anyósának: „hogyne lett volna hamar, mikor még el sem jegyzett az Uram mikor már velem hált”. Tt.R.E.L. i. h. 1794. aug. 28.

- ⁸⁴ A pálcabüntetés eszközlésétől azonban az eklézsia és a falu vezetői ezúttal Molnár István prédikátor kérésére elálltak, oly módon azonban, „hogy ha mi töllünk ebből a pletykából valamit hallanának, vagy különös helyen vagy a magunk Háza népe között”, akkor „24 páltza büntetésre kötelezzük magunkat”. Uo. 1794. aug. 28.
- ⁸⁵ A testimoniális levél teljes szövege a következőképpen hangzott: adják tudtára mindeneknek, „hogy nyolcz esztendők elforgása alatt Tiszteletes Molnár István Uram mostani Bertzeli Praedikátor akár multságban, akár Siralmas Házaknál, akár Keresztelőkben s egyéb Helyekenn is magát Istennek s Embereknek tettző módon viselte. Mind az Isten Házának, mind a Parochiának építője volt, és minden szorgalmatosságát s tehetségét arra fordította, hogy az Ekklesiát mennél szebb s jobb karban állíthassa. Tanításai mindenkor a Halgatók előtt kívánatosak és tettzők voltak. Melyről adtuk ezen Testimoniális Levelünket.” Tt.R.E.L. i. h. 1796. ápr. 18.
- ⁸⁶ Az anyakönyv nem rögzítette a távozás pontos dátumát, csak azt tudjuk, hogy az utolsó esketési bejegyzést 1796. ápr. 21-én eszközölte Molnár István, és az utóda, G. Pásztor Dániel 1796. aug. 11-én foglalta el helyét. Tiszaberceli ref.... i. h. 120. p.
- ⁸⁷ Tt.R.E.L. i. h. 1.1. 6. 37. 1796. szept. 21.
- ⁸⁸ Tiszaberceli ref. ... i. h. 184. p.; Ballagi Aladár: i. m. 89. p.
- ⁸⁹ A szíves közlésért Szabadi Istvánnak, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára igazgatójának ezúttal is köszönetet mondok. Lásd még: Tiszaberceli ref... i. h. II. köt. 1819–1840. 177. p. Berencs lélekszámára nézve lásd: Dányi Dezső – Dávid Zoltán: i. m. 158. p. Berencs; illetve Fényes Elek: i. m. I. köt. 119. p.
- ⁹⁰ A bő termésből csupán néhány munkát kiragadva: Révész Imre: *A magyarországi protestantizmus történelme*. Bp., 1925; A magyar református egyház története. Előszó: Révész Imre. i. m. 1949; Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945*. Bp., 1985; Néhány gyülekezettörténeti munkát is idézve: Hézsér Emil: *A tállyai ev. reform. egyház története, 1540–1900*. Sárospatak, 1910, 49–111. p.; Faragó Bálint: *A mezőtúri református egyház története, 1530–1917*. Mezőtúr, 1927, 28–80. p.; Molnár Lajos: *A kosdi református egyház története*. Kosd, 1929, 20–24. p.; Arany Dénes: *A decsi református egyház története*. Szekszárd, é. n. 15–23. p.; Sörös János – Kerekes Béla: *A tiszavasvári református egyház története*. Debrecen, 1987, 12–18. p.
- ⁹¹ A jobbgátság helyzetével foglalkozó munkák, tanulmányok számát szinte vég nélkül idézhetnénk, ezért itt elegendő, ha csupán Szabó István, Wellmann Imre és Varga János általunk is többször idézett műveire utalunk.
- ⁹² Szabó István: i. m. (1940, ill. 1976.); Maksay Ferenc: i. m.

⁹³ *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. VII. köt. Salgótarján, 1981; *Rendi társadalom – polgári társadalom*. Salgótarján, 1986; Gyula, 1987; Salgótarján, 1989; Keszthely, 1990; Gyula, 1991; *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Szerk. Odor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter. Debrecen, 1997. A kötetben: Pálmány Béla: *A magyarországi nemesség társadalmi tagozódása*. 37–96. p.; Szijártó M. István: *Megye, rendek és diéta a 18. században*. 157–167. p.; ifj. Barta János: *Nemesi birtokok és jövedelmek Zemplén megyében a XVIII. század végén*. 181–202. p.; Tóth István György: *Vas vármegye nemessége a 18. században*. 229–235. p.; Glósz József: i. m. (1991); Benda Gyula: i. m. (1984).

⁹⁴ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 168–169., 172. Fol. 1785. márc. 17.

⁹⁵ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 284. Fol. 1785. máj. 24. Néhány nappal korábban, május 12-én, amikor sérelmeit a deputáció számára újra összefoglalta Olasz Lajos, az ellene jogtalanságokat elkövető helybeliek egész garmadáját sorolta elő, név szerint: Bakó András, Ferenc, Mihály és György, Dombrády László, Márky János, Ferenc és Salamon, akik „fiatalosan féktelenek” és nemesek, továbbá: Nagy Ferenc, Farkas Péter, Akay Mihály, Pap Mihály, Albert István és György, Uray István, Kádas György, Görömbei István és György, Akay János, Sárگا György, Gönczi György, Nagy Mihály, Papp Mihály, Rohody Mihály, Vass István és András, Szombathy János, Gulyás Ferenc s a lista végén természetszerűleg a református pap. Akik ebben az egyetlen esetben személy szerint is bevádoltattak, a берceli családfőknek egynegyedét tették ki. Uo. Tanúvallomások. 67. Fol. 1785. máj. 12.

KÖZÍTÉLET A DINNYEFÖLDÖN

¹ Valójában ilyen társadalmi megfontolásokból kiindulva kutatta külön kérdéseskor a nemesek és külön egy másik a parasztok részvételét a helybeli beháborúban. Ezekre többször hivatkozunk még.

² A fölött kérdéseknek több mint egyharmada, a jegyzőkönyvekben rögzített válaszoknak viszont már több mint a fele foglalkozott a dulakodás közvetlen előzményeivel és lefolyásával. Említettük, hogy a verekedésre vonatkozó egyetlen nagy kérdést húsz alkérdésre bontották, hogy a dulakodás minden apró részlete kideríthető legyen.

³ Országos méretekben sajnos nem rendelkezünk az úrbéri tabellák adatai alapján olyan összesítéssel, amelyik a települések ilyen módon való megosztását kimutatta volna. Annak pedig, hogy a falunak-mezővárosnak egyetlen vagy több földesura volt-e, jelentős szerepe lehetett a jobbágyok mindennapjaiban is.

- ⁴ Az „ugyanegy család” fogalma alá azokat a településeket vettük, amelyekben két, de ugyanazon nevű (pl. Kállay) család osztozott a falu jobbágyain. Takács Péter: i. m. (1991) 132–187. p.
- ⁵ A nemesi-közirtokossági falvak, illetve a vegyesen nemesi és jobbágyi települések igazgatásával, szervezeti rendjével történetírásunk, noha több esetben csak érintőlegesen, de foglalkozott már. A kérdéskör teljes, szervezeti-igazgatástörténeti kibontása azonban továbbra is feladata marad a hazai történettudománynak. A vonatkozó munkák közül a következőkre szeretnénk ezúttal utalni: Degré Alajos: A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt. In *Vas megye múltjából*, 1976. Szombathely, 1976, 100–114. p.; Kállay István: *Úriszéki bíraskodás a XVIII–XIX. században*. Bp., 1985; Bíró Friderika: *Göcsej*. Bp., 1988, 202–212. p.
- ⁶ Amikor a dinnyeföld osztása ügyében faggatták a tanúkat, az egyik kérdés világosan, félreérthetetlenül utalt arra, hogy „a belső Földes Uraknak Transactiójuk szerént” születtek a megfelelő döntések, vagyis azokat a helyben lakó földesurak hozták. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 285. Fol. 1785. máj. 12.
- ⁷ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 293. Fok 1785. máj. 12.
- ⁸ Uo. 289. Fol. 1785. máj. 17.
- ⁹ Uo. 285., 293., 297. Fok 1785. máj. 12.
- ¹⁰ A jászói prépostság, mint az úrbérrendezés idején a legtöbb jobbággal rendelkező földesuraság, nem lehetett tagja e „belső” körnek, hiszen az inspektoruk nem Bercelen, hanem Gáván tartózkodott. Gyulay László pedig, mint az 1781-ben készült jegyzőkönyvekből kitűnt, megszűnt földesura lenni a falunak. Nem tudjuk, hogy elköltözött-e, eladta-e a vagyonát, netán magva szakadt a családnak – de néhány jobbágyuk ügye vitapont lett Olasz Lajos és a Bessenyei család között. Időközben Ormos György is elhalálozott, hiszen 1785-ben a jegyzőkönyvek már „Ormosné Asszonyomat” emlegetik a jobbágytartók között.
- ¹¹ Nincs közvetlen nyoma a tanúk vallomásaiban, hogy a bíróvá tétel jogosságát egyenesen kétségbe vonták volna. Valójában annak normális menete mellett tanúskodik az egyik erdőbíró-választásra vonatkozó kérdés is, A Bessenyei-tábor tanúi rendre állították, hogy „miolta most közelebb itt Bercelen Erdő bírót tettek a földes Urak, a Transactiót Olasz Uramhoz is el küldötték olly véggel, hogy azt pluralitate votorum subscribálja, sem ki nem adta, hanem mind-azolta is is a tölgyfát szörnyen pusztíttya”. Minthogy a mező- és erdőbírói tisztséget rendszerint ugyanaz a személy viselte, feltételezhető, hogy Bessenyei Boldizsár megválasztását vagy a mezőbíró valamely döntését Olasz Lajos nem fogadva el, a „transactiót” sem alá nem írta, sem vissza nem adta. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások 288. Fol. 1785. máj. 12.

- ¹² Uo. 301. Fol. 1785. máj. 12.
- ¹³ Uo. 70. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹⁴ Uo. 71. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹⁵ Uo. 96. Fol. 1785. febr. 17. Az urbárium szerint két Nagy István nevű jobbágyot is találtak a faluban: az egyik a jászói prépostság féltelkese, a másik Gyulay László házas zsellére volt. De volt Nagy György nevű zsellére a Bessenyei családnak is. Ennélfogva csak föltételeznünk lehet, hogy ez a Nagy István a jászói prépostság jobbágya lehetett.
- ¹⁶ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 85. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹⁷ Uo. 84. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹⁸ Uo. 110–111. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹⁹ Uo. 86–87. Fol. 1785. febr. 17.
- ²⁰ „Meg értvén tehát ezen izenetit Bessenyei Uraméknak, kocsira ülván Olasz Uram a Praepostság Gazdájával, már a Tanács előre kimenvén, ki indult a Dinnye föld osztására.” Uo. 88. Fol. 1785. febr. 17.
- ²¹ Az Olasz Lajos által több alkalommal is kifejtett „okokra” rövidesen visszatérünk, ezért azok felsorolásától ezúttal eltekinthetünk.
- ²² Uo. 74. Fol. 1785. febr. 17.
- ²³ Uo. 89. Fol. 1785. febr. 17.
- ²⁴ Uo. 75. Fol. 1785. febr. 17. A dinnyeföldet osztók személyére nézve ugyanazt állította Márky Mihály tanúvallomása is.
- ²⁵ Uo. 140. Fol. 1785. febr. 17.
- ²⁶ Uo. 112–114. Fol. 1785. febr. 17.
- ²⁷ Uo. 85. Fol. 1785. febr. 17.
- ²⁸ Nagy István módosító szövege a vallomásabeli főszöveg 5. kérdéskörén belül adott válaszára vonatkozott, amelyben azt tudakolták: elküldte-e többször is Olasz uram a kisbíró a Bessenyei urakhoz, s a kisbíró miféle válaszokkal tért vissza.
- ²⁹ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 89., 96. Fol. 1785. febr. 17.
- ³⁰ A szóban forgó „tractatus” a tanúkihallgatás 6. kérdésére adott válaszszöveget tartalmazza, ami a május 22-én délután, a határbeli Feketeföldön történetekre vonatkozott.
- ³¹ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 125. Fol. 1785. febr. 17.
- ³² A jegyzőkönyvben – mint utaltunk már erre – eltérő módon: Lapot-, Laput- vagy Laposnak írták a szóban forgó dülőnevet, nyilván az eltérő ejtés-hallás után került a jegyzőkönyvbe hol így, hol úgy a dülőnév.
- ³³ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 140. Fol. 1785. febr. 17.
- ³⁴ Uo. 113. Fol. 1785. febr. 17.
- ³⁵ Azért ítélte Olasz Lajos „a legalkalmasabbnak a fekete földeken meg tenni a dinnye föld szántását – vallotta volna Kovács Sámuel nótárius –, mivel úgy mond el késvén a dinnye vetéssel a fekete földeken jobb dinnyéket lehet reményleni, de annál fogva is jobb és alkalmasabb

helyen leszen, hogy többnyire majd minden tavasszal annyira körül veszi azt az árvíz, hogy a csordabeli marha és más egyébféle marhájok is tellyességgel nem járhattya, sőt hogy a fekete földön való dinnye vetéssel semmi lapost a marhájoktól elnem fognak, de ha egyebütt szántanak, sok lapossagnak nem vehetik hasznát a marhájok”. Uo. 72. Fol. 1785. febr. 17. Nagy István vallomása szerint Olasz Lajos „több beszéd közben”, amikor máj. 21-én nála járt a paraszttanács néhány tagja, „tudakozván, hogy hát a sorja az idén a dinnyének hol következne”, a tanácsbeliek azt felelték: „hogy a mint a dinnye földeknek szántása sorja hozza magával, az idén a fekete földön kellene lenni”. Uo. 86. Fol. 1785. febr. 17.

³⁶ A nótárius vallomása következő pontjában újra megismételte mindezeket. Uo. 73. Fol. 1785. febr. 17.

³⁷ Ezt követően Nagy István vallomása arról szólt: azért is kellene a Feketeföldre vetni a dinnyét, „mivel jövő esztendőre, azaz ezen mostani (1785-ös) tavaszon sem a Híd mezejére az előtte való őszi vetés miatt, sem más egyébféle vizek miatt a Helységbeli Marha a falu alól sehová ki nem mehet, azért inkább a falu körül hadgyák meg a gyepföldeket a Marhájoknak esztendőre, és a fekete földeket száncsák bé az idén a dinnyének”. Uo. 87. Fol. 1785. febr. 17.

³⁸ Lényegét tekintve ugyanezt ismételte újra Márky Mihály vallomása is. Uo. 88., 112. Fol. 1785. febr. 17.

³⁹ Valamennyi tanú ezúttal is szóról szóra visszamondta a kérdésbe foglalt állításokat. Uo. 285–316. Fol. 1785. máj. 12.

⁴⁰ Kiss Lajos: i. m. (1961) 358. p.

⁴¹ Az 1999. május 23-án – a dinnyeföldi dulakodás éppen 225. évfordulóján, pünkösöd vasárnapján – történt terepszemle alkalmával is megállapíthattuk, hogy a „Feketeföld”-nek nevezett dülő talaja valójában nem igazán fekete, csak valamivel kötöttebb és barnább, mint a határ jelentős részét borító homokos jellegű lazább talajok.

⁴² Ny.Á.L. T. 219. Delineatio... Berczel. 1780. Uo. Tanúvallomások 115. Fol. 1785. febr. 17. Sajátos módon a Furkó-ér nevét nem tüntették fel, viszont a vízfolyás menete pontosan követhető a térképen. Az ábrázolás szerint ezt a nyugati közlegelőt északon és keleten a Tisza, délen és nyugaton pedig a Tiszából kilépő és oda visszatérő Furkó-ér határolta, vagyis a közlegelő mintegy a Tisza és Furkó-ér által körbevett szigetet alkotott. A Furkó-eret és az itteni Lapot- vagy Lapos-szeg nevű dültöt azonban Kiss István könyve nem említi. A térkép és a könyv is a határ dél, Buj felé eső legtávolabbi pontján tünteti fel az ún. Lapos-szög nevű dültöt a Tenkely-dülő szomszédságában. A zenebonában szereplő Lapos-Lapot-Lapot-szeg azonban a közlegelő, illetve a Szőlőshalom szomszédságában volt, hiszen, mint látni fogjuk majd, olyan közel esett a

Feketeföld és a Lapot-szeg egymáshoz, hogy a tanúvallomások szerint szinte szabad szemmel lehetett látni, mi történik az egyik vagy a másik dűlőben.

⁴³ Arra, hogy az osztáson inkább csak Olasz Lajos emberei lehettek jelen, abból következtethetünk, mivel másnap, május 23-án a délelőtti szántásban, amikor a kimért parcellákat itt a Feketeföldön vetés alá előkészítették volna, Márky Mihály nemesen kívül főként Olasz Lajos jobbágypai szántották részint a saját maguk, részint a földesúr földjét.

⁴⁴ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások 223. Fol. 1785. febr. 17.

⁴⁵ Uo. 146. Fol. 1785. febr. 17.

⁴⁶ Uo. 115. Fol. 1785. febr. 17.; 165–166. Fol. 1785. márc. 17.

⁴⁷ A „lábó” olyan nádból és fából összeeszkábált tutajszerű szállítószerkezet volt, amit a lápos-ingoványos mezőkön, az ártereken szinte mindenütt használtak: az eszközök és állatok sekélyebb vízben való átszállítását szolgálta. Kiss Lajos és Nyárády Mihály egyaránt szolt a Rétköz e jellegzetes instrumentumáról. Kiss Lajos: i. m. (1960) 236. p.; Nyárády Mihály: i. m. (1942) 86. p.

⁴⁸ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 135. Fol. 1785. febr. 17.

⁴⁹ A vonatkozó tanúvallomásokat már korábban idéztük, ismétlésüktől itt eltekinthetünk. Ezenkívül a Bessenyei-tábor tanúi főként a megveretés közvetlen előzményeire s annak lefolyására összpontosították vallomásaikat. Ny.Á.L. Tanúvallomások. 285–315. Fol. 1785. máj. 12.

⁵⁰ Uo. 184–185. Fol. 1785. márc. 17.

⁵¹ Uo. 90. Fol. 1785. febr. 17.

⁵² Jellemző Balogh Mihály uram itteni esete. Amikor Bessenyei Boldizsár hangoskodva megtiltotta az ottani szántást, derék kisnemesünk is engedelmeskedett, és „ő kigyelme haza menvén”, illetőleg onnan előbb „más fele elmenvén, egy bizonyos ér szélén le feküdt”. Talán elszundikált, talán csak elmélázott ott az ér szélén hanyatt fekvé. Ezért nem tudja, hogy „annak utána miképpen bestelenkedtek, és mi módon esett meg Bessenyei és Olasz Lajos Uram között a verekedés, miképpen és kik fogták le és hanyatt ütött rajta Bessenyei Úr... Hanem a verekedés után haza felé menvén Olasz Uram, és már akkor a Tanú is hozzájuk kerülvé hallotta, hogy Bessenyei Boldizsár Uram ingerlésiből Nagy Ferke Baszsza az Annyával szidta Olasz Uramat.” Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 141. Fol. 1785. febr. 17.

⁵³ Uo. 98. Fol. 1785. febr. 17.; 185. Fol. 1785. márc. 17.

⁵⁴ Uo. 90. Fol. 1785. febr. 17.

⁵⁵ Uo. 132. Fol. 1785. febr. 17.

⁵⁶ Uo. 91. Fol. 1785. febr. 17. Sajátos módon itt adja elő a tárgyszerűbbnek tűnő Nagy István vallomásszövege a jászói prépostság gávai inspektorától hozott üzenetet is. Szerinte Gáváról az inspektor „ugyan által nem

jött, de az Ispány meg jöven” azt a parancsolatot hozta: „amit a Jászói Praeposcság részére ki mértek a Fekete Földön, azt a Berczeli emberei száncsák meg, magoknak is ott száncsanak. Ámde megijedvén Bessenyei Boldizsár fenyegetésétől mégis nem bátorkodtak.”

⁵⁷ Uo. 132. Fol. 1785. febr. 17.

⁵⁸ Uo. 185. Fol. 1785. márc. 17.

⁵⁹ Márky Mihály vallomásában is zavarólag hat a gávai inspektor szerepe, amit a feketeföldi eseményekben játszhatott. Ő is azt vallotta: Bessenyei Boldizsár első föllépése után kifogdosták ugyan marháikat a jobbágyok, de a Feketeföldet nem hagyták el. Egyrészt azért, mert jobbnak látták volna itt a dinnyevetést, mint a Lapos-szegben, másrészt azért, mert várták vissza Gáváról az ispánt az inspektoruk üzenetével, „a kinek vissza jövelele nem kevés üdött foglalván magában”. Ezalatt „sem egy, sem más helyen a Nép – mondta Márky Mihály – dinnyének nem szántott, egyedül az Olasz Uram cselédjei, kiket Bessenyei Boldizsár Uram sem meg nem háborított, sem ki nem vert a földbül”, amíg Olasz Uram meg nem érkezett. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 109–110. Fol. 1785. febr. 17.

⁶⁰ Uo. 141. Fol. 1785. febr. 17.

⁶¹ Uo. 76–77. Fol. 1785. febr. 17.

⁶² Uo. 98–99. Fol. 1785. febr. 17.

⁶³ Uo. 126. Fol. 1785. febr. 17.

⁶⁴ Uo. 91–92. Fol. 1785. febr. 17.

⁶⁵ „Olasz Uram pedig – mondta Márky Mihály – el válván Bessenyei Uramtól, meg tekintvén a maga Ekéit, az Ormosné Asszonyom Dinnye földgye meg tekintésére, a Fekete földnek hátulsó része felé el ment.” Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 117–118. Fol. 1785. febr. 17.

⁶⁶ Uo. 77–78. Fol. 1785. febr. 17. Valójában hasonló módon adta elő az első felvonásban történt megütközés esetét, a szóváltások szövegét Tóth György vallomása is. Uo. 127. Fol. 1785. febr. 17.

⁶⁷ Uo. 99–100. Fol. 1785. febr. 17.

⁶⁸ Uo. 92. Fol. 1785. febr. 17.

⁶⁹ Uo. 166. és 185. Fol. 1785. márc. 17.

⁷⁰ Márky Mihály, mint említettük, a cselédjén és rajta esett sérelmek miatt „meg szomoríttatván”, az eset után hazament, így a második átjövétel alatt történt fejleményekről csak másoktól és utólagosan értesült.

⁷¹ A jegyzőkönyvek lapjain többször és nem éppen a megfelelő helyen, ezért némileg zavaróan szerepel a gávai inspektor üzenete. Esetenként mindjárt ott, ahol az ispán átküldését említik s ezzel mintegy azt a látszatot is keltve, hogy az üzenet már délelőtt, mintha azonnal megérkezett volna. Holott legkevesebb kettő, de még inkább mintegy három órát vehetett igénybe, amíg az ispán a Feketeföldről megtette az utat

oda-vissza Gávára. Ezért a délutáni visszaérkezés tekinthető elfogadhatónak.

⁷² Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 118. Fol. 1785. febr. 17.

⁷³ Kovács Sámuel szerint a harmincadmagával közeledő Bessenyei Boldizsárt látva, noha az Olasz Lajos ekéi felé vonultak, mégis „semmi rossz vélekedéssel nem lévén is felállók, sőt azt gondolta mind Olasz Úr, mind mi a mellette lévők is, hogy azon már még előtte való nap elmért dinnye földeket jönnek annyi seregesen fel fogdosni”. Uo. 78. Fol. 1785. febr. 17.

⁷⁴ Uo. 93. Fol. 1785. febr. 17.

⁷⁵ Uo. 79. Fol. 1785. febr. 17.

⁷⁶ Uo. 128. Fol. 1785. febr. 17.

⁷⁷ A föltett kérdést sablonosan visszamondó tanúvallomások igazolására Tóth János ötvenéves berceli jobbágy vallomásszövegét idézzük. A tanú jelen volt „a múlt 1784-dik esztendőben, amidőn Bessenyei Boldizsár Úr a Laput Szegbe mint mező Bíró Dinnye földet akart osztani, de Olasz Lajos Uramnak ott nem tettett, hanem a Pascuumon szántatott erőszakosan a fekete földön, így asztán sok tiltása után Bessenyei Boldizsár Úr ott hagyta Olasz Lajos Uramat s hivatala szerént kinek kinek a Laput szegen osztogatott Dinnye földet. A fekete földet pedig marha legelő mezőnek akarta hagyni, mivel jobbnak találta a Marhák legelésére.” Olasz Lajos azonban „nem gondolván a Bessenyei Boldizsár Uram tilalmazásával a nevezett fekete földön, minek utána a maga erőszakosan fel fogott dinya fölgyét ki szántotta volna, ismét más dinya földet kezdet szántatni, mellyet meg látván Bessenyei Boldizsár Úr, hajón által ment oda, hogy a Transactio szerént az ökreit bé hajtassa, de Olasz Uram nem engedte, mellyért asztán meg haragudván titulált Bessenyei Boldizsár Úr öszve szállakoztak és egymást bestelenítették, ebből következett asztán, hogy Bessenyei Boldizsár Úr megverte Olasz Lajos Uramat”. Ennyi és nem több! Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 285–286., 297–298. Fol. 1785. máj. 17.

⁷⁸ Önmagában véve az is jellemző, hogy – látva a fölszikrázó haragot – miként reagált erre a „helyzetre” Nagy István tanú: „tartván a reménytelen szenvedéstől – szolt a jegyzőkönyv – ő maga a maga Ekéjéhez el ment, ugyan azért miképpen folytatták magok között azon bestelen beszédeket és miképpen kaptak együvé, mellyik ütötte meg elsőben, kik fogták meg a parasztok közül, minémű tagjánál fogva húzták le a földre és hányat ütött rajta Bessenyei Boldizsár Úr, minthogy a tanú már távol is volt, azért nem is tudhatta”. Uo. 93–94. Fol. 1785. febr. 17.

⁷⁹ Nem tudjuk, hogy az indulatos Bessenyei Boldizsár vajon miért vonta kétségbe Olasz Lajos valódi nemességét, mi oka lehetett erre. Csak föltételezni tudjuk, hogy a „Marosi”, „Maruzsi” előnévből kiindulva

gondolhatták a büszke-rátarti, a nemességüket a kora középkorig visszavezetni tudó Bessenyeiek Olasz Lajost amolyan idegenből jött, a Maros név eredete után – se nem nemes, se nem paraszt – erdélyi-székely származásúnak. Vagy esetleg éppen Olasz Lajos maga dicsekedett volna erdélyi eredetével? Az indulatos kiszólásból azonban mintha az is kitészene, hogy a „messze idegenből” jött köznemest a Bessenyeiek és talán a helybeli nemesek nagyobb része sem igen tarthatták velük egyenrangú nemestársnak.

⁸⁰ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 133. Fol. 1785. febr. 17.

⁸¹ Uo. 186. Fol. 1785. márc. 19.

⁸² Uo. 129. Fol. 1785. febr. 17.

⁸³ Feltehető, hogy a jegyzőkönyvi rövidítéseknek köszönhetően Kovács Sámuel előadásában Bessenyei Boldizsár mindjárt azt követően „a kezében lévő dorong forma bottyával méreggel, tellyes indulattal váll közben keményen rá vágott Olasz uramra”, amikor az ötven botbüntetést emlegette előtte. Uo. 80. Fol. 1785. febr. 17.

⁸⁴ Uo. 100. Fol. 1785. febr. 17.

⁸⁵ Uo. 286–317., ill. 303. Fol. 1785. máj. 12.

⁸⁶ Uo. 134–135. Fol. 1785. febr. 17.

⁸⁷ Ezek a következők voltak: Farkas Péter, Gönczi György, Papp Mihály, Nagy Ferenc és Akai Mihály. Drótos György felsorolásában egyedül Papp Mihály neve nem szerepelt. Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 186. Fol. 1785. márc. 17.

⁸⁸ Uo. 129. Fol. 1785. febr. 17.

⁸⁹ Uo. 81., ill. 187. Fol. 1785. febr. 17., ill. márc. 19.

⁹⁰ Az általa megnevezett jobbágyok a következők voltak: Nagy „Ferde”, Gönczi György, Albert István, Farkas Péter, Akay Mihály, Pap Mihály. Uo. 80–81. Fol. 1785. febr. 17. Valójában hasonlóan adta elő a történeteket Kóti Péter is, aki a segédkező jobbágyok közül csupán négy nevet említett: Albert István, Pap Mihály, Akai Mihály és Farkas Péter nevét. Uo. 101. Fol. 1785. febr. 17.

⁹¹ Uo. 188. Fol. 1785. márc. 19.

⁹² Vallomásában a következő nevek szerepeltek: Nagy Ferenc, Görömbei István és György, Urai István, Kádas György, Sárga György, Gönczi György, Akkai János, Nagy Mihály, Albert István, Papp Mihály, Farkas Péter – valamennyien a Bessenyei család jobbágyai, illetve árendásai voltak. Uo. 187. Fol. 1785. márc. 19.

⁹³ Albert János emlékezetében már tizenöt jobbágy neve rögződött, akik a dulakodáson jelen voltak, ezek a következők: Farkas Péter, Nagy Ferenc, Akai Mihály és János, Albert István, Görömbei György és István, Rohodi Mihály, Vass István és András, Papp Mihály, Gönczi György, Sárga Tóth György, Urai István és Szombati János. Uo. 190. Fol. 1785. máj. 12.

- ⁹⁴ Uo. 187. Fol. 1785. márc. 19.
- ⁹⁵ Balog Mihály vallomásszövegében azonban mindössze három Bakó, úgymint András, Ferenc és György, illetve Dombrádi László neve szerepelt csupán, Ormos Jánost és Márky Salamont pedig egyedül Albert István tanúvallomása említette. A négy Bakó és a két Márky pedig Kovács Sámuel vallomásában szerepelt. Uo. 170., 182. Fol. 1785. márc. 17.
- ⁹⁶ Ny.Á.L. IV.A. 1. Fasc. XXXV. No. 68. 1774., ill. uo. Fasc. IX. No. 635. 1793.
- ⁹⁷ Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 166–167. Fol. 1785. márc. 17.
- ⁹⁸ Uo. 134. Fol. 1785. febr. 17.
- ⁹⁹ Uo. 186. Fol. 1785. márc. 17.
- ¹⁰⁰ Uo. 130. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹⁰¹ Uo. 101. Fol. 1785. febr. 17. Egyezően a tanúk egy részével, Kovács Sámuel is a félelmet emelte ki, ami miatt nem mentek Olasz uram megsegítésére a saját emberei sem. Uo. 81. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹⁰² Uo. 167. Fol. 1785. márc. 17.
- ¹⁰³ Uo. 129., 134. etc. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹⁰⁴ Uo. 303., 307., 311. Fol. 1785. máj. 12.
- ¹⁰⁵ Uo. Kérdések. 223. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹⁰⁶ Uo. 134. Fol. 1785. febr. 17. Drótos György vallomása.
- ¹⁰⁷ Uo. 130. Fol. 1785. febr. 17. Tóth György vallomása.
- ¹⁰⁸ Uo. 80. Fol. 1785. febr. 17. Kovács Sámuel vallomása. A meghitelesítés során azonban már ezt mondta a tanú: „sem törött testét Olasz Uramnak nem látta”. Fol. 85.
- ¹⁰⁹ Uo. 119. Fol. 1785. febr. 17. Márky Mihály vallomása.
- ¹¹⁰ Uo. 144–145. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹¹¹ A vonatkozó egyik kérdés így hangzott: amikor a verés után „Bessenyei Boldizsár Uram, de leg inkább valamely Nagy Ferke nevű emberét uszítván reá, hogy szidgya mennél jobban lehet, rútul bestelenítették, mocskolták és miképpen?” A másik kérdés a nemesek gyalázkodásait firtatta: „minekutánna fel bocsátatott Olasz Uram, minémű bestelenséggel illették Nemes Uraimék ő kigyelmét és kik?” Uo. 164. Fol. 1785. márc. 17. Végül külön kérdés tudakolta a parasztok mocskolódásait, így: „igaz-e, hogy némellyek a parasztok közül beszéltek légyen annak utána is, hogy ha Olasz Uramnak a feje eshetett volna kezében, többet nem szállott volna. De még ami nagyobb, hogy ugyanazon parasztok azt beszéltek és olly fell tétellel vagynak, hogy ha Bessenyei Uram parancsolja, Olasz Uramat a házából is ki vonnyák hajánál fogva és arra készen vágynak.” Uo. 187. Fol. 1785. márc. 19.
- ¹¹² Uo. 141. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹¹³ Uo. 135. Fol. 1785. febr. 17.

- ¹¹⁴Uo. 94. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹¹⁵Uo. 191. Fol. 1785. márc. 19. Ugyanezt erősítette meg Oláh István jobbágy-tanú is, Olasz uram gazdája. (Uo. 193. Fol.)
- ¹¹⁶Uo. 192. Fol. 1785. márc. 19.
- ¹¹⁷Mások szerint csak a berceli parasztok beszélték ezt, megint mások szerint kint a dinnyeföldön a „környül álló emberek” mondták volna az önfeledten fellelkesült mondatot. Uo. 191., 194. Fol. 1785. márc. 19.
- ¹¹⁸Uo. 101. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹¹⁹Uo. 187. Fol. 1785. márc. 19.
- ¹²⁰Uo. 163. Fol. 1785. márc. 17.
- ¹²¹Ráczy István: Parasztzendítő röpiratok a Felső-Tisza vidékén. In *Agrár-történeti tanulmányok*. Szerk. Szabó István. Bp., 1960.
- ¹²²A kérdéskör magától értetődően a Bessenyei-oldal, nevezetesen is Bessenyei György és Boldizsár által beadott védekező „ellen-vadak” alapján született, és tették fel a vizsgálóbiztosok a Bessenyei család mellett tanúskodó embereknek 1785 májusában. Uo. 286., 290., 294., 299., 303., 307., 311., 315., 318. Fol. 1785. máj. 12.
- ¹²³Uo. 286. etc. Fol. 1785. máj. 12.
- ¹²⁴Uo. Kérdések Uo. 223. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹²⁵Uo. Tanúvallomások 82. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹²⁶A Szöllősdomb, mint említettük már, a falutól nyugatra, a Tisza mentén húzódott, a falu és a sokat emlegetett Feketeföld között feküdt, hazafelé menet tehát útba esett.
- ¹²⁷A „Csosa hegy”, vagy ahogy Kiss Lajos monográfiája említi, a „Csocsa-domb” igen közel lehetett a faluhoz, de annak nem a nyugati, hanem Kiss Lajos gyűjtése szerint a délkeleti részén feküdt, a XX. század első felében már bent a faluban. „Boronkay Ágoston kertjében – írta Kiss Lajos – ma 150. szám alatti telken van. A népmonda szerint ezen a dombon égették el Csócsáné boszorkányt.” Kiss Lajos: i. m. (1961) 358. p.
- ¹²⁸Uo. 365–366. p.
- ¹²⁹Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások. 135., 138. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹³⁰A kérdés rövidített változata így hangzott: „Hát a nép szántott-e a Fekete földön tovább is vagy sem?” A hosszabb, a kívánt választ megfogalmazó kérdés pedig így szólt: „Igaz-e tehát, hogy mind addig a Nép a Fekete földön leendő Dinnye föld szántásául el nem állott, valámig nem látta, miképpen bánt Bessenyei Boldizsár Uram Olasz Urammal; s akkor is csak féltekbe hagyták ott a Fekete földet, és hogy Dinnye nélkül ne maradgyanak, kéntelenségbül szántottak asztán a Lápos szegbe?” Ny.Á.L. i. h. Tanúvallomások 69. Fol. 1785. febr. 17.; Uo. Kérdések. 223. Fol. 1785. febr. 17.
- ¹³¹Uo. 82. Fol. 1785. febr. 17.

¹³² Szó szerint ezt mondta Nagy István (Uo. 94. Fol.), Tóth György (130–131. Fol.), Drótos György (135. Fol.).

¹³³ „Igaz az is – mondta volna állítólag Márky Mihály –, hogy a Nép mind addig a Fekete földön leendő Dinnye föld szántásától el nem állot, valamig nem látta, miképpen bána Bessenyei Boldizsár Uram Olasz Urammal, és akkor is csak feltében hagyták ott a Fekete földeket, hogy Dinnye nélkül ne maradjanak, kéntelenségből szántottak asztán a Lapot szegben.” Uo. 119. Fol. 1785. febr. 17.

¹³⁴ Uo. 125. Fol. 1785. febr. 17.

¹³⁵ Az egyik ilyen „megbékélési tervezet”, amit Merényi Oszkár publikációjából ismerünk, valamikor az eseményekhez nagyon közeli időben készülhetett (sajnos, a dátumot a forrásközlő nem tüntetette fel), abból következtethetően, hogy a szövege kizárólag az ismert, általunk ismertett ügyekre terjeszkedett ki. A tervezet Olasz Lajos hasonló célú szövegére adott válasza volt Bessenyei Boldizsárnak. Hangoztatja: amit tettem, „a törvény engedelmeiből cselekedtem. Következésképpen a sérelmet nem fizethetem, mert nem én, de maga okozta megvertetését.” Nem hajlandó fizetni a tengeri és kaszáló elpocsékolatásáért sem, mivel azok „minden kár nélkül megmaradtak”. De legfőképpen azért nem, mivel a Körtvélyes-szeg elcsatolásával „több földes urak földjeit, azok között a miénket is, magánakropriálni (elsajátítani) kívánta”. A jobbágyok jogosan kerültek hozzájuk, így azokat nekik nem kell visszaadni. Nem ismeri el a „tumultust” (lázadást) s azt sem, hogy ott a dinnyeföldön az „actus majoris potentiae” esete forgott volna fenn. „Ha Olasz Uram – szolt a szöveg 7. pontja – a meg ütésben első volt, a meg követésben is légyen első.” Merényi Oszkár: i. m. (1967) 71. p.

¹³⁶ A nemesek és parasztok ellen elkövetett hatalmaskodások mellett itt csupán Olasz Lajosnak a lápok használata körül tett súlyos visszaéléseit kívánjuk a tervezetből kiemelni. Azt írták: 1791-ben „a Lápon mintegy 200 bogja szénára való füvet Gujájára fogadott idegen marhákkal toronverve depascuáltatván... fizesse meg. Ugyan abban az esztendőben az Allföldi Marhákért húzott 800 Rforintokat, mint közönséges Pást bért, bocsássa közre.” Vagyis bérbe adta a köztulajdonban lévő láplegeleket az Alföldről érkezett marháknak, s az idegen marhagulya 200 boglyára való szénát legelt le, ráadásul a legeltetési bért is zsebre vágta Olasz Lajos. Ezért külön pontban kérték, hogy „az Lápok az Megyebéli jószokások szerint, mellyek egy Contiguitásban vagynak (azaz közösek, közföldek), esztendőnként való hasznavehetőségre meg állapíttassanak”. A bérlegeltetés ugyanis káros, 1. mert „szűk lévén a Határ”, a saját állatállományuk elől veszik el a legelőt s a szénát; 2. mert a lápokra „által menő Marha az tilalmasokban tetemes károkat okoz”. Jellemzőnek

mondható az is, hogy a megbékélési tervezetből kitetszően, időközben – nem tudni, mi okból – újabb külön pert indított Olasz Lajos nyolc helybeli nemes ellen. A mostani, 1794. évi tervezetben azt kéri, hogy a nyolc nemes ellen „Pesten fojót” pertől, a nemesek „ártatlan meg hurcoltatásától” álljon el, s a 200 forintos perköltséget fizesse meg Olasz Lajos. Ny.Á.L. i. h. Projectum Amicae. 3–4. Fol. 1794. máj. 2.

¹³⁷ Uo. i. h. Projectum Amicae. 6. Fol. 1794. máj. 2.

¹³⁸ D.E.R.L. Ráday Pál iratai. VIII. 213. 1765.

¹³⁹ Fontos jelek utalnak arra, hogy Bessenyei György, bármennyire nehéz is kimondani, valóban nemigen kímélte a közvetlen hozzátartozóit sem. Irgalmatlan indulatai főként a hazatérését követő időkben sújtották a család egynémelyik tagját. Bécsből, közvetlenül a „visszahullás” előtt, nem egészen ok nélkül még csak felelőtlennek, élehetetlennek és könnyelműnek nevezte az ősi fészek táján éldegelő szüleit-testvéreit, a hazatérés utáni években viszont – testközelbe kerülve velük – szinte már a megvetés és dühös harag hangján szólt egyszer-egyszer róluk. Gálos Rezső monográfiájában idézte azt a levelét, amit 1784 szeptemberében, vagyis a zenebonák viharzása idején írt Lövey István rokonának. A vonatkozó levél egyik, anyjára vonatkozó lesújtó mondata és más korábbi levelek alapján kombinálta össze Gálos Rezső azt a feltevést, hogy édesapja, Zsigmond idősebb korában, „67–68 évesen megözvegyült”, és igen fiatal nőt vett másodjára feleségül. Gálos föltevését azonban az a pusztán tény egyértelműen cáfolja, hogy az édesanyja, Ilosvay Mária – tanúsítja a berceli parókia anyakönyve – apjuk után három évvel, 1789-ben halt meg, éspedig mint „néhai Bessenyei Sigmund özvegye”. A bejegyzés szerint „Bessenyei Sigmund 1786. január 31-én, 86 éves korában temettetett”, míg a felesége, „Ilosvai Ilosvay Mária Asszony, néhai Ttes N.N. Bessenyei Sigmund úr özvegye mintegy 85 esztendőskorában temettetett két prédikációval” 1789. július 20-án. Tiszaberceli ref ... i. h. I. köt. 176. és 179. p. Idősb Bessenyei Zsigmond tehát nem nősült újra, azaz Bessenyei Györgynek az anyját gyalázó sorai nem valamely ifjú mostoha „házsártos és túrhetetlen viselkedésének” szóltak, ahogy Gálos mentegetni próbálta volna Györgyöt, hanem az akkor már – 1784-ben – igen idős, nyolcvanegy éves édes szülőanyjának! Íme az inkriminált mondat: egyre többször gondol arra, írta 1784. szeptember 4-én Lövey Istvánnak, hogy elköltözik Bercelről, „talán magam is Bihar vármegyébe veszem magamat lakóul, mert itt az anyámnak csúfos, rendetlen és gyalázatos erkölcsseit tovább nem hordozhatom”. Szilágyi István: Bessenyei György levele. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1912, 120. p. Gálos Rezső szerint távozásának éppen az ún. mostohaügy lehetett az egyik oka, hiszen „egyébiránt – írta – György, aki ha kevésszer nyilatkozik is szüleiről, mindig nagy meleg-

séggel és áradó tisztelettel teszi ezt”. Gálos Rezső: i. m. 267–268. p. Annyi bizonyos, hogy ez a „melegség” és „áradó tisztelet” 1782 vagy 1784 után még nyomokban sem mutatkozott meg! Éppen ellenkezőleg: a rettenetes harag láttán, amivel apja és anyja ellen fordult, szinte elképed az ember. Nem kímélte azonban a testvéreit sem. Ami igazán meglepő lehet, hogy láthatóan azt a valóban könnyelmű, de alighanem hozzá mégiscsak közel álló lelkületű Boldizsárt is kigúnyolta, leszólta, kipellengérezte, aki pedig vele szemben, a jelek szerint, nemegyszer tanúsított testvéri önzetlenséget, s akiben erős tisztelet munkálhatott a kivételes szellemű, nagy tudású öcs iránt. Amikor a Kefala-ügy gyülemelő adósságát – amit, aligha lehet kétséges, György szerencsétlen „üzleti” kudarca halmozott fel még Bécsben – 1787-ben Bessenyei Boldizsár és Julianna (akárcsak előtte Pál és István) nem vállalták magukra, magából kikelve írta az ügyvédnek: nem csodálkozik ezen, hiszen „sem egyik, sem másik nem fél, hogy lehessen rajtok három máriásig semmit exequálni”, ha az oppozíciójukkal elbuknának. Majd azon háborog, hogy Boldizsár éppúgy, mint az apja és László bátyja, mindig rá hivatkozva háritották el az executiókat. „Igen rendes accentusa volna az Boldizsár Úrban az úgynevezett újjászületésnek és hites kereszténységnek, melyet olyan nagyon feliben (fölebe) tesznek a naturalismusnak.” De ha Boldizsárra és Juliannára szállna a vagyon arányos része, az executorok miatt „egy szem pillantásig” sem bírhatná azt. (Ezért, így gondolta György, a vagyonból őket semmi rész ne illesse!) Aztán a tunyaságukat vette célba: „reparálnának-e egy szeget? vagy szántánának-e egy barázdát?” – kérdezte. Elborzasztó a vád, amivel illette őket: „oly veszekedés van miatta (mármint a vagyon, az osztozkodás, az adósságok miatt) közöttük, hogy már István és Sigmondokkal kevésben múlt, gyilkosság nem esett”. Miközben a perpatvar, a „scandalum” szüntelenül folyik közöttük – mintha bizony ő e tekintetben kívülálló vagy éppen felettük álló, náluknál különb lett volna! –, „a jószág pedig vigkipen való elpusztulásához csak egy lépésnyire van már”. Nem amiatt aggódik, írta végül, hogy az ő törvényes jussát nem tudná a vármegye ott Szabolcsban, hanem amiatt, „hogy pusztuljak el, itt is az a cél”. Merényi Oszkár: i. m. (1956) 64–65. p. Éppen ők és éppen ők akarták volna elpusztítani – kérdezhetnénk –, aki a legnagyobb darabot szerezte meg vagy hasította-kaparta ki magának a maradék atyai-anyai örökségből? Aki néhány évvel e levél megírása után Sándor bátyját is igen gyorsan és sikeresen kiforgatta a bihari birtokokból? Gálos Rezső: i. m. 269–270. p.

A leginkább szörnyű és lesújtó levelét azonban tíz évvel Bercelről való elköltözése után, az 1790-es évek közepén írta a már régen halott édesapjáról. Szinte megborzong az ember a sorok olvastán: „mitsoda

gulya, ménesbeli vagy arany ezüst marhát hordattunk el az atyánk házatul halálával – írta a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban őrzött levélben –, vagy az előtt; olyan atyánk házatul, ki egész világ láttára alamisnára, éhel halásra jutott – és a kirül tanú vallással meg bizonyítom ma is, hogy két ízben a tetvek majd hogy meg nem ették, ezt kuka, patzal úgy tuggyák mint én, még is kénszerítenek az ezüst marháknak elő adására (mármint az egymással, de főként vele perben álló saját testvérei!). Így keletik nekünk meghalt gyáva atyánknak utálatos emlékezetit koporsójából ki emelvén, hit alatt e világnak bé mutatni. 4 százezer forintot érő örökségnél többül tagadott ki bennünket az atyánk... mi nem a maga keresete volt, végre maradtak tetvei...” A levél címzettjének, az ügyvédnek azt is megírta még: „Ezt a levelet akárhol ejtené el az Úr s publikumra jönne indiscretióra nem magyaráznám, mivel soha titokba nem mártom a pennámat.” Csorba Sándor: Bessenyei György családi körülményei Szabolcs megyében. In *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltár Évkönyv*. XIII. Nyíregyháza, 1999, 237–238. p. Bármekkora volt is benne az indulat, ha mégannyira fortyogott-zakatolt is belül a – jogos vagy annak vélt – harag, a kiömlő kései gyűlöletnek ez a foka aligha nevezhető másnak, mint ami valójában volt: szörnyűséges, embertelen! Élete második felében alighanem volt elegendő ok arra, hogy keseregjen, akár meg is keseredjen. Derékba tört a szépen ívelő pályá, a császárvárost az isten háta mögötti faluval, majd a pusztai remetemagánnyal kellett felcserélnie. Az emberileg-szellemileg ingergazdag világ kihívásait e tekintetben egy ingerszegény vagy éppen „ingertelen” környezet váltotta fel – merőben más ingerekkel bombázva, ostromolva ugyanakkor rendszeresen. Az elveszített szellemi kihívások, a nagy távlatok pezsdítő világát legfeljebb a megejtően szépséges táj pótolhatta, ellensúlyozhatta valamennyire. Miközben szembe kellett néznie a szegényedés nyomán növekvő kuszasággal, indulatokat ébresztő „vadonjával”. Mégis: a belőle ki-kitörő indulatok, „robbanások” forrása, kútfeje alighanem mélyebben vagy másutt is lakozhatott, rejtőzhetett. Az irgalmatlanság, a kíméletlenség ez esetben mintha a szellemi nagyság, a robusztus-darabos alkatú és tehetségű ember jellegzetes tulajdonságai közé illeszkedett volna? Mintha épp a tagbaszakadt darabosság, a „nagyság” csapta-lökte volna ki magából – kiszámíthatatlanul és váratlanul – jellemének ezt a „szörnyeteg” elemét? A kérdésjoga ugyan illeszthető fejtegetéseink végmenetéhez, de a válasz, a megfejtés — ha a jelenség arra érdemesítették — már az irodalomtudomány ügye és feladata lenne.

¹⁴⁰ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Bp., 1976, III. köt. 1192. p.

¹⁴¹ *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Főszerk. Kiss Gábor. Bp., 1998, 923. p.

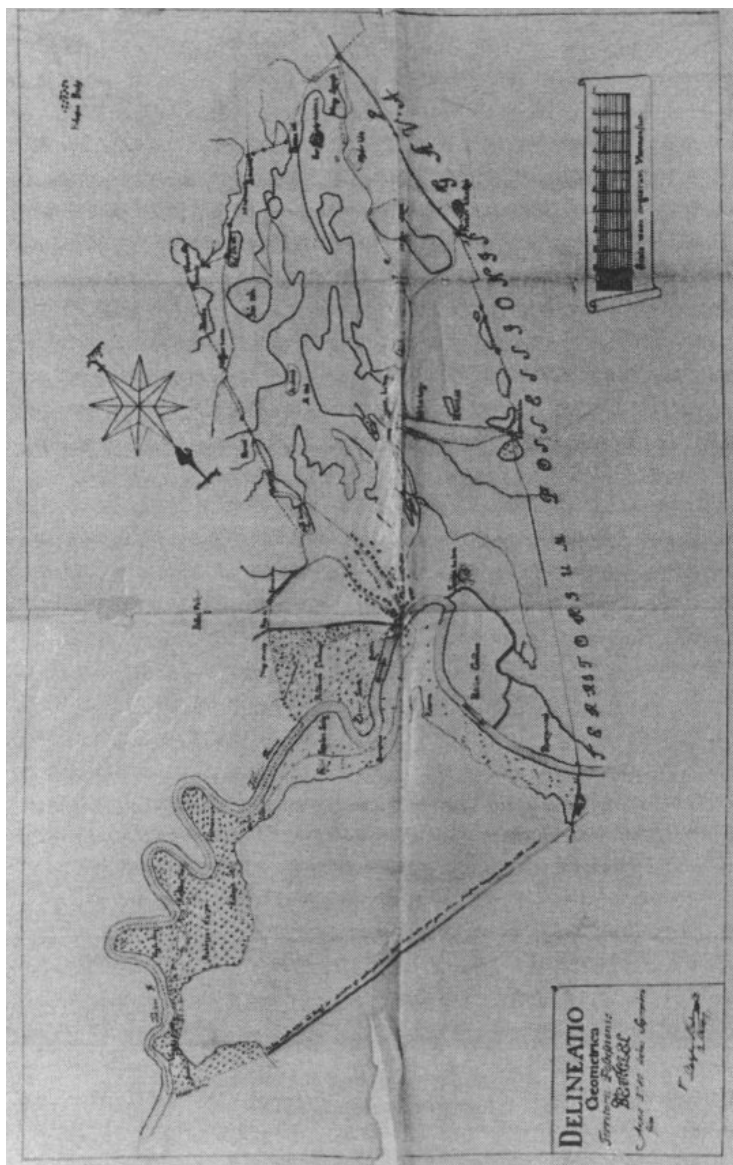
¹⁴²Pápai-Páriz, Franciscus: *Dictionarium latino-hungaricum...* Nagyszében, 1767, 400., 517., 530. p.

¹⁴³Tarle, J.: *Napóleon*. Bp., 1963, 262. p.

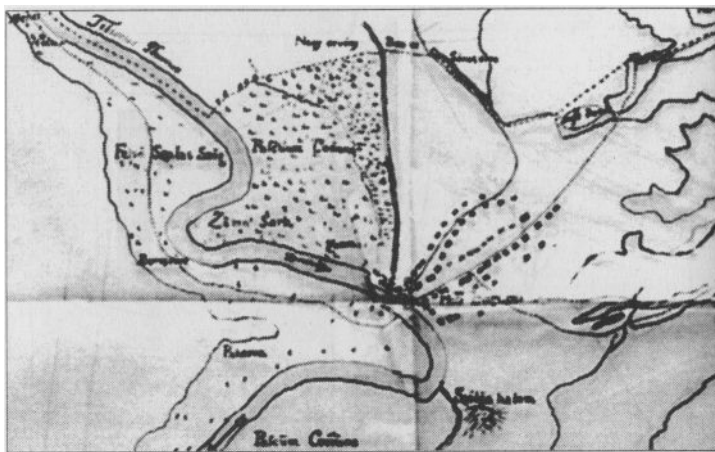
¹⁴⁴Goethe, von J.: *Faust*. I–II. Theil. Halle, 1886, I. Theil. 9. p.; Magyar fordítás: *Faust. Goethe tragédiája*. Ford. Dóczi Lajos. Pest, 1873, 17. p.

* A kézirat lezárása után Benda Gyula jóvoltából ismerhettem meg a Néprajzi Múzeum egyik, 1998-ban publikált forráskiadványát, amelyben fontos adatok találhatóak Olasz Lajos Szabolcs megyei rokonságára. Ezek a Kemecsehez kötődő rokonsági kapcsolatok magyarázatot nyújthatnak Bercelre kerülése, oda nősülése ügyében is. (A kemecsei Bodó-család révén lehetett rokoni kapcsolat a Komáromy- és az Olasz-család között.) „*Naplójegyzetei Krasznai Péter kemecsei lakosnak*”. *Fontes Musei Ethnographiae*, 4. Szerk. Forrai Ibolya, Bp., 1998, 153., 161. p.

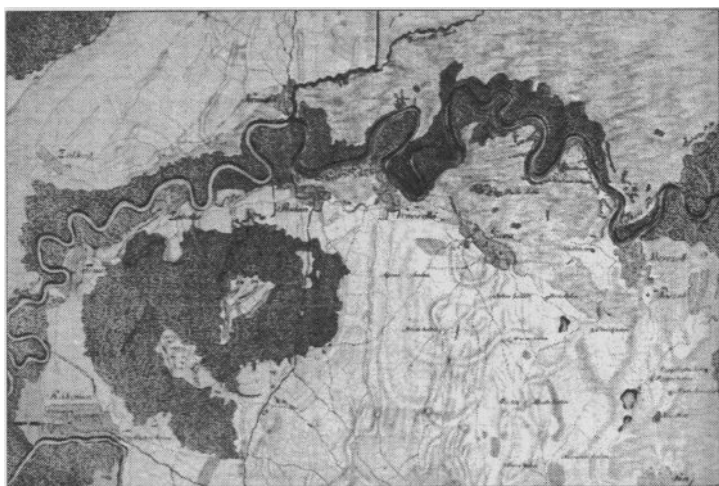
KÉPEK

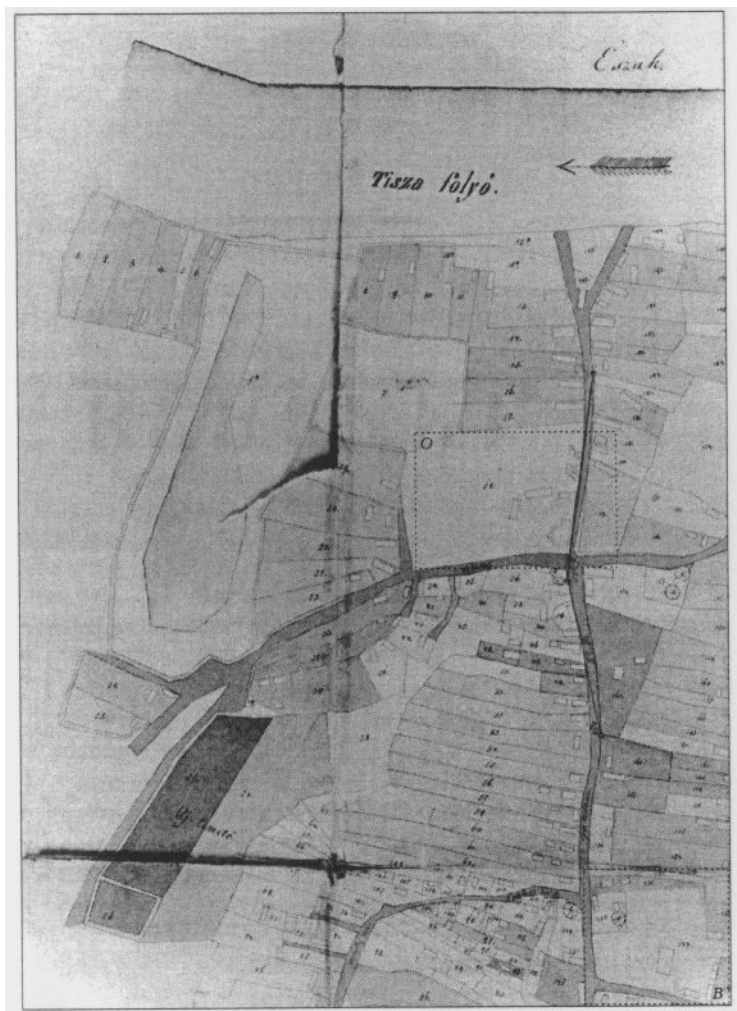
Bercel térképe, 1780

Bercel belterülete, 1780

*A Tisza ártere Bercelnél és környékén,
József-kori térkép, 1782–85*

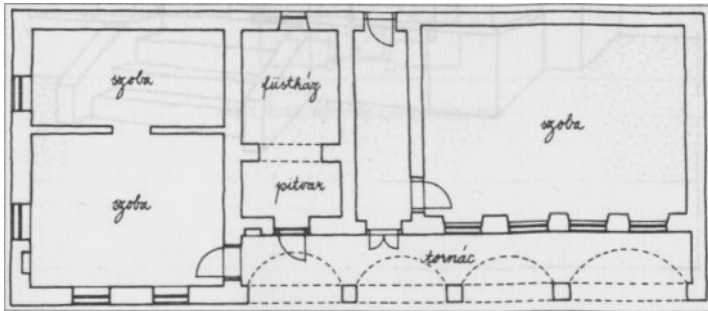
A Bessenyei- (B) és Olasz-féle (O) udvarház a faluban
Bercel belterülete, 1858

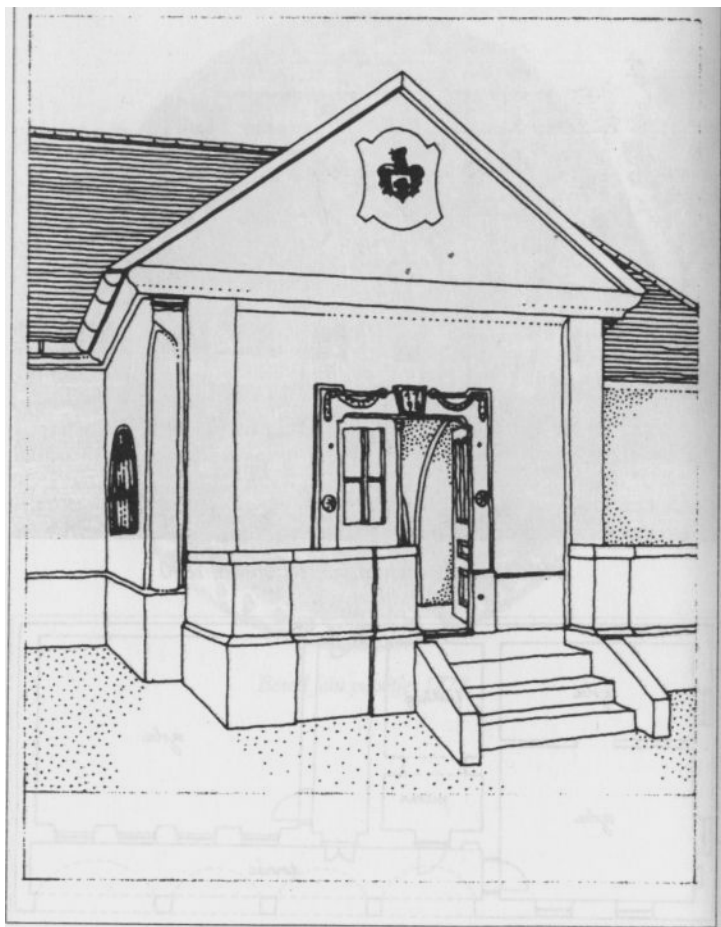
Bercel falu pecsétje, 1772

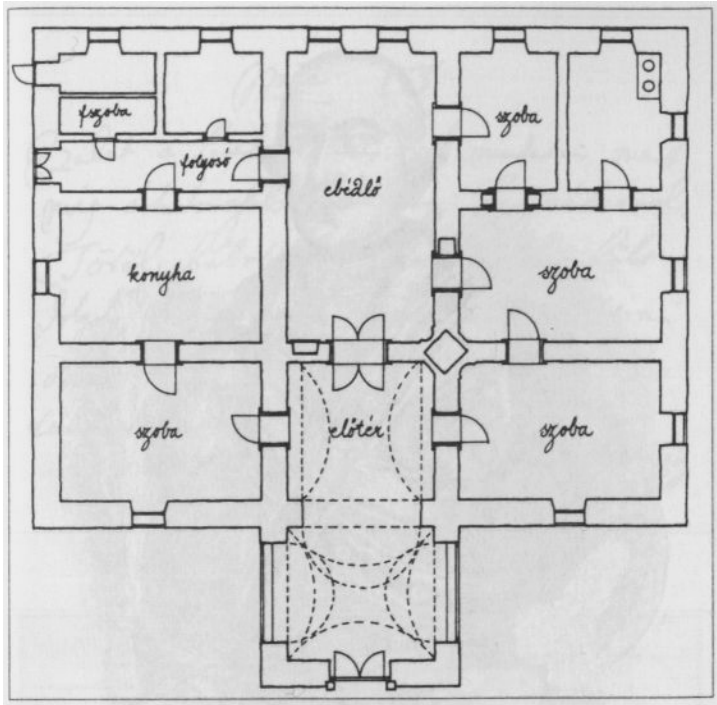
A Bessenyei család udvarháza, Tiszabercel, 1890

A Bessenyei udvarház alaprajza ma

Olasz Lajos udvarháza ma

Az Olasz udvarház alaprajza ma

Bessenyei György feltételezett képmása
A testörkép valójában Czirják Mihályt ábrázolja

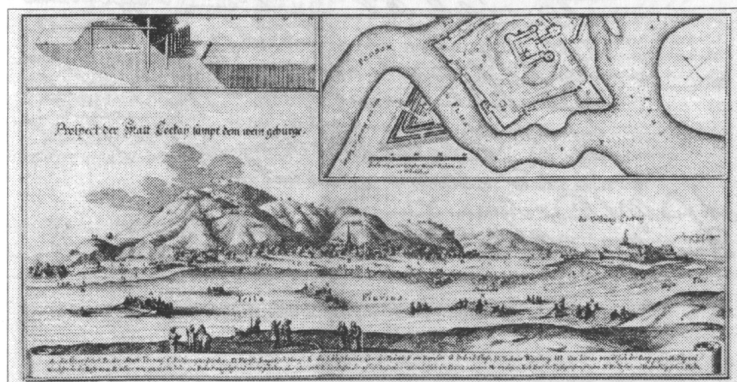
3

Nota 158

Belet a Levelet nem kel mindatvi, mert
még ártalmosabb, nem hogy bognátnál.
Tőle batorukba, kebelükbe költ
dolgo, melyeknek csajek, az auktirai
offán kivételzet Királyi Diploknak, és
Kauzalafal Semminei Tettel.

Peto 26 marti 1777. Bessenyei György

Bessenyei György följegyzése, 1777

A Tiszapart Tokajnál, XVII. századi metszet

Teo Tiszteltén kedves Drága Superintendens Uram!

Eztendőz Amőta Agyam feukete begyöttem Anyavalyát által s nagy háján
 fűeltetkez uralis vegonhok. De Tinn: s inszege allaporsóban inkább
 keseris: püomes min a fűgegy arcattan Tűzely; Molnár János mi
 akunt való roklasa Mi Jica s Embre s kővessz Szaru dös Szaru
 nal el hütul, a Papi Tarsasag j Nem val ide rovlott. Szaru Kővessz
 dös Meg arassa volita fűrdetke valogatul a allon Tűzely fűzely
 Molnár Péter uran fűzely val Bőzostóval fűzelyt. De a fűz
 tecl fűrdetke meg valogatul a 24 dös Papi (amb Péter) a Veneralt
 lis Superintendens ellenem idős kővessz fűzely fűzely; ali szarj po
 Berzete A cicutentis fűrdetkeconant eke dösgey sőt; a Tűzely
 Coma pörnis, Mors un. fűzely a Bőzely Eklésszant dösgey keménya fűz
 teclatál Nőpörz fűzely, a Molnár János be monu ekkella. a fűzely
 Dosa Ak Műtetei infassziab Kolonai dösgey. Edy Dragy fűzely
 Superintendens fűzely Urna a Hitenye hídian, Amellye teclatál a fűzely
 fűzelyanal az a fűzely fűzely. hogy Molnár János eke dösgey. fűz
 teclatál a dösgey. Ekkor, e a dösgey. fűzely Superintendens fűzely
 Korona dösgey e a fűzely fűzely. fűzely fűzely. fűzely fűzely
 fűzely No fűzely. fűzely fűzely. fűzely fűzely. fűzely fűzely
 fűzely Műtetei val dösgey. fűzely fűzely. fűzely fűzely. fűzely fűzely
 vele nem j köztöl. fűzely fűzely. fűzely fűzely. fűzely fűzely

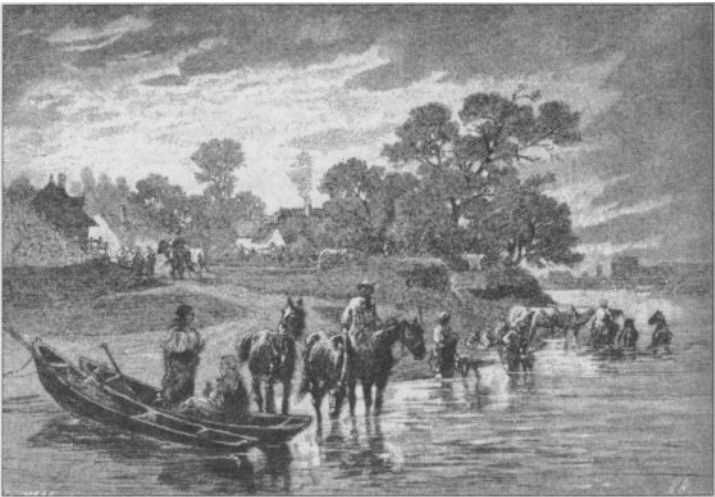
Talnan a Molnár János fűzely fűzely Superintendens Uram
 Mellyn Nesve tu alarassat dösgey Dragy fűzely Superintendens Uram
 elon Nem azozor Mör hogy fűzely Molnár János fűzely Papi fűzely Mors a Bőzely
 a fűzely Mör János fűzely fűzely Mör János fűzely fűzely fűzely fűzely
 a egyda gy alliejel fűzely a fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely
 Mör János fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely
 reondelnye e a fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely
 hülle a fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely
 hogy Molnár János fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely
 kacsos az fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely
 arant bűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely fűzely
 agyambam is

A Teo Tiszteltén Superintendens Uram Alarass hv fűzely
 Bessenyei Boldizsár
 Dorszely 21. fűzely

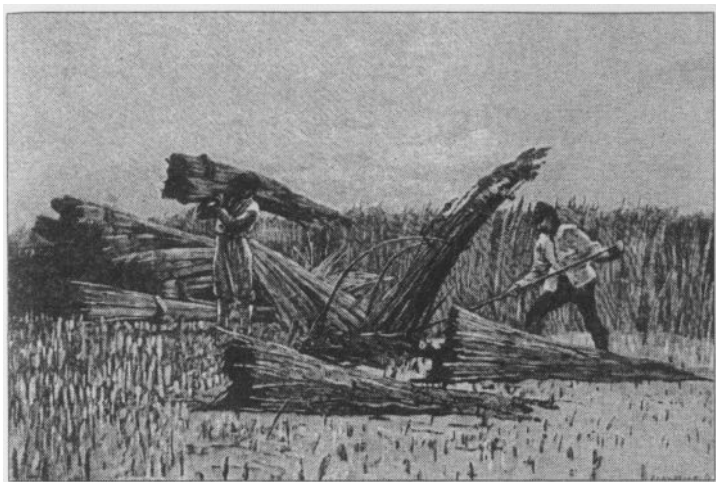
Bessenyei Boldizsár levele a püspöknek, 1796

Tiszai komp, XIX. század közepe

Tiszaparti falu széle, XIX. század közepe

Nádvágás a Tiszán, XIX. század közepe

Tiszai halászok, 1853. Litográfia

H. A. Molnár János K. T. F. Deleg.
Isten veleségül és Garancziáival kiváltképen a Protestáns
Lutheránusok által, melyekre a Kormányzat és a Református
Pápai S. Ekklesia Legelőbbsége
Helyesen állott a Szent Kiváltképen a Magyarországon
M. Molnár István Apollónus, 1779. évi
és ugyan elegendő Komáromi Szent Kiváltképen
Ben a Szent Kiváltképen Szent Péter és Pál
Légy - Kados István, Leány Istvánna Keresztelőt 1779
Szent K. T. Komáromi János K. T. Feljegyzés
Tanácsos István Kiváltképen a Magyarországon

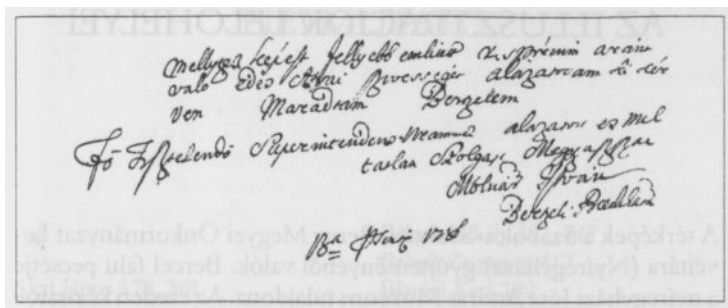
Molnár István megkezdte lelkési szolgálatát, 1779

Református templom
a XIX. század végén
Tiszabercel

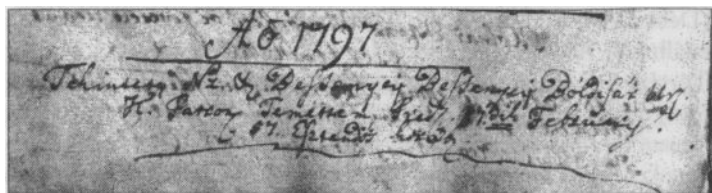

*Irattartó láda, Tiszabercel
Református parókia*

Melleg a kelet felől több embert a püspöki arón
váltó díszítési püspöki alázatom a. c. r.
von Maradón Dorgetem
Főisp. Endri Pétermetendens Meand alazam es mel
tulna Boldog Magyarfalu
Molnár István
Bécsch. Radlár
16. Jan. 1786

Molnár István levele a püspöknek, 1786

A. N. 1797
Tehintezésk. Bessenyei Boldizsár temetéséről
H. Pastor János
17. Jan. 1797

Bejegyzés Bessenyei Boldizsár temetéséről, 1797
Berceli református egyházközség anyakönyve

Dinya-földön, XIX. század végi metszet

AZ ILLUSZTRÁCIÓK LELŐHELYEI

A térképek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára (Nyíregyháza) gyűjteményéből valók. Bercel falu pecsétje a nyíregyházi Jósza András Múzeum tulajdona. Az eredeti kéziratok a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában (Budapest), a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában (Debrecen), a Tiszaberceli Református Egyház anyakönyveiben található. A képek egyrészt a Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Történeti Képcsarnok kollekciónak valók, másrészt a *Vasárnapi Újság* (1890. 25. szám, XXXVII. évfolyam) és az *Osztrák–Magyar Monarchia Képekben* című könyv illusztrációinak másolatai. A fényképeket Botos György (Nyíregyháza) és Bíró Friderika (Budapest), a rajzokat vázlatos épületfelmérések, részletrajzok és fényképek alapján Sabján Tibor (Szentendre) készítette. Az illusztrációkat összeállította Bíró Friderika.

NÉVMUTATÓ

A

Akai János 178, 361
 Akai Mihály 178, 361
Akkai János 387
 Albert István 17, 177, 221, 339,
 340–384
Albert István 387
 Albert János 17, 233, 237, 241
Albert János 387
Andorka Rudolf 390
 Andrásfalvy Bertalan 252, 274

B

Bakó András 14, 18, 285, 300, 318,
 348, 360, 362
 Bakó Ferenc 319, 362
Bakó Ferenc 387
 Bakó Görgy 238, 318, 362
 Bakó Mihály 17, 243, 264, 319, 323,
 362
Bakó Mihály 387
 Bakó Zsuzsanna 212
 Balassa Iván 270, 279
Balassa Iván 391
 Ballagi Aladár 85, 153
 Balogh Mihály 66, 176
 Balogh Zsigmond 66, 71, 95
Balogh István 385, 391
 Balogh István 7, 271
 Balogh Mihály 177, 223, 225, 242,
 264, 319, 340, 341, 345, 367

Balogh Mihály 387, 442
Balogh Zsigmond 417
 Bánóci Kata 189
 Bárány János 125, 126, 143
Bárány János 409
 Baráth Imre 153
 Barta János 92
 Bél Mátyás 278
Beleznai Miklós 402, 452
 Beleznai Miklós 84, 147, 288, 289,
 294
Benda Gyula 390, 404
 Benda Gyula 91, 136, 140
Berceli Pál 398
 Berczeli Heléna 74
 Berey József 165, 224, 367
 Bessenyei András 138
 Bessenyei Anna 138, 152
 Bessenyei Boldizsár 7–31, 68, 76,
 101, 133, 135, 138, 146, 152, 156,
 158, 199, 219, 244, 276, 286,
 313–320, 324–332, 340, 346,
 348–384
Bessenyei Boldizsár 388, 451, 466
 Bessenyei György 7–31, 74, 76, 83,
 95, 101–115, 138, 141–146,
 152–199, 264, 276, 286, 290,
 294, 305, 364, 380, 381
Bessenyei György 385, 400, 407,
 473–475
 Bessenyei István 79, 101, 118, 263,
 364
 Bessenyei Julianna 79, 152, 156,
 199, 221

- Bessenyei László 79, 101, 131, 138, 144, 154
Bessenyei László 448
 Bessenyei Mária 79
 Bessenyei Mihály 76, 100, 104, 108, 113, 115, 131, 199, 286, 294
Bessenyei Mihály 451
 Bessenyei Pál 79, 101, 131
 Bessenyei Sándor 101, 131, 199
Bessenyei Sándor 401
 Bessenyei Zsigmond 12, 26, 71, 77, 101, 118, 131, 138, 142, 152, 158, 304, 377
Bessenyei Zsigmond 399, 413
 Bessenyei Zsuzsanna 152, 376
 Bessenyői Beöthy Imre 155
 Bihar János 123
 Bíró Ferenc 218, 219
Bodó Ignác 395
 Bodó Ignác 62, 165, 186, 376
Bogdán István 442
Bónis Ferenc 405, 451
 Bónis Ferencz 99, 102, 144
Boronkay Ágoston 471
 Branik András 123
 Branik Mátyás 123
- Cs
- Csapodi Csaba 392*
 Csapodi Csaba 47, 69
 Csemiczky Zsuzsa 195
 Csoma József 157, 164
Csoma József 396
 Csoma Józsefné 68, 191
 Csoma Klára 79, 132, 138, 158, 377
 Csoma Sándor 191
Csoma Zsigmond 451
 Csordás Mihály 242
- D
- Dankó András 157–164
Dányi Dezső 389, 394
Dávid Zoltán 389, 394
 Demjény Sámuel 307
Detrik György 410
 Dobai Károlyné 144, 148
 Dobai Sándor 207
Dobai Sándor 426
 Dombrádi András 149, 157, 177, 211
Dombrádi Anna 428
 Dombrády Anna 79
 Dombrády László 13, 230
 Drótos György 13, 219, 225, 265, 342–384
Drótos György 387
 Dudla Sándor 123
- E
- Eckhardt Sándor 389*
Ercsey Gábor 405
 Ercsey Gábor 97, 99, 106, 144, 205
Ercsey Lajos 405
 Erdész Sándor 139
Erdész Sándor 391
 Erdmann Gyula 89
 Erdődy István 71
 Esterházy Pál 291
- F
- Faragó Tamás 390*
 Farkas Ferenc 176
 Farkas György 325
 Farkas Péter 361, 368

Fejér István 143
Fejér István 409
 Fejér János 123, 124
Felhő Ibolya 391, 393
 Fenics Tivadar 123
 Fényes Elek 108, 112, 128, 138,
 191, 296
Fényes Lajos 407
 Filep Gáspár 149, 210
Filep Gáspár 427
 Filep György 210
 Fráter István 123, 142
 Fügedi Erik 104
Fügedi Erik 389
Fülöp Éva 410
Für Lajos 389
 Füredi Mihály 113
 Füzés András 118, 127
Füzés András 409

G

Gálos Rezső 78, 82, 95, 100, 128,
 141, 152
Gálos Rezső 388
 Gáván György 118
 Gencsy György 181, 239, 243
 Giczey Gábor 169, 186
Gilyén Nándor 390
 Glósz József 91, 92, 149, 150
Glósz József 404, 408
 Gondoly István 71
Gorák Sándor 423
 Gönczi György 177, 340, 361
Gönczi György 387, 396
 Gönczi János 177, 361
 Gönczi Péter 216
 Görömbei György 178, 363
Görömbei György 387, 396
 Görömbei István 30, 178, 181, 233,
 236

Görömbelyi Mihály 177
 Görömbölyi György 157–164
 Gullyás István 97, 99, 100, 106, 144

Gy

Győrffy István 390
Gyulai László 434
 Gyulai László 62, 70, 71, 233
Gyulai Pál 402, 4, 413

H

H. Flórián 391
 Hajduk János 123
 Hajnal István 284
 Hegedüs Mihály 30, 181, 237
 Hercegh Nádor 373
 Hersli Anna 238
Horváth Zita 392
 Hunyadi István 313

I

Ibrányi András 398
 Ibrányi Farkas 338
Ibrányi György 398
 Ignéczy Krisztina 118, 130
 Ilosvay Ádám 122, 127, 130
Ilosvay Ádám 410
 Ilosvay Bálint 118
 Ilosvay Ferenc 118
Ilosvay Ferenc 409
Ilosvay Imre 409
 Ilosvay József 122, 127, 130
 Ilosvay László 118
Ilosvay László 409
Ilosvay Mária 78, 80, 117, 128, 130
Ilosvay Péter 125

Ilosvay Péter 409
Ilosvay Zsuzsa 117, 130
Isák István 389
Izsépi Seba 398

J

Jacobovics Márk 123
Jobszti György 410

K

Kádas György 178, 361
Kádas György 387
Károlyi Sándor 77
Karpé István 195
Kereki Ferenc 71, 207, 212
Kisdobronyi Isák (Izsák) István 25
Kiss Lajos 252, 258, 270, 273, 335
Kiss Lajos 386, 391, 446
Kollár Ádám 83
Kolti Lajos 374
Komáromi Barbara 421
Komáromy Barbara 50, 62, 70, 71,
137, 165, 170, 178, 184, 190, 259,
268, 297, 376, 380
Komjáti (Komjáthy) Mihály 25
Kormány Gyula 390
Kosut Anna 189
Kosut Anna 423
Kóti Lajos 297, 308
Kóti Lajos 456–459
Kóti Péter 16, 18, 177, 178, 213,
224, 268, 285, 300, 340, 342, 363,
368
Kovács Sámuel 213, 219, 224, 325–
330, 344, 346, 351, 359, 362, 364,
371
Kovacsics József 390
Kováts Zoltán 390

Kömmerling János 58, 168, 191
Kömmerling Jánosné 184
Körmöndi János 113
Körössy György 189
Kövér Ferencz 212
Kövér Péter 396
Kuthy Lajos 252

L

Láczay Magdolna 61
Lasztótzai János 113
Lejbovics Zelch 123
Lipcsey Sándor 118
Lippai János 278
Lónyai László 123, 142
Lőrincz Anna 309
Lövey Ádám 117
Lövey Charitas 79, 118
Lövey Klára 105, 125, 128
Lövey Klára 411
Lövey Lajos 105
Lövey Zsófia 79

M

Maksay Ferenc 390, 392
Marczi János 337
Mária Terézia 22, 83, 376
Márki Gáspár 396
Márky Ferenc 387
Márky Ferenc 68, 176, 218, 370
Márky János 176, 186
Márky Mihály 386, 387, 467
Márky Mihály 9, 16, 165, 178, 186,
222, 225, 229, 234, 236, 256, 265,
267, 327, 333, 338, 343, 345, 347,
364
Márky Salamon 181, 230
Márky Salamon 433

- Marton József* 396
Mendele Ferenc 390
Mendöl Tibor 390
Merényi Oszkár 385
 Mikecz Mihály 213, 229, 247
 Miskolczy Péter 310
 Molnár István 18, 285, 286, 297,
 300, 303, 306, 310, 312–316
Molnár István 387
 Molnár Péter 307, 311
- N*
- Nadányi Sándor* 405
 Nadányi Sándor 97, 99, 100, 144,
 206
 Nagy András 163
Nagy Ferenc 387, 445
 Nagy Ferencz 14, 220, 361, 367
 Nagy Görgy 177
 Nagy István 16, 189, 235, 243, 330–
 332, 340, 346, 347–384
Nagy István 387
 Nagy János 208
 Nagy Mihály 157–164, 323, 361
Nagy Mihály 387, 435
 Nagy Sámuel 291
 Niczky József 215
Niczky József 429
- Ny*
- Nyárády Mihály 252, 253, 258, 270,
 274
- O*
- Obrister Jekei 149
 Okolicsányi Antal 168, 194
Okolicsányi Antal 424
 Okolicsányi József 168
 Oláh István 19, 220, 265
Oláh István 386
 Oláh Péter 30, 181, 237, 242
 Olasz József 168
Olasz Lajos 386, 419, 432, 457, 466
 Olasz Lajos 8–31, 55, 58, 68, 87,
 137, 147, 165–203, 215, 218,
 219, 226, 236, 241, 244, 263,
 266–276, 280, 286, 300–320,
 321, 325–332, 346–384
Olasz Rozália 412
 Olasz Rozália 50, 168, 172, 184, 297
 Orczy Lőrinc 78, 83
 Ormos György 25, 62, 68, 70
 Ormos János 362
 Ormos Miklós 25, 218
 Orosz Máttyás 177
 Orosz Nagy István 177
- P*
- Páll István* 391
 Pálmány Béla 61, 89, 93
Pálóczi Horváth Ádám 405
 Pálóczi Horváth Ádám 99, 101,
 105, 113, 156, 205
 Pamistsanin András 124
 Pap István 216
 Papp Mihály 216, 363
 Papp Zsigmond 123
Papp Zsigmond 409
 Parraghy László 91
 Pásztor Dániel 82, 313
Patay József 451
 Patay Sámuel 71, 146
Perjés Géza 390
 Petrinkó Elek 123
 Pogány Erzsébet 167, 192
Pók Judit 390

[Erdélyi Magyar Adatbank]

- Potoczky Imre 50, 71, 169, 179, 186
Praznovszky Mihály 424
 Pribéki István 158–164
Pribéki István 416
 Pyber József 113
- R
- R. Várkonyi Ágnes 91
 Rác Erzsébet 237
 Rádai Pál 288
 Ráday Gedeon 292
 Ráday Pál 292
 Radvánszky Béla 278
 Rakovszky Sámuel 79, 155
 Réfi Oszkó Magdolna 252, 257
Réfi Oszkó Magdolna 390, 392
 Rohodi Mihály 181, 233, 235
 Rugonfalvi Kiss István 88
- S
- Sárga György 177
Sárga Tóth György 387
 Sárváry János 265
 Schemberger Ferenc 274
 Silip János 97
Simonffy Emil 393
 Soltész János 303
 Strankay János 87
- Sz
- Szabó András 78
 Szabó György 208
 Szabó István 25, 60, 77
Szabó István 389, 392
 Szauder József 108, 141
- Szebenyi Kalin 145, 147
 Székely Mihály 181, 243
 Szekeres György 211
Széll Farkas 388
 Széll Farkas 75, 87, 90, 95, 100, 108,
 118, 130, 141, 152
 Szentmiklóssy József 167
 Szijártó M. István 7
Szikula Tamás 421
 Szilágyi Bálint 113, 144
 Szilágyi Sámuel 296, 303, 314
 Szirmay András 91, 94
 Szirmay István 189
 Szombathi János 178
Szombati János 387
 Szücs György 30, 181, 233
 Szücs István 157
 Szücs János 299
 Szücs Mihály 71
- T
- Tajkli Miklós 22, 25, 27, 28, 96,
 118, 122–125, 142, 146, 207
Tajkli Miklós 388
Takács Péter 389, 392, 393
 Takács Péter 48, 52, 61, 62, 70, 270,
 280
 Teleki Borbála 143, 147
 Teleki József 292, 313
Thirring Lajos 390
 Torkos Jakab 290
Torkos Jakab 454
 Tóth András 19, 220
Tóth Endre 450
 Tóth György 238, 338, 342, 346,
 352
 Tóth György 435
Tóth János 238, 243, 245
 Tóth János 387, 435, 390

[Erdélyi Magyar Adatbank]

U

Urai István 178

V

Varga János 392

Varga János 58

Varga Pál 186

Varga Zsuzsanna 312

Varga Zsuzsanna 460

Vas István 177, 216, 246

Vas Pál 181, 246

Vass András 216

Vay László 451

Vechelius János 454

Veresváry András 189

Vida István 160, 207, 221

Vida István 417

Villei Pribéki István 155

Vörös Károly 393

Vörös Károly 88

W

Wellmann Imre 390, 392

Wellmann Imre 88, 91, 248, 279

Wirth Zsuzsa 403

Z

Zilai János 368

Zoltán István 245

Zoványi Jenő 292

Zoványi Jenő 451

TARTALOM

A SZÍNJÁTÉK SZÍNTERE ÉS SZEREPLŐI

A zenebona és forrásai	7
Falukép és társadalom	33
A Bessenyei család és a köznemesi „minőség”	74
Olasz Lajos, az ellenlábás földesúr	165

A FÖLBOLYDULT FALU

Köznemesi hatalmaskodások	205
Az ártéri agrárvilág	250
A bécsi ágens és a berceli pap	285
Közítélet a dinnyeföldön	321

Jegyzetek	385
-----------	-----

KÉPEK	478
-------	-----

Az illusztrációk lelőhelyei	496
Névmutató	497

„Ki gépen száll fölbe, annak térkép e táj” – de nemcsak a táj, hanem a múlt is. Szálljunk hát le, nézzük meg közelebbről! Sokkal közelebbről (mikroszóppal, mondja Peter Burke), és mindabban, ami korábban államok, nemzetek, osztályok története volt, eszmeáramlatok és konjunktúrák mozgása, felismerhető lesz a régvolt emberek alakja, élete, néha akár arcvonásuk is. Őket a mikrotörténelem nem a nagy személytelen történelmi erők pusztá bábjaiként ábrázolja, hanem mindig valós mozgástérrel rendelkező, cselekvő egyénként, akik aktívan alakítják saját sorsukat. A modern társadalomtörténet megélt életüket helyezi a vizsgálódás középpontjába. A sorozat köteteiből megtudhatjuk, milyen volt a „sógorság fája” egy középkori magyar nemes nüzőpontjából, hogyan foglalhatta el katonatársa hitvesi ágyát és családi birtokát egy 16. század végi francia imposztor, miért vádolta boszorkánysággal az új-angliai Salemben a közösség egyik fele a másikat 1692-ben, hogyan vezetett tettlegességhez a tiszaberceli földesurak ellentéte 1784-ben, miért tartott cigány szeretőket egy előkelő somogyi nemesasszony, miért kezdett ördögűzésbe egy pap a 17. század végi Piemontban – tehát nemcsak azt, hogy „hol lakott itt Vörösmarty Mihály”, de azt is, hogyan élte meg az életét a régvolt korok embere. Az Osiris Mikrotörténelem sorozat lapjain megelevenedik a megélt múlt. S a részletgazdag képen nemcsak az életszagú jeleneteket vagy a furcsaságokat látjuk jobban, hanem a mélyebb összefüggéseket is, amelyek értelmezéséhez ma már sok rokontudomány (néprajz, antropológia, pszichológia, szociológia, régészet, művészettörténet) segíti a történészeket.

ISBN 963 379 675 X

9 789633 796757